3 "652" YU ISBN 86-7123-019-8

UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LXVI

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 6

IVO BOJANOVSKI

BOSNA I HERCEGOVINA U ANTIČKO DOBA

SARAJEVO

1988.

UDC 949.715"—1/05": 903 "652" YU ISBN 86—7123—019—8

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

D J E L A

KNJIGA LXVI

CENTAR ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA

Knjiga 6

IVO BOJANOVSKI

BOSNA I HERCEGOVINA U ANTIIÈKOC DOBA

Urednik

ALOJZ BENAC,

redovni Han Akadem'ije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

SARAJEVO

1988.

*B**.

UDC 949.715"—1/05"903"652" YU ISBN 86—7123—019—8
ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

M O N O G R A P H I E S
TOME LXVI

CENTRE D'ETUDES BALKANIQUES
Livre 6

IVO BOJANOVSKI

BOSNIE ET HERZEGOVINE A L'EPOQUE ANTIQUE

Rédacteur

ALOJZ BENAC, *membre de l'Académie des sciences et des arts de Bosnie-Herzégovine*

SARAJEVO
1988.

S A D R Ž A J

III. DIO

Marijani

*.

P R E D G O V O R

Autor već napočetku želi naglasiti da ova monografija o Bosni i Hercegovini u antičko doba nudiarheološki aspekt njezina razvitka u antici, aprvemtveno u rimsko doba. Zamišljena je kao summa znanja o svim dosadašnjim saznanjima o ovom dijelu rimske Daimacije, u kojoj osnovnu temu eine romanizaeija i urbanizaeija domorodačkih (epihorskih) plemena (civitates peregrinae) *u uslovima rimske okupacije i robovlasničkogporetka. U obradi tih tema autor se služio i statističko-epigrafskom metodom (usp., M. Mirković, ŽA XIX, 2,* 1969, 234 *dd.), koja, i pored njenih izvjesnih mana, kod većeg broja natpisa (već po zakonu velikih brojeva,* si licet exemplis in parvo grandibus uti) *daje dosta reaine rezultate. Kad se, pak, u takvom kontekstu govori o urbanizaciji, onda se u prvom redu pomišlja na relativno dugotrajni procès pretvaranja epihorskih* civitates *(župe) u municipalitete rimskog tipa. U kombinaciji s arheološkim, historijskim i onomastičkim materijalom, takva metoda ne daje samo elemente za određenije praćenje i datiranje toka urbanizacije nego i podatke o porijeklu i strukturi stanovništva, dakle i one koji govore o domačem stanovništvu* (aborigines), *što je u pomanjkanju narativnih vijesti napose korisno i značajno.*

Drugi zadatak ovoga rada je da, po mogućnosti, što određenije défînira plemenske teritorije pojedinih plemenskih župa, u čemu je u nauci vladala izvjesna zbrka. Da bi to postigao, autor je pošao od teorije „zatvorenih geografskih cjelina'\ uvjeren da osnovni faktor plemenske rascjepkanosti nisu bile rijeke (što potvrduje i antički izvor: Saus per Colapianos Breucosque sc. defluit, *Plin. III*148) *nego geomorfološka osnova reljefa, dakle planine i planinski vijenci. U tim zatvorenim okvirima u dugom procesu „sazrijevanja", od neolitika do protohistorije, obrazovana je sva ona šarolikost plemenskih teritorija koja će se u rimsko doba — u posve novim uvjetima —formirati u rimske razvijene municipalitete s novim društvenim i kulturnim sadrzajima i specifičnostima. Tu teritorijalnu rascjepkanost prevladala je tek tuda (rimska) država s vojnom okupaeijom Ilirika početkom nove ere.*

Relativno bogati materijal o torn razvitku izložen je u djelu dijahrono, posebno za svako pleme u toku njegova razvoja, sve do potpunog uklapanja (svake) civitas *u rimske upravno-političke forme, to jest u metamorfozi od peregrina do punopravnih rimskih gradana. Budući da taj procès nije bio uvijek ravnomjeran, zajednički* (promiscue) *su obradeni i* municipii i civitates, *što u potpunosti i odgovara dijalektici razvitka. Zato izlaganje i počinje s juga, od ilirskih plemena u Hercegovini, pod utjecaj i vlast Rima došla mnogo prije plemena u unutrašnjosti zemlje*

moralo je proći đosta vremena, jedno i pol sto/jeće, da se i u unutrašnjosti, u današnjoj Bosni, steknu svi potrebni uvjeti.

Zadatak monografije je, kako smo već istakli, da rekapitulira i valorizira sva, ili gotova sva, saznanja što smo ih o tint pitanjima stekli u toku više od jednog stoljeća sistematskih arheoloških ispitivanja. Medutim, već sama činjenica što još uvijek nisu u nauci mnoga pitanja riješena i kompletirana, trazila je da se ponegdje predu granice današnje Bosne i Hercegovine, a to može samo koristiti osnovnom zadatku osvjet-Ijavanja pojedinih regija kao cjelina.

Ovo je već treći pokušaj, ovogaputa u širem obimu, da se opišu i prikažu osnovne smjernice društveno-političkog i kulturnog razvoja Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Osnovne rezultate arheološkog istraživanja opisao je K. Patsch još 1911. *g. u predavanju „Bosna i Hercegovina u rimsko doba" (Sarajevo* 1912). *Sliënog je karaktera, ali mnogo produbljenije, i Patschevo djelo „Herzegowina einst und jetzt" {Beč* 1922), *koje je ograničeno samo na Hercegovinu kao bolje istraženu. Drugu, opširniju sintezu napisao je D. Sergejevski u radu „Doba rimske vladavine", u Kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine (Sarajevo* 1955), *u kojoj je sumirao istraživanja do pedesetih godina našega stoljeća. Monografskog su karaktera i radovi Ph. Ballifa o rimskim cestama (Beč* 1983), *E. Pašalića o naseljima í komunikacijama (Sarajevo* 1960) *te o materijalnoj i duhovnoj kulturi (Sarajevo* 1966, 1985), *Đ. Basier a o arhitekturi kasne antike (Sarajevo* 1972) / *autora ove monografije o Dolabelinu sistemu cesta u rimskoj Dalmaciji (Sarajevo* 1974), *koji su svi okrenuti pojedinim segmentima antike i njenih dostignuéa.*

Rimsku provinciju Dalmaciju su u cjelini opisivali i strani istraživači. Sinteza H. Consa, izrađena još u prošlom stoljeću (1882), *pretežno po narativnim izvorima, već je zastarjela. Monografije M. Pavana* (1958), *G. Alfô'ldyja* (1965) / /. /. *Wilkesa* (1969), *svaka s posebnim karakteristikama, pisane su na savremen naâin, s bogatim izborom arheoloških i epigrafskih podataka. S dubokim poznavanjem materije pisani su i radovi A. Mocsyja o rimskoj Panoniji* (1959, 1962, 1974). *Svi su navedeni radovi korišteni i u ovom radu, koji je koncipiran na nešto drugačiji način. U njemu su korišteni i noviji izvori otkriveni u posljednjih tridesetak godina, Sto je omogućilo i nešto dublji uvid u neka pitanja, ali je zahtijevalo i reviziju nekih shvaéanja. U navedenim monografijama o antičkoj Dalmaciji su stoga primorski dijelovi provincije obradeni scrpnije odnjene unutrašnjosti, što je ovdje donekle ublaženo. No, da bi se socioloski, kulturni, pa i politički fenomeni u unutrašnjosti zemlje ubuduće mogli što vjernije prikazati, potrebna su nova istraïivanja. Stoga se nadamo da će pisac jedne nove sinteze u torn pogledu biti sretniji i obavješteniji od nas.*

Na kraju, autor želi izraziti zahvalnost akademiku prof, dru A. Bencu, direktoru Centra za balkanološka ispitivanja, koji mu je u ovome radu pružio punu moralnu podršku i pomoć, a kolegiju Centra za financijsku pomoć prilikom dopunskih terenskih istraživanja. Autor takoâer želi istaknuti zahvalnost i svojim recenzentima dru M. Zaninoviću, profesoru Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, i prof, dru A. Bencu, direktoru Centra i uredniku ove knjige, za vrijednu naučnu pomoć i savjete. Zahvalan je i prof, dru D. Rendiću-Miočeviću, redovnom članu JAZU u Zagrebu, koji mu je omogućio korištenje rukopisa „CIL Bosne i Hercegovine" (radni naslov) prof. D. Sergejevskog. U korpusu su prikupljeni latinski natpisi iz Bosne [l] *Hercegovine izdani otprilike do* 1940. *g., a cuva se u JAZU, u Komisiji meduakademijskog odbora za latinske natpise, koje sam bio clan i sâm. Autor se takoâer želi zahvaliti i svojoj supruzi Marijani, profesoru, za vrijednu pomoć jezične i stilističke obrade teksta, a gospodi dr A. Danilović iz Wolfsburga u Njemaëkoj se zahvaljuje za sve potrebne gréke i latinske tekstove (novija izdanja) i druge priničnike. Zahvaljuje se i svim svojim saradnicima na terenu, kao i autorima âijim se podacima koristio i, napokon, Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine kao izdavaču ove knjige.* /

A B R E V I A T I O N E S

AAH(ung)	Acta antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta arch. (Hung)	Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest
Adriatica	Adriatica praehistorica et antiqua. Miscellanea G. Novak dicata, Zagreb (1970) L'Année Epigraphique, Paris
AE AEM	Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich, Wien
AU	Antike Inschriften aus Jugoslavien I, Zagreb 1938.
AJ (AI)	Archaeologia Iugoslavica, Beograd
ALZS	Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine (rukopis u Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH), Sarajevo.
Anali	Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku (novi naziv: Anali Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku), Dubrovnik.
ANUBiH AP	Akademija nauka i umjetnosü Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Arch. Ert.	Arheološki pregled. Savez arheoloških društava, Beograd,
ARR	1959—1983 (nn. 1—25); Ljubljana, 1984 d.
	Archaeologiai Ertesitö, Budapest.
AV	Arheološki radovi i rasprave (Acta et Dissertationes Archa-
BNF	eologicae), Zagreb. Arheološki vestnik, Ljubljana.
B BT	Beiträge zur Namenforschung, Heidelberg. Bonner
Bull. dalm.	Jahrbücher, Bonn. Bibliotheca Teubneriana, Leipzig; Stuttgart.
CB	Bullettino di archeologia e storia Dalmata (v. i VAHD), Split.
C I.	
	Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH, Sarajevo.
ČIG	Corpus inscriptionum Latinarum. Vol. Ill, Berlin (1873, 1902), cfr. Additamenta ad vol. Ill suppl. 4/1881, Berlin (edd. Th. Mommsen—O. Hirschfeld—A. Domaszewski).
	Članci i grada za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla·

:. ni)

FHG — Fragmenta historicorum Graecorum, coll. K. Müller, Pariz 1848—1874.

FOA — H. Kiepert, Formae orbis antiqui XVII, Berlin (1983—1914).

GGM — K. Müller, Geographi Graeci minores, Pariz 1885.

Glas — Glas Srpske kraljevske akademije, Beograd.

Glasinac I — Katalog Praistorijske zbirke Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja BiH, sv. 1, Bronzano doba, Sarajevo, 1956.

Glasinac II — Katalog Praistorijske zbirke Arheološkog odjeljenja Zemaljskog muzeja BiH, sv. 2, Željezno doba, Sarajevo, 1957.

Godišnjak CBI ■— Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo.

Godišnjak DI BiH — Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

GZM — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.

GZM (A), n. s. — Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, nova serija, Sarajevo.

HAD — Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb.

ICG — D. i M. Garašanin, Istorija Crne Gore, 1, Titograd, 1967.

ILJug. — A. i J. Šašel, Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia . . . repertae et editae sunt, I (1963), II (1978), III (1986) Ljubl jana.

ILS — H. Dessau, Inscriptiones Latinae selectae, Berlin (1892—1916).

Inscr. It. — Inscriptiones Italiae, Roma (1936 ss.).

IR — K. Miller, Itineratia Romana, Römische Reisewerke an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916, 1929.

Ist. glas. — Istorijski glasnik. Organ Društva istoričara SR Srbije, Beograd.

Ist. zap. — Istorijski zapisi, Cetinje—Titograd.

Itin. Ant. — Itineraria Romana I. Imperatoris Antonini Augusti Itineraria Provinciarum et Maritimum et Itinerarium Burdigalense, ed. O. Cuntz, Leipzig, 1929.

JAK — Jahrbuch für Altertumskunde, Wien.

JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

JIČ — Jugoslovenski istoriski časopis, Beograd.

JoAI — Jahreshefte des Osterreichischen archäologischen Institutes, Wien.

Materijali — Materijali *(Actes)* Saveza arheoloških društava Jugoslavije.

N. st. — Naše starine. Godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.

Mot. dign. ■ Notitia dignitatum (omnium tarn civilium quam militarium) oc. et or., ed. O. Seeck, Berlin, 1876. O vremenu postanka cf. W. Kubitschek, RE 8, 1914, 2336 d.

Num. vij. Numizmatičke vijesti, Zagreb.

Op. Archaeol. Opuscula archaeologica. Radovi Arheološkog zavoda Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

OZ Osječki zbornik. Muzej Slavonije Osijek, Osijek.

(PW) RE Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

Rad (JAZU) Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb.

RFFZ Radovi Filozofskog fakulteta, Zadar.

Rav. Itineraria Romana II. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica ed. J. Schnetz, Leipzig, 1940.

ROB Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Nijmegen.

SANU Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.

SEZ Srpski etnografski zbornik, Beograd.

Simpozijum 1964 Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan u Sarajevu 15. i 16. maja 1964. godine. Posebna izdanja ANUBiH knj. IV, CBI knj. 1, Sarajevo.

Simpozijum 1966 Simpozijum o Ilirima u antičko doba, održan od 10. do 12. maja 1966. u Sarajevu. Posebna izdanja ANUBiH knj. V, CBI knj. 2, Sarajevo.

Spom. Spomenik. Srpska (kraljevska) akademija, Beograd.

Star(inar) Starinar. Arheološki institut SANU, n. s., Beograd, 1950 ss.

Tab. Peut. Tabula Peutingeriana, Stuttgart (v. IR).

TIR Tabula imperii Romani, Roma 1961 (L 33); Budapest 1968 (L 34); Ljubljana 1976 (K 34).

Tribunia Tribunia. Zavičajni muzej u Trebinju, Trebinje.

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split (v, Bull. daim.).

VAM Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zagreb.

VHAD Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb.

WMBH Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Wien—Sarajevo I—XIII (1893—1916).

WMBHL Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnischerzegowinischen Landesmuseums, Heft A, Sarajevo.

ŽA Živa antika — Antiquité vivante. Filosofski fakultet, Skopje.

HISTORIJAT ISTRAŽIVANJA 1 ZNAČAJNIJA NALAZIŠTA

Poslije invazije „barbarskih" naroda u 6 i 7 stoljeću ostala su na nekadašnjim područjima Rimskog Carstva u ruševinama napuštena ili teško oštećena i opljačkana čitava naselja i mnogobrojni drugi objekti građeni na izdvojenim mjestima {*villae rusticae,* bazilike, utvrde i dr.). Mnoge su ruševine novi stanovnici izbjegavali, a druge iskorištavali za svoje potrebe, već koliko su im odgovarale. Stare zidine što su ih nalazili u poljima seljaci nisu baš voljeli, pa su ih izbjegavali. Još i danas mnoge rimske ruševine leže zarasle u korov i draču. Druge su, opet, iskopavali i krčili, pa su im poslužile kao dobrodošli kamenolomi gotova kamcna za gradnju novih gradevina. Jos u antici je bilo slučajeva da su iz obrambenih razloga rušili pojedine objekte kako bi došli do materijala potrebnog za jačanje gradskih bedema. Takvi su slučajevi bili mnogo češći nakon srednjeg vijeka, a naročito u novije doba. Takav je primjer, Majdaništa u Vrbi kod Glamoča. U drugim su slučajevima rusevine bile zasute nanosima, pa su ležale nešto dublje zatrpane u zemlji, ili ih je bujica odnijela i djelomično zatrpala nanosom. Česta im je sudbina da su bile preorane ili iskrčene u poljskim radovima.

Naučni interes za rimske ruševine pojavio se u evropskim zemljama u doba humanizma i renesanse, ali je do značajnijih iskopavanja došlo tek u 18. st. *(Pompei,* koje je 79. g. n. e. zatrpala provala Vezuva, na primjer). Kod nas je do prvih iskopavanja došlo tek u drugoj polovici prošloga vijeka, i to u aranžmanu Zemaljskog muzeja iz Sarajeva. Jedini način da se upoznamo s kulturnim razvitkom zemlje, naročito tamo gdje nije bilo pisanih vrela, bilo je arheološko iskopavanje, upotpunjeno i drugim metodama.

Istraživanja arheoloških objekata iz doba Rimskog Carstva u Bosni i Hercegovini usko su povezana za osnivanje Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888 g. Pojedinačnih pokušaja da se opišu i prouče neke zgode i starinski nalazi bilo je i prije toga. Prve su pokušaje dali I. Fr. Jukić, M. Nedić, S. Kosanovié, S. Trifković, pa L. Zore i V. Vuletić-Vukasović i neki drugi. Tome ranom periodu pripadaju i radovi stranih istraživača, kao što su O. Blau, A. Evans, E. Sainte-Marie, M. Hoernes, J. Asboth i drugi. Prvu modernu historiju Bosne, s osvrtom i na rimsko doba, dao je Vj. Klaić (1882. u Zagrebu, njemački prijevod 1885. g.). Organizirana istraživanja, u okvirima za to osnovane institucije, započela su tek nakon formiranja Zemaljskog muzeja, čija se stota godišnjica djelovanja upravo slavi. Na tome polju su ponešto učinile i vjerske ustanove, koje su na inicijativu brojnih znanih i neznanih pregalaca pokretale akcije prikupljanja raznih spomeničkih predmeta, pa tako i onih iz rimske epohe. Iz takve je zbirke izrastao i franjevački Muzej na Humcu, kod Ljubuškog, koji je 1985. g. proslavio stotu godišnjicu postojanja. No, Zemaljski je muzej, kao jedina naučna ustanova u zemlji, razvijao muzeološke i naučne aktivnosti u svim svojim odjeljenjima (arheološkom, biološkom, petrografsko-mine-

raloškom, etnografsko-etnološkom i folklornom) punih stotinu godina. Rezultati istraživanja, koja su i na arheološkom planu imala mnogo širi dijapazon od samog proučavanja antike, objavljivani su, počevši od 1889 g., u godišnjacima Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, a paralelno i u WM BH I—XIII (1893—1916) na njemačkom jeziku. Iako sva ta istraživanja nisu (uvijek) bila sistematskog karaktera, da bismo ih ponekad mogli tretirati kao akcidentalna i spasavalačka, njihovi nam rezultati daju dobru i čvrstu osnovu za dalja proučavanja Bosne i Hercegovine kroz sve kulturne epohe. Uostalom, tada je još i sama arheologija bila, tako rekući, u povojima. Nagli su joj razvitak dala tek Schliemannova iskopavanja Mikene i Troje i Fiorellijeva u Pompejima. U sklopu tih svjetskih kretanja počinje razvitak arheologije i kod nas, u Bosni i Hercegovini, i općenito u našoj zemlji, s naglaskom upravo na antičkim istraživanjima, tako da su izvjesnu stagnaciju doživjela istom nakon 1. svjetskog rata. ,

U novije doba, nakon oslobođenja, situacija se popravila, ali i u mnogo čemu izmijenila. Osnovan je niz zavičajnih muzeja u većim gradovima u pokrajini (Banja Luka, Tuzla, Bihać, Mostar), a u najnovije vrijeme i u manjim centrima (Bosanska Gradiška, Bosanski Novi, Prijedor, Doboj, Travnik, Srebrenica, Trebinje, Livno i dr.)· Manjih zbirki ima i u privatnom ^vlasništvu (samostani, manastiri, škole), a takoder i uz iskopine na Mogorjelu (Čapljina) i Gračinama (Ljubuški). Mreži muzejskih ustanova, kojoj je zadatak da arheološka i druga nalazišta istražuje, a nalaze čuva, izlaže i naučno obrađuje, pridružio se i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu, s područnim zavodima u Mostaru, Banjoj Luci i Tuzli, kao ustanova posebnog profila, upravnog i konzervatorskog karaktera. Rezultati značajnog napretka arheoloških disciplina ogledaju se i u činjenici što danas u Republici izlazi čak sedam stručnih časopisa (Sarajevo 3, Banja Luka, Tuzla, Mostar i Trebinje).

Jedno od prvih istraženih nalazišta iz carskog doba bio je rudarski grad Domavia u Gradini kraj Sasa, nedaleko od Srebrenice. U toku nekoliko godina otkopani su značajni ostaci urbane aglomeracije. Veliku vrijednost imali su i bogati pokretni nalazi s većim brojem natpisa. Istraživanja je objavio rudarski inžinjer i vrstan arheolog V. Radimsky (GZM 1891, 1892, 1894 = WM BH I, IV).

Uspješno započeta istraživanja nastavljena su nekad s manje, nekad s vise intenziteta do današnjih dana. Istražene su brojne zgrade i vile, utvrde i hramovi; crkve i putovi. Prikupljen je i bogat fond pokretnog arheološkog materijala, koji danas ispunja bogate zbirke naših muzeja, vrlo značajan za upoznavanje (i proučavanje) materijalne i duhovne kulture toga doba (razne vrste keramike, ravno i šuplje staklo raznolikih formi, metalni predmeti od bakra, bronze i željeza, kao Što su nakit, oruđe, oružje, sitna plastika, razni okov itd.). Česti su i predmeti od srebra i zlata (nakit i novae), a u građevinskim ejelinama arhitektonski elementi i mozaici, te veliki broj natpisa, koji su omogućili da upoznamo mnoge ličnosti koje spominjemo i u ovoj knjizi.

Jedno od značajnijih nalazišta iz toga doba su i japodske nekropole kod Bihaća, od kojih je najveća na Jezerinama u Pritoci sa 551 grobom (223 su skeletna i 298 spaljenih u urnama), koje je takoder iskopao V. Radimsky (GZM 1892, 301; 1893, 37, 237, 369, 575; 1894, 697). Bogatstvo grobnih priloga i dobra dokumentacija omogućili su izradu sinteze o kulturi protohistorijskih Japoda i o njihovu posmrtnom kultu od početka latena do kraja 1. st. n. e. (Z. Marié, GZM 1968, 5 ss.).

Prvih desetak godina istražen je veći broj relevantnih nalazišta, što je mnogo doprinijelo upoznavanju antičkog doba u nas, a napose rimske arhitekture. Najviše se radilo u Hercegovini, gdje je istraženo prostrano nalazište rimskog grada u **Stôcu** *(Diluntum),* jedne od najstarijih urbanih aglomeracija u provinciji Dalmaciji. Istraživanja je obavio Ć. Truhelka (GZM 1892, 350), a dovršio F. Fiala (GZM **1893»** 511 i 1895, 370), koji je djelomično istražio i značajno utvrđenje u Posuškom Gradcu, koje je kasnije preraslo u naselje (GZM 1893, 145, 511, usp. F. Fiala-C. patsch, WM BH III 1895, 257). U Potocima kod Mostara djelomično je istražen mitrej sa tragovima naselja (V. Radimsky, GZM 1890, 337). Istraženi su i objekti na Dračevici („Varoš") u Donjim Radišićima (Ljubuški), u Grudama i Proboju (F. Fiala, GZM 1893, 524), te manji dijelovi prostranog, danas već iskrčenog naselja u Vitini, koje je, čini se, pripadalo Tiberijevim veteranima^(Ć. Truhelka, GZM 1893, 673). Tih su godina i u Bosni istražena nalazišta u Šipragama i Podbrđu u dolini Vrbanje (V. Radimsky, GZM 1892, 75), Crkvina na Usori (Doboj) s natpisima koji su se odnosili na rimski *castrum* u Doboju (isti, 1891, 1892); u Zenici (Ć. Truhelka, GZM 1892, 340) i u dolini Lašve, u Malom Mošunju (isti, GZM 1893, 685). Istražene su i rimske zgrade u Laktašima, u blizini sumpornog vrela (I. Kellner, GZM 1890, 55) i u Novom Šeheru (T. Dragičević, GZM 1896, 423) Među najznačanije pothvate, koje je dalo dobre rezultate, bilo je istraživanje banjskog lječilišta na Ilidži kod Sarajeva *{Aquae S . ..*), koje nije dovršeno (I. **Kellner,** GZM 1895, 161).

Da se radilo po dobro postavljenom planu, vidi se i po tome što su u toj ranoj fazi temeljitije rekognoscirana i tri u rimsko doba napredna šira područja: Bišće polje kod Mostara, visoravan Rakitno i dolina Sane s brojnim antičkim naseljima. Sve tri studije su do danas ostale temeljne za poznavanje tih regiona u rimsko doba (V. Radimsky, GZM 1891, 159, 413 i 431). Time je Radimsky postao utemeljitelj arheološke topografije u Bosni i Hercegovini. Od njegovih mnogobrojnih topografskih radova ovdje éemo spomenuti i njegov rad o prethistorijskoj i rimskoj topografiji Duvanjskog polja (GZM 1894, 283), kao i njegov Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, koji je ostao u rukopisu. Po svom opusu, V. Radimsky spada među vodeće arheologe naše arheološke znanosti. Zahvaljujući upravo njemu, Ć Truhelki i nekolicini drugih, već su tada inventarizirani brojni arheološki spomenici svih epoha i tako spašeni od zaborava.^

Druga faza antičkih istraživanja, koja je trajala do kraja 1. svjetskog rata, karakteristična je po nastojanjima da se saznanja iz prve faze što vise prodube i prošire, sve u stilu tadašnje evropske, prvenstveno njemačke, klasične arheologije. K. Patsch, vrsni epigraf Mommsenove škole, usmjerio je svu pažnju na dublju interpretaciju dotadašnjih otkrića i epigrafske podatke što ih je proširio na cijelu pokrajinu. Njegove su nas interpretacije uvele u dublje poznavanje etničkih, političkih, društvenih i kulturnih (vjerskih) prilika u antičkoj Bosni i Hercegovini. U njegovo su vrijeme istražena i neka veća nalazišta: mitrej u Konjicu (K. Patsch, GZM 1897), rimska urbana aglomeracija u Duvnu (GZM 1904) i objekti na Mogorjelu kod Čapljine (istraženi 1899—1903). Na žalost, Patsch nije nikada objavio izvještaj o iskopavanjima na Mogorjelu, a za centralni objekt u Duvnu je smatrao da je forum rimskog Delminija, dok je predrimski Delminium smjestio na ilirsku gradinu Lib u Borcanima, oko 9 km istočnije od Duvna. Iskopavanja mitreja u Konjicu dala su značajne naučne i muzeološke rezultate, jer je otkopano svetište s reljefnim slikama tauroktonije i zajedničke ritualne gozbe mista (grč. *mystai,* posvećeni u misterije), što je dalo i novih elemenata za dublja proučavanja mitncke teogonije i eshatologije. K. Patsch je epigrafska proučavanja proširio i na juzne dijelove Hrvatske (Imotsko polje, Narona, Lika i kninsko područje). Rezul-

täte svojih istraživanja sa mnogobrojnih nalazišta objavio je u Glasniku **u** vise od 30 bibliografskih jedinica (Janj, Ljubuški, dolina Lašve, Pecka, Crvenice, Duvanjsko **i** Livanjsko polje, Goražde, dolina Drine i Konjic itd.). Objavio je i brojne izvještaje o nalazima grčih i rimskih novaca u Bosni i Hercegovini. Svi su ti njegovi radovi paralelno objavljeni i na njemačkora jeziku, često i dopunjeni, u WM Bu.H II do XII („Archaologisch-epigraphischen Untersuchungen zur Gechichde der römischen Provinz Dalmatien"). U PW RE je obradio brojne članke o plemenima i naseljima rimske Dalmacije, o njenoj prošlosti i topografiji. Sintezu svojih radova o Hercegovini dao je u djelu „Die Herzegowina einst und jetzt" (1922. g.). U Patschevo su vrijeme kao istraživači antike djelovali A. Hoffer (GZM 1893, 1895) i J. Kujundžić (GZM 1916), obojica na Travničkom polju.

Između dva rata, **i** još dugo poslije 2. svjetskog rata, djelovao je u Zemaljskom muzeju kao Patschev nasljednik u antičkom odsjeku D. Sergejevski, koji je nastavio Patschevim putom. Sergejevski je bitno proširio broj antičkih nalazišta. Ovo razdoblje između dva rata karakterizira izvjesna stagnacija, napose iskopavanja većih objekata zbog oskudice financijskih sredstava, pa se D. Sergejevski uključio u aktivnost „Društva prijatelja starina" u Jajcu. Rezultati te saradnje dali su otkrića (i iskopavanja) nekoliko objekata u dolini Plive i Vrbasa: mitreja u Jajcu (GZM 1937), kasnoantičkih bazilika u Čifluku kod Šipova i u Mujdžićima (GZM 1938) i vise manjih nalazišta u Šipovu i oko Jajca. Orijentirao se na istraživanja manjih objekata koji su se mogli ispitati sa skromnijim sredstvima, u prvom redu bazilika **i** rimskih cesta. Temu o komunikacijama inicirao je još Ph. Ballif (Strassen 1893), a sistematski nastavio Sergejevski. Glavna je preokupacija D. Sergejevskog ipak bila otkrivanje i obrada rimskih natpisa, pa je na tu temu objavio vise od 25 radova s velikog broja nalazišta (Glamočko i Livanjsko polje, Podrinje, Stolac, Ilidža kod Sarajeva, Konjic, Bihać, Bosanski Novi, Ljubija itd.). Posebno valja istaknuti njegov interes za rimsko rudarstvo i metalurgiju (Ljubija), što je rezultiralo i publiciranjem brojnih natpisa, na kojima se još uvijek zasniva naše poznavanje antičkog rudarstva. U tim su istraživanjima kasnije učestvovali još E. Pašalić, Đ. Basier, I. Bojanovski i S. Dušanić.

U međuratno doba kao istraživači antike djelovali su još G. Čremošnik, koji je istražio vilu rustiku na Ilidži (GZM 1930), V. Skarić, koji je ispitivao rimska naselja oko Banje Luke („Sloboda" 1924), Sarajeva (GZM 1926), Male Rujiške kod Bosanskog Novog (GZM 1928) i kasnoantičku baziliku u Lepenici (GZM 1932). Topografiju rimskih nalazišta na Petrovačkom polju skicirao je P. Rađenović (1925), a onu na Travničkom i Bugojanskom polju J. Petrović (1931, 1953), inače poznati numizmatičar. Natpise iz Lepenice (Višnjica) objavio je K. Misilo (GZM 1936), a neke s Glamočkog polja M. Mandić (GZM 1930), inače istraživač prethistorijskih objekata.

U poslijeratnom razdoblju došlo je do renesanse antičkih istraživanja, koju karakterizira saradnja vise ustanova. Zemaljskom muzeju su se pridružili zavičajni muzeji i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu, a ponekad i Zavod u Mostaru. Do većih zahvata je dolazilo prilikom velikih radova poslijeratne izgradnje, posebno prilikom potapanja prostranih akumulacija na hidrocentralama u dolinama Neretve, Trebišnjice, Rame, Buškoga blata i Drine. Ipak, glavni pečat razdoblju daje istraživanje rimskih poljoprivrednih zaselaka, odnosno njihovih vila, kojih je, inače, sistematskim rekognosciranjem otkriven veći broj. *Villae rusticae* je istraživala I. Čremošnik, istraživač iz Zemaljskog muzeja, najprije one oko Lisičića u Neretvi (I. Čremošnik, GZM 1954, 1955, 1957), pa

tlMušićima na Drini (GZM 1970), zatim luksuznu U-vilu u Paniku na Trebišnjici **(GZM** 1961, 1976), sve u saradnji s elektroprivrednim ustanovama. Još prije tog **prqjektä** je ista otkopala vilu suburbanu s manufakturama u Višićima kod Čapljine **(GZM** 1965), a drugu u Ljusini kod Otoke na Uni (GZM 1957), pa vilu u Žabljaku kod Doboja (GZM 1970), te vile u selima Brodac i Tutnjevac u Semberiji (ČIG 1957, 1958). Od rimskih fortifikacionih objekata je istražila ostatke kastru **ma** augzilijarnih jedinica u Doboju (GZM 1984), rimsku utvrdu na Zecovima kod Prijedora (GZM 1956), i neke druge objekte. I. Čremošnik je svojim istražvanjima **dala** značajan prilog poznavanju provincijalne stambene, prvenstveno ladanjske **arhitekture,** kao i rimske keramike.

U ovom je razdoblju djelovalo više istraživača, od kojih su neki još uvijek aktivni. Tako je dopunsko istraživanje termalnog naselja na Ilidži kod Sarajeva s njegovim termalnim i hospitalnim dijelom vodio E. Pašalić (E. Pašalić, GZM **1959) i otkopao** nove ugostiteljske objekte ukrašene mozaicima i fresko-slikarijama. **Ovo** je iskopavanje bitnije dopunilo naše poznavanje banjskog grada na Ilidži *(R. P. Aqu. S • • ·)·* Pašalić se intenzivno bavio i topografijom antičke Bosne i na tom **planu dao** vise radova (v. Sabrano djelo, 1975). Posebno značajan je Pašalićev **prilog na** istraživanju antičkih naselja i komunikacija (isti, 1960, 1—118), kao **i njegovi** radovi iz područja ekonomike Bosne i Hercegovine u doba Rimljana (v. **Sabrano** djelo). Brojna nova arheološka nalazišta uveo je u literaturu i V. Paškvalin, istraživač **u** Zemaljskom muzeju (natpisi, grobovi, votivni spomenici, staklo, nakit **itd.)·** Istražio je **i** niz naseobinskih nalazišta u Putovićima kod Zenice (GZM 1979), Karauli kod Kaknja, Šepku kod Zvornika, Bihovu kod Trebinja, sve rustične vile. **Otkopao** je i desitijatsku nekropolu u Brezi (AP 17), indikativnu i za praćenje romanizacije. V. Paškvalin se mnogo bavio i vjerskim kultovima Silvana, Dijane, Libéra **i dr. (GZM** 1963, 1964, 1986), a također i starokršćanskim bazilikama (Adriatica **1970) itd. Đ.** Basier je zajedno s E. Pašalićem istražio rimski metalurgijski pogon *(pfficina ferrarià)* u Blagaju na Japri (GZM 1975—76), s dijelovima naselja. Mnogo se bavio i kasnoantičkim bazilikama te izdao monografiju o arhitekturi kasne antike (1972. g.). Bavio se i antičkom topografijom (Ivanjsko polje, Kupres, Kreševo Kiseljak i Fojnica, Kalinovik i dolina Neretve). Paralelno je izučavao i paleolitik Bosne **i** Hercegovine. A. Benac, poznati istraživač prethistorijskih kultura, napose **neolitika,** istražio je na Zecovima kod Prijedora kultni objekt za obred taurobolije, vezan za kult frigijske Majke bogova *{Magna Mater — Cybelé),* jedinstven u nas **(GZM 1969,** 115). A. Benac je još opisao Sarajevo i okolicu u rimsko doba (Sarajevo **od** najstarijih vremena, Sarajevo 1954 1 ss.) i u svojim istraživanjima ilirskih gradina zabilježio brojne manifestacije iz rimskog doba (Utvrđena ilirska naselja **I, ANUBiH,** Djela LX, 1985, 1—219.).

Među značajna nalazišta iz ranocarskog doba spadaju i ostaci rimskog vojnog **logora** na Gračinama kod Ljubuškog, pa poljoprivrednog imanja sa (carskim,?) **pretorijem** *(Praetorium fundi)* u Suvaji kod Bosanske Dubice (uz obalu Une), kao ' ή* k° tros,covište metalurgijskog pogona u Starom Majdanu na Sani, sjeverno nos^nS,COg ^osta * Bosanskog Novog, što ih je djelomično istražio I. Bojanovski (1983, 1985). U sva se tri slučaja radi o prostranijim nalazištima koja zahtijevaju 1 .dalju pažnju. Bojanovski je otkopao i kasnoantički refugium u Gornjim Vrblja-nima kod Ključa (GZM 1976, 1980) i pet kasnoantičkih bazilika. Mnogo se bavio j latinskom epigrafikom Bosne **i** Hercegovine (GZM 1964; Bulletin JAZU XIII, 1965;ARRVI, 1968; GZM 1970, 1979, 1982, 1986 itd.) U radovima „Dolabelin sis**tem** cesta **u** rimskoj provinciji Dalmaciji", ANUBiH, Djela 47, 1974, i „Prilozi za opografiju rimskih **i** predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dal-

maciji", I do V, (Godišnjak CBI ANUBiH, 1973, 1977, 1978, 1981, 1984 i 1987) dao je novi pogled na postanje i razvitak rimske putne mreže u Bosni i Hercegovini. U tim je radovima obradio i veliki broj novih rimskih nalazišta širom Bosne i Her cegovine. Bavio se kao konzervator i istraživanjem srednjovjekovnih gradova.— P. Anđelić, koji se uglavnom bavio istraživanjima kasnog srednjeg vijeka, obradio je antiku u dolini Neretve oko Konjica (GZM 1960—61, 331 i Historijski spomenici Konjica, 1975, passim). Dobar je prilog dao i o antici u dolini Lepenice oko Kiseljaka (Lepenica, Naučno društvo BiH, 1963, 151 ss.)· T. Anđelić se bavio istraživanjima crkvenih objekata kasne antike u Cimu i Žitomislićima kod Mostara (GZM 1976, 1978; AV XXIX, 1978). U Tišini kod Zenice su D. i Č. Trajković, kustosi Muzeja u Zenici, otkopali vilu rustiku (1971). Najnovije nalaze iz Stoca *{Diluntum)* i Trebimlje istražila je V. Atanacković-Salčić (Tribunia 1979), koja je objavila i nekoliko novih natpisa iz okolice Humca (Nase starine 1981). L. i Z. Žeravica su istražili slabije ostatke antike u Kaštelu u Banjoj Luci (istraženo 1984), a B. Graljuk vodi novija ispitivanja na području Banje Luke (Zbornik AD I, 1983). B. Raunig je istražila opekarsku peć u Ljusini kod Otoke (1974). E. Imamović je objavio rezultate rekognosciranja područja Fojnice, Kiseljaka i Kreševa (Naše starine, XIII, 1972), izdao novi natpis s Ilidže (GZM 1978) i monografiju o kultnim i votivnim spomenicima iz Bosne i Hercegovine (Sarajevo 1977). Ovaj je autor objavio i nekoliko radova u kojima historijskom metodom tretira razna pitanja iz antičke Bosne i Hercegovine.

Od domaćih istraživača potrehno je sporr.enuti i V. Curčića, koji je radio na proučavanju japodskih grobova (GZM 1898) i topografiji Petrovačkog polja (GZM 1902), zatim G. Kraljevica, koji je u Glasniku sistematski obrađivao numizmatiku iz fonda Zemaljskog muzeja (1970, 1972, 1973, 1976, 1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1983, 1984), te P. Oreča, koji se tu i tamo uz prethistorijska istraživanja zapadne Hercegovine bavio i antičkim nalazima (GZM 1982, 1984). Nove su nalaze objavIjivali i A. Zelenika (GZM 1964. i dr.), Đ. Odavić (Tribunia 1, 1975); M. Đurđević (ZKM 1983); M. Kosorić (ČIG VI, 1965); I. Marijanović (GZM 1986) i drugi mladi koji tek nastupaju.

U ovom kratkom pregledu istraživanja ne smijemo zaboraviti ni stručnjake izvan Bosne i Hercegovine koji su obrađivali pojedine naučne problème, kao što su: N. Cambi o sarkofagu iz Šipova (Godišnjak CBI, XVIII, 1982); B. Gabričevića, koji je proučavao Mitrin kult u Bosni (AI I, 1954) i tračkog konjanika iz Sarajava (GZM 1954); M. Gabričevića, koji je obradio neke kultove **u** sjevernoj Bosni (ČIG TX, 1972; X, 1973). D. Srejović je zajedno s M. Baum otkopao i obradio nekropole Timske Domavije (ČIG III, 1959; IV, 1960; VI, 1965). D. i M. Garašanin su se u svojoj „Istoriji Crne Gore", I (1967) dotakli brojnih problema koji se tiču i antičke Bosne i Hercegovine. D. Rendić-Miočević je u svojoj ikonografiji Silvana i Dijane ■(GZM 1955) obradio i Silvanove kultne specifikacije iz Bosne i Hercegovine. Doticao se u svojim radovima i drugih pitanja — arheoloških, epigrafskih, onomastičkih zajedničkih antičkoj Dalmaciji (npr. ARR IV—V, 1967). A. i J. Šašel su u zbirkama epigrafskih natpisa obradili i brojne natpise iz Bosne i Hercegovine (ILJug. I, II, III). J. Šašel se i inače doticao „bosanskih" problema (lokacija Seretiona, politika tara Vespazijana i dr.). S. Dušanić je proučavao rimsko rudarstvo i metalurgiju Bosne (1977, 1980). F. Papazoglu je proučavala protohistorijska plemena, kao što su Autarijati i Ardijejci i dr. (1969, 1967, 1963), te municipium Malvesiatium (ŽA VII, 1957). H. Vetters je proučavao Mogorjelo kod Čapljine (Mogorjelo, 1966). M. Zaninović je, obrađujući Delmate i Dalmaciju, dao i materijal iz Bosne i Herzégovine (1966, 1967, te 1977. o ekonomici rimske Dalmacije). M. Suie se zanimao

A **lociranje** Pseudo-Skilakova jezera (GZM 1953); za prvobitna staništa Autarijata **(1st.** zap. 1957, Titograd) i za autohtoni urbanizam Ilira i njihovu mediteransku, **baštinu;** za protohistorijska ilirska naselja i početke poleogeneze (Antički grad **1976), i** neka druga pitanja. No, time još nismo naveli sve istraživače koji su se u **manjoj** ili većoj mjeri bavili temama iz bosansko-hercegovačke antičke arheologije, **pa** ćemo ih samo spomenuti, **a** njihov ce se udio najbolje vidjeti iz našeg daljeg **kazivanja;** ovdje ih navodimo po jibecednom redu: M. Abramić, J. Alačević, J. **Brunšmid,** F. Bulić, M. Glavinić, Š. Ljubić, I. Nikolajević-Stojković, M. Parović-**Pešikan, V.** Vuletić-Vukasović, N. Vulić, L. Zore J. Medini, te K. Hörmann **(1899,** 1890, 1891, 1892, 1893, 1895, 1904), prvi direktor Zemaljskog muzeja i uspješni organizator istraživanja.

Kada je riječ o stranim stručnjacima, o njima je dosta govora u samom izla**ganju; ovdje** ćemo podvući imena trojice autora koji su u novije vrijeme dali tri **monografije** o Bosni i Hercegovini **u** rimsko doba: M. Pavan (Ricerche sulla **provincia** romana di Dalmazia, 1958), G. Alföldy (Bevölkerung und Gesellschaft **der römischen** Dalmatien, 1965) i J. J. Wilkes (Dalmatia, 1969). To su ujedno **i prvi pokušaji** da se na savremen način obradi i opiše rimska provincija Dalmacija. **Syaka od ovih** modernih monografija, na koje smo se i mi u ovom radu ugledali **i oslanjali,** ima svojih prednosti, ali i mana, što je i svojstveno svakoj nauci **u** raz**voju. Nedostaju** nam još uvijek mnogi podaci da bismo osvijetlili sva pitanja života **i razvitka** naše zemlje **u** antičko doba.

I **ovaj** naš rad, samo je pokušaj nove sinteze i valorizacije svega onoga što **smo u** posljednjih stotinjak godina arheološkim prospekcijama (i metodama) sаz**nali o Bosni** i Hercegovini **u** antičko doba.

LIT·: Arheploški leksikon Bosne i Hercegovine, I—III, Zemaljski muzej **u Sarajevu,** Sarajevo 1988.

I. DIO

ILIRII RIMLJANI

Kada su rimske legije 305. g. st. e. slomile svoje apeninske suparnike Samnićane i zauzele njihov glavni grad Bovianum, te, prešavši preko Apenina, sišle u Apuliju i prvi put izbile na zapadnu obalu Jadranskog mora *(Ionios kolpos* Ps. Skyl. 27, Ps.Skymn. 361), na njegovoj istočnoj obali i duboko u unutrašnjosti Balkana živjela su brojna indoevropska plemena koja skupnim imenom konvencijalno riaziyamo Iliri *(Illyrioi, Illy hi).*[1] 1 dok su ta ‚ilirska' plemena, napose ona u unutrašnjosti zemlje, i dalje živjela na nivou halštatskog svijeta, na krajnjem jugu Ilirije *(Illyhs* Ps.Skymn. 415, Strab. VII 5, 4), već na granicama helenskog etničkog i kulturnog kruga, došlo je pod helenističkim utjecajima do formiranja prvog plemenskog saveza kod Ilira i do njegova prerastanja u prvu ilirsku državu na čelu s kraljevima (5—4. st. pr. η. e.). To je ujedno bila i jedina društveno-politička organizacija s atributima države što su je Iliri formirali u svojoj dvomilenijskoj historiji, a koja će doživjeti sudbinu da poklekne upravo u sudaru s Rimljanima, novom vojnom i političkom silom na Mediteranu,

I dok su „ilirska" plemena na zapadnom Balkanu i dalje ostala razjedinjena, ratujući izmedu sebe oko ispaša, šuma i voda, Rim je bio na najboljem putu da oko sebe ujedini cijelu Italiju. Čitavo stoljeće prije pada Bovijanuma bila je slomljena hegemonija Etruščana u Italiji (u ratu 406—396), nešto kasnije razbijen je Latinski savez (340—338), a kad su bili pokoreni i Samnićani, i njihovi su gradovi *(civitates)* ušli u sastav rimske države, ali bez punog prava glasa *(civitates sine suffragio),* po režimu što su ga Rimljani nametnuli i ostalim pokorenim i okupiranim narodima. Upravo je negdje u to vrijeme i ilirska država bila u svom drzavno-političkom i vojnom usponu.

Predrimsko stanovništvo današnje Bosne i Hercegovine, i cijelog zapadnog Balkana, koje obično nazivamo Ilirima, nije bilo jedinstveno ni po porijeklu, a ni po kulturi, pa se, prema tome, i pojmovi „Iliri" i „ilirski" moraju shvatiti samo uvjetno. U stvari, ti su termini tvorevina grčkih trgovaca, a po njima i pisaca, a kasnije, već u pokorenim područjima, i rimske administracije. Oni su naprosto ime jednog manjeg plemena ili saveza plemena koje je živjelo u susjedstvu grčkog svijeta prenosili i na njima srodna plemena koja su živjela u unutrašnjosti Balkana na sjeveru i sjeverozapadu. Takva je shvatanja, bez provjeravanja, preuzela i moderna nauka 19. st., koja ih je čak i proširila na sve nosioce tzv. kulture žarnih polja

[1] *Illyriol* Hdt. I, 196. itd. Thuk. I, 26. itd. App. 111. I, 7, 9. itd, i drugi pisci. *Illyrii* Liv. X 2, 40 itd. Plin. 111 11, IV, 34. itd., i drugi autori. O drugim oblicima imena i o njihovu razvitku usp. D. Rendić-Miočević, Iliri između barbarskog i helenskog svijeta, Rad JAZU, knj. XX/1981, 1—19. — Literaturu o penetraciji Grka u Jadransko more i odnosima prema Ilirima v. u bilj. 33.

(Urnenfelderkultur), na velikom prostranstvu od Baltika do Sredozemlja. Danas se, međutim, o toj panilirskoj teoriji i o stvarnoj ulozi Ilira u protohistorijskoj Evropi, te o njihovoj etnogenezi razmišlja sasvim drukčije. Novija su arheološka, historijska i lingvistička istraživanja pokazala da su se Iliri kao narod formirali na njihovu historijskom području — na zapadnom Balkanu, te da su nastali sažimanjem dvaju oštro izdvojenih kulturnih kompleksa i heterogenih populacija u njihovu milenijskom razvitku.[2] Iliri se, dakle, nisu pojavili na Balkanu kao gotova narodnosna grupacija plemena, odnosno naroda, kako se donedavna mislilo, nëgo su se formirali ovdje u procesu simbioze i asimilacije raznorodnih etničkih i kulturnih komponenata.

Ilirsko se etničko ime prvi puta javlja daleko na jugu, već na granici prema Grcima, odak/e se postupno širilo uz našu obalu, s juga na sjeverozapad, a sasvim je u skladu sa tadašnjim pisanim vrelima i rezultatima modernih istraživanja.[3] U 6. i 5. st. pr. n. e. ilirsko se ime prostiralo najviše do rijeke Drima, do područja onih ilirskih plemena (odnosno plemena), što ih Plinije u svojoj „Naturalis historia" (III 144) i Pomponije Mela (II, 3, 36; 55) nazivaju imenom *Illyrii proprie dicti.** U 4. st. je ilirsko ime još uvijek na jugu (Ps. Skyl., 22); u 3. st. se proširilo uz obalu do nešto zapadnije od Neretve[5], dok je u 1. st. st. e. već dosizalo negdje do rijeke Cetinë.* Nà kraju je pobjedonosno rimsko oružje proširilo ilirsko ime sve do Dunava, što potvrđuje i sam car August u svom političkom testamentu riječima . . . *imperio populi Romani subieci protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii. . .*[7] To je onaj Plinijev *Illyricum generatim* (III 139), dok Ptolemej razlikuje „obje Pano-nije i čitavu Iliriju sa graničnim otocima", koju izjednačuje s tadašnjom provinci-jom Dalmacijom (VIII 5).^

Odnosi Ilira s Italijom u predrimsko doba

Kontinuirani trgovački odnosi i kulturne veze Balkana s Italijom i Mediteranom postojale su još od mladeg paleolita, kako to pokazuju i nalazi iz kasnopaleolíÏsEelpecme Badanj kod Stoca.[8] Veçje tada dolina Neretve imala prvorazredan trgovački značaj, jer je kroz nju vodio prirodni put iz Mediterana u unutrašnjost zajSMnog Balkana. Tim su putom u unutrašnjost Hercegovine i Bosne stizali neolitskH eneolitski proizvodi, pretežno keramika, ukrašena *impresso* ornamentima i solârrîîm simbolima.[9] Ti se kontakti s južnom italijom i Sicilijom živo nastavljaju

[2] O etnogenezi Ilira usp. A. Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, u: Praistorija jugoslavenskih zemalja, V Željezno doba, Sarajevo, 1987, 737—802. V. i Z. Marié, 1964, 177 — 213; B. Čović, 1964, 95 — 134.

[3] R. Katičić, Illyrii proprie dicti, ŽA, XIII—XIV, 1964, 87—97. M. Suie, Illyrii proprie dicti, Godišnjak CBI — XIII (A. Benac sexagenario dicatum), 1976, 179—196.

[4] Hekat. FHG 5, fr. 66, 67, 68, 73. Hdt. I, 196; IV, 49; VIII, 139 i IX, 43. Thuk. Hist. I, 24. Usp. R. Katičić, 1964, 87. dd. i M. Suie, 1976, 179. dd.

Cfr. de mirab. auscult. c. 138: *"u Ilira zvanih Ardijejaea, uz granice između njih i Autarijata".* Eratosth. Geogr., knj. III. Usp. M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Kad JAZU, knj. 306, Zagreb 1955, napose 2. pogl. „Pseudo- Skilakova Illyris", 136—149.

[6] Apollod. Epitome kod Steph. Byz. u FHG I, 119. Skymrt. Periegesis, u GGM 213. R. Katicic, 1964, 96—97. M. Suie, 1955, 138. d.

[7] Monum. Ancyr., c. XXX, cfr. Th. Mommsen, Res gestae divi Augusti, 86.

[8] D. Basler, Paleolitski čovjek u porjecju Neretve, u: Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup — Metkovié 4—7. listopada 1977, Split, 1980, 11—14. Isti, GZM 1974 (1976), 5—18.

[9] A- Benac, a) Sirenje neolitskih i eneolitskih kultura dolinom Neretve, u: Dolina rijeke Neretve . . ,. zbornik nav. u bilj. 8, 1977 (1980), 15—23; b) La Méditerranée et les Balkans du nord-ouest à l'époque préhistorique, Godišnjak CBI — XIV/12, 1975, 37—49.

i u brončano doba (13—12. st. pr. η.*e.),* pvoga puta i infiltracijom grotoilirskih skupina u srednju i južnu Italiju. Bili su to "odjeci velike „seobe Dorana" iz Podunavlja u Grčku i Italiju. Öve su imigracije najprije zahvatile Apuliju, a od početkazeljeznog doba se proširile na Picenum i Dauniju u srednjoj Italiji· Materijalna kultura Picena (etnik *Piceni)* pruža brojne analogije s kulturom Libuma na našoj obali u starije željezno doba.[10]

Injtenzivne trgovačke veze i kulturno prožimanje nastavilo se s južnom Italijom i u vrijeme velikog procvata tamošnjih grčkih kolonija *{Magna Graecia)* — Tarenta, Sibarisa, Regija, Katanije, Sirakuze, Agrigenta, Napulja, Kume i drugih (8. st. pr. n. e.). Roba koja je dolazila grčkim brodqvima (keramika, oružje, razni nakit, vjerojatno i ulje i vino) razvozila se dalje u unutrašnjost starim putovima, koji su vodili dolinama Drima, Trebišnjice, Neretve i drugim prolazima. Zauzvrat, lliri su davali **u** zamjenu stočarske proizvode, a možda i neke rude i njihove polupreradevine.[11] Ovi živi trgovački kontakti se po arheološkim nalazima mogu pratiti krôz cijeli posljednji milenij prethistorije. Ve_ć od 6. st. pr. n. e. osjeća se i utjecaj Ëtrurije i Daunije na sepulkralnu umjetnost pounskih Japoda, naroda koji je živio već na zapadnoj periferiji (kasnijeg) rimskog Ilirika. U mlađe željezno doba se iz južne Italije **na** istočnu obalu Jadrana uvoze velike količine *gnathia-posuâa,* drugi[1]'-kéramicki proizvodi, šljemovi i drugo.

I, napokon, pod kulturnim utjecajima iz helenističkih zemalja Grčke i Maie Azije među Hire na jugu prodire i novčana privreda, što i kod njih dovodi do bržeg raslojavanja stanovništva, pa se u takvom kulturnom ozračju kod južnih Ilira javljaju i počeci organiziranog (državnog) života, praćeni i nekim elementima helenističkog urbanizma.[13]

Apeninski i Balkanski poluotok su u toku svog prethistorijskog razvitka bili u ekonomskom i kulturnom smislu komplementarni. Pri tome je Apeninski poluotok, kao razvijenija sredina, snažno utjecao i na kulturni razvitak prailirskih i kasnije ilirskih plemenskih zajednica, no bilo je i velikih pokreta i utjecaja u inverznom smjeru, jer su i došljaci s Balkana na Apeninski poluotok prenosili značajne **démente** ne samo svoje materijalne nego i duhovne kulture, te tako doprinijeli **kulturnom** napretku prethistorijske Italije.[14]

Živi trgovački kontakti nastavljeni su i u vrijeme kada su Rimljani već bili **učvrstili** svoju prevlast u Italiji, te sišli na obale Jadranskog mora. Međutim, neće **oroći** niti jedno puno stoljeće do prvih oružanih sukoba između rimske republike **i mlade** ilirske državev

Ilirska država i njezin razvoj

Dok su brojna ilirska plemena u unutrašnjosti sjeverozapadnog Balkana, **napose u** današnjoj Bosni i Hercegovini još dugo živjela u rodovskim zajednicama **prvobitnog** društva, na jugu, prema granicama napredne Grčke, počele su se pod **kulturnim** utjecajima iz Mediterana negdje od druge polovice 5. st. st. e. akumuli**rati kvalitetne** promjene koje su anticipirale polagani prijelaz na jedan novi, viši **i organiziraniji** način života, što ga, za razliku od latenskog na sjeveru, obično **nazivamo** helenističkim. Nove se ideje i pojave nisu svuda jednako i ravnomjerno **manifestirale,** nego srazmjerno utjecajima koji su zračili iz kulturnih centara Grčke **i južne Italije.** U kontekstu tih novih utjecaja s juga, sve se vise kod nekih ilirskih **plemena na** jugu mijenjao i sam način života, njegov sadržaj i svakodnevne potrebe. **Novi duh je** pomalo zahvatao i njihove društvene strukture, pa i njihovu plemen**sku** organizaciju, što je s vremenom dovelo i do formiranja jedne šire teritorijalne **zajednice u koju su** ušla etnički srodna plemena. Kod nas su se ta društvena i poli**tička kretanja,** koja su nastala kao posljedica sve jačih trgovačkih veza sa Grcima, **najprije** manifestirala na arheološkom uvoznom materijalu za potrebe vladajućeg **sloja** (plemenska aristokracija) kod Daorsa i drugih plemena u Hercegovini, ali i **u dubljoj** unutrašnjosti na Glasincu i drugdje. Paralelno s tim trgovačkim otvara**njem prema Mediteranu,** najiirem području jugoistočne Ilirije (od Neretve do Vojuše **u Albanyi) dolazi** do formiranja prvog plemenskog saveza, i to po **uzoru** na **grckè~pôTise** i pöttgckesäveze, ä početkom 4. st. i do prérastarija plemenskog saveza **u prvu ilirsku** drzaynù **Tor**mačTju, u stvari jedinii društvenu političku zajednicu

g gj j j j , p jj

heEîïïstickih država, poprimila gotovo sve atribute prave države, na čelu **s** kra**ljeyima kao vodama** naroda i vqjske. Toj su zajednici od plemena Bosne i Her**cegovine pripadafi** Daorsî oko Stoca, ali i ostala plemena **u** toj oblasti, koja se, **inace, u** kontekstu"z6ivänja u vrelima ne spominju.

O genezi i **o razvitku** i karakteru ove ilirske države, te o uzrocima i glavnim **niktorima njezina postanka** i rasta malo se zna. Pri tome se mnoge licnosti i doga**aaji gube u tami** prethistorije i protohistorije.[15] Pojedinačne vijesti, ne uvijek **dovoljno jasne, a vremenski** često i nepovezane, iz ranijeg perioda ilirske tribalne

k ^ T f ~~f i ï L~~ Negdje **od** kraja 4. st. ta je zajednica, sada već pod utjecajima
l k

---

[10] M. Suić, Prilog poznavanju odnosa Libumije s Picenumom, VAHD, LV, 1953, 71—101. Literatura o ovoj jadranskoj „koine" je vrlo bogata, usp. zbornik „Jadranska obala u protohistoriji, kulturni i etnički problemi", simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972. g., Zagreb 1976, s radovima Š. Batovića, R. Peroni, D. G. Lollini i drugih. Usp. i A. Benac, O učešću Ilira u Egejskoj seobi, ARR, IV—V, 1967, 319—336. Do istih pojava dolazi i južnije između Foggie i Taranta, B. Govedarica, Prilog razmatranju kulturnih veza Balkana i jugoistočne Italije u starijem željeznom dobu, Materijali XVI, Peć, 1978, 77—89.

[11] Navedeni putovi su se dalje granali dolinama Drine, Ćehotine i Lima, i njihovih pritoka na sjever, istok i zapad, usp. I. Bojanovski, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, Godišnjak CBI — XXV/23, 1987, 71—182.

[12] Z. Marié, a) Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima, GZM n.s. A. XXVII/XXV11I. 1972—1973, Sarajevo 1973,179—183;b) ArheološkaistraživanjaakropoleilirskoggradaDaors . . .a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, GZM n.s.A, XXX/XXXI, 1975/1976, Sarajevo 1977, 39—46.=WM BHL, B. VI, H. A., Sarajevo 1979, S. 11—15 i B. VI, H. A., Sarajevo p979, S. 89—97; c) Ošanići — centar Daorsa, kulturno-historijske značajke, u: Jadranska obala u lrotohistoriji (v. bilj. 10), Zagreb 1976, 250. d. — O umjetničkim utjecajima v. D. Rendić-Miočević, Umjetnost Ilira u antičko doba, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, Herceg Novi, 4—6. novembra 1982. godine, Sarajevo 1984, 65—80, posebno 72. dd. N. Cambi, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera, 105—117, posebno 108. dd.

[13] Z. Marié, 1975/1976 (1977), 29—38 = 1979, 78—89. Isti, Ošanići, centar Daorsa, 1976, 252. d. Usp. Z. Marié, Helenizam i helenistička umjetnost u Hercegovini, u: Materijali XX, Beograd 1985, 47—53, posebno 50. dd.

tut* - v [ilter]aturu u bilj. 10. Tim se problemom posebno bavio Š. Batovié, a) Problemi kulxure zeijeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, Materijali, XII, Zadar 1972 (1976), 89—112; Ri™ Jï??[111 tra la Da]unia e la sponda orientale dell'Adriatico nell'età del ferro, Foggia 1973,
í)[L] [1] i l k bl

? unia e la sponda orientale dellAdriatco nelletà de f e , gg

i. ™- ♦ ιί· ' [c]) [Le relazi]oni culturali tra le sponde adriatiche nell età del ferro, u: Jadranska obala u protohistonji (v. bilj. 10), Zagreb 1976, 11-93.

τ -ÎT[1 prikaz] Problema vidi kod F. Pa£azoglu, Poreklp Lrazvoj ilirske._d_ržayeiGodišern^riSiF , p ,)
pigraisKUi, numizmatičkih izvora, Historijski zbornik, 10—20, 1966/1967, Zagreb 1967, 253—310; UtnrT £[omena Ilirsko]i numografiji, Godišnjak CBI — III/l, 1965, 75—93. D. i M. Garašanin, «lonja Crne Gore, I, Titograd 1967, 104—117. Vidi i bilj. 23.

iSiF· ' ' Sar*Jevo 1967, 123—144. Usp. i D. Rendïé-Miocevié, a) Ilirski vladari u svjetlu sKUi, numtičkih i H i i b 1967 2 5 3 3 1 0

organizacije (tribalne federacije) mogu se, kako je to učinila F. Papazoglu[16], svrstati u dvije skupine, od kojih se jedna odnosi na relacije između mlade ilirske države i njenog južnog susjeda Makedonije, a koji osvjetljavaju medusobne odnose otprilike do vladavine Filipa II Makedonskog i njegova savremenika ilirskog vladara (kralja?) Mitila (na novcu *Myîîos,* Brunšmid, 54, No. 47), oko 270. g. O tim odnosima, najčešće sukobima, pišu Tukidid, Teopomp, Diodor, Justin i drugi.[17] U drugu grupu vijesti idu one koje govore o odnosima Ilira prema Rimljanima od druge polovice 3. st., dakle od prve pojave Rimljana na istočnoj obali Jonskog mora 229. g. do pada Ilirske države 168. g. st. e. U ovom se periodu već nalazimo na čvršćem tlu, podaci su brojniji i pouzdaniji (Polibije, Livije, Dio Kasije i drugi).[18] Pa iako su sve te vijesti od Tukidida nadalje dosta oskudne, naročito za ranije vri-jeme, kada se o Ilirima još ni među Grcima nije mnogo znalo [19], ipak se o ta dva i pol vijeka ilirske državnosti prikupilo prilično podataka o raznim događajima i"*ficnostima ilirske prošlosti. Neki ilirski vladari već kuju i novae (prvi je to bio Monunije na moneti Dirahija — *basileôs Monouniou Dyrra.),* koji se spominje 280. g. u ratu što ga je vodio zajedno s Ptolemejem, sinom Lizimahovim, protiv Ptolemeja Ceraunа, uzurpatora na makedonskom prijestolju .[20] Na osnovu tih pojedinačnih i dosta nepovezanih vijesti identificirano je petnaestak ilirskih vladara, koji pripadaju starijoj i mlađoj „dinastTji".[21] Starijoj bi pripadalo devet vladara, o3 Sire *(Sirrhas* Thuk. IV, 124—128) s_kraja 5. i početka 4. st., pa do Mïtila oko 270. g., a mlađoj šest vladara, počev od Pleurata (oko 260. g.) do Gencija *(Genthios),* s kpjim se ï završava niz ilirskih vladara. Već se Bardylis, drugi u genealogiji ilirskih vladara (umro 358. ili 359. g.), izričito naziva „kralj Ilira" *(ho tön Illyriön basileüs* Polyb. XXXVIII, 6, 4; Lukian., Makrob., 10). Ta se titula još češće susreće od Polibija, a u latinskoj formi (također) glasi *„rex Illyriorum"* (Liv. XLII, 26, 2; Iust. XXXIX, 4, 8 i dr.). Koliko je ta titula (basileus, rex) po svom značenju adekvatna njihovoj izvornoj ilirskoj funkciji, ne znamo jer nam se taj ilirski termin nije sačuvao.[22]

Što se tiče karaktera, odnosno stupnja razvitka ove ilirske države, istraživači se ni u torn pitanju u potpunosti ne slažu, već ovisno o vremenu kada je koja teza nastala. I u savremenoj jugoslavenskoj ilirologiji ima izvjesnih kolebanja, takoder prema stupnju istraženosti problema. Te su razlike u valorizaciji ove protohistorijske

16 Ibidem, 128. d.

17 F. Papazoglu, 1967, 129—137.

18 F. Papazoglu, 1967, 138—144. — Najvažniji izvor je Polibije, koji je bio savremenik propasti ilirske države.

19 Usp. D. Rendić-Miočević, rad nav. u bilj. 1, 2. i d. Za Grke i Rimljane Iliri su „barbari" *(barbaroi),* dakle nehelenske i nerimske etničke skupine.

20 Popm. Trog. prol. XXIV: *Bellum, quod Ptolomaeus Ceraunus in Macedonia cum Monunio Illyrio et Ptolonmeo, Lysimachi filio, habuit.* Usp. F. Papazoglu, 1967, 135. Monunije je prvi od ilirskih vladara kovao novae. D. Rendić-Miočević, 1966/1967, 298—301; 1965, 81; O Mytilu (Mytilios), ibidem, 1966/67. 301—302; 1965, 82. Za grčko-ilirske novce našeg područja još uvijek je aktuelna i studija J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalma tiens, Wien, 1898 (v. 54, br. 47).

21 F. Papazoglu, 1967,137 (starija dinastija) i 144(mladadinastija). D. Rendić-Miočević, 1966—1967, 296. ss.

22 *ho tön Illyriön basileus,* Polyb. II, 2, 4; App. 111. 7. Liv. XLII 26, 2, XL 42, 4. itd. lustin. XXXIX, 4, 8. itd.: *Illyriorum regem, Illyriorum reges* itd. Usp. M. Suie, Illyrii proprie dicti, 1976, 182. — Jos 344/3. god. Diod. XVI, 69, 7: *ho tön Illyriön basileus* (sc. Pleuratos, posvjedočen 344/343. g. st. e.), usp. F. Papazoglu, 1967, 132.

društveno-političke zajednice proizašle i iz različitog pristupa ovoj, u stvari, sociološkoj terni, a kreću se izmedu teorije o plemenskom savezu *(fédération de tribus)*[23] do teze α državi, ali specifičnoj i kompleksnoj državi, koja još ne odgovara pojmu države hejenističkog svijeta.[24] Zahvaljujući, međutim, značajnim rezultatima savremene iliroïogije, i kod nas i u svijetu, i u torn je pitanju nađeno približno jedinstveno stanovište, po Jçojem Ilirsku državu valja smatrati političkom organizaciJQm, u stvari državom, naravno s nekim restrikcijama,[25] A to je otprilike i definicija koju *jé^réSîozSa* F. Papazoglu.

Uz pitanja geneze, razvitka i karaktera Ilirske države, usko su u nauci povezana još dva pitanja: 1) koje je ilirsko pleme bilo nosilac njenoga uspona i 2) na kojem se užem području kao centralnom ta država prostirala. Ova su dva pitanja usko vezana i s područjem današnje Hercegovine. Međutim, zbog pomanjkanja konkretnijih vijesti iz antičke starine, i tu ćemo naići na veće poteškoće, pa upravo u tome i leži razlog što se ova pitanja rješavaju na različite načine. Za nas je u okvirima ovoga rada, koji je posvećen Ilirima u rimsko doba, važno u prvom redu naglasiti postojanje ilirske države kao takve, jer nam njena pojava svjedoči da bi se, možda, i ostala ilirska plemena, dakle i oni Iliri koji su imali nešto vise retardiran ekonomski, društveno-politički i kulturni razvitak, također bila razvila do stupnja formiranja državnih zajednica,[26]

Osnivači ilirske države bili bi, po G. Zippelu, Ardijejci *(Vardaei* Plin. III 143), pJkïrnêTCOjërje zivjelo na rijeci Naronu (Neretvi), O ko koje žive Daorsi *(Daorizo0> ÂîÈUSiS-JArdioioi)* i Plereji,' (Strab. VII *5,* 6). 'Pqsljednjima se pribliz%iâ_J2ÎQi*...Î9ri'y:ra Melaina. (Korčula), a Ardijejcima Hvar, a iza oSaï^~ATdijexaca i Plereja *(Plëraioi)* djolazi bokokotorski zaljev *(Rhizonikos kolposj* (Strafe. VII 5, 6—7). S ovim podacima inače pouzdanog Štrabona slaže se i Ptolemej kada piše da su 'unutar Dalmacije Daorsi *(Daoyrsioi),* ajspod njih Melkomeni *(Melkomenfoi)* i Vardei *(Oyardaioi),* što bi se moglo prévëstîi~'u biizini Daorsa su Melkomeni i Vardei' (Ptol. II 16, 5). Takvu lokaciju Ârdijejaca potvrđuje i slučaj Ćiceronova roba Dionizija (Cic. ad fam. XIII, 77). Kada Ciceron piše vojvodi Vatiniju u Naronu da mu pronade Dionizija i vrati ga (Cic. ad fam. V, 11), jer je pobjegao s vrijednim knjigama *(multos libros surripuisset);* te da su ga mnogi vidjeli u Naroni (Cic. ad fam. XIII, 77), Vatinije mu odgovara da su mu rekli kako je Dionizije pobjegao Vardejima *(dicitur mihi tuus servus anagnostes fugitivus cum Vardaeis esse* Cic. ad fam" V, 9), sudeći po kontekstu, negdje ne previse daleko od Narone. Da je to doista bilo u blizini, jošjasnije proizlazi iz oyog istog Vatinijeva pisma, datiranog *ex castris, Narona,* 11. VII 45. g. st. e., i Vatinijeva obećanja da će već pronaći Dionizija, 'osim ako nije pobje-*S^SLJiMβi.maciju,* ali Ce ga i od tamo nekako izvući' (Cic. ad fam. V, 9), sto mu nije pošlo za rukom ni do decembra 45. g. (Cic. ad fam. V, 10). Iz navedenih

Veza biîj 15 ' L'historiographie yougoslave sur l'état illyrien (A propos de la anS lliria 1V,Tirana 1976>' God'šnjak CBI — XVIII/16,1980,207—210.

24 M 0^!8.^"11' 1980. 210. Isti, Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj Glas SANU državi, O.d^ljen Je istorijskih nauka, 1, 1974, 1. dd. Usp. i Ali Hadri, yougoslave L'Historiographie sur 1 Etat illyrien, lliria, IV, Tirana 1976, 273—279.

25 M Garašanin, ibidem, 210. Usp. F. Papazoglu, Politička organizacija Ilira u njihove sa vreme ^^T0511' u: simPoziJum o Ilirima u antičko doba, Sarajevo 10. do 12. Sarajevo 1 maja 1966. g., , 125.

26 F. Papazoglu, 1967, 124-128. D. i M. Garašanin, 1967, 276. ? J 1 3 1 lsTàT'I?67 125 "~-------

je vrela jasno da su Ardijejci i nakon preseljenja u neplodnu unutrašnjost ostali negdje u blizini Narone, te i dalje graničili s Delmatima.[27]

G. Zippel je, nadalje, smatrao da su se Ardijejci sredinom 3. st. pr. n. e. s donje Neretve proširili i prema jugoistoku, te u svoju proširenu državinu uključiH i plemena južne Iliride (Daorse, Plereje, Dokleate, Läbeate, a na krajnjem jugu i one Hire što ih kasnije rimski pisci nazivaju *Illyrii proprie dicti,* Plin. Ill 144, Mela II, 55), i druge. Ovo Zippelovo mišljenje o mlađoj ilirskoj državi, kao ardijejskoj tvorevini, zasnivalo se i na jednoj vijesti Dija Kasija, koji Agrona, osnivača mlađe ilirske „dinastije" (oko 231. g. st. e.), naziva „ardijejskim vladarom" (Dio frg. XLIX, 2, 3).[28]

Problem porijekla ilirske države aktualiziran je velikim napretkom ilirologije kao interdisciplinarne naučne grane (arheologija, historija, lingvistika i dr.). Uz Zippelovu već preko sto godina staru teoriju, javile su se i nove teze, koje nude drukčija rješenja. No, s obzirom što nedostaje suvremenih vijesti, problem je vrlo složen da bismo ga ovdje mogli analizirati. I dalje ostaje nejasno, kao što je nejasna i ilirska etnografija jugoistočnog prostora, jesu li to bill Ardijejci (Zippel, Papazoglu), ili možda Labeati *(Labeates* Plin. Ill 144) oko Skadarskog jezera, koji su svoju vlast nametnuli susjednim srodnim plemenima i na taj način formirali prvu i jedinu ilirsku državu.[29]

Po našem mišljenju, ostala bi još i ta mogućnost da se s prvobitnim teritorijem ilirske države dovedu u vezu i Plinijevi *Illyrii proprie dicti,* „Iliri u užem smislu". Bio bi to onaj dio ilirskog teritorija, najbliži grčkom svijetu, već sasvim na jugu u jonskom primorju, koji je u Plinijevo i Melino vrijeme još samo puka reminiscencija na mnogo starije stanje. A toj Plinijevoj sintagmi očito bi odgovarala i jedna *Illyriaproprie dicta.*™ U tome slučaju to bi bio generički naziv za nekoliko srodnih plemena iz prvobitne jezgre, a ne jedna *civitas.*[31] Vjerojatno se u početku upravo odatle, kao iz prvobitnog jezgra, i širila vlast ilirskih „kraljeva" prema sjeveru, kao što se paralelno širilo i ilirsko etničko ime, sve uz obalu do delmat-skih posjeda sjeverno od Neretve, te tako zahvatilo i Ardijejce. Stoga bi i Dionovo vezivanje Agrona za Ardijejce (frg. 9, 2—3, cf. Zonar. 8, 19, 1—2) imalo opravdanja,

[27] *Vrela o Ardijejcima:* Strab. VII 5, 6—7. Ptol. II 16. 5. Cic. ad fam. V, 9, 10. 11. i XIII, 77 ■ *Literatura:* Standardno djelo za odnose Ilira s Rimljanima još je uvijek G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877. Noviju literaturu navodi F. Papazoglu, 1967, passim. (C. Schutt, M. Fluss, M. Holleaux, N. G. Hammond i dr.). Dobar rezime problema dao je nedavno E. Badian, Notes on Roman policy in Illyria (230—201 B. C), Papers of the British School at Rome, vol. XX, New series vol. VII, 1952, 72—93. O preseljenju Ardijejaca v. K. Patsch, GZM 1900, 307. d. = WM BH, VIII, 1901, 71. d., koji djDslovno preuzima lokaciju koju je iznio W. Tomaschek, 1880, 565 („Gradcu na istok u Varda-i Čabulju planinu = im Osten von Gradac se. Posuški Gradac in der Varda und Čabulja planina an"), C. Patsch, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, 48. Usp. M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, I, Godišnjak CBI — 1V/2, 1966, 70—72. i bilj. 136. Vidi i F. Papazoglu, dj. nav. u bilj. 29. — Sve vijesti iz grčkih vrela prikupio je C. Patsch, Herzegowina, 41—49.

[28] G. Zippel, 1877, 43. dd.

[29] Teoriju o Labeatima kao nosioeima ilirske države iznio je A. G i 11 i, Ricerche di storia illirica. Sülle origini ed i caratteri della monarchia di Agrone, Historia, X1II/2, 1935, 183. dd. F. Papazoglu, O teritoriju ilirskog plemena Ardijejaca", Zbornik Fil. fak. u Beogradu, VII, 1963, 71. dd. locira Ardijejce kao nosioce vlasti u ilirskoj državi u jugoistočni Ilirik. Ovom se mišljenju približio i M. Suić, 1976, 191. d. Usp. i F. Papazoglu, 1967, 141. dd. W. Pajakovski, Die Ardiäer — ihre Wohnsitze und ihre historische Rolle, Godišnjak CBI — XIV/12, 1975, 109—121, smatra da su Ardijejci pripadali „zu dem Komplex der mittelbalkanischen Völker", čija je uloga počela jačati istom nakon poraza Delmata 155. g. (121).

[30] M. Suić, 1976, 185—189. F. Papazoglu, 1967, 144.

[31] R. Katičić, 1964, 94. M. Suić, 1976, 190. d.

ier bi ukazivalo da su upravo ovi *populatores quondam Italiae* (Plin. III143) u mlađoj (Agronovoj) dinastiji postali nosioci vlasti. A za Demetrija Farskog, jednog od najmoćnijih ljudi u mlađoj ilirskoj državi, izričito se navodi da je bio *ho tön Sardiaiôn (= Ardiaiôri) arhôn* (Zonar. 8, 20, 11), pa odatle i njegova veza sa susjednim Hvarom Kako je, pak, hegemonija u tom plemenskom savezu *{fédération de tribus)* prešla sa starije na mlađu dinastiju, sa južnih Ilira na Ardijejce, to je ostalo skriveno u tmini prethistorije. U toj šutnji izvora očito se krije i razlog što se u Anicijevoj formuli iz 167. g. ne spominju Ardijejci[32], ali o tome kasnije.

Nešto nam je bolje poznata sudbina ove mlađe ilirske države u njenom sudaru s ekspanzivnim rimskim imperijalizmom. Spor je izbio uskoro nakon Agronove smrti (231/230. g. pr. n. e.), a povod mu je bilo gusarenje Ilira po Jonskom i Jadranskom moru, te pljackänje ftälskih i savezničkih grčkih naseobina za vlade Agronove udô^vîëeTeuîe,"regentkinje pastorka Pinesa *(Pinnës).* Zbog toga je izbio i prvi ilirski r^Î~k7)jenTjeTfeuta pôrazenà. Grčki su gradovi na Jadranskom i Jonskom moru, štoih~3e~bTo~23trzeo Agrori," pôstali slobodni, a ilirska se država morala obavezati da njeni podanici neće uznemirivati rimske i savezničke brodove i naseobine. Ilirija 229. g. nije pöstala rimska tributarna zemlja, ali je ušla u interesnu sferu Rima kroz à ë T N , Tcada je Demetrije Farski, *(Démétrios ho Pharios),* takoder tutor nejakogFinesa, pokušao za sebe iskoristiti poteškoće koje je Rim imao u ratu s Kartažanima, Rimljani su zauzeli grad Faros *{Pharos,* danas Stari Grad) i cijeli Hvar, a Demetrije se iriorao skloniti kod švog zaštitnika Filipa V Makedonskog.[33] Rimljani, koji su bili zabavljeni borbama u drugom punskom ratu (218—201), privremeno su ostavili u miru i Makedonce i Hire, ali kada je makedonski kralj Perzej organizirao novu proturimsku koaliciju, u koju je ušao i ilirski kralj Gencije *(Genthios, Gentius),* izbio je treći makedonski rat (ujedno i treći ilirski rat), koji se završio pprazom i slomom Makedonije i Ilirije.[34] Perzeja je pobijedio konzul Emi-lijeTFaüIö" ü bîtki kod PÎdne u Solunskom zaljevu (168. g.), a pretor Lucije Anicije iste godine Gencrja. negdje kod Skodre. Spominju se i borbe oko *Meteona* (var. MèaëonaJTdanas Medun kod Titograda. To je ujedno bio i kraj ilirske države. Zarobljeni Perzej i Gencije uvećali su trijumfe pobjednika u Rimu. U Anicijevu trijumfu nošeno je i blago kralja Gencija.[35] (Ovom je prilikom u Rim bio doveden **i** historičarT'blibije kao Perzejev simpatizer.)

Po Anicijevoj formuli iz 167. g., podijeljena je ilirska država u tri dijela: 1) oblast Labeata oko Skadarskog jezera i 2) ona oko Boke Kotorske i u Çrnogorskom PE^orju, (poimenično *Agravonitas, Rhizonitas et Olciniatas accolasque eorunt).* Svi su oni ovom odlukom senata postali slobodni i *immunes* (oslobođeni poreza)

c *A* I11 PitanJu Je lakuna u Livijevu tekstu Anicijeve formule, Liv. XLV, 26, 13—15, usp. M. 33 ni 185~189; R Pa Pazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, 1967, 143. d.

Polyb. III, 18—19. Cfr. Diodor XV 13; 14, 2. O događajima vezanim za ličnost Demetrija «varsKog vidi; G. Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, Rad JAZU, vol. 322, Zagreb 1961, i τ VT fiv stol Ječa> Zagreb 1960, 36—39. M. Nikolanci, Pharos-Rimljani i Polibije, VAHD, *i ïr* ■■ ' 1954~57' 52—59. D. Rendić-Miočević, Ballaios et Pharos, AJ, V, 1964, 83—92, *ατή*™*11 Adnatico. Studi Romagnoli, XIII, Faenza 1962, 50—51. M. Zaninovic, Delmatsko-înd τ ? - °s l na Jadranu, u: Jadranska obala u protohistoriji, Zagreb, 1976, 301—307, posebno Ifnii· T'· *í* alazi sa Tora kod Jelse kao Prilo ë njegovoj kronologiji, OA, 7, Zagreb 1982, 70—71 1QS1 £ä zavi) ,2) *l* Greci e gli Hliri sul Pharos adriatica, Praktika, Atena 4—10. IX 1983, Atena 1983, „306-308, P°sebno 307 Π TTI P. Li lu 3 makedo s ičar, Grci i Rimljani, Zagreb 1971, 316—318. i 323—326 (I, II, III ilirski rat; I, nski rat, sa izvorima i literaturom).

^ Liv. XLV, 43: … *auri pondo viginti et septem, argenti decem et novem pondo, denarium* T iv "vτV"0 *m^a et centum et viginti milia Illyrii argenti.* O samom ratu s Ilirima i Makedoncima "v. AU—XLV i periohe (sadržaji) idućih knjiga.

zato što su napustili Gencija još dok je bio moćan *(incolumi Gentio* Liv. XLV, 26, 13 d.)· Slobodni i *immunes* postali su i Daorsi *(Daorsei),* ilirsko pleme iz današnje Hercegovine, zato što su, napustivši Karavancija, Gencijeva polubrata, prešli s orïïzfém Rimljanima. OstalimTjë pTeffiènima danak *(veciigal)* bio smanjen na polovicu od onög što su ga plaćali kralju Genciju.[36]

Smatra se da je treći dio podijeljene ilirske države obuhvatao ilirska plemena na jugu — *Illyrii proprie dicti,* prvobitne Ilirije (?), već na granicama nekadašnje makedonske države (G. Zippel, F. Papazoglu, M. Suie, R. Katičić).[37] To je ujedno bio i zametak rimskog Ilirika.

U Anicijevoj formuli mira 167. g. u Skodri Ardijejci se ne spominju, iako se upravo oni najčešće vezuju za ilirsku državu, vjerojatno stoga što tada vise nisu bili „u igri". (Postoji, ipak, jedina mogućnost da se Ardijejci kriju pod zajedničkim imenom *ceterisque Illyriis,* kada je riječ o plaćanju danka).[38] Jer, da su se Ardijejci još i tada nalazili na području podijeljene ilirske države, a s obzirom na ulogu i značaj ovog etnosa, posve je naravno da bi i oni bili spomenuti u ovom senatskom dekretu. Postoji i mogućnost da su već ranije otpali, i to u vrijeme pada Demetrija Farskog (219), kada su Rimljani u vrijeme drugog ilirskog rata upravo u zapadnom dijelu presumptivnog teritorija ilirske države imali mnogo uspjeha.[39] Razlog zbog kojeg se Ardijejci ne spominju u Anicijevu dilctatu mogao bi se objasniti prvenstveno događajima koji nisu tradirani, pa nam stoga nisu ni poznati, a u toku kojih su se Ardijejci „distancirali" od nekadašnje centralne vlasti u Risnu i Skodri.

Rimljani su pobjedom nad Gencijem definitivno učvrstili pozicije na ilirsko obali. Pa, kada su okupirali Makedoniju i Grčku (148. g.), okrenuli su se i protiv oîtalih Ilira. Prvi rat protiv Delmata vodili su već 156—155. g. pr. n. e., te su kroz daljnjih 150 godina u žestokim borbama svoju vlast proširili sve do Dunava. Ratni ciljevi Rima i dalje su bili: pretvaranje Jadrana u svoje zatvoreno more, osvajanje njegova sirovinama bogatog zaleđa (rude u prvom planu) i osiguranje dunavskog puta, koji je povezivao rimske posjede na istoku sa zapadom.[40] Jos od 205. g. (?) imali su Protektorat nad manjim dijelom ilirske zemlje *(Illyrii proprie dicti)* južno od Drima (Suićev *aquisto vecchio),* koji je nakon sloma ilirske države bio proširen sve do Drima *(aquisto nuovo).* Poslije teških i dugotrajnih borbi, najprije s Ardijejcima i Plerejima (App. 111. 10), pa Delmatima, Desitijatima, Mezejima, Breucima i drugim ilirskim i panonskim plemenima, svoju ce vlast proširiti i na cijeli Plinijev Ilirik *(Illyricum generatim* Plin. III 139), odnosno na Apijanovu veliku Iliriju (111. 7, 9).«

———

36 Liv. XLV, 26, 13—15: *non solum liberos, sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pirustas, Rhizonitas, Olciniatas, quod incolumi Gentio ad Romanos defecissent. Daorsis quoque immunitatem dare, quod relicto Caravantio cum armis ad Romanos transissent. Scodrensibus et Dassarentibus et Selepitanis ceterisque Illyriis vectigal dimidium eius, quod régipependissent, impositum* . . . Usp. F. Papazoglu, 1967, 143. d. M. Suie, 1976, 185. dd.

37 Liv. XLV, 26, 13—15 (nastavak cit. u bilj. 36): . . . *Inde in très partes Illyricum divisit. Unam fecit quae supra + Dictam est, alteram Labeates omnis, tertiam Agravonitas et Rhizonitas et Clciniatas accolasque eorum* . . . Literatura je navedena u bilj. 32 i 36. (u pitanju je citirana lakuna u Livijevu djelu v. bilj. 32).

38 Liv. XLV, 26, 13—15, nav. u bilj. 36.

39 Polyb. III 18, 1, 3. Liv. XXIX, 12, 13. — Rimljani su tada zauzeli Dimalë, te Pharos sa cijelim Hvarom, v. lit. u bilj. 33.

40 D. Rendić-Miočević, 1981, 9.

4 To je bio *aquisto nuovissimo,* vidi M. Suie, 1976, 185. d. — O Apijanovoj velikoj Iliriji, usp. J. Dobiaš, Studie k Appianové knizé illyrské, Praha 1930.

Kada je riječ o Bosni i Hercegovini u predrimsko i rimsko doba, najbogatije i najvrednije podatke o etnografskoj situaciji daju Agijan Aleksandrijski (2. st. n. e.) i Plinije Stariji (27—JgLj·.[11]· e·)· Apijan *(Appianos)* je3ao étnografskusïïku Ilirije u pîotohistorijsEoVnjeme, aPlInije Stariji *(C. Plinius Secundus)* u vrijeme ranog principata, kad su već neke *civitates* bile na pragu da postanu municipijima. Iz Apijanova djela „Illyrike", u kojem opisuje Oktavijanov ilirski rat (35—33. g. st. e.), vidi se da je veći dio Ilirije došao pod rimsku vlast upravo u vrijeme Oktavijanova ratnog pÇïhoda· Ajjyajiova je etnografija. bçgata brqjnim plemenskim imenima. Prvi se put spominju: *Bathiatai, Dokleâtai, GÏinditiones, Interfrourînoi, Hippasînoi, Kambaîoi, Kinambroi, Merroménoi, Nareswi, Oksiaîoi, Pertheenatai, Pyrissaîoi* (111. 16), *Daisitiâtai* (17), *Posenoi* (21) i *Derbanoi* (28), što ukazuje da je Apijan nabrojio pretežan dio ilirskih plemena u današnjoj Bosni i Hercegovini i nešto šire. Jedino bi mu se moglo zamjeriti što ih nije odredio i geografski. Neka se od navedenih spominju samo kod Apijana, ali zato on ne spominje Mezeje *(Mazaîoi* Ptol. II 16, 5; Strab. VII 5, 3 i Dio LV, 32) i Dicione *(Ditiones* Strab. VII 5, 3; Ptol. II 16, 5; Plin. III 142), oba iz salonitanskog, te Dindare *(Dindari* Plin. III 143) iz naronitanskog konventa. Od panonskih plemena ne navodi Breuke *(Breuci, Breûkoi)* i *Oserijate (Oseriâtes* Ptoi. II 14, 2; Plin. Ill 148)[42], oba na Savi. Što se tiče Panona, njih i ne navodi po plemenima *(generatim),* izuzev Segestana *(Segestanoi* App. 111. 10, 17), nego generičkim imenom Paiones, u obliku koji je uobičajen kod grčkih pisaca, osim kod Strabona i Diona, koji imaju oblik Pannonioi, kako to navodi i sam Apijan: *Παίονεςμεν υπό των 'Ελλήνων λεγόμενοι και ρωμαιατι Παννόνιοι* (111. 14). Sasvim jelogjgnq što u opisu rata ne spominje i ona plemena koja su bila još ranije pokorena, ilfšu već ne§tala»Jcao što su Ardijejci i.Plerejk[43] Pa, i pored toga, Apijanova je etnografyaTïinde najkompletnija poslije Plinijeye (32 plemena), iako su imena nekih plemenskih zajednica prenesena u körümpiranom obliku (Merroménoi, Pyrissaîoi = Pirustae ?, Interfrourînoi = Enderudini (?) Plin. III 144 i Hippassînoi = Hemasini (?) Plin. III 143).[44] Apijanova ilirska etnografija pokriva gotovo cijelu Iliriju, a što je za nas najvažnije, odnosi se upravo na Oktavijanov ilirski rat. Dio Kasije u opisu Oktavijanova ilirskog rata navodi samo tri plemena: Delmàtai, Iâpydes i Libymoi.[45]

U Apijanovoj etnografiji se razlikuju četiri „liste" (ilirskih) plemena: 1. Gusarska plemena na primorju, što ih je Agripa savladao akcijom s mora, dakle flotom, neposredno prije Oktavijanove akcije u Iliriji 35. g. : *Hippasînoi* (Hem a-

———

TTT , *T* ° *Breuci*>*na-* Strab. VII 5, 3. Ptol. II 15, 2. Dio, 29, 34. Veil. II 110 ss. Suet. Tib. 9. Plin. m 147. Opširnije u pogl. 21.

4, UsP· G· Alföldy, Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 34. d. — *Segestanoi* App. 111. 10, 17, su građani Segeste, ekvivalent kasnijem *cives t>isc(iam),* Ann. épigr. 1909, 235 = J. Šašel, RE, Suppl. XIV, 717, No. 54. (Samiria, 2. st.); dio 1959 12?lla *Colapiani* (plin- m 148)> vjerojatno frakcija Japoda, usp. A. M ó c s y, Die Bevölkerung

" *Hippasînoi,* G. Alföldy, Dalmatien, 35, možda Plinijevi (III 144) *Hemasini,* ibidem, 36. i *M — Haemasi* D. Detlef sen, 1904, 42. J. Dobijaš, 1930,185. I. Bo janovski, Ilirska plemena u istoenoj Hercegovini i njihov smpštaj, Tribunia, 9, 1985, 10.

. 45 Dion u Dalmaciji spominje svega šest, Strabon deset, Ptolemej šesnaest plemena, cfr. G. lOfio ' Palmatien> 33—37. i pregledna tabela na str. 38. Usp. J. J. Wilkes, Dalmatia, London 1969, 155 (ista tabela s manjim ortografskim razlikama), 156—177, plemena po konventima s kar-tom na str. 175. Apijan donosi 22, a Plinije 32 plemena, ibidem.

sini? Plin. Ill 143), *Béssoi,* narod u Trakiji[46], *Melitênoi,* stanovnici Mljeta, *Korkyrênoi,* stanovnici Korčule, *Libyrnoi* i *Iapodes* (111. 10, 14, 16 d.) s ove strane Alpa (111. 16). Posebno još navodi *Derbanoi* {= Deuri? Plin. Ill 143, odnosno Derrioi ? Ptol. II 16, 5), koji su se posljednji predali nakon poraza Delmata 33. g. (111. 28).

2. Plemena koja su se predala Oktavijanu u prvom pokušaju (napadaju) (grčki: *dV holes peiras* III. 16): *Oksyaioi* (Ozuaei ? Plin. Ill 143), *Pertheênatai* (Partheni? Plin. Ill 143), *Bathiatai, Taulantioi, Kambaîoi, Merromênoi* (Melcumani ? Plin. Ill 143) i *Pyrissaîoi* (Peiroûstai Strab. VII 5, 3).

3. Plemena što su Oktavijanu pružila nešto jači otpor *(ergo de meizoni eleftesan* 111. 16): *Dokleâtai, Karnoi,* keltski narod u Alpama, *Interfrourînoi* (Endiradini ? Plin. IΠ 143), *Narésioi* (Naresi Plin. III 143), *Glintidiones* = Glinditiones (Plin. Ill 143)[17] i *Tauriskoi,* keltski narod u istočnim Alpama (Strab. VII 3, 2 i VII 2, 2).

4. Plemena što su Oktavijanu pružila najjači otpor *(malista d'enohlesan auton* 111. 17): *Salassoi* (Salassi, Alpium populus, Plin. III 134, 137), *Iapodes, Segestanoi, Dalmatai, Daisitiâtai* (var. Daisioi te) i *Paiones* (Pannonii, Suet. Tib. 17, Tac. ann. XV 10 dd.; Pannonioi Strab. VII 5, 3 i Dio XLIX 36, 6).

Ako iz navedenog popisa izdvojimo Salase i Karne, Tauriske i Bese, koji nisu lliri, pa ako Bathijate, Kambaje i Kinambre shvatimo kao manje dijelove većih plemenskih saveza u Iliridi, vidimo da je Apijan nabrojio pretežan dio ilirskih plemena, zapravo ih klasificirao u četiri grupe, već prema njihovu odnosu prema Oktavijanu i rimskoj vojsci, dakle, sve one koji su na neki način agirali u Oktavijanovu ilirskom ratu.

Apijanova ilirska etnografija jedna je od najpotpunijih iz antike. Sve ranije su daleko siromašnije po etnonimima i što vise idu u prošlost, sadrže sve manje plemena. 1 u tim izvorima se javlja ona ista postupnost u otkrivanju novih etnosa koju smo već vidjeli kada je bilo govora o postupnom širenju ilirskog imena uz istočnu obalu Jadrana s juga prema sjeveru.

lliri *(lllyrioi)* kao skupno plemensko ime bili su poznati već Herodotu (I 196: IV 49; VIII 139; IX 43) i Tukididu (I 24, 26; IV 124, 125).

Prvi antički pisac koji spominje i pojedina plemena na istočnoj jadranskoj obali bio je logograf Hekatej *(Hekataios),* iz Mileta u Maloj Aziji (6—5. st. pr. n. e.): *Libyrnoi, Méntores, Syôpioi, Hythmîtai*[48]*;* poznavao je i Japode, ali samo u formi imena zemlje *Iapigia,* te Daorse *(Darsioi éthnos Thrakion,* u FGrH 93—97, 175).

I *Pseudo-Skylax* iz Karijande, putnik i geograf 6. st. pr. n. e. (njim se služe već Hekatej i Herodot), u svom Feriplu, čiji se sačuvani tekst formirao oko 330. g. st. e., na osnovu starijih izvora ima etnonime: *Libyrnoi, Illyrioi* (generičko ime), *Boulinoi, Hylloi, Nestoi, Manioi, Autariatai, Enheleîs* i *Taulantioi* (Ps.-Skyl. 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, u FGrH).

Pseudo-Skymnos u svojoj Periegesis (oko 110. g. st. e.), također na osnovu starijih izvora, nabraja: *Ismenoi, Méntores, Libyrnoi, Boulinoi, Hylloi* i *Illyrioî* (generičko ime), te *Enhéleioi* (Ps. Skymn. 394, 403, 404, 407, 417, 437).

Navedeni izvori odraz su stanja p.rije provale Kelta i pojave Ardijejaca na donjoj Neretvi, a Autarijata u zapadnoj Srbiji. Jos uvijek su i Grcima bila nepoznata

45 G. Alföldy, Dalmatien, 58. d. (i biij. 136) pomišlja na tračke Bese *(Béssoi),* koji nisu živjeli daleko od Dalmacije.

47 *Glinditiones* Plin. Ill, 143 (v. bilj. 50), pleme naronitanskog konventa, usp. I. Bojanovski, 1985, 12. dd.

48 Kod Steph. Byz. u FHG.

imena brojnih plemena u unutrašnjosti zemlje. Dolazak Ardijejaca i .Delmata u primorje potpuno je poremetio raniju etnografsku sliku.

Polibije (2. st. pr. n. e.) i Livije (1. st. pr. n. e.) već prate i događaje na istočnoj obali Jadrana, ali samo na području južno od Neretve. Polibije *(Polybios)* opisuje, djelomicno i kao savremenik, događaje Agronove ilirske države sve do njenog pada_Jj58_· g. st. e. Kod Polibija se spominju *Ardiaîoi* (II 11, 10 i 12, 2), *Delmateîs (22/ÏS^T), Daorsoi* (32,18,2 = Daorsôn) i *Pannonioi* (Fr. 122). Enheleje, pak, iz Rhizon'skojj zaljeya (Ps.-Skylax) lotira u Makedoniju, u okolicu Lihnidskog jezera (V Ï08, 2 i 8; frg. 34). Livije *(Livius,* 59—17 g. st. e.) ima: *Vardaei, Daorsei, Delmatae, Iapydes, Liburni, Pannonii, Pirustae* i *Taulantii.*[49]

Polibiju i Liviju se pridružuju pisci ranijeg carskog doba Strabon, Apijan i Kasije Dion, koji pišu grčkim jezikom, a žive u Rimu ili služe u carskoj administraciji. Ovi se pisci služe već pouzdanim izvorima iz kraja Republike i početka Principata, ali ponekad i starijim. Koriste se i savremenim memoarima, kao na primjer Apijan Aleksandrijski Augustovim.

Kao i Apijan, o kojem je već bilo govora, i Strabon *(Strabo,* pisac Augustova doba) ima iscrpan popis plemena u Dalmaciji i Panoniji (VII 5, 1 dd.): *Ardiaîoi* = Ouardaïoi, *Dalmateïs, Daôrizoi, Iapodes* (IV 6, 1), *Libyrnoi* (VI 2, 4), *Pannonioi* (generičko ime), a *generatim* : *Breûkoi, Andizétoi,* oba u Panoniji; *Ditiones, Peiroûstai, Mazaioi* i *Daisiteâtai,* sva u Dalmaciji (VII 5, 3); *Pleraioi* i *Autariatai* (VII 5, 6 i 11). Kasije Dion (Dio Cassius Cocceianus živio u doblT Sëvera) ima samo šest etničkih zajednica: *Ardiaioi, Daisitiâtai, Delmatai, Iapydes, Libyrnoi* i *Mazaioi,* sve u Dalmaciji. Događaje opisuje po savremenim izvorima, a djelomicno i iz vlastitog saznanja kao prokurator Dalmacije i Panonije Gornje. Za njega su Mezeji *éthnos Delmatikon* (LV, 32, 4).

Dosad navedeni izvori se odnose uglavnom na doba samostalnosti Ilira, dakle, na njihovo predrimsko doba, i na ilirske otpore, dok Plinije i Ptolemej govore (uglavnom) o Ilirima pod rimskom okupacijom.

Najpotpunije podatke o ilirskim civitates Dalmacije u rano carsko doba navodi PJjaiJeJStariji (umro 79. g. n. e.) u svom velikom enciklopedijskom djelu *Naturalis Historia*[50]. Plinije unutar tri konventa, nabraja slijedeće *civitates:*

Conventum Scardonitanum petunt lapudes et Libumorum civitates XIIH (n. h. III 139). Podatak da su Liburni i lapudes narodi Italije vjerojatno potječe iz starijeg (pretcarskog) izvora. Ovom su konventu pripadali i Japodi u Pounju i Lici.

Salonitanskom konventu pripadaju *viribus discriptis in decurias CCCXXXXH Delmatae, XXV Deuri, CCXXXVIIII Ditiones, CCLXVIIII Maezaei, LU Sardeates* (III 142).

konventu pripadale slijedeće civitates: *nunc soli prope nos-* *CIII, XXIIII, Daversi* (var. Duersi) *XVII, Desitiates* (Daesitiates) *XXXIII, Deretini XIIII, Deraemistae* (Deraemestae) *XXX, Dindari XXXjff, Glinditiones XLIIII, Melcumani XXIIII, Naresi CII, Scirtari*

v J "■ G, Alioldv> Dalmatien, 34. J. J. Wilkes, Dalmatia, 156. dd. — Livijeva etnografija: γ , ? t'V' Epit- 56. *baorsei* Liv. XLV, 26. *Iapydes* Liv. XLIII, 5, Epit. LIX, 131. *Liburni* Liv. *Of.* ,\LTMe *ates* Liv. XLIII, 19, 31. i XLV, 26, 13—15. *Pirustae* Liv. XL, 26. *Taulantii* Liv. XLV, ' u.' ßeTM« Liv. Epit. 47; 52; 31. d. *Pannonii* Liv. Epit. 131. d., 139.

Hi "■ P, D" Petlefsen, Die geographischen Bücher (U, 242 — VI Schluss der Naturalis ;■ IorÂa des C. Plinius Secundus mit vollständigen kritischen Apparat, Berlin 1904, 41-^2. Cfr. Izd. c- Mayhoff, BT, Leipzig 1906.

LXXII, Siculotae XXIM, populatoresque quondam Italiae Vardaei non œnplius qua m XX decuriis (III 143).[51]

Podatke o broju dekurija kod pojedinih plemena Plinije je preuzeo iz ranocarskih službenih popisa.[52] To vrijedi samo za salonitanski i naronitanski konvent jer se u skardonitanskom dekurije ne navode: Liburni su već tada imali razvijen municipalni (rimski) sistem. Podjelu na dekurije preuzele su rimske vlasti iz domaćeg gentilnog uredenja, ali ona s razvitkom municipalnog uređenja, bar formalno, nestaje, kao što je u službenim popisima nestala i kod Liburna i Japoda, a nema je ni kod panonskih plemena. Inače se smatra da su *decuriae* veca bratstva (u rimskoj terminologiji *gens).*[53] Plinijë ih ne navodi ni u 2. i 3. listi plemena, jer se na tome mjestu o tim plemenima govori već u historijskoj perspektivi. Tako, odmah iza Vardeja (v. gore), nastavlja: *Praeter hos tenuere tractum eum* (tj. potez izmedu Narone i Epidaura) *Ozuaei, Partheni, Cavi* (G. Alföldy nema Kave, ali ih smatra vjerojatnim), *Haemasi* (Alföldy: Hemasini), *Masthitae, Arinistae* (Alföldy umjesto navedenih ima Arthitae i Armistae).[64] Ni u listi plemena s područja između Epidaura Lješa *(Lissus),* gdje počinje makedonska provincija, nema podjele na dekurije.[35] I ta su plemena već prilično davna prošlost, a u Plinijevo doba već potpuno urbanizirana (municipalizirana).

Kada je, pak, riječ o panonskim plemenima, Plinije jedne veže za riječne tokove» a druge daje abecednim redom: . . . *Drctus per Serretes, Sirapillos* (Serapillos), *Iasos, Andizetes, Saus per Colapianos Breucosque —· populorum haec capita — praetereu Arviates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani, mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. insula in Savo Metubarbis, amnicarum maxima* (III 147, 148).[58]

Ptolemej *(Ptolemaios),* geograf. 2. st. n. e., u svom djelu Geografija *(Gsografike hyfegesis)* navodi u Dalmaciji 16 plemenskih zajednica, od kojih su u današnjoj Bosni i Hercegovini živjele njih dvanaest: *Iapydes, Mazaîoi, Derriopes, Dérrioi, Dindaroi, Ditiônes, Daoursioi, Melkoménioi, Ouardaîoi, Narensioi, Sardiôtai* i *Sikoulôtùi* (II 16, 5). Njegovi Derriopes su, po svoj prilici, identični s Plinijevom civitas Deretini (decuriis) XIIII **(III** 143), dok su *Hyllaioi* i *Boulimeîs,* preuzeti iz starijih grčkih izvora, i nisu vise poznati u rimsko doba. Sudeći po Ptolemeju, Japodi su u ranije doba dopirali sve do mora *{en tê par alia),* odakle su ih u kasnorepublikansko

[51] Za varijante vidi G. Alföldy, Dalmatien, 36, s manjim raz'.ika-ru p:;rni te'<;tu D. D etlefsena, cf. XXV *Demi,* D. Detlefsen, 41.

[52] G. Alföldy, Dalmatien, 36. i bilj. 15 i 16. Plinije je neke podatke uzeo od M. Varon a. po kojem je nekada u ovom konventu bilo 89 plemenskih zajednica, od kojih su neke, očito, bile sasvim maie, a druge iz službenih popisa, usp. D. Detlefsen, Die formulae: provinciarum, eine Hauptquelle des Plinius in der Beschreibung der römischen Provinzen, Berlin 1908, 77. ss. Isti, Die Anordnung der geographischen Bücher des Plinius und ihre Quellen, Berlin 1909, 46. Usp. i G. Alföldy, Epigraphica, 23, 1961, 53. ss. R. Katičić, ŽA 13—14, 1964, 88. dd.

[53] *Gens:* D. Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije (I), ŽA X, sv. 1—2, 1960, 167. C. Patsch, Herzegowina, 1922, 53. O dekurijama vidi B. Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, VAHD, LV, 1953, 103. ss. M. Suič, Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb 1976, 33. G. Alföldy, Dalmatien, 166 i bilj. 2 i 3 i Cognatio Nantania, Acta ant. ASH 11, 1963, 83. — U pitanju su, izgleda, seoske rodovske zajednice (seoske općine).

[54] Plin. III, 143, cit. po D. Detlefsen, 1904. 42. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 36. *Aiinislae,* možda u vezi s *Avion* Ps. Skylak 24 (Rijeka dubrovačka?) cf. J. Lučić, Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka dubrovačka, Anali HI, 6—7, Dubrovnik 1959, 117—120.

[55] Plinijevi podaci potjeeu iz tri vrela: Varro, iz Augustova ranijeg vremena (zajednički su s Apijanovim) i iz vremena juiijevsko-klaudijevske dinastije, G. Alföldy, Dalmatien, 37.

[56] Ed. D. Detlefsen, J904, p. 43. A. Mocsy, Pannonia, Sp. 604—610. Usp. Isti, a) Historia, VI, 1957, 488 ss. *b)* Bevölkerung, 1959, 105. ss.

doba istisnuli njihovi srodnici Liburni, koji su već tada bili uže povezani s Rimljanima.[57]

U Panoniji Ptolemej zna 14 plemena, od toga u Gornjoj osam a u Donjoj šest plemena. U Bosanskoj Posavini su dijelom živjeli Kolapijani *(Kolanianoi* = Kolapianoi!), Oserijati *(Oseriates),* Breuci *(Breûkoi)* i Amantini *(Amantinoi)* (Ptol. II 14, 2 i 15, 2). S obzirom da Ptolemej za panonske provincije daje podatke savremenih izvora, moglo bi se zaključiti da je jednako postupio i u opisu Dalmacije i Liburnije. Prema tome bi u 2. st. n. e. sva navedena plemena još postojala u svojim peregrinskim zajednicama *(civitates peregrinae)* ili u municipijima, izuzev onih koje je autor ekscerpirao iz starijih vrela, kao što su Bulini i Hyleji. Ptolemejevo je djelo rijedak izvor koji pokušava odrediti i položaj pojedinih zajednica na terenu, i to uz pomoć prijedložnih oznaka kao što su *hyper de toutous* (iznad tih), *eîta* (zatim), *kaî hyper mèn tous* (iznad njih), *hyper hoiis* (iznad ovih) itd., ali istraživač i pored toga nailazi na velike poteškoće prilikom njihovih ubikacija. Tako, na primjer, kada Ptolemej kaže „iznad Deriopa Dindari", vodi nas, u stvari, u zapadnu Dalmaciju, gdje su živjeli Deriopi, iako narativni i epigrafski izvori Dindare vežu za Podrinje u rimskoj istočnoj Dalmaciji. Stoga se prilikom lokalizacije pojedinih plemenskih teritorija nalazimo pred velikim poteškoćama ne samo zbog isprecijanosti planinskog reljefa zemlje nego i zbog nepotpunih i neodređenih podataka u vrelima.[58]

[57] C. Miller, Claudii Ptolemaei Geographia, Paris 1883. Novije izdanje O. Cuntz, Die Geographie des Ptolemaeus. Galliae, Germania, Raetia, Noricum, Pannor.iae, lllyricum, Italia, Berlin 1923, 73—81. Usp. L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, GZM 1898, 227—245. i 531—559. Novija literatura kod E. Polaschek, RE, Suppl. X, (1965), Sp. 680 d. Za Uirik usp. M. Suie, 1976, 298—300 (II 16, 1—3, 6—9). Cf. Ptol. II 16,5 na str. 260, big. 20.

Ptol. II 14,2; *Κάτέχουσι δέ rfjv έπαρχίαν έν μέν τοϊς\προς άρκτους μέρεσιν "Αζά-f.oi^ μεν δυαμικώ \ τεροι, Κΰτνοι δ' ανατολικότεροι, έν δέ τοις | μ(σημβηινοϊς Αατόβικοι μεν υπό το Νθ)ρι\κον, Ούαρκιανοι δέ τα προς ανατολάς, έν\ δέ τοις μεταξύ βοιοί μέν τιρνς δυσμάς και νπ'[(Χυτούς Κολανιανοϊ, Ίάσιοι δέποος\άνατολάς και υπ αυτούς Όσεριάτες,,*
i Ptol. Il 15,2; *Κάτέχουσι δε [και] ταύτην τχ\ν έτταρχίαν εν \ μεν τοις δυσμικοϊς μέρεσιν 'Αμαντινοί άρκτι\ κώτεροι, νφ' ονς 'Ερκουνίατες, είτα Άν,δίζητες, είτα Βρεϋκοι; έν δέ τοις ο.νατο\λικοις άρκτικώταιοι μέν Αραυίσκοι, με\σ>ιμβρινώτεροι δε Σκορδίσκοι.*

O valjanosti Ptolemejevih podataka vidi G. Alföldy, Dalmatien, p. 37. J. J. Wilkes, Dalmatia, passim. F. Bulić, Stridon, 1920, 74. M. Kozličić, Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana, VAHD, LXXIV, Split 1980, 103—188. Usp. i A. Cermanović-Kuzmanović, jugoslovenske zemlje na Ptolemejovoj karti, u: Monumenta cartographica Jugoslaviae, Beograd 1974, M—26. — O plemenskim teritorijima i o metodološkom postupku za njihovu lokalizaciju primijenjenu u ovom radu vidi 1. Bojanovski, 1985, 7—8 (ovdje bilj. 44).

B

RIM SKA OSVAJANJA U ILIRIKU

Kako smo vidjeli, Rimljani su se kao osvajači prvi put na istočnoj obali Jadrana pojavili 229. g. st. e. Povod za to bilo je širenje ilirske države prema jugu i gusarenje Ilira po Jonskom i Jadranskom moru, od čega su trpjeli grčki gradovi, saveznici Rima, među njima i Issa na Visu. Nakon što su skršili moć Kartage, Rimljani su se potpuno okrenuli prema istoku, protiv Grčke, Makedonije i drugih država. Sa svojim brodovljem su se zalijetali i u jadransko i jonsko primorje, te uskoro počeli trgovati sa značajnijim ilirskim gradovima i primorskim plemenima, potiskujući pomalo grčke trgovce, što, osim uvozne robe, potvrđuju i relativno bogati nalazi rimskog republikanskog novca. Pa, iako je kraljica Teuta 228. g. s Rimljanima, sklcpila mir (morala εβ odreći gusarenja, koja su Ilirima donosila znatne koristi) ilirska država ipak nije bila duga vijeka, jer je Rimu i dalje, u okvirima njegove balkanske politike, ostao cilj da uništi makedonsku i ilirsku državu, te da zavlada Balkanom, preko kojeg su vodili važni trgovački i vojnički putovi. To im je pošlo za rukom kada su se Makedonija i Ilirija udružile u vojni savez protiv Rimljana (Liv. XLV 43). Nakon Gencijeva poraza 168. g., Rim je i formalno okupirao najjužniji dio ilirske države, a onim plemenima koja su se odmetnula od Gencija ostavio autonomiju i domaće uređenje pod vrhovnom zaštitom Rima. Neka su od njih bila oproštena i od plaćanja danka *(immunes),* dok je drugima danak bio umanjen na polovicu. U početku se rimski Protektorat ograničio samo na užu oblast južno od Drima (Liv. XLV 26). U stvari, bio je to zametak onog Ilirika *(Illyricum)* koji ce se u Augustovo doba protegnuti na široka područja između Drave i Jadranskog mora, a uskoro i do Dunava.[1]

Tek što je bio završen III ilirski rat (171—168), na istočnoj se obali Jadrana pojavio za Rimljane još jači i uporniji neprijatelj, ilirsko pleme *Delmati* (Dalmati).[2] U ranije vrijeme Delmati su živjeli podalje od obale, u zadinarskom području, na vispoljanama jugozapadne Bosne, na Duvanjskom, Livanjskom i Glamočkom polju, te oko Imotskog polja, dakle, u onom dijelu Ilirije što ga Strabon naziva onostranskom Dalmacijom za razliku od primorske Dalmacije.[3] U toku 2. st. st. e., Delmati su se spuštali kroz kliška vrata i dolinom Cetine, i tako infiltrirali u primorje, zauzeli i Salonu *(epineion autôn Salon* Strab. VII 5, 5), pustošeći isejske kopnene naseobine *Epetion* (Stobreč) i *Tragourion* (Trogir) s jedne, a zemlju Daorsa, rimskih saveznika, s druge strane (Polyb. XXXII, 9 (18), 1—2).[4]

[1] Aug. Mon. Ancyr. c. XXX = Th. Mommsen, Res gestae divi Augusti, 86. O začecirna (kasnijeg) rimskog Ilirika v. M. Suić, Illyrii proprie dicti, Godišnjak CBI — XII1/11, 1976, 185.

[2] M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati, Ii II, Godišnjak CBI —1V/2,1966,27—92, posebno 30. d. i V/3, 1967, 5—101 (dalje: Delmati I i II).

[3] Strab. VII, 5, 17: *Dalmatikén . . . tèn epi thatera* za razliku od primorske Dalmacije: *Dalmatiki én . . . tèn mèn epithalâltion.* Grčki citât v. M. Zaninović, Delmati I, 29, bilj. 43.

Njihovo se ime u antičkim vrelima javlja u dva oblika — *Delmatae* i *Dalmaîae.* Prema etimologiji M. Terencija Varona, prvi bi oblik bio pravilniji *quoniam a Delmino, maxima civitate tractum nomen existimetur* (Velii Longi de ortographia, éd. H-Keil, Grammatici Latini, VII, p. 73, 6, usp. i Cassiodori de ortographia, ib, p. 155, 6). Promjena *Dal-jDel-* javlja se ponekad kod jednog te istog autora, na primjer *Delmateis* App. 111. H, i *Dalmatai* App. 111. 11; *Delmatae* Tac. hist. II 32, i *Dalmatae* Tac. hist. Ill 12 i 50; *Delmatae, Delmatia* Veil. II 96, 3, i *Dalmatia* Veil. II 90, 1 itd. Po mišljenju Th. Mommsena, CIL III p. 280, stariji i naučniji *(vetustior et doetior)* oblik je *Dalmatia,* dok bi forma *Delmatia,* uzeta iz vulgarnog jezika, u carsko doba bila češća, kako nam to potvrduju i savremeni pisci: *Delmatae, Delmatia* Veil. II 96, 3; Plin. III 142, 147; Tac. hist. II 32 (ali i *Dalmatae,* hist. Ill 12 i 50, *Dalmatia* hist. I 76); Flor. II 21, 25; Dio 49, 36 i 38; 51, 21; 53, 12; 54, 20 itd. U kasnijoi antici i kasnije prevladala je forma *Dalmatae,* a posebno *Dalmatia.* U ovom se radu kao temeljni oblik upotrebljavaju termini *Delmatae, Delmatia* s jedne strane zato što se u našoj naučnoj literaturi već tako uobičajilo, ali i zato što izgleda da je taj oblik bliži izgovoru (po Mommsenu *pronuntiatio vulgaris)* samih Delmata, a na taj oblik vuče i ime njihova glavnog grada Delminija *(Delminion* Ptol. II 16, 7; App. 111. 11; *Delmion* Strab. VII 5, 5: *Δέλμιον δε μεγά).η πόλις, ης έπώνυμον το ε&νος; Delmi-nium* Flor. II 25; ethn. *Delminensibus* CIL III 3202, Trilj; *dec(urioni) municipi Delminensium* GZM 1970 (A) n. s. XXV, 1970, 6, sl. 1. Usp. J. Šašel, J. J. Wilkes, Dalmatia, London . . . 1969, AV XXI—XXII, 1970—71, 301 = Gnomon, H. 6, 44/1972, 582—583. A. Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, l, ÖAW, Wien 1957, 117. d.s.v. *Delmatae* i *Delminion.* Cf. Th. Mommsen, CIL III p. 280.

Po jednoj Polibijevoj vijesti *(cum in regno Gentius successisset, ab illo defecerunt Dalmatae,* XXXII, 18,19, 7), i Delmati su neko vrijeme, ulazili u sastav ilirske države, ali su se za Gencija odmetnuli. Prve borbe Delmata s Rimljanima počele su 156. g. st. e.., dakle, svega dvadesetak godina poslije propasti ilirske države, a potrajale su, s većim prekidima, vise od 160 godina. Tokom krvavih ratova Rimljani su lomili vojnu snagu žilavih Delmata, pa je delmatska zemlja, kako kaže Polibije (XXXII, 13 (23), 7), postala vježbalište (poligon) za rimske vojnike i zapovjednike.[5]^

Ratovi s Delmatima

Prvi je delmatski rat počeo 156. g. st. e., a vodio ga je konzul Gaj Marcije Figul.[6] rovod ratu pružili su Delmati ùznemiravanjem Ilira (Daorsa), rimskih saveznika. îmska ratna baza bila je u Naroni, što (očito) ukazuje da je rimski utjecaj na donjoj . . v i već tada bio jak (možda bi se to moglo povezati i s događajima iz 219. g., kajenaovim stranama, konkretno na Hvaru, bio poražen Demetrije Farski).[7] Delmati su negdje u dolini Trebižata i na prilazima Imotskom i Duvanjskom polju, J ojatno 1Z busi Je, dočekali rimske kohorte, te im nanijeli teže gubitke. Figul je na

* M. Zaninović, Delmati I, 27. i bilj. 1.

vrela i i^f ° De JPatima vi<ü u odličnoj raspravi M. Zaninovića, nav. u bilj. 2, u kojoj autor daje t* «crpnu literaturu.

' M'$" XPςα, 24. APP. I«· H- Flor. Epit. de Tito Livio, II, 25, 10. M. -
ianinović, Delmati I, 28, navodi i ostale razloge.

kraju ipak postigao relativan uspjeh, jer je u unutrašnjosti delmatske zemlje popalio neka njihova *oppida,* ali nije mogao zauzeti glavni grad Delminij *{Delminiurn),* pa se neobavljena posla morao povući u Naronu.[8]

Rat je 155. g. završio novi konzul Publije Kornelije Scipion Nasika, Figulov nasljednik, koji je popalio i zauzeo neke gradinske utvrde *{oppida),* te osvojio i glavni delmatski grad Delminij *(Delminium).* Nasika je odveo u ropstvo i veći broj Delmata, te iste godine proslavio trijumf *de Dalmateis.*[9] Koliko se zna, rat se najvećim dijelom vodio u dolini Trebižata, na Duvanjskom i Imotskom polju, i u susjednim predjelima, pa su tada i Iliri iz današnje Bosne i Hercegovine prvi put upoznali Rimljane kao osvajače.[10]

Do drugog delmatskog rata došlo je nakon pune tri decenije. Delmati su, poučeni ishodom prvog rata, mirovali jednu punu generaciju, ali zato ipak nije mirovalo rimsko oružje, jer se 135. g. ratovalo na jugoistoku zemlje protiv Ardijejaca i Plereja, koji su gusarenjem uznemiravali rimski Ilirik (App. 111. 10).[11] Svladao in je konzul Servi je Fulvije Flak s vojskom od deset hiljada pješaka i tri hiljade konjanika. Ardijejsko pitanje bilo je riješeno tako što su s mora bili preseljeni u neplodnu unutrašnjost (Strab. VII 5, 6), dok nam je sudbina Plereja slabije poznata. Njihovi su teritoriji pripojeni rimskom Iliriku, a kasnije adtribuirani agerima kolonija Epidaura i Narone.[12]

O bcrbama u drugom delmatskom ratu ništa se ne zna, osim da je konzul Lucije Cecilije Metel opustošio i opljačkao delmatsku zemlju i zauzeo njihovu luku Salonu (119. g. st. e.). Od plijena iz Dalmacije sagradio je Kastorov hram u Rimu,[13]

[8] App. Il .11. Liv. perioch. XLVII: *C. Mariius cos. adversus Dalmatas primuin parum postea féliciter pugnavit, cum quibus bello confligendi causa fuit, quod Illyrios socios populi Roman vastaverant.* — O gradinskim utvrdama Delmata vidi Λ. Benac, Utvrđena ilirska naselja (I) Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, ANU BiH, Djela knj. LX, CBI knj. 4, Sarajevo 1985, posebno 7—69.

D Front. Start. Ill, 6, 2 (citât kod M. Zaninovića nav. dj., p. 29, bi]j. 7). Liv. perioch. XLVII: *eandemque ^entern Cornelius Nasica cos. domuit.* Usp. i Strab. VII, 5, 5 = K. Patch, Prilog topografiji i povjesti Županjca-Delminiuma, GZM 1904, 309 = WM IX, 173. CIL I, s. 459 = P, s. 176: *[P. Cornelius] P. f. C[n. Scipio Nasica cos. II de] De[lmateis].*

D O borbama u 1. delmatskom ratu vidi Th. Mommsen, Römische Geschichte, II/7, S. 165. dd. G. Zippel, Die römische Herschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 130. d.. 188 F. Bulić, Stridon, Sarajevo 1920, 68. G. Novak, Prošlost Dalmacije, Zagreb 1944, 39. M, Zaninović, Delmati 1, 28 d. Usp. C. Patsch, RE IV, 2448—2455. Isti, a) GZM 1904, 308. d.. sa citatima iz Strabona (VII 5, 5) = WM IX, 172 dd. i Apijana (Illyr. 11), b) Historische Wanderun gen im Karst und an der Adria, I, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, 51. d. Usp. i F. Šišić, Povijest Hrvata, 1925, 92.

ll Ardijejci i Plereji su svojim gusarenjem i dalje uznemirivali rimski Ilirik (App. 111. 3! Plin. HI 142: *Vardaeipopulatores quondam Italiaé).* Usp. M. Zaninović, Delmati 1, 29, 43, 51> 71.

E App. 111. 10. Liv. Epit. LVI: *Fulvius Flaccus cos. Vardaeos in Illyrico subegit.* Usp. H. Dessau, ILS, 22, Capua: *Ser(\ius) Ful(vius) Q. f. Flaccus co(n)s(ul) muru(m) locavit de manubies.* G. Zippel, 1877, 96, 132, 188. M. Zaninović, Delmati I, 71. i bilj. 132. — Vrijeme preseljenja Ardijejaca u neplodnu unutrašnjost nije utvrdeno, pa W. Pajakowski, Die Ardiäer — ihre Wohn sitze und ihre historische Rolle, Godišnjak CBI — XIV/12, 1975, 119, 121, taj dogadaj stavlja tek u Oktavijanovo vrijeme, što je očito prekasno.

B Cic. in Verr. I, 130—154; Scaur. XXIII, 46. Liv. perioch. XLII: *L. Caecilius Mettellus Dalmatas subegit.* App. Illyr. 11 : . . . *ouden adikoûsi tois Dalmatais epsefisatç polemein epithymia thriambou* (Cec. Metel." odluči zaratiti protiv Dalmata iz želje za triumfom, iako mu oni nisu ništa skrivili").

te 117. g· proslavio trijumf *de Delmateis.*[1]* Na svom pohodu u Iliriju Metel je najprije zauzeo Segestiku u Panoniji, te prošao kroz zemlju Japoda (App. 111. 11), koji su zajedno s Histrima 171. g. imali prvi dodir s Rimljanima kada su zaprijetili tek osnovanoj rimskoj koloniji Akvileji (Liv. XLIII, 1). I kasnije je nekoliko puta dolazilo do međusobnih sukoba.[15] G. Zippel je smatrao da je Metel za to vrijeme provodio organizaciju provincije Ilirika, što bi (eventualno) značilo da je tako proširen Ilirik već 118. g. st. e. bio organiziran kao provincija. Po svoj su prilici upravo već tada i Liburni izgubili slobodu i tako došli pod rimsku vlast, ali će Liburnija još dugo unutar rimskog upravnog poretka zadržati poseban položaj, izdvojen iz Dalmacije, što se djelomično odnosi i na Japode.[16] Iako su ovim ratom Rimljani još više učvrstili svoj položaj na istočnoj obali srednjeg Jadrana, cijela je unutrašnjost i dalje bila slobodna. Uskoro nakon toga započelo je i pojedinačno doseljavanje Italika u Naronu, Salonu i eventualno u Epidaurum.[17]

Do trećeg delmatskog rata došlo js istom 78. g. st. e., opet u vrijeme nove smjene generacija. Dogodilo se to u jeku gradanskog rata u Italiji, odmah nakon Suline smrti (78. g. n. e.). Ustanak je bio žestok, pa su prokonzulu Gaju Koskoniju trebale dvije godine da ponovno ovlada Salonom i primorjem (78—77. g.).[18]

Četvrti delmatski rat je buknuo 51. g. st. e., u vrijeme Cezarova prokonzulata u Iliriji. Cezar je na našem primorju boravio dva puta, prvi put 57/56. g., kada je želio „da upozna i ove zemlje", i na početku 54. g., kada je došlo do nekih smutnji s Pirustima na jugu pokrajine.[19] Kako je Cezar bio zabavljen prilikama u Hispaniji i Galiji, ponovno su živnuli Delmati i Japodi. Iskoristivsi smutnje u Italiji u toku gradanskog rata između Cezara i Pompeja, Delmati su prišli Pompeju i odmah sa svojim saveznicima zauzeli liburnski grad Promonu na Krki. Odbili su Cezarov poziv da se povuku iz Promone, a rimsko-liburnijsku vojsku, kada je stigla pod Promonu da ih kazni, hametom potukli. No, cezarovci su imali i uspjeha, jer je Cezarov légat Gaj Antonije, i pored vojne nadmoćnosti Delmata i pompejevaca, obranio Salonu, koju su 48. g. opsjeli Pompejevi legati Marko Oktavije i Lucije

[14] CIL I[2], p. 177: *L. Caecilius L. f. Q. n. Metellus Delmatic. procos. de Delmateis* . . . Eutr., a. u. c. IV, 23: *L. Metello et Q. Mucio Scaevola consulibus de Dalmatia triumphatum est.* LIT.: Th. Mommsen, R. G. IV, 172. G. Zippel, 1877, 137. d., 188. F. Bulić, Stridon, 1920, 69. F. Šišić, 1925, 93. G. Novak, 1944, 40. — Tom je prilikom Metel navodno kao prijatelj prezimio u Saloni (App. 111. Il, citât kod M. Zaninovića, nav. dj., 29. i bilj. 8 i 40. i bilj. 50). Tom se prilikom prvi put Salona spominje, usp. Disputationes Salonitanae, I, Split 1970, i H, 1984 (Zbornik referata Znanstvenog skupa u Splitu 1970. g.), posebno radovi D. Rendića — Miočevića i M. Suića (1/1970).

5 App. 111. Il, G. Zippel, 1877, 137. d., 188. dd. C. Patsch, WM BH, VI, 1896, 166—168; Patsch, Herzegowina, 52. d. i Lika, 25. F. Bulić, Stridon, 69. M. Zaninović, Delmati I, 29, 40.

G- Zippel, 1877, 189. M. Zaninović, Delmati I, 29. *Liburnija:* M. Suie, Zadar u starom Tow7\ ™ar 1981, 134 dd. J. Šašel, J. Wilkes, Dalmatia, London . . . 1969, AV XXI—XXII,, iQsn *ha* d" = Gnomon> H. 6> 44/1972, 582. d. J. Medini, Provincia Liburnia, Diadora, vol. 9 jyeu, JM—441. Usp. A. Degrassi, 11 confine nord-orientale dell' Italia romana, 1954, 94.

D C U vr'Jeme Cezarovih dolazaka (56. i 54. g. st. e.) u Saloni je postojao jedan *conventus* ™ ™>*ma"orum,* koji je 49. g. prilikom opsade Marka Oktavija ostao odan Cezaru (Caes. civ. il, y, *L; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntione periculi permovere posset, \flT"l p."Z"are instituit.).* Usp. i Pogl. 1, bilj. 26—28 (Epidaurum) i Pogl. 4, bilj. 8 (Narona). V. M.^Suić, Antički grad, 30. d. i 94. d.

Eutr. VI, 1,4. Oros. Hist. V, 23: *Cosconius . . . Salarias urbem fhrentissimam post bienniwn 'andern expugnavit et cepit.* Cic. Cluent., 97. Usp. Th. Mommsen, R. G. III', 41. Mommsen VoVi p- 279> °P- 3O4. G. Zippel, 1877, 162, 148 d., 190. F. Buiić, Stridon, 69. G. Novak, 1*44,^40. M. Zaninović, Delmati 1, 30.

Caes. Gall. Ill, 7: . . . *in Illyricum prefect us esset, quod eas quoque nationes adiré et regiones cognoscere volebat. . .*; V, 1, 5: . . . *in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis finitimam par tern pronnciae incursionibus vastari audiebat.*

Skribonije Libo.[20] Tako se rimski građanski rat prenio i u našu zemlju, te se sve vise raspirivao jer je Cezar nakon pobjede kod Farsala (48. g.) protiv pobunjenih Delmata i pompejevaca poslao dvije legije, koje je predvodio propretor Kvinto Kornificije, ali bez odlučnijeg uspjeha, samo je pokrajina bila opustošena i iscrpljena. Iste je godine u pomoć Kornificiju uputio i konzulara Aula Gabinija s jakim snagama, ali je ovaj usput zbog napadaja Japoda imao teških gubitaka. U zimu 48/47. g. dočekaše ga i Delmati u klancima kod Sinodija (Balina Glavica) i Andetrija (Muć), na putu iz Drniša u Salonu, i teško poraziše. U krvavim prepadima Rimljani su izgubili preko 2000 vojnika, 38 centuriona i 4 tribuna. Sam Gabinije je dopao rana, od kojih je i umro u Saloni poč. 47. g.[21] (Na torn istom putu je 34. g. st. e. doživio poraz te bio ranjen i Oktavijan.)

U toj po Cezara vrlo teškoj situaciji u borbe se upleo i njegov vojvoda Publije Vatinije, te svojom flotom prisilio Marka Oktavija da napusti opsadu Salone i Epidaura, koje su branili Cezaru odani i vjerni gradani i vojnici.[22] Borbe s pompejevcima bile su završene na Jadranskom moru tek kada je Vatiniju pošlo za rukom da razbije Oktavijevo brodovlje kod Šipana ili Šćedra.[23] Tek je tada u Iliriku bila uspostavljena vlast Cezareva propretora Kornificija (Bell. Alex. 47). Rat protiv Delmata se nastavio, a vodio ga je Vatinije iz Narone (App. 111. 13). U ogorčenim borbama (u pravcu Delminija?) Vatiniju je pošlo za rukom da zauzme šest jakih delmatskih opiduma (Vatinije im u svom pismu Ciceronu ne navodi imena), ali se zbog oštre zime *(frigus Dalmaticuni)* morao povući s bojišta u Naronu a da rata nije završio.[24]

Borbe su se još više zaoštrile nakon Cezarove smrti (15. III 44. g.). Delmati su i dalje s velikim uspjehom ratovali protiv rimskih orlova. Godine 44. st. e. uništili su negdje na prilazima Imotskom i Duvanjskom polju pet rimskih kohorti pod zapovjedništvom senatora Bebija (App. 111. 13) i zaplijenili im bojne znakove *(signa)*. Nato se i Vatinije povukao iz Narone južnije u Dirahij, a Delmati su povratili Salonu (Dio XLVII, 21, 6).[25]

U takvoj situaciji nije bilo mogućnosti za neke značajnije pothvate i u unutrašnjosti Ilirije. Tek su se četiri godine kasnije, prilikom diobe države u Brundiziju (40. g.), novi triumviri Marko Antonije i Oktavijan složili da zajedničkim snagama pokore buntovne Delmate *(semper . . . bellicosi* Cic. fam. V, 11, 3), a granice države prošire u unutrašnjost, preko dinarskih planina i u panonske prostore. Za namjesnika Ilirika postave pjesnika i govornika Azinija Poliona *(Asinius Pollio,* konzu 40. g.) sa zadatkom da pokori makedonske Parthene i Delmate. Polion je, izgleda, uspio da 39. g. ponovno zauzme Salonu, dok je delmatsku zemlju opustošio i opljačkao. Od ratnog plijena u Rimu je sagradio javnu biblioteku, zbog čega mu izriču pohvale Horacije i Vergilije.[26] No, Rimljani su i nakon Polionova pohoda, u stvari, i dalje držali samo primorje.

Čini se da je negdje u ovo vrijeme, ili eventualno koju godinu kasnije, bio podignut i rimski vojni logor Gračine na Humcu kraj Ljubuškog, na prilazima Naroni. Najstariji pečati na tegulama, koji su otkopani na Gračinama, nose žig figline *Q. C. P. Pansiana* iz 43/42. g. st. e.[27] U iskopu 1977—1980. nadeno je i nekoliko ranijih Âugustovih numizmatičkih kovova (as AUGUSTUS IMP—COL NEM, cfr. BMC, 46—56, iz 31. g. st. e.). Augustovu vremenu pripada i ukrašena aretinska *terra sigillata,* kao i trbušaste amfore sa dvije trbušaste drške, koje su c'est nalaz i u susjednoj Naroni.[28] Osnovna je pretpostavka da su ovdje na Humcu logorovali već i neki Vatinijevi odredi (Vatinije, koji je raspolagao sa tri legije i jakom konjicom, boravio je u Naroni i oko Narone od 46 do 44. g. st. e.). Vatinije je upravo onaj koji o konkretnom, topografski neodredenom logoru, daje i prvu vijest u svom prvom pismu Ciceronu, koje je datirano 11. VII 45. g. *ex castris, Narona.*[29] Šta je Vatinije želio reći formulom *ex castris, Narona* ? Mišljenja sam da navedena sintagma po svom značenju odgovara izrazu *ex castris apud Naronam,* dakle „iz logora **kod** Narone", za razliku od drugog i trećeg pisma Ciceronu, koja su datirana, drugo 5. XII 45. g., a treće januara 44. g., i na oba upisano samo *Narona* (Cic. ad fam. V, 10 a i b), i to u zimsko doba, kada se nije ratovalo, kako to objašnjava i sam Vatinije u svom drugom pismu. Očito je da sintagma *ex castris, Narona* iz prvog pisma nema istu sadržajnu vrijednost kao ona *D. N. Decembribus, Narona* iz drugog (i trećeg) pisma, pa bi već tada *castra* valjalo tražiti negdje na pravcu Narona — Ljubuško polje, u Prudu, ili — što mi se čini vjerojatnije — na Humcu kod Ljubuškog, na terasi uz lijevu obalu Trebižata. Iz toga vremena iz Narone nema natpisa koji bi se odnosili bilo na logor bilo na aktivne vojnike, a nema ni arheoloških tra-

[20] *Salona:* Caes. civ. Ill, 9, 1—8. O opsadi Salone M. Abramić, Forschungen, vol. I, 2—3.

[21] Glavni izvor o borbama izmedu Cezarove i Pompejeve strane je Apijan (111. 12, 27, 28). Usp. Hirt. bell. Alex. 42. Liv., perioch. CX. Flor. IV, 2, 31—33, Dio XLI, 40. Usp. G. Zippel. 1877, 201—213. G. Veith, Zu den Kämpfen der Caesarianer in Illyrien, Bulićev Zbornik, 267—274. G. Novak, 1944, 40. Za Gabinijevu vojnu: App. 111. 12, 27, 28. Hirt. bell. Alex. 42. d. Usp. G. Veith, Die Feldzüge des C. Julius Caesar Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Chr.. Schriften der Balkankommission, Wien 1914, 82. i dalje. G. Zippel, 1877, 206. G. Novak, 1944. 43. F. Šišić, 1925, 94. M. Zaninović, Delmati I, 30.

[22] Bell. Alex. 46, 47. Cic. ad fam. V, 9, 10a, 10b, 11. CIL I², p. 179. App. 111. 13. Usp. G. Zippel, 1877, 207. dd. F. Bulić, Stridon, 71. G. Novak, 1944, 44, M. Zaninović, Del mati I, 31.

[23] Hirt. bell. Alex. 46, 47. Isa se predala Vatiniju, koji je 42. g., iako nije pokorio Delmate, proslavio triumf *de Illurico* (C1L I², p. 179). Izvore i literaturu v. F. Šišić, 1925, 94. i bilj. 47. Cf. S. Gunjača, Tri preživjela prethrvatska toponima (Tauris, Tilurium i Osinium), Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, knj. II, Rasprave, izd. "Školska knjiga,, Zagreb 1973. 1—8, smatra da je ipak u pitanju Šćedro *(Tauricula — Torcola — Torta).*

[24] Cic. ad fam. 10b: *. . . sex oppida vi oppugnando cepi; unum hoc quod erat maximum, quater a me jam captum . . . ex qua nives, frigora, imbres detruserunt.* Usp. M. Zaninović, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, u: Dolina rijeke Neretve . .., Metković 1977, Split 1980, 177.

[25] App. 111. 13, 25. Cic. Phil. X, 13d. Liv. Epit. CXIII. Veil. II, 69, 3, 4. Dio XLVII, 21, 3. d. Usp. G. Zippel, 1877, 208. dd. V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, I, 57, 161, 318. F. Bulić, Stridon, 72 d. M. Zaninović, Delmati I, 31.

[26] Flor. IV, 12: *Asinius Pollio gregibus, armis, agris mulctaverat.* Horat. carm. II, 1, 15, 16: *cm laurus aeternos honores Delmatico peperit triumpho.* Plin. VII, 31, 7 (o javnoj biblioteci). Usp. G. Zippel, 1877, 224. G. Novak, 1944, 45. M. Zaninović, Delmati I, 32. Po svom tumačenju Y™?> G. Alföldy, Das Leben der dalmatinischen Städte in der Zeit des Principates, ŽA XX, 2, 1963, 327 = Dalmatien, 101. d. zaključuje da Polion nije ni ratovao protiv Delmata nego protiv Parthena, južno od Skodre.

[27] I. Bojanovski, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (Pagus Scunasticus), u: 100 godina muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65—94, posebno 78—83, T. I. i II i bilj. 40. zigoyinia *Q. C. P. Pansiana,* C. Gregorutti, La figulina impériale Pansiana di Aquileia e i proaoti titilh dell'Istria, Atti e Memorie, II, Poreč 1886, 220, 224, br. 18 i 19.

[28] vi' S ■ v^P^retni nalazi sa Gračina eine tipičan Inventar vojnih logora I i II st. n.e., V. Atanackô-c-balčić, Pokretni nalazi, u: preliminarnom izvještaju „Arheološko istraživanje antičke arhitek-T/fo7o OJrl08 logora na Gračinama kod Ljubuškog (1977—1979). Naučnoistraživački program", i/iy/8, 11/1979, i HI/1980. Usp. i moj sažeti prikaz u AP 22/1981, 63. U ranoj fazi upotreb-ijavane su uvozne opeke figline PANSIANA, a kasnije su ih izrađivale same vojne jedinice (v. ratsch, Herzegowina, S. 116).

[29] *A.d. VIdus Quintiles, ex castris, Narona* Cic. ad fam. V, 9, apud Danielem Elsevirium Amstelodami 1577, vidi N. Cambi — U. Pasini, Antički izvori o Naroni i Neretvi, u: Dolina njeke Neretve . . ., Metković 1977 (Split 1980), 280. d.

gova logora za toliku vojsku.[30] K. Patsch, je ovaj logor *{Standlager)* tražio na desnoj obali Neretve kod Narone, ali mu ostatke nije pronašao (C. Patsch 1922, 54).,

Oktavijanov ilirski rat (35—33. g. st. e.)

Ako zanemarimo povremene kontakte u toku delmatskih i japodskih boibi s Rimljanima, historijsko doba današnje Bosne i Hercegovine, u stvari, počinje tek s pojavom rimskih legija na njenom tlu u Oktavijanovu ratnom pohodu na Iliriju. Međutim, na pitanje kako je i kada unutrašnjost Ilirije pala pod rimsku vlast, u nauci nema jedinstvenog stanovišta. Već dugo se vodi rasprava o tome je li Bosnu i unutrašnju Hercegovinu zauzeo već Oktavijan, kasniji car August, u svom ilirskom ratu, ili je to učinio njegov pastorak i nasljednik Tiberije u svom panonskom ratu *(Bellum Pannonicum)* od 12. do 9. g. st. e. Po shvaćanjima, mahom starijih, istraživača, kao što su Th. Mommsen, J. Kromayer, O. Seeck, V. Gardthausen, G. Veith, J. Dobijaš i drugi, smatra se da je Oktavijan 35. g. dopro do Siska *(Siscia)* i tu osnovao jako uporište za dalja osvajanja istočne i jugoistočne Ilirije i Panonije. Po tim bi shvaćanjima Oktavijan zauzeo samo zemlje Japoda, i to ne sve, i Segestana u zapadnoj Hrvatskoj, dok je krajeve istočno od Siska, pa tako i Bosnu, pokorio tek Tiberije. Konačno su svi ti prostori okupirani u toku velikog ilirskog ustanka 6—9. g. n. e. *(Bellum Batonianum).*[31]

Jedini antički pisac koji je opširnije opisao Oktavijanov ilirski rat *(Bellum Illyricum)* bio je Apijan Aleksandrijski, pisac drugog stoljeća. Iako je opširnije opisao borbe s Japodima, Segestanima i Delmatima, ni Apijan nije dao pobližih podataka o borbama s Desitijatima, Mezejima i drugim plemenima iz današnje Bosne i Hercegovine. On samo naglašava da je Oktavijan osvojio cijelu (spac. I. B.) Iliriju, a što nije sam učinio, to su napravili njegovi generali Marcus Vipsanius Agrippa, Fufius Geminus, Valerius Messalla i Statilius Taurus. Stoga neki noviji autori, kao što su G. Zippel, N. Vulić, C. Patsch, G. Ferrero, O. Hirschfeld, E. Swoboda, A. Betz i dru -v koji su vise povjerenja ukazali Apijanovu kazivanju, smatraju da je u ovome ratu u .· ^:ke Oktavijanu pao veći dio Bosne, a po N. Vuliću, čak i zapadna Srbija.[32]

[30] Parcijalno iskopavanje objekta na Gračinama (Humac) 1977—1980. g. ne daje sve ele; mente za valorizaciju. Da se radi o vojnom objektu, bar u njegovoj starijoj fazi, potvrđuju pečat' na tegulama (LEG **Uli** F. F., LEG VIII AUG, COH I BELG, COH VI[II VOL?]) i pokretni nalazi (v. bilj. 28). Po Ugovoru br. 03/4-249-1/77, odgovorni istraživač ovog naučnoistraživačkog projekta bio je Ivo Bojanovski. — U pripremi je naučna obrada žigova na tegulama (16 pečata): LEG **VIII** AUG — 3, COH 1 BELG — 7; QCP PANSIANA — 4 i TREI (?) — 1 (I. Bojanovski) i pokretn i nalazi: keramika, metal, staklo i kost (V. Atanacković-Salčić). Numizmatičke nalaze, njih vise od sedamdeset, obradio je pok. Gojko Kraljević iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

[3] Glavni izvor za Oktavijanov ilirski rat je Apijan Aleksandrijski (111. 10, 14, 16—19, 21. 22; 10, 17, 23). *Literatura:* G. Veith, Feldzüge, 1914, v. bilj. 21. G. Zippel, 187, 225—235. C. Patsch, Lika, 28—30. V. Gardthausen, Augustus, 1891, 317—330. J. Kromayer, Die illyrische Feldzüge Octavians, Hermes, vol. XXXII[, 1898, 1—13. F. Šišić, 1925, 95—96. N. Vulić, rad cit. u bilj. 32. E. Pašalić, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque, Godišnjak ID BiH. Sarajevo 1957, 245—300 = Sabrano djelo, Sarajevo 1975, 376—421. M. Zaninović, Delmati 1, 32. s literaturom u bilj. 19. J. J. Wilkes, Dalmatia, 46—77. Usp. A. Bauer, Zum Dalmatisch-pannonischen Krieg 6—9. n. Chr., AEM XVII, Wien 1894, 135. ss. G. Novak, Prošlost Dalmacije, 1944, 45. d.

[32] N. Vulić, Oktavijanov ilirski rat i izgnanje Skordiska iz Gornje Mezije, Glas SKA, vol. 72, Beograd 1907, 2—26. Isti, Oktavijanov ilirski rat, Glas SKA, vol. CLV/78, Beograd 1933, 13—24, posebno 16. E. Pašalić, 1975, 398, 401. V. bilj. 33.

Svakako da se još u to doba ne može govoriti i o formalnoj okupaciji **i** aneksiji **zemlje>** jer se Oktavijan uglavnom zadovoljavao simboličnom predajom oružja, **talaca i** danka. U većini je slučajeva, što ih je opisao Apijan, do predaje dolazilo **bez borbe,** iz straha od pojave jačih rimskih snaga, s kojima se razjedinjena **i** slabije **naoružana,** a napose manja, plemena nisu mogla odmjeravati. Otpor su pružala **icdino** jača plemena — Japodi, Segestani (Colapiani), Delmati, Desitijati i Mezeji, **ali** posljednje Apijan i ne spominje. Prema tome, Oktavijan bi, u stvari, zajedno sa **svojim** generalima, samo simbolično, nominalno pokorio (cijelu) Iliriju, reklo bi se **vise** diplomatskim nego vojnim sredstvima.[33]

Za Rimljane se radilo o krupnim interesima, jer je za njih Ilirija bila vrlo značajna. U prvom redu je trebalo osigurati komunikacije između istočnih i zapadnih provincija, a one su vodile preko Ilirije i Panonije. Uz to je Ilirija mogla postati **neiscrpan** izvor ljudske snage za rimsku vojsku i privredu (kao što je to i postala), **a da i ne** spominjemo njene bogate prirodne resurse. Napokon, Oktavijan je žarko **želio** vlastite uspjehe i dokazivanja, koja bi mu donijela premoć u nadmetanju s **Markom** Antonijem za Cezarevu političku baštinu. Sve navedeno, a napose nedavni **porazi** rimske vojske u borbama s Dematima, Japodima i njihovim saveznicima, **potakli su** Oktavijana da s akim snagama udari na Hire i na taj način spere ljage s **riniskog** oružja.

Pravo značenje Ilirije za Rim i njegovu hegemoniju ocijenio je još Gaj Julije **Cezar,** kada je u zenitu svoje moći (49. g.), navodno, izjavio da bi svu svoju moć i **vojsku** zamijenio za Ilirik i jednu legiju (Plut. Caes. 31).[34] Toga je bio svjestan **i Oktav** a.. kao Cezarev politički nasljednik, pa je, čim je nakon pobjede nad Pompe**jem sred** io prilike u Italiji, poveo jaku vojsku na Iliriju i Panoniju u namjeri da snaž**nim** udarcem zauvijek riješi te neugodne odnose.

Rat je započeo 35. g., a završio 33. g. st. e. Najprije je M. Vipsanije Agripa, Oktavijanov vojskovođa i prijatelj, a kasnije i zet, uništio gusare na Mljetu i Korčulia **a** Liburnima oduzeo sve brodovlje. Bila su u toj kampanji savladana i brojna manji **plemena**—Oxyaîoi, Pertheenâtai, Bathiâtai Kambaîoi, Kinâmbroi, Merroménoi, **Pyrissaîoi,** vjerojatno jedan njihov manji dio. Jači otpor su pružili Dokleâtai, Kârnoi. **Interfrourînoi,** Narésioi **i** Glinditiones.[36] Tada je na vojnu krenuo i sam Oktavijan. **Ratovalo** se **na** širokom frontu, u vise kolona, sve od Salasa u Alpama do Panona **(App. 111.** 17). Najviše su muke Rimljanima zadavali Salasi (njih je savladaojMesal&JKorvin), pa Japodi s one strana Alpa (sjeverno i sjeveroistočno od Kapele i **Plješivice), pa** Segestani oko Siscije, a zatim Delmati, Desitijati i Panoni (App.

Najprije je Oktavijan udario na J apode s onu stranu Alpa i oni su se povukli **u brda ι šume,** te iznenadnim napadima pružali Rimljanima snažan otpor i nanosili **velike gubitke. Jak** otpor su pružili i branitelji njihova glavnog „grada" Metuluma,

V bil" 32 Alföldy> Dalmatien, 25. E. Pašalić, 1975, 405, 407, 418. N. Vulić, 1933, 13—24.

nrilil· *J?roJatno je Cezar svoje poznavanje Ilirije dugovao Varonu, koji je vrlo dobro poznavap **Teren** " vlku u Ppsljednjem stoljeću stare ere, cf. Varro, rust. I, 17, 2; 2, 10, 7 dd; 3, 14, 4. M. jedan ^ ■ rro> svJestan svog ilirskog kognomena *(Varro,* što ga je C. Terentius Varro, cos. 216, **bavio T** ^egovin Pređa, dobio u ratu 229/228. jer je ubio neprijatelja po imenu Varro), mnogo se u **iiiri··** .τ m prilikama- Kao kvestor (?) u delmatskom ratu 89. g. (?) osobno je upoznao prilike **XXIZ.vvfP·** G. Alföldy, Dalmatien, 36. d. J. Šašel, J J. Wilkes, Dalmatia (recenzija), u AV **1912** i]Q?Q2 1970—71, 301, — Vrelo: Varonovo djelo *Rerum rusticarum libri très,G.* Goetz, **II App. "m. I6**

XL1X, 34, 1—3, 35, 36, 37. i 38. Literaturu v. u bilj. 31.

koji je osvojen tek poslije teških borbi, u čijoj se opsadi istakao i sam Oktavijan, pružajući tako primjer vojnicima.[37] Ostali japodski gradovi *(oppida):* Monetium, Avendo i Aurupium (= Arupio), svi u današnjoj Lici, nisu pružili jači otpor. Vjerojatno je (bar) jedna kolona rimske vojske zahvatila i bosansko Pounje, ali se to u izvorima ne spominje.[38] Japodi su doživjeli potpuni poraz, pa se u kasnijim ustancima vise ne javljaju. Tako je Oktavijan Japodima naplatio sve nevolje što su ih zadavali Rimljanima: samo u posljednjih dvadesetak godina (52, 48/47. g.) dva su puta iz svoje zemlje protjerali rimske posade (App. 111. 18). Često su uznemirivali, ponekad i s Panonima i Histrima, oblasti sjeverne Italije oko Trsta i Akvileje, pa je od njihovih pljačkaških napada strepila cijela sjeverna Italija.[39]

Tada se Oktavijan okrenuo protiv Segestana i njihova glavnog grada Segeste *(Segestica)* na Kupi. Osam je dana ognjem i mačem pustošio njihovu zemlju, dok nije, usprkos jakog otpora domaćih, prodro do Segeste. Grad *(oppidum)* je ležao na Pogorelcu, pri ušću Kupe u Savu, kod današnjeg Siska, i bio utvrden dobrim položajem i branjen od hrabrih branitelja.[40] Oktavijan ga je osvojio nakon tridesetodnevne krvave opsade. Tada je na suprotnoj obali Kupe, na mjestu današnjeg Siska, sagradio vojno uporište Sisciju *(Siskia frourion* App. 111. 23), te u nju smjestio 25 kohorti *(pente kai eikosi speirôn)* pod zapovjedništvom Fufija Gemina (Dio XLIX 38, 1). Izgradnjom Siscije bio je u dubini Panonije osiguran mostobran za dalja osvajanja Ilirije i Panonije.[41]

Iduće, 34. godine Oktavijan se s jakim snagama bacio na Delmate, koji se još nisu bili pokorili, isplatili tribut i povratili signa, oteta u sukobima s Gabinijem, Vatinijem i Bebijem. Poslije napornih marševa po bespućima dinarskog krša i kroz teške bojeve, u kojima je i sam Oktavijan bio ranjen, redom su padale delmatske (gradinske) utvrde Promona, Sinodium i Setovija (Setuia) u zaleđu Salone (App. 111. 27). Pritisnuti glađu i boleštinama, Delmati su se početkom 33. g. st. e. ipak predali bez uvjeta, dali taoce (700 mladića koje je odveo u Rim, App. 111. 28) i danak, što su ga bili uskratili Cezaru, te povratili zarobljene bojne znakove (orlove).[4i]

[3'] App. 111. 19—21. Dio XLIX, 35, 2—4. Strab. IV 6, 10; VII 5, 4. Izginula je cijela posada zajedno sa ženama i djecom. Metulum *(Metoûlon,* kod Strabona Métoulon) se locirao različito: Metlika, Metule kod Loža, Šmihel kod Postojne, sve dok G. Veith, 1914, 29. d., nije upozorio na Čakovec (Munjava) kod Josipdola (Ogulin) u Lici. Lokacija se zasniva i na natpisu CIL III 1<X)6O, u kojem se spominje *mun. Met(lensiuml),* usp. J. Brunšmid, VHAD n.s. vol. IX, 1907, 91. Cfr. F. Šišić, 1925, 95. i bilj. 48.

[38] App. 111. 16. K. Patsch, GZM 1896, 129 = WM BH, VI, 1899, 154. d; VIII, 1900, 35. dd.

[39] V. bilj. 15. App. 111. 18. Dio XLIX, 34, 2. Caes. Gall. VIII, 24. Usp. K. Patsch, GZM 1896, 126 =·= WM BH, VI, 168. — G. 129. st. e. s Japodima je ratovao s promjenljivom srećom konzul Gaj Sempronije Tuditan (App. 111. 10) i proslavio trijumf *de lapodibus,* Liv. Epit. 59. ι CIL I p. 452 = F, usp. Patsch, GZM 1896, 125—129 = WM EH, VI, 166—172.

[40] *Segesta* (Segestica): Plin. **III** 148: *Colapis in Savum influens iuxta Sisciam, gemino alreo insulam ibi efficit, quae Segestica appellatur.* I Strabon (VII 5, 2) razlikuje *Segestiké* od Siscije (usp. i IV 6, 10), kao dva grada jedan blizu drugoga. Etnik *Segestanoi* (App. 111. 10, 17) je ekvivalent za *Colapiani*(Plin. Ill 148), odnosno njihovafrakcija. Najnovije podatke za Segestiku v. V. TNenadic, Antička Siscija, Zagreb 1985, 1—40 (diplomski rad u rukopisu).

[41] App. 111. 22—24. Dio XLIX, 37, 2—6. Ptol. II 14, 4. d. Strab. VII 5, 2. *Siscia:* A. Fabe r. Građa za topografiju antickog Siska, VAMZ, VI—VII, 1972—73, 133—162. J. Šašel, Siscia, Rt Suppl. XIV, 1974, 702—741. S. Vrbanović, Prilog proučavanju topografije Siscije, Znanstvent skup o 100. obljetnici HAD-a, Zagreb 1981, 187—200. V. Nenadić, dj. nav. u bilj. 40.

[42] App. 111. 28: *οι Δαλμάται δ' ήδη κάμνοντες υπό λιμον, των* εξωθεί" *αγορών αττοκεκλεισμένοι, ερχόμενα) τω Καίσαρι νπήντων και σφαζ παρέοοσαν συν ίκετηρία, δμηρά τε* iot'Tfi, *επτακόσιους παϊδας, ονς και ό Καίσαρ* r/τει, *και τα 'Ρωμαϊκά σημεία τα Γαβινίον* ; Dio **XLIX.** 38, 4. Protiv Delmata je najprije ratovao Agripa, a zatim sam Oktavijan. Te teške borbe evocira Plin. HI 142: *in hoc tractu sunt Burnum, Andetrium, Tribulium* (Tilurium?), *nobilitata proeliis caste lia.*

Očekivali bismo da će Apijan nakon borba s Delmatima opisati i borbe što ih 'e Oktavijan vodio s ostalim narodima unutrašnjeg Ilirika. Međutim, Apijan samo jcratko j^ze da su „. . . ï *druga plemena, kojima je došao, primljena na vjeru kada su predala taoce, ajedino ona (plemena) kojima poradi bolesti nije mogao ici, nhu dala talaca niti su nastojala sklopiti ugovor, ali se čini da su i ona bila pokorena kasnije"* (111. 28). Svoj je opis Oktavijanove vojne Apijan završio riječima: *„Tako je Cezar* (Oktavijan) *svladao cijelu* (spac. I. B.) *Iliridu* (Iliriju), *onu koja se odmetnula od Rimljana i onu koja seprije nije pokor avala njima".*[43] Za tako krupne ratne i političke uspjehe sénat mu je 27. g. st. e. odobrio ilirski trijumf *(thriambon Illyrikon* App. 111. 28). No, ni ovim Oktavijanovim doista velikim uspjesima još uvijek nije bila učvršćena i potpuno osigurana rimska vlast u Iliriji.

Dionov opis Oktavijanova ilirskog rata mnogo je kraći, izuzev epizode o Panonima (XLIX, 34—38). Dionovo kazivanje nije u suprotnosti s Apijanovim, što upućuje na njihove zajedničke izvors. Naime, i Dion Kasije kaže, slično Apijanu, da je *„poslije pada Segeste njezin primjer slijedila cijela Panonija"* (XLIX 37, 6). Za Delmate kaže samo kratko da su se predali nakon teških gubitaka, dok je *protiv ostalih* (podv. I. B.) ratovao Oktavijanov vojskovođa Tauro Statilije (XLIX 38, 4).[44] Rat se, dakle, nastavio neko vrijeme i poslije Oktavijanova povratka u Rim (33. g.). I po Dionu, pokorena su i druga plemena (kao i App. Illyr. 28), medu njima i ona koja se prije nisu pokoravala Rimljanima. Na žalost, ni Dion ne spominje koja su sve to plemena, ali bi bilo logično zaključiti da misli na Desitijate, Mezeje, Breuke i druge u Bosni i Slavoniji. Vjerojatno je to bilo djelo Taura Statilija, za kojeg se i Dion (XLIX 38, 4) i Apijan (111. 27) slažu da je nastavio ovaj rat. U prilog takvom zaključku govorio bi i Apijanov navod da mu se čini da su kasnije (podv. I. B.) bila pokorena i ona plemena protiv kojih, zbog bolesti, nije mogao poći sam Oktavijan.[45]

Bilo bi korisno znati zašto ni Apijan ni Dion nisu dali opširniji opis borbi s plemenima u unutrašnjosti Ilirije, a Dion ih čak i ne spominje. Najvjerojatniji razlog tome, čini se, bio je što takav podatak nisu našli u Augustovim memoarima „O mom životu", koje je sam August sredio do kantabrijskog rata (25. g. st. e.), kako nam to otkriva Svetonije (Aug. 85, 1). Oktavijan, koji zbog bolesti *(dià noson)* nije učestvovao u zaključnim borbama, u svojim zapisima, kako izričito svjedoči i Apijan, nye opisivao cine drugih, nego samo svoje, tj. kako je i koja plemena sam (osobno) pokorio, te ih kao haračnike povratio pod rimsku vlast (111. 15). Moguće je da je Apijan o tome nešto i napisao u svojoj knjizi o Augustu (111. 30) koja se nije sačuvala. A moguće je da su u Apijanovu djelu neka plemena i ispala, medu njima ι Uesitijati, Mezeji i drugi, kako neki nagadaju.[46]

Da se ipak nije radilo samo o pukoj diplomatskoj formi i simboličnoj izmjeni Doh H moZe Se zakl -iučiti već i P° Apijanovoj formulaciji da je u Oktavijanovu ponoau savladana (podv. I. B.), cijela Ilirija, što potvrđuje i Dion. Impresioni-

iako ie *mn?'* IU' 28-..Pio XLIX> 38. 3^: „Panone je poslije nekoliko bitaka pokorio Geminus, sala "ne« UcmeaCx ■'? ^01 je> a Sal*se i dru§e koi' su se s nJ'ma Pobunili svladao je Valerije Me-' « T rsp. \- Slšlc> 1925, 96. J. Sašel, Siscia, 1974, col. 709. i5 «toga legata spominje i App. 111. 28.

*>"*l την ηΛP' ί"' 28% οϋτω, π5σαl> ο Καίσαρ Tfjv Ίλλνρίδα γψ, βση τε άφειστήκει Ρωμαίων έδωκε\οιαβ~τεδον Απ''κΟνσασαν αύτοΐς' έκοατύνατο. και αύτω ή βουλή »ρίαμβον Ίλλυρικον* **Sowina** 192? *'ZTï ■■" .ε^αμβευσεν ύστερον άμα τοις κατ" Αντωνίου.* Usp. i C. Patsch, Herze-

"" ------ lirije maee> smatra da tada Još uvijek nisu bila pokorena plemena u unutraš-

N· Vulić, 1933, 16.

rani vojnom silom Rimljana, a još vise vijestima o Oktavijanovim uspjesima i pobjedama nad drugim plemenima, Iliri su s Oktavijanom, ili s njegovim vojvodama, sklapali ugovore kojima su pristajali na pravorijek juridičkog konventa[47], davali taoce i isplaćivali danak (App. 111. 28). Ti su ugovori, vjerojatno, bili dosta podnošljivi, ali su se u praksi (i postupku publikana) sve vise pogoršavali, što će dovesti do novih ustanaka.

Svoje je uspjehe u Iliriji opisao i sam Oktavijan, a takoder to i isticao u posebnim prilikama. U govoru što ga je svojim vojnicima održao uoči bitke kod Akcija, veličajući slavu rimskog oružja, Oktavijan je između ostalog rekao kako bi bilo nedostojno njihovih otaca, koji su pobijedili Pira, Filipa, Perzeja, Antioha; Numantince i Kartažane, Cimbre i Ambrone, a „nedostojno i nas samih koji smo svladali Gale, *pokorili Panone, napredovali do Istra (Dimava)* (podcrt. I. B.), prešli Rajnu i prevezli se u Britaniju", da ih prezire i gazi jedna egipatska žena (Kleopatra) (Dio L 24,4). Prema tome, Augustova je vojskajoš prije bitke kod Akcija (31. g. st. e.) izbila na Dunav (prema novijim saznanjima, bilo je to negdje između Save i Drave). I Mommsen i Zippel smatraju autenticnim ovaj podatak iz navedenog Oktavijanova govora, a to se moglo dogoditi samo u toku njegova i irskog rata.[48]

U govoru što ga je 27. g. st. e. održao pred senatom povodom diobe provincija između njega i senata, u kojem je spomenuo i pokorenje Panonije i Mezije (Dio LUI 7, 1), Oktavijan se jošjednomvrationaovu temu. Ilirik je tada pripao senatu, da ga nešto kasnije, kao nemirnu provinciju, uzme August pod svoju upravu. Da Ilirija već tada nije bila u nekoj zavisnosti o Rimu, u tome kontekstu i na takvom mjestu (u senatu) ne bi se uopće o Iliriji moglo raspravljati. Dapače, Oktavijan, uvjeren da je Ilirija pacificirana, djelomično je predaje na upravu senatu.[49]

Kao dokaz da je Bosna došla pod rimsku vlast još prije Tiberijeva panonskog rata 12—9. g. st. e. *(Bellum Pannonicum),* neki su se autori koristili i spisom *Dimensuratio provinciarum,* po kojem se Ilirik (po rimskom shvatanju i Panonija je dio. Ilirika) prostirao sve do Drine *(IHyricum et Pannonia ab oriente flumine Drino* — A Riese p. 12).[50]Medutim,ovaj spis ne može poslužiti utu svrhujer nije dio komentara M. Vipsanija Agripe (umro 12. g. st. e.), kako se to prije mislilo, nego tekst uz Agripinu kartu svijeta *(Orbis pictus)* koji je nastao tek oko 4. g. st. e., a čini se da je bio namijenjen za školsku upotrebu (G. Wissowa, RE 5, 1, 1903, 647; usp. i dtv-Lexicon der Antike, B. 1, München 1969, 2. Aufl. 1970, S. 350 s. v.).

Da je unutrašnjost Ilirije već tada pala pod rimski utjecaj (vlast?), govorilo bi i formiranje triju juridičkih konvenata, napose konventa u Naroni, u koji je već u

[47] M. Suić, Antički grad . . ., 1976, 11. M. Zaninović, 1977 (1980), 176. Konventi su osim juridičke arbitraže imali i neke ingerencije iz upravne i fiskalne politike.

[48] Dio Cass. L 24, 4: „. . . nedostojno je i nas samih . . . koji smo podložili Gale, pokorili Panone, napredovali do Istra (Dunava), prešli Rajnu i prevezli se u Britaniju". J. Kromayer, 1898, 6, smatra da se navedeni Dionov podatak danas smatra autenticnim, te da izbijanje rimske vojske na Dunav 34. g. pada u vrijeme Oktavijanova rata. To potvrđuje i Dionov podatak (LIV, 20, 2) da su Panoni *ponovno* (aûthis) molili mir 16. g. st. e., usp. A. Mo es y, Pannonia 540 i E. T hot, dj. nav. u bilj. 49. Literaturu o Oktavijanovu ratu v. u bilj. 31. Zakonkretno pitanje v. Th. Momm sen, Res gestae, 1883, 128 = Mon. Ancyr. V, 46^47. G. Zippel, 1877, 231. d. E. Pašalić, Sabrano djelo, 403. A. Mocsy, Pannonia, 539 d. Usp. S. Josipović, Oktavijanovo ratovanje u Iliriku, ŽA, VI, 1, 1956, 140.

[49] Dio LUI 12. iz 27. g. st. e. To ne znači da je i cijelo panonsko područje vec tada bilo okupirano, E. Thot, Protulique fines lllyrici ad ripam fluminis Danuvii, AV, 28, 1977, 278—287, posebno p. 280—285. Po E. Thotu je provincija Panonija nastala u tri étape: 1) iza 16. g. st. e. zapadno područje, 2) 13—9. g. st. e. podrucje izmedu Save i Drave i 3) oko pol. 1. st. n. e. sjeverozapadno područje.

[50] G. Zippel, 1877, 300.

Varonovo vrijeme dolazilo čak 89 plemenskih zajednica *{civitates).* Da li je te konvente osnovao još Cezar prilikom jednog od svoja dva boravka u Illyriku (Gall. Ill 7 i V, 1, 2 iz 57/56 i 54. g.), ili — što je bliže realnim prilikama — nešto kasnije August, to ne znamo.[61] Činjenica je, naime, da su konventi postojali još za života Marka Varona *(M. Terentius Varro,* r. 116. g. st. e.), koji je umro 27. g. st. e. Da li su naronitanskom konventu već tada pripadali i Desitijati, Dindari, Naresi i druga plemena iz unutrašnjosti Ilirije, ne znamo ni to, ali već sama činjenica što je ovome konventu već tada pripadalo 89 župa čini tu pretpostavku mogućom i vjerojatnom.[52] Vjerojatno je konvent bio osnovan negdje između 35. i 27. g. st. e., dakle još za Varonova života. U Plinijevoj listi plemena, međutim, navedeno je abecednim redom u ovom konventu svega trinaest autohtonih civitates, medu kojima su i Davorsi, Desitiates, Deretini, Deraemistae, Dindari, Glinditiones, Melcumani, Naresi, Siculotae i Vardaei (Ardijejci), većinom iz unutrašnjosti Ilirije. Broj *civitates* se, možda, nešto smanjio seobom (transhumantno stočarenje !) u druge krajeve (navode se *Partheni* Plin. Ill 143). Glavni je, ipak, razlog tome uključivanje manjih u veće zajednice, što znači da je August prilikom uredivanja odnosa i sklapanja ugovora manje plemenske zajednice uključio u veće i tako formirao nove, krupnije *civitates peregrinae,* pa je njihov broj spao na svega trinaest. Što se, pak, tiče pitanja kada je Bosna i Hercegovina došla pod rimsku vlast, za nas je najvažnije da li su među onih Varonovih 89 civitates bili i Desitijati i ostala plemena iz Bosne i Hercegovine, jer, ako su i oni bili navedeni u Varonovu popisu, onda su, svakako, priznavali i rimsku sudbenu (i drugu) arbitražu u Naroni, odnosno Saloni, dakle još prije Varonove smrti (27. g. st. e.). To bi značilo da su rimsku vlast stvarno priznali još u vrijeme Oktavijanova ilirskog rata. No, na ovo pitanje ne možemo odgovoriti decidirano jer se navedeni podaci u Varonovim sačuvanim djelima ne nalaze, nego su nam poznati samo preko Plinija (III 143).[53]

Što se tiče Desitijata i drugih plemena u unutrašnjosti Ilirije, njih i nije morao pokoriti Oktavijan osobno, nego jedan od njegovih generala (legata), Fufije Gemin, Valerije Mesala, Statilije Taur ili M. Vipsanije Agripa (Dio XLIX 38, 4; App. Il . 27), koji su i nakon Oktavijanova odlaska u Rim nastavili rat. Po svoj prilici, Desitijati, a ni druga plemena u unutrašnjosti, nisu doživjela svoj Metulum ni svoju Segestu ili Setoviju; svoju Aleziju, kao nedavno prije toga Gali, ili Sarmizegetusu kao kasnije Dačani. Pa i o borbama u njihovoj zemlji u velikom Batonovom ustanku 6. do 9. g. n. e., kako ćemo vidjeti, iako su upravo Desitijati dali najveći obol u krvi, malo se zna. Ni posljednji herojski otpor, poentu čitavoj epopeji, koji je pruzio Baton Desitijatski, nije dao u Bosni nego u udaljenoj delmatskoj utvrdi *Andetrium* (danas Mué) u zaledu Splita.

Značaj Oktavijanova ilirskog rata

Oktavijanov ilirski rat jedan je od prvih historijskih događaja na tlu današnje centralne Bosne, dok su n-îki njeni periferni dijelovi, Herzegovina, Duvanjsko polje^ doline Trebižata, Une *(Oinsus* Ptol. II 16, 2) i N-îretve *(Närön* Ps.-Skyl. 24; *Narone*

[51] V. bilj. 47. Usp. G. Zippel, 1887, 196, 197. C. Patsch, Herzegowina, 85. i Narona, 1907, *i;* G- A1foldy, Dalmatien, 46. J. J. Wilkes, Dalmatia, 156 d. 165, 172, 174, 176. V. bilj. 53.
" M: *Y,* arr○ *LXXXVllll civitates eo* (se. Naronam) *ventitasse auctor est* Plin. III 142.

[3] Plinijeva lista autonomnih civitates (III 143) potječe iz ranog Carstva, nijvjcrojatnije
[12] Augustova doba, G. Alföldy, Dalmatien, 37. Podaci iz 2. i 3. Plinijeve liste (ill 143, 144) su preuzeti od Varona. I Apijan u svom Oktavijanovom ilirskom ratu (v. naprijed u Pogl. I) navodi brojna plemena. — O vremenu nastanka konventa v. bilj. 51. Usp. i Th. Mommsen CIL III p. 291.

amne Plin. ПГ 143), a moguće i Posavina, još mnogo prije upoznali Rimljane kao okupatore.

Oktavijanov ilirski rat bio je veliki, kombinirani ratni pohod (na Jadranu i na Savi je upotrijebljena i flota) u jednu neprijateljsku, teško prohodnu, planinsku slabo poznatu zemlju, sa hrabrim i borbenim narodom, naviklim na Slobodan životi Zbog toga je Oktavijan i udario s velikim snagama.[51] Nije, dakle, nikakvo čudo što. su se neka plemena predavala i bez borbe, već na pojavu takve sile. Otpor su okupatoru pružala samo najjača i najborbenija plemena. I s druge strane, s obzirom na prostranstva, nepristupačnost i planinski karakter Uirije, nije čudo što ni ovo Oktavijanovo „pokorenje" nije bilo konačno i što je kod najupornijih plemena, Delmata, Desitijata i Panona, i dalje tinjala želja za slobodom.

Veliku pažnju istraživača privuklo je i pitanje kojim je sve putovima mogla u Bosnu stići rimska vojska. Većina je mišljenja da su rimske trupe prodrle sa sjevera iz Panonije dolinama rijeka (Una, Vrbas = *Urpanus* Plin. III148, i Bosna = *Bathinus f lumen* Veil. Pat. II 114). S današnjim stanjem ispitanosti stare topografije znamo da su rimske vojske mogle stići i s drugih strana sve po starim trgovačkim putovima: putom Epidaurum — dolina Trebišnjice — Gacko — dolina Drine; putom Narona — Stolac *{Diluntum* Tab. Pent.) — Nevesinsko polje — Konjic — Ivan-sedlo — Sarajevsko polje; ili pravcem Duvanjsko polje *(Delminium)* — Kupres — Bugojno — Travničko polje — dolina Bosne. Svi su ovi putovi vodili u oblasti Desitijata na gornjoj Bosni i Vrbasu. Do invazije u dolinu Vrbasa moglo je doći odmah nakon sloma Delmata 34. i 33. g. st. e. Bile su moguće i akcije iz vise pravaca. Od starine je preko Ilirije vodio „jedini" put u Italiju (Liv. XXXIX 35, 4 i XL 57: *alia via traduci exercitum non posse).* Jedan takav, teško prohodan put navodi i Velej Paterkul: *laborioso itinere cuius dificultas narrari vix potest* (II 113, 3).

Apijanovo djelo *Illyrike* je kompilacija, pa njegova vrijednost zavisi u prvom redu od izvora kojima se je služio. Tačnost njegovih podataka ovisi i o tome kako je formulirao (asimilirao) podatke koje je uzimao iz raznih izvora, a najviše od Augusta. On sam po struci nije bio historičar, nego pravnik, a kasnije namjesnik provincije. Očito je da nije mogao izmisliti činjenice kao što su, na primjer, borbe s pojedinim ilirskim plemenima. Stoga, i pored nekih Apijanovih nepreciznosti, njegovim podacima valja vjerovati, pa i njegovu uopćenu zaključku da je Oktavijan na svom ratnom pohodu zauzeo cijelu (ili bolje reći — veći dio) Iliriju[55], kako to potvrđuju i kasniji događaji.

BATONOV ILIRSKI USTANAK (BELLUM BATONIANUM) 6—9. G.N.E.

Manje pobune kao predznaci velikog ustanka

Sve do 16. g. st. e. u cijelom je Iliriku vladao mir. Te su se godine pobunili Delmati (Dio LIV 20, 2), a Noričani i Panoni provalili u Istru (Dio LIV 20, 2). U ob a je slučaja intervenirao namjesnik — prokonzul provincije Ilirika Publije Silije Nerva, kojem su građani Nina *(Aenona)* kao patronu podigli počasni spome-

[64] Samo za zaštitu Siscije ostavio je 25 kohorti *(pente kai eikosi spelron* App. 111. 23) pod zapovjedništvom Fufija Gemina (Dio XLIX 38, 1). Usp. A. Mocsy, Pannonia, 539.

[55] Apijanovi se podaci temelje uglavnom na Augustovitn memoarima. Analizu Apijanovih vrela v. kod J. Dobiaš 1930. Cfr. G. Alföldy, Dalmatien, 34. i biij. 9. M. Zaninović, 1986, 59 d. (u: Arheol. istraživanja na karlovačkom i sisačkom području, Znanstveni skup HAD-a, Karlovac, 12—14. X 1983. g.).

nijc s natpisom (CIL III 2973).[56] Izgleda da je Tiberije 15. g. ratovao na donjoj Savi i Drini protiv keltskih Skordiska i Panona, navodno za odmazdu što su oplijenili]Vlakedoniju: *Raetiam autem et Vindelicos ac Noricos Pannoniosque et Scordiscos novas imperio nostro subiunxit provincias* (Veil. II 39, 3). O ratu kod Diona i drugih pisaca nema podataka.

Manji je ustanak planuo u Panoniji i 14. g. (Dio LIV 24, 3). Do pobune je doslo i 13- g·, ali su je ugušili M. Vinicije i M. Agripa (Dio LIV 28, 1; Veil. II 96: Flor. H 24).

Nakon Agripine smrti 12. g. planula je cijela Panonija. Tada je August zapovjedništvo predao Tiberiju, koji je uspješno ratovao protiv Panona (Dio LIV 31, 3 i 5, 34 5). Rat je po Rimljane bio težak i surov (Veil. Il 96: *magnum atroxque bellum).* O pojedinostima rata, koji je dobio ime *Bellum Pannonicum,* a koji je trajao sve do 9 g. st. e., vrlo slabo smo obaviješteni. U izvorima su se sačuvale samo pojedinosti. Na rimskoj su strani ratovali i Skordisci (Dio LIV 31, 3), a kod Panonaca je već tada značajnu ulogu imao Baton Breučki (Ruf. Fest. 7). Od panonskih su plemena u ustanku učestvovali Breuci (Suet. Tib. 9) i njihovi susjedi Amantini (Ruf. Fest. 7), jedni u istočnoj Slavoniji, a drugi u Srijemu. Područje borbi, dakle, svodilo se na prostor između Save i Drave, ali je vjerojatno prelazilo i preko Save u Bosnu (Ruf. Fest. 7: *regio Savensis ac Secundorum Pannoniorum).*[al] O Desiti-atima i o borbama s njima u izvorima nema vijesti. Borbe su nastavljene i slijedećih godina, jer su Panoni Tiberiju nametnuli gerilski način ratovanja. Godine 11. digli su se i Delmati, ali ih je Tiberije brzo umirio (Dio LIV 34, 5 i 35; Liv. per. 139, 141: *Dalmatas et Pannonios, Nero frater Drusi, subegit).*[68]

Ratne operacije u Panoniji završene su 9. g. st. e. pobjedom Rimljana (Dio LV 2, 4). Na ovaj Tiberijev uspjeh odnose se i Augustove riječi: *protulique fines Jllyrici ad ripam fluminis Danuxii* (Mon. Ancyr. V, 44—47).[59] Rezultat tih ratnih uspjeha u taj cas bilo je širenje rimske provincije Ilirika od mora do Drave (Dio LIV 34, 4).

Borbe su se, uglavnom, vodile u Panoniji. O borbama južno od Save, izuzev dviju manjih pobuna Delmata, nema vijesti. Ratni ciljevi Rima bili su prvenstveno strategijski — osigurati prometne veze preko Panonije s istočnim Balkanom i Malom Azijom. No, pobune između 16. i 9. g. st. e. bile su predznaci ustanka koji će velikom silinom izbiti petnaestak godina kasnije.

Sto su bili razlozi ilirskog nezadovoljstva?

Osnovni motiv révolta vidimo u tome što su Iliri bili slobodoljubiv narod, narod nenaviknut na stege organizirane državne vlasti. Ilirska plemena se nikad dotada nisu suočila s organiziranom prisilom državne vlasti, pojačane time što su njeni nosioci bili stranog, njima nerazumljivog jezika.

' *Silio P- f- Proc- Patrono d. d.* CIL III 2973, 10017 (Dessau 899); namjesnik u Iliriku

16 [57] A. Mocsy, Pannonia, col. 541. d.

Dove' κι' *>atsch> Herzegowina, p. 58. Tih je godina na Maloj Gradini u Čapljini zakopano reniihiit f° ' K. Patsch. GZM 1906, 376 = WM BH, XII, 1912, 83. d. (Apollonia i Dyrrachium, «pubhkanski novci, ukupno 26 novčića.)

= c γν^6' 'pak> mo8ućnost da se pod nazivom *Pannoniorum gentes* (Mon. Ancyr. V, 44—47 = Da ' ^í\χ) podrazumijevaju i neka plemena u unutrašnjosti Bosne, koja i Strabon (VII 5 3) smatra non'klm plemenima, usp. G. Alföldy, Dalmatien, 35. J. J. Wilkes, Dalmatia, 155. d.

Posljednji očajnički pokušaj podjarmljenih Ilira da se oslobode tuđinskog jarma izbio je 6. g. η. e, a neposredni mu je povod bilo skupljanje danka i novačenje mladih ljudi u rimsku vojsku za rat protiv Kslta u Galiji.[60] Te se godine, kako to navodi Velej Paterkul, koji je i sam kao visi oficir učestvovao u ovom ratu, pod jesen pobunila cijela Panonija i Dalmacija (provincija Ilirik), pa je u Italiji zavladao silan strah od provala Ilira i Panona *{cum universa Pannonia, insolens longae pads, bonis, et adulta viribus Dalmatia, omnibusque tractus ejus gentibus in societatem adductis consilii arma corhpuit {. . .). Quin etiam tantus hujus belli metus fuit, ut stabilem ilium, et firmatum tantorum bellorum experientia, Caesaris Augusti animum quateret atque terreret* Veil. II 110).[61]

O počecima rata, koji je za Rimljane bio jedan od najtežih poslije punskih *{gravissimum omnium externorum bellorum post Punka* Suet. Tib. 16), detaljnije nas izvještava Dion Kasije:

„Dalmati su se osjećali potlačeni zbog danka koji su davali. I dosad su se silom držali mirno, ali kada je Tiberije po drugi put krenuo u rat protiv Kelta .... a njima (tj. Delmatima) naredio da i oni pošalju nešto vojske, zbog toga se sakupe, pa ugledavši svoju omladinu u cvatu, nisu odoljeli, nego se na poticaj nekog Batona Desitijatskog malo njih pobunilo te porazilo Rimljane koji su na njih krenuli, na što su im se pridružili i ostali. Nakon njih su se pobunili i Breuci, panonsko pleme, te sami izabrali za vođu drugog Batona Breučkog i krenuli na Sirmij i na Rimljane u njemu ..." (LV 29).[62]

Kada Dion Kasije govori o Dalmatima, on (očito) misli na sva (ili većinu) ilirska plemena u provinciji Dalmaciji, kakva je ova pokrajina bila u njegovo doba krajem 2. i početkom 3. st. kada je on bio namjesnik Dalmacije (224—226), odnosno Gornje Panonije (226—228). Iz ovih Dionovih podataka proizlazi da je početak ustanka, kojem su prišli i Delmati, Breuci i druga plemena, planuo u zemlji Desitijata, negdje u dolini Bosne ili Vrbasa, u današnjoj Bosni.[63] Pobuna je, kako navodi Dio, nastala na poticaj *nekog* Batona Desitijatskog, kasnijeg vode ustanka.

Opsade Sirmija i Salone nisu Ilirima donijele većih uspjeha i prednosti u ratu. Uto su ih Rimljani pobijedili i negdje na Dravi, dok je Baton Desitijatski doživio poraz u Dalmaciji, pa se povukao Breucima u Panoniju odakle su oba Batona nastavili ratovanje na gerilski način. U isto su vrijeme i Rimljani pod Tiberijevim zapovjedništvom pljačkali i palili breučku zemlju (Dio LV, 30).[M]

[60] Dio LIV, 34,3; 36, 2—3; LV, 2, 3—4. Veil. II, 96, 2—3. Suet. Tib. 9. Oros. VI, 21. Aur. Viet. Caes. 1, Epit. 1. Usp. Th. Mommsen R. G. \\ 21 i CIL III p. 415. G. Zippel 1877, 303. V. Gardthausen, Augustus, I, 171; II, 173.

[61] C. Vellei Paterculi Historiae Romanae ad M. Vinicium consulem, II, 110—116; o borbama u unutrašnjosti Uirika, c. 114, 115.

[62] Napadnuti su rimski građani, pobijeni trgovci i veći broj vojnika *(opressi cives Romani, trucidati negotiatores, magnus vexillarium numerus ad internecionem in ea regione, quae plurimum ab imperatore aberant, caesus . . .,* Veil. II, 110, 6). Ovaj Velejev podatak indicira da su već tada i u unutrašnjosii Ilirika bile razmještene neke posade *(vexilla).* Dio LV 29, ed. J. Melber, Vol. III, BT, 1982, 205: *τα'ις γαρ εσφοραῖς τάιν χρημάτων ο'ι Αελμάται βαρννόμενοι τον μεν εμπροσ^Ρ. χρόνον και άκοντες ήσύχαζον ώς δ' ο τε Τιβέριος επί τους Κελτούς το δεύτερον έστράτευσε, και Ούα/.έριος ΜεασαλΙνος ό τότε και της Αελματίας και της Παννονίας αρχών αυτός τε συν εκείνψ εστάλη και τό πολύ τοϋ στρατού συνεξήγαγε, και τίνα και αψεῖς δύναμιν πέμψαι κε/.ενσ&έντε; συνήλΆόν τε επί τούτω και την ηλικίαν σφών άν&οΰσαν ε'ιαοί, ούκέτι διεμέλλησαν, αλλ' ενάγοντος αυτούς ότι μάλιστα Βάτωνός τίνος Αησιδιάτον τό μεν πρώτον ολίγοι τινές ένεωτέρισαν και τους 'Ρωμαίους επελ&όντας σψίσιν εσψηλαν, έπειτα δε εκ τούτον και οι άλλοι προσαπέατησαν. καί μετά τοντο και Βρενκοι Παννονικόν ε&νος Βάτωνα και αυτοί ετεοον προστησάμενοι, επι τε τό Σίρμιον καί επί τους- εν αύτω 'Ρωιιαίονς ώομησαν.*

[63] Veil. II 110.

Iduće, 7. g. η. e. August je protiv Ilira i Panona poslao i drugu vojsku pod zapovjedništvom nećaka Germanika, koji je najprije pobijedio Mezeje u zapadnoj Bosni, a zemlju im opustošio. U meduvremenu je došlo i do neodlučne bitke kod Volcejskih moevara *{pros tois Oulkaiois helesi,* LV 32, 3) na rijeci Vuki u Slavoniji (Dio LV, 30—32).[65]

Slijedeće, 8. g. došlo je i do pregovora o miru, jer su obje strane bile iscrpljene borbama, ali do mira ipak nije došlo jer su Rimljani tražili potpunu predaju ilirske vojske. Ove se godine zbio i presudan događaj ustanka, pobjeda Rimljana negdje na rijeci *Bathinus {apud flumen nomine Bathinus* Veil. II, 114, 4), najvjerojatnije današnja rijeka Bosna,[66] te odmah zatim i predaja Batona Breučkog, kome su Rimljani za nagradu predali vlast nad Breucima, ali pod njihovom zaštitom. Nato je Baton Desitijatski uhvatio svoga breučkog imenjaka, dao ga ubiti, te sam stao na čelo narodnog otpora.

Porazom na rijeci Bathinus 3. VIII 8. g. n. e. (CIL I 2 p. 248, cf. 323 d.), bio je, u stvari, završen rat u Panoniji *{Bellum Pannonicum).* Rat se nastavio samo u provinciji Dalmaciji, dobrim dijelom u planinskim područjima Bosne. Uskoro je Germaniku pošlo za rukom da zauzme tvrdi *Splaünon,* Splonum (negdje u Lici?) (Dio LVI, 11, 1—2), a zatim i susjednu utvrdu Raitinon (LVI 11,3. d.), Retinium *{Raetinio* CIL XIII 7023), a Tiberije Seretion *{Serétion* Dio LVI, 12, 1) sve ilirska utvrđenja *{castella* i *oppidd)* negdje oko Une u zapadnoj Bosni. Te je godine, očito, bila primirena i zapadna Bosna (Mezeji i drugi) (Dio LV 33—34 i LVI 11—12).[67]

U srednju i istoenu Bosnu, u zemljs Desitijata i Pirusta i drugih manjih plemena, borbe su prenesene tek u proljeće 9. g. Iz Vellejeva se opisa vidi da je Tiberije u ljeto 9. g. na čelu jake armije prodro i u zemlje Desitijata i Pirusta, u onaj dio Dalmacije u kojem je bio legat upravo Vellejev brat Magius Celer *{In qua regione, quali adjutore legatoque fratre meo, Magio Celere Velleiano, usus sit, ipsius patrisque* [tj. sam Tiberije i njegov otac] *ejus praedicationem testatum est, et amplissimorum donorum* [honorum, ed. C. Tauchnitiana], *quibus triumphans eurn Caesar* [sc. Tiberius) *donavit, signât memoria,* Veil. II115,1). [86]Iste je godine, nešto prije Tiberija

[84] E. Pašalić, Questiones ... 1975, 421. ss.

[65] Cass. Dio LV, 32, 3 *Ouolkaiois hélesi* (Palača?). Viet. Epit. 41 *paludem Hiulcam* (Ulcam?). Tab. Peut. VI 2 *Ad labores pontis Ulcae* (Bobota?). Zosim. 11 18 *Hmne batheia.* Ennod. panegyr. diet. Theodor. VII, 1, 206 *Ulca fluvius.* Opis bitke daje Veil. II 112, 4—6. Usp. A. Mocsy, Pannonia, col. 546. B. Saria, RE XXI, 2 col. 2482 ss. D. Pinterović, Mursa, 1978, 32. Ostalu literaturu v. TIR L 34 Budapest, 1968, 24. s. v. *Statio Ad labores pontis Ulcae* i 64. s. v. *Hiulca palus.*

[66] *apudflumen nomine Bathinum* Veil. II, 114, 4. Rijeka Bathinus kao paleografski, epigrai'ski, lingvistički i topografski problem, 1. Bojanovski, 1974, 193—199, i ostalom literaturom. Usp A. Jagenteufel, Die Statthalter der röm. Provinz Dalmatia . . ., 1958, 9. (col. 2 i 3).

[67] *Splonum* CIL III 1322, Zlatna u Daciji; Splaûnon Dio LVI, 11, 14. Za lokaciju, usp. I. Bojanovski, Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi, ARR, VII, 1974, 359. dd. —*iRaetinium* CIL XIII 7023, Zahlbach in Rheinhessen; *Raitinon* Dio LVI, 11, Golubić kod Bihaća (v. Pogl. 20). *Seretion* Dio LVI, 12,1, negdje u Pounju, usp. J. Šašel, Seretion, ŽA 111/1—2, 1953, 265 — negdje na putu od Siska do dinarskog razvoda.

[68] Veil. II, 115,1: „Cezar (tj. Tiberije) je svoje misli i oružje okrenuo prema drugom opasnom ratu, onom u Dalmaciji. Na koji je način moj brat *Magius Celer Velleianus* služio kao pomoćnik i namjesnik, o tome svjedoče izjave samog Tiberija i njegova oca (tj. Augusta) i pofvrđuje sjećanje na velike darove koje mu je Cezar darovao u vrijeme svog trijumfa". Ovom malom digresijom iz Velejeva privatnog života željeli smo ujedno podsjetiti i na čovjeka, Magija Celera Velejana, koji js, kako izgleda bio prvi poznati nam podnamjesnik u Bosni, a koji je dosad u literaturi bio prešućen.

u ova područja upao i njegov general Lepid, i to — kako piše Velej — kroz oblasti, i plemena koja dotad nisu osjetila nikakve gubitke niti upoznala nevolje rata *(per génies intégras, immunesque adhuc clade belli* II, 115, 2), te se pua plijena *(praedaque onustus)* probio do Tiberija. U uskim dolinama i medu brdima rimska je vojska naišla na vrlo vještog i junačkog neprijatelja, s kojim su se Rimljani, pa i sam Tiberije, morali boriti čak golim rukama.[69] Na taj je način bio slomljen otpor Desitijata i Pirusta u njihovim zemljama. Vjerojatno je u ovoj epizodi rata bio zauzet i desitijatski kastei Hedum *(Hedum castellum Daesitiatium* CIL III 3201 = 10159), do kojeg su 19/20. g. n. e. Rimljani izgradili vojničku cestu. *Castellum Hedum* je jedino mjesto u zemlji Desitijata koje se spominje u ranim antičkim vrelima.[70]

Nakon ovih poraza u Bosni Baton se sklonio s jakom posadom u čvrstu delmatsku utvrdu Andetrium (Plin. III 142; Dio LVI, 12, 3—5), danas kod Gornjeg Muća u zaleđu Splita, iz kojeg se junački branio, ali je, opkoljen od daleko premoćnijeg neprijatelja, Tiberiju ponudio mir. Kada, pak, nije mogao nagovoriti i svoje suborce na mirnu predaju, udaljio se iz opsjednutog Andetrija, koji je Tiberije teškom mukom zauzeo na juris (Dio LVI 12—14).[71]

Posljednja epizoda rata odigrala se u ilirskoj utvrdi Ardubi *(Ardouba* Dio LVI 15, 1), koju je osvojio Germanik, zahvaljujući neslozi među braniteljima. „Mjesto je bilo, priča Dion Kasije, jako utvrdeno, a oplakivala ga je jedna brza rijeka, osim manjeg dijela utvrđenja". Bjegunci iz Andetrija, koji su se ovamo sklonili, posvadili su se s domaćima, koji su željeli mir. Uz bjegunce su pristale i žene domaćih, koje su, i protiv volje svojih muževa, kaže Dio „bile voljne da se bore za slobodu pretpostavljajući ropstvu i samu smrt. Tako je došlo do žestoka sukoba u kojem su razbijeni došljaci uzmakli, a djelomično i pobjegli, dok su žene pograbile djecu i neke se s njima bacile u plamen, a druge u rijeku. Nakon što je osvojio tvrđavu *(frourion)* Ardubu, Germaniku se dobrovoljno predala i njena okolina, a on se povratio Tiberiju, dok je Postumije dokrajčio osvajanje zemlje" (LVI, 15, 3).[72]

U nauci se smatralo da se Arduba nalazila na Vranduku, iznad rijeke Bosne. Takvu pretpostavku (Vranduk bi položajem donekle odgovarao Dionovu opisu Ardube) nisu potvrdila najnovija istraživanja vrandučkog grada, jer na njemu nisu nađeni nikakvi tragovi prethistorijskog naselja.[73] Ardubu bi, što je vjerojatnije, valjalo tražiti negdje bliže Andetriju, iz kojeg su bjegunci stigli u Ardubu, možda negdje u području Diciona ili Mezeja, gdje je Germanik i ratovao, dakle negdje *i sjevernoj Dalmaciji ili zapadnoj Bosni.

es Veil. H, 115,4: *Quippe Perustae ac Desitiates Delmatae, situ locorum ac montium, ingeniorum ferocia, mira etiam pugnandi scientia, sed praecipue angustiis saltuum paene inexpugnabiles, non iam ductu, sed manibus atquae armis ipsius Caesaris turn demum pacati sunt, cum paene funditus eversi forent.* (Ed. stereotypa C. Tauchnitiana, Lipsiae 1931). Prijevod ovog pasusa v. I. Bojanovski, Visoko i okolina kroz historiju, I, Visoko 1984, 50, bilj. 6 i 7.

70 Za kastei *Hedum* (?) i njegovu lokaciju v. I. Bojanovski, 1974, 182. dd. i 1984, 58. d. (nav. u bilj. 69). Sve češće se pomišlja na Brezu kod Sarajeva, ali ostaju i druge mogućnosti.

71 Dio LVI, 14 daje živopisan opis bitke za Andetrium (Mue).

72 Usp. E. Imamović, Da li je Arduba današnji Vranduk u Bosni?, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 14—15, god. XIV, Sarajevo 1978, 337—347.

73 B. Raunig, Osnovni izvještaj o iskopavanju srednjovjekovne utvrde Vranduk 1963. godine, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Muzej grada Zenice, III, Zenica 1973, 453—469.

Baton Desitijatski, po kojem je ovaj teški trogodišnji rat (po Veleju *maximum bellum)* i nazvan Batonov rat *(Bellum Batonianum),* predao se Tiberiju na vjeru. A, kada ga je ovaj upitao zašto su se njegovi Iliri pobunili i tako dugo ratovali, navodno mu je odgovorio: „Krivica je na vama, vi ste vašim stadima za čuvare slali vukove a ne pse ili pastire" (Dio LVI, 16, 3) .[74]Baton je bio zatočen u Italiji, gdje je uskoro i umro.

Tako je — po Dionu — završio ovaj drugi rat s Ilirima, koji je Rimljane koštao mnogo žrtava u ljudstvu, a još vise u noveu (LVI, 16, 4). Rat je s promjenljivom srećom potrajao pune tri godine, ali nam pravi domašaj i opseg ratovanja nije poznat, jer u starim izvorima nema sistematskih podataka. Pouzdano se zna da su borbe vođene s obje strane Save, u području između Mitrovice *(Sirmium)* i Siska *(Siscia),* utvrda što su ih Rimljani čvrsto držali tokom cijelog rata.

Rimljani su osvojenu zemlju paciflcirali vrlo strogim mjerama, raseljavanjem stanovništva i masovnim odvođenjem omladine u pomoćne čete izvan zemlje (samo je od Breuka formirano osam augzilijarnih kohorti)[75]; mnogo je naroda odvedeno i u ropstvo. Represivne su mjere bile tako temeljite da se pokoreni Iliri i Panoni vise nikad nisu bunili. Rimljani su, da bi spriječili sva moguća iznenađenja, zemlju povezali cestama (do 20. g. n. e. izgrađeno je pet važnih komunikacija)[76], te tako legijske logore u Tiluriju (Gardun kod Trilja) i Burnumu (Ivoševci na Krki) povezali sa Salonom kao metropolom Dalmacije, a također i s ostalim vojnim uporištima u Dalmaciji i Panoniji. U zemlji su kao posada ostale dvije legije, VII na Gardunu, a XI u Burnumu, te nekoliko kohorti u logorima na Humcu, u Muću, Doboju i drugdje.

Tako je cijeli Ilirik od mora do Dunava došao pod rimsku vlast. Nešto je nejasnija situacija u jugoistočnom Iliriku i u današnjoj Srbiji, kasnijoj provinciji Gornjoj Meziji *(Moesia Superior).*[77] Tada je Ilirik, radi lakšeg nadzora stanovnisitva i lakše uprave i izgradnje nove vlasti, bio podijeljen u dvije provincije, Dalmaciju i Panoniju. Smatra se da je ta podjela izvršena još u toku rata 8. g. n. e. i sprovedena do 10. godine.[78] U prvo se vrijeme, do odlaska legija iz Dalmacije na dunavski limes (oko 70. g. n. e.), rimska uprava uglavnom oslanjala na vojnu silu, ali je već od početka sarađivala i s predstavnicima domaće aristokracije. U stvari, bilo je to vrijeme konsolidacije i početaka romanizacije, o kojem u nastavku govorimo kao o prefekturalnoj upravi.

Dosad nije pronaden ili kao takav identificiran (osim nešto novčića) nijedan značajniji arheološki nalaz iz tih borbi u Bosni. Čak nije identificiran nijedan objekt (lokalitet) oko kojeg su vođene borbe. Osim desitijatskog kaštela Heduma, u Bosni

74 E. Pašalić, 1975, 419. Odatle, navodno, i Tiberijeva uzrečica: *Boni pastoris esse tondere pecus (oves), non deglubere* (Suet. Tib. 32).

75 I. Bojanovski, Octo cochortes Breucorum, referai održan na savjetovanju arb^ologa Bosne i Hercegovine 1986. g. u Tuzli (u štampi). Vidi Dodatak III.

76 I. Bojanovski, 1974, 1—220.

77 Prvi pouzdan podatak o okupaciji Mezije daje Dio LV, 30,4, a u vezi je s aktivnošcu Cecine Severa 6. g. n. e. Mezijski vojni zapovjednici *(legati pro praetore exercitus)* dugo su ostali pod komandom namjesnika Makedonije. O torn još uvijek nerazjašnjenom problemu, usp. A. Mocsy, Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, 1970. 47—50.

78 T. Na g y, Der Aufstand der pannonisch-dalmatinischen Völker und die Frage der Zwei teilung Illyricums, Adriatica, Zagreb 1970, 459—466. A. Jagenteufel, 1958 (v. **bilj.** 66), 9. Ostalu literaturu v. u Pogl. C, bilj. 4.

i Hercegovini nijedan nije ni tradiran. Iako su se u ovom trogodišnjem ratu vodile teške borbe, dosad nije otkriveno nijedno groblje, ni rimsko ni ilirsko.[79] Jedini spomen-znak, koji je bio podignut u slavu rimskog pobjedničkog oružja, i on samo djelomično sačuvan, bio je pronađen na Gardunu 1885. g. To je čuveni tropaeum, podignut u znak pobjede nad Delmatima i njihovim srodmcima.[80]

[79] Autor ovog rada je u području Visokog koje je pripadalo teritoriju Desitijata pokušao odrediti položaje iz ovog doba, usp. rad nav. u bilj. 69, str. 58—68. Koliko je u tome uspio, poka2at će buduća istraživanja.

[80] Ulomak tropeja je pronađen u logoru LEG VII na Gardunu (Trilj), a nalazi se u Arheološkom muzeju u Splitu, inv. br. D 129. Cf. M. Abramić, O predstavama Ilira na antiknim spomenicima, Časopis za zgodovino in narodopisje, 32, 1937, 13, si. 3 = Don Frane Bulić, Katalog izložbe, Split 1984, 35, si. 14. U meduvremenu je J. Britvić našao i nove ulomke. Spomen-reljef prikazuje zarobljene Ilire, kao i čuvena *Gemma Augustea,* koja se dovodi u vezu s Tiberijevim panonskim ratom 12. g. st. e. N. Cambi, Gardunski tropej, Split 1984, 77—92.

VOJNA OKUPACIJA I ORGANIZACIJA ILIRIKA

a) *Organizacija provincija Dalmacije i Panonije*

Kada je 9. g. n. e. bio okupiran i smiren, cijeli Ilirik je bio podijeljen na dvije sampjĭtâlne provincije, Dalmaciju *(Dalmatia),* od Rase u Istri pa do Lješa u Albaniji *(Lissus oppidum civium Romanorum ab Epidauro C p.* Plin. III 145), te na Panoniju *(Pannonia),* od sjevernih padina Dinarida do Dunava na sjeveru i sjeveroistoku. Kada je kasnije (46. g. n. e.) bila formirana i provincija Mezija (podijeljena 86. na *Moesia Superior* i *Moesia Inferior),* koja je pokrivala područje od Dunava na sjeveru pa do granica Makedonije (M. je postala rimska provincija još 148. g. st. e.) i Trakije, Dalmaciji je pripadao i dio historijske Srbije sa svim desnim pritocima Drine.[1] Još uvijek je u nauci sporan i tok zajedničke dalmatinsko-panonske granice, ali se kao gruba, preliminarna, linija mogu smatrati sjeverne padine dinarskih planina (Plin. III 147). To je ujedno i markantna prirodna linija koja čini razvođe između jadranskog i crnomorskog sliva.[2]

Prilikom diobe provincija 27. g. st. e., senatu je pripao južni dio Ilirika, što su ga u to vrijeme držali Rimljani, Dionova Dalmacija (LUI 12), dakle, ne sve što je dotad na istočnoj obali Jadrana osvojeno (Strab. XVI 3). Čini se da je tada, ili nešto malo prije (uskoro nakon relativno uspjesnog Oktavijanova pohoda na Ilire), Ilirik bio podijeljen u tri sudbena konventa *(conventus iuridicus),* u kojima su Iliri pred rimskim sudom iznosili razne domaće sporove: sjeverni konvent sa središtem u Scardoni (Skradin), kojem su pripadali Japodi i 14 liburnskih civitates *(conventus Scardonitanus);* srednji u Saloni, u kojem su živjeli Delmati, Dicioni, Mezeji i druga (manja) plemena *(conventus Salonitanus),* te južni u Naroni *(conventus Naronitanus),* s brojnim plemenima u Bosni istočno ocl doline Vrbasa i u cijeloj Hercegovini, Crnoj Gori i dijelu Albanije (Plin. III 139—144).[3] No, zbog još uvijek nesigurne situacije u Iliriku, August je uskoro (11. g. st. e.) u svojstvu vrhovnog za-

[1] Ptol. III, 1: *Moesia Superior finitur ab occidente Dalmatia ad earn quam diximus hneam quae ducitur a Savi fluvii ostio, usque ad Scardum montem,* dakle do Šar-planine. Odatle se PO[vl]Ja[la] na zapad do Lješa *(Lissos).* Cf. i Ptol. II 61,1. Usp. A. Domaszewski, AEM XIII, 129 s?, CIL III Suppl. p. 1445, 1474. L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajim Ualmaciji, GZM X, 1898, 227—245 531—599 = WM BH, Vil, 1900, 180 ss. B. Sana, RE Suppl. Vin, zz s. 1. Bojanovski, Municipium Malvesiatium, ARR, VI, Zagreb 1968, 258 (prirodna gramca). N. Vulić, Glas SKA 160, 1934, 54—58. . , vV 1

[2] O sjevernoj granici Dalmacije, odnosnojužne Panonije, konkretnije se govon u pogi. ΛΛ, ι

[3] Th. Mommsen, CIL III pp. 300—304. M. Fluss, RE II A, 356 i XVI, 1752. N. V ulic, RE 1 A, 2004. Cf. Plin. III, 142: *Narona colonia terti conventus . . . M. Varro LXXX Vllll civiiates eo ventilasse auctor est.* — O diobi Ilirika 27. g. st. e., v. A. Betz, 1938, 3. Usp. Th. Mommsen CIL III p. 279. d. *(Illyricum).*

povjednika vojske od senata preuzeo cijeli Ilirik u zamjenu za Kipar i Narbonsku Galiju, koje su bile mirne provincije (Dio LIII 12). I sve što je u toku svoje vladavine (umro je 14. g. η. e.) zauzeo na istočnoj obali Jadrana, sve je priključio provinciji Iliriku *(Jllyricum . .. generatim* Plin. Ill 139).

Uzima se da je osnivanje provincija Dalmacije i Panonije, kako smo već ukazali, provedeno (još) 8. g. η. e., odmah nakon bitke na rijeci *Bat{h)inus,* u kojoj su bili poraženi Breuci sa svojim panonskim saveznicima. Do te je podjele došlo radi lakšeg vođenja rata protiv Delmata i njihovih saveznika koji se nastavio u područjima južno od dinarskih Alpa *{Alpes Delmaticae* Plin. XI 240, *Albion oros* Strab. IV 6, 1), odnosno radi lakšeg nadzora pokorenog neprijatelja i lakše organizacije uprave (Veil. II 114, 4).[4]

Od 9. g. n. e. pa do cezara Gaja Flavija Valerija Konstancija (281—283/4. g.), kasnijeg cara (293—305), Dalmacijom su kao guverneri upravljali carski legati konzularnog ranga *(legatus Augusti pro praetorè),* ujedno vojni i civilni namjesnici. Za to se vrijeme izmijenilo preko pedeset carskih legata, među kojima su se svojom aktivnošću (organizacija uprave, javna sigurnost, izgradnja komunikacija, određivanje međa između plemenskih teritorija zbog sukoba oko šuma, voda i ispaša itd.) posebno istakli Tiberijev namjesnik Publije Kornelije Dolabela *(P. Cornelius Dolabella leg. pro pr. Divi Augusti et Ti. Caesaris Augusti,* CIL III 1741, Obod kod Cavtata)[5], graditelj cesta i upravnog sistema (14. do 20. g. n. e.), i Lucije Volusije Saturnin (34—40?), koji je nastavio Dolabelino djelo na uređenju granica između plemenskih teritorija. Brojni su legati ostali nepoznati, ili vrlo slabo poznati (anonimni), i pored fragmentarnih natpisa.[6]

U provinciji Dalmaciji stacionirane su dvije legije i vise kohorti. Legije su Dalmaciju napustile do 70. g. n. e., a pojedine kohorte su ostale i do početka 3. st.[7]

Već od početka okupacije Rimljani su nastojali da zemlju povežu s Rimom i Italijom ne samo vojnom okupacijom nego i duhovnim vezama. Jedna od najjačih spona bio je kult cara Augusta i božice Rome *(ara Augusti provinciae Delmatiae).* Smatra se da je u 1. st. sjedište službenog provincijalnog kulta bilo u Epidauru, a da je kasnije preneseno u Dokleju. Carski kult je njegovao posebni kolegij *(collegium Seviri Augustales* ili, naprosto, *Seviri* ili *Augustales)* iz redova uglednih i bogatih oslobodenika *(liberti)* ili njihovih potomaka. Kolegij sévira je kroz rano Carstvo potvrđen u svim primorskim kolonijama, ali i u nekim (susjednim) municipijama (Senia, Aenona, Iader, Salona, Narona, Epidaurum, Rhizinium). I Liburnija je u to doba imala svoju *Ara Augusti Liburniae* u Skardoni (CIL III 2810 = 9879, 2870).[8]

[4] Panonija se od 8. g. n. e. smatra samostalnom provincijom: E. Ritterling, AEM, XX 1897, 6 di RE XII, col. 1236. W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten P. und Oberpannononiens, Antiquitas I 2, Bonn 1956. A. Mocsy, Pannonia, 547, 583, 589. dd. G. Alföldy, Dalmatien, 26d. A. Betz, Untersuchungen . . . 5, diobu Ilirika datira u 10. g. n. e., kao i M. Pavan, La provincia Romana délia Pannonia Superior, Roma 1955, 381,406. — Za nazive *ïllyricum superius* = Dalmatia i *ïllyricum inferius* = Pannonia, usp. G. Novak, Quaestiones Epidauritanae Rad JAZU, knj. 339, Zagreb 1965, 97—108. I Bojanovski, Ad CIL 1741 (Obod kod Cavtata), Znanstveni skup u Dubrovniku 1—4. X 1984 (u štampi). Slari naziv *ïllyricum* održao se za obje provincije, jo5 dugo, sve do Flavijevaca (v. Mocsy, Pannonia, 547, 583).

[5] I. Bojanovski, Ad CIL III 1741 (u štampi).

[6] A. Jagenteufel, 1958, br. 1 do 47. J. J. Wilkes, Dalmatia, Appendix II, 442—459, nn. 1—49. Usp. ι S. Ljubić, Guverneri Dalmacije od Augusta do Dioklecijana, Rad JAZU 31. 1875, 1—68. D. Rendić, Miočević, M. Pompeius Silvanus . . ·, Festgabe H. Vetters, 1985, 151—154, T. XVII—XVIII.

[7] Za legije: A. Betz, Untersuchungen, 6—60. Za pomoćne jedinice *(auxilià):* G. Alföldy, 1962, 259—296. D. Rendić-Miočević, Coh. VI Voluntariorum: nota epigraphica, VAHD, 61, 1959, 156—158. J. J. Wilkes, Dalmatia, Appendix IX, 471—474. Vidi Dodatak I.

U drugoj polovici 3. st. carskog legata je zamijenio civilni guverner pokrajine praeses iz viteškog staleža *(vir perfectissimus* Not. dign. éd. O Seeck p. 224—225), koji je također residirao u Saloni, koja je od početka bila metropola Dalmacije. Prvi je praeses poznat oko 277. g. *(Aurelius Marcianus v. p. praes. prov. Del.* CIL III 8707, Salonae), a drugi oko 280. g. *(M. Aurelius Tiberianus* v. *p. praes. prov. Del.* CIL III 1805 p. 2328, 119 Narona)[9] itd. Između 281. i 283/4. g. na ovom je položaju bio i *C. Flavius Valerius Constantius,* kasniji car Constantius Chlorus, što potvrđuju pisani i epigrafski izvori.[10] Ovo je ujedno i posljednji poznati (i identificirani) namjesnik Dalmacije iz doba principata. G. Flavije Valerije je po rođenju potjecao iz Ilirika (Aur. Vict. Caes. 39, 26). Ova se promjena dogodila u Aurelijanovo vrijeme zbog ugroženosti Dalmacije od provala iz barbarikuma, pa je u obrambenom pogledu Dalmacija tada bila priključena Panonijama i Noriku — *limes Jllyricianus,* te u vojničkom pogledu stavljena pod nadzor zapovjednika granice *(dux militis).* Do razdvajanja civilne od vojničke vlasti došlo je (samo) u provincijama koje su bile ugrožene.

Zbog slicnih razloga i lakše uprave Dioklecijan je od Dalmacije odvojio jugo" istočru dio (Crna Gora i dip Albaiîije) i pod upravom posebnog praesesa formirao noW^rovîhciju nazvanu. *Praevalitana (Praevaiis* a. 412) sa središtem u Skodri.[11]

Carski légat, kao i kasnije praeses, imao je uz bok *officium,* u kojem su glavnu ulogu imali vojni i civilni službenici, među njima financijski prokuratori *(procuratores)* viteškog staleža *(vir egregius),* pa prokuratori rudnika zlata, srebra i željeza (također viteškog reda), koji su od doba Marka Aurelija vodili i rudarske poslove Panonije, i druge prokuratele. Činovnika centralne uprave bilo je i po provincijalnim gradovima, kao što je *M. Ulpius Gellianus eq. R. cur(ator) Arbensium, Metlensium, Splonistarum Maluesatium (GZM* 1940, 20), koji je bio Inspektor za financije.[12] Kada su Dalmaciju napustile legije (oko 70. g. n. e.), a pomalo i augzilijarne jedinice, legati su za održavanje javnog reda i sigurnosti imali na raspolaganju konzularne beneficijare *(beneficiarii consularis),* detaširane iz legija na Dunavu, koji su bili

[8] G. Alföldy, Dalmatien, 78, 80, 111, 137, 140, 142, 199. Usp. J. J. Wilkes, Dalmatia, **253.** i bilj. 7. G. Novak Rad JAZU, 1965, 128.

[9] Th. Mommsen, Römische Staatsrecht 11, 1, p. 239. A. Jagenteufel, 1958, 105. 107. Usp. F. Bulić, Iscrizione di un nuovo luogotenente délia Dalmazia romana Apollonius Fobeadius, **Bull,** daim., 1909, 3—11. I Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Turres, GZM (A), NS XXIV, **Sarajevo** 1969, 157. D. Rendić-Miočević, M. Pompeius, Statthalter der Provinz Dalmatien, in **einer** neugefundenen salonitanischer Bauinschrift, Festgabe H. Vetters, Wien 1985, 151—154.

[10] **SHA** Carus 17,6: *(Carus) statuerat denique Constantium, qui postea Caesar est factus, tunc autem praesidatum Dalmatiae administrabat . . .* Cf. Anon(ymus) Vales(ianus), origo Const. *imp.* (Th. Mommsen, Chron. min. I 7) i CIL III 8716a = F. Bulić, Bull, dalm., VIII, 1885, 68, n. 205, Salonae. Miljokaz iz Stjepankrsta kod Stoca (CIL III 13305). Vidi A. Jagenteufel, 1958, 62, η. 38. Ovom se praesesu pripisuje i apokrifni natpis (međaš *inter Salviatas et Stridonenses* **CIL** III 9860), A. Jagenteufel, 1958, 62, η. 38, t. 3. Za Liburniju v. J. Medini, Provincia Lifeurnia, Diadora, 9, Zadar 1980, 363. dd.

[11] *Praevalitana:* Not. dign. or. I, 123. Pripadala je dijecezi Mezije, dok je Dalmacija bila pnključena dijecezi Panonija, a kasnije *Ïllyricum occidentale,* Laterc. Veron. kod O. Seeck,Not. **aign.** or. p. 249. = Not. dign. occ. I, 86. Usp. E. Kornemann, RE, V, col. 729d. N. Vulić, RE, IX, col. 1087. B. Saria, RE XXII Suppl. VIII, 23, 25. D. i M. Garašanin, 1967,1, 241—275.

[12] D. Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, GZM LU, 1940, 20—22. Gradski kuraton su financijski službenici za nadzor nad gradskom privredom, osnovani od Nerve *(curator ret publicae).* Tako na gradove prelazi ubiranje svih poreza, N. A. Maškin, Istorija starog Rima, **Beograd** 1951, 414.

^aduženi za javni red i sigurnost, poput savremene žandarmerije. Njihove su stanice Dile razmještene uzduž putova i na važnijim raskrsnicama, ili su nadzirale sigurnost -udničkih (pa i drugih) postrojenja (v. Dodatak II).

Bez većih graničnih promjena Dalmacija je dočekala i pad Zapadnog Rimskog 2arstva 476. godine.

Slično je uređenje bilo i u Panoniji, ali su nam namjesnici *{legatus Augusti iro praetore)* nepodijeljene Panonije od Augusta do Trajana (8—103/7. g. n. e.) slabije poznati. Prvim se smatra M. Aemilius Lepidus (8. g. n. e.), jedan od Augusto-*nh* vojskovoda u ilirskom ustanku 6—9. g. n. e. (Veil. II 114, 5).[13] Ranom vremenu pripada i značajna ličnost Q. Iunius Blaesus (14. g.), za kojeg se smatra da je neko /rijeme (12—14. g. n. e.) bio i namjesnikom Dalmacije, prethodnik Dolabele (Tac. •mn. I 16, Veil. II 125, 5, Dio LVII 4, 2).[14] Ne zna se gdje je bila rezidencija namjesnika nepodijeljene Panonije — u Emoni, Sisciji, Poetoviju ili Carnuntumu.

Do prve podjele Panonije došlo je u vrijeme Trajana, negdje izmedu 103. i 107. g. Prvi legat Gornje Panonije *{Pannonia Superior)* bio je posljednji namjesnik nepodijeljene Panonije P. Alfius Maximus. Gornja Panonija sa svoje tri legije (kasnije dvije) i dalje je za legate imala konzulare, među kojima je bilo i članova carske kuće, kao što je L. Aelius Caesar (136—137), koji je istovremeno bio na čelu *utriusque Pannoniae* (CIL III 10336).[16] Metropola Gornje Panonije bio je Karnuntum na Dunavu. Pripadao joj je i sjeverozapadni dio Bosne (Bosanska Posavina).

U Donjoj Panoniji *{Pannonia Inferior),* u kojoj je garnizonirala samo jedna legija s brojnim pomoćnim jedinicama na limesu, legati su također bili konzulari pretorskog ranga, a poslije Galijena, i iz viteškog reda *{agentes vices praesidis),* jer je obrana prešla na zapovjednike limesa *{dux militis).*[16] Granica između Gornje i Donje Panonije išla je od velikog dunavskog koljena, istočno od ušća rijeke Arrabo, danas Râba, i Blatnog jezera *{Pelso lacusi)* na Dravu kod Donjeg Miholjca, a dalje sjekla Slavoniju linijom Donji Miholjac—Motajica—Vlašić (Ptol. II 15, 1).[17] Prvi namjesnik Donje Panonije bio je 107. g. kasniji car Publije Elije Hadrijan *{P. Aelius Hadrianus).*[ls] Rezidencija namjesnika i njegov *officium* bila je u Akvinkumu (Aquincum, danas O-Buda), u Budimpešti, na desnoj obali Dunava, nedaleko od legijskog logora. Administrativno uredenje bilo je slično onome u Dalmaciji i Gornjoj Panoniji.[19] Nakon Dioklecijanove podjele panonskih provincija, sjedište

[13] Veil. II 114,5: *M. Lepidus . . . vir nominis ac fortunae deorum proximus* . . . Usp. E. Ritterling, AEM, XX, 1897, 4 ss. W. Reidinger, Die Statthalter, bilj. 4. Vidi i B. R. Syme, Gnomon XXIX, Berlin 1957, 515. M. Pavan, 1955, 407 ss. A. Mocsy, Pannonia, col. 588—593.

[14] W. Reidinger, Die Statthalter, 32d. A. Mocsy, Pannonia, col. 589. A. Jagenteufel, 1958, 63—65, na osnovu natpisa CIL III 6407 = Bull. dalm. I, 1878, 94, Promona (Tepljuh): . . . *pon{tifici) max(imo) trib(unicia) potes(ate) / . . . Bleso* (!) *leg(ato) pro pr(aetore).* U obzir dolazi pet osoba s kognomenom *Blaesus,* A. Jagenteufel, n. mj. Cf. J. J. Wilkes, Dalmatia, Appendix II, 449, n. 41. D. Rendić-Miočević, P. Cornelius Dolabella.. .Problèmes de chronologie, Acte des IV. Internationalen Kongresses für griech. und lat. Epigraphik, Wien 1964, p. 340.

[15] W. Reidinger, Die Statthalter, 66 id. A. Mocsy, Pannonia, col. 589. i d. O upravi usp. A. Dobo, Verwaltung der römische Provinz Pannonien, Budapest 1968.

[16] E. Ritterling, Arch. Ért. XLI, 1927, 281 ss. Listu je popunio A. Mocsy, Pannonia, col. 591—593. *Augzilijarne jedinice:* W. Wagner, Dislokationen der Auxiliarformationen. von Augustus bis Gallienus, Berlin 1938. Ostalu lieraturi i pojedirte aie i kohorte v. A. Mocsy, Pannonia, col. 617—624; *classis,* col. 624—626.

[17] Usp. A. Mocsy, Pannonia, 286d i sl. 3. I Bojanovski, v. pogl. XX, t. 1.

[18] E. Ritterling, Arch. Ert. XLI, 1927, 282 d. A. Mocsy, Pannonia, col. 591.

[19] A. Mocsy, Pannonia, col. 593.

namjesnika je preneseno (po Mocsyju privremeno) u Sirmium na Savi (Sremska Mitrovica).[20] Donjoj Panoniji pripadala je i istočna polovica Bosanske Posavine.

Sjedište službenog carskog kulta *{concilium provinciae)* bilo je od početka u Savariji *{ara Augusti provinciae Pannoniae* CIL III 10919). Nakon Trajanove diobe Panonije, Savarija je ostala i dalje centar kulta za Gornju, dok je *concilium* Donje Panonije prenesen u *Gorsium* ili u *Aquincum.* U oba su grada nalažena *ex vota* što su ih podizali članovi kolegija sévira *{Augustales).*[21]

Dioklecijan je, prilikom reorganizacije Carstva (poslije 293. g.), obje Panonije podijelio u četiri manje provincije, i to svaku u dva dijela: Gornju Panoniju —■ u *Pannonia Prima,* sjeverno od Drave, i *Pannonia Savia,* južno od Drave sa sjedištem u Sisku *{Siscia);* Donju Panoniju — u *Pannonia Valeria,* sjeverno od Drave, istočno od Blatnog jezera pa do Dunava, i *Pannonia Secunda,* današnja istočna Slavonija sa Srijemom, sa sjedištem namjesnika i carskom palačom u Sirmiju.[22] U sastavu Secundae nalazio se i istočni dio Bosanske Posavine. Na našem području nije bilo kasnijih promjena. Kao *consularis* Secundae spominje se 361. g. i Sextus Aurelius Victor Afer, pisac historijskog djela „De Caesaribus". Istome se pripisuju i „Epitome de Caesaribus" o životu i običajima careva.

Pod udarcima barbarskih naroda (Goti, Alani, Vandali, Ostrogoti, Huni i dr.) Rimljani su najveći dio Panonije napustili pred kraj 4. st., nešto poslije 395. g Jedan od posljednjih epigrafskih dokaza njihove prisutnosti jeste brončana tabla iz Beremenda, otkopana u ruševinama jedne villae rusticae južno od Mohača na sjevernoj obali Drave, što ju je namjesniku Valeriju Dalmaciju za njegove zasluge dala Provincia Lugdunensis Tertia prilikom njegovog odlaska iz Galije u domovinu. Tabla, iz koje se vidi da je *Valerius Dalmatius* za svoje zasluge dobio i statuu (kip), datira između 390. i 420. g.[23] Posljednji posjet jednog rimskog cara Panonijama bilo je putovanje Teodozija 391. g. iz Akvileje na istok. Za Teodozija je oko 396. g. prestao kolati i rimski novae, jer ni kovnica u Sirmiumu vise nije radila. Vise se nisu isplaćivale ni place vojnicima i državnim službenicima.[24] To je dovelo do sloma dunavskog limesa i pada provincije *Valeria* u ruke Hunima (406. g.). Još prije toga su kroz Panoniju prošli i Vandali prema zapadu (401. g.), a uskoro i Huni i Istočni Goti na putu za Italiju (405. g.). Još uvijek su, sjeverno od Drave, poneke enklave ostale u rukama Rimljana. Među enklave južno od Drave i Save spada i veliko državno iman < .*letorium* na Uni kod Bosanske Dubice.[25] Otprilike 427. g. bile su *Prima, Savia* i *Secunda* ustupljene Istočnom Carstvu, ali su uskoro i njih zauzeli Huni.[26] Tako je, nakon puna četiri stoljeća, propala rimska vlast na Dunavu i u dunavskim provincijama.

[20] A. Mocsy, Pannonia, col. 593. U Sirmiju se najčešće zadržavao i car (v. Mocsy, Patin. Abschn. 111 8b).

[21] A. Mocsy, Pannonia, 595 *(Concilium provinciae).* Jedan takav oltar potječe iz Cibala (CIL III 14083).

[22] Laterculus Vercnensis, 6,5 éd. O. Seeck, Not. dign,, 1876. Am. Marc. XIX 11,4. Aur. Vict. Caes. 40,10. Lit. Th. Mommsen, Verzeichnis der röm. Provinzen um 297, Ges. Sehr. V, 1908, 561—588. A. Mocsy, Pannonia, col. 588. Usp. i F. Šišić, Povijest Hrvata, 1925, 106. G. Novak, Prošlost Dalmacije, I, Zagreb 1944, 63.

[23] E. B. Thomas, Römische Villen in Pannonien, Budapest 1964, 271, T. 170. D. Pinterović, Mursa, 1978, 98d.

[24] A. Mocsy, Pannonia, col. 577—582. D. Pinterović, Mursa, 99.

[25] I. Bojanovski, 1984, 154—166. Isti, *Praetorium fundi* u Suvaji kod Bosmske Dubice, Zbornik AD BiH, I, Sarajevo 1983, 211—216.

[26] A. Mocsy, Pannonia, col. 581, 582. D. Pinterović, Mursa, 99. Usp. A. Alföldy, Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien, I i 11, Berlin 1924—1926.

' b) *Prefekturalna uprava (od Augusta do Vespazijana)*

Nakon početnih strogih mjera pacifikacije, vojne vlasti su ubrzo stupile u kontakte s plemenskim predstavnicima, u prvom redu s prvacima iz redova domaće aristokracije. Plemenima *(civitates peregrinae,* Plin. Ill 141—144), kojima su na čelu na različitim nivoima stajali tribalni prvaci *(principes)**[7], formalno je vraćena i priznata njihova unutarnja autonomija. Sva je vlast, pa i civilna, međutim, bila u rukama vojske. Nakon sloma Batonovog ustanka (6—9. g. n. e.), položaj autohto-nih župa se pogoršao što su morale ubuduće davati regrute za rimske augzilijarne jedinice *(alae, cohortes,* 'Dio LV, 29), isprva izvan provincije, a kasnije i u zemlji. Bile su im povećane i kontribucije, a po ratnom pravu, oduzet i dio plodnog zemljišta, pašnjaka i šuma *(ager publicus populi Romani),* kao i rudišta, dok su mnogi Iliri završili u ropstvu. Od jakih vojnih snaga koje su Rimljani prikupili u Iliriji i Panoniji *(exercitus Illyricus)* u vrijeme ustanka[28], u Dalmaciji su ostale dvije legije, leg. VII u Gardunu *(Tilurium)* na Cetini, i leg. XI u Ivoševcima *(Burnum)* na Krki, s nekoliko ala i kohorta. U Panoniji, kao pograničnoj pokrajini, garnizonirale su tri legije, XV Apollinaris u Ljubljani *(Emona),* VIII Augusta u Ptuju na Dravi *(Poetovio)* i IX Hispana (najvjerojatnije) u Sisku *(Siscia)* na Savi, s brojnim pomoćnim jedinicama. Svaka je vojna jedinica pokrivala svoj okupacioni teritorij, na kojem je glavni autoritet i administrator bio vojni prefekt *(praefectus,* Liv. XLIV, 3), po čemu se ovo prelazno doba od okupacije pa do prenosa stvarne vlasti na domaće *civitates* i naziva prefekturalnom upravom. Taj se sistem uprave poklapa s vladavinom careva iz Julijevske i Klaudijevske dinastije, koje su prema ilirskim provincijama vodile opreznu i suzdržanu politiku. Flavijevci su uveli slobodnije političke odnose proširivši bazu nosioca vlasti i na dômace prvake, te time vratili î sankcionirali unutarnju autonomiju domaćim župama *(civitates peregrinae).* Bio je to rezultat političkog oportuniteta Vespazijanove stranke radi potreba za srebrom i financiranja rata i ostvarenja Vespazijanovih projekata (Tac. Hist. II 81, 82, Suet. Vesp. 16, 3), među kojima i velikog projekta municipalizacije i urbanizacije i izgradnje obiju provincija (otvaranje rudnika, izgradnja limesa, osnivanje kolonija u Sisciji i Sirmiju, formiranja flotilja na Savi, Dravi i Dunavu itd.). Vespazijan je počeo s liberalnijim dijeljenjem civiteta i u unutrašnjosti zemlje (civitet su dijelili i Julijevci i Klaudijevci, ali u ograničenijem broju), što je stvorilo i uvjete za formiranje prvih municipija na Uni, Vrbasu i Drini, kao baza za prijelaz s okupacije na municipalni upravni sistem.[29]

Na epigrafskom su materijalu vojni prefekti kod Japoda i Liburna potvrdeni još u toku delmatsko-panonskog ustanka (6—9. g. n. e.)[30], a kod Mezeja, Desi-

[27] *Nobiles* Liv. XXXI 28; XLIV 31. *Principes* Liv. XLV 26. *Dynastai* Polyb. III 18,1; V 4,3- *Proteuontes* App. 111.23 i Cass. Dio XLIX 37 (za Segestiku).

[28] Bogatu literaturu navodi A. Bet ζ, Untersuchungen . . , 1 , bilj. 1. Usp. Veil. II 113,1: *iunctis exercitibus quique sub Caesare fuerant, quique ad eum vénérant, contractisque in una castra decem legionibus, septuaginta amplius cohortibus, XIV alis, et pluribus quam decem veteranorum milibus, ad hoc magno voluntariorum numéro, frequentique équité regio* (se. Rhoemetalces, Thraciae rex, II 112,4), *tanto denique exercitu, quantus nullo umquam loco post bella fuerat civilia . . .,* v.A. Betz, Untersuchungen, 4 i 62 d.; J. J. Wilkes, Dalmatia, 88—152, posebno 95—104; A Mocsy, Pannonia, col. 612, 617.

[29] J. Šašel, La fondazione délie città flavie quale espressione di gratudine politica, u:La città antica corne fatto di cultura, Atti del convegno di Como-Ballagio 16—19 giugno 1979, Como 1982, 1—11, s kartom gradova koje je osnovao Vespazijan. Izvori: Tac. Hist. II, 81, 82. Suet. Vesp. 16,3. Tada se javljaju prvi *Flavii* u Dalmaciji, dok ih u Noriku, Panoniji i Meziji još nema.

[30] . . . ?? *bello Batonianopraefuit Iapudiai et Liburn* . . . CIL V 3346 Verona. Cf. C. Patsch, WM BH, VI, 1899, 116.

tijata i Melkumana (?) u Neronovo doba.[31] I sa Privilice kod Bihaća potječe vrlo fragmentarni natpis što ga je Patsch restituirao u obliku . . . *pr]aefec[tus civ]itati[s. . .* (CIL III 15065). K. Patsch se nije mogao odlučiti o kakvom se prefektu radi, da li o prefekturi stalnog karaktera, ili su ponekad prefekti bili postavljeni i prema potrebi, odnosno kada se „htjelo posebno revnog i poslušnog prepozita odlikovati naslovom prefekta".[32] Ovaj je natpis ujedno i jedina potvrda da se plemenska župa službeno nazivala *civitas.*

Vojne su prefekte imale i panonske *civitates,* što ukazuje da su u stvari bile u pitanju uhodane forme što su ih Rimljani prakticirali u novoosvojenim područjima u prelaznoj fazi sve do uvođenja pune peregrinske autonomije, odnosno do formiranja municipalne administraeije.[33] U Panoniji se kao prefekti spominju Antonius Naso, centurio, *praefectus civitatis Colapianorum* (CIL III 14387) između 45. i 63. g.,aL. Volcacius Primus *praef. cohortis I Noricorum, praef. ripae Danuvii et civitatium Boiorum et Azaliorum* (CIL IX 5363) najkasnije oko 61. g.[34]

U Vespazijanovo (i Trajanovo) vrijeme u obje su provincije funkciju vojnih prefekata preuzeli domaći ljudi — čini se — s civitetom, ali su oni u Panoniji i dalje zadržali naziv *praefecti,* dok se kod Japoda službeno nazivaju *praepositi.* Takav je u Panoniji bio T. Flavius Proculus *pr(inceps) et praef(ectus) Scord(iscorum).*[35] Takvim prefektima u Dalmaciji odgovaraju *praepositi* (poglavari, predstojnici), koji se na arama iz Privilice javljaju već u Flavijevsko doba :

1. *Proculus Parmanic(us) praepos(itus)* (CIL III 14325);
2. *T. Loantius Rufus praepositus Japodum* (CIL III 14328);
3. *T. F]Iavius.... ditanus, [civ(itate) d]onatus ab \imp(eratore)\ Vespasiano Ca[e]sare Aug(usto), pra[e]positus et p[rin]cep[s] Iapo[d]um* (CIL III 14324);
4. *Licinius Teuda, praep(ositus) et pri[n(ceps)] Ia[p]odum* (CIL III 14326, cf. G. Alföldy, Situla 8, 1965, 94 d. koji cita *Licinus Teuda;* nepotrebno jer je u pitanju kasnije oštećenje natpisa).
5. .. . *pr]aepo[situs]* ... (CIL III 15064).[36]

Funkcija prepozita je u Dalmaciji zasad potvrđena samo kod Japoda na Uni Nije sasvim jasno da li je bila vezana za posjedovanje rimskog civiteta. Ako s aspekta. civiteta analiziramo navedene potvrde iz Privilice (danas vrelo bihaćkog vodovoda), vidimo da je rimski građanin bio jedino T. Flavius ... ditanus, prepozit i princeps Japoda, što i sam ističe u natpisu (Br. 3). To bismo mogli proširiti i na Licinija

[31] . . . *Marcelli (centurionis) leg. XI Cl. p. f. praef. Maeze[iorum, item Daesit]iatium, praef. c(o)hor. III Alp[inor(um) .... Melco]mar,orum* itd., CIL IX 2564, Bovianum Undecimanorum. Cijeli natpis v. K. Patsch, GZM X, 1898, 363 = WM BH, VI, 1899, 176. Th. Mommsen CIL III p. 282 natpis datira: *extremis fere annis Neronis.* G. Alföldy, Dalmatien, str. 58: umjesto *[Melcd\m(anorum)* predlaže *[praef(ectus)] civitatium [Pirustaru\m.* D. Rendić-Miočević „Prin ceps municipi Riditarum" ,ARR II, Zagreb 1962, 329, bilj. 42, imačitanje *c(o)hor. III Alp[inor(um) . . .]ianorum ...* /

[32] K. Patsch, GZM X 1898, 338. d., si. 6 = WM BH, VII 1900, 37, si. 7.

[33] A. Mocsy, Pannonia, col. 607 d. To je bila samo jedna karika u lancu upravnih formi, D. Rendić-Miočević, ARR, II, 1962, 329.

[34] A. Mocsy, Pannonia, col. 608. Isti, Historia, VI, Wiesbaden 1957, 495, 51.

[35] A. Mocsy, Pannonia, col. 608. Usp. i njegov rad u: Historia VI, 1957, 488.

[36] C. Patsch, Die Iapoden, WM BH, VI, 1899, 155—159, nn. 1—4, Fig. 2—7 = GZM VIII1896, 113—139, pos. 115—118, nn. 1—4, si. 2—7; WM BH, VII, 1900, 37, n. 3, Fig. 6 = GZM X 1898, 338, n. 3, si. 5. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 159., bilj. 105, 177, 179. J. J. Wilkes, Dal matia, 266, 288.

Teudu, s istom titulom, zbog njegova vjerojatno rimskog gentilicija (Br. 4).[37] Međutim, onomastičke formule *Proculus Parmanicus praepositus* (Br.l), koji nije clan kolegija princepsa, i *T. Loantius Rufus praepositus Iapodum* (Br. 2), koji također nije princeps, ne pružaju elemenata da bismo mogli prosuditi njihov građanski status. Iz njihova različitog društvenog statusa *(cursus honorum)* moglo bi se zaključiti da funkcija prepozita čak i nije tražila civitet, nego samo osobu lojalnu rimskoj vlasti.[38] No, izneseno je i drugačije mišljenje, po kojem su sva ćetiri japodska prepozita bili građani s rimskim ili latinskim pravom[39], koje je bilo prošireno i kod njihovih srodnika i susjeda Liburna.

Kao što smo već vidjeli, uz vojne prefekte, a kasnije i uz domaće prepozitc, odnosno prefekte u Panoniji, stajali su kao njihov savjetodavni organ principesi *(principes),* narodni prvaci iz redova plemenske aristokracije koji su u predrimsko vrijeme držali svu vlast u plemenskoj upravi. Oni nisu izgubili u potpunosti ni pod okupacijom svoje pozicije, jer su kao savjetodavni organi pomagali prefektima u upravljanju plemenskim teritorijem. Ova institucija, zasnovana (Jos) na predrimskim tradicijama, potvrđena je dosad kod Dokleata, Delmata, Japoda, Dindara, Desitijata i Salvijata[40], a u Panonijama kod Azala, Eraviska, Skordiska i Boja, ali je očito postojala i kod ostalih plemena.[41] D. Rendić-Miočević je analizom izvora iz Dalmacije ukazao da su u pitanju prvaci razlicita hijerarhijskog ranga, na nivou cijelog plemena *(civitas),* municipija i naselja, te da je u najmanju ruku postojao dvostruki plemenski principat, niži, užeg regionalnog, i viši, šireg plemenskog značenja.[42] Iz njihovih su se redova kasnije birali i magistrati u municipijima (duumviri, decuriones, dispunctores itd), kod Japoda i *praepositi,* odnosno u Panoniji *praefecti.*[13] Svoju su službu, dakle, vršili paralelno na dva nivoa, na nivou svoje *civitas,* a kasnije i u municipiju kao magistrati. Epigrafska svjedočanstva o princepsima najstarija su iz južnijih krajeva *(Docleates, Riditae),* dok su ona iz sjevernijih krajeva mlađa (2. i 3. st. kod Dindara, Desitijata i Salvijata).

U Naronitanskom konventu, u kojem je živjelo najviše plemena s područja današnje Bosne i Hercegovine u vrijeme ranijeg Augustova principata, Plinije navodi slijedeća: *Daversi* (decuriis XVII), *Daesitiates* (CIII), *Deretini* (XIIII), *Deraemistae*

[37] Gentile *Licinius* v. G. Alföldy, Die Personennamen, 93, vrlo je prošireno u Italiji i na Istoku. *Licinii* u Dalmaciji su razlicita porijekla: Italici, libertini i domaći (Rider, Zenica) i orijentalci. Usp. i Situla 7, Ljubljana 1964 *(Licinius Teuda).*

[38] D. Rendić-Miočević, ARR II, 1962, 329. d. — *Principes JUyrici.*

[39] G. Alföldy, Dalmatien, 177, 179. Isti, Personennamen, ss. vv.

[40] D. Rendić-Miočević, ARR II, 1962, 325. d. Za *Salviatae,* v. D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja, GZM XXXIX/2, 1927, 260 d. br. 9, T. III, si. 9. U 4. r. vrlo fragmentarnog natpisa (propala je lijeva i desna strana) jasno se cita PR1NC.M. U pitanju je nepoznati princeps koji je u municipiju Salviumu vršio sve počasne službe — *omnibus honoribus in republica suafuncto* (Sergejevski). J. J. Wilkes, Dalmatia, 271. i bilj. 4 — ne Kamen nego Kamenska Podgradina = Gradina. Natpis pripada već 3. st.

[41] A. Mocsy, Pannonia, col. 609.

[42] D. Rendić-Miočević, nav. mj. Funkcija plemenskihprvakaje bilanasljedna,K. Patsch, GZM XXVI, 1914, 75, i D. Rendić-Miočević, ARR II, 1962, 328. Imali su kolegijalni sastav, Rendić, ib., 329; Patsch, WM BH, VI, 1899, 178.

[43] D. Rendić-Miočević, ARR II, 1962, 323—325 — *Prosopographia Riditensis.* A. Mocsy, Pannonia, col. 609. Usp. i C. Patšch, WM BH, VI, 1899, 177. d. — Na osnovu izgubljenog natpisa iz Kolovrata, A. Evans, ARI, III, 44, Fig. 21 (crtež) = CIL III 8308, na kojem se cita naziv^ra-*ef(ectus),* nagada se da su u Dalmaciji pojedine civitates zadržale taj izraz za oznaku domaćeg nadstojnika (v. G. Alföldy, Dalmatien, 177), ali se to zbog teže oštećenosti rr. 4—6 (lijeva strana) ne može uzeti za sigurno. *Praefecti* su poznati i s Krka još u Cezarovo vrijeme (CIL III 13295), a bili su zaduženi za izgradnju gradskih bedema, v. M. Suić, Zadar ,1981, 162; J. Medini, RFFZ. 6, 1963—65, 50 („organi gradske uprave); J. J. Wilkes, Dalmatia, 197 („quasi municipal magistra tes"). Rekonstrukciju natpisa iz Kolovrata v. G. Alföldy, Dalmatien, 66, bilj. 134.

(XXX), *Dindari* (XXXIII), *Glinditiones* (XLIIII), *Melcumani* (XXIIII), *Naresi*[1] (CII), *Siculotae* (XXIIII), *populatoresque quondam Italiae Vardaei* (non amplius quam XX decuriis) (Plin. Ill 143).[44] Uz njih se još navode *Cerauni* (XXIIII), *Docleates*[1] (XXXIII) i *Scirtari* (LXXII), sva tri već na području današnje Crne Gore : i Albanije.[45] Taj su potez *(tractum eutn* Plin. III 143) ranije držala još neka manja plemena[46], koja su prilikom organizacije konventa bila adtribuirana većim *civitates* iz gornje liste. Na teritoriju današnje Hercegovine ležali su i dijelovi kolonijskih agera Epidaura i Narone.

Iz Salonitanskog konventa su na području Bosne živjeli svi *Demi* (XXV), *Maezei* (CCLXVIIII) i *Sardeates* (LU), te dvije plemenske župe Delmata u zadinarskoj Dalmaciji, na Duvanjskom polju oko Delminiuma i na Glamočkom oko Salviuma, i dio Diciona *(Ditiones)* na Grahovu polju.[47] I, napokon, na području današnje Bosne i Hercegovine živjeli su još i Japodi *(Iupudes* Plin. III 139) iz Skardonitanskog konventa, bez podatka o broju dekurija, i to samo jedna župa u Pounju.[48]

Poslije sloma Batonova ustanka (6—9. g. n. e.) došlo je do teritorijalnih promjena, o kojima smo slabo obaviješteni. Neke su *civitates,* tj. područja plemena u njihovim prirodnim teritorijalnim granicama, bile raspuštene i podijeljene u vise dijelova. Iz nekadašnjeg desitijatskog saveza izgleda da su nastale tri župe, od kojih su se s vremenom razvila tri municipalna organizma — col. RIS . . . u Rogatici *res publica Aqu.S. . .* na Ilidži kod Sarajeva i *mun. Bist . . .* u Bugojnu. U vrije me ovog prestrojavanja slične su se promjene zbile i kod Delmata, Japoda, Mezeja i dr.[49] I te novoformirane župe u izvorima se nazivaju *civitates.* Teritoriji nekih predrimskih civitates bili su dodijeljeni i rimskim kolonijama u Epidauru, Naroni i Saloni, a manja plemena iz Plinijeve 2. liste jačim *civitates.* Područja bogata rudama pripala su carskom fisku *(fiscus),* te data najprije na eksploataciju zakupnicima *(societates publicanorum),* a kasnije na upravu carskih prokuratora *(procurators).*[60]

[44] Ed. D. Detlefsen, Die geographischen Bücher (II, 242 — VI Schluss) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus mit vollständigen kritischen Apparat, Berlin 1904, kod Weidmanna, str. 41. d. G. Alföldy, Dalmatien, 36, 38, ima nešto drugačiju interpretaciju izvora. J. J. Wilkes, Dalmatia, 153. dd.

[45] O Plinijevim izvorima vidi G. Alföldy, Dalmatien, 36. d. M. Suie, Zadar, 157. D. Det lefsen, Die *formulae provinciarum* eine Hauptquelle des Plinius in der Beschreibung der römischen Provinzen, Berlin 1908, 77. dd. Isti, Die Anordnung der geogr. Bücher des Plinius und ihre Quellen, Berlin 1909, 26 navodi da su Plinijev glavni izvor *formulae provinciarum* (sastavljene odmah nakon organizacije provineije) i cenzorske liste.

[4G] *Praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partnern, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinislae.* U trećoj listi, Plin. III 144, navode se plemena izmedu Epidaura i Lješa *(Lissus): Labeates, Enedi, Rudini, Sasaei, Grabaei propriaeque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei,* bez podataka o dekurijama. — V. ovdje pogl. III.

[47] Plin. Ill 42. Usp. D. Detlefsen, 1904, (nav. u bilj. 44) 41: *CCXXXVIH Ditiones* . . . G. Alföldy, Dalmatien, 36, 52. J. J. Wilkes, Dalmatia, 155, 169. Strab. VII 5,3, ubraja ih među panonska plemena.

[48] … *Conventum Scardonitanum petunt lapudes et Liburnorum civitates XIΠI . . .,* Plin III 139, bez podataka o dekurijama. Smatra se da izvori za Skardonitanski i Salonitanski |ionvent potječu iz najranijeg principata, a za Naronitanski iz tri razlicita vrela, G. Alföldy, Dalmatien, 36, bilj. 15 i 16; 40 d. J. J. Wilkes, Dalmatia, 481—486 (Appendix XI); cf. p. 157. dd. R. Katičić,, Illyrii proprie dicti, ŽA 13—14, 1964, 87—97.

[49] *Cerauni, Scirtari* i *Siculotae,* što ih prvi (u Iatinskoj formi) spominje Plinije (III 143), G. Alföldy, Dalmatien, 57. dd., smatra frakeijama nekad moćnih Pirusta (Caes. Gall. V 1, Veil. II 115). Ptol. II16, 5 ih locira: *Keraunioi* u zaledu Liburnije (!), *Sikoulotai* ispod Sardiota (!) i *Skirtones* prema Makedoniji. J. J. Wilkes, Dalmatia, 173. d., i karta 5 (str. 175) isto kao Alföldy, s malim razlikama. O ovim kaznenim mjerama G. Alföldy, Dalmatien, 171—173.

[50] Vidi Pogl. 19 (Japra, Ljubija, Šipovo). Usp. I. Bojanovski, Rudarstvo i metalurgija, ARR, VIII—IX, 1982, 91, 99. dd.

Legije i pomoćne jedinice iskorištavale su također poljoprivrednu zemlju, ispaše i šume za svoje potrebe.[51] Sve su te mjere provođene u cilju stabiliziranja nove vlasti i sprečavanja bilo kakvog rebelstva. Poraženi su Iliri ubuduće morali davati i regrute u augzilijarne jedinice *(alae, cohortes),* a također i u mornaricu *(classis).*[52] Brojni su Iliri završili i u ropstvu.[53] Prilike su se za Hire promijenile nabolje tek s Vespazijanom, prvim carem koji je počeo s liberalnijim dijeljenjem civiteta, kao osnove punog rimskog upravnog sistema.

U vrijeme prefekturalne uprave bilo je i zahvata koji su vrlo pozitivno djelovali na razvitak zemlje. Najznačajnijim se mogu smatrati izgradnja cesta i izrada neke vrste katastarske karte *(forma Dollabelliana* v. Betz, 1939 n. 11), koja je vojnim vlastima služila za određivanje granica među gradskim i seoskim općinama.[54] Određivali su ih legionarski centurioni VII, XI i IIII F. F. legije po naređenju samog namjesnika. Svrha toga bila je da se izbjegnu bilo kakvi sukobi tribalnih frakcija oko polja, ispaša, šuma i voda. Svi ti sudski postupci, koliko su nam poznati, potječu iz vremena Julijevaca i Klaudijevaca. Jedino je terminacijski natpis iz Kosijereva (Grahovo, Crna Gora), na rijeci Trebišnjici, iz Domicijanova vremena (80. do 83. g.),[55] ali se tu ne radi o klasičnom terminacijskom natpisu jer se na njemu ne spominju plemenske župe po formuli . . . *finis inter Neditas et Corinienses* . . . (CIL III 2883 = 15045, 2, Novigrad kod Benkovca) ili slično. Sa područja Bosne i Hercegovine poznata su svega četiri takva natpisa, dok su svi ostali s područja današnje Dalmacije.[56] Veliku aktivnost u sređivanju posjedovnih odnosa pokazali su namjes;, nici P. Cornelius Dolabella (14—20. g. n. e.), L. Volusius Saturninus (34—40?), A. Ducenius Geminus (cca 63—67) i drugi.[57] Pravorijek takve parnice *de ponendis terminis* bio je zabilježen i na terenu natpisom na posebnom kamenu međašu *{terminus)* ili pak na živoj stijeni, kakav je slučaj sa natpisom na Vagancu u Vaganu kod Šipova .... *inter Sapuates / et. .? matinos ut fines / [statuieret et terminos poneret* (CIL III 9864a, između 37. i 41. g. η. e.).[58] Značenje ovih natpisa je veliko za poznavanje etnografije rimske Dalmacije, ali i za upoznavanje pravnih normi rimske okupacione politike.

[51] M. Zaninović, *Praia legionis* u Kosovom polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, Op. Archaeol, 10, 1985, 63. d.d. Usp. A. Mocsy, Das Territorium legionis und die canabae in Pannonien, Acta arch. ASH III, 1953, 179—200 kao i njegove radove iz 1964 (1967) i 1972 (v. kod Zaninovića, nav. mj.).

[52] M. Zaninović, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali, XII, Zadar 1967, 62—81 s odnosnom literaturom. Služba Ilira u vojsci: Isti, ibidem, i Delmati II, 1967, 62—81.

[53] G. Alföldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, AAH IX, Budapest 1961, 121—151.

[64] A. Betz, Untersuchungen, 34: ... *iussu . . ■ leg.] Aug{usti) pro p[r(aetore)] [s]ecundum formam Dol(l)abellianam restituit.* G. Alföldy, Dalmatien, 82, 84. J. J. Wilkes, Dalmatia, 457. Usp. D. Rendić-Miočević, Dolabela, 64. M. Suie, Zadar, 1981, 243.

[65] D. Sergejevski, Borne frontière romaine de Kosijerovo, AJ, V, Beograd 1964, 93—95, bez slike. I. Bojanovski 1973, 178—181, sl. 13 i 14. Isti 1977, 91—95, nn. 11, 12, sl. 11, 12, 13.

[58] Prve preglede izdali su: A. Betz, Untersuchungen . . ., 1938, 29—35, nn. 1—12. A. Jagenteufel 1958, 14 dd. Kompletan pregled daje: J. J. Wilkes, Boundary stones in Roman Dalmatia, AV, XXV, Ljubljana 1974 (1976), 258—274, nn. 1—27, T. I—IV, sl. 1—9. Vidi Isti, Dalmatia, 456—459. E. Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, u: Prilozi Instituta za istoriju, XVI, br. 17, Sarajevo 1980, p. 27—59, br. 1—21 + 4 slična natpisa, bez slika.

[57] A. Jagenteufel 1958, 14, 17, 19. itd.

[58] I. Bojanovski, 1974, 115, sl. 10. Usp. K. Patsch, GZM XXVI, 1914, 175, sl. 50 (Ab klatsch).

c) *Romanizacija i urbanizacija zemlje*

Procès romanizacije zemlje bio je dug koliko i sama rimska vlast u Dalmaciji i Panonijama, i nikada nije postigao puni uspjeh. Sama romanizacija kao procès prilagođavanja Ilira rimskom načinu života nije ni počela okupacijom Ilirije, jer je u nekim područjima prethodila činu okupacije. I prije konačnog uspjeha rimskog oružja u Dalmaciji bila je uspostavljena rimska vlast jos krajem 2. st. st. e. na gotovo cijelom primorju. Sredinom posljednjeg stoljeća stare ere, kako se zaključuje, izgleda da jena našu obalu, Gaj Julije Cezar doveo tri kolonije, u Salonu, Iader i Naronu a August u Polu i Epidaurus.[59] Još i prije osnivanja kolonija na srednjem i južnom primorju postojale su manje enklave doseljenih Italika u ilirskim naseljima na moru, sastavljene od trgovaca i obrtnika, pa i agrarnih kolonista, koje su se uz Cezarovu podršku organizirale u *oppida (conventa) civium Romanorum,* u Iaderu, Saloni, vjerojatno i u Naroni, pa na Visu *(Issa),* u Trogiru *(Tragurium),* Risnu *(Rhizinium),* Budvi *(Buthua)* i Ulcinju *(Olcinium).*[60] U to su već doba i neke liburnske civitates, na kopnu i na otocima, dobile italsko građansko pravo, a pojedinci među peregrinima uživali rimski civitet, (doduše) zasad još samo *viritim* (pojedinačno).[61]

Nema sumnje da su već u to predrimsko doba trgovački odnosi i s Ilirima u unutrašnjosti zemlje bili vrlo Zivi, kako to potvrđuju i numizmatički nalazi. Rimski su trgovci potpuno istisnuli grčke, te proširili trgovačke veze sve do Panonije. Svakako, već tada su se i brojni Iliri iz svojih brdskih regija sve češće spuštali u primorska naselja i tu dolazili u kontakte s rimskom višom kulturom, prvenstveno s njenim materijalnim dobrima.

Da su rimski utjecaji putem trgovačkih veza prodirali i duboko u unutrašnjost, sve do Panonije, svjedoči podatak Veleja Paterkula da je još prije okupacije u Panoniji bio poznat „rimski jezik" *(sed linguae quoque notifia Romanaé),* a da su mnogi poznavali i rimsko pismo.[62] Sve, ako Velej i pretjeruje, pa i laska Panonima (A. Mocsy), ova njegova vijest, s obzirom da je kao clan Tiberijeva štaba u Sisciji (Velej je Tiberiju doveo i prvu pomoć) bio očevidac tamošnjih prilika, ipak baca i određeno svjetlo bar na prilike u dolini Save. I ne bi se smjelo sumnjati u to da je Velej oko Siscije, u kojoj su rimske trupe boravile već preko trideset godina, naišao i na neke „romanizirane" Panone, koji su, vjerojatno, natucali latinski jezik, poznavali donekle rimski način života, pa i rimsko pismo.[63] Latinske legende na novcu, makar i korumpirane, kod Boja oko Karnuntuma, Eraviska oko Akvinkuma i Azala oko Brigecija, sve keltskih plemena uz obale Dunava, jasno pokazuju da su već tada rimski utjecaji prodirali i sjevemije, sve do Istrosa *(Hister),* koji tada postaje *Danuvius* (Caes. Gall. VI 25), naziv koji je sasvim prevladao u rimsko doba (Tab. Peut, Not. Dign., occ, lord. Get. V 31).[64]^

[53] *Salona:* M. Suie 1976, 36. *Narona:* Isti, ibidem, 36, v. i pogl. IV ovdje. Za *Iader, Pola,* ibidem, 36, bilj. 85. *Epidaurus,* ibidem, 36. i bilj. 90. V. i Pogl. I ovdje.

[60] M. Suie, 1976, 34 d. /

[61] M. Suie, 1976, 35 d. nabraja veći broj takvih zajednica od Labina *(Albona)* u Istri do Duklje *(Doclea)* na jugu, ukupno 33 zajednice. U zemlji Delmata takva su naselja *Rider* i *Promona.*

[62] Veil. II 110, 5: *In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tantummado, sed linguae quoque notifia Romanae, plerique etiam litterarum usus, et familiaris animorum erat exercitatio.* Usp. A. Mocsy, Pannonia, col. 767.

[63] Veil. II 110, 5. kao u bilj. 62. Usp. A. Mocsy, 1959, 123. Isti, Pannonia, col. 767.

[64] A. Mocsy, 1959, 123. — Moguće su to bili utjecaji iz susjednog Norika, koji se brzo romanizirao, G. Alföldy, Noricum, London and Boston 1974, 81. dd. J. Šašel, Kronika XXVI, 1978, 63. dj. nav. u bilj. 106.

Navedeni se Velejev podatak, dakle, može razumjeti i prihvatiti samo kao rezultat živih trgovačkih veza između Panonije i sjeverne Italije u predrimsko doba. Panoni su u Italiju uvozili stoku, kože i robove, a Rimljani u Panoniju ulje, vino„ brončano i zemljano posude *(terra sigillata),* staklo i drugo.[65] Po mišljenju A Mocsyja, zbog tih odnosa su se Eravisci (djelomično) romanizirali i prije nego što je Tiberije pokorio njihovu zajednicu, te u njihovom glavnom gradu Akvinkumu na Dunavu podigao prvi rimski vojnički logor. Jak poticaj ovoj ranoj „roraanizaciji" dali su brojni libertini, kao predstavnici raznih italskih trgovačkih firmi.[66] Glavni trgovački put je vodio od Akvinkuma kroz Panoniju i zemlju Japoda u Akvileju, jedan od pravaca jantarskog puta. Kada je August dao izgraditi novu. cestu preko Vrhnike *(Nauportus)* i Ljubljane *(Emona)* (Tac. ann. I, 20; Ruf. Fest Brev. c. 7), kod Japoda nestaje jantarskih priloga u grobovima, a pojavljuju se u Akvileji.[67] Glavno je tržište italske robe bilo u Akvinkumu, gdje su dolazili i trgovci iz barbarikuma. Tada je Dunav postao pogranična rijeka Carstva.[68] Otad će u Panoniji, kao i u Dalmaciji, glavni faktori romanizacije biti legije i brojna *auxilia,* a uskoro i veteranska naselja i imanja *(fundi)* italskih naseljenika.[69] Neće proći dugo vremena, pa ce se rimski utjecaji odraziti i na panonski duhovni život, i to posebno na kultu panonskog glavnog božanstva Silvana *(Vidasusi)* i njegove paredre Dijane *(ThanaT),* koji će poprimiti i neke elemente italskih Silvana i Dijane. U početku se, međutim, te pojave javljaju uglavnom kod nekih lokalnih božanstava, dok je Silvan općepanonski karakter poprimio tek u 3. st.,[70] u vrijeme kada je ovdje, na sjeveru, romanizacija postigla i svoje najveće domete.

Iz same činjenice što je romanizacija kod nekih keltskih plemena u Panoniji dala relativno jake i rane efekte, daleko prije nego se to osjetilo u unutrašnjosti Dalmacije, moglo bi se zaključiti da su Uiri bili otporniji tuđim kulturnim utjecajima da su im teže podlijegali nego narodi panonske ravnice. Medutim, u osnovi toga fenomena očito leže i drugi razlozi (udaljenost od jačih centara, teža pristupačnost u planinskim podrucjima i dr.), ali također duboke društvene i kulturne razlike ilirskih plemena, njihov kulturni nivo, kao i činjenica što ni Rimljani sve do Vespazijana nisu pokazivali veći interes za prirodne resurse planinske Ilirije, te su se zadovoljavali spontanom romanizacijom, a ona je dosta sporo napredovala. U unutrašnjosti su se žilavo održavale stare društvene forme, koje su u interesu mira poštivali i Rimljani. U prvo je naime, vrijeme, glavni cilj Rima bilo osiguranje vlasti i kontrola pokorenih Dira. Čak su provedene i neke nepopularne prisilne mjere (koje su se graničile s genocidom), kao što su: preseljavanje dijela Delmata u dolinu Cehotine, pa raseljavanje teže pristupačnih gradina (Arupium, Metulum i druge), odvlačenje velikog broja stanovništva u ropstvo, te novačenje mlađeg naraštaja u pomoćne trupe izvan pokrajine (Desitijati, Delmati, Mezeji, Breuci i dr.).[71]

Pošto su odmah poslije sloma ilirskog ustanka bili izgradeni vojni logori za legije i kohorte, August je započeo i izgradnju cesta (također i u Panoniji, Tac. ann. I, 20). Za desetak godina, već 20. g., bilo je izgrađeno pet velikih komunikacija koje su Dalmaciju povezale s Panonijom, a takoder i istaknutije obrambene punktove u unutrašnjosti Dalmacije. Izgradnja cesta, koja je nastavljena i kasnije (pod Klaudijem), imala je, bez sumnje, progresivan karakter jer je i domaćima olakšala izmjenu dobara, ali i protok novih ideja, od čega je cijela zemlja imala koristi. Izgradnja cesta je potakla i razvitak naselja (urbanizaciju), naročito u doba Flavijevaca, i kasnije, ali i ranije. Dotad ograničeno iskorištavanje prirodnih dobara (u~prvo se vrijeme najviše vadilo i sabiralo zlato, kako to potvrđuju vrela iz Augustova i Neronova doba)[72], pomalo je oživjelo, naročito u rudonosnim područjima (oko Vrbasa, na Drini i drugdje). Sa cestama je došao i mir *(„Pax Romana"),* pa su prestali i međusobni sukobi oko međa i ispaša. Mir će potrajati nekoliko stoljeća, što je omogućilo svestraniji privredni i kulturni napredak. Apsolutna i ničim sputaha sloboda kretanja svih stanovnika prostranog Carstva otklanjala je sve zapreke u razvitku trgovine i s njom povezanih djelatnosti (zanati, rudarstvo, metalurgija). No, Iliri su u većini i dalje ostali stočari i ratari.

Romanizaciji je mnogo doprinijela i izgradnja većeg broja putnih stanica i gradskih centara, koji su se u uslovima *ůmsks, pax Romana* razvili u ravnici ispod zriačajnijih gradina *(oppida, castella).*[73] Na žalost, kod nas nije istraženo nijedno od tih naselja (izuzev dijela rimskog naselja u Stocu), pa nam najčešće njihova urbanistička slika nije jasna. Bila su to naselja uz putove, a prema analogijama sa strane, najčešće pravilnog rastera, dosta nalik jedno drugome. U sjecištu glavnih komunikacija nalazio se trg *(forum)* s vjerskim i upravnim objektima. Takvi su gradići nastali u Hercegovini : u Stocu *(Diluntum),* Orahovicama (kod Bileće), Gacku, Kifinu Selu kod Nevesinja, pa u Vitini, Krehinu Gracu (Brotnjo), Posuškom Gracu, Konjicu i druga; u Bosni su se s vremenom razvila gradska naselja na Ilidži kod Sarajeva *(Res publica Aqu. S. . .),* u Višnjici kod Kiseljaka, Rogatici *(Col. Ris . . .)* i Skelanima *(Mun. Malvesiatium).* U Sasama kod Srebrenice ce se u 2. st. razviti *Domavia,* upravni centar rudarstva. U zapadnoj Bosni značajni su centri u Livnu, u Vrbi na Glamočkom polju *(Salvium),* Borčanima *(Delminium)* i Duvnu *(Bistue Vêtus);* u Bugojnu *(Bistue Nova = mun. Bist. . .)* i Malom Mošunju na Travničkom polju *(Stanecli);* u početku 2. st. u Šipovu na Plivi *(Baloia),* Jajcu i Mrkonjić-Gradu *(Leusaba);* u Banjoj Luci *(Castra),* a u Bosanskoj Gradiški *(Servitium)* itd. Neki su se od tih gradića razvili iz plemenskih centara, a drugi iz putnih stanica ili logora.[74] Pomalo su se u ta urbana i kvaziurbana naselja useljavali i Iliri iz okolice, te u kontaktima s vojnicima i službenicima, trgoveima i kolonistima recipirali ne samo tekovine rimske materijalne kulture nego i neke elemente njihove duhovne kulture, kao što su jezik i pismo, posmrtni kult i vjerski kultovi. Medu medije romanizacije spadaju i veteranska i druga imanja *(fundi)* s brojnim rustikalnim vilama *(villae rusticae),* na kojima su upoznali nove, Ilirima nepoznate, kulture kao što su loza i maslina (na jugu), razno voće i povrće, žitarice i sočivice, kao i plodored, obradu zemljišta i uzgoj stoke na imanjima. Sve je to doprinosilo osnovnom cilju romanizacije, a to je kozmopolitizacija Ilira. U južnijim krajevima, gdje je bilo i

[65] A. Mocsy 1959, 94—105.

[66] A. Mocsy 1959, 97, 123.

[67] J. Klemenc, Limes u Jugoslaviji, I, Beograd 1961, 15. d.

[68] Usp. J. Szilagyi, Aquincum, Budapest 1956. A. Mocsy 1959, 59, 64, 66, 103, 127, 131.

[69] A. Mocsy 1959, 124. Za Dalmaciju: M. Suie, Zadar 1981, 234, 251.

[70] A. Mocsy 1959, 126. Isti, Pannonia, col. 741. dd.

[71] O rimskoj politici prema pokorenim Ilirima v. G. Alföldy, Dalmatien, 171. dd. Usp. I. Bojanovski, Octo cohortes Breucorum, str. 364 dd.

[72] Flor. II 25: . . . *Augustus perdomandos* (se. Delmatas) *Vibio mandat, qui efferum genus fodere terras coegit aurumque venis repurgare.* Plin. Ill 33, 21: *invenitur* (se. aurum) *aliquando in summa tellure protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens.* Usp. I. Bojanovski, ARR, VIII—IX, 1982, 90. dd.

[73] M. Zaninović 1967, 5—28. O rimskim cestama u BiH v. I. Bojanovski, 1974, i Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji I—V, GodisnjakCBlXV/13 (1977), XVII/15 (1978), XIX/17 (1981), XXII/20 (1984) i XXV/23 (1987). Usp. i X (1973).

[74] Takva naselja u dolini Bosne jesu Breza i Doboj, prvo iz plemenskog centra, a drugo iz vojnog logora.

poljoprivrednih doseljenika iz Italije, na primjer na Brotnju, čini se, uskoro su počeli stupati i u rodbinske veze. U području oko logora na Humcu domaće su se djevojke udavale za vojnike i veterane. Ponekad su se domaće djevojke udavale i za domaće mladiće na službi u rimskim pomoćnim jedinicama, te se s njima vraćale kući (CIL XVI 38, Salona a. 93. n. e.). Inače su potvrde o povratku isluženih vojnika u domovinu dosta rijetke, češće u Panoniji nego u Dalmaciji.[75]

Romanizacija je imala i razne druge vidove, pa ćemo pojedine sasvim ukratko opisati. Dosta rano, još tokom 1. st. n. e. ,došlo je i do izjednačavanja domaćih božanstava s onima iz rimskog panteona. To je tzv. *interpretatio Romana,"*[76] „rimska interpretacija", po kojoj se domaće božanstvo naziva imenom odgovarajućeg rimskog božanstva, kao u primjerima *Nepiuno AndabijaeT),* gdje se domaći Andabia izjednačuje s rimskim Neptunom (VAHD, LV, 1953, 247 iz doline Cetine), ili *Bindo Neptuno* iz Privilice kod Bihaća (o čemu je bilo govora i naprijed)[77], i u drugim teonimima u kojima je dolazilo do takvog izjednačavanja.[78] Najbolji primjer rimske interpretacije pruža kult domaćeg boga šuma i prirode *(VidasusT),* koji se i u Dalmaciji u imenu, pa i u nekim njegovim kultnim specifikacijama, izjednačio s italskim Silvanom. Ipak, na brojnim reljefnim prikazima ovo se staro ilirsko božanstvo prikazuje kao teriomorfno biće, slično arkadskom Panu, a ne italskom antropomorfnom Silvanu, dok je Dijana poprimila antropomorfni oblik grčke Artemide.[79]

Romanizacija se očituje i na ilirskom onomastiku, iako su se još dugo ponegdje održavale i domaće forme, kao kod delmatskih Ridita u šibenskoj zagori i Salviata na Glamočkom i Livanjskom polju *(Plator Carvius Batonis* (/.) WM BH 11 (1908), 131 M. Kablići; *Surus Pirami (f.)* GZM 1927, 257, usp. CIL III 13985 Podgradina, Glamoč). Kada domaći već i nose rimska imena, formula se ipak razlikuje od rimske *(T. F([). Valens Varron(is)* f. Sporn., 93, 10 Breza; *Ael[iu]s Ferox et A[el]ia Plat{i)no* GZM N. S. 37, 1982, 20 n. 9), sa svojim osobnim imenom *{Valens, Ferox)* na mjestu kognomena, u ovom slučaju već prevedena na latinski *(qualque).*[s0] Tek će kršćanstvo (od 4. st. dalje) dovesti do kozmopolitskog izjednačenja sa svojim specifičnim imenskim repertoarom.[81]

Značajan doprinos romanizaciji u gradskim sredinama dala su i razna religiozna i strukovna udruženja *(collegia).* Najznačajniju je ulogu odigrao *collegium Sevirum Augustalium* koji je njegovao Augustov i općenito carski kult, a njihove dedikacije se susreću po svim gradovima Dalmacije i Panonije. Za patriotski i fizički odgoj omladine brinuo se *collegium (thiasus) iuventutis,* kao u Naroni (CIL III 1828), a za socijalne i vjerske potrebe zanatlija razna strukovna društva *(collegium-*

[75] Takve su diplôme: nastarija CIL XVI, 2 iz 54. g. (Bijela Crkva); CIL XVI, 14 iz 71. g. {Sisak); CIL XVI, 17 iz 71. g. (Grabarje); CIL XVI, 31 iz 85. g. (Beleg) itd. Vidi pogl. XX, bilj. 76.

[76] Tac. Germ. 43, 3: *apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque memorant.* Sam pojam *interpretatio Romana* znači imenovanje jednog (ili vise) stranog božanstva imenom rimskog boga, kao kod Caes. Gall. VI, 21 : *Soient et Vulcanum et Lunam* solos ducunt (se. Gallos).

[77] K. Patsch, GZM VIII, 1896, 113. dd., 1898, 335. dd = WM BH VI, 1899, 156. dd., VII, 1900, 36. dd. Usp. D. Rendić-Miočević 1967, 139—156, posebno 144. dd.

[78] D. Rendić-Miočević, 1967, 145. d., daje i druge ekvacije.

[79] D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata, GZM (A), n. s. 10/1955, 5—40. Usp. i radove J. Medini o utjecajima rimske religije na domaće, od kojih navodim: Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, Materijali XII, 1976, 185. dd., i Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, RFFZ 23,1983/1984, 1984, 19—26. A. Mocsy, Pannonia, col. 728—734, 740—745.

[80] D. Rendić-Miočević, 1967, 147—150.

[81] Brojne primjere vidi A. Mocsy, Zur Bevölkerung in der Spätantike, u: G. Alföldy, Dalmatien, 1965, 212—226. Usp. G. Alföldy, Personennamen, 1969, 368—370 („III. Die Perso nennamen der Dominatzeit".).

fabrum et centonariorum, c. dendroforum, c. lapidariorum itd.).[82] Iz Bosne su potvrdena svega tri kolegija: *coll(e)gium (a)erariorum* (= fabri aerarii, njem. Kupferschmiede) iz Vrbe na Glamočkom polju.[83] Slična strukovna organizacija na vjerskoj bazi je postojala i u metalurškom pogonu u Starom Majdanu u Sani: *col(l)eg(iuml),* odnosno *collegius* (fabrum?), od kakvih su u srednjem vijeku nastale gilde, cehovi i razne erkvene bratovštine.[84] Takav je kolegij, izgleda, postojao i u rudarskom naselju u Višnjici kod Kiseljaka, kako se to nazire po jednom vrlo pareijalnom natpisu:. . . *patro[no collegiii] fabrum.. .*[85] I ove su korporaeije za medusobno ispomaganje, u prvom redu za slučaj bolesti ili smrti (njihovi su se članovi pokapali u zajedničke grobnice), takoder djelovale u smislu integraeije i kozmopolitizaeije društva. Kao institueija, kolegiji su preživjeli pad Carstva, te unutar kršćanstva postojali sve do naših dana

Ipak, najefikasnije sredstvo romanizacije bilo je dijeljenje građanskih prava (civitet) domorocima, u prvom redu gornjim društvenim slojevima u plemenu *(éivftas),* sredstvo kojim su se pojedini carevi obilno služili. Taj se procès romanizacije, municipalizacije i provincijalizacije može pratiti samo indirektno po onomastici domaćih ljudi, sačuvanoj na epigrafskom materijalu koji je do nas došao vrlo neujednačeno sacuvan i rasprostranjen, pa zato njegovi podaci djeluju više kao ilustracija nego kao realna slika procesa romanizacije.[86]

Domorodac koji još nema civiteta obično nosi samo svoje osobno ime, ponekad prošireno očevim imenom *(Nepos* CIL III 9853 Lištani, odnosno *Bato Beusantis* (/.) CIL XIII 6538 Mainhardt). U daljem razvitku domaće onomastičke formule pojavljuju se i gentilno (porodično) ime, nešto kao naše prezime, kao u primjeru *Scenobar(b)us Tizius* (CIL III 2775 Rider).[87] Pravi rimski građanin ima tročlanu onomastičku formulu *(tria nomina),* tipa *P(ublio) Aelio Victori* (GZM n. s. 33, 1978, 124 Isakovci), u kojem je prvi dio predime *(praenomen)* i ime *(nomen gentile)* dobio od cara koji je podijelio civitet, a na kraju kognomen *(cognomen),* u stvari, osobno ilirsko ime novog građanina, u ovome slučaju latinski *kalk* njegova ilirskog imena. U starije vrijeme, otprilike do polovine 1. st. n. e., kognomen ne dolazi u onomastičkoj formuli širih slojeva, dok se od druge polovine 2. st. gubi prenomen: *Aur (elius) Licinius* WM BH, XII, 57, Skelani.[88]

[82] *Seviri Augustales:* vidi naprijed C a, bilj. 8. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 31, 111, 116, 137. J. J. Wilkes, Dalmatia, 392, 209, 242, 250, 260, 236. — A. Mocsy, Pannonia, col. 601—604, posebno col. 603 (Cibalae, Siscia, Mursa — *coll. centonariorum* i *coll. dendroforum).*

[83] I. Bojanovski, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, II, GZM (A), n. s. sv. 37/1982, 26. d, br. 23, si. 14 i T. I, si. 1—6.

[84] Treću aru iz Starog Majdana posvećenu *Nemes{i) Piae in honorem coUegii et lanuari vilici* postavio je sam vilik *lanuarius ex corpore,* 1. Bojanovski, 1983, 124—125, br. 3, si. 3; dvije are posvećene su *Sedato Aug(usto),* ibidem, p. 123—124, nn. 1. i 2, si. 1 i 2.

[85] D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM (A) n. s. sv. 12/1957, 121—123, sa si. Usp. I. Bojanovski, 1974, 181, bilj. 169, 170. A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 95. Vjerojatno se i nadrugom fragmentu natpisaiz Višnjice, D. Sergejevski, ibidem, n. 11, spominjao *c]ol[legiuml]* = = A. i J. Šašel, ILJug. I, n. 96.

[8S] O torn problemu vidi M. Mirković, Urbanisierung und Ronianisierung Obermoesiens. Über die Anwendung der statistischonomastischen Forschungsmethode, ŽA, XIX, T. 2, Skoplje 1969, 239—262, posebno 239—255. — Car je civitet dijelio preko svog legata u provineiji.

. " D. Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije, III, ŽA, XXI, T. 1, 1971, 159. dd. lsti, ibidem, II, 1964, 101 dd. (imena *Firmus, Valens, Maximus).* Vidi Rendićev rad „Ilirske onomastičke studije (I). Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih llira", ŽA, X, T. 1—2, 1960, 163—171. — Na nadgrobnim spomenieima često pokojnik kao znak civiteta nosi svitak *(volumen).*

[88] G. Alföldy, Personennamen, 1969, 27. Kognomen se gubi: CIL III 1813, 1815, 2030, 3061, 3149. Prenomen se gubi: CIL III 2214, 10120, Bull. daim. 33 (1910), 106. dd.

Kako pokazuju brojne potvrde iz Liburnije, te neke iz Salone i Narone s okolicom, već je Cezar bio aktivan s dijeljenjem civiteta peregrinima (pretežno *ius LatiiT)* dok se *Iulii* u Šipovu i Golubiću (Bihać) (odnosno njihovi potomci) mogu povezati, tek s Augustom ili jednim od njegovih nasljednika. *Claudii,* po caru Klaudiju, dolaze samo na Drini, ali su u unutrašnjosti Dalmacije rijetki, a takoder i u Panoniji. U svom govoru pred senatom Klaudije je branio politiku dijeljenja građanskih prava peregrinima (Tac. ann. XI 24), jer to osigurava čvrstinu države. Za Klaudija i isluženi vojnici *(veterani)* počinju dobijati civitet. y

S obilnijim dijeljenjem građanskog prava, u prvom redu lojalnoj plemenskoj aristokraciji, ali i ostalim peregrinima u unutrašnjosti zemlje počeli su Flavijevci, car Vespazijan i njegovi sinovi. Po njima se novi građani nazivaju *Flavii (T. Flavius Vespasianus).* Takvi su *T. Fl(avius) Blodi f(ilius) Plassus* etc. iz Stoca *(Diluntum),*[89] pa Flavii iz Breze, Rogatice i Rudog, te Golubića. U kasnijem principatu Flavijevci se susreću oko Skelana, u Varvari, Turbetu, Malom Mošunju i Zenici, očito potomci ranih Flavijevaca. To su ujedno i područja u kojima su Flavijevci osnovali i tri prva municipija u unutrašnjosti Dalmacije, u Pounju, na Vrbasu i na Drini.

Iako je Trajan *(M. Ulpius Traianus)* nastavio flavijevsku politiku provincijalizacije, njegova je djelatnost u Dalmaciji dosta slaba, a velikodušnija u Panoniji. *Ulpii* se sporadično susreću u Brezi i Zenici, a u kasnijem principatu i u Sarajevu, Rogatici, Skelanima, Goraždu, te u zapadnoj Bosni (Proslap, Otinovci, Mali Mošunj, Cikote, Blagaj, Čavkići, Brekovica i dr.). Čini se da su to bili uglavnom strani stručnjaci, možda vezani za rudarstvo.[90]

Među najproširenija carska gentilicija spadaju *Aelii* i *Aurelii,* iz 2. i poč. 3. st. Prvi su gradansko pravo dobili od cara P. Elija Hadrijana *(P. Aelius Hadrianus,* 117—138). *Aelii* su podjednako prošireni i u Panonijama[91]. Stariji sloj Elijevaca potvrđen je u ageru Narone i na teritoriju Diluntuma, a u unutrašnjosti u Rogatici (Col. RIS . . .), Brezi, na Duvanjskom i Glamočkom polju i oko Grahova. Još su brojniji u kasnijem principatu — oko Konjica i Stoca, te u istočnoj i zapadnoj Bosni. Među njima ima i stranaca, isluženih vojnika i drugih. Oko Salone česti su i u dominatu.

Kod nas su najčešći *Aurelii,* peregrini koji su civitet dobili Karakalinom konstitucijom iz 212. g., ali sudeći po praenomenu *T{itus),* jedan je dio gradansko pravo dobio još od Marka Aurelija. Medutim, u Panoniji su Aurelijevci rijetki.[92] Stariji *Aurelii* dolaze na Sarajevskom polju, na Drini, oko Pljevalja i Prijepolja. Brojniji su Aurelii iz početka 3. st., tako nazvani po gentiliciju Karakale od kojeg su civitet dobili svi slobodni građani bez civiteta i tako se izjednačili s ostalim punopravnim građanima[93]. Tada su i sve peregrinske *civitates,* gdje ihjejoš bilo, podig-

[89] D. Sergejevski, GZM, n. s. 111/1948, 167. dd. = A. i J. Šašel, ILJug. I, n. 117: *T Flavio Blodi f. j Plasso patri j pientissimo an(norum) L / et Flaviae Tattae matri :* [a]*an(norum) XXXX bene meritae j et T. Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T. Flavio Laedioni !* [. . .] *aed(ili), IIII vir(o) i(ure) d(icundo) Naronae,* / [. . .] *Laedio f(ilius) vivos* (!) *sibi et s(uis) f(ecit)* (druga pol. 1 st.). — Za Panoniju v. A. Mocsy 1959, 110, 114. d. Isti, Pannonia, col. 597. d; u Panoniji su klaudijevski građani rijetki, uglavnom u zapadnom dijelu. Ni gentile Flavius nije proširen kao u Dalmaciji (i pored žive municipalizacije P.), J. Šašel, 1982, 6 (v. bilj. 29).

[90] *Ulpii M* BiH: I. Bojanovski, 1974, 142. Za Panoniju v. A. Mocsy 1959, 114, 133. Relativno su česti u istočnoj Panoniji, ali rijetko starosjedioci.

[91] G. Alföldy, Personennamen, 43 dd. A. Mocsy 1959, 148. Poslije Hadrijana su u Panoniji još ostale *civitates peregrinae:* Colapiani(?), Oseriates, Azali; Hercuniates, Andizetes, Breuci i Scordisci, A. Mocsy 1959, 135.

[92] G. Alföldy, Dalmatien, 1959, 183. Isti, Personennamen, 47. A. Mocsy 1959, 148. dd.

[93] G. Alföldy, Dalmatien, 184: *Aurelii* su česti u dotada slabo urbaniziranim područjima, u unutrašnjosti Dalmacije.

nute u status municipija. No, čini se, da je tu bilo i nekih iznimaka kod civitates koje još nisu bile potpuno razvijene. Kao takvu A. Mocsy tretira i zajednicu Jasa u Panoniji *(res publica Iasorum* CIL III 4000). [94]No, po natpisu iz Daruvara=y4^rMae *Balissae* (Situla 8, 1965, 107 n. 6) vidi se da je *civitas Iasorum* još u Hadrijanovo doba bila prerasla u *municipium Iasorum* kojem su na čelu stajali *IIIIviri.* U Bosni se pod nazivom *res publica* spominju *r(es) p(ublica) Aq(uarum)* S . . . na Ilidži kod Sarajeva i *r(es) p(ublica) Dom(avianal)* u Sasama kod Srebrenica (218. g.), najvjerojatnije obje već u rangu municipija ili čak kolonije (prva potvrđena tek za Dioklecijana), jer pojam *res publica* obuhvata sve samoupravne gradove, pa taj naslov nosi i Salona koja je bila kolonija rimskih građana sa centralnom upravom za Dalmaciju.[95]

Manjem sloju domorodaca gradanska prava je podijelio i Septimije Sever (**193**—211), Karakalin otac. Po njemu su nazvani *Septimii* koji su relativno brojni samo oko Vrlike u dolini Cetine, a u Bosni i Hercegovini dolaze pojedinačno u Sjekosama (Čapljina), Osatici (Skelani) i Doboju.[96]

Prerastanje plemenskih (peregrinskih) civitates u municipije, to jest u autonomne gradove označava najviši dornet romanizacije i provincijalizacije, iako je u novoformiranim municipijima gradanski status njegova stanovništva (isprva) i dalje bio različit, s obzirom da su mnogi ostali peregrinima sve do Karakaline reforme (212. g.). Od formiranja prvih municipija kod Liburna pa do posljednjih u unutrašnjosti provincija prošlo je vise od dva stoljeća. Procès municipalizacije bio je, dakle, postupan, što je bilo u vezi sa sticanjem građanskih prava domaćeg pučanstva. Municipijima su, naime, postajale one civitates u kojima je zbog romanizacije toliko porastao broj domaćih gradana s rimskim civitetom da su oni sami mogli upravljati gradom i njegovim teritorijem[97], dakako, uz izvjesne ingerencije centralne vlasti, kao što su sigurnost, o čemu se brinu konzularni beneficijari (ranije *praefecti),* nadzor nad gradskim fmancijama *(curatores rei publicae),* pa institucija patronata (tako je patron municipija u Šipovu bio *C. Minicius Fundanus,* vjerojatno carski namjesnik Dalmacije, itd.) i razne zajedničke službe *(curae),* već prema ugovoru o savezništvu koji je sa civitates bio sklopljen još u početku, ili su to tražile nove prilike i potrebe.

Državopravnu osnovu municipalnog sistema (uređenja) sačinjavaju Cezarova *Lex Mia municipalis* iz 44 g. st. e. = CIL III I, 11 = H. DESSAU n. 6085 *(Statum municipiorum generaliter ordinatum)* u zbirci *Fontes juris Romani anteius tiniani* (FIRA), éd. S. Riccobono, Florentiae 1909, p. 109—119, pa Klaudijev govor u senatu, Tac. ann. XI, 24, i — što je za naše prilike najvažnije — Hadrijanov govor u senatu o njegovoj konstitucionalnoj politici, održan između 118. i 121. g., Gell. 16, 13, 1—9, usp. F. Grelle, 1972, 65, .posebno p. 67. d. Aulus Gellius

[04] A. Mocsy 1959, 27: „Diese Gemeinde (se. civitas Iasorum) erhielt selbst nach der Constitutio Antoniana den Rang eines municipium nicht, sondern blieb weiterhin unter den Namen *res publica Iasorum* eine Gaugemeinde". Slično kaže, u 1959 136 Isti, AAH 10, 1962, 367. dd./üsp. G. Alföldy, Dalmatien, 155, bilj. 41 i 183 (smatra da su tada osnovani municipiji Novae, Magnum, Municipium S. . ., Municipium Malvesiatium, možda Diluntum i Aquae S. . .).

"" Brojne analogije potvrduju da *res publicae* po rangu mogu biti municipiji i kolonije. Nakon Karakaline konstitueije, svi se municipaliteti u tom pogledu izjednačuju; svaki je od njih za sebe *res publica,* M. Suic 1976, 32. O razlici izmedu kolonije i minueipija, v. Gell. 16, 13, 1, v. ovdje u tekstu (p. 72), usp. F. Grelle, L'autonomia cittadina fra Traino e Adriano, Napoli 1972, 65. dd. Usp. ovdje pogl. IX.

[96] G. Alföldy, Dalmatien, 183. d. Isti, Personennamen, 53.

[97] O teoriji i praksi municipalne organizaeijeraspravlja F. Grelle, dj. nav. u bilj. 95, 65—84. [u] poglavlju ,,II programma di Adriano. — L'autonomia cittadina".

Noctes Atticae, 16, 13, 7, pita: *Quid sit municipium et quid a colonia différât, et quid sint municipes quaeque sit eius vocabuli ratio ac proprietas* ecc, pa na svoje retoričko pitanje odgovara Hadrijanovim riječima: *Municipes ergo surit cives Romani ex municipiis legibus suis et suo iure utentes, muneris tantum cum populo Romano honorari participes . . . neque ulla populi Romani lege adstricti, nisi in quam populus eorum fundus factus est..* . Kolonije su, naprotiv, slika i prilika Rima, one nemaju svojih zakona i ustanova, nego se koriste onima rimskog naroda (tj. grada Rima), pa nemaju ni svoje neograničene vlasti (. . . . *et iura institutaque omnia populi Romani, non sui arbitrii, habent* Gell. 16, 13, 8). Prema tome, po Hadrijanovu tumačenju, položaj municipija bi bio povoljniji i odličniji od onog kolonija. Da je u državnopravnom smislu položaj (značenje) municipija najznačajniji, vidi se i iz redoslijeda kojim se u *Lex Mia municipalis* nabrajaju upravne forme (municipalne kategorije): *municipi coloniaepraefecturae fori conciliabuli,* FIRA, 1909, p. 115, 83, 89, p. 116, 98, 108; p. 117, 115, 126; p. 118, 142. Kod Cezara se to još uvijek odnosi samo na *municipia civium Romanorum,* koji se konstituiraju po uzoru na Rim.

Municipiji su u Rimskom Carstvu osnovne samoupravne ćelije. U načelu, Carstvo je savez municipija, malih država (otuda i naziv res publica za svaki municipalni grad), koji se razvio iz autohtonog supstrata, a koji ima i svoj teritorij koji odgovara području plemenske zajednice (veće zajednice, kao, na primjer, kod nas Delmatae, Daesitiates i dr., bile su podijeljene). Tretiraju se kao saveznički subjekti s lokalnom autonomijom, djelomično i sa svojim pravom *(ius gentium)* i svojim zakonima, dakako, ponešto usklađenim s rimskim zakonodavstvom. Municipijem upravlja domaća zemljišna oligarhija, što se uskoro razvila, sastavljena od stotinu dekuriona *(decuriones, ordo decurionum)* iz bogatijih veleposjednickih familija (sve su, naime, službe bile počasne), između kojih se, po uzoru na Rim, biraju dva načelnika *(duumviri)* i drugi, niži magistrati *(aediles, quaestores* i drugi) Nämete centralnoj vlasti ne plaćaju po glavi i pojedinačno (što je u duhu domaćih shvaćanja), pa je poreze morala plaćati cijela civitas, odnosno municipij *(ordo decurionum),* za cijelo područje municipija.[98] Jedinstvo Carstva osiguravala je vojska, u kojoj građani služe u legijama, a peregrini u pomoćnim jedinicima. Značajan moralni princip jedinstva Carstva bio je carev kult." Ovaj je sistem od 3. st. pomalo atrofirao, a funkcije gubile značenja, ali se formalno održavao i za dominata, pa i nakon pada Carstva pod upravom Go ta i Bizanta.

Ma koliko da su boravak legija i zajednički život u zemlji, te služba u pomoćnim trupama i ostali faktori romanizacije (u Panoniji glavni su faktori legije sa svojim logorima, veteranska naselja i romanizirani stranci)[100] sve intenzivnije doprinosili romanizaciji, ipak, i pored svih navedenih faktora (i onih koje ovdje nismo spominjali), glavnina Uira *(vulgo dicti)* nije romanizirana do kraja.[101] Kako uspjehe romanizacije ocjenjuje D. Rendić-Miočević, bila je to vise glazura nego asimilacija, jer se nije radilo o gubitku svih etničkih atributa jednog naroda.[102] To se najbolje zapaža u ruralnim oblastima u kojima su faktori romanizacije slabije djelovali, pa je seljačko stanovništvo romanizacija zahvatila više površinski, mogli bismo je nazvati prije kozmopolitizacijom nego asimilacijom. Kako potvrđuje crkveni otac sv. Jeronim (r. oko 348. g. u Stridonu, na granici ondašnje Dalmacije i Panonije)[103], Iliri su još u drugoj polovici 4. st. govorili svojim (ilirskim) jezikom *(genti-lis barbarusque sermo,* Hier. comm. ad Isai. VII, 19, 5). Tako je ostalo sve do kraja rimske antike. (Da su sačuvali i druga nacionalna (etnička) obilježja, ukazuje i nošnja na nadgrobnim reljefima.) Latinskim jezikom se govorilo u vojsci, u administraciji i u gradovima. Dugo se u nekim krajevima (Rider, Salvium, Delminium) očuvala i domaća onomastika. Tek s pojavom kršćanstva, koje se javlja dosta rano (Jeronim je roden od kršćanskih roditelja, a sam u svom rodnom gradu spominje crkvu i njenog presbitera Lupicina) (Hier, epist. VII, éd. Migne" T. I, p. 340), počinje ubrzana latinizacija njihovih antroponima. Dugo se očuvao i politički utjecaj domaćeg principata, kao i plemenska imena *(Maezaei, Daesitiates, Delmatae* itd.) da ih tek od 3. st. kao zajedničko etničko zamijeni — ime *Dalmatae,* po imenu provincije.

Domaći se izraz sačuvao i u umjetnosti, koja ostaje vjerna duboreznoj tehnici u obradi kamena, dok u sepulkralnoj umjetnosti dolazi do uzajamnog procesa asimilacije forma i motiva, pa tako romanizacija dobija i dvosmjerno djelovanje.[101] U 3. st. na „ilirskom" području se javlja čak i izvjesna renesansa autohtonog umjetničkog izraza, u prikazivanju božanstava (Silvan, Dijana, nimfe) i u Iikovima pokojnika na nadgrobnim spomenicima (Zenica, Isakovci). U 4. i 5. st. umjetnost opet doživljava izvjesni procvat, ali sada ne vise u portretu i ikonografiji, nego u gradnji crkava i skulptiranom kamenom namještaju ranokršćanskih bazilika. Kada govorimo o izvjesnoj renssansi „ilirske" umjetnosti u 5. i 6. st., onda se to u prvom redu odnosi na veliki broj tipološki različitih bazilika (dosad ih je u Bosni i Hercegovini otkriveno vise od pedeset, što govori o gustoj mreži kultnih objekata), a posebno na njihov bogato obrađeni kameni namještaj (Dabravina, Zenica, Breza itd.), izraden na tokarskom kolu u vidu rezbarija.[105]

Slična je situacija bila i u Panoniji. Ni ovdje napredovanje romanizacije nije bilo jednakomjerno. Panonija je bila rijetko naseljena, pa se stanovništvo teže asimiliralo; domaći su se u rimski upravni sistem uključili nešto kasnije, naročito u istočnoj polovini. U komunalnom smislu nova naselja rimskog tipa bila su dobro opremljena, imala su vodovod, kanalizaciju, forum, zidine, riječnu luku tamo gdje je to bilo moguće, a pojedine zgrade i centralno grijanje *(hypocausis)* i kupaonicu s tekućom vodom, što ukazuje da su domaći brzo prihvatili rimsku materijalnu kulturu.[106] Teže su primali elemente rimske duhovne kulture. Za Ose i Araviske

[98] Rimsko privatno pravo nije se prostiralo i na peregrinske civitates. Poreze je morala platiti cijela civitas, A. Mocsy 1959, 106. *Hereditas* je kod domorodaca bila nepoznata, a privatni posjed nerazvijen, A. Mocsy 1959, 132. Prema tome je pojava privatnog posjeda igrala znatnu ulogu i u procesu romanizacije.

[89] Kult su njegovala društva Sévira, koja se susreću i pod imenom *Seviri Augustales, Augustales, Seviri Magistri Merculiales,* koja su ostavila brojne tragove na natpisima, G. Alföldy, Dalmatien, 78, 80, 111, 137, 140, 142, 199. — Vidi C a, tekst uz bilj. 8 i 21. Iz Šipova je posveta: . . . *Au]gusto et [Romae] sa[crum . . .,* D. Sergejevski, Spom. 88, 42.

[100] A. Mocsy 1959, 123.

[n] D. Rendić-Miočević, 1967, 139 dd. Plemena Breuka, Oserijata i Skordiska u Panoniji dugo su ostala barbarska, A. Mocsy, 1959, 124. Isti, Pannonia, col. 609.

[102] D. Rendić-Miočević, ibidem.

[103] Hier. vir. ill., ed. Lipsiae 1879, p. 65. M. Suić, Hijeronim Stridonjanin — građanin Tarsatike Rad JAZU knj. 426, Zagreb 1986, str. 213 — 278.

[104] O torn dvojstvu institucija kod Ilira v. D. Rendić-Miočević, 1962, 330. d. i ARRIV—V, 1967, 153. Isti, Umjetnost Ilira u antičko doba, ANU BiH Pos. izd. knj. LXVII, CBI knj. 11, 1984, 65. dd. Usp. N. Cambi, Sepulkralni spomenici antromorfnog karaktera kod Ilira, ibidem, 105. dd. I. Bojanovski, Visoko i okolina kroz historiju, I, Visoko 1984, 52—57.

[105] I. Bojanovski, dj. nav. bilj. 104, 57, 90—99. Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo 1972.

[106] J. Šašel, Slovenski prostor od Keltov do Slovanov, Kronika, XXV, Ljubljana 1978, 61—68, posebno 63. d. Slično bi se moglo primijeniti i na naselja u Bosanskoj Posavini iako su ovdje naselja slabo sačuvana, a još slabije istražena (v. pogl. XX).

(Eravisci Plin III 148) Tacit (Germ. c. 28, 43) potvrduje da govore *„Pannonica lingua"*[107], što po analogiji možemo proširiti i na druga plemena, iako se po arheološkom materijalu jasno izdvajaju dva izrazita kulturna kompleksa, zapadni, keltski, i istočni, panonski, koji se po onomastici određuje kao ilirski[108]. Još se u 3. st. i u Panoniji spominju neke civitates, tako *Hercuniates* i *Iasi,* a u Bosanskoj Posavini *Breuci* i *Oseriates*[109]. Pored rimskih, orijentalnih i provincijalnih božanstava, živo se štuje i domaći Silvan pod raznim atributima i specifikacijama[110]./

[107] Tac. Germ. c. 43: ... *Osos Pannonica lingua coarguit non esse Germanos* . ■ . Usp. A. Mocsy 1959, 59,123. d. i Pannonia.'col. 536, 767. Tac. Germ, c.28, navodi i to da se ne zna Jesu Π se Aravisci (Eravisci) odvojili od Osa, germanskog naroda, ili Osi od Araviska i odselili u Germaniju, jer im je isti *govor* (podv. 1. B.), ustanove i običaji. Inače, kako kaže A. Mocsy, Pannonia, col. 536, ne može se uvijsk odrediti kojim su jezikom pojedine grupe u Panoniji govorile.

[108] A. Mocsy 1959, 144. d.; ali ako se uzme 300-godišnja simbioza Kelta i llira, čisto jeziénih i imenskih grupa i nema, Isti, Pannonia, col. 536.

[109] A. Mocsy, Pannonia, col. 609. Isti 1959, 124: plemena Breuka, Oserijata i Skordiska u dolini Save dugo su ostala barbarska, do 3. st. pa i dalje.

[110] A. Mocsy, Pannonia, col. 741—744.

II. DIO

CIVITATES U HERCEGOVINI

Od osamdeset devet *civitates* iz Varonova doba (R. rust. I 17, 2; II 10, 7 d.; Ill 14, 4), u ranocarsko doba na području današnje Hercegovine nalazimo sedam što manjih što većih plemenskih zajednica *{civitates)* (Plin. Ill 143). Varon nije dao poîmenicnu listu plemena naronitanskog konventa, ali njih djelomično navodi Plinije (III 144, u dvije liste). Od ranocarskih civitates u Hercegovini su živjeli: *Daversi* var. Duersi (decuriis XVII), *Deretini* (XIIII), *Deraemistae* var. Deraemestae (XXX), *Glinditiones* (XLIIII), *Melcumani* (XXIIII), *Nare(n)si* (CII), *Vardaei* (XX). Njima još valja dodati Plereje *(Pléraioi* Strab. VII 5,5 i 7, *Palarioi* Λρρ. 111. 10), koiesuRimijani, zajedno s Araîjèjcima, svjadaïi 13*5. g. st.^e. Dio zapadne Hercegovînê~Xoko Gruda) držali sujveć Delmatae. Šve su ove civitates brojile nekih 125ÖÖÖ ljudi, upola manje od današnje populacije Hercegovine. Naseljenost antičke (i predantičke) Hercegovine bila je dosta ekstenzivna. Etnička homogenost se ogleda u jedinstvenoj onomastici, koja je tipična za jugoistočno ilirsko onomastičko područje, a također i u jedinstvenoj materijalnoj i duhovnoj kulturi. Ovdje je procès romanizacije započeo poldrug stoljeća prje nego u unutrašnjosti ilirske zemlje. Pojédinci su u doba principata sticali civitet, ali ni ovdje sve do Hadrijana *η\μ* bilo municipalnih gradova domaćeg stanovništva. Počeci urbanizacije unutrašnje Ilirije počinju za Flavijevaca. Uz dvije kolonije, u kojima su bili naseljeni italici, u Naroni i Epidaurumu, epigrafski je potvrđen samo municipium *Diluntum* u Stocu. Kolonije sujisnovane na teritoriju Plerejai Ardijejaca, koji su bili adtribuirani timkolonijama. Najveći broj peregrinskih *civitates* bio je urbaniziran (municipaliziran) tek u vrijeme Karakale (212. g.). Moglo bi se pretpostaviti da su Naresi, najjače pleme područja, dobili municipij u Konjicu i nešto prije. Gradansko pravo im je (svima) elijevsko i aurelijevsko, rijetko julijevsko, klaudijevsko i ulpijevsko, a češće i flavijevsko. Disperzija italika išla je dolinom Neretve i njenih pritoka, a pravih agrarnih kolonista uglavnom u arealu kultura loze i masline.

Razvitak svih civitates razmotrit ćemo u prvih šest poglavlja (poglavlja I—VI).

TREBINJE I OKOLICA

(Ager Epidauritanus)

Kao što je područje Ljubuškog sa Brotnjem pripadalo jadranskoj koloniji Naroni, tako je i Trebinje sa širom okolicom ulazilo u sastav Epidaura, najjužnije rimske kolonije na istočnoj obali Jadrana *(colonia Iulia Epidaurumi),* kao njegovo zaleđe.[1] Literarnih i epigrafskih potvrda za pripadnost Trebinja ageru epidauritänske kolonije nema, ali u prilog tome bi govorila značajna i brojna arheološka nalazišta u području oko Trebinja, a u prvom rsdu cesta koja je iz Epidaura preko Trebinja izlazila na magistralni pravac Narona-Diluntum (Stolac)-Ad Zizio-Leusinium (Panik), te dal je vodila kroz Crnu Goru u Skadar (Scodra). Cesta je, naime, iz Cavtata izlazila u Glavsku te preko Trebinja vodila do prijevoja Rošca u Krtinju, granične tačke između Trebinja i Ljubinja (Tab. Peut.).[2]

Epidaurum je bio najznačajniji rimski grad izmedu Neretve i Boke Kotorske *{sinus Rhizonicus).* Nalazio se, kao i Poreč, Rab i Zadar, na poluotoku Ratu u današnjem Cavtatu. Položaj na obalnom pojasu, s dobrom i sigurnom lukom, na mjestu povoljnom za pomorsku i kopnenu trgovinu, pružao je sve prednosti Jos od njegove protourbane faze. Stoga se Epidaur pod snažnim uplivom grčkog i helenističkog. a kasnije i rimskog utjecaja, razvio u značajan pomorski i trgovački centar.

O gradu i o njegovom urbanizmu malo se zna, jer se naselje razvijalo kontinuirano, pa su kasnije faze, uključujući i današnji Cavtat *(Captât,* iz *Civitate* = Civitas vetus), superponirane iznad ostataka rimskog naselja. To i jeste razlog da od A. Evansa i njegova opisa Epidaura (1883) naša saznanja o ovoj rimskoj aglomeraciji nisu mnogo napredovala. Srećom, ono što nam ne pružaju arheološki ostaci, doznajemo po relativno bogatim epigrafskim nalazima[3], koji nas uvode u poznavanje

[1] *Epidaurum* Bell. Alex. 44; *Epidaurum colonia* Plin. III 143, 144; *Epidaurum* Hieron. Acta SS Oct. IX 18; *Epidauros* Ptol. II 16, 3, Itin. mar. 520, 2; *Epitaur(o)* CIL XVI 17, a. 71, Salona; *Epitauro* Tab. Peut. = K. Miller, Itin. Rom, 483; *Epitauron* Rav. V 14 (379, 14); *Epitaurum* D. Farlati, Illyricum sacrum, Venetiis, Apud S. Coleti, 1751—1819, 2, 173, a. 530, Salona; *Epita urum* Docleas c. 9, cf. ed. F. Šišić, 306; *Pitaura* Konst. Porph. adm. imp. 29; *start grad Epitavn,* T. Smičiklas, Cod. dipl. Croat. IV 534, a. 1253, Dubrovnik. Cf., *Epidauro* CIL 111 12695, Doclea. Na Vespazijanovom *Privilegium Veteranorum* već se javlja oblik *Epitauro,* navodi se neki *P. Vibius Maximus . . . Epitauro eq. R* (= CIL XVI 17). Ne može se, dakle, tvrditi da je oblik sa *T* mlađi, a onaj sa *D* stariji.

[2] Granica na Roščima se nije mijenjala kroz milenije, jer je ona rezultat prirodno-geografske (orografske) situacije, usp. I. Bojanovski 1983, 23—28.

[3] Natpisi su prikupljeni u CIL III p. 288. ss, cf. G. Novak 1967, 26. ss. (ukupno tridesetak natpisa). Deset natpisa se nalazi u Gradskom muzeju u Dubrovniku, a ostali u Bogišićevoj zbirci u Cavtatu. Natpis CIL 111 1743 je uzidan u zid kuće na Pustijerni (Dubrovnik). Neki su natpisi izgubljeni.

urbanog areala i gradskog života. Stanovnici Epidaura su od početka bili uglavnom italskog porijekla *(Aelii, Anuleni, Aquilii, Fulvii, Hordionii, Iulii, Lartidii, Novi fomponii, Vibii* i dr.) S vremenom se javljaju i gradani domaćeg porijekla, među kojima se ističu familije *Pomentini* i *Mardi,* među njima vitez *Q. Marcius C. fil. Tro. Fronto Turbo Publicius Severus domo Epidauro* (AE 1955, 225 Cyrrhus u Siriji), pretorijanski prefekt i Hadrijanov prijatelj, koji je postigao sjajnu (vitešku) karijeru. Domaćeg porijekla su i *M. Pomentinus M. f. Trom. Turbo* i njegov sin *M. Pomentinus Boria* (CIL III1748 Cavtat), koje otkrivajunjihovi domaći kognomeni^o*ria, Turbo,* a vjerojatno i *Fronto.* Domaći su i *Aelii* s hadrijanskim civitetom, porijeklom vjerojatno negdje i zagera kolonije.[4] Natpisi pružaju podatke i o ponekim urbanim elementima, o obnovi cisterne *(cisternam reficiendum curaverunt* se. *duoviri,* CIL III 1750), o gradnji trijema, što ga je *de sua pecunia* podigao neki Pomponije (C. III 1749, natpis je fragmentaran) itd. Materijalni ostaci grada svode se na mali broj objekata — tragovi pristaništa, dijelovi gradskih bedema, stepenište usječeno u stijenu, ostaci groblja kod mauzoleja (Sv. Roko), te ponekog groba.[5] Spominje se i navodni amfiteatar na Ratu[6], na mjestu na kojem je Evans otkopao polukružni bazen (promjera 15,33 m, dubine 1,17 m), koji se danas ne može identificirati[7]. Prikupljeno je i nešto pokretnih nalaza: arhitektonskih elemenata, kamenih kvadera i skulptura,[8] novaca i gema[9]; predmeta od željeza i bronce, sve materijal koji je prikupljen prilikom recentnijih gradnji. Najveći, i najbolje poznati, iako slabo sačuvani, objekat u okviru šireg urbanog areala je akvedukt, dug oko 15 milja od Vodovađe u Konavlima do Cavtata, odatle i ime Konavala *(Καναλή* Konst. Porf., gl. 29), od *canalis,* kako se nazivao i vodovod srednjovjekovnog Dubrovnika od Šumeta do grada, danas Konô[10]. Na žalost, danas je taj značajni spomenik rimske arhitekture gotovo potpuno uništen. Prilično se dobro sačuvao jedino objekat zvan „Kula Sutivan", vjerojatno prvobitno spremište za vodu u Obodu Donjem, izgrađeno u Dolabelino doba (14—20. g. n. e.), na kojem se nalazila i Dolabelina

[4] Nabrojeni abecednim redom kod M. Pavan, Ricerche, 103—106. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 139—141. J. J. Wilkes, Dalmatia, 252—254.

[5] Th. Mommsen CIL III p. 287. A. Evans, ARI, Part. I — Epitaurum, Canali and Risinium, Westminster 1883, str. 5 d. Nedavno je B. Kirigin u „Mogućnostima" br. 8—10/1978, objavio ovo poglavlje u našem prijevodu, te dopunio novim bilješkama i bibliografijom o Epidauru. C. Patsch, RE Vl/1, st. 51. N. Štuk, Iskopine u Epidaurumu, Bull. daim. XXXI, Split 1908, 156—160, 1910, 150—151. i 1913, 57—59. J. Barić, Starinska iznašašća u Epidauru, VAHD XLIII, Split 1920, 202—204. A. Faber, Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura, s posebnim obzirom nanovaistraživanja,Op.archaeol.,VI, 1966,25—38. Usp. G. Novak 1967,56—61.1. Bojanovski, Epidauritana archaeologica I, — 1. O rimskoj cesti Epitauro — Resinum (Tab. Peut.), Dubrovaéki horizonti, 26, Zagreb 1986, 36—45.

[6] Th. Mommsen CIL III p. 287.

[7] A. Evans ARI, p. 9.

[8] Dvije antičke skulpture iz Epidaura objavio je N. Cambi, Dvije antičke glave iz Ep?daura, Zbornik Narodnog muzeja u Beogradu, VIII, Beograd 1975, 153—161, T. I i II, glave Silena (2. st.) i Julijana Apostate (4. st.), danas u Gradskom muzeju u Dubrovniku.

[9] A. Evans ARI, str. 26, navodi da je u ruševinama Epidaura zapazio najmanje stotinu graviranih gema, a isto toliko in je pronadeno „u polju blizu vrha epitaurskog poluotoka", od kojih je opisao one mitrijačkog sadržaja (p. 22).

[10] Opis vidi kod G. M. Appendini, Notizie istorico-critiche sulle Antichità, Storia e Letteratura di Ragusa, Dubrovnik 1802,1 i II; ARI, p. 8. d. G. Novak 1967, str. 56—61. — U samom polju nema jasnih tragova centurijacije, pa se po njima nije ni moglo ovo podrucje nazvati *Canali,* Konavli, usp. I. Bojanovski, 1983, 28.

statua s počasnim natpisom (CIL III 1741)[11]. Bolje je poznata najbliža okolica Cavtata: osim supstrukcija na poluotoku Ratu (Cavtat), evidentirano je i nekoliko urbanih i suburbanih vila u Sustjepanu (kod hotela „Croatia"), te u uvali Tiha i na Obodu[12]. Brojne *villae rusticae* otkrivene su i u Konavliraa[13]. Čini se da je najrelevantnije naselje u arealu polja bilo u Čilipima i Močićima, te da je upravo u tom hataru bila provedena centurijacija[14].

Siromaštvo urbanih ostataka u Cavtatu potaklo je Mannerta, a za njim i Moramsena, da ilirski, a potom i rimski Epidaur lociraju na Prevlaku u Vitaljini, na ulazu u Boku Kotorsku, gdje je, navodno, bio naden natpis CIL III 1738, koji spominje dekuriona municipija. Međutim, ubrzo se pokazalo da taj natpis nije nađen na Prevlaci u Vitaljini, nego na Prevlaci kod Tivta i da se odnosi na municipij u Risnu *(Rhizinium).* Na Prevlaci (Vitaljina) nema ni traga rimskome naselju ili gradu, pa, je u tu teoriju ubrzo posumnjao i sam Mommsen, pogotovo kada je posjetio Cavtat, a lako ju je pobio A. Evans oslanjajući se na rimske nalaze iz Cavtata[15].

Polazeći od imena rimskog grada u Cavtatu, koje zvuči kao grčko, u nauci se smatralo da je i jadranski Epidaurus grčko naselje, iako izvori o tome ne govore ništa[16]. Takvom je shvaćanju mnogo doprinijela i humanistička tradicija. Mišljenje da ilirski Epidaur nema nikakve veze sa dva Epidaura na Peloponezu[17] elaborirao je G. Novak, koji smatra da je naš Epidaur ilirsko naselje[18]. Novakovoj bi tezi odgovarala i arheološka situacija: u Cavtatu nije nađen nijedan stariji grčki natpis, nema ni tragova grckog naselja, a nema ni toliko kod nas proširene „Gnathia" keramike iz 4. i 3. st[19]. Naselje epihorskog karaktera je vjerojatno postojalo još u 3. st., što bi potvrđivali i srebrni novci Dirahija i Apolonije, pa novci Skodre iz 2.st., što ih je u Cavtatu našao Evans[20]. Naselje je, po mišljenju Novaka, ojačalo tek u 2. st. pr. η. e., i to zahvaljujući svojoj pogodnoj luci, koja je kao sklonište služila grčkim i rimskim pomorcima, ali u prvom redu domaćim Plerejima, koji su, čini se, držali ovaj dio priobalja[21].

Brojna gradinska naselja u Konavlima i u zaledu govore da je ovo područje bilo dobro naseljeno i u metalno doba. Naprotiv, megalitske utvrde protohistorijskog (protourbanog) doba vrlo su rijetke, pa se stiče dojam stanovite retardacije, i pored jakih helenističkih utjecaja. Tako se iz regije kasnijeg epidauritans kog agera navode samo dvije megalitske formacije, na Gradini u Kuparima (Čibača?), i potez zidina u samom Epidauru, na južnim padinama Meštrovićeva mauzoleja[22].

Što se, pak, tiče price o legendarnom osnivaču Epidaura Kadmu, nju su popuIarizirali dubrovački humanisti, koji su je preuzeli iz grčke mitološke baštine. Priča o Kadmu nema nikakve historijske vrijednosti za naše krajeve[23]. Kult Asklepija, boga liječništva, mogli su u Epidaur donijeti i rimski kolonisti, na što bi ukazivao i latinski oblik njegova imena *Aesculapius[1]*:*

Rimljani su Plereje i Ardijejce konačno pokorili 135. g. st. e., a njihov teritorij pripojîîi svom Iliriku (App. 111. IO)[25], ali se Epidaurum spominje tek 47. g. st. e. kao Cezarov *praesidium* u borbi (građanskom ratu) između njega i Pompeja[26]. Rîniski gràdani koji su već tada ovdje živjeli formirali su *conventus civium Romanorum* (zajednica rimskih građana sa svim municipalnim institucijama) i pružili odlučnu podršku Cezaru[27]. Zbog vjernosti koju su gradani Epidaura pokazali Cezaru, ovdje je uskoro bila osnovana kolonija, misli se još za Cezarova života, kao i one

---

[11] CIL III 1741: *P Corne[lio] \Dolabell\ae co(n)s(uli)] j VII viro. epul[oni] j sodali. Titien[si] j'leg(ato). pro.pr(aetore) Divi.Au[gusti] / [et Ti.Caesaris. Augusti / civitates superiorisj provinciae Hillyrici].* Moguće je da je ovaj počasni natpis sa statuom postavljen prilikom izgradnje ceste, vidi I. Bojanovski, Ad CIL III 1741, référât održan na Znanstvenom skupu, Dubrovnik 1984. g. Usp. A. Faber, nav. dj., 25—29. Zanimljivo je da je Marija, sestra B. Bogišića, iz bratove ostavštine 1911. g. sagradila vodovod od ovog istog vrela u Donjem Obodu do Cavtata, za što su joj „harni Cavtaćani" na obali postavili na česmi spomen-ploču. — Drugi je natpis pronađen 1958, A. Marinović 1959, 121. d., si. 1: . . .] *P(ublio)] Dolabella / leg(ato) pro pr(aetoré). j Coh(ors) VI VoKuntariorum) / trib(uno) L(ucio) Purtisio Atinate /⁵ [. . ,]lio C{aio) Saenio (duum)viris j . . .* Ne zna se kojim je povodom postavljen natpis. Moguće je depozit za vodu *(castellum aquae* = rezervoar na ulazu vodovoda u grad) u Donjem Obodu bio uključen na akvedukt od Vodovade do Cavtaia; s Oboda je imao dobar pad.

[12] M. Zaninović, Villae rusticae u području Epidaura, Znanstveni skup, Dubrovnik 1984 (u štampi). — Na viiu u Obodu upozorio je i Evans („fino urađen pločnik, nalik mozaiku"), kako to piše Appendini, η. dj. str. 50. Usp. N. Štuk, Izvještaji Starinarskog društva „Epidaurum" u VAHD 1908, 1911. i 1913. Vidi i njegov članak „Stari Epidaurum", novine „Hrvatska Dubrava", br. 66/1936. g. u Dubrovniku.

[13] Takve su: Džare na Grudi, mazaik u Lovornu, Mirine u Močićima, Metale i Mirina u Moluntu, Vitoš-grad u Vitaljini, a vjerojatno i Mirine u Gabrilama, Zastolju te Kuparice u Zastolju itd.Istražene su jedino Metale u Moluntu, V. Dautova-Ruševljanin, Metale u Moluntu kod Dubrovnika, AP 15/1973, 66—68.

[14] V. bilj. 10 i 11. Na terenskim istraživanjima areala Čilipa, Močića, Popovića i uopće Donje Gore, 1983. i 1984. g. naišao sam na vise tragova naseljenosti iz rimskog doba u Čilipima i Močićima, pa smatram da u tom dijelu, gdje se i do danas sačuvalo dosta suhomeđina, naročito u Močićima *(=Močiera* na Generalkarte Dalmatische Küste III, Wien) valja tražiti ostatke centurijacije. V. moj rad „Epidauritana archaeologica" I, 36—45 (cit. u bilj. 5).

[15] A. Evans ARII, str. 5. O tome problemu vidi i G. Novak, 1965,109-113, i G Novak 1967, 14—16, napose bilj. 17. Usp. i J. Gelčić, Memorie sulle Bocche di Cataro, Zadar 1880, 7, gdje Gelčić brani postojanje rimskog grada na Prevlaci (Vitaljina).

[16] Tako A. Evans, ARI, I, 16. i 17, *„Epitaurum a Greek colonial city"* (p. 16) i *„original Dorian colony"* (p. 17). Isto E. Freeman, Lettere archeologiche sull'Istria e la Dalmazia, Bull, dalm. I, Split 1878, str. 75. C. Patsch, PWRE, VI, 1, st. 51. F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925, 77. Usp. Hrvatska enciklopedija III, 649 s. v. Cavtat. Isto: Enciklopedija Jugoslavije 11, s. v. Cavtat i Pomorska enciklopedija s. v. Cavtat (p. 192) i s. v. Dubrovnik (p. 546), itd. Savremeni se autori kolebaju, tako G. Alföldy, Dalmatien, 139 i J. J. Wil kes, Dalmatia, 11.

[17] *Epidauros* u Argolidi, u Saronskom zaljevu, gdje se nalazio Asklepijev hram, a drugi u Lakoniji.

[18] Novakov odlučan stav u tome pitanju vidi u njegovim radovima G. Novak 1965, 120—121, i G. Novak 1967, 17—21, izvodeći ime Epidaurum od staroil. *„deuro",* u značenju „šuma" (p. 120). Prvi je u imenu Epidaura tražio ilirsko porijeklo W. Tomaschek, Topographie, 1880 37. Ilirskim ga smatra i A. Mayer, Die Sprache, 1957, I, 138 i II, 112.

[19] Z. Marié 1976, 250, ovu vrstu keramike datira (kod nas) sve do 2. st. pr. n. e.

[20] A. Evans ARI 1883, p. 6. Novak 1967, 25.

[21] G. Novak 1967, 24. d.

[22] A. Faber, Prilog kronologiji fortifikacija u primorskom Iliriku, u: Jadranska obala u protohistoriji, 230, si. 2 (Kupari se ne spominju u tekstu) i 325 (Cavtat). Š. Batović, Pregled željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali, VAHD, LXVIII/1966, Split 1973, 68. dd. *Za Pelješac:* I. Fisković, Pelješac u protopovijesti i antici, Pelješki zbornik I, 1976, 15—80. — I. Marović,. Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika, Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, 1956, 9—1 3 s kartom.

[23] G. Novak 1967, 17. d. i 1965, 114. dd.

[24] Vjerovanje da je Asklepije roden u Epidauru, a po tome i u Dubrovniku, bilo je gotovo općenito. O tome pjeva i Ciriaco d'Ancona, istaknuti humanist, prilikom posjete Dubrovniku (1435); usp. G. Novak 1967, 17. O kultu Eskulapa u Epidauru i o gemama s njegovim liktfm iz, Cavtata, vidi A. Evans, ARI, 6. d. Koliko je bilo uvjerenje Dubrovčana o vezi Epidaura s Grčkom pokazuje i podatak L. Zore, Zgode i nezgode, Srd, VI, 1907, 170, da je Baltazar Bogišić putovao u stari Epidavar, onaj u Saronskom zaljevu, te se uvjerio da mu je topografija posve jednaka Cavtatu.

[25] Pokorio ih je konzul Fulvije Flak zato što su upadali u rimski Ilirik (App. 111. 10). Kasnije će njihova područja biti adtribuirana agerima kolonija Narone i Epidaura. Usp. C. Patsch, Her zegowina, S. 52. d.

[26] Cf. A. Hirtii Pansae Bell. Alex. 44, 5: *Epidaurum terra manque ubi nostrum eratpraesidium.* Th. Mommsen CIL III p. 287. G. Novak 1965, 109. i 1967, 26.

[27] C. Patsch, RE VI, 1909, 51.

u Saloni i Naroni[28]. Kao i Narona, i *Epidaumm colonia* (Plin. III144) bila je upisana u tribus Tromentina. Na čelu kolonije stajali su duumviri[29]. Među najstarije natpise iz Epidaura idu dva što su posvećena P. Korneliju Dolabeli, carskom namjesniku u Dalmaciji (14—ŽO.g.n.e.)· Kao što smo već istakli, relativno bogat fond natpisa iz'ranog principata pruža uvid u strukturu uprave i u etnički sastav stanovništva.

Zahvaljujući dobrom geopolitičkom položaju, Epidaur se razvio u jak ekonomski emporij s razvijenom trgovinom, zanatstvom i manufakturom, te zemljoradnjom i stočarstvom, najjači između Neretve i Rhizonitskog zaljeva. Njegovu je razvitku mnogo doprinijela dobra povezanost grada s njegovim dubokim zaleđem (cesta je izgrađena u vrijeme Dolabele)[30]. Sudeći po natpisima i analogijama iz drugih primorskiti gradova, i u Epidauru su djelovali razne zanatlije — brodograditelji, crijepari, drvodjelci, klesari, kovači, kožari, lončari, zidari, a od proizvođača hrane pekari, mesari, ribari, vinari i dr. Poput svog srednjovjskovnog nasljednika Dubrovnika, Epidaurum je bio i nosilac trgovine sa svojim balkanskim zaleđem, s kojim su ga povezivale kolske ceste. Grad je postao i žarište kulture i rimskog načina života, te kroz nekoliko stoljeća vršio blagotvoran utjecaj na širu okolicu.

U 1. st. n. e. u Epidauru su garnizonirale COH VI VOL i COH VIII VOL, obje iz sastava provincijalnog vojništva, a spominju se i pojedinci iz vojničkog staleža, među njima i *M. Annius M. f. Triarius pr(aefectus) mil(itum)* (CIL III 8406, Epidaurum), očito italik, i drugi[31].

Iz vremena kasnog Carstva malo je natpisa, pa su prilike u gradu slabije poznate. Ni kršćanskih spomenika u Cavtatu dosad nije nađeno, ali jaka kršćanska tradicija izbija već iz legende o sv. Hilarionu (sv. liar dubrovačkih legendi), koju je zabilježio sv. Jeronim. Djelovanje ovoga sveca pada u vrijeme cara Julijana Apostate (360—363), a povezano je sa čudima u Epidaru i okolici (Muni)[32]. Da je kršćanstvo i u torn području jako napredovalo, svjedoči nam i starokršćanska nekropola i bazilika u Slanom kod Dubrovnika te ona na Sustjepanu u Cavtatu. Bio je jako razvijen i Mitrin kult[33].

Epigrafski izvori iz Epidaura, i oni iz njegova zaleđa[34], ne pružaju konkretnih podataka (indikacija) da bi se mogao odredenije fiksirati ager epidauritanske kolonije, naročito prema sjeveru (tu je najbolji indikator reljef terena). Ipak se, s mnogo vjerojatnosti, može zaključiti da je pod jurisdikciju Epidaura spadalo i današnje Trebinje sa svojim zaledem (Ljubomir, Zarijeėje, Panik i Miruše, područje inače kàrâkteristicno po oblicima izrazitog krša (danas su ti oblici izrazitiji nego u antici), s nekoliko plodnih polja i poljica (Dživar, Trebinjsko polje, Lastva, Panik, Miruše, Ljubomir itd.). Taj je prostor i u ranom srednjem vijeku sačinjavao jedinstvenu prirodno-geografsku i administrativnu, pa i političku cjelinu. Takav nam zaključak dozvoljava i arheološka situacija područja, što sam na drugom mjestu pokušao i dokazati ne samo na temelju općih kretanja nego i na osnovu kulturnog i ekonomskog razvitka toga prostora, kao zaleda Epidaura.[35]

Kolonija u Epidauru (osnovana vjerojatno još od Cezara, a organizirana od Oktavijana Augusta) bila je formirana dedukcijom rimskih građana. Bila je to, agrarna kolonija, jer veteranskih natpisa nema. Osim obradiva zemljišta u Konavlima, prvenstveno u Čilipima i Močićima, te oko samog Cavtata, novoosnovanoj koloniji je, po svoj prilici, adtribuiran i dio zemljišta u zaleđu, kako je to u isto doba učinjeno u Naroni (Ljubuški, Čapljina, Brotnjo). Istina, oko samog Trebinja nema tragova centurijacije, ali međašnji natpis iz Kosijereva I (na njemu se spominju i drugi *tertninos)*[36] i druge limitacijske oznake, kao, na primjer, *decussis* u obali Trebifnjîce u Mirušama, te natpis iz Kosijereva.II$_A$[37] koji vjerojatno potvrđuju pojrtojanje rimskih veleposjeda u Paniku i Miruševa, dozvoljavaju našu pretpostavku^ ïsto potvrđuje i velika vila U-tipa sa freskama i mozaicima u Paniku, (centar vèlêposjeda?), udaljena od Epidaura po itinerarskoj cesti (Tab. Peut.) 33 milje (oko 49 km).[38] Vjerojatno je to onaj isti posjed što ga je, navodno, u 6. st. Justinijan darovao benediktinskom samostanu Monte Cassino.[39]

---

[28] G. Alföldy, Dalmatien, 139. d. i bilj. 64. J. J. Wilkes, Dalmatia, 252. d. Usp. M. Suie 1976, 23, 35. Dedukcija je, očito, bila agrarna, jer nema veteranskih natpisa.

[29] *Ordo decurionum:* CIL III 1746 (LDDD), 1755 (LDDD), 1745 *(ordo decurionatus),* usp. G. Novak 1967, 36. i bilj. 77, si. 14. i 16. *Duumviri:* CIL III 1747 = Novak 33), 1750 *(cisterna),* 8405 (Evans, 14 i Novak, 39), 8408. Cfr. G: Novak 1967, 48, si. 18, i str. 39. d. *Sacerdos in coloniis Narona et Epidauro:* CIL III 12695. *Seviri Augustales:* CIL III 1745 = G. Novak 1967, 42, si 15. *DU: Mithras* (Cavtat i Močići), A. Evans, ARI, 19 = G. Novak 1967,46. d, si. 19. i 20; *genius loci:* F. Appendini 1802, 50 = G. Novak 1967, 45 (skulpture). — Dva grčka nadgrobna spomenika (jedan je bez natpisa) pripadaju doseljenicima iz vremena rimske kolonije. U CIL III nije ušao natpis: *D. M. S.j Iuliae Tertuljlae / vix. a. Im. VIII /[6] Hordionius Cyranus jpater,* L. Zore, Slovinac 1882, 334 = SRĐ 1902, 80 = G. Novak 1967, 65, si. 29. (1. st.).

[30] O prilikama u izrazito kraškom i stočarskom zaleđu vidi dalje.

[31] O *Cohors VI voluntariorum* v. A. Marinović 1959, 121. i D. Rendić-Miočević, Cohors VI voluntariorum, VAHD, LXI, Split 1963, 154. Vidi bilj. 11. Za *Coh. VIII voluntariorum,* D. Sergejevski, Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum GZM 1924, 113. ss. *Milites: C. Crispus Lartidius* i njegova liberta *Recepta* (CIL III 1742 = G. Novak 1967, 50, si. 21); *Sabininus mil. coh. VIII vol.* kome je epitaf postavio *Sabinus* (servus). Spomenik je postavljen i ropkinjama *Sabinae Hermetis N(ovii) P(ersici), Noviae Donatae* i *No{viae) Hermae* (CIL III 1743 cfr. p. 1028), a danas se nalazi ugraden u zgradu na Pustijerni (bivša tamnica, ul. Braće Andrijića 5), usp. C. Fisković, Starinar, IX—X, 1958—59, 53—57, bilj. 28 == F. Appendini 1802, 46. — G. Novak 1965, 116 = F. Appendini 1802, 29, donosi i sumnjivi natpis iz Risna: *M. Tuscenio M.f. Rogato vet. ben. praef. alae Daim. col. Asclepit Epidaur.* (?). Ukoliko natpis nije izmišljen, svakako je lose prepisan.

[32] S. Hieronimi opera, lib. Ill, ep. 2, Vita Sancti Hilarionis (H. ubija zmiju Boa, što simbolizira trijumf kršćanstva nad poganskim kultovima). Usp. A. Evans ARI 1883, 17. i G. Novak 1967, 47. d. (H. u vrijeme potresa 385. g. odvraća valove koji su prijetili da progutaju Epidaur). A. Evans ARI 1883, 26—27. je opisao i dva ranokršcanska prstena iz dubrovačke Katedrale. — Objekti na Sustjepanu, v. V. Dautova-Ruševljan, Sustjepan u Cavtatu, AP 15/1973, 62—65, T. XXXIX, 1. i 2, potječu od jedne villae rusticae pretvorene u baziliku. Otkopani pak grobovi pripadaju vremenu Justinijana, koliko se mogu datirati.

[33] F. Bulić, Necropoli antica cristiana a Slano di Ragusa, Bull. dilm. XXIV/1901, nr. 6—7. 91—97. Na istom je lokalitetu otkopana i starokršćanska bazilika (u režiji Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Dubrovnika), ali o njoj ne postoji izvještaj. — O snaznoj pojavi Mitrina kulta vidi D. Rendić-Miočević, Da li je spelaeum u Močićimi služio sarno mitrijačkom kultu?, GZM n. s. VIII, 1953, 271—275. Vidi i bilj. 29. ovdjs. J. Medini, Mithriaca Epidauritana, référât na simpoziju HAD-a u Dubrovniku, 1984 (u štampi).

[34] Zazaleđe:I. Bojanovski, 1977, 67—93 (Panik, Veličani, Dobrićevo, Ljubomir, Trebimlja, Lapja, Rasovac, Kosijerevo).

[35] I. Bojanovski 1983, 7—32, karta.

[36] TefrnTnàêîjskl natpis iz Kosijereva I, D. Sergejevski, Borne frontière romaine de Kosijerevo, AJ V7T9W, 93—95 = I/Bojanovski; 1977, 91—94, si. 11 i 12. Usp. i I. Bojanovski, 1973, 178—181, si. 13. Cf. A. i J. Šašel, ILJug. II, str. 78, br. 647.

[37] *Kosijerevo H: l.* BöjäiTövski,i977, 94— 95, si. 13. = A. iJ. Šašel, ILJug. II, 78, br. 648. *Miruše A.* i J. Šasel, ILJug. II 79, br. 650.

[38] *Vila:* I. Cremošnik 1974; *Cesta:* D. Sergejevski, 1952, 73—31. Vidi I. Bojanovski, 1973, 164—166 (dionica Ukšići — Panik).

[39] I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, I, Split 1963, 80: u Epitomama (Izvodi) iz montekasinske kronike, kod Anastazija bibliotekara, Justinijan je navodno dirovao sv. Benediktu i njegovoj opatiji na Monte Cassinu miogo posjeda, *In Pannonia Cibalim, Antianim, Himasam, Balcum* (možda Baloum); *Scarabantiam, Vindemonam, Arlapzn, Yaciacum, Nimaniam, Artobindo; In Histria{m) Terriestrem, Polam . . .; In Dalmatia Pontein Tiluri, Biludium* (Bilubium, I. B.), *Lausinium* (Leusinium, I. B), *Salluntum,* cf. Muratorius, Rerum Ital. II, 353 = Bull. daim. XXVII/1904, Suppl. n. 4—5, Tav. I. Msđutim, u pitanju su kasniji falsifikati usp. I. Nikolajević, Toma Arhidakon, „Anastasije bibliotekar" i Jene Bori u kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine, Zbornik radova Vizantološkog instituta, knj. XXIV—XXV, Beograd 1986, 139—149, posebno 144 ss.

Kako smo vidjeli, *Colonia Epidauritana™* se razvila na teritoriju nekadašnje plerejske *civitas,* koju Strabon lokalizira jugoistočno od Ardijejaca (Strab. VII 5,5). Prema tome, Plereji bi držali područje između Popova polja i Boke Kotorske[41], dakako, zahvatajući i dio unutrašnjosti oko Trebinja. Plinije im ne navodi broj dekurija, što znači da u vrijeme kada je bio formiran Naronitanski konvent vise nisu postojali kao autonomna peregrinska civitas.

Nakon što se u Epidauru dedukcijom formirala kolonija, i u ovom regionu je počela izgradnja makadamskih cesta, svakako u režiji vojske, ali je u tome pothvatu morala učestvovati i lokalna *cura viarum* u Epidauru, koja je održavala i nadzirala novoizgradene komunikacije. Kako ćemo to još vidjeti, Epidaur je kontrolirao cijeli segment ceste *Ad Zizio — Leusinio* i *Ad Zizio — Epitauro* (Itin. Ant., Tab. Peut.), a to, po mom mišljenju, potvrđuje da je i zalede potpadalo pod njegovu jurisdikciju.[42] Tu će činjenicu još bolje potvrditi razgraničenje između teritorija municipalnih zajednica Epidaura i Diluntuma, o čemu se govori u nastavku.

Najnovija terenska istraživanja potvrdila su Orbinijeve podatke o granici između Huma i Zete, u stvari, između srednjovjekovne župe Popovo i Trebinja, koja je ujedno i granica izmedu ranofeudalnih arhontija Huma i Tribunije. Ta je granica bila na terenu obilježena negdje „u ranijim periodima srednjeg vijeka" pobijanjem „posebnih graničnih kamenova na preko 50 km dugoj graničnoj liniji" (Anđelić). Biljezi su se djelomično sačuvali i do danas (Golubov kamen iznad Omble kod Dubrovnika, Jačišta u Nenovićima, Kod krsta u Đedićima i Zborna gomila u Lugu na Trebišnjici). Na svim biljezima su uklesani slični plastični križevi (biljezi su u obliku stupca, približno valjkasti).[43] Ako ovu ravnu liniju produžimo i dalje na sjever, doći ćemo do još jednog „biljega" u Gornjem Krtinju (tzv. Petrov krst)[44].

Razlog što se ova granica, kojaje kroz Trebinjsku šumu prolazila ravnicarskim krajem, pa nije bilo izrazitijih prirodnih repéra, smatrala tako izuzetno važnom, svakako je i njena historijska drevnost, posvećena tradicijom, koja vuče korijen iz prethistorijskih vremena, kada je opisanim pravcem prolazila pogranična linija

No, u drugačijem svjetlu valja gledati na benediktinske opatije iz kasnijeg doba u priobalnom pojasu (očito je u pitanju nadzor i organizacija pomorskog puta) na Mrkanu i Lokrumu, u Rožatu, na Grebenima (Lapad), Sv. Andriji, Mljetu itd.; I. Ostojić, Benediktinci u Hrvatskoj, str. Ill dd. i si. 19.

[40] Cf. *Fabri(ci)anus episcopus ecclesiae Epidauritanae* (a. 533.), *episcopus Epidauritanus* iz 597, Actaalb. 1, 41, 44.

[41] Prema starijim predodžbama, koje su našle odjeka i kod pisaca, Rizonijski zaljev — *Rhizonikös kolpos* Strab. VII 5, 3 —je rijeka, cf. Ps. Skyl, 25, Polyb. II 11, 16.

[42] Tab. Peut.: *Narona* XXII *Ad Turres* XIII *Dilunto* XIV *Pardua* XVI *Ad Zizio* VIII *Leusinio* XII *Sallunto* (Riječani) itd. do Anderbe (Nikšić) i Skadra. Itin Ant. (338, 4 — 339, 5): *Narona* XXV *Dallunio* XL *Leusinio* XXVIIII *Andarva* XVIII *Sallunto* itd., sve zbirne distance. Cesta Ad Zizio — Epitauro tradirana je samo na Tab. Peut: *Ad Zizio* XXXVIII *Asamo* XX *Epitauro* XX *Resinum* itd. Cf. moje radove 1983 (Asamo), 1—19; Godišnjak CBI —X/1973, 167. ss.; XXV/23, 1987, 68—77 i Dubr. hor., 26, 1986, 36. ss. (v. bilj. 5).

[43] Lj. Sparavalo, O graničnom kamenju između srednjovjekovnog Huma i Zete, koje spominje Mavro Orbini, Ist. glas. 1—2, Beograd 1979, 89—96. Graničnu liniju i opis „biljega" daje P-Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, Tribunia 7/1983, 69—71. Cf. M. Orbini, Kraljevstvo Slovena (prijevod Z. Šundrice), Beograd 1968, 193. O. Đurić-Kozić, Šuma, Površ i Zupci u Hercegovini, SEZ V, Naselja 2, Beograd 1903, 1151. Usp. Š. Bešlagić, Popovo polje (stećci), Sarajevo 1966, 33, si. 49 i 50 (Đedići) i I. Bojanovski, 1973, 160, si. 11 („Petrov krst").

[44] To je, u stvari, preradeni miljokaz, pobijen upravo na rimskoj cesti na Rošcima (Gornje Krtinje), I. Bojanovski, 1973. Čini se da su i „biljezi" u Đedićima i Kovačini kod Luga takoder preradeni miljokazi, dovućeni ovamo (možda već u ranom srednjem vijeku) sa iste ceste. — Slični međaši („graničnici") navodno se nalaze i dalje prema sjeveru, 1) na prelazu iz Žulje (Kovačina) u s. Zagoru na lok. Krst, ali su ga uništili dobani i 2) u s. Jabuci kod Begove Kule (Informator pok. Stevan Kijac, preparator Zavičajnog muzeja u Trebinju).

izmedu ilirskih Daorsa i Plereja, a kasnije između dvaju municipalnih teritorija Diluntuma i Epidaura, kojih se tradicija održala i kroz srednji vijek. To je i bio razlog što su se granični kamenovi, usprkos svih diskriminacija i promjena, djelomično sačuvali do naših dana.

Za naše pitanje, a to je jedinstvo zaleđa i priobalnog područja, napose je značajno to što opisana granična linija dolazi do prijevoja Rošca (Petrov krst), gdje je i danas granica izmedu Trebinja i Ljubinja, gdje je, u stvari, počinjalo i odbrojavanje milijacije prema Epidauru i Leusiniju. Tu, naime, počinje putna mreža *Ad Zizio — Leusinio* i *Ad Zizio — Epitauro,* koja čini jedinstven tehnološki sistem (na to bi ukazivala monumentalnost miljokaza i praksa postavljanja po nekoliko miljokaza na jednom stajalištu),[45] kojim se, očito, upravljalo iz jednog centra, i to iz Epidaura.

Na istoku je *Epidaurum colonia* (Plin. Ill 144), zapravo njen ager, graničila s plemenskim područjem Dokleata sa centrom u kasnijoj Duklji kod Titograda[46]. DoTcIëatima je pripadalo i podrucje Grahova s Riječanima *{castellum Salthua),* čiji je prvak *Caius Epicadi filius* bio *princeps civitatis Docleatium* (Spom. 71/1931, 10TJ[47]; Prema tome bi istočnu granicu agera trebalo tražiti na gornjoj Trebišnjici, koja tu čini granicu između Hercegovine i Crne Gore. Tako bismo imali još jedan pnfnjer očuvane tradicije, jer i današnja granica ide približno po nekadašnjoj granici između Dokleata i Plereja, odnosno municipija u Risnu *{Iulium Risinium* (?) CIL IIΓ12695, Doclea). Odatle se preko Orjena spuštala u Rhizonitski zaljev, s tim što je Epidauru pripadala i stara (srednjovjekovna) župa Dračevica, barjednim dijelom. Vjerojatnije je, ipak, da u rimsko doba granica nije išla po samoj gornjoj Trebišnjici, nego bilom brda Skorča gora, jer bi inače *fundus Vesius* (Panik—Kosijerevo) bio podijeljen između dva municipaliteta.[48]

Napokon, ako, povučemo liniju od vrela Trebišnjice kod Bileće do Gornjeg Krtinja *(Ziziumi),* gdje je Epidaur graničio s Diluntumom, dobili bismo potencijalnu sjevernu granicu epidauritanskog agera. Vodila bi južnije od Korita (Bileća) gdje je prirodna, a danas i upravna granica između Bileća i Gacka[49].

Romanizacija cijelog zaleđa, sve do vododjelnice i dalje, sporo je napredovala, slicnoTcao i u ostalim zagorskim područjima. Tako se i u potencijalnom ageru Epidaura medu domorocima kao rimski gradani javljaju pojedinci tek polovinom 2. st., najprije Aelii, a kasnije i Aurelii. I dalje se paralelno održavaju domaća (ilirska) imena, kao što su *Zorada* i *Zanatis* iz Dobrićeva, *Ziraeus, Piarens* i *Annaia*

[45] I. Bojanovski, 1983, 30.

[46] *Docleates* sa *XXXΠ1 decuriis* (Plin. HI 143). *Docleatium* CIL III 1705, 12684, 13821 (vise puta pokrateno *DocKeatium)* i *Doc(leatium).* Centralno im je naselje *Diklea* Ptol. II 16, 7, *Dioclea* Aurel. Viet. epit. 39, 1 i dr. Iz njihove su se *civitas* razvile dvije rimske municipalne zajednice, jedna u Duklji, a druga u Risnu.

" *Castellum Salthua: Agirro Epicadi f. principi k(astelli) Salthua,* N. Vulić, VHAD VIII, TΛ e 175 = Jahresh- d- o- Archäol. Inst. XII, Beibl. 201 = Spom. LXXI, str. 101, br. 241, usp. y^^eiSejevsk^ 1962, 101, si. 15. *Salthua* (danas Suntulija u Riječanima) može se smatrati kao granično mjesto prema Trebišnjici. Dakle, Agirrus, prvak *castelli Salthuae* (Riječana), bio je ujedno ι prvak plemenskog vijeća Dokleata (1. st.).

. [18] U samom Nikšiću nema ostataka antičke naseobine, D. Sergejevski, 1962, 90—92, ««■ta. Cf. G. Alföldy, Dalmatien, 144 (Doclea) í 141 (Risinium); J. J. Wilkes, "almatia, 50, 166, 259, 341 (Doclea) i 244. d. (Risinium); D. i M. Garašanin, iCG, 194—*Tí* y??c'ea) i 210—216 (Risinium) smatraju da je u kasnoj antici nastao kastei u Nikšiću (p 253 ι si. 15).

[48] I. Bojanovski, Gatačko polje u antici, Tribunia 2/1976, 17—44, posebno str. 34—36..

iz Ljubomira, te *Tattaris* i *Temus* iz Fatnice[50]. Na natpisima se vrlo rijetko susreću imena doseljenika, ne možda zato što ih ne bi bilo i **u** ovom kraju, nego zato što je najveći broj natpisa propao, a može se pretpostaviti da i nije bio tako velik, naročito kod domaćeg svijeta. Doseljenici su ovamo stizali preko Epidaura i drugih primorskih gradova, a medu njima se spominju *Minicii, Vesii* i *Vilii*[51]. Nadgrobni natpisi stranaca zasad su pronađeni samo u Paniku (te oko njega), koji je bio značajan centar u dolini Trebišnjice i gdje se locira putna stanica *Leusinium* (Itin. Ant., Tab. Peut.)[52].

Tsrminacijski natpis iz susjednog Kosijereva (već na teritoriju Crne Gore) o popravci mosta na Trebišnjici (80. do 83. g. n. e.) i o obnovi međaša *in [fun]do Vesi(i)o* govorio bi da je područje veleposjeda prelazilo **i** na lijevu obalu Trebišnjice[53]. Ukoliko se na ovome mjestu granice latifundije poklapaju s granicama kolonijalnog agera, granica bi u torn slučaju išla sljemenom brdâ koja s istočne strane zatvaraju dolinu gornje Trebišnjice, a koja je rastavljala Dokleate *(Docleates* Plin. **Ill** 143) od Plereja ili nekog drugog plemena u tome području.

Ukoliko se, pak, radi o granicama veleposjeda sa centrom u Paniku, što je (najvjerojatnije, mora se postaviti i pitanje odnosa ovog posjeda *(fundus VesiusTi* prema vili u Paniku. Ovdje se, naime, kako to smatra I. Čremošnik, istraživač ove cjeline, na prostranom slobodnom prostoru u vremenu od 1. do 4. st. oko jedne luksuzne vile *(villa urbana)* razvio veliki gradevinski kompleks, centar prostrane latifundije (oranice, pašnjaci, šume). Središnji dio naselja činila je velika vila sa dva kompleksa prostorija, jedan prema drugome, povezana dugim trijemom, koji su formirali na taj način svojim tlocrtom tip U-vile sa vrtom u sredini[54]. Ovoj *villa* ■*urbana* pripadale su **i** ostale građevine, među njima i rustične vile *(villae rusticae)* na Dračevoj strani, na Potkućnicama i uz Trebisnjicu, te niz drugih pratećih objekata, među njima i kultnih (hram, mauzoleji **i** grobnice) (Plan. II, objekti I—XV)[55]. Po mišljenju istraživača, na mozaiku i na freskama u objektu U-vile prisutna je **i** kršćanska simbolika (Orfej, Meduza), **i** to već krajem 3. st., što bi bili najstariji tragovi kršćanstva u unutrasnjosti zemlje[56]. Jedna prostorija je u kasnije vrijeme bila preradena u starokršćansku memoriju (prva pol. 6. st.) na kojoj će se razviti predromanička crkvica (12. st.)[57]. Najstariji objekti ove prostrane aglomeracije pripadaju kraju 1. st. n. e. (začetak ovog agrarno-stočarskog imanja bio je na Dračevoj strani s njenim ruralnim naseljem), dok je centralni dio kompleksa, njegova

[50] *Aelii: Aelia Zorada,* CIL III 12775=14620, Dobrićevo, kojoj su spomenik postavile kćerke *Aelia Zanatis* i *Aelia Tatta. Aurelii* su poznati iz Korita, već izvan potencijalnog agera kolonije. Usp. 1. Bojanovski, 1977, 67—98, i rad. nav. u bilj. 49, 34, bilj. 22 *(Aurelii).* Natpisi iz Ljubomira i Fatnice GZM XLVII 1935, 21 (CIL III 12800), daju samo domaću onomastiku.

[51] I. Bojanovski, 1977, 69 (Panik) i 91 (Kosijerevo).

[52] D. Sergejevski 1962, 98. I. Bojanovski 1973, 166. ss.

[53] Tekst terminacijskog natpisa Kosijerevo I, D. Sergejevski, AJ V, 1964, 93—95.1. Boja novski, 1977, 91—94, si. 11. i 12. A. i J. Šašel, ILJug. II, 78, br. 647.

[54] O vili u Paniku, I. Čremošnik, 1974:autoricanastr. 130. smatra da se natpis Kosijerevo I „ne može vezati za naš posjed koji je i vremenski i teritorijalno udaljen." Usp. Tribunia 3/1977, 91. d. Eventualno bi se natpis mogao odnositi na neki (nepoznati) posjed i na lijevoj obali Trebišnjice (?).

[65] Vila u Paniku s pripadajućim objektima, I. Čremošnik, 1974, 41—132, Plan I (geodetski snimak), II (vila), III (U-zgrada s mozaicima).

[56] Radilo bi se o kriptokršćanskim simbolima, Orfeja kao Krista i Meduze kao simbola zla, I. Čremošnik, 1974, 63, 79, si. 15, T. V, 1, 88, T. VII, 3 i 131. Usp. I. Čremošnik, Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku, Situla 14/15, Ljubljana 1974, 243. dd.

[57] Vidi M. Popović, Crkvina u Paniku, GZM (A), n. s. XXV1I—XXVIII, 1972—73, Sarajevo 1973, 347—363, si. 1—3, T. 1—XII: jednobrodna crkvica (7, 5 x 4 m) s pravokutnom apsidom (str. 358d). Cf. I. Čremošnik 1974, 50.

mars *habitatoria* s termama i drugim depandansama nastala u 3. st., te se dalje izgrađivala **u 4.** st. Arheološka situacija na Crkvini (U-zgrada) dozvoljava zaključak **da su se neki** dijelovi aglomeracije, koja se prostirala na oko 20 hektara, iskorištavali ipš **u** 6. st. (Objekt III)[58]- -

Vila u Paniku je svakako, pripadala bogatom Italiku, dok je epihorska sredina **i dalje** živjela na tradicionalan način. Međutim, s vremenom se u zaleđu Epidaura, na njegovom presumptivnom ageru, u jednoj već razvijenoj fazi (uzima se da je **to bilo u** 3. st.) razvio veći broj naseobina rimskog tipa, među kojima je, svakako, **bilo i** domorodačkih[59]. No, taj razvitak nije bio ni brz ni od samog početka. Domaće **epihorsko** stanovništvo je i dalje živjelo u svojim drvenim i suhozidnim naseljima po kraškim poljima i poljicima (a takvih ovdje ima vise) u klanovima (rodovima), kôjîma su na čelu **i** dalje bile poglavice (knezovi) nižeg i višeg ranga, već premà stûpnju zajednicâ i hijerarhiji vlasti[60]. Domaći su, a u prvom redu tanki sloj rodovskö-plemenske aristokracije, koja je povezivala klanove, dosta brzo prihvatali **tekovine** rimske materijalne kulture (oni su to isto činili još i davno prije rimske ôkupacije kupujući te proizvode od grčkih i rimskih trgovaca), ali se procès sažimanja duhovne kulture odvijao vrlo sporo, pa se **i** rimski urbanizirani način života primao teže. U vrijeme najvišeg stupnja romanizacije u 3. st. nalazimo ovdje brojna naselja rimskog tipa ne samo ona sluzbenog karaktera uz komunikacije (stražarnice, **putne** stanice itd.) nego **i** u ruralnim predjelima.

Na tome js stupnju razvitka ovaj kraj, očito, bio kultiviraniji, a njegov pejzaž pitomiji, i ne tako krševit, i bez vegetacije, kao što je to bio donedavna (danas je **gotovo** sva ravnica potopljena **u** jezeru Grančarevo)[61].

Uz cestu Ljubomir *(Ad Zizium)* — Panik *(Leusinium)* postojala su naselja u Domasevu, Ukšićima (putna stanica Ad Zizio i vjerojatno *villa rustica),* Vrpolju **(Cibrijan,** rustična vila), pa Mosko (raskršće cesta za Nikšić **i** Cavtat) i Skrobotno. U Mirušama brojne ruševine ukazuju na više rustičnih vila[62]. Uz cestu prema Epi**dauru** ležala **su** naselja u Dubočanima, pod Mičevcem, u Policama (Trebinje)[63], na Aleksinoj Međi, u Bihovu, u Čičevu *(villa rustica)* i u Poljicima. Manja su naselja

[58] I. Čremošnik 1974,. 132.

[59] U tome području istražena je samo luksuzna vila u Paniku, ali ne do kraja.

[80] Kod Ilira se kod manjih plemenskih zajednicâ ne spominju kraljevi — *reguli,* kao kod Kelta, keltski *rix,* kojih je kod Kelta bilo mnogo; nisu imali vlasti nego nad jednim plemenom *(tribu),* odnosno nad plemenskom zajednicom *(cité),* a uz to su bili i birani, vidi C. Iulii Caesaris Gall. I, 3 i d. *Orgetorix,* I, 3. i d., *Dumnorix,* V, 3. i d., *Cingetorix,* VII4. i d., *Vercingetorix* itd. Usp. Liv. V 38, 3: *Brennus regulus;* App. Kelt. 3: *ho tön Keltön basüeus Brennos;* Liv. XXXVI11 16, 2: *cum Lonorio ac Lutario regulis* itd., usp. F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, ANUBiH, Djela, knj. XXX, CBI knj. 1, Sarajevo 1969, 334. ss., posebno 339—341, bilj, " 23· Kod ilirskih plemena antički autori i natpisi spominju samo *principes,* prvake, knezove poglavice, koji mogu biti višeg i nižeg reda. Kod Ilira se ne spominje ni svećenički stalež, kakvi su Kod Kelta (Gala) bili druidi *(druides* Caes. Gall. VI, 13—20). Sve ovo ukazuje da su Iliri bili na m ef epenu druš tvenog razvitka od Kelta. .

, ... βl O tome svjedočanstvo daje francuski putnik L. Des Hayes, *Voyage de Levant,* Paris 1632, KOJI je ostavio podatak daje još 1626. u Rudinama bila velika šuma, vidi K. J ireček, Trg. drumovi irudmciSrbijeiBosne . . .(prijevodĐ.Pejanovića),str. 118.Puninaslovovogputopisav.M. Šamić trancuski putnici u Bosni. . ., Sarajevo, 1966, 35—37. Šume su posjekli stočari i ugljenari a ostalo je učmila erozija.

„.. „ " *" BoJanovski 1983, 29—30. Vidi i moje radove: „Arheološki spomenici u dolini Trebiš- Vsf^ J -aše starine, VIII/1962, 11—12, i „Čepelica i Miruše, Zavođe kod Bileće", AP 9/1967, 188—191. V. bilj. 67.

IV Г»"c1' BoJanovski 1983, 19—24. Usp. A. Evans, ARI, I—II, 98—99. i 103, si. 14, Plan (TreV ■ geJevski 1962> 78. cf- Arh. leks- BiH> Sarajevo 1988, Regija istočne Hercegovine

evidentirana i na drugim (lokalnim) putovima, tako na Humu i u Slivnici, na Arslanagića Mostu, u Ušću **i** Lastvi i druga.

U današnjem Trebinju, uz lijevu obalu Trebišnjice, u ravnici ispod Crkvine, nalazio se rimski *Asamo* (Asamum), putna stanica Tabule Peutingerijane. Iako su se ostaci rimskog naselja slabije sačuvali, pa o njemu nema odredenijih podataka, njegovo je značenje bilo relevantno ne samo zbog plodnosti trebinjskog polja nego još vise zbog prometnog položaja na samom prijelazu preko rijeke[61]. Da se doista radilo o značajnijoj aglomeraciji s kontinuitetom još iz predrimskog vremena (značajnom za širu okolicu), to nam potvrduje i jaki refugium na Kličanju, kosi iznad Zasada, udaljenom oko 2 km zračnom linijom od Trebinja, koji je u burnim vremenima kasne antike pružao sklonište stanovnicima Asama i njegove okolice[65].

Istraživanja u Paniku, kao i ona u Ukšićima u Ljubomiru, gdje se nalazila putna stanica *Ad Zizio* (Tab. Peut.) i neka druga, ukazala su na visok kulturni nivo područja (hipokausti, mozaici, fresko-slike po zidovima itd.), što je očito bio blagotvorni utjecaj matičnog Epidaura na svoje zalede. Na taj tehnički (materijalni) i kulturni utjecaj upozoravaju nas i miljokazi iz Lučkog dola u Lapji, južno od Trebinja, gdje su nađena i dva monumentalna miljokaza od bijelog mramoriziranog kamena, od kojih onaj bez natpisa i danas leži u Lučkom dolu (visina 1,80, promjera 0,65 m)[66].1 nalazi u Mirušama, u aluvijalnoj ravnici uz gornju Trebišnjicu, potopljenoj u akumulacionom jezeru, pokazuju visok materijalni nivo s nekoliko poljoprivrednih **i** stočarskih ekonomija *(fundi)**[7].

Navedeni, lapidarno nabrojeni podaci ukazuju u vrijeme razvijenog Carstva na visoki stupanj romanizacije zaleđa^ a ona je ovamo „zračila" najviše iz Epidaura. Izravnih podataka o jurisdikciji Epidaura nad tim zaleđem (zasad) nema, jer nema natpisa, ali na to jasno indiciraju sistem putova i čitav kulturni razvitak. Uz rimsku cestu od Epidaura do Zidiona nađeno je po vise miljokaza u grupi, po tri i vise, pojava koja ukazuje na jedinstvenu administraciju područja[68]. Uz to, gotovo bi se sa sigurnošću moglo tvrditi da je Klaudijev miljokaz iz Lučkog dola postavila *cura viarum* iz Epidaura. Očito je, naime, da je te miljokaze postavila jača upravna vlast, kakva je bila ona u Epidauru. Ipak, ni ovaj kriterij ne može biti potpuno pouzdan, jer se i na cesti između Narone i stanice Ad Zizio našlo po nekoliko miljokaza u grupi. Uzevši, ipak, sve navedene elemente u obzir, ne nazirem ovdje druge vlasti osim one u Epidauru.

[94] Mnoga stara naselja svoj uspon zahvaljuju upravo prometnom položaju, tako — *si licet exemplis inparvo grandibus uti* (Ovid. Trist. I 3, 25) — London *(Londinium),* Pariz *(Lutetia Parisiorurri),* pa i sam Rim *(Roma Quadrata),* svoj razvoj zahvaljuju smještaju na važnim riječnim prijelazima.

[65] To je Hercegov grad s Ilijinom pećinom, koji cine jednu obrambenu cjelinu na samom vrhu Kličanja. Refugium je kružnog oblika (promjera oko 25 m), prilagođen konfiguraciji terena (pećina kao sklonište). Zidovi su mjestimično sačuvani i do 1 m visine. Obilje rimskih opeka i crijepa. Zasad je neistraženo. Podaci kolege mr Đoka Odavića, arheologa Zavičajnog muzeja u Trebinju.

[66] Drugi miljokaz je s natpisomcaraKlaudija, A. Evans, ARI, 101, Fig. 15a. I. Bojanovski 1977, 87. d, si. 9, sada u Zavičajnom muzeju u Trebinju.

[67] Navodno je još prije I svjetskog rata kod starog mosta (Mostine) u Mirušama bilo nadeno nekoliko (rimskih?) natpisa; spominje se i depo od nekoliko hiljada rimskih novčića, ali je sve to propalo, A. i J. Šašel, ILJug. II, 79, br. 650. Tragove rimskog naselja kod Sv. Đorđa u Mirušama zabilježio je i V. Radimsky, Arheološki leksikon, s. v., dok sam ja evidentirao tragove rimskih naselja u Podgradini i Kolanjevićima, u Pribojni, Kočarićima i Mišeljićima, i još neke, sve u Mirušama (lit. u bilj. 62), danas potopljeno u jezeru Grančarevo.

[88] Isto se susreće i na cesti Mosko-Panik — Crna Gora, D. Sergejevski 1962, 73—81, što nije Cesta pojava u drugim oblastima.

U prilog tezi o širenju epidauritanskog agera dublje u unutrašnjost, odnosno **tezi o upravnom i** teritorijalnom jedinstvu Epidaura i zaleđa, govori i uvijek živa **dubrovačka** tradicija, koja, ako i ne dokazuje, ipak snažno indicira na to jedinstvo. **Dubrovčani** su ager Epidaura smatrali svojim starim *patrimonijem,* pa u ime toga **principa i** traže „priznanje svog starog prava na Cavtat, Konavle, Dračevicu i **Trebinje"** (1358. g.)[69]. Naime, prežici (sirvivali) te stare rimske upravne podjele, **koja** se oslanjala na predrimske plemenske forme, dugo su se održavali na snazi' **sve do** srednjeg vijeka, dakako uz izvjesne promjene (na primjer proširenje Tribunije **na račun** Risna i njegove oblasti)[70]. Srednjovjekovne arhontije Konstantina Porfirogeneta, grubo rečeno, odgovaraju rimskim municipalnim zajednicama, Tribunija ageru Epidaura, Humska zemlja nešto proširenom teritoriju Diluntuma (Stolac), **a** Paganija ageru naronitanske kolonije *(civitas Naronitanorum),* što približno odgo**vara** podjeli kakva je bila u rimsko doba. To nam i daje pravo da govorimo o neprekinutoj tradiciji na području cijele Hercegovine. Drugo je pitanje, koje ovdje ne možemo analizirati, zašto je i kako do toga došlo[71].

Mon^Rag. II, 208. Cf. I. Bojanovski 1983, 30; V. Foretić, Godina 1358. u povijesti iawi is 0251-278, posebno 252~253. v. %4

V*tn '·" CL L^to Pls Po Pa Dukljanina (éd. F. Šišić), 326. d.: *Tribunia cum his iupaniis: Lubomir, eiamza* (hatnica), *Rudina, Krusceviza, Vrmo* (Klobuk), *Rissena, Draceviza, Canali* et *Gernoviza* ·

o ac te tradic iJe bilo je, u prvom redu, staro romanizirano stanovništvo (još u kasnom T'äU JaV f sredr Se, kao Vkško) U svakak0> crkva, a također i politika Bizanta. Usp. moj rad. l\ ' S!T-7 ?·

nav. u Analo San Je sluča J i staro 8 Vlaha (Raška), cf. R. Novaković, Gde se Srbija od 7—12. nalazila veka, Beograd 1981, 394.

π

MUNICIPIUM DILUNTUM U STOCU

(Daorsi)

Od svih plemena iz jugoistocnog ilirskog jezičnog područja na tlu današnje Hercegovine najjače su pod utjecajima helenizma bili Daorsi *{Daorsei* Liv. 45, 26), što je kod njih i dovelo do ranijeg prijelaza iz starijeg u mlađe željezno doba, odnosno u protohistoriju. Tako se kod Daorsa već u 2. st. pr. n. e. na novcu javljaju i prvi tragovi pismenosti *(legenda. Λαορόεών).* To je, dakle, bilo ne samo prvo autohtono kovanje novca na istočnojadranskom području nego i prvi tragovi pismenosti na širem području naše zemlje. Sve je to, u stvari, naviještavalo počstak novoga doba, osvit historije[1]. I daorski je novae bio kovan po uzoru na grčke (helenističke) kovove, kako su ih radili i drugi ilirski gradovi na južnom primorju (Scodra, Lissos. pleme Labijata i vladari Gencije i Balej i drugi). Pa, iako se radi o gotovo savremenim kovovima, s osnovnim oblicima preuzetim iz istog izvora, novci Daorsa ipak nisu bili jednostavna kopija ni grčkih, a ni novaca Gencija, Skodre ili Lissosa[2].

I, tako, dok su ostala ilirska plemena u unutrašnjosti, posebno ona u današnjoj Bosni, ali i druga u Hercegovini, još prilično dugo živjela u uvjetima vojne demokracije, na jugu se — prema granicama Grčke —· još od četvrtog stoljeća stare ere stvaraju promjene koje pomalo pripremaju prijelaz na novi stil života, koji se na sjeveru obično naziva latenskim, a na jugu helenističkim, već prema jačini i snazi kulturnog prožimanja glavnih centara utjecaja. Pa iako su te promjene bile lagane i spore, i nisu izravno i do kraja zahvatile cijelo područje Bosne i Hercegovine, pomalo se mijenjao ne samo način života (a s njim i životne potrebe) nego i političke i društvene strukture i njihova organizacija. Danas već možemo potvrditi da je to bio u prvom redu rezultat sve jačih kulturnih prožimanja kao posljedica poja-

[1] Danas je poznato ukupno devet primjeraka s legendom DAORSÖN: 1 je u Berlinu, 2 su u Bec^j, 2 u Splitu, a 4 u Sarajevu. Samo se za novčiće iz Zemaljskog muzeja u Sarajevu zna da potječu s Ošanića, dok za ostalih pet nisu poznate okolnosti nalaza.

[2] O ilirskim kovovima vidjeti: D. Rendić-Miočević, a) Prolegomena ilirskoj numografiji. Godišnjak CBI — III/1965, 77—93; b) Ballaios et Pharos, AJ, V (1964), 83 ss.; c) Neki problem; tipologije i kronologije novca ilirskog kralja Gencija, Num. vij., god. XVI, br. 27 (1969), 1 ss. i XVII/28 (1970), 1 ss.; d) „Ionios to genos Illyrios" i novci grčko-ilirskih kovnica na Jadranu, Adriatica (1970), 347—372; e) Ilirski vladarski novci u Arheološkom muzeju u Zagrebu, VAMZ VI—VII 1972—73, 253—267. I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, GodišnjakCBI,knj. XIII/11, 1976 (A. Benac sexagenario dicatum), 222 ss. Z. Marie, 1973, 237—255 = WM BHLS VI, Heft A, Sarajevo 1979, 183—200, T. I—IV.

čanih trgovačkih dodira, i sve dubljih upoznavanja, s juga iz Grčke i južne Italije,[3] a na sjeveru kao rezultat osvajačkih prodora srednjoevropskih Kelta *(Keltoi),* nosilaca latenske kulture[1]. Novi se utjecaji u Hercegovini ne manifestiraju jedino u pojavi grčkog importa (nakit, oružje, keramika i dr.), ili u pojavi helenističkog urbanizma na Ošanićima, glavnom gradu Daorsa, nego i u pojavi novih društveno-političkih odnosa, koji su se manifestirali stvaranjem prvog plemenskog saveza na širem području jugoistočne Ilirije *(Illyn's* Strab. II 5, 20, VII 7, 4 i drugi) i njegovim prerastanjem u prvu ilirsku državu negdje u 4. st. pr. n. e., jedinu državno-političku formaciju što su je Iliri formirali u svojoj historiji, kojoj su pripadali i Daorsi.

Nakon sloma ilirske države 168. g., o čemu smo posve sumarno već govorili, Rimljani nisu odmah okupirali sva područja između Neretve i Boke Kotorske *(Rhizonikös kolpos* Strab. VII 5, 3, Ptol. II 16, 3), ali nema sumnje da je i taj dio Ilirije već tada bio pao pod jači politički utjecaj Rimljana kao saveznika Daorsa i drugih[5]. Kao posljedica jačanja rimskih pozicija na istočnom Jadranu uskoro će doćii do novih ratova izmedu Rimljana i Delmata *(Dalmatae),* moćnim ilirskim plemenom što je živjelo na dinarskim kraškim poljima (Strabonova *Dalmatike d'épi thatera,Vll5,* 5), pokojima ce se kasnije nazvati Dalmacijom cijela zemlja.

Daorsi su 167. g. po Anicijevoj formuli stekli slobodu *(immunitatem)* ne samo od plaćanja danka Rimljanima nego, vjerojatno, i od drugih obaveza, pa i politipkih. Smatra se da su negdje upravo u to vrijeme, kao i Taulanti oko Skadarskog jezera, kovali i svoj plemenski novae, i to po grčkoj (ne rimskoj) nominali i s grčkim natpisom.[6] Bilo je to, dakle, upravo u vrijeme kada je rimski položaj u jugoistočnoj Iliriji bio vrlo jak[7]. Kada su, pak, Daorsi i formalno postali tributarna *civitas peregri-*

[3] Tako, na primjer, Strabon donosi Teopompovu vijest (Theopompos von Chios, 4. st., u FGrHist. 115) da su grčki brodovi u to rano doba dovozili glinene posude s Tasosa i Hiosa do Narone, odakle su se otpremale dalje u unutrašnjost, c~ . M. Suić, 1976, 54. O tim kulturnim, vjerskim i mitološkim utjecajima iz grčke arhajike, usp. E. Condurachi, Dodone et ses repports avec le monde balkanique, Adriatica, 1970, 325—333 (legenda o Kadmu i njegov kult, Dionizov kult). Usp. i rad istoga „Influences grecques et romaines dans les Balkans, en Hongrie et en Pologne", Actes du Ville congrès intern, d'archéologie classique, Paris 1965, 321 ss.

[1] *Keltoi:* „Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije", Katalog izložbe, Ljubljana 1984. Uz Kelte kratko su obrađeni i Histri, Japodi, centralni Balkan, Liburni, Delmati, Daorsi i drugi.

[5] Liv. XLV, 26, 13—15, cit. u bilj. 36 i 37/A (I dio). Drugih izvora o uredenju Ilirije 167. g. nema.

[6] Usp. Đ. Basler, Novčić plemena Daorsa, GZM (A), n. s. XXVI, 1971, 333 dd. Z. Marié, Dva nova primjerka daorskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca, Godišnjak CBI, knj. XIII/11, 1976,253. ss. I. Marović, CBI knj. XIII/11, 1976, 229. dd., T. IV, 1 i 2 (dva novčića). M. Kozličić, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa, GZM (A) n. s. 35/36, 1980 — 81, Sarajevo 1981, 172—175, s. 1—5, posebno sl. 5 (str. 175 — neobjavljeni primjerak daorskog novca iz zbirke Zem. muz.). *Ranijinalazidaorskog novca:* A. Sallet, Die Erwerbung des Königlichen Münzcabinets vom 1. April 1884 bis zum 1. April 1885, Zeitschfrift für Numismatik XIII/1, Berlin 1885, S. 68 (1 novčić). J. Schlosser, Beschreibung der altgriechischen Münzen I, itd., Wien 1893, S. 42, T. HI, 13 i 14 (2 novčića). K. Patsch, GZM XXVI, 1914, Sarajevo 1915, 143, sl. 4 i 5. Općenito o kovovima grčkih gradova u Dalmaciji, J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Wien 1898, S. 75, T. III, 13 i 14. D. Rendić-Miočević, radovi fiav. u b"lj. 2. Nedavno su otkriveni novci Labeata, B. Jubani, Monnaies illyriennes à l'ethnikon de LABIATAN découvertes à Kukës, Studia albanica, IX/I, Tirana 1972, 69. ss. i D. Rendić-Miocević, Uz nalaz doskora nepoznatog labeatskog novca, Num. vij., XX, br. 31, Zagreb 1973, 9. d. — novac je istog tipa kao i onaj Daorsa. Usp. i njegov rad 1966 — 67, 295—310, v. bilj. 21/A (I dio).

' Po K. Patschu, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Sarajevo 1912,10, Daorsi su rimskom zupom postali 167. g. Na drugom mjestu (Herzegowina, 50) autonomiju Daorsa ipak définira kao *lokales Selbstbestimmungsrecht,* kao nagradu što su napustili Gencija, bili su oprošteni i od plaćanja zemljarine *{Grundsteuerfreiheit).*

norum, o tome kod starih pisaca nema određenih podataka. Prva od poznatijih nam prilika pružila se Rimljanima 135. g., kada je konzul Servije Fulvije Flak sa 10000 pješaka i 600 konjanika svladao Plereje i Ardijejce. Do ovog je rata došlo jer su navedena plemena upadala u onaj dio rimske Ilirije što je 167. pripao Rimu ili došao pod utjecaj Rima[8]. Sama ta činjenica što Plereji i Ardijejci upadaju u rimske zemlje govorila bi u prilog njihove (pune) samostalnosti jer samo Slobodan narod može ratovati s drugim narodom. Sasvim je moguće da je ovaj događaj i bio presudan za dalju sudbinu Plereja, Ardijejaca, pa i Daorsa, i drugih plemena u današnjoj istočnoj Hercegovini, što donekle potvrđuje i dalji tok događaja. Tako se rimska okupacija proširila sve do Neretve, i dalje, zajedno s Naronom i njenim područjem. Koliko je tada okupacija zahvatila i u unutrašnjost zemlje, to ne znamo. Međutim, bio je to za Rimljane pogodan momenat da svome posjedu na istočnoj obali Jadrana priključe i zemlju Daorsa kao peregrinsku civitas. Daorsi se, kao peregrinska župa, navode i u rimskim službenim listama (Plin. Ill 143), koje — kako izgleda — potječu iz 1. st. pr. n. e., još prije Oktavijanova ilirskog rata (35—33. g. pr. η. e.), u kojem je definitivno bila sankcionirana takva organizacija llirika. Zajedno s ostalim plemenima jugoistočne Ilirijs (rimska provincija *Illyricum* Caes. B. G. II 35, 2, HI 7,1 i V 1,5) bili suuključeni u Naronitanski sudbeni konvent u Naroni, koji, očito, nije bio samo juridičko tijelo nego i centralno mjesto za razrez poreza i upravu[9]. Medutim, status Daorsa se mogao izmijeniti i u toku Oktavijanova ilirskog rata.

Jednako su prošla i druga plemena koja su živjela istočno (i južno?) od Daorsa, *(praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Hemasi{ni), Arthitae, Armistae* Plin. III 143), od kojih su možda neka u svoje vrijeme i zavisila od susjednih im Daorsa, a takoder i druge peregrinske *civitates* u istočnoj Hercegovini, o čemu će još biti govora[10]. Kao dokaz za to govorila bi i sudbina Pirusta na gornjoj Drini. I oni su nakon sloma Gencijeve ilirske države postali slobodni *{non solum liberos sed etiam immunes fore Issenses et Taulantios, Dassaretiorum Pirustae . . .,* Liv. 45, 26), dakle ne samo slobodni nego i oprošteni od davanja poreza, od službi.

No, kada je u pitanju lociranje Pirusta, koje Livije u gornjem citatu veže za Dasarete *(Dassaretiorum Pirustas* 45, 26), koji su, inače živjeli oko Lihnidskog (Ohridskog) jezera prema granici Makedonije, potrebno je upozoriti na mišljenje D. i M. Garašanin, ICG, 1967, 96. d., da se u Livijevu tekstu ono *Dassaretiorum* odnosi samo na Taulante (oni su stvarno i živjeli u blizini Dasareta), a ne i na Piruste, pa predlažu restituciju teksta . .. *et Taulantios Dassaretiorum, Pirustas, Rhizonitas Olciniatas* itd., te se, ovisno o mjestu zareza, mijenja i smisao teksta u „.. . i Taulante od Dasareta, Piruste, Rizonite, Olcinijate" itd. Ovakvo rješenje udaljava Piruste od Dasareta, koji su živjeli mnogo južnije i učvršćuje njihovo lociranje

[8] Liv. epit. LVI; App. 111. 10. Cfr. G. Zippel, Die römische Herrschaft in lllyrien bis au: Augustus, Leipzig 1877, 96, 132. d., 188. C. Patsch, Herzegowina, 52. H. Dessau, I. L. S., 22f *Ser(yius) Fulvius Q(uinti)f(ilius) Flaccus co{n)s(ul) muru(m) locavit de manubies,* i to u svetištu Dijane Tifatine kod brda Tifata, nedaleko Kapue u južnoj Italiji.

[9] Dalmacija je bila podijeljena u tri sudbena područja *(conventus iuridicus),* u Skardoni, Saloni i Naroni. G. Alföldy, Dalmatien, 176, i M. Sušić, Zadar 229, smatraju da je konvente osnovao Oktavijan August. Ostaje, s obzirom na vijesti Varonove *(M. Varro LXXXVIIll civitates ecTyentitasse auctor est,* Plin. III143), mogućnost da je nešto u tome smislu učinjeno i prije, eventualno prilikom drugog Cezarovog boravka u Iliriku, 54. g. Usp. C. Patsch, 1907, 24 i Herzegowina, 85.

[10] G. Alföldy, Dalmatien, 48. D. Detlefsen, Die geographischen Bücher der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus, Berlin 1904, 42, ima nešto drukčiji tekst: *Praeter hos tenuere tractum eum Ozuaei, Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae* (Plin. III 143). U ovome dijelu Hercegovine valja tražiti i *Deraemistae* (XXX decuriis), *Glinditiones* (XLIIII) i *Melcumani* (XXIIII), Plin. Ill 134, o čemu se raspravlja u iduéem poglavlju.

u rudarsku oblast oko Pljevalja, što je u skladu i s iznesenim mišljenjima o sjedištima Pirusta u Sandžak oko Pljevalja: A. Evans, ARIIII, 1885, 38. d., E. Polaschek, RE XX col. 1729, G. Alföldy, Dalmatien, 56. d., J. J. Wilkes, Dalmatia, 173. dd. U skladu je i s podatkom o učešću Pirusta u panonsko-delmatskom ustanku 6 do 9. g· n. e· (Veil. II 115 1, 2, 4.) i s predloškom Strabona, koji ih ubraja u panonska plemena Dalmacije (VII 5, 3). I Ptolomej ih locira u unutrašnjost Dalmacije (II 16, 5). Pirusti se kao rudari spominju i u Daciji (C. Daicoviciu, „Castella" Dalmatarum in Dacia, Studii i comunicari arheologie, istorie, etnografie IV 1961, 5 i ss.), pa je njihovo lociranje u rudarsko područje oko Pljevalja potpuno opravdano (D. i M. Garašanin, ICG, 97). Vidi i Pogl. A Uvoda. I Pirusti su nakon jednog upada u rimsku provinciju 54. g. st. e. bili od Cezara diplomatskim sredstvima primireni (Caes. B. G. V, 1, 5 ss.), dakle još prije Oktavijanova ilirskog rata.[11] No, ni jednima ni drugima nije bilo sekvestrirano *iure belli* zemljište kao nekada Plerejima i Ardijejcima.

Svi su ovi dogadaji imali reperkusija i na odnose Rimljana s Delmatima, kao i Delmata i Daorsa.

Odnos Delmata prema ilirskoj državi, a nešto kasnije i prema Daorsima, o čemu nàm neke podatke daje Polibije (32, 18, 1), slabije su poznati. Obično se smatra da su i Delmati bili u nekoj ovisnosti o ilirskoj državi, ali da je taj odnos bio povremen i promjenljiv. Delmati su, pak, prema Daorsima nastupali neprijateljski. Jos u Gencijevo vrijeme, a još vise nakon njegova sloma, Delmati su vršili sve jači pritisak na svoje jugoistočne susjede, a naročito na Daorse. Zategnuti odnosi su na donjoj Neretvi trajali stotinjak godina, sve dok nadmoćni Delmati negdje između 49. i 45. g. st. e. nisu teško porazili Daorse i do temelja spalili njihovo utvrđeno naselje s atributima protourbanog autohtonog grada na Ošanićima[12]. Medutim, M. Zaninović smatra da bi nalazi s Ošanića vise govorili za pad utvrđenja sredinom 2. st. pr. η. e., kada su ga, po svoj prilici, i spalili Delmati. I to bi bio, po Zaninoviću, povod za rimsku intervenciju protiv Delmata 156. i 155. g. (App. 111. 11; Strab. VII 5, 5)[13]. Kasnije nije nikada došlo do obnove „grada" na Gradini u Ošanićima.

Polibije nam je ostavio još jedan značajan podatak iz kojeg se vidi da su Daorsi Delmatima plaćali danak u žitu i stoci (32, 18, 4—5). Da li iz tog vremena potječu, bar dijelom, i gradinske utvrde s obje strane Neretvina kanjona između Bišća polja (južno od Mostara) i Metkovića, zasad nije utvrdeno, a nije se ni istraživalo. Svakako su u pitanju dva međusobno suprotstavljena lanca utvrda jos iz predrimskog doba. Međutim, u tome lancu ima i rimskih utvrdenja, kao što je Mala gradina sa „suburbijem" kod ušća Bune u Neretvu, na desnoj obali posljednje[14], dok se na visini Žitomislića, na području sela Tepčići u Brotnjom, nalazi ruševina Kozmaj-grada, također rimske utvrde[15].

M. Zaninović, Delmato-grčki odnosi na Jadranu, u Zborniku Jadranska obala u protonistoriji, Zagreb 1976, 301—307, posebno 304. d. Z. Marié, 1976 (Ošanići), 249. i Z. Marié, 1973 (Daorsi), 122.

1" Z. Marié, 1976, 249. Ovo naselje M. Suie, 1976, 16 définira kao „naselje s protourbanim atnbutima", odnosno kao „model autohtonog grada".

•.... [13] Nalazi sa Tora kod Jelse kao prilog njegovoj kronologiji, OA, 7, Zagreb 1982, 70—72-1 t»lj. 8,16. i 17. Vidi i M. Zaninovié, 1966, 27—28.

[11] V. Radimsky, Bišće-poije kod Mostara, GZM III 1891, 161. d., si. 2 = WM II, 7. ss.

[15] V. Radimsky, Bišće-polje . . . 190. Usp. T. Anđelić, Kasnoantička dvojna bazilikau kod Mostara, GZM (A), n. s. XXX1I/ 1977 (1978), 293. ss.

Tako je Rim manje-više uspješno sredio prilike u području južno od Neretve, ali je uskoro stekao neprijatelja sjeverozapadno od Neretve. Naime, na pritužbe Ise *(Issà)* i Daorsa zbog delmatskih pustošenja isejskih naseobina na kopnu (Tragurij i Epetij) i daorskih u Neretvi, Rim je 156. g. pr. η. e. odgovorio ratom protiv Delmata. Baza rimskih operacija u ovom prvom ratu između Rimljana i Delmata bila je u Naroni. Borbe su vođene na liniji Narona—Duvanjsko polje, gdje se nalazilo i glavno delmatsko uporište Delminium. U prvi mah su Ritnljani, nevični terenu, bili potisnuti, ali se rat konačno završio njihovom pobjedom; osvojeni su brojni delmatski položaji, a napokon je i njihovo glavno središte Delminij bilo popaljeno[16]. No, time se nisu završile borbe između Delmata i Rimljana. Teški sukobi s Delmatima nastavljaju se punih 150 godina, da se završe potpunim slomom Delmata i ostalih ilirskih plemena, te dugotrajnom okupacijom njihove zemlje[17].

S problemom odnosa Daorsa i Delmata usko je povezano i pitanje prostranstva teritorija koji je pripadao Daorsima. K. Patsch je Daorse lokalizirao od doline Trebižata (u stvari, na zemljištu Ardijejaca) pa do Dubrovnika[18]. D. Sergejevski im je dodijelio i Naronu[19]. Novija su istraživanja teritorij daorske peregrinske civitas, a kasnijeg municipija Diluntuma, suzila na područje uz lijevu obalu Neretve, otprilike od Mostara (Bijelog Polja) do Metkovića, a na istoku do granica plerejskog teritorija, odnosno kasnijeg kolonijskog agera Epidaura. Područje, pak, oko planine Žabe, na lijevoj obali Neretve kod Metkovića[30], zajedno s poluotokom Pelješcom, pripadalo je Naroni (vjerojatno je i to nekadašnji posjed Ardijejaca). Pripadnost Naroni Janjine na Pelješcu, a time i cijelog Rata, potvrđuje dekurionski natpis iz Janjine[21]. Rimljani su i taj dio priobalja inkorporirali svome Iliriku još 135. g. st. e. No, okorjeli gusari na Mljetu *(Melitenoi)* i na Korčuli *(Korkyrenoi)* konačno su savladani istom akcijom Agripe uoči Otkavijanova pohoda

16 Strab. VII 5, 5. App. 111. 11 i Flor. TI 25: *hos íaηιpridem Marcius consul incensa urbe Delminio quasi detruncaverat.*

17 Kraći pregled v. M. Zaninović 1966, 27—33. Autor navodi i izvore i literaturu. Temeljito starijedjelodaojeG. Zippel, Die römische Herrschaft..., 1877.Usp.iF. Bulić, Stridon (Grahovo polje u Bosni), VAHD 43/1920, 5—140 = Izabrani spisi, Split 1984, 87—198, posebno 146—159. Vidi ovdje Pogl. B Uvoda.

18 Daversi, RE IV, 1901, st. 2231. C. Patsch, Herzegowina, 41. d.

19 Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1955, 65. — Daorsi se obično lokaliziraju na osnovu Strabonova podatka: „Zatim dolazi rijeka Naron i oko nje Daorizoi i Ardijejci i Plereji; ovima (tj. Plerejima) se približava otok zvan Crna Korkira (Korčula) i grad, ktizma (kolonija) Knidana, a Ardijejcima Faros, prije zvan i Paros, naselje Parana" (VII 5, 5). Grčki tekst v. Patsch, Herzegowina, 41, bilj. 3. Prema tome bi (uglavnom) Ardijejcima pripadala desna, a Daorsima lijeva obala donje Neretve, i Plerejima priobalje prema Dubrovniku i dalje. Ardijejci su susjedi Delmata (Cic. ad fam. V 9, 10 a, 11 i XIII 77), cfr. C. Patsch, Herzegowina, 53, 85. O etnografiji donje Neretve usp. i G. Zippel Die römische Herrschaft . . „ 1877, 36, 96. W. Tomaschek 1880, 565 (T. Daorsima daje i Brotnjo).

20 Usp. P. Anđelić, Srednjovjekovna humska župa Žaba, Hercegovina 3, Mostar 1983, 35—55 (v. Ošlje, Vranjevo Selo).

21 CIL III 8451 = Bull. daim. IV, 163, Janjina: *P. An]naius P. f. Tro. Aper dec. N(aronae) JHIi.d.et. . . . An]naio P.f. Tironidec. N(aronae) IIH viro i. d.* (čitanjeM. Abramića), C. Fisković, Arheološke bilješke s Pelješca, VAHD 55/1953, 217—237, ranije 1. stoljeće. Natpis se čuva u mjesnoj crkvi. Usp. I. Fisković, Pelješac u prapovijesti i antici, Pelješki zbornik I, 1976, 15—80, posebno 48—73 (antika) i 59—61 (Janjina). A. Dračevac, Nadgrobni rimskinatpisi izStona, VAHD 65—67 1963—65, Split 1971, 267—277: *Sextilii, Pomponii, Vmbrii, Lusii, Fulvii,* sve Italici, rimski kolonisti. Iz Janjine su i *Ann{a)ei Quintus* et *Pudens* CIL III 8447 = BD IV, 162. i V, 34 = GZM 1899, 321. d. (O. Hovorka).

na Ilirik 35. g. (App. **111.** 16). Po svoj prilici, torn je prilikom Agripa poharao **i Pelješac,** koji se, inače, izričito ne spominje u antičkim izvorima[22].

Prema tome je na lijevoj obali Neretve Naroni pripadao i dio kopna južno od Žabe, preko kojeg je — kroz Vukov klanac — Narona imala kopnenu vezu s Pelješcom **i** Stonom. Na toj liniji se otvara regionalni put Narona—Slano, na koji su se vezivala brojna rimskodobna naselja — Opuzen, Lovorje, Slivno, Kuti, **Neum,** Mislina, Vranjevo Selo, Topolo, Ošlje, Smokovljani, Čepikuće i druga, izgleda uglavnom latifundije konjunkturnog stočarskog uzgoja[23]. Od naseobina autohtonog stanovništva, izuzev gradinskih kamenih nasipa, nije se sačuvalo ništa. Cesta se u Slanom vezivala na komunikaciju koja je preko Zavaie izlazila na magistralni put kod ljubinjskog Graca *(Pardua)*[21]. Prema tome, Naroni je po svoj prilici pripadao i Ston, kopneni prilaz Pelješcu[25], dok je slansko primorje, najvjerojatnije već pripadalo Daorsima[26].

Središte daorske župe, koja uglavnom odgovara srednjovjekovnoj arhontiji humskoj, nalazilo se na Ošanićima kraj Stoca (danas Gradina u Ošanićima). Njezin je kontinuitet u rimsko doba nastavljao *municipium Diluntum*[27], koji se spominje još u kasnoj antici kao *mun. Dellontinum,* na području biskupiie Sarsiterensis (533. g.)

Grčki historiograf Hekatej iz početka 5. st. pr. n. e. je Daorse smatrao tračkim plemenom[28]. Zbog toga su o njihovu etničkom porijeklu nastale nedoumice i kod savremenih istraživača, pa su ih neki smatrali tračkim plemenom. Tako Patsch

22 Pelješac nije prikazan na Ptolemejevoj karîi. Kartografski problem v. M. Kozličić, Ptolomejevo viđenje istočne obale Jadrana, VAHD, 74, 1980, 103. ss,, posebno 140. d. i 144. d. (usée rijeke Naron, Ptol. II 16, 3, i Rhizonicus sinus, Ptol. 16, 3). Pelješac u rimsko doba, v. I. Fisković, dj.nav. ubilj. 21, s kartom prethistorijskih i rimskih nalazišta. M. Zaninović, Limitacija stonskog polja, Adriatica 1970, 489, dd.—Čini se da na P. pomišlja Ps. Skylaks, pogl. 23: „Prije nego li se doplovi do rijeke Narona, velik dio zemlje jako strši u more" M. Suić, Rad JAZU, 306, 1955, 127

23 I. Bojanovski, Neka pitanja antičke topografije Donje Neretve, ed. HAD Split, 1980, 182,189 (Opuzen, Kuti, Lovorje, Slivno, Mislina). P. Anđelić dj. nav. u bilj. 20,44 — 45. — *Smokovljani: P. Ael. Cassianus* supruzi *Aelpidiae* (?), sa gradine Sutvid u Smokovljanima (CIL HI 8409). *Ošlje:* rimska utvrda na Gracu iznad Ošlja, sa tri vrha (vlastito rekognosciranje, usp. P. Anđelić η. mj.). *Topolo:* Neljetove (= Neljet grad), u polju jugoistočno od sela (podatak Romane Menalo, arheologa Gradskog muzeja u Dubrovniku). *Vranjevo Selo:* substrukcije gradevine na parceli Grude (vl. Đ. Krmek), odakle potječu 2 ulomka crijepa sa žigom — VVARIS i SARPANS (Z. Marić, Izvještaj Zavodu za zašt. sporn, kult. BiH br. 03-775/60 i 838/60). Nekropola s urnama kod kuće Joze Savića (ibidem).

24 *Pardua* = Ljubinjski Gornji Gradac, I. Bojanovski 1973, 175. i I. Bojanovski 1983, 13—15.

25 I. Fisković,Pelješac(dj.cit.ubilj.21),61—63. M. Zaninović, Adriatica 1970,489—502. A. Dračevac, VAHD 65/67, 1971, 267. ss.

26 *Slano:* Bazilika sa sarkofazima (6. st.), F. Bulić, Bull. daim. XXIV, 1901, 85 ss. Uz put prema Zavali je Gradina na brdu Neprobié s obiljem rimske opeke i crijepa, Fortunić-Milas, Slano 1935, 9 (provjereno). Iz susjedne Trebimlje (Popovo polje) je natpis P. Aplija Plasa, dekuriona *mun. Dil{unti),* D. Sergejevski, Iz rimske arheologije, GZM XLVII, 1935, 17—19. = J. Bojanovski 1977, 83. d. i 1978, 162. Rimske ruševine (u stvari bedem) kod Zamisline, nedaleko od Stona, v. G. Novak 1967, 51, mogle bi, možda, obilježavati granicu dvaju autonomnih municipaliteta — Narone i Diluntuma (?).

27 C. Patsch, Daversi, RE IV, 1901,2231. Z. Marié 1973, 109. ss. J. Bojanovski, Mogorjelo — rimsko Turres, GZM (A), n. s. XXIV 1969, 146—150.

28 Prema glosi Stephana Bizantinca, C. et T. Mullen, Fragmenta historicorum graecorum, Parisiis 1841, Hecatei fragm. 130: *Darsioi éthnos Thrakion = Darsii, gens Thraci(a)e.* — O Tračamma na Jadranu v. C. Patsch, Herzegowina, 40—44 *(Manu, Daorsi).* K. Patsch, Trački tragovi na Adriji, GZM XVUI 1906, 463—467.

upozorava na neke lingvističke konkordancije između tračkog istoka i zapadnog Balkana. Ta homonimnost obuhvata etničke, hidrografske i topografske nazive, kao što su — po Patschu — *Scirtones* (Scirtari), *Asamum, Adzizium, Nestos, Salona, Baloie, Saldae, Bryges, Manioi* i još poneke. Narona bi, po tome, ležala u području koje je pripadalo tračkim Manijima, koje su kasnije potčinili ilirski Ardijejci i pretvorili ih u kmetove[29]. Međutim, novija arheološka i lingvistička istraživanja nisu potvrdila mišljenja o tračkom porijeklu Daorsa. Arheološka istraživanja su pokazala da se na ošanićkoj Gradini radi o istoj kulturnoj faciès kao i kod ostalih plemena centralnog ilirskog područja: kod Tračana je zastupljena incineracija, a inhumacija kod Daorsa, kao i kod njihovih susjeda; od keramike je, pak, zastupljena domaća keramika protoilirskog tipa[30]. Isto pokazuje i onomastika koja pripada jugoistočnom ilirskom imenskom području, s imenima *Epicadus, Temus Gentius, Firmes, Monunius, Glavus, Plassus, Zanatis, Annaeus, Bato* itd.[31]

U ilirsko porijeklo Daorsa, izgleda, nisu sumnjali ni Rimljani. Iz konteksta Livijeve vijesti (45, 26, 13—15) iz 167. g., kad je Daorsima dana *immunitas,* moglo bi se zaključiti da Livije ne izdvaja Daorse od ostalih Ilira kojima se određuje upola manji danak *(ceterisque Illyriis vectigal dimidium impositum eius, quod régi* (se. Gentio) *pependissent),* dok Apijan porijeklo Daorsa izvodi od imena Daorto *(Daortho),* kćeri Ilirija, mitskog eponima Ilira, od koje, navodno, potječu i Darsioi *(Δάρσιοί)*[32].

U kasnorepublikansko i ranocarsko doba Daorsi su cinili posebnu upravnu i etničku zajednicu *(civitas pzregrinonini).* Izvori ih spominju pod nešto različitim imenima kao *Daversi* (CIL III D. XVI = XXIII, 2), *Duersi* Plin. III 143 (Mommsen i Detlefsen imaju lekciju Dauersi), *Daorsei* Liv. XLV 26, 14, *Daorsoi* Polyb. XXXII 18, 2, *Daorsôn* na noveu; *Daoursioi* Ptol. II 16, 8, *Darsioi* App. III. 2 i *Daorizoi* Strab. VII 5. Usporediti i etnik *Daverzus* (Brambach 742)[33]. Kod nas se uvriježio oblik Daorsi (Polibije), što su ga na noveu upotrebljavali i sami.

U ranocarsko doba brojili su svega XVII dekurija (Plin. III 143), ali je njihov politički i kulturni značaj u ranije doba morao biti veći, jer su, vjerojatno, oko sebe okupili i neka manja plemena koja su živjela na istoku njihove oblasti (Ljubinje, Popovo polje, Plana, Fatnica itd.?). Kao peregrini, i Daorsi su služili u augzilijarnim jedinicama, koliko znamo, većinom izvan domovine, tako: *Annaius*

[29] K. Patsch, GZM XVIII, 1906,466, po vijesti Teopompa, kod Ateneja VI101. C.Patsch, Herzegowina, 43. J. J. Wilkes, Dalmatia, 4, 23, 27, 164. G. Alföldy, Dalmatien, 47, smatra, Daorse iliriziranim Tračanima. Patsch je, inače, u svom članku *Daversi,* RE IV, 1901, st. 2231. smatrao Daorse Ilirima („ein illyrischer Volkstamm in Dalmatien"). Usp. Z. Marié 1973a, 109—110.

[30] B. Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Simpozijum 1964, 95—111, posebno 108. d. Z. Marié 1973 (Daorsi), 117—121 (arheološki materijal s Ošanića) i Z. Marié 1976, 250. d.

[31] R. Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, Simpozijum CBI, 1964, 29. d. R. Katičić, Die illyrischen Personennamen in ihren südöstlichen Verbreitungs gebiet, ŽA XII/1, 1962, 95—120. Z. Marié 1973a, 117.

[32] Ilirije *{Illyrios),* sin Kadma i Harmonije, mitskih vladara Ilira, App. 111. 2 (ed. P. Viereck et A.G. Roos, Lipsiae, 1962, p. 327). I po Liviju, Daorsi su Iliri (45, 26), ali je 167. g. njihov tretman drukčiji zato što su se odmetnuli tek u toku borbe od Gencija, dok su se ostali odmetnuli *incolumi Gentio.*

[33] *Daverzus,* Brambach 742 = CIL XIII 7507, Bingium, cfr. Th. Mommsen, Ephem. epigr. V, 183, 242 = C. Patsch, RE IV, 2231 (godina nije navedena).

pravai f. Daverzus miles ex coh. IIII Delmatarum, u Germaniji[34], a *Venetus Diti f Daversus, pedes coh. III Alpinorum,* vojnička diploma iz Salone od 13. VII 93. g.[35]

Venetus, sin Ditov, prvi je Daors koji je pismeno potvrđen kao rimski građanin Î93 g.n.e.)· Međutim, da je bilo Daorsa koji su to pravo i prije stekli, kao, na primjer, *T. Flavius Blodif. Plassus,* njegova supruga *Flavia Tatta* i sinovi *T. Flavius Epicadus, p Flavius Laedio aed{ilis), IHI vir i. d. Naronae,* a vjerojatno i njihov sin i brat *Laedio,* koji im je i postavio spomenik, potvrđuje ovaj natpis iz Stoca što navodi domaće ljude koji su, vjerojatno, civitet dobili još od Vespazijana, Domicijanova oca[36]

Gledana kroz Ošaniće, materijalna kultura Daorsa snažno je prožeta grčkim (helenističkim) utjecajima. To napose vrijedi za importiranu g«a?/na-keramiku[37], za razvijenu novčanu privredu (kovanje vlastitog i upotreba novca susjednih naroda)[38], a posebno za helenistički urbanizam na Ošanićima. Nakon intenzivnih iskopavanja (1963—1980), danas je dosta dobro poznata urbana struktura daorskog grada na Ošanićima (od oko 300. do oko 50. g. st. e. ?), jedinog poznatog ilirskog grada na jadranskom području[39].

Ruševine grada koji M. Suić 1976, 16 défínira kao model autohtonog grada „smještene su na krševitom platou i grebenu iznad današnjeg sela Ošanići kod Stoca u Hercegovini, upravo iznad mjesta gdje potok Radimlja izbija iz kanjona i ulazi u plodno Vidovo polje. Ruševine kuća, manjih gospodarskih zgrada i stepeništa naziru se na svim dijelovima grebena koji je visok oko 250 m, a na vrhu kojega se nalaze ostaci moćne utvrde s kiklopskim zidovima, danas mjestimično očuvanima i preko šest metara. Na krševitom platou ispred utvrđenja nalazi se gradski trg, zatim ostaci javnih zgrada (medu njima je i hram, I. B.), golema cisterna i neke zajedničke gospodarske zgrade . . ."[40]

Obrambeni objekti, gradeni u ranijem periodu grada, izgrađeni su megalitskom tehnikom, bez upotrebe maltera, sa pravilno otesanim kvaderima većih dimenzija

[34] CIL XIII 7507 = I. Rhen. 742, Bingerbriick.

[35] *. . . pediti Veneto Diti f. Davers(o), et Madenae Plarentis filiae, uxori eius, Deramist{ae) et Gaiof. eius,* dakle i supruzi Madeni i sinu Gaju, CIL III D. XVI p. 859 = XXIII p. 1996, rep. Salonis, extat Florentiae, izdata 13. VII 93. g. n. e. Usp. i Th. Mommsen, CIL III p. 282, 2032. — COH III ALP je još od ranog principata boravila u Dalmaciji (logor na Humcu, nedaleko Bigeste). Domaći su u njoj služili od druge polovice 1. st. Takvi su još *Sep. [Epica]dus Pir(amï)* i *Plares Annaei,* oba VAHD 53 (1950—51), 226, br. 35, obojica po imenima domaéi ljudi iz jugoistočne Dalmacije, moguée Daorsi (?). Usp. G. Alföldy, Die Personennamen, 194, 267 (1. st. n. e.).

[36] D. Sergejevski, GZM, n. s. III, 1948,167. d. = A. ij. Šašel, ILJug. I, br. 117: *T.Flavio Blodif. j Plasso patri j pientissimo an(norum) L I et Flaviae Tattae matri j an(nonim) XXXX bene meritae / et T. Flavio Epicado fratri / an(norum) XII et T. Flavio Laedioni / [. . .] aed(ili), IIII* v;>(o) *i(ure) diieundo) Naronae, / [. . .] Laedio f (Urns') vivos* (!) *sibi et s(uis) f(ecit),* Stolac, druga pol. 1. st. n. e. Cf. D. Rendić-Miočević, VAHD 52 1950), 47. *T. Flavius Laedio* je u susjednoj Naroni obavljao najviše dužnosti. Usp. i R. Katičić, ŽA XII, 101: A. Mayer, Die Sprache, 90.

[37] Z. Marié 1972—73,179 ss. = WMBHLSVI, Heft A, Sarajevo 1979, 11—15; Z. Marié 1975—76, 5—99, posebno 38—46 (Pokretni arheološki materijal) = WMBHLS VI, Heft A, Sara jevo 1979, 89—95, s odgovarajuéom dokumentacijom.

[38] Z. Marié 1973 (v. bilj. 2), 237 ss, T. I—IV (novei kralja Baleja, grada Pharosa, Dirahija, rimski republikanski novei, novae grada Anaktoriona (?) i Korinta). Z. Marié, Dva nova primjerka daorsijskog novca sa gradine Ošanići kod Stoca, Godišnjak CBI—X1II/11, 1976,253—259.

[39] Interpretaciju arhitektonskih objekata usp. Z. Marié, 1972—73, 174—179. Usp. i Z. Marié 1975—76, 29—38 = WMSHLS VI (19/9), 78—89.

[40] Z. Marié 1976, 247. Na str. 251. navodi i hram. Za taj objekat M. Suie 1975, 80, s oprezom navodi „ostaci objekta koji je po svoj prilici imao ulogu kultnog mjesta". Usp. Đ. Basier, yradina na Ošanićima kod Stoca, Naše starine 3 (1955), 79. d. Cfr. Z. Marié 1972—73, 1975—76. ι 1978 23—67, T. I — XLVI.

i uskim sljubnicama (fugama), dakle na način kako se to radilo u helenističkim zemljama i na Mediteranu uopće[41]. U rimskoj tehnici, s upotrebom žbuke, izgrađeni objekti vjerojatno već potječu iz vremena rimske uprave[42].

Osim nepokretnih objekata, iskopavanja su dala i veliki broj sitnijih, pokretnih nalaza, najviše keramičkih predmeta (gnathia keramika vertikalnih rebara, 4. do 2. st. pr. n. e.); najčešće se radi o skifosima, rjeđe su to oinohoe i amfore[43]. G. 1977. otkriven je ispod utvrdenja depo s 245 odredljivih željeznih, brončanih, staklenih i srebrnih predmeta i mnoštvom neodređenih objekata, te razni kalupi, nakit, oruđe itd.[44], negdje iz 2. st. pr. n. e. Razno oruđe i oružje potječe i iz kulturnih slojeva, kao što su strelice, koplja, fibule, kaciga; među njima je i nekoliko fibula srednjolatenske sheme (3—·1. st. pr. n. e.), posljednje iz spomenutog ošanićkog depoa[45] itd.

Veliko naučno značenje imaju i novčići 3. i 2. st. pr. n. e., medu njima i brončani novci s legendom DAORSÖN, vjerojatno kovani na Ošanićima[46], od kojih je dosad poznato devet primjeraka[47]. Kovani su prema grčkim uzorima i s grčkim natpisom „Daorsôn", što bi valjalo rekonstruirati u *(fj των) Δαορσών (πολιτεία)— = civitas Daversorum* (država, općina, župa Daorsa), dakle po uzoru na legende na kovovima grčkih gradova-polisa. Na novcu je, kao simbol navedene državine, prikazan model broda (prema analizi M. Kozličića na dvije nominale su prikazani trgovački i ratni brodovi)[48], što je očita indikacija da su Daorsi, kao eminentno trgovački narod, plovili ne samo po Neretvi nego i morem, te da su imali i izlaz na *svoje* more, najvjerojatnije današnje slansko primorje[49].

Od šezdesetak raznih novčića pronađenih na Ošanićima, njih 39 pripada vremenu 3. i 2. st. st. e. Najčešći su novčići kralja Baleja *(Ballaios)* kovani u Risnu, ukupno 21 komad, a k tome još i šest njegovih hvarskih kovova[50]. Sve to ilustrira i visoko razvijenu novčanu privredu kod Daorsa.

Teritorij peregrinske civitas Daorsa, kasnije područje municipija u Diluntumu (od sjevera na jug: Bijelo Polje, Bišće polje, Dubrave, Popovo, Stolac s okolicom

[41] Vidi referate sa Međunarodnog kolokvija „Utvrdena ilirska naselja", Mostar 24—26. X 1974, Sarajevo 1975, Posebna izdanja CBI, XXIV, knj. 6, str. 5—333 — megalitska utvrdenja u Jugoslaviji, Albaniji, Južnoj Italiji, Rumunjskoj itd., passim. I. Bojanovski, Materijali, gradeyinske tehnike i strukture u unutrašnjosti antičke Dalmacije, Zagreb 1980, 41—72 (passim). U toku istraživanja, izvršio sam konzervaciju južne kule i vrata u ,,kiklopskom" zidu na Ošanićima.

[42] Z. Marié 1976, 250.

[43] O keramici i njenom datiranju, Z. Marié 1972—73, 179—183, i Z. Marié 1975—76, 38—46 (amfore, posude s horizontalnim kanelurama, gnathia keramika, posuđe rađeno rukom i ostali keramički materijal).

[44] Z. Marié 1978, 23—67, T. I—XLVI.

[46] Z. Marié 1978, 56, T. XXV, 32—35 (srebrni nakit). Usp. radove istog autora: a) „Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca", GZM (A) n. s. XXVII—XXVIII, !972—73, 257—258, T. I—II, i b) „Novootkrivena obloga pojasne ploče sa Gradine u Ošanićima kod Stoca", GZM (A), n. s. XXIX 1974 (Sarajevo 1976), 35—38, T. I—II = WMBHLS VI, Heft. A, 1979, 205—208, T I—II

[46] V. bilj. 2, 6, 38.

[47] S Ošanića sigurno potječu Četiri primjerka: Đ. Basler 1971, 333. dd. Z. Marié 1976, 253. dd. Cfr. M. Kozličić 1980—81,175, si. 5. Citirano u bilj. 6; v. i bilj. 2 i 38.

[48] M. Kozličićl980—81,163. ss (v. bilj. 6). Istoga je tipai dosad nepoznati labeatski novae, D. Rendić-Miočević 1973, 9. d. (cit. u bilj. 6).

[49] Da je teritorij Daorsa izlazio na more, smatrao je i C. Patsch, Herzegowina, 41 d., si. 14 i 15 (novčići Daorsa s prikazom lađe). Mišljenje je (uglavnom) prihvaéeno u nauci.

[50] Z. Marié 1972—73,237. dd. — Novci kralja Baleja bili su vrlo prošireni u južnom jadranskom primorju (nađen je i veliki depo kod Narone), usp. J. Brunšmid 1898, 75 (cit. u bilj. 6). D. Rendić-Miočević 1964, 83. ss. il. Marovié 1976, 222. dd(nav. u bilj. 2).

i Ljubinje) vrlo je bogat materijalnim ostacima antičkog života. Međutim, broj natpisa nije ni kako u skladu s arheološkim ostacima, pa otuda nastaju i neke dileme.

Na Grčinama u Potocima (Bijelo Polje) 1902. g. bila je djelomično otkopana jedna kasnoantička bazilika (5. i 6. st.). Crkva je nastala na mjestu jednog mitreja (ili u njegovoj neposrednoj blizini), na što upućuje i jedan votivni zapis sa Grčina u cast Mitre: *Deo Soli invicto Meteri* (=Mithrae), što su ga postavili *Aur(elius) Maximinus, Flavi(us) Marcellinus, Flavi(us) Marcellus,* te *Rumanus* i *Marcianus* (4. st.), sve imena neutralnog karaktera, što je za ovo kasno doba i normalno. Sa Grčina je iex voto *Deae Iunoni Sanctae,* što ga je podigla *Iunia Varena.* Bazilika je pripadala naselju koje se razvilo u podnožju Gradine, dakle na epihorskom supstratu, pored puta koji je iz Mostara vodio u unutrašnjost zemlje (trasom Bijelo Polje—Porim—Borci —Konjic—Sarajevsko polje i dalje), na kojem se u rimsko doba nalazila posada, a vjerojatno i carinarnica, kao i u Konjicu i Jajcu. U torn istom naselju djelovale su u određeno vrijeme i domaće ciglane sa žigovima *Cai . .., Iunius Ba. . .ena* i *Ne. . .* (GZM 1904, 34), što također upozorava na relevantnost ove aglomeracije, koja je, na žalost, ostala dovoljno neistražena. U Bijelom Polju su otkriveni i grobovi Istočnih Gota (dva sarkofaga s nakitom), koje je ovamo, očito, doveo isti razlog kao i Rimljane — prometni položaj mjesta (6. st.). Nešto južnije u Sutini, pred samim Mostarom, otkrivena je i druga ranokršćanska bazilika (5—6. st.), također s ostacima naselja, što ukazuje na dobru naseljenost područja[51].

Vise rimskodobnih naseobina evidentirano je i na Bišću polju nizvodno od Mostara, medu njima u Baćevićima, Mukoš hanu, Hodbini, Trijebnju, Negočinama, Rotimlji, Kosoru, Blagaju, Gnojnicama i druga. Dobrim položajem, a čini se i razvijenošću, odlikovala se aglomeracija Negočine[52].

Ostaci jednog rimskog urbanog naselja sa termama i luksuzno uređenim zgradama (freske, mozaici itd.) otkopani su još 1892. g. u jugozapadnom dijelu Stoca, u blizini katoličke crkve[53]. Sudeći po pečatima s uvoznih opeka *Solonas, Q. Cl. Ambrosius, Q. Gravim Priscus, Servilia, Caius Pr. . ., Cassianus, Tiberius* i *Vettius Avitus,* moramo računati s ranim postankom ove urbane aglomeracije na Bregavi[54]. Vrlo pogodan položaj grada na Bregavi i na staroj komunikaciji ne isključuje ni mogućnost kontinuiteta iz predrimskog vremena. Sva je prilika da upravo ovdje valja tražiti rimski Diluntum, o čemu će još biti govora.

[51] Navodim samo dio iz bogate literature: *Bijelo Polje:* V. Radimsky GZM I, 1890, 337—342 = WM BH I, 1893, 303—307. K. Patsch, GZM XVI, 1904, 33—43 = WM BH IX, 1904, 246—272 (Potoci). Ph. Balüf, Strassen, 36. 5«//««: V. Atanacković-Salčić, novine „Sloboda", Mostar, br. 39 od 18. IX 1978. g. Za Potoke u B. Polju usp. i N. Miletié, GZM (A), n. s. XVIII 1962, 153—157.

[52] V. Radimsky GZM III, 1891, 159—192 = WM BH II, 1894, 3—34, gdje se govori i o rimskoj cesti od Negočina (Buna) do Bijelog Polja i Porima, te dalje. K. Patsch, GZM XVI 1904, 42, si. 12, 13, 14 - WM BH IX, 273, Fig. 147—149 (Stjepan-grad = Blagaj). E. Pašalić, 1960, 65—67. P. Anđelić, Bišćc i Blagaj, politički centar humske zemlje u srednjem vijeku, Hercegovina I, Mostar 1981, 41—72 (Rodoč, Blagaj).

[53] Ć. Truhelka, GZM IV 1892, 350—359 = WM BH I, 273 ss. F. Fiala, GZM V, 1893, 511—517 = WM BH III, 279 ss. (zajedno s Patschem); GZM VII 1895, 370—375 = WM BH V, 169 ss. K. Patsch, GZM XII 1900, 169—172 = WM BH VIII, 102 ss (natpisi). *O pečatima:* C. Truhelka IV 1892, T. VII i K. Patsch, XIV, 1902, 10 = WM BH IX, 284 (pečat *Servilia)* i Herzegowina, 116. D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, 23, br. 35—39; 93, 1940, 157, br. 25—26; GZM, n. s. VIII, Î948, 167—170. sa si. (sve natpisi). O novim nalazima u Stocu izvještava V. Atanacković-Salčić, Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istraživanja (Stolac i Trebimlja), Tribunia 5, 1979, 7—40, si. 1—8 i T. I—VIII.

[54] Ouvozuopeka,uglavnomcrijepa,udolinu Neretve, v. C. Patsch, Herzegowina, 114—116, 124—127. E. Pašalić, 1960, 83. I. Bojanovski 1980, 54—55.

Arheološki ostaci naseobina iz rimskog vremena vrlo su česti i na prostranotn području oko Stoca i dalje na istok i jugoistok (okolica Stoca, Dabar polje, Ljubinje, Popovo polje)[55], ali nam prostor ne dozvoljava da ih sve nabrajamo. Za kontinuitet naseljenosti iz ilirskog doba govore i brojna prethistorijska naselja gradinskog **tipa** *{castella, oppida),* od kojih spominjemo samo najznačajnija: Gradina Ošanići, Visnik, GradinauLjubinju.Ograč kod Hodbine, Kičin u Suhopolju, Dupci gomila u Hodovu i druge. Gusti raspored naselja ukazuje ne samo na dobru naseljenost nego i na ekonomsku živost područja, koja se oslanjala, u prvom redu, na uzgoj stoke za tržište, pa otuda i brojne rustične vile[56]. Kako nas izvještava Polibije (XXXII 9, 4—5), Delmati su Daorse prisilili da im plaćaju danak u stoci í žitu što znači da su proizvodili i žito. No, čini se da je još iz predrimskog vremena glavna ekonomska grana kod Daorsa, pored stočarstva, bila i trgovina, pa nam se oni ukazuju i kao posrednici u razmjeni dobara između svojih gorštačkih susjeda i grčkih i rimskih trgovaca. U starije doba je glavni forum bio u Naroni, no u rimsko se doba razvijaju i druga tržišna središta, kao što je na primjer ono u Tasovčićima η a Neretvi. Iz Tasovčića potječe i počasni natpis brace Papija, najstariji rimski epigrafski spomenik iz Bosne i Hercegovine, postavljen još 36/35. g. pr. η. e.: *Imp-(eratori) Caesari divif(Mo) / Sicilia recepta C(aius) Papius Celsu[s] / M(arcus) Papius Kanus fratres* (CIL III 14625)[57]. *Papii* su poznati i iz Narone kao ugledna italska obitelj, koja je posjedovala velike posjede ne samo u Naroni nego i u Čapljini i Tasovčićima[58], a koja je, vjerojatno, i dobar dio svoga bogatstva stekla trgovinom s Daorsima.

Iz Višića kod Tasovčića je velika vila rustika koja pripada tipu vila na velikim prigradskim imanjima *(fundi, praedia)* sa stambenim i ekonomskim dijelom. Stambeni je dio graden u obliku slova U (U-zgrada tripartitnog tipa). Najstariji dijelovi ovog velikog kompleksa datiraju iz 2. st. n. e. Čini se da je i ova *villa rustica* sa svojim pertinencijama stradala krajem 4. st., kada i Mogorjelo s druge strane

[55] *Okolica Stoca:* C. Truhelka GZM IV, 1892, 359 ss. (Vidoštak, Todoroviei, D. Poplat, Burmazi, Gradac, Vranjevo Seio, Neum). *Dubrave:* I. Bojanovski, Godišnjak CBI, kaj. XVII/15, 1978, 66—78 (Crnići, Hodovo, Rotimlja, Hodbina, Trijebanj-Idriz Mahala, Kozica itd.). Usp. V. RadimskyGZM III, 1891, 190—191, i Ć. Truhelka GZM IV, 1892, 364. J.Petrović, GZM (A), n. s. XII, 1957, 173 — 183 (depo novca iz Trijebnja). E. Pašalić I960, 65. d. *Dabar-polje:* Ć. Truhelka GZM IV, 1892, 365 (Ljubinići, Kletišta, Labišići). E. Pašalić 1960, 66 (Hatelji). I. Bojanovski, 1978, 109 (cesta Dabar-polje—Nevesinjsko polje, via Zovi Do). *Lju binje:* I. Bojanovski 1973, 152—159 (Zabrđe, Ubosko Gornji Gradac). E. Pašalić 1960, 65—66. *Popovo polje:* I. Bojanovski, Tribunia 3, 1977, 74 (Veličani), 82 (Trebimlja) i I. Boja novski 1973, 172. dd. (Hum). V. Atanacković-Salčić, 1979, 28. dd. (Trebimlja).

[56] *Gradine:* V. Radimsky, GZM III, 1891, 169 (Ograč), 175 (Kičin); GZM II, 1890 293 d. = WM BH II, 52 (Vrsnik) i dr. O ckonomici v. E. Pašalić, Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosii provincije Dalmacije, GID BiH X, 1959, 297. ss., posebno 314. d., gdje se govori o stočarstvu « Sabrano djelo, 1975, 317. ss.

[57] *Tasovčići:* K. Patsch GZM XVIII, 1906, 382. dd., sl. 12. Natpis obilježava ranu pojavu Italika u unutrašnjosti. Ostaci naselja na Crkvini *(Ad Turres)* uglavnom su iskrčeni sadnjom zadružnih vinograda. Usp. D. Sergejevski, Sporn. 77, 1934, 25, br. 38 i 93, 1940, 157, br. 25. I. Bojanovski 1973, 141. d. (Tasovčići kao raskrsnica jimskih puteva).

[58] M. Pavan, Ricerche, 167. d. C. Daicovici, Gii Italici in Dalmatia, u Ephemeras Dacoromana, V, 1932, 57. dd. Česti su i *Atilii,* vjerojatno libertini iz Narone: *P. Atilius Cognatus* i njegova liberta *Atilia Quarta* (CIL III 1847), C. Patsch, Herzegowina, 90.i bilj. 3 i 4; M. Pavan, Ricerche, 153 d. iz Čapljine. *Atilia Ermetilla* iz Tasovčića je postavila epitaf *lulio Urso co(niugi),* D. Serge jevski, Sporn. 93, p. 25, dok je *Fl(avius) Fortunatus* podigao spomenik *Atiliae Quartae uxori,* idem, Sporn. 77, p. 25. O familijama *Atilii* i *Papii* y. K. Patsch, Iz Narone, GZM XXIV, 1912, 599 ci. Sve su to primjeri poduzeiništva. Kao prirnjer poduzetništva jedne italske familije neka posiuze *Laecanii* iz Istre, usp. J. Šašel, AV XXXV 1984, 296. d.

rijeke Ncretvc[5D]. U nekim dijelovima gradevine podovi su bili ukrašeni mozaicima, **koji** su, na žalost, ostali pod zemljom.

Pa, i pored tolikog broja naseljenih mjesta rimskog tipa, dugo se lutalo u potraz za Diluntumom, glavnim centrom Daorsa nakon propasti helenističkog grada ₙa Gradini Ošanići[60]. Razlog tome je vrlo skroman broj natpisa iz rimskog doba. **Iako** je u dugom periodu od 500 godina rimske vlasti došlo đD vidioj rmtorijalnog napretka u svim granama radinosti, u poljodjelstvu, zanatimi itd., a m˘o2it3 u 3. i 4. st, Iliri (pa i Daorsi?) su u ogromnoj većini i dalje ostali priprosti stocari i zemljoradnici[61]. I dalje su održavali stare običaje, među njima i pogrebn-î. Običa ; postavljanja nadgrobnih spomcnika rimskog tipa najčešće su prihvatali krupniji zemljoposjednici, te oni koji su preselili u gradiće, gdje su utjeoaji romanizacije bili jači. Što se tiče Rimljana, oni nisu potiskivali domaće tradicije, dapače, su ih *x* podržavali[62]. No, ostaje kao realna mogućnost da je epigrafske lapide progutala - zgradnja Stoca i njegove tvrđave u tursko doba i ranije.

A. Evans i Ć. Truhelka, koji su itinerarsku cestu Narona—Diluntum—Ad Zizio (Tab. Peut.) vodili dublje kroz unutrašnjost Hercegovine, lociraju Diluntum u Stolac[63]. Pristalice obalnog pravea ove ceste lociraju ga sad u Koteze (K. Miller), sad u Hutovo (A. Mayer), odnosno neodređeno u Popovo polje (H. Kiepert)[64]. Ni K. Patsch se nije složio s ubikacijom Diluntuma u Stolac, jer mu tada još ni je bio jasan bregavski pravac ceste[65]. A. Domaszhewski je Stolac identificirao s putnom stanicom Ad Turres, dok ga E. Pašalić i G. Alföldy, oslanjajući se na epitaf P. Elija Plasa, *dec. m(unicipiï) Dil(unti)* iz Trebimlje, sela na jugu Popova polja, ubiciraju u Trebimlju ili negdje na Popovo polje u blizini Trebimlje[66]. Međutim, ako se oslonimo na trasu ceste Tabule i Itinerara, kako ju je na terenu odredio D. Sergejevski, postaje posve jasno da Diluntum treba locirati u današnji Stolac, što su **potvrdila** i dopunska istraživanja ceste[67].

Gdje je, dakle, bio Diluntum? Svi reîevantni elementi arheološkog, epigrafskog i hodološkog karaktera ukazuju da Diluntum valja tražiti u Stocu na Bregavi, u mahali Podgrad, na mjestu na kojem je Truhelka 1892. god. otkopao vise rimskih

[50] I. Čremošnik, Rimska vila u Višićima, GZM (A), n. s. XX, 1965, 147—260.

[60] Ne zna se ime daorskog naselja na Ošanićima. Predloženi oblik DAORSOI, -ÖN/Z. Marié 1975—76, 5, dakle u pluralu je mogué. Nominativ singulara bi u torn slučaju glasio DAOR-r **SON.** No, ime grada moglo je biti i drukčije.

[61] Vjerojatno da Daorsi kao savezničko pleme nisu bili kažnjeni prisiinom regrutacijom, **ako** su kasnije kao tributari služili u kohortama, npr. CIL III D. XVI p. 859. i XIII 7507.

[62] E. Pašalić GID BIH X 1959, 302 = Sabrano djelo, 321. C. Patsch, Herzegowina, 80. iss.

«[3] A. Evans, ARI, 1883, 92. Ć. Truhelka GZM IV, 1892, 364.

[64] Pregled lokacija v. E. Pašalić, 1960, 62—64. E. Pašalić, Römische Strassen in Bosnien und der Hercegowina, AJ III, 1959, 66—72. I. Bojanovski 1969, Mogorjelo-rimsko Turres, **GZM** (A), n. s. XXIV, 1969, 137—146, i I. Bojanovski 1983, 7—15.

[65] V. RE s. v. *Diluntum.*

ββ Natpis iz Trebimlje: D. Sergejevski GZM XLVII 1935, 17—19 + I. Bojanovski, Inbunia 4, 1978, 162. sa si. (revidirani tekst): *D. M. S. / P(ublio) Aplio Plasjso patripientis/simo ªJj<urioni) m(unicipi) Dil(unti) Iʳ et A[nniae flKiae)] infelicissijmae def(unctae) an(norum) VIIII. I r(ublius) Annijus v(ivus) sibi et j* [10] *suis fecit.* Usp. Tribunia 3, 1977, 83—86. i V. Atanacković--fcalcic 1979, 28. dd. Lokacije: E. Pašalić 1960, 63 i AJ III, 68. G. Alföldy, Dalmatien, 144. >■ *i-* Wilkes Dalmatia, 258 (u Ljubinje ili Trebinje). Diluntum je lociran i u Hutovo pelje, Vranjevo **aelo** ι Neum, v. I. Bojanovski 1973, 152, bilj. 72.

" D. Sergejevski, 1962, 111—113.1. Bojanovski 1973, 137—187. Usp. Isti GZM (A), n. s. XXIV 1969, 138-146.

građevina: tri stambene, jedan termalni pogon, dok je zgrada s mozaicima i hipokaustum ostala nepoznate namjene[68]. Položaj ovog naselja, kao i arhitektonska struktura građevina, potvrđuje da je u pitanju urbano naselje, jedno od najznačajnijih u slivu donje Neretve, koje po veličini, po urbanim sadržajima i po značaju nadilazi jedino Narona.

Municipalni status naselja *rε.* Eugavi potvrđuju i sačuvana epigrafska svjedočanstva, među njima i fragmentarni natpis s municipalnom formulom LDDD = = *l(oco) d(ato) d{ecreto) d{ecurionum),* na kojem se između ostalog pouzdano čita *m]atri k{astroruml)* (CIL III 13874, Stolac). Nadalje, u Stocu su nađena i tri beneficijarska natpisa iz 3. st., vremena kada je antička aglomeracija u Stocu doživjsla svoj najveći procvat[69].

U prilog takvoj lokaciji Diluntuma govori i Činjenica što su municipijima obično postajali razvijeniji epihorski centri, najčešće središta peregrinskih općina *{civitates).* Zato i Diluntum valja tražiti u nekom epihorskom razvijenijem centru, a takvo je naselje bilo i ono u Stocu (Podgrad), gdje se vjerojatno nakon propasti plemenskog grada Dr.crsa na Ošanićima već počeo razvijati novi centar. Da je Diluntum u rimsko dota tio 2načajro rarelje, dckazuje i to što je taj municipij 533. g. bio dodijeljen biskupu novoosnovane biskupije Sarsiterensis[70].

Ubikaciju Diluntuma u Stolac dobro određuju i hodološki elementi. Od Stoca (Diluntum) do Vida (Narona) niz Bregavu, dakle utvrđcnim i najprirodnijim pravcem, udaljenost iznosi oko 36 km, koliko navodi i Itinerarium Antonini (XXV m. p.). Udaljenost, pak, cd Stoca *{Diluntum,* Tab. Peut., *Dalluntum* Itin, Ant.) do Tasovčića daje Tabula — XIII m. p., što odgovara stvamoj udaljenosti na terenu od Stoca do Tasovčića *{Ad Titrres)"*[71].

Naprotiv, ostaci antike u Trebimlji relativno su siromašni, prostiru se na nepunom hektaru površine, tez značajnijih nalaza. Očito se radi o ruralnom naselju *{vicus)* u kojem je kao zemljoposjednik živio *P. Aplius Plassus, dec. m. DU*[72]. Za naša istraživanja je ipak značajna i činjenica što se Trebimlja nalazi vrlo blizu obale (nedaleko Slanog), pa bi se i po tome moglo zaključivati da je slansko primorje pripadalo Diluntumu.

Svi, dakle, re'.evantni elementi odlučno idu u prilog identifikacije Stoca s antičkim Diluntumom. Pa, ukoliko su stari gradovi najčešće samo produženje (nastavak) rimskog municipalnog sistema, onda je i današnji Stolac sa svojim podrucjem, i u tom smislu, pravi nasljednik daorskog Diluntuma.

Na osnovu topografskih podataka, koje smo (samo) djelomično naveli, mogli bismo također naslućivati da je antički Diluntum bio centar šire regije između agera dviju rimskih jadranskih kolonija, naronitanske i epidauritanske, te da je

[68] Bilj. 53.

[69] 1. CIL HI ?431: *Marti Aug.* [Λ/?] *Ael(ius) Firmimis b.f. cos. leg. XIHIg(eminae) v.s.l.m.;* 2.8435 = 12789: *Sextus Caesonius Romanusb.f.cos.leg.XIIIIg(eminae) v.s.l.m.;3.* C. Patsch, GZM 1900, 169—172 = WM VIII, 102. s.: */. o. m. Iul(ius) Herculanus be.cos. I lta(licae).* Patsch ovdje citira i oba natpisa iz CIL III, danas zagubljena. Cf. Dodaci, pogl. II.

[70] *... Sarsenterensis episcopus basilicas, quae in municipiis Dellontino, Stantino, Nouense, per Rasticiarum, Potuatico et Benzavatico et supra constitutae sunt. . .,* F. Šišić, Priručnik I, 162. F. Rački, Hist. Sal. 15. d.

[71] Još od predrimskog vremena teritorij Daorsa je imao vrlo povoijan prometni položaj, I. Bojanovski, 1973,151. d. i bilj. 53—58. Usp. od istog autora rad u Godišnjaku CBI,knj. XVII/15, 51—125, posebno 67—77 (dicnica Narona—Hodovo). Cfr. I. Bojanovski 1983, 15.

[72] Trebimlja je tipično ruralno naselje, danas u ljutom kršu, s ostacima predrimskog gradinskog naselja Gradina, na kojsm se vide i tragovi rimskog kaštela. Na lok. Grude su ostaci rimskog i kasnoantičkog naselja (tunar i velika lokva?), I. Bojanovski 1977, 82—87. V. i bilj. 53, 55. i 66.

njegov teritorij otprilike odgovarao ranosrednjovjekovnoj arhontiji Zahumlja, na što bi ukazivao i teritorijalni kontinuitet rimskih tradicija. Ujedno bi to možda značilo da je mun. Diluntumu bio adtribuiran i dio starog plerejskog primorja[73], a čini se i područje od Popova polja na sjeveroistok prema Bileći što su ga, vjerojatno, zauzimala neka manja plemena iz Plinijeve 2. liste, a koja se vise ne spominju u doba kada su u okviru Naronitanskog konventa formirane *civitates peregrinorum* (Augustovo doba?), a u Naronu i Epidaurum dovedene kolonije, o čemu ćemo još govoriti i u idućem poglavlju. U blizini su živjeli i *Deraemistae* (Plin. III 143). Sve su to plemena što ih je 33. g. prije η. e. pokorio Oktavijan (App. 111. 16). Moguće je da je tek tada bila izvršena i dioba na peregrinske *civitates* u koja su bila uklopljena i manja plemena iz Plinijeve 2. liste.

Istočna granica municipija Diluntuma je, po svoj prilici, identična s istočnom granicom ranosrednjovjekovne župe Popovo prema Tribuniji, kako je na terenu obilježena pobijanjem graničnih kamenova na preko 50 km dugoj liniji kroz Trebinjsku šumu — Golubov kamen iznad Omble, kamen u Nenovićima i u Đedićima, te onaj u^Lugu na Trebišnjici, odakle je vodila na Petrov krst u Krtinju[74]. To bi ujedno bila i plemenska granica između Daorsa i — po svoj prilici — Plereja, odnosno kasnijeg agera kolonije Epidaura.

Ne postoje odredeni podaci kada je Diluntum bio podignut u rang manicipija. Jedini su izvor za tu temu natpisi koji su se sačuvali u skromnom broju, a na kojime od carskih gentilicija dolaze samo *Flavii* i *Aelii* (po tri puta svaki)[75]. Po njima bi se moglo zaključiti da je Diluntum municipalni status stekao ili od Flavijevaca ili od cara Hadrijana (P. Aelius Hadrianus, 117—138). Flavijevce poznajemo iz Stoca[76], sve ljudi. odličnijeg društvenog statusa, stara zemljoposjednička aristokracija. Za jednog Flavijevca iz Tasovčića vjerojatnije je da je bio stranac libertinskog porijekla[77]. *Aelii* su iz Prenja i Rotimlje u podrucju Dubrava, a jedan iz Smokovljana, koji bi već mogao pripadati i ageru Narone[78]. No, ako se uzme da je vei poznati nam *Venetus Ditif.* iz 93. god., dakle za Domicijana (81—96. g.), bio *missio honesta* otpušten iz vojske pod plemenskim nazivom *Daversus,* dakle u vrijeme kada Diluntum još nije imao municipalnu konstituciju[79], Diluntum je autonomni status rimskog tipa mogao steći istom nakon 93. g. n. e., ili posljednjih godina Domicijanove vlade, ili tek za Hadrijana. I na ovom primjeru vidimo da peregrini nisu rimska građanska prava sticali svi odjednom, nego postupno, kao i u drugim

[73] Po Strabonu (Vil 5, 5), Plerejima je pripadalo područje između Neretve i Boke Kciciske vjerojatno i zalede oko Trebinja. Teritorij Plereja bio je uglavnom pripojen ageru Epidaura.

"~ ' [74] P. Anđelić, Srednjovjekovna župa Popovo, Tribunia 7, 1983, 68—71, smatra da je do postavljanja biljega (u stvari, miljokaza s rimske ceste, ali dorađenih) došlo „negdje u ranijim periodima srednjeg vijeka". I. Bojanovski 1973, 160, br. 4 („Petrov krst") i 1983, 24—32 *(Asamo, Zidion).*

[75] *lulius Ursus,* Spom. 93, p. 157. iz Tasovčića i beneficijar *Julius Herculanus* iz Stoca (v. bilj. 69, br. 3) očito su stranci.

[76] Bilj. 36 i 66.

[77] *D.m.s. Fliavius) For(turatusl) majritus Atijliae Quar/^tae uxori benemerejnti fecit I vix(tt) ann(os) XXXV,* D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, 25, br. 38 (libertin?).

[78] *J.o.m. P.Ael(ius) Se[ve]rus I.p.,* CIL III12776 = Č. Truhelka GZM V, 1893, 300, Rotimlja ili Trijebanj. — *D.m.T. Marciana defjuncta an(norum) XX. Ael(ius)\Dracontius maritjuscomugi pientissj[i]m(ae) posuit,* D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, 24, br. 36, Prenj. *Dracontius* je njedak kognomen, vjerojatno po nadimku — Iz Smokovljana: *P. AeKius) Cassianus* v. bilj. 23 (CIL III 8409). *P. Aplius Plassus dec. m. DU.* i sin mu *P. Annius* iz Trebimlje (v. vilj. 66) nose Hadrijanov prenomen, što bi ukazivalo na hadrijansko gradansko pravo.

[79] Usp. i natpis CILXIII7507 = Bingium, Brambach 742, cfr.Th. Mommsen, Ephem. epigr. V, 183, 242 *(Annaius Pravai f. Daverzus mil. ex. coll. IIII Delmatarum)* koji nije datiran, ali i on datira negdje iz druge polovice 1. st. nove ere.

civitates. Kεo municipij Diluntum se spominje još samo 533. g., kada je već rimska vlast u Dalmaciji bila propala.

I, napokon, iz Stoca potječe natpis što ga je nedavno objavila V. Atanacković - Salčić (Tribunia 5, 1979, 13—17, si. 2 i T. VII). U pitanju je stela sa tri akroterija i titulusom u kojem se nalazi natpis manima *Caesidio Quadratiano patri pientissimo q{ui] vixit annos [L]XXX* (?). *Terti{a)nus et Quadratianus filii feceru[n]t.* Nadena je na ulazu u Stolac iz pravca Mostara, u Ulici 29. novembra, čini se pored neke starije komunikacije, ali po mišljenju autorice, u sekundarnom položaju na nekom mlađem (?) groblju, dok bi antičku nekropolu valjalo tražiti na lokalitetu Čairi, na desnoj obali Bregave. Čini mi se da je grob mogao stajati i pokraj rimske ceste, koja je u Diluntum ulazila upravo lijevom obalom Bregave, i izgleda u blizini ove ceste. *Caesidii* su porijeklom iz srednje ili južne Italije (vjerojatno posjednici ili obrtnici sa svojom libertinskom *familia).* Kod nas su još poznati iz Salone (CIL III 8956, 14262, 2 i 2254; 8955 i BD 39, 1916, 125), odakle su vjerojatno došli i u Stolac (moguće i preko Narone, gdje, inače, nisu zabilježeni). Sudeći po imenskoj formuli i kognomenima na *-ianus,* spomenik spada u kasni principat (3/4. st.) a pruža nam još jedan primjer, dosta kasne, disperzije Italika u primorskom pojasu Dalmacije. Moguće je porodica bila libertinskog porijekla, koja je i dalje nosila gentile svojih nekadašnjih gospodara. Inače je ovaj nalaz dobar prilog poznavanju topografije Diluntuma.

Ill

OSTALE CIVITATES JUGOISTOČNE HERCEG0V1NE

{Glinditiones, Melcumani, Deraemistae)

Etnička slika predrimske Hercegovine u njenoj protohistorijskoj fazi dosta je nejasna ne samo zbog oskudnosti izvora i njihove različite interpretacije nego i zbog promjena koje su se zbivale među plemenima: neka su se plemena, ona man ja, stopila s jačim etnosima, ili su jednostavno bila preslojena i apsorbirana od jačih osvajača (takav je bio slučaj s Manijcima, koje su apsorbirali Ardijejci)[1], druga su odselila u bliže ili u dalje krajeve, kao, na primjer, Autarijati u područja istočno od Drine, a, kako neki smatraju, i Parteni *{Partnern)* s juga, gdje ih smješta Plinije (III 143) na sjever oko današnjeg Titova Uzica. Prema tome, na etnografiju Ilira, napose onih u kraškom jugoistočnom području, ne smijemo gledati statički, nego dijalektički, u stalnom kretanju, što je i inače odlika stočarskih populacija.

Inače, prema današnjim shvatanjima, stanovništvo Hercegovine je u starije i mlađe metalno doba u kulturnom i etničkom pogledu bilo dosta homogeno, što nam potvrđuju i vijesti antičkih pisaca, ali prvenstveno arheološki materijal i običaji (prvenstveno pogrebni), te antroponimija, koja gotovo bez izuzetka pripada istočnom ilirskom onomastičkom području[2].

Na području današnje južne Bosne, Hercegovine, Crne Gore, te manjeg dijela zapadne Srbije i sjevernog dijela Albanije, što ga je zauzimao Naronitanski konvent, živjclo je u 1. st. pr. n. e. čak 89 plemena *(civitates)*[3], od kojih je u carsko doba

[1] C. Patsch, Herzegowina, 40. d., Manijce smatra tračkim naredom. Za Pseudo-Skylaka *Manioi* su, pak, ilirski narod (Ps. Skyl. 24. Periplus emendatus, M. Suic, Rad JAZU. 306, 1955, 172, 174): *Μανιοί. —Άπο öε Νέστων εστίν 6 Νάρων ποταμός' [6 όέ εϊςπλονς ε'ις τον Νάρωνά* εσΤ ι> . ϊ ο∧ στεν*ός' είσηλεϊ όέ εις αντον και τριήρης, και πλοία εις το* ανω *εμπόριον, απέχον άπο ν(Ά(χσ*$_σ$*ης στάδια π, Οντοί όέ είσιν Ιλλυριοί]* fftroç *Μανιοί. [Λίμνη όέ εσπ το ιϊαο) τοϋ εμπο-Qiov μεγάλη, και ανήκει ή λίμνη ε'ις Ανταοιάτας,* ïfti'oς *Ίλλυοικόν.* Cfr. M. SuiĆ, IstOČna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZLJ, knj. 306, 1955, 134, bilj. 34 i 172 dd. M. Suić, GZM N. S. VIII U953), 111—129.

[2] Po Patschu, ibidem, 41. tračkom etničkom supstratu na Jadranu pripadali su i Daorsi, i to na osnoyu jedne Hekatcjeve vijesti kod Stefar.a Bizantinca: *Daorsioi ethnos Thrakion,* cf. C. et T. Mulleri, Fragm. hist, graec, Parisiis 1841, Hecatei fragm. 130, u latinskom prijevodu: *Darsii, gens Thraciae* (ibidem). Patschevo mišljenjc nije potvrdila ni arheološka situacija, ni onomastički materijal (antroponimija).

[3] Plin. III142 *M. Varro LXXXVHII civilatcs eo* (se. Naronam) *ventilasse auctor est.* — Inače, Varon je kao polihistor pouzdan, a bio je i dobar poznavalac prilika u Iliriji, jer je služio u vojsci sto ju je 78. g. pr. n. e. protiv Delmata vodio prokonzul Gaj Koskonije (Eutr. Brev. a. u. c. VI, i. 4); usp. M. Zaninović 1966, 30. J. Šašel, AV 21—22 (1970—71), 301.

poznato još samo dvadeset, od toga na području Hercegovine njih sedam: *Daversi* (decuriis XVII), *Deretini* (XIIII), *Deraemistae* (XXX)[4], *Glinditiones* (XLIIII), *Melcumani* (XXIIII), *Naresi* (CH) i *Vardaei* (XX) (Plin. Ill 143). Sva navedena Plinijeva plemena imala su još u ranocarsko doba (principal) plemensku autonomiju, unutar svojih peregrinskih župa *(civitates peregrinae),* koje su se formiralc još od ranije prema konfiguraciji terena u prirodno političko-geografske zajednice koje nazivamo župama *(civitates).*

U istočnoj Hercegovini, u njenim prirodnim granicama, od vododjehiicc na sjeveru do Neretve i Trebišnjice, osim Daorsa i Plereja, o kojima je već bilo govora, živjelo je u predrimsko doba još i nekoliko manjih plemena, što ih Plinijc prema Varonu navodi u svojoj 2. listi: *Ozuaei, Partheni, Hemasini, Arthitae* i *Arinistae* (Plin. HI 143)[5], a koja se ne spominju u carsko doba. Njih valja locirati u današnje dubrovačko primorje ili možda nešto sjevernije, na manja kraška polja (Dabrica, Fatnica, Miruše, Rudine i dr.).

Ako korijen ARIN- u *Arinistae (*Arin* + istae) povežemo s hidronimom *Arion* (Ps. Skylax 24), mogli bismo njihova plemenska staništa locirati na rijeku Omblu (Rijeka dubrovačka), koja se u literaturi obično izjednačava s Arionom Peripla, kako dokazuje i J. Lučić, Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka Dubrovačka, Anali HI JAZU, god. VI—VII, Dubrovnik 1959, 117—120. Naprotiv, M. Suić u raspravi „Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo-Skilakova Peripla", GZM (A) N. S. VIII, 1953, 111—129, smatra da je Arion u stvari pogrešno ispisani naziv za rijeku *Drilön* (Drim). I A. Mayer s. v. *Arinistae* (var. Armistae) ovo plemensko ime iz naronitanskog konventa vezuje za Ariön, rijeku između Narone i Rhizona, te za Ariniste kaže *„wie es scheint, Anwohner des Ariön"* (usp. „Die Sprache", 59). S obzirom na korumpiranost rukopisa u oba slučaja, teško se može išta određenog (i konačnog) reći i u pitanju lokalizacije već spomenutog plemena Arinista (Armista?). Ovdje sam želio samo upozoriti na jednu mogućnost koja je već poodavno postavljena kao naučno pitanje u oba smisla, u lingvističkom i topografskom. Jedini način da dođemo do kakva takva rješenja ostaje metoda eliminacije *(per eliminationem),* jer nam historijski i epigrafski izvori pružaju tek neznatnu pomoć. Tako Apijan, spominjući plemena koja su se 33. g. pr. n. e. predala Oktavijanu od prvog pokušaja, navodi i neka koja se mogu identificirati s plemenima iz Plinijeve 2. liste: *Oxyaioi* = Ozuaei (Plin. III 143) i *Pertheênatai* = Partheni (ibidem)[6]. Jači su otpor Oktavijanu pružili *Dokleatai, Interfrourinoi* (= Endiradini?, Plin. III 143), *Naresioi, Glintidiones* (= Glinditiones Plin. III 143), sve plemena iz Naronitanskog konventa, među kojima i neka iz njegova istočnog dijela'. I, napokon, najjači su otpor pružili *Segestanoi, Dalmatai,*

---

4 *Deramistae* CIL XVI 38, Salona iz 93. g. Usp. *Deraemistae* D. Detlefsen, Die geograp hischen Bücher . . ., 1904, 41. *Deremestae* G. Alföldy, Dalmatien 36.

5 Plin. III 143: *Praeter hos tenuere tractum eum* (se. inter Naronam et Epidaurum) *Ozuaei. Partheni, Cavi, Haemasi, Masthitae, Arinistae,* D. Detlefsen, o. c, 42. Nešto drukčiji red plemena ima G. Alföldy, Dalmatien, 36: *Ozuaei, Partheni, Hemasini, Arthitae, Armistae,* koji prihvaća samo Detlefsenove korekcije *Daversi, Deraemistae* i eventualno *Cavi.*

' Medu plemenima koja su se predala od prvog pokušaja (111. 16: *Ὀξυαίους μέν δή καί Περ&εηνατας^ καί Βαδιάτας καί Ταυλαντίους καί Καμβαίους, καί Κινάμβοους καί Μερρομένους,* /»í {Ιυοισσαίθ1^ *α*11 **' δλης πείρας).* Apijan navodi i *Bathiatai, Taulantioi, Kambaioi, Meroménnoi* (Melcumani? Plin. III143) i P>r/.waioi (Pirustai Strab. VII 5, 3), već izvan istodnohercegovaćkog POdruÇja. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 39. d. J. J. Wilkes, Dalmatia, 155. d.

' 'J^' otPor su Oktavijanu pružili : *ίργψ δέ μειζονι ελήφθησαν καί φόρους, δσον:* εξε/ίπον, *ήναγχάσ&ησαν άποδονναι Δοκλεαταί τε κ'αί Κάονοι καί Ἰντερφρουρϊνοι καί Ναρήοιοι*
„_----------, .|r »^-nuu » >;uup iwrvisuuru» uvA/ÎCUlUi tfc 7CUI J\U(JVUl XOil 1V l tJjyçnJVÇJlVUl Wll I\<J(lflO
χai Γλιντιδίωνες και Ταυοίσχοι, dakle i *Karnoi* i *Tauriskoi,* keltska plemena u Alpama (M. 16).

Daisitiatai i *Paiones (*= Pannonii Suet. Tib. 17, Pannonioi Strab. VII 5, 3)[8], među kojima jedino Desitijati pripadaju Naronitanskom konventu (živjeli su u područ u izmedu Bosne i Vrbasa)[9]. Govoreći, pak, o Agripinoj akciji s mora, dakle s flotom, neposredno prije Oktavijanova pohoda na Ilirik 35. god., Apijan spominje i pleme *Hippasinoi* (identični s Plinijevim Hemasini?), koje je, sudeći po situaciji, moralo živjeti ili na nekom otoku kao i *Melitenoi* (Mljećani) i *Korkyrenoi* (Korčulani), koji se u kontekstu spominju kao gusari, ili pak negdje u priobalju[10].

Ptolemej u ovome arealu ima Daorse *(Daoursioi),* Melkumane *(Melkomênioi)* i Vardeje *(Ouardawi),*ali kada je u pitanju određivanje njihovih teritorija, Ptolemejevi su podaci dosta neodredeni[11].

Sve su to podaci uzeti iz historijske geografije, dakle, povijesne reminiscencije preuzete (uglavnom) od starijih pisaca.

Ni Apijan ni Ptolemej, dakle, ne pružaju konkretnijih podataka o sjedištima navedenih plemena. No, kako je rimski napad 35. g. dolazio s juga, vjerojatno iz rimske Ilirije[12], mogli bismo se složiti s G. Alföldy da ta plemena nisu živjela u teže pristupačnim krajevima unutarnje Hercegovine[13]. A, ako ih je Apijan navodio onim redom kojim su padala pod rimsku vlast, što je moguće, onda bi se Ozuaei *(Oxyaioi* App. III. 16) mogli locirati negdje u istočni dio Popova polja (ili u njegovoj blizini), a Parteni *(Pertheênatai* App. III. 16) oko Ljubinja, za što nam puno opravdanje daje lingvistička podudarnost etnonima *Parth-eni* i toponima *Pard-ua,* današnji Gornji Gradac kod Ljubinja, putna stanica udaljena od Diluntuma (Stolac) 14 milja[14]. Oba plemena bila bi, dakle, integrirana u plemensku župu Daversa. Moguće je da su neka od tih plemena bila adtribuirana i ageru kolonije Epidaur. Kod Plinija se vise ne spominju kao autonomne civitates, što znači da im Oktavijan nije priznao potpunu plemensku samostalnost nego ih pridružio jačim županijama.

---

8 Najjači su otpor (III. 17: *μά/.ιατα Λ' ήνώχλησαν αυτόν Σαλaασοί τε καί Ἰάποδες οι πέραν "Αλπεων και Σ,εγεατανοί καί Δαλμάται και Αaίσιοί τε καί Παίονες, δντες έκας τοις Σαλαΰοοϊς, οι κορνψ^ οiy.οχ>οi ταϊν "Αλτιεων, οοτj όνσβατα, καί οτενη δίοδόζ έοτιν επ' αντα και δυσχερής),* pored navedenih dali, i *Salasso!* (Sallassi, Alpium populus Plin. III 134, 137, te još jednom Kârnoi *(Carni).*

9 U kodeksima Apijanova teksta ne dolaze *Daisitiatai,* kako bi trebao glasiti grčki oblik njihova latinskog imena *Daesitiates.* Cod. Augustani class. (O) ima *Daisioi te* (var. Desioi te), međutim, pleme Daisioi nije u **Iliriji** poznato. Očito se radi o korupieli teksta: umjesto sloga TI, prepisivač je napisao slog OI; uz to mu je ispalo i slovo A, dakle *Daisioi te = Daisioitai = Daisitiatai,* **Strab.** VII 5, 3 cfr. éd. Schweighauser 1785. Cf. i C. Patsch, RE IV 2, 1901, Sp. 1982.

D App. **111.** 16. — Posebno se spominju *Derbanoi (Deuril* Plin. III 143, pleme salonitanskog konventa, odnosno *Derrioil* Ptol. II16,5), koji su se, prema Apijanu, predali poslije poraza Dalmata 33. god. (III. 28). Derbane neki autori dovode u vezu s putnom stanicom *Andarba* It. ant. 338, 7, v. bilj. 73.

ll Ptol. II 16, 8: „Unutrašnjost Dalmacije drže Daursi, u blizini su im Melkomeni i Vardei, a blizu njih Narensi i Sardioti, a još dalje od njih Sikuloti i Dokleati, i Pirusti i Skirtoni u blizini Makedonije" (prev. I. B.). Kako dovesti u vezu Vardeje i Melkumane, odnosno Narense i Sardiote? Prijedlog *υπό (ΰφ'ονς Μελκομένιοι)* s akuz. ima i značenje „u blizini, blizu", dakle ,,u blizini njih Melkomeni" itd., ne „ispod njih Melkomeni" itd., i to sjeverno od Daorsa.

12 E. Swoboda, Octavian und Illyricum, Wien 1932, 76. ss.

13 G. Alföldy, Dalmatien, 48.

14 *Partheni* Plin. III 143 *populus Dalmatiae* u *conventus Naronae = Pertheênatai* App. lHyr· 16, za razliku od *Partheni* Plin. III 145 *populus Macedoniae,* u zaleđu Lješa. O lociranju Partena (Partina) cfr. G. Zippel, Die röm. Herrschaft in Illyrien, 173. d. J. Kromayer, Hermes 33,1898.1. ss. A. Domaszewski, AEMXIII, 132. N. Vulić, Rivistadi storia antica, 7, 123, i JOAI,4, 1901, Bbl. 159. d. Isti, Glas SKA, 72, 8. d. i 155, 17. d. E. Swoboda, Klio, 30, 290. d. C. Patsch, Kho. 31, 439. d. F. Papazoglu, Mun. Malvesatium, ŽA VH/1957, 120. Usp. S. Josifović, Parthim, ŽA VI/1956, 148. dd. A. Mayer, Die Sprache, 1, 1957, 258. d. M. Pavlović, Prilog lingvističkoj geografiji llirikuma, Archiv. Rem. 25/1941, 187. dd. locira P. na Praču i upozorava na selo Parcani

Osim Plereja, Daorsa i Ardijejaca (posljednjih samo manjim dijelom), u Juso istočnoj Hercegovim su živjele još tri autonomne plemenske župe: *Deraemista* sa XXX dekurija, *Glinditiones* (XLIIII) i *Melcumani* (XXIIII). Sve tri župe treh tražiti negdje na sjeveru Hercegovine, između vododjelnice i sjevernih eranic* teritorija koji su pripadali Diluntumu i Epidauru, dakle sjevemije od bazena Trebiš njice. U obzir, dakle, dolaze Nevcsinjsko i Gatačko polje s nizom manjih kraških pOljti.

Nadmorska visina ovih (danas) slabo pošumljenih planinskih polja premašuie 900 m, ona su rzložena jakim vjetrovima i obilnim snjegovima s oštrim kontincn talnim podnebljem, pa na ovim poljima nalazimo vrlo rijetke rustičke vile, a nema" ni epigrafskih potvrda o boravku italskih kolonista. Sva je rimska građevinski djelatnost ovdje bila vezana za saobraćaj, jer su preko obje vispoljane u planinskom zaleđu Hercegovine vodile važne komunikacije, preko Nevesinjskog polja cesta Narona—Sarajevsko polje, a preko Gatačkog polja cesta Epidaurum—Foča—Pljevlja, odnosno Viicgrad—Domavia.

Glinditiones

Nevesinjsko polje je velika prirodna žljebina pravca sjever-jug nastala vertikalnim slijeganjem terena između planine Crvnja (1921 m) na istoku i Veleža (1969 m) na zapadu, s nadmorskom visinom od oko 850 m. Na sjevernoj strani se otvara prema dolini gornje Neretve, a na jugu, preko doline Bregave, prema donjoj Neretvi. S obzirom na tranzitnu intranzitnost kanjona Neretve između Mostara i Konjica, nevesinjska je „žljebina" bila kao stvorena da preuzme promet s mora u planinsku unutrašnjost zemlje[15]. Po većem broju prethistorijskih naselja gradinskog tipa sa suhozidnim utvrdama na ovome putu (i na prilaznim putovima), jasno se vidi da su i ovu komunikaciju Riraljani naslijedili iz ilirskog doba[16]. Dosta ekstenzivno naseljena vispoljana pružala je dobre uslove samo za stočarenje.

Najveći broj naselja rimskog tipa, kao što su ona u Udrežnju, Biogradu, Zovora Dolu, Lukavcu, Kifinu Selu (Drenovik), Postoljanima, Presjeci, Luci i Zaboranima, povezana su funkcionalno za rimsku cestu i za promet na njoj[17]. Za priključn.e putove bila su vezana i naselja u Brataču, Zovom Dolu, Džinovoj Mahali, Lukavcu i druga. Svi su se ti putovi sticali kod vrela Drenovik u Kifinu Selu; onaj iz Gatačkog polja (preko Zaloma), te s Morina (Ulog, Kalinovik) i Dabarskog polja (preko Trusine). U Drenoviku se s obje strane Zalomke razvilo najveće rimskodobno naselje na Nevesinjskom polju[18]. Za razliku od Gatačkog polja, na kojem je nađeno

kod Valjeva, naseljenici iz istočne Hercegovine. Na Pavlovića se naslanja i D. Vujičić, Hidronirai . . ., ANU BiH, 1982, 83. d. i O hidronimu Praca, Onom. Jugosl. 9, Zagreb 1982, 171. dd. — Na osnovu natpisa CIL III 8353 *IO M Pariino* iz Mafikata i 14613 *IOM Par(thino)* iz Bioske, oba kod Užica, (čiji je dedikant domorodac), jedni ih lociraju u područje Užica (A. Domaszewski) dok drugi smatraju da su ovamo doselili s juga (S. Josifović). E. Swoboda, η. mj., smitra da su u pitanju vojnici koji su ovdje privremeno služili u COH I MIL DELM. O tome vidi M. Pavan, Ricerche . . ., 143. i bilj. 1. O ovome pitanju koje je još daleko od toga da bi bilo riješeno vidi i poglavlje o Mun. Malvesiatium. Ipak se čini da je mišljenje E. Swobode najbliže istini.

[16] O probleniu tranzitnosti kanjona Neretve vidi moj rad: 1. Bojanovski 1978, 53—57.

[18] Na prilaznim putovima: Jasena (Runjeva glavici), Udrež'\je, Trinini, Braiač, Zalom i Lukavac, a na samom polju: Biograd, Bojišta, Nevesinje (Jezdoška gradina), Presjeka, Luka, pa Slato, Podgrađe i druge.

[17] I. Bojanovski 1978, 78—95.

[18] I. Bojanovski 1978, 84. D. Sergejevski, GZM n. s. Ill, 1948, 58. T. Anđelić, Bratački Gradac, Nevesinje — rimsko nalazište, AP 21, 1980, 73. d.

dosta novčića iz predrimskog vremena, na Nevesinjskom polju nema evidentiranih numizmatičkih nalaza. /

Nema ni pisanih podataka o stanovništvu, pa ostaje jedino da nagađamo koje je od Plinijevih plemena živjelo na njemu. Iz Grabovice (Slato) potječe jedini nadgrobni natpis[19], na kojem se spominju *Aelius Maximus* et *Aelia Tatta,* koji su postavili epitaf kćeri *Aeliae Marcellae*[20]. Patsch je smatrao da je Aelia Tatta identična s istoimenom iz Dobrićeva (CIL III 14620). Kako bilo, za nas je ovaj natpis značajan u prvom redu kao svjedočanstvo romanizacije, koja je u prvoj polovici 2. st. zahvatila i peregrinske oblasti u dubljoj (planinskoj) unutrašnjosti provincije. Budući da Plinije svoje *civitates* navodi abecednim redom, onako kako ih je našao u službenim popisima, ne može se odrediti koje je od tih plemena živjelo na Nevesinjskom polju. U obzir mogu doći samo *Glinditiones* sa 44 i *Melcumani* sa 24 dekurije. Posljednji se često identificiraju s Apijanovim *Merromenoi* (III. 16), plemenom koje je također 33. g. pr. n. e. priznalo rimsku vlast[21]. Što se tiče Melkumana, najkonkretniji podatak, i pored njegove neodredenosti, daje Ptolemej, koji kaže da u unutrašnjosti Dalmacije žive Daorsi, a da su u njihovoj blizini Melkumani i Ardijejci[22], pa kako su Ardijejci živjeli na donjoj Neretvi, jugozapadno od Daorsa, Melkumane bi valjalo tražiti na suprotnoj (sjeveroistočnoj) strani od Daorsa, dakle negdje na Nevesinjskom ili Gatačkom polju. Savremeni ih autori (Melkumane) lociraju dosta široko u područje Nevesinja, Fojnice i Gacka[23], dakle, na dva prostranija kraška polja, što je prema broju dekurija jednog ili drugog plemena ipak preširok prostor, i pored ekstenzivne naseljenosti obaju polja.

Ako se, dakle, uzmu u obzir mogućnosti (kapacitet) naseljenosti obaju polja, mišljenja sam da se na Nevesinjsko i Gatačko polje mogu smjestiti oba ova plemena, i to Glindicioni, kao veće, na Nevesinjsko (s manjim poljima: Udrežnje, Biograd, Zovi Do, Slato i Lukavac), a Melkumani na Gatačko polje. Već i sam Apijanov podatak da je Oktavijan sa Glindicionima imao poteškoća (III. 16) upućuje da su Glindicioni živjeli u teže pristupačnim krajevima, a takvo jo, u oiidašnjim saobraćajnim prilikama, bilo i Nevesinjsko polje, teško pristupačno ne samo iz doline Bregave nego i sa Dabarskog polja, a također i iz gornje Neretve[21]. Prema tome bi Glindicioni bili istocni susjedi Nare(n)sa[25].

[19] Postoje još i dva natpisa na miljokazima, iz Udrežnja cara Filipa i D. Bijenja Maksima Tračanina. Od 21 miljokaza, koliko ih je ukupno evidentirano na Nevesinjskom polju, od Udrežnja do Zaloma, slabi tragovi natpisa sačuvani su još na dva, I. Bojanovski 1978, 121. d.

[20] CIL III 12775 Grabovica. = I. Bojanovski 1976, 41, si. 13; usp. O. Blau, in Actis Acad. Bcrol. 1886, p. 851, i K. Patsch, GZM VII1894, 353 = AEM XVI, 81: *D]m. s. / Ae]l(ius) Maximus I et AelQd) Tatta p(arentes) / Ael(iae) Marcellae l³f{ilias) defiunctae) an(norum) XX rivi sepulcr{um) I fecenmt et sibi / et suis.*

[21] *Merroménnoi:* K. Patsch, GZM X, 1898, 363. d. i bilj. 3. G. Alföldy, Dalmatien, 49, 58. J. J. Wilkes, Dataatia, 155, 156. S. Josifović, ŽA Vl/1936, 152—162.

[22] Vidi bilj. 11.

[23] G. Alföldy, Dalmatien, 49 „das Nevesinjsko polje und Gatačko polje mit seiner Umgebung". Slično kaže i J. J. Wilkes, Dalmatia, 166: istocni susjedi Narenzija, na Nevesinjskom i Gatačkom polju. W. Tomaschek 1880, 566, locirao ih je u sjevernu Crnu Goru. V. ı bilj. 25.

[24] Ovaj kriterij vodi računa i o kapacitetu naseljenosti obaju polja, što ilustnra ı savremeni odnos (situacija), Nevesinjsko polje oko 20 000, a Gatačko samo 14 000 stanovnika (popis 19/1. g), što bi donekle odgovaralo i Plinijevim podacima od 44 i 24 dekurije u korist [illegible].

[25] G. Alföldy, Dalmatien, 59 Glindicione locira u područje Foče i južnije u dolinu gornje Pive i Tare, a J. J. Wilkes, Dalmatia, 176, zapadno od Pljevalja, oko Foče i na gornjoj Drine, . . ,,,, ilv.^, ,, ... »............,,,,,

Drini, sjeverno od'Melkumaaa. A. Mayer, Die Sprache, s. v. Glinditiones, pozivajući se na A. Bauer.'AEM 17, 140: „wahrscheinlich Nachbarn der *Ditiones".* Moje je mišljenje da su i Glindicioni i Melkumani morali imati svaki svoj dio polja, jer se raspodjela plemenskih tentonja ı na tome bazirala, iz egzistencijalnih potreba su morali imati po nešto „humnine" i „planine .

O kasnijem razvitku njihove *civitas* nema nikakvih podataka. Arheološka situacija ipak dozvoljava zaključak da je i ovdje u 2. st. dobro uznapredovala romanizacija. Vidjeli smo da se kao prvi rimski građani spominju *Aelii,* dok su mlađi stratum građana očito činili *Aurelii,* kao i u ostalim županna u unutrašnjosti provincije. Pri tome se (ipak) mora uzeti u obzir i činjenica da je naše današnje poznavanje antike Nevesinjskog polja (ista je situacija i s Gatačkim poljem) vrlo siromašno, jer nije bilo sistematskih istraživanja.^

Melcumani

Gatačko polje leži na visini višoj od Nevesinjskog (na oko 950 m), pa se i ovdje ekonomska djelatnost svodila uglavnom na stočarstvo i na neke šurnske poslove. Iz predrimskog su vremena relativno brojna gradinska naselja, što bi tâkoder ukazivalo na ekstenzivnu naseljenost polja[26]. Preko Gatačkog polja su vodile i značajne trgovačke komunikacije, od kojih je napose aktivna bila ona koja je vezivala rimsku koloniju Epidaur (Cavtat) s unutrašnjosti Balkana[27]. Uz cestu su se razvila i neka naselja rimskog tipa (cesta je inače predrimskog postanja), uz sjeverni rub polja, u današnjoj Gračanici, u Gacku i u Kazancima[28]. Život se nastavio i na gradinama (Jasenik, Kokorina, Jugovići, Gradina), a naročito oko Avtovca (Berušica, Klinje), te na Latinskoj gradini u Koritima i na Grčkom gradu u Slivlju, na desnoj obali Fojnice, što potvrđuju i ulomci rimskog građevinskog materijala, a napose rimski novci[29].

Vjerojatno je i ovdje manji dio domorodaca dobio rimski civitet od Hadrijana ili Antonina Pija *(Aelii);* većina je domaćih postala građanima tek Karakalinom konstitucijom iz 212. g., kako se to vidi iz nadgrobnog natpisa koji je nađen u Voljici (Korita), na kojem se javljaju jedino *Aurelii,* među njima i robovi *(vernae?),* vjerojatno na nekom stočarskom veleposjedu[30].

" Nayodim samo neke: Gradina (!ok. Gradina), Gornji Jasenik, Jugovići, Kokorina; „Grčki grad" u Sljivljima, Gat u Dulićima, Gradina u Kazancima i dr. Gradine su još evidentirane u Gackom, Gračanici, Miholjačama, Garevi, Branilovićimi, Bašićima, Drugovićima, Muhovićima Rudom Polju, Jaseniku, Dubljevićima i druge, njih preko dvadeset pet.

*' I. Bojanovski 1976, 37—39. A. Evans ARI, 1883, 101—104, Ph. Ball if, Strassen, 38 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 403. Cfr. I. Bojanovski, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, Godišnjak CBI — XXV/23, Sarajevo 1987, 87—92.

" I. Bojanovski 1976, 20—36. V. Radimsky, GZM V, 1893, 485. i ALZS, s. v. Gacko·

" K. Patsch XIV 1902, 403. i bilj. 3. i 4. U Numizmatičkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, inv. br. 531—539, Cuva se devet primjeraka novca kralja Baleja *(Ballaios)* iz okolice Avtovca (Berušica i Klinje), cfr. G. Kraljević, Tribunia 4, 1978, 155—160 i Z. Marié 1973, 121. d. — Za ostala nalazišta v. V. Radimsky GZM II 1890, 295 = WM BH II, 55 i GZM V 1893, 485. T. Bratić, GZM V 1893, 167—168. O Vilasïciusp. V. Radimsky, ALZS, s.v: Korita—rimska utvrda na gradini Vilašici = I. Bojanovski 1976, 34, bilj. 23. i 1987, 88. Ime Vilašica se u medu-vremenu izgubilo, vjerojatno je u pitanju „Latinska gradina" na Podima (Korita). Selo Korita danas pripada SO Nevesinje.

30 D. Sergejevski, Spom. 88, 1938, 115, br. 10, si.: *D(is) m(anibus) s(acrum)l Am(eli.) R.* ■ ■ *d(efunct.) an{norum) LV/Aur(eli.) S. . . d(efunct.) an(norum) XUX/Aur(eli.) Am[lan\d . . . d{efunct.) an(norum)* **Uli** */5 Aurieli.) Teu . . . et Aur(eli.) Osi . . . / [e]t Casio* (?) *vern(isT). suis [d]ef(unclis)* Naden je na Crkvini oko 2 km jugozapadno od Voljice (Korita). I sada leži pred napuštenom kućom pok. Obrena Sforcana u Voljicama. Nije kocka, kako navodi Sergejevski, nego titulus (dim. 49 x42 χ 16 cm). Natpis je zarastao u lišaj, pa ga nisam mogao provjeriti (21. 9. 1985. g.). V. I. Bojanovski 1976, 34, bilj. 22. sa štamparskim pogreškama. U selu Stolac (Gacko) uklesan je u Sarića grede jedan očito terminacijski natpis u siglama: *TE(rminusT) IN* (. . .) *TE(rminusf)* **UCU** (. . .)?, D. Sergejevski, Spom. 88, 20, br. 18 sa si.

Na Gatačkom polju su, po svoj prilici, živjeli *Melcumani* (Plin. III 143). Za takv lokaciju Melkumana daje opravdanje i Apijanova vijest da je Meromene {identificiraju se sa Melkumanima) i Piruste Oktavijan pokorio „od prvog pokušaja" (M· 16). Kako su Pirusti živjeli oko Pljevalja i na gornjoj Drini[31], Melku-, mane (= Meromene) kao njihove susjede valja tražiti na Gatačkom polju[32]. Župom | su upravljali domacï knezovi *(principes)* pod nadzorom rimskih prefekata *(praefectï)* iz vojnih jedinica. Takvo je stanje potvrdeno, ako je tačno čitanje natpisa, u stadiju vojne okupacije, sve do odlaska legija iz Dalmacije (izmedu 60—70. g. n. e.). Za kasnije vrijeme ne znamo tko je zamijenio vojne prefekte i kako se dalje razvijala plemenska autonomija do njihova prerastanja u municipije. Prefekturalni status Melkumana potvrđivao bi spomenuti fragmentarni natpis CIL IX 2564 iz Bovijanuma (Samnij u Italiji), ukoliko je dobro restauriran: . . . *Marcelli (centurioni) leg. XI Cl. p. /·(··· ·) praef. chor. III Alp(inorum) [et civiiatis Melco] manorum II. vir. i. d.*[33] Natpis potječe iz vremena cara Nerona. Kako ćemo vidjeti, istu je službu centurion Marcel vršio i kod Mezeja i Desitijata, i to prije nego što je postao prefekt COH III ALP i *civitatis [Melcol]manorum.* Municipalnu konstituciju su vjerojatno dobili istom 212. g. *(Constitutio Antoniniand).*

Nadgrobni natpis žene iz Kazanaca na Gatačkom polju; *Temus B[a] tonis fil(iae?) \Harensai\(-ae) Anuae(?) ann.j5 XXV hic sita (est),* N. M a η d i ć - Studo Gacko kroz vijekove I, Gacko, 1985, 192 s vrlo lošorn slikom, bi, ukoliko je dobro pročitan, ukazivao na žcnu koja je u Kazance dovedena sa strane kao nevjesta ili ropkinja, što potvrđuje i njezin kognomen *Narensa,* u stvari, et non im susjedne peregrinske civitas *Naresi* Plin. III 143, *Narënsioi* Ptol. II 16, *Narësioi* App. Ill 16 na gornjoj Neretvi *(Narön* Strab. VII 5,5; *Narone amne* Plin. ib.J. Cfr. rob *Narens(is)* iz Kolovrata na Limu (Godišnjak CBI-XIV/12, 1975,100). Prema tome se, etnonim *Narensa* ne odnosi na *civitas* koja je zivjeîa na Gatačkom polju.

Kao mjesto prirodnog prijelaza *(lieu de passage naturel)* iz primorja u planinsku unutrašnjost, Gatačko polje je bilo (i ostalo) značajno u prometnom (transitnom) smislu. Preko njega je vodila vrlo važna prometnica, koja je Epidaurum povezivala s unutrašnjosti zemlje (Gornje Podrinje, a odatle istočno i zapadno). Taj će put, poznat kao *Dubrovacki drum,* postati u srednjem vijeku, pa i u tursko doba, jednom od najvažnijih i najkraćih kopnenih veza Zapada sa Carigradom[31]. Značaj toga puta u predrimsko i rimsko doba potvrduju dosta brojni nalazi starog, novca, grčkog, ilirskog i rimskog[35]. Druga je cesta dolazila s Nevesinjskog polja te prolazila uzdužno preko Gatačkog polja i kod Kazanaca kroz Duga klanac prelazila u područje Nikšića (između Golije i Njegoša)[36], te dalje u Risan, odnosno Skadar. /

81 Vidi poglavlje o gornjem Podrinju (Mun. S. . .).

32 Bilj. 23 i 25.

33 Th. Mommsen CIL III p. 282. i CIL IX 2564, usp. GZM X 1898, 363 = WM BH VII, 1900, 60, bilj. 1. Vidi i WM BH VI, 1899, 176, datiran „extremis fere annis Neronis" Th. Mommsen, CIL III p. 282. Dopune natpisa nisu sigurne.

34 K. Jireček, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, prijevod Đ. Pejanovića, Sarajevo 1951, 117—122. I. Bojanovski 1976, 37—39. i I. Bojanovski 1987, rad. nav. u bilj. 27, str. 63—174. Usp.i P. Slijepčević, Staro groblje po Gacku, GZM, XL, 1928, 57—63, T. I i II. V. bilj. 27.

35 Bilj. 29. Na nav. mj, 403, bilj. 4 K. Patsch nwodi i nilaz starih grčkih i makedonskih novaca na brdu Vardaru, sjeveroistočno od Bileće. Očito se radi o prethodnici rimske i srednjovjekovne ceste, kojom su u Planu (i oko nj;) dospjeli grčko oružje i n:ikit (usp. bilj. 42 i 43).

36 Ova je cesta vodtla prema Anderbi (Nikšić), I. Bojanovski 1976, 39—44. Literaturu v. u bilj. 76.

Negdje između Melkumana, na sjeveru, i Daorsa, na zapadu, treba tražiti, Plinijevu *civitas Deraemistae*[37]. Deremiste su vjerojatno živjeli nedaleko od Daorsà jer je jedan Daors oženio jednu Deramistkinju, najvjerojatnije negdje između Stoca i Bileće, konkretno u Dabarskom polju s Fatnicom i Planom. Sa svojih XXX dekurija (Plin. III 143) bili su brojniji od Daorsa, s kojima su mogli imati i uže političke, pa i upravne odnose prije rimske okupacije, ali i kasnije. Jer kako, inače, objasniti ugled i moć Daorsa s tako malom populacijom od svega 17 dekurija (Plin. Ill 143)? Deremiste spominje samo jedan epigrafski izvor, i taj je izvan njihova plemenskog teritorija *(civitas Deraemistarum* Plin. HI 143), vojnička diploma iz Salone: . . *cohortes) HI Alpinorum .... pediti, Veneto Diti f. Davers{o) et Madenae Plarentis filiae, uxori eius, Deramist(ae),* kojom se njima i njihovu sinu Gaju, nakon Venetova otpusta iz vojske, dodjeljuje rimsko građansko pravo (93. g.)[38].

Ako je, dakle, Deremistima, po populaciji nešto jačem plemenu, što pretpostavlja i širi teritorij, pripadalo Dabarsko polje s Fatnicom, Orahovicama i Planom, a vjerojatno i s Bilećom (Miruše smo na drugom mjestu atribuirali kolonijskom ageru Epidaura), onda se Deremistima može dodijeliti i natpis iz Fatnice s imenima tipičnim za jugoistocno ilirsko jezicno područje: *Tattaris Veneti / filius et Temus Anjnaei filia Batoni / filio annorum /˚ XX et Annaiae filiae annorum XXV j ....* (CIL III 12800, Fatnica). No, i pored čiste ilirske antroponimije, onomastička je formula već prilagpđena rimskom imenskom sistemu[39].

Relativno bogati (još neistraženi) arheološki i naseobinski elementi s Dabarskog polja (Kubatovina, Trebjesina i dr.), Fatnice, Orahovicâ, Plane i ostalih naselja toga vremena, ukazuju da je ovo područje i u rimsko doba bilo vrlo napredno[40]. Urbano naselje u Orahovicama je, u stvari, rimski nasljednik ilirskog *oppiduma* na Gradini u Kačnju, na brdu Ćukovici iznad samih Orahovicâ. Građevinski ostaci naselja (zidovi u temeljima, a rimska opeka i crijep u izdašnim količinama) prostiru se na površini od cca 700x400 metara na području samog naselja, a najočitiji su na aktivnom pravoslavnom groblju i na Vlakama, te na Vitanovoj doli kod Mezarja i džamije, oko 300 m zapadno od groblja. Bogato profilirani ulomci krovnog vijenca *(Gesimsstein)* s neke monumentalnije zgrade kod Ballifa (Strassen, T. XI, Fig. 23), koji se nalaze i sada zarasli u gustu šikaru kod groblja, te vrlo solidno obrađeni cipus s likom krilatog Genija (121 χ 80 χ 76 cm), na Vitanovoj doli, s ostalim lapidama, kao i prostranstvo samog naselja, govore u prilog jednog gradskog centra.

Tome potencijalnom centra Deremista pripadale su i Bilećke rudine s Planom, danas pust i krševit kraj, koji je po svjedočanstvu putnika L. Des Hayesa još 1626. g. bio šumovit, a doline zasijane usjevima. Rudinama pripadaju i Mirilovi ci (područje *Vlacha Mirilovicha,* Des Hayes)[41].

Ako, pak, valoriziramo arheološku situaciju u Bilećkim rudinama i u predrimsko doba, doći ćemo do zaključka da je ovo područje bilo vrlo napredno i prije romanizacije. Samo u tome kraju je Radimsky nabrojio do dvije hiljade tumula, a gdje su toliki grobovi, tu su bila i brojna naselja. Neki od tih kamenih tumula bili su istraženi (Bjelani, Divin, Bijela Rudina, Plana i Mosko). Bogatstvom nalaza se posebno isticala velika kamena gomila u Plani iz 5. st. pr. n. e., iz koje potječu i dvije broncane kacige, dvanaest kopalja, srebrni nakit, veći broj fibula i ukosnica (poznatih i sa Glasinca)[42], djeîomicno i iz uvoza. Bogatstvom priloga se ističe ' slučajni nalaz iz ratničke grobnice u Kačnju iznad Orahovicâ (ilirsko-grčki šljemi vise kopalja; ukosnica, razni nakit, keramika), iz sredinc 5. st., također djelomično iz uvoza[43].

Jači rimski centar bio je i u Plani, a nalazio se na Planskom polju, gdje su se izoravali temelji rimski h zgrada i gradevinski materijal (tegulae, imbrices i dr.). Na Planskoj gradini, zvanoj i *Kaštrumi,* sačuvali su se i ostaci zida u malteru, što potvrđuje da je i ovdje na ilirskoj gradini bila podignuta rimska utvrda, a to potvrduje i karakteristično ime Kaštrumi (od lat. *castrum)* (Radimsky, A1ZS s. v. Plana).

U kontekstu ovih rimskih nalaza u tipično ilirskoj arhaičnoj sredini, zanimljiv je i toponim Plana, kako se i danas naziva naselje u Rudinama, nešto sjevernije od Bileće, na cesti Bileća—Gacko, vrlo staroj prometnici. Možda bismo mogli tu Planu identificirati s *castrum Plana,* u kojoj je roden *Ç. Marcius Iust(inus7) vet. ex adoptione, nat(ione) Delm(ata)* (CIL XI, 76, Ravena). Čini se da je ovaj *miles classis Ravenn.* živio u nešto kasnije vrijeme, kada je već etnonim *Delmata* (Dalmata) označavao stanovnike Dalmacije kao provincije[44]. Vidjeli smo da se u samoj Plani jedna gradina naziva Kaštrumi. Time bismo dobilijoš jedan toponomastički sirvival (koji to ostaje sve ako se C. Marcius Iustinus i nije rodio u ovoj Plani), kakvi se u širem području istočne Hercegovine susreću na vise mjesta: *Bovan* u Krtinju (i na drugim mjestima, u značenju „kamen", „stijena") i *Zidak (ZidiumT),* također u Gornjem Krtinju[45]. U red takvih starih imena ubrojio bih i hidronim *Đerope* (Djörope), staro ime Zalomke (Koleške) na Nevesinjskom polju[46]. Mislim da su takvi prežici i hidronim *Broya* i oronim *Rkul,* oba u Ljubomiru, a svakako i oronim

---

[37] Usp. bilj. 5. *Deramista(-ae)* CIL XVI 38 (Salona) iz 93. g. n. e.

[38] Usp. CIL XVI 38 Salonae, iz 93. g. Cf. G. Alföldy, Dalmatien, 48. J. J. Wilkes, Dalmatia, 165. A. Mayer, Die Sprache, 119.

[39] Natpis je objavio V. Radimsky, GZM IV 1892, 126, si. 5 = WM BH II, 61, s!. 7. Usp. K. Patsch, GZM VI 1894, str. 347 = WM BH IV, 253. d., si. 15. O imenskoj formuli v. D. Ren- vić, Iiirska onomastika 31. d. i R. Katičić, ZAXII/1, Skoplje 1962, 95—120, posebno dić-Miočev str. 112. d.

[40] *Orahovice:* Ph. Ballif, Strassen, 38, T. XI, si. 23. D. Sergejevski 1962, 81. *Fatnica:* v. bilj. 39 (radovi Radimskog i Patscha). *Miruše:* I. Bojanovski 1983, 29. d.

[41] K. Jireček, dj. nav. u bilj. 34,118. Usp. L. Des Hayes, Voyage de Levant fait par Com mandement du Roy en l'année 1621 par le sieur D. C (Das Hayes de Courmînin), Paris 1624, chez Adrian Taupinart, usp. M. Šamić, Francuski putnici u Bosni na pragu XIX stoljeća, Sarajevo 1966, 35. d., bilj. 129, 131.

[42] V. Radimsky, Gromile u bilećkom kotaru u Hercegovini, GZM VI, 1894, 93—103 = = WM BH IV, 1896, 33—37. Ć. Truhelka, Bogati prchistorički nalaz iz jedne grobnice u Plani, GZM XIII 1901, 1—13.

[43] Z. Marié, Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja, GZM (A), n. s. XIV, 1959, 87—102 + 4 table i Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće, GZM (A), n. s. XXX—XXXI 1975—1976, Sarajevo 1977, 101—110 + 3 table. Nalazi su datirani u vrijeme od 450—350. g. pr. n. e.

[44] Istom korijenu pripadaju i antroponimi dvojice Dalmata naseljenih u Alburnus Maior (Dacia): *Plani Verzonis Sclaietis* CIL III Cer. VI a. 139 i *Planio Baezi qui et Magistro* CIL III 1270 (Alburnus). Ma iiirskom podrucju je zabilježen i antroponim *Planas* u Rideru, D. Rendić-Miočević, GZM, (A) n. s. VI, 1951, 61 *(Planus Verzu[l]us).* Panonski su primjeri: *Planius Sextilius Feucontisf.* CIL III 10722 i *Volta Lassonia Plani f.* III 10723, oba iz Nauporta. Usp. A. Mayer, Die Sprache I, 272. D. Rendić-Miočević, Dacico-illyrica, Rad JAZU, knj. XX/1981, 27. R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, ŽA XII/2, 1963, 273. — Na području rimske Dalmaeije susreće se Jos nekoliko toponima Plaaa.

[46] *Zidak* = Zidium?, Zizion?, I. Bojanovski 1983, 24—28. Usp. I. Bojanovski 1973, 170.

[46] Vidi bilj. 65.

Mantokit, kako se naziva gradina u Mirilovićima (Bileća)[47]. Dodatno li tome i pojavu Vlaha stočara, kao što su Mirilovići, Predojevići (također kod Bileće) i Vitkovići (Miruše), i drugi, koji su, ovdje očito, starosjedioci (u srednjovjekovnitn izvorima se Vlasi spominju prije invazije Turaka)[48], doći ćemo do zaključka da se ovdje dugo sačuvao ilirski romanizirani element. Na Vlahe nas podsjećaju i mnogobrojne suhozidne omedine u Mirušama i Rudinama, primjeri starog mcditeranskog načina gradnje kuća[49].

Gdje se nalazio političko-administrativni centar *civitas Deraemistarum,* kasniji rimski municipalni centar, u Orahovicama ili u Plani? Bez istraživanja obiju aglomeracija teško je išta određena o tome zaključivati. Ipak, čini se da je prednost na strani Orahovica, u kojima su nađeni kvalitetniji nalazi, ali i zbog većeg areala ruševina.

Ova dva značajnija epihorska centra udaljena su jedan od drugoga svega nekih 6 km. Prednost, svakako, valja dati Orahovicama, gdje se nalazilo urbano naselje koje se u rimsko doba razvilo kao nasljednik ilirskog oppiduma u Kačnju (v. 1. • Bojanovski, Ilirska plemena u istočnoj Hercegovini i njihov smještaj, Tribunia 9, 1985, 15—21).

Kada je govor o ilirskim plemenima jugoistočne Hercegovine, moramo se podsjetiti i A'utarijata [50], iako oni već izlaze iz naše vremenske i terenske Perspektive, ali ih izvori i dalje spominju (Ps. Aristotel, Strabon, Apijan, Plinije, Arijan, Polyen, Agatarh, Elijan, Diodor, Justin i Orozije).

Po tim su vijestima Autarijati živjeli daleko od mora[51], bili su najveće i najmoćnije ilirsko pleme[52], ratovali su sa svojim jugozapadnim susjedima Ardijejcima oko slanih izvora (ti se izvori lociraju kod Konjica) na zajedničkoj im granici[53]. Najprije su ih pokorili keltski Skordisci, a kasnije Rimljani[54], dok su oni sami pokorili Tribale, koji su živjeli na donjem toku južne Morave i istočnije (Hdt. IV 49, Thuk. II 96)[55]. Zbog njihove planinske izoliranosti i udaljenosti od mora, mediteranski je svijet o tim „brđanima" pričao kojekakve, često i maglovite, iskrivljene i različito varirane, i stoga kontradiktorne priče: da su odani piću, da su u hrani

———

[47] I. Bojanovski 1973, 170, bilj. 106a. Vidi. M. Ćurić, Porijeklo imcna Brova, Tribunia 6, 198 2, 163—167.

[48] M. Vego, Naselja bosanske srednjevjekovne države, Sarajevo 1957, 129, gdje se navode izvori i literatura.

" I. Bojanovski, Arheološki spomenici u dolini Trebišnjice, N. star., VIII/1962, 9. d., ' Čepelica i Miruše, AP 9/1967, 188—191. Usp. J. Dedijer, Bilećske Rudine, SEZ, koj. V, 767—769, 799, 805, 812, 817, 823, 831, 836. itd.

[50] O Autarijatima usp. F. Papazoglu 1969, 69—100, s izvorima Al—A 26, 422—426. B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, 105—119, i O izvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak CBI—V/31967, 103. d. A. Stipčević, Iliri. Povijest, život, kultura, Zagreb 1974, 38, 40, 88, 93, 149, 169 (citirano prema Kazalu).

[51] Ps. Arist. 138; App. III. 3.

[62] Strab. VII 5, 11; App. III. 3.

[63] Ps. Arist. *de ausc. mir.* 138; Strab. cit. mj. V. o tome i rad E. Imamović, 1972, 161-ss., gdje su skupljena razna mišljenja i izvori.

[54] Strab. VII 5, 6; F. Papazoglu 1969, 96. "

Strab. VII 5, 11; F. Papazoglu 1969, 86.

nezasitni[56], da su neborbeni[57], da su iz svojih podrinskih staništa odselili u Dardaoiju zbog pojave ogromne množine žaba[58] itd. Ponekad ih miješaju s njihovim zapadnim susjedima Ardijejcima, s kojima su graničili negdjo na gornjoj Neretvi[59].

Ako se iz tih kazivanja izuzmu sve konkretne pojedinosti, dolazi se do zaključka da je ime Autarijata u najstarijoj nama dostupnoj fazi ilirske prošlosti bilo „upotrebljavano ne kao pojedinačni plemenski naziv, već kao skupno (spac. I. B.) ime za obeležavanje neodređenog broja nepoznatih plemena, svih onih plemena koja su zfvéTa~duboko u unutrašnjosti ilirskihzemalja, u zaleđu Ardiejaca i Dardanaca"[60]. Ka3à je došlo do slabljenja i raseljavanja ove nestabilne etničke zajednice (to se, po F. Papazoglu, nije zbilo prije 335. g. st. e.), tek su tada na površinu izbili etnonimi manjih plemenskih zajednica, koje su činile dijelove te velike autarijatske prazajednice, kao što su Dindari, Desitijati i druga plemena[61]. I populacije Nevesinjskog i Gatačfcog polja također su izašle iz tog krupnog plemenskog „saveza", što potvrđuje i arheološka građa. Na osnovu arheološke situacije, kako je danas vidimo, široko područje velike autarijatske prazajednice zahvatalo je široki prostor između Romanije i južne Morave, sve do vododjelnice crnomorskog i jadranskog sliva, prelijevajući se i preko nje. U starije željezno doba u zapadnoj Srbiji je cvjetala materijalna (i, duhovna) kultura veoma srodna glasinačkoj na zapadnom krilu njena prostiranja[62], što govori i u prilog jedinstvenog etničkog područja.

Tome velikom, još neizdiferenciranom praetnosu, ci je se ime (i događaji) gubi u tami prethistorije, vjerojatno su pripadali i Glindicioni i Melkumani, koji su •—■ po našem tumačenju izvora — u protohistorijsko doba živjeli na Nevesinjskom i Gatačkom polju i okolnim predjelima. Pa, ukoliko u ono rano doba i nisu ulazili u sastav toga manje ili vise homogenog „saveza" Autarijata, bili su, svakako, pod jakim kulturnim utjccajima susjeda na sjeveru, što u svjetlu današnjeg naučnog standarda, potvrđuje i njihova materijalna i duhovna kultura[63].

[56] Polyaen. VII 42; Athen. X p. 443 = Theop. fr. 39, 40, Jacoby, usp. F. Papazoglu 1969, 81—82. i bilj. 41, 42. Kod Ateneja ime plemena glasi jednom *ariaioi,* a u drugom slučaju *arkadious, arkadas,* općenito je prihvaćeno *Ardiaioi* = Ardijejci, cf. F. Papazoglu 1969, 82, bilj. 41.

[57] Arr. Anab. I, 5, 1—4, prvi hist, spornen Autarijata iz 335. g. pr. n. e., usp. F. Papazoglu 1969, 79 i 424 (A 10). Naprotiv, Strab. VII 5, 11, govori da su pokorili Tribale, Tračane i druge Hire, F. Papazoglu 1969, 81, 84, 86, 97.

[58] Ovaj je događij u izvorima variran na različite načine, tako Agatharch. fr. 59 (Phot, ed. Bekker. p. 443 b, GGM I, 151, F. Gr. H. II, Nr. 56, Komm. Π C, 150), da su pobjegli zbog žaba. Slično govori i Heracl. Lemb. hist. XXI, fr. 3 (= Athen. VIII, c. 333 A), ali ga locira neodredeno u Peoniju i Dardaniju. Aelian. *περί ζώων* 17 c. 41, ima „nedorasle žabe", a Diod. Ill, 30, 3,„žabekojesuseizlegleuoblacima". I ustin. XV, 2,1 ima „mnoštvo žabai parcova", Oros. Ill, 23, 36 (adv. pag.) „zbog nepodnošljivog mnoštva žaba i miševa", a App. III. 4, „beskrajno mnoštvo žaba". Sam događaj se uzima kao historičin, usp. F. Papazoglu 1969, 87—-97, i izvori A 12, A 13, A 14, A 15, A 17, A 18. i A 19. Raseljavanje Autarijata se, izazvano ovom elementarnom nesrećom, zbilo oko 310. g. Propast Autarijata Strab. VII 5, 6 tumači pokorenjem od strane Skordiska, a kasnije i Rimljana.

[69] Polyaen. VII 2, cf. F. Papazoglu 1969, 82. i 424 (A 11). [80]

F. Papazoglu 1969, 85—86.

[61] F. Papazoglu 1969, 83, 86.

[62] M. Garašanin—D. Garašanin, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, AJ, 2, 1956, 11. dd. i M. Garašanin, Istoćna granica Ilira prema arheološkim spomenicima, Posebna izdanja ANUBiH IV, CBI 1, Sarajevo 1964 (str. 135—175), 148. Usp. B. Čović 1967, 103. d. Analizirajući arheološki materijal tzv. Centralnog ilirskog podrucja (naselja, grobnice, pokretni arheol. materijal, tj. keramiku, oružje, oruđe i nakit), B. Čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom podrucju, Posebna izdanja ANUBiH IV, CBI 1, Sarajevo 1964 (95—134), 95—111, je došao do istog zaključka: materijal iz sjeveroist. dijela Crne Gere, jugozap. Srbije, dijelova jugoist. Bosne i Hercegovine u kontinuitetu od bronzanog doba do latena pokazuje iste kulturne speciflćnosti, što upućuje i na etničku srodnost stanovništva.

« B. Čović, bilj. 62. A. Stipčević, Iliri, 1974, 112 ss.

Napokon, potrebno je nekoliko riječi kazati i o Deriopima(£>ernoj?e'.ï Ptol. II 16, 5)[β4], a u povodu zanimljivog prijedloga E. Imamovića[65]. Po Imamoviću^ Deriopi bi bili identični sa Plinijevim Deretinima (**III** 143), susjedima Deura (Pli$_n$ ПІ 142 = Derrioi Ptol. II 16, 5) iz salonitanskog konventa. Po našem mišljenju Deretini su živjeli na gornjoj i donjoj Rami[66]. To je mišljenje i G. Alföldyja, a usvojio ga je (uglavnom) i J. J. Wilkes[67].

Međutim, Imamović je pošao drugim putom i povezao Deriope s hidronimom Đerope *(Djörope),* starijim nazivom za Zalomku (Kolešku) na Nevesinjskom polju[6s] Kako Plinije i ne spominje Deriopa, jer očito nisu imali svoju peregrinsku civitas ne zna se kojem su konventu pripadali, a ukoliko i Jesu identični s Deretinima! susjedima Deura = Derrioi (Ptol. II 16, 5), valjalo bi ih smjestiti negdje na granici Salonitanskog i Naronitanskog konventa (Alföldy). Jer, ako su Deuri pripadali salonitanskom, a Deretini = *Derriopes* naronitanskom konventu, pa ukoliko su (doista) bili susjedi (Ptol. II 16, 5: *Mazaioi, eita Derriopes kai Derrioi = Deuri* Plin. III 142), onda bi i njihova sjedišta valjalo tražiti negdje na granici konvenata[69].

Iz navedenog bi proizlazilo da lociranje Deriopa (= Deretini) na Nsvesinjskom polju nije u skladu s Plinijevom (i Ptolomejevom) etnografskom slikom Dalmacije, a ni sa shvaćanjima današnjih istraživača. No, ako Deriopi nisu identični s Deretinima, otvarala bi se mogućnost njihova lociranja i na Nevesinjskom polju kao jednog od onih etnosa koji su se u okvirima rimske upravne podjele stopili s nekim jačim (Glindicioni?) plemenom[70].

Što se tiče hidronima Djörope, starijeg naziva za Zalomku (danas se u narodu za ovu ponornicu čuju nazivi Zalomka i Koleška), to je pitanje koje valja prepustiti lingvistima.

Ovu etnografsku sliku šireg područja oko jugoistočne Hercegovine kompletirat ćemo ako još ukažemo da su istočno i južno od koljena Trebisnjice kod Lastve i ceste Lastva — Grahovo — Nikšić *(Anderba)* — Titograd (Duklja) u okviru Naronitanskog konventa živjeli *Docleatae (va.r. Docleatesed.* Detlefsen) (Plin. III143).[71]

β4 *Μαζαίοι είτα Λερριοπες και Αέροιοι.* Ptol. II 16, 5. Po G. Alföldy, Dalmatien, 53 identični su sa Deretinima (Plin. III 143) u naronitanskom konventu (Plin. III 143), a susjedi su im Deuri iz salonitanskog konventa (Plin. III 142). i J. J. Wilkes, Dalmatia, 170: *Derriopes* su se nalazili istočno od Deura (oko Varvare). O Deretinima vidi ovdje V poglavlje.

66 Ka problemu interpretacije toponima „Fojnica", 1st. zap. XXXI (LI), knj. XXXV, Tito grad 1978, sv. 1—2, 141—153.

68 Vidi bilj. 64. *Deretini:* v. V poglavlje.

67 Ibidem. J. J. Wilkes, nav. mj., Deure vezuje za toponim *Derva* Rav. IV 19 = 218,5, negdje u području Mezeja, nedaleko od *civitas Bersellum.*

68 N. mj. 152: „Ovaj apelativ Đerope, bez sumnje, da potječe od ilirskog korijena koji bez rezerve možemo dovesti u vezu sa imenom ilirskog plemena Deriopa (Derriopes) kojeg spominje Ptolomej, a koje se može lokalizirati nekako upravo u ovo područje". Pri tome se u bilj. 46 poziva na Alföldyja, Dalmatien, p. 36 ff., 53, 156, 178, iako ih A. locira drugdje (bilj. 64).

69 To proizlazi iz redoslijeda plemenâ kod Ptollmeja (bilj. 64).

70 Ni A. Mayer, Sprache, 120, ne identificira Deriope i Deretine, jer su posljednji susjedi Deurima (Plin. III 142), pa ih smješta u sjeverozapadnu Bosnu.

71 *Dokleatai* Ptol. II 16, 5. App. III. 16. *Docleatium* CIL III 1705, 12684, 13821 i si. — Ruševine njihova grada Duklje *(Doklea* Ptol. II 16, 7) leže kod ušća Zete u Moraču, u blizini Titograda. O Dokleatima, D. Sergejevski 1962, 99.

Njihova je oblast bila ekstenzivno naseljena, jer su sa svojih 33 dekurije pokrivali široko planinsko područje od Meduna kod Titograda *(Meteon* Liv. XLIIII 23, 32) i Duklje *(Doklea* Ptol. II 16, 7) do kaštela *Salthua* (kod Vilusa u Banjanima na zapadu), uključujući i područje Nikšića *(Andarba* It. Ant. 338, 7 = *Anderba* Rav. IV 16, 19 = *Sandema* Tab. Peut)[72] koju neki autori dovode u vezu i s etnikom *Derbanoi* (App. 111. 28)[73], kojima inače nisu određena sjedišta. Preko njihova je têntofija vodila magistralna cesta *Ad Zizio—Leusino* (Panik) i dalje kroz Crnu **Goru:** *Sallunto (= Salthua)—Sanderua* i dalje do Skadra (Tab. Peut.). Isti pravac s manjim razlikama u nazivima stanica ima i It. Ant. (338, 6—8, 339, 1—5)[74]. Na tome se putu nalazio i jedan od značajnijih plemenskih centara Dokleata — *k(astellutn) Salthua* u Rijecanima kod Vilusa, istočno od doline Trebišnjice. Potvrđen je natpisima koji spominju Agir(r)a, sina Epikada, prvaka *(princeps) k(astelli) Salthua* i Gaja, također sina Epikada, koji je bio *princeps civitatis Docl(e)atium*[76]. Odatle se jedan put preko Grahova polja spuštao u Risan[76]. Na tom je putu živjelo i crnogorsko pleme Ridana, koje je Evans povezao s antičkim *Rhizonitae* (Liv. XLV 26, 15)[77], podanicima Rhiziniuma *(Rhizinium),* kasnijeg rimskog municipija, pa ih Plinije vise ne spominje.^

72 Ethnikon *Andaruanor[um]* CIL III 8370, Goražde u Bosni je pogrešno čitanje Evansa (ARI, 1883, str. 91, Fig. 10a). Usp. K. Patsch GZM VI, 1894, 53. d.

73 W. Tomaschek 1880, 559. E. Swoboda, Octavian und Illyricum, Wien 1932, 72. N. Vulić, Glas SKA, 160, 23. dd.

74 D. Sergejevski 1962, 81—92, s popisom literature, str. 104—105. Usp. P. Mijovic, Nekoliko opažanja o rekonstrukciji antičkih i kasnoantičkih puteva kroz Crnu Goru, Materijali XVII, 1980, 133. d.

75 N. Vulić, Spom. 98, **1941—48,** 299. **D.** Sergejevski 1962, 100. d., si. 15 i 16.

76 A. Evans ARI 1883, 88. d. D. Sergejevski 1962, 89, 99, D. i M. Garašanin, ICG, **177.** M. Pešikan—Parović, Planinsko zaleđe Rizinijuma, Beograd 1980, 1—82. lsta, Starinar **XXIII,** 1972, 62—71, i Materijali, XVII, 1980, 21—32.

77 *Rhizonitae* Liv. XLV 26, 15. *Rhizonites* Steph. Byz. u FHG I. *Rhizonitan* (na novcima), . Brunšmid, 1898, 95. Usp. *Rhizinium* Plin. III 144.

IV *LJUBUŠKI I*

OKOLICA

{Ager Naronitanus)

Obadvije rimske kolonije na južnom Jadranu — Narona i Epidaurum svojim su se zaleđem prostirale dublje u unutrašnjost zemlje. Tako je ager Narone zahvatao (gotovo) cijelu zapadnu Hercegovinu. Na zapadu je dopirao do Imotskog polja i tu graničio s municipijem *Novensium* (Runović kod Imotskog), a na sjeverozapadu s Delminijem *(mun. Delminensium)* na Duvanjskom polju, oba u zemlji Delmata[1] Na lijevoj se, pak, obali Neretve nalazio *municipium Diluntum* (Diluntinum)[2]. Pret-postavke da su se u Posuškom Gradcu i u Krehin Gradcu (Brotnjo) razvile općine municipalnog ranga nisu potvrđene[3], a bile bi u suprotnosti i s rimskom okupa-cionom politikom. Realnije je pretpostavljati da je prostrani teritorij kolonije radi lakšeg upravljanja bio podijeljen u manje upravne jedinice-prefekture, a ove u paguse. U stvari, to su bile manje prirodne predjelne cjeline, čiji se položaj i opseg može samo naslućivati po prirodnoj konfiguraciji terena (Ljubuški, Brotnjo, Čap-ljina, Cim, Pelješac i Požablje?) Upravljanje cijelim područjem bilo je jedinstveno sa centrom u Naroni, čije je gradsko vijeće *(prdo decurionum)* imalo zakonodavnu i upravnu vlast nad cijelim agerom kolonije. U to su vijeće dolazili i predstavnici vangradskih dekurija *(decuriones),* u početku uglavnom krupni zemljoposjednici, a s vremenom i poneki domaći uglednik.

Da je jurisdikcija Narone dopirala sve do Mostara, zaključuje se po natpisu iz Tepčića (Brotnjo), na kojem se spominju po jedan kvatuorvir i seksvir Narone[4].

[1] U ranom srednjem vijeku, nakon propasti Rimskog Carstva, to su područje naselili slavenski doseljenici Neretljani. U izvorima ih nazivaju različito: *Mariant* (primorci), *Pagani* (pogani) odnosno *Arentani* (Neretljani). Njihova samostalna kneževina u teritorijalnom pogledu, izgleda, nastavlja kontinuitet iz antike. O Neretljanskoj kneževini usp. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 212—220, 282. i Prilog V.

[2] G. Alföldy, Dalmatien, 138, smatra da natpis kvatuorvira Plasa iz Stoca (D. Serge jevski, GZM(A), η s.Ill, 1948,167. ss = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 117), dozvoljava zaključak da je *civitas* Daorsa u vrijeme Flavijavaca bila atribuirana Naroni. Medutim, to demantira sam autor podatkom da je 93. g. ova civitas još postojala (diploma vojnika COH III ALP = CIL XVI 38). *Plassi* iz Narone očito su porijeklom iz okolice Stoca — u tome je i rješenje problema. V. bilj. 22.

[3] C. Patsch, WM BH IX, 1904, 280 (Brotnjo). E. Pašalić 1960, 56. M. Vego, Historija Brotnja od najstarijih vremena do 1878, Čitluk 1981, 28. — S područja agera poznat je samo jedan municipalni natpis, iz Tepčića (Brotnjo), v. bilj. 4.

[4] [........*1\s P(ubli) fiflius) Tro(jnentina) Resj[titu]s aed{ilis) Uli vir i{ure) d(icundo)* / *et I* t...........*1]o Hermae Illlll vir(o) Aug(ustali) Hp]atri /[et S]ecundae matri. T(estamento) f(ieri) iiussit),* D. Sergejevski, GZM XXXVII, 1925, 88. Natpis je pronaden na Crkvini u Tepčićima (Brotnjo), a ne u Žitomislićima, kako navodi Sergejevski. Usp. T. Anđelić, Crkvina, Tepčići kod Čitluka kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura, AP 23 (1982), 99—101.

S obzirom na mjesto nalaza ovoga natpisa, izgleda da je kolonijski ager Naron e dopirao do Čabulje i Čvrsnice, koje su ga odvajale od doline Rame. Naroni je, dakle, pripadao sav teritorij s desne strane Neretve što su ga Rimljani okupiral još 135. g. pr. η. e. nakon sloma Ardijejaca i Plereja, a koji je nakon dedukcije kolonije bio adtribuiran Naroni. Ne zna se da li je takvo stanje ostalo sve do kasne antike, jer ni za takve procjene nemamo oslonca u pisanim vrelima. No, ako b se prihvatio smještaj kasnoantičkog Sarsiterona (Rav. IV 16 = 212, 45) u Cim kod Mostara (za što još uvijek nema određenijih elemenata), to bi značilo da je sjeverni dio agera bio izdvojen u poseban municipij, u kojem je 533. g. osnovana biskupija *Sarsiterensis*[5]. Tom novoosnovanom municipiju mogla je pripasti i 1 > i 11 ._ ; sa područjem od Kočerina do Posušja.

Naronom *(colonia Iulia Narona,* BD 33, 107) su od početka upravljali kvatuorviri (a ne duumviri), kao i u Saloni. Na osnovu toga se zaključuje da je Naronu na rang kolonije podigao jedan od vladara iz Julijevske dinastije (Cezar, August, Tiberije). Danas prevladava mišljenje da je to učinio Cezar, odmah nakon građanskog rata[6]. Bila je to nagrada za vjernost u ratu protiv Pompeja. Oko 54. g. sam je Cezar posjetio Naronu (Bell. Gall. V, 1 i 2, cf. Patsch, Narona, 24).

Već nakon Oktavijanova ilirskog rata (35—33. g. pr. n. e.) Narona postaje značajan politički i upravni centar u pokrajini, jer se u njoj nalazilo sjedište juridičkog konventa *{Narona colonia terti conventus,* Plin. III, 142), u koji su dolazile brojne plemenske *civitates* iz jugoistocne Dalmacije zbog arbitrale u medusobnim sporovima[7].

Brzi ekonomski, politički, a ujedno i urbani razvitak Narona duguje svom vrlo povoljnom geopolitickom položaju, na mjestu do kojeg su mogli ploviti i pomorski brodovi (ilirski, grčki i rimski) i na icojem su se križali stari trgovacki putovi. To je bio i razlog što se još u republikansko doba u Naroni formirala politička-upravna zajednica rimskih građana *{conventus civium Romanorum)* na čelu sa svojim magistratima — magistrima i kvestorima (CIL III 1820 = 8423)[8], koja je ubrzo prerasla u rang municipija. Obuhvatala je sve rimske građane (sve Italike) koji su se u ovaj značajni trgovački centar doselili još krajem 2, a najviše u 1. st. pr. n. e. Medu doseljenicima je bilo i dosta oslobodenika *{liberti)* i njihovih potomaka. Domaći su rijetki, a među najstarije domoroce spada *P. Annaeus Q. l. Epicadus* (CIL III 1748), libertinskog staleža[9]. Zbog priličnog broja libertina grčkog i orijentalnog porijekla, što se vidi i po kognomenu njihove, inače, već romanizirane imenske formule, kao, na primjer, *L. Aemilius* Hermes (CIL III 1808), Patsch je donekle precijenio ulogu i utjecaj Grka u razvitku grada, što ukazuje i činjenica da u Naroni uopće nema grčkih natpisa[10].

Grčki je utjecaj u jugoistočnoj Dalmaciji, pa i u Naroni, u prethodnim stoljećima bio doista vrlo jak. Ovdje su se još u 4. st. pr. n. e. pojavili grčki moreplovci

[5] Dr N. M(andić?), Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis?, Dobri pastir, Vil (1957). 65—68. I Bojanovski 1978, 114.

[6] G. Novak, Isejska i rimska Salona, Rad, 270, 1949, 67—92. M. Suie 1976, 31. G. Alföldy, Dalmatien, 101, bilj. 32. d. J. J. Wilkes, Dalmatia, 252. d.

[7] M. Suie, O municipalitetu antičke Salone, VAHD, 60, 1958, 31, 35.

[8] Th. Mommsen, CIL III p. 291. C. Patsch 1907, 22, i C. Patsch, Herzegowina, 86 = CIL III 1821 (cfr. n. 8423) = Dessau, ILS n. 7166.

[9] Također i: *P. Mucius Dasius sévir Augustalis,* VAHD, LV, 1926, 262.

[10] C. Patsch, Herzegowina, 86.

i trgovci. U to je vrijeme usée Neretve *(Naron)* bilo poznato i grčkim piscima[11]. Kulturni utjecaji, zajedno s nastupom trgovaca, prodiru dolinom Neretve i njenih pritoka i duboko u unutrašnjost zemlje (u tu sferu utjecaja spada i kovanje novca Daorsa i kralja Baleja, pa helenistički umjetnički i urbanistički utjecaji na Daorsea vjerske predodžbe — Silvan kao grčki Pan, Dijana, Herkul itd.)[12]. No, prilike su se stubokom promijenile poslije pada ilirske države 167. g.; sve vise jača utjecaj Rima i Italije. Trgovački centar u Naroni, što ga pomalo preuzimaju italski trgovci sve više jača, a naročito nakon defmitivnog sloma Plereja i Ardijejaca (135. g. pr. n. e.)[13]. Napokon su Ardijejci, nakon osnivanja konventa rimskih građana (?), bili preseljeni u neplodnu unutrašnjost njihovs zemlje (Brotnjo, Lištica, Posušje?)[1*], gdje im se do Augustova vremena broj osjetno smanjio *(non amplius quant XX decuriis,* Plin. Ill 143). Njihovi se potomci u carsko doba tu i tamo javljaju na natpisima *(Iulii, Claudii, Flavii, Aelii)*[15]. Zemlje domorodaca, i to one najbolje, zauzeli su doseljenici iz Italije, što je svakako izazivalo tenzije i antagonizme između domaćih i stranaca. Na natpisima italske doseljenike ne susrećemo sjevernije od Brotnja, tek ponekog u Konjicu.

Među značajnije epigrafske potvrde iz same Narone spada onaj u počast P. Servilija Isaurika, koji je 41. g. (ili 48?) bio prokonzul u Iliriku (CIL III 1858 p. 1494)i6. Ne zna se koji je povod bio da mu grad podigne statuu s natpisom na počasnoj bazi. Natpis u cast Aula Ducenija Gemina, također bivšeg konzula, koji j« 62. g. bio i *curator vectigalium publicorum* (Tac. ann. XV, 18), Neronova legata u Dalmaciji, postavljen je kao patronu Narone[17]. I natpis u počast cara Maksimina i sina mu Maksima je postavila *[res publica] Naronitano[rum* vjerojatno prigodom njihova boravka u Naroni 236. godine[18]. U sva tri slučaja se očito radi o dostojanstvenicima koji su grad zadužili munificencijama.

Za poznavanje ekonomskog, socijalnog, političkog i kulturnog života Narone brojne podatke pruža bogati epigrafski materijal, napose onaj što su ga ostavili brojni oslobođenici kao *seviri Augustales* i *magistri Mercuriales,* kolegiji zaduženi za njegovanje carskog (Augustovog) kulta. Mnogi su od njih u Naroni vodili poslove svojih gospodara iz Italije, a kao osamostaljeni gradani, predstavljali dinamičan trgovački i poduzetnički stalež *(collegium fabrum).* Kao seviri *(sexviri)* stajali su i na čelu naronitanskog *thiasus iuventutis* (CIL III 1828), koji se brinuo o vojničkom odgoju omladine[19].

Brojni liberti, a naročito robovi *(servi),* bili su obrtnici, najčešće klesari *(lapidarii),* što upućuje na jak zamah gradevinarstva. U Naroni je broj robova, koliko se to odražava sa natpisa, bio dosta velik. Većina je pripadala italskim kolonistima,

[11] Fs.—Skyl. 23 d, cf. Teopomp kod Strab. VII 5, 9. Usp. C. Patsch, WM BH XII, 1912, 68 d = GZM XVIII 1906, 367, i „Herzegowina", 3. M. Suić, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu, Rad JAZU, knj. 306 (1955), 195. B. Gabričević, Narona i Grci, Znanstvem skup u Metkoviću 4. VII 1977, Split 1980, 161—167.

[12] C. Patsch, Herzegowina, 76—79. Z. Marié, WMBHLS, N. F. VI, Sarajevo 1979, 5—17. i 61—101.

[13] App. 111. 10. Liv. Epit. 56.

[14] Strab. VU 5, 6.

[15] G. Alföldy, Dalmatien, 46, 138.

[16] C. Patsch 1907, 22. d.

[17] C. Patsch, JFAK II (1908), 96, Narona. Cf. A. Jagenteufel, 1958, 39—42.

[18] I. Bojanovski, Počasni natpis Maksimina Tračanini iz Naron;, AV XXVIII, 1977, 188—196. Natpisi CIL III 1805, 1806, 1807. govore o gradnjami termi (zimîke terme, *balneum).* Usp. M. Suie 1976, 117.

[18] *Seviri Augustales* i *magistri Marcuriales* postavili su brojne voiivne spornsnike, usp. M. Pavan, Ricerche, 146—176.

dok je sasvim mali broj robova, i to kasnije, bio u vlasništvu domaćih. Zato in najčešće i nalazimo u samoj Naroni. Trećina svih ranocarskih natpisa (otprilike) pripada robovima i oslobodenicima: na 90 natpisa oko 30 ih je robovskih ili libertinskih. U kasnocarsko doba opada i broj robova, manji je za desetinu (u Naroni od 50 natpisa 5 je robovskih)[20]. U ageru, koji nas ovdje i zanima, broj robova je relativno mali.

U ranocarsko doba se većina stanovništva Narone sastojala od Italika i njihovih potomaka[21]. Gradski sénat *(ordo)* sačinjavali su pripadnici najuglednijih italskih familija, među kojima je bilo i senatorskih (na primjer *Lusii),* ali je bilo i mnogo oslobođenika, odnosno njihovih potomaka. Domaći su rijetki (CIL III 8451 = = 14623, 2)[22]. U vrijeme kasnijeg principata u Naronu se naselilo dosta orijentalaca, koji donose i svoje kultove kao što su kult Jupitra Dolihenskog, Izide i Mitre[23].

Narona je bila dobro povezana ne samo sa svojim agerom nego i s udaljenijim krajevima, putovima koji su bili izgradeni krajem republike i u početku Carstva. Jedan od unutrašnjih putova kolonijskog agera bio je onaj koji je Naronu povezivao s Brotnjem i Mostarskim poljem, a koji je vodio trasom: Donji Radišići *(Bigeste)*—Ljubuški—Studenci—Dautovina—Međugorje—Krehin Gradac—Tepčići—Nimačka—Jasenica—Rodoč—Cim[24]. Sam grad ležao je na velikoj itinerarskoj cesti (Itin. Ant., Tab. Peut), koja se od italske cestovne mreže odvajala u Akvileji, pa preko Trsta, Rijeke, Like i Splita vodila u Naronu, te dalje kroz Hercegovinu u Drač, gdje se vezivala na cestu *via Egnatia,* koja je vodila u Solun i Carigrad. Jedan pu t magistralnog karaktera se od navedene transverzale odvajao između Čapljine i Stoca i vodio (via Nevesinjsko polje i Konjic) u unutrašnjost zemlje (Ilidža kod Sarajeva)[25].

U 4. st. Narona je proživljavala izvjesnu ekonomsku krizu, koja se reflektira i u sve manjem broju natpisa (pojava općenita u pokrajini), do čega je došlo zbog opadanja materijalnih mogućnosti pučanstva. Posljedica toga je— sve manje podataka o etničkim, socijalnim i ekonomskim prilikama. Do toga opadanja ekonomske moći Narone izmedu ostalog je došlo i zbog velike krize u Carstvu, te sve manjeg prekomorskog importa, na kojem se i temeljilo blagostanje Narone. U doba svoga uspona Narona je pokrivala dobar dio uvozne trgovine u Dalmaciji. Razlog za opadanje moći Narone valja gledati i u razvitku domaće proizvodnje raznih roba (opeke, crijep, keramike itd.), a također i u činjenici što je trgovina još od 1. st. krenula novim putovima — preko Akvileje u panonski bazen i dalje.

Narona je, dakle, od manjeg lučkog emporija s faktorijom grčkih trgovaca u 3. i 2. st. pr. n. e. prerasla u jedan od najznačajnijih lučkih i trgovačkih centara

[20] G. Alfoldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Principats, 1961, 126, 131. Cfr. Katalog No. 92—119, str. 269—275.

[21] *Ulpii* i *Aelii* u Naroni su carski liberti, v. bilj. 47. U Naroni nije bilo pojačavanja rimskog elementa dijeljenjem civiteta.

[22] Takvi su vjerojatno *[P. An]naius P. f. Aper [dec] N[ar] MI vir i. d. / [P. An]naius P. f. Tiro dec. N. MI vir i d.,* Janjina, usp. VAHD, 55, 234. Usp. i D. Sergejevski, GZM, n. s. III, 1948, 166. d, Stolac: *T. Flavius Laedio aed. MI vir i. d. Naronae.* Usp. i natpis u bilj. 4.

[23] G. Alfoldy, Dalmatien, 138. i bilj. 51. J. Medini, Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji. Godišnjak CBI, knj. XX/18, Sarajevo 1982, 55. d. (Narona).

[24] I. Bojanovski, Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste, 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65—94. *Medugorjs:* Gradina Šipovac (danas Križevac) kod kuća Vasilja s velikom gomilom. Nalazi rimskog novca i ostaci rimske ceste, ALZS, s. v. Medugorje. Po Bakuli, Sematizam, 102. d. na Miletini ruševina grada (?). Na groblju u Miletini ostaci rimskih gradevina. Cf. F. Fiala, GZM I 1889, 91 = WM BH I, 1893, 325.

[25] I. Bojanovski, Godišnjak CBI, knj. XV/13, Sarajevo 1977, 84. ss. i iXVII, 51. ss. 1. Bojanovski 1983, 7. ss. Sva tri rada navode i raniju literaturu.

rimske Dalmacije. Njezin je utjecaj otada prelazio uže područje kojem je bila upravni centar i širio se ne samo na sliv Neretve nego i daleko izvan njega, ali u kasnije doba dolazi do stagnacije, no, to ne znači da za svoje područje, pa i šire, Narona nije i dalje ostala veliki autoritet. O ekonomskom procvatu kraja govori i veliki broj rimskog novca iz Bijače, Posuškog Gradca, Ljubuškog i Čapljine prikupljen u numizmatičkoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu[26].

Da bismo bolje razumjeli prilike u području Bigeste (Ljubuško polje), valja istaći da je Narona u Cezarovo vrijeme postala vojna baza u ratu protiv Delmata[27]. Negdje u dolini Trebižata, nedaleko od Narone, uništeno je 44. g. i pet rimskih kohorti (App. III. 13). U to je vrijeme, po svoj prilici, bio sagraden i vojni logor na Humcu kod Ljubuškog za zaštitu Narone. U isto su vrijeme pojačane i gradske utvrde Narone[28]. Prvi spornen logora kod Narone nalazimo u (prvom) pismu Cezarova vojvode Vatinija glasovitom govorniku i državniku Ciceronu, što mu ga je pisao 11. VII 45. g. *ex castris Narona*[29]. To je ujedno i jedini spornen vojnog logora na donjoj Neretvi u pisanim izvorima.

Logor na Gračinama (Humac), kojem su (čini se) prvi temelji bili udareni pod kraj Cezarove ili u početku Augustove vladavine, dao je pečat razvitku cijelog područja oko Ljubuškog[30]. U svom trostoljetnom životu logor na Humcu je prošao kroz nekoliko građevinskih faza. Služio je negdje do pred kraj 2. ili početak 3. st. U njemu su na natpisima i pečatima s opeka ostavile traga brojne vojne jedinice[31]. Ovdje su neko vrijeme boravile i legije, odnosno njihove veksilacije, *legio IV Flavia Felix* (pečati na crijepu), *leg. VIII Augusta* (pečati) i *leg. I i II adiutrix* (natpisi). Od augzilijarnih jedinica se spominju kohorte: *III Alpinorum equitata, I Bracaraugustanorum, I Lucensium equitata, I Belgarum equitata* i *VIII voluntariorum c, R.* Tri prve kohorte su garnizonirale na Gračinama u 1, a dvije posljed e u 2, te

[26] G. Alföldy, Dalmatien, 134—139. J. J. Wilkes, Dalmatia, 252. d. Usp. C. Patsch, Herzegowina, 107—128. — Numizmatički nalazi: G. Kraljević, GZM 1970, 39—43 (Bijača); 1976, 169—177 (Posuški Gradac); 1979, 133—136 (Ljubuški) i 1980, 127. dd. (Čapljina). O novcima s lokaliteta „Gračine" Humac v .Pogl. B/Uvod, bilj. 30. — Posljednji (zlatni) nalaz iz Narone, koji se može datirati, potječe između 578. i 582. g., C. Patsch 1907, 102, C. Patsch, Herzegowina, 129. F. Bulić, Bull. daim. 25, 197. d, 33, 112. d.

[27] Najbitnije činjenice iz krvavih borbi Rimljana s Delmatima obradio je M. Zaninović 1966, 27—33. Temeljno je djelo G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877. Usp. F. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925. G. Novak, Prošlost Dalmacije, Zagreb 1944. Svi se navedeni pregledi temelje na vijestima starih pica: Polyb. 32, 9. i 13; App. III. 11. d; Liv. perioch. XLVII; Strab. VII315, 10. itd. Ratovi su počeli 156. g. Borbe su se s prekidima nastavile sve do Augustova vremena. Jednu epizodu iz tih borbi čini i Vatinijev boravak u Naroni (bell. Alex., 46 i 47, Cicero, ad fam V, 9, V, 10 a i b). V. bilj. 29. Cfr. I. Boj ano vski, ovdje pogl. B (uvodni dio).

[28] N. Cambi, Antička Narona — urbanistička topografija i kulturni profil grada, Znanstveni skup „Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka", HAD, Split 1980, 127—148. Isti, Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, RFFZ, 24 (11), Zadar 1984—85, 33—59. Cf. C. Patsch 1907, 10—27 i C. Patsch, Herzegowina, 71—75.

[29] Cicero, ad fam. V, 9, V, 10 a i b. Sva tri pisma u prijevodu vidi N. Cambi—U. Pasini, Antički izvori o Naroni, zbornik o Neretvi, nav. u bilj. 28,280—283 (cit. po amsterdamskom izdanju iz 1577. g. kao V, 9, 10 i 11, XIII, 77).

[30] Izmedu 1977. i 1980. g. je autor ovog rada otkopao sjeverozapadni dio logora. O tome vidi pogl. B/Uvoda, bilj. 27. dd. i Dodatak IV.

[31] Logorski objekti su vise puta obnavljani i adaptirani, što potvrđuju i pečati na opekama — *Q. C. P. Pansiana, leg. VIII Augusta, coh. I Belg{arum)* i drugi. Tiberije je uz logor naselio i *vexillum* veterana, koji su utjecali na ekonomiku i urbanizam područja *(pagus Scunasticus)*. U Donjim Radišićima, oko 4 km sjeverozapadno od logora, nalazila se i putna stanica *Bigeste* (Tab. Peut.).

eventualno u 3. st.[32] Izgleda da je u Tiberijevo doba uz ovaj logor bio vezan i jedan cuneus veterana *(veterani pagi Scunasticfi))*. Vojnici i veterani su ovdje ostavili veći broj natpisa, najviše nadgrobnih, ali i votivnih[33]. Nedavno su otkopani i dijelovi logora. Da se spriječi prodor neprijatelja u dolinu Trebižata, osim logora, bilo je sagradeno i nekoliko manjih utvrda po brdima oko Ljubuškog (Gornji Radišići, Tihaljina, Posuški Gradac itd.)[34]. Dodamo li vojnoj izgradnji i posjede veterana s njihovim vilama, koje su podignute na zemljištu koje je nekad pripadalo protjeranim peregrinima *(veterani pagi Scunastici quitus colonia Naronitana agros dedii)*[35], nećemo pretjerati ako ustvrdimo daje dolina Trebižata u 1. st. n. e. bila najgušće naseljeni kraj u Bosni i Hercegovini. Veliki posjednik bio je i sam logor, jer je, po svoj prilici, držao dosta zemlje, njiva, ispaša i šuma s obje strane Trebižata[36]. Zemljoradnja koja je kod domaćih imala supsidijarni karakter, postala je ovdje osnovna gospodarska grana. Rimljani su unijeli ne samo novi, efikasniji način obrade zemlje nego i nove kulture, na prvom mjestu vinovu lozu i maslinu, ali i druge vrste iz mediteranskog podneblja.

U sklop fortifikacija oko Narone i Trebižata ulazila je i rimska utvrda u Posuskom Gradcu[37], na položaju koji je kontrolirao prolaze iz Duvanjskog i Imotskog polja u dolinu Trebižata, kroz koje su upadali Delmati te ugrožavali rimske jedinice, ali i posjede rimskih gradana u naronitanskom ageru. Počasni natpis caru Klaudiju iz 51—54.g.[38] i M. Emiliju Lepidu, Tiberijevom vojskovodi, koji se istakao u borbama 9. g. n. e. (Veil. Ill 115. Dio Cass. LVI 12)[39], a koji su otkopani iz ruše-vina na Gradini u Posuškom Gradcu, potvrđuju daje ovaj objekt u svom prvobitnom jezgrubio dosta rano izgrađen. Na ranu izgradnju upućuju i tegule sa žigom *Pansiana*, njih pet, sve tipa *Ti. Pansiana*[10]. Očito su se negdje na tome pravcu nalazili i oni klanci na prilazima Naroni u kojima su se 46. i u početku 45. g. (Cic. ad fam. V

[33] Daje LEG VIII AUG boravila u logoru na Humcu (ili bar jedna njena veksilacija), dokazuju pečati legije otkopani za vrijeme istraživanja 1977—1980. g. Usp. C. Patsch, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, GZM Vil 1895, 143—145 = WM BH V, 1897, 338—340. Novi nalazi opeka, a još vise natpisi aktivnih vojnika, nadeni u novije doba, zahtijevaju dopunu ovog Patschevog djela.

[33] V. Dodatak VII: Popis vojničkih imena.

[31] F. Fiala, Prilozi rimskoj arheologiji Hercegovine GZM V, 1893, 524. I. Bojanovski 1985, 87. dd.

[35] Na drugoj plod ovog istog monumenta ime župe je nešto više skraćeno — *Scunasi(ici)*, usp. M. Abramić, Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije, Ephemeridis Instituti archaelogici Bulgarici, vol. XVI, Ex Sertis Kazarovianis, Serdicae, 1950, 235—238, si. 1 i 2 = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 113.il 14. Pokušaj rekonstrukcije ove tzv. *Arae Augustae* (po Abramiću) donosi i I. Bojanovski, Tribunia — 4, 1978, 167, si. 3. Natpis v. str. 124 bilj. 51.

[36] V. bilj. 30. To očito potvrđuje i natpis CIL III 1918, Vrgorac: */. O. M. Sulpicius Calvio c(enturio) leg. I. M(in.). praepositus cho. I Belg. hoc in loco mahstate et numine eius servatus* (2. st.). Cfr. G. Alföldy 1962, 292, br. 7/13, te str. 266.

[31] F. Fiala GZM V, 1893, 145—151 ; 511— 532 = F. Fiala—C. Patsch, WM BH III, 1895, 257 ss. Fiala taj objekt naziva „divotna zgrada" (p. 151), „golema ruševina" (518), „forum kolonije" i „kolosalna građevina" (522). C. Patsch, WM BH IX, 1904, 289, smatra ga rimskim gradom (römische Stadt) (ovog članka u Glasniku nema). Usp. Patscheve radove u: GZM XII 1900, 305 = = WM BH VIII, 1902, 70 i Herzegowina, 61—62. F. Fiala, GZM V 1893, 151, navodi i manje prateće rimske utvrde na Krstinom brdu, na Komilovcu i Treskovcu, dok je utvrdu na susjednom brijegu, zv. Kulina, djelomično i istražio; nav. dj., 146. i si. 2; ruševine „kolosalne građevine" nalaze se na Gradini (iznad crkve), si. 1 i 2. Sve, dakle, govori u prilog dobro utvrdenog obrambenog položaja.

[38] CIL III 13880, Posuški gradac: *[Tib(erio) Claudi]o Drusi / filio Caesari [Aug(usto)] pontif{ici) maxim\o\ / [trib. pot. XI] imp(eratori) XXV*. Vidi: F. Fiala GZM V, 1893, 517—522.

[39] CIL III 13885 p. 2328, 122, Pos. gradac: *[M{arco) Aemi]lio [Pauli f(Wo) L\epido (. . .?)*. Cf. F. Fiala—C. Patsch, WM BH III, 1895, 260, 262.

[40] C. Patsch, WM BH IX, 1904, 289—290 (članak nije ušao u GZM).

9, 10 a i b) vodile borbe i gdje su 44. g. Delmati uništili pet rimskih kohorti pod komandom senatora Bebija *{Baebius)* (App. 111. 13)[41]. Na žalost, iskopavanja ovog značajnog objekta nisu nikad bila dovršena, iako se — s obzirom na njegov dominantni položaj — očito radi o jakom bočnom utvrđenju (kasnije se tu razvilo naselje, s bazilikora u kasnoj antici)[42] izgrađenom za zaštitu logora na Humcu i same Narone. Bila je to u početku pogranična utvrda na granici prema Delmatima, koja je, otprilike, išla linijom Posušje, Gradac, Grude, Drinovci[43].

Domaći je elemenat tavorio u neplodnoj i brdovitoj unutrašnjosti, pa se vrlo rijetko spominje na natpisima. Kao peregrini civitet su dobijali pojedinačno i za osobne zasluge, čini se, najviše od Hadrijana. Kasnijih potvrda o sticanju civiteta i nema.

Iulii

Iulia Sabina iz Borasa, supruga M. Antonija Maksima, signifera, pripadala je domaćoj obitelji (nije isključeno da je potjecala negdje iz okolice Trilja, gdje je njezin suprug služio u LEG VII CPF i bio otpušten kao veteran prvih godina Klaudijeve vladavine) koja je rimsko građansko pravo dobila od jednog cara iz kuće Julijevaca; udala se za rimskog vojnika (GZM 1923, 83 = 1960—61, 235). Iz kasnijeg ce vremena biti i *Iulia Eulala quae et Firma* (Janjina), koja je u kognomenu sačuvala domaće (?) ime (VAHD 55, 1953, 236)[14]. Domaći su (izgleda) i neki Julijevci iz Narone: *Iulia Primitiva* (C. 8457). *Iulia Rufina* (C. 1860), *Iulia Secundina* i *Iulius Maserva(C.* 1861), koji još uvijekimailirskikognomen, sve primjeri iz kasnijeg principata.

Claudii

Izvjesna *Aelia Maxima* iz Hardomilja podigla je nadgrobni spomenik dvanaestogodišnjem sinu, koji nosi *tria nomina Ti. Claudius Maximus,* i majci *Aeliae Annaeae.* Sin je dobio gentile po ocu, koji nam inače nije poznat, a kognomen po majci, odnosno po njenom ocu (djedu). Kasnije se Maxima preudala za čovjeka koji još nije bio građanin, jer ima samo jedno ime — *Primus.* Na spomeniku se

[41] O događajima iz 46—42. g. ı o borbama što ih je s Delmatima vodio Vatinije vidi C. Pat s c h, Herzegowina, 54—55. Patsch smatra da se Vatinijev logor nalazio kod Narone, na desnoj strani Neretve *(bei Narona am rechten Flussufer, ein Standlager,* S. 54). Međutim, i sam konstatira da se zbog promjena, koje su u međuvremenu nastupile, položaj logora ne može odrediti. Očito je da *„bei Narona, am rechten Flussufer"* nije ni bilo mjesta za tri legije i brojnu konjicu (App. 111. 13), nego da su jedinice bile raspoređene na vise mjesta u dolini Trebižata (nešto i u Naroni). Ruševina na Gradini u Posuškom Gradcu (s manjim satelitskim utvrdama) predstavlja jedan od isturenih rimskih položaja.

[42] Rezultati istraživanja bazlike: P. Oreč, Ranokršćanska dvojna crkva u Gradcu kod Per sušja, GZM (A), n. s. 37, 1982, 55—85.

[43] O granicama Delmata u 1. st. pr. n. e. govori M. Zaninović 1966, 83. Na terenu se granica nije mogla tačno odrediti. U pograničnom prostoru bila su naselja u Batinu (jedno od najsjevernijih s rimskim materijalom), Gorici, Vinjanima, Drinovcima i druga, usp. K. Patsch, GZM XII, 1900, 305—343 = WM BH VIII, 1902, 61—102.

[44] Domaća je i *Iulia B . . .,* supruga Flavija Aurelijana *natione Pannonia,* na službi u COH I BELG (WM BH XII, 136, Hardomilje). Vidi *Flavii.*

„potpisao" kao *Primus pater,* i to izdvojeno na kraju, čime se njegov odnos kao poočima izražava i na natpisu[45].

Flavii

Flavius Aurelianus natione Pannonia, dekurion COH I BELG, domorodac rodom iz Panonije, oženio se domaćom djevojkom *Iuliom B . . .* (GZM 1910, 181), također iz Hardomilja. Majka *Fla(via) Maxima* i signifer Oktavije postavljaju nadgrobni spomenik *filio suo i Amico dulc(issimo).* Flavia Maxima je imala civitet. dok Oktavije kao peregrin služi u augzilijarnoj jedinici. Možda se radi o konkubi-natu (?), a dvogodišnji *Amicus* je njihovo nezakonito dijete ili ga je majka dovela u bračnu zajednicu s Oktavijem[46]. Flavijevci su *T. Fl(avius) Maxiarcus,* i njegova djeca *Fl(avius) Bennus et Fl(avia) Sabina* iz Hardomilja (2. st.) (GZM (A) NS, 1983, 97 ss, n. 2).

Ulpii

Poznat nam je samo jedan *Ulpius* s vrlo fragmentiranog spomenika iz Hardomilja. Epitaf je postavila supruga, kojoj se nije sačuvalo ime. Kako pokojnik nije bio vojnik, vjerojatno je u pitanju domorodac.[47]

Aelii

Već spomenuta *Aelia Maxima* iz Hardomilja podigla je epitaf sinu *Ti. Claudio Maximo* i majci, koja se zvala *Aelia Annaea* (GZM 1910, 182). Ovdje imamo dvije generacije s gentilicijem *Aelia.* I *Pia* (?) *Aelia* iz Gradnića (Brotnjo) podiže epitaf sinu *L. Livio Rufino,* koji je po onomastičkoj formuli već pravi Rimljanin. Njegov gentile *Livius* jedan je od najodličnijih u Saloni (C. 6367 = 8498)[48]. Na žalost, bračni status Elije nam nije poznat (nejasna je i njezina imenska formula), ali je

[45] K. Patsch, GZM XXII 1910, 182, si. 4 = WM BH XII, 137. Patsch nagađa da je *Ti. Claudius Maximus,* sin Tiberija Klaudija Ligomarusa, konjanika COH III ALP, iz Claudia Salinis (CIL III 14632 — Narona, 72, sl. 36), no veliki je vremenski hiatus između ova dva natpisa: C. 14632 je iz 1, a natpis Elije Maksime čak iz 3. st. Uz to je nedavno nađena i dopuna spomenika, CIL III 14632 = GZM XXVI, 1914, 163, sl. 25, kojase u potpunosti uklapa u Ligomarusov natpis V. Atanacković—Salčić, Kameni spomenici u arheol. zbirci na Humcu, N. star. XIV—XV Sarajevo 1981, 270—271, sl. 12, br. 12.

[46] C. Patsch, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, JFAK. II, 1908, Heft 2—3, 116, Fig. 37. Flavijevacajebilo dosta u Naroni: CILIÜ 1800, 1776, 1840, Bull. dalm. 33, 106: *Flavius Faladus* (a. 193), semitskog porijekla, usp. G. Alföldy, Die Personennamen, S. 200. Sa Humca je i *Fl. Victor,* centurion LEG. I AD (a. 173), CIL III 8484 = 1790 i 6362, očito stranac.

[47] C. Patsch 1907, 72, Fig. 35. — U Naroni su *Ulpii* i *A?hi* najčešće carski liberti, G. Alföldy, Dalmatien, 136. Jedan *Ulpius* je i iz Vranjeva Sela kod Neuma: *M. Ulpius Severus se vivo sibi et suis fe(cit),* Ć. Truhelka", GZM IV 1892, 362 = WM BH I, 289 = CIL Ul 1763 + 8416. *Ulpii* su i inače u jugoistočnoj Dalmaciji dosta rijetki.

[48] Lekcija majčina imena *Pia Elia* (CIL III 6367 = 8498 i 12798a cf. p. 2253), usp. P. Bakula, Schematismus topographico-hist. Cust. prov. et Vicar. apost. in Hercegovina, Spalati, 1867, str. 93 = Hercegovina prije sto godina, Mostar 1970, 88 (prijevod s lat. orig. iz god. 1867) i O. Blau, in actis acad. BeroJ. 1870, 628; odnosno *Pi. Aelia* (CIL III 8498 = 6367). Usp. i M. Hoernes, AEM IV, 1880, 34. Čitanje je inače teško prihvatiti, jer bismo očekivali *Aelia Pia* (kognomen *Pius* nastao od nadimka po nekom osobenom svojstvu, cf. I. Calabi Limentani, Epigrafia latina, Milano 1974, 157, kao Longus, Crassus, Baibus, Frugi). Moguće je ovo posljedica slabijeg znanja latinskogjezikapiscailiklesara, kao i nanatpisu C1L III 8500 Krehin Gradac (Brotnjo). O Brotnju v. C. Patsch, WM BH IX, 1904, 280—282 = GZM XVI, 1904, 45. dd.

moguće da ovdje imamo slučaj udaje domaće djevojke za jednog italskog kolonistu. Sa Brotnja je i *Aelia P.f. Procilla* (C. 12798, a), koja se također udala u porodicu doseljenika Safinija (suprug *C. Safinius Severus),* porijeklom iz Kampanije u južnoj Italiji. *Safinii* su potvrđeni i u Naroni, gdje se jedan Safinius *(sévir)* spominje još u republikansko doba (C. 1801 == 8421); susrećemo ih i u carsko doba (C. 1820 — = 8423). Radi se o posjedničkoj obitelji. Dolaze još u Saloni i Jaderu. Ovo je svakako lijep primjer disperzije Italika u priobalju Dalmacije, ali i (primjer) miješanja domaćih i stranih putem konubija. Možemo se samo pitati, nisu li ove dvije domaće djevojke ušle u strane (italske) posjedničke obitelji zahvaljujući svojim fizičkim i duhovnim kvalitetama.

Kod ovako malog izbora natpisa s imenima domaćih pada u oči da su to najčešće žene udate za vojnike ili doseljenike. Od imena je najčešće *Maxima* (Maximus), očito kalk nekog domaćeg imena[49]. Čista domaća imena su rijetka. Jedino ilirsko ime je — *Maserva* iz Narone.

Među brojnim natpisima iz užeg područja oko logora na Humcu najviše ih pripada vojnicima i veteranima. Najčešća su italska imena, ali dolaze i druga s područja velikog Carstva — keltska, iberijska, orijentalna i druga[50] (Dodatak VII).

Veterane je u okolicu Ljubuškog *(pagus Scunasticus)* doveo car Tiberije, kako to potvrđuje već navedeni natpis iz Ljubuškog (postavljen u dva skoro identična primjerka): *Divo Auguste et Ti. Caesari Aug. f. Aug(usto) sacrum veterani pagi Scunastistic(i) /*[5] *quibus colonia Naronit(ana) / agros dédit*[51]. Pojava veterana u okolici Narone nije, dakle, u vezi s osnivanjem kolonije, koja je bila formirana oko pola stoljeća ranije. Dedukcija veterana nije imala svrhu ni da pojača rimski elemenat u ageru kolonije, koliko careva briga i obaveza za isluženе vojnike prilikom njihova otpusta iz vojske *(honesta missio).* Veterani su uglavnom pripadali domaćoj VII legiji iz Garduna kod Trilja *(Tilurium),* ali je bilo pojedinaca i iz drugih legija[52]. Kao vojnici iz rezerve vjerojatno su bili organizirani u jedan *vexillum veteranorum* vezan uz tamošnji logor[53]. Izvjestan broj veterana došao je ovamo i u Klaudijevo vrijeme[54].

Još bolje od epigrafskih potvrda prodor Italika u ager kolonije Narone ilustrira arheološka situacija. Na cijelom području kolonije razvio se veći broj naselja italskog tipa, i to najvećim dijelom još u doba ranog Carstva. Ta su naselja locirana

[49] O toj pojavi usp. D. Rendić-Miočević, llirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, ŽA XIII—XIV, 1964, 101—110.

[50] Cf. R. Katičić, Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitung, ŽA XII/1, 1962, 98—99. Usp. A. Betz, Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien, 1938, 64—75 (IV. Das Inschriftenmaterijal), passim. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 148, bilj. 21 (Bigeste).

[51] Bilj. 35.

[52] Iz Hardomilja potječu i natpisi dvojice veterana LEG XV APOLL, usp. I. Bojanovski, Dva rimska vojnička natpisa iz okolice Ljubuškog (Novi natpis veterana leg. XV Apollinaris), Tribunia 5, 1979, 41—51. O proceduri odpusta i pravima isluženog vojnika, G. Alf öldy, Die Sklaverei in Dalmatien, 1961, 124. d.

[53] G· Alföldy, Dalmatien, 135. d. i bilj. 26. U prilog jednog *vexillum veteranorum* govorio bi, možda, natpis iz Vitine: GZM XXVIII 1923, 83 = GZM (A), n. S. XV—XVI, 1960, 61, 325. d. *M. Antonius Maximus signif. veter. leg. XI C. p. f.,* te CIL III 8485 = 1789 i 6363, β. *Piseniius Severinus (centurio) leg. XI* Cl. Hardomilje koji obnavlja hram Libéra, valjda kao kultno mjesto *vexillum-a* (?). Usp. i C. 1811, 1814. i 1812.

[54] A. Betz, Untersuchungen, 13. Takav je i signifer *veter. leg. XI C. p. f.* iz Vitine, bilj. 53.

oko Ljubuškog, Čapljine i Čitluka, ali ih ima i oko Gruda, Posuškog Gradca i Lištice[55], pa uz Radobolju kod Mostara sa centrom u Cimu i Ilićima[56].

Među tim građevinskim kompleksima najbrojnije su *villae rusticae* kao centri većih i manjih poljoprivrednih imanja *(fundi, praedid),* koja su proizvodila i za tržište. Na takvim posjedima se s vremenom razvijaju i manje manufakture, najčešće ciglane *(figlinae),* koje proizvode mnogo traženi crijep i opeku, ali i drugi zanatski pogoni, klesarski, kovački, stolarski itd. Dosad je vrlo mali broj tih gospodarskih zaselaka istražen, tako, na primjer, samo velika vila u Višićima, nedaleko od Čapljine.

Jedan od najvećih (veći od ruševina na Posuškom Gradcu) građevinskih kompleksa iz antičke starine kod nas, dio jednog još prostranijeg sklopa, nalazio se kod Čapljine, uz desnu obalu Neretve[57]. To je Mogorjelo, danas uređeno kao arheološki park. K. Patsch, koji je ovaj prostrani objekat otkopao izmedu 1899. i 1903. g., smatrao je da se na Mogorjelu — nalazio rimski kastei *(das Kastell Mogorjelo),* posljednja utvrda u lancu ranih rimskih utvrđenja između Krke i Neretve (Burnum, Gardun, Humac, Mogorjelo).[58] Ipak, kasnija istraživanja nisu u cjelini potvrdila ovu Patschevu tezu, jer se pokazalo da je u sačuvanom stanju u pitanju građevina 4. st., čiju su namjenu jedni tumačili kao utvrđenje (dakle, kao i Patsch),[59] a drugi kao centar velikog posjeda, dakle velika *villa rustica* ili *palatium,*[60] što je Mogorjelo stvarno i postalo, ali tek u kasnijoj antici. Svojim, naime, jakim bedemima i brojnim kulama (njih jedanaest), a napose svojim kastrumskim tlocrtom, Mogorjelo ne samo da pravi „utisak logora" (Sergejevski) nego je u svojoj ranoj fazi stvarno i bio logor. Lociran na dobro zaštićenom položaju, u klinu što ga zatvara ušće Trebižata u Neretvu, branio je prodor potencijalnog neprijatelja u Naronu (dolinom Neretve),[61] kao što ju je logor na Humcu štitio od prodora dolinom Trebižata.

[55] C. Patsch 1907, 27—80, i JFAK, II, 97—109 (Ljubuški), GZM XVIII, 1906, 367—390 = = WM BH XII, 68—102 (Čapljina) i GZM XVI, 1904, 45—49 = WM BH IX, 1904, 280—282 (Čitluk). K. Patsch, GZM XII 1900, 305—320 = WM BH VIII, 70—82 (Grade).

[56] N. M(andić), dj. nav. u bilj. 5, str. 67. d. T. Anđelić, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, GZM (A), n. s. XXIX/1974, Sarajevo 1976, 179—244. Cf. C. Patsch, WM BH IX, 1904, 274, Fig. 150 i 151: protegnuti tragovi zida na kosi„ Zdinja" (Cim) i drugi nalazi (podatak nije ušao u odgovarajući članak u GZM XVI, 1904, 42—43). Zidovi na lok. Rades u Cimu itd.

[57] Upućujem na moj rad: Mogorjelo — rimsko Turres, GZM (A), n. s. XXIV/1969, 137—163, gdje je postavljen problem i prikupljena ranija literatura. Napose upozoravam na objekte izvan perimetra, s južne strane danas konzerviranog (i jedinog) dijela; v. moj rad: Antička uljara na Mogorjelu i rekonstrukcija njenog torkulara, Naše starine, XII, Sarajevo 1969, 27—54 (passim), si. 17. Vise slika se nalazi u ostavštini K. Patscha, u arhivu njegovog Balkanološkog instituta u Sarajevu. Cf. takoder i moj prikaz djela E. Dyggve—H. Vetters o Mogorjelu, u nav. časop., **191—196.** Cf. bilj. 60.

[58] GZM XXVI 1914, 157. d; C. Patsch, Herzegowina, 57.

[59] To su mišljenje zastupaü, uz neke razlike, E. Anthes—W. Unverzagt, Das Kastell Alzei, Bonn. Jahrb., 122, Bonn 1912, str. 152; W. Schmid, V. Bericht der RGK, 110. d; K. M. Swoboda, Rom. und roman. Paläste, 1919, 94, 155. Cf. F. Bulić—Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana u Splitu, Zagreb 1927, 126. Pregled svih pretpostavki daje E. Pašalić 1960, 62—64.

[60] To mišljenje zastupaju: E. Dyggve—H. Vetters, Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien, Wien—Graz—Köln 1966, 11 ss. Đ. Basler, Kasnoantičko doba, u Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, 315—321, i Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Sarajevo 1972, 38—42, sa si. (tretiran je samo uži dio kompleksa, unutar perimetra). Ostale zastupnike ove teze vidjeti kod E. Pašalić 1960, 62. d. i I. Bojanovski, u GZM (A), n. s. XXIV/1969, 137. dd.

[61] I. Bojanovski, Godišnjak CBI — XV/13, 1977, 84—152 (passim) i I. Bojanovski 1978, 51—125, posebno 67—77. Usp. i moj rad u „Dolina rijeke Neretve" itd., Split 1982, 182—185.

Položaj Mogorjela u uskom i barovitom prostoru između Trebižata i Neretve,[62] širok nekoliko stotina metara, ne odgovara lokaciji vile rustike, a još manje palacija (pretorija), jer se ne nalazi u širem slobodnom poljskom prostoru. Mogorjelo će postati vila ili *praetorium* mnogo kasnije, negdje u 5. st., nakon što je bio obnovlljen od razaranja koja su mu nanijeli Zapadni Goti na svome naletu poč. 5. st. Na Mogorjelu se u toj fazi, izgleda, razvio jedan *praetorium fundi,* a s obzirom'na rusevine dviju crkava, postoji mogućnost da je bio u vlasništvu naronitanske biskupije *(Naronitana ecclesia,* Farlati, II, 10). Možda bi se mogao identificirati i s poznoantičkom *civitas Bretorium* (Rav. V 14, 16).[e3]

Analogije u modularnoj kompoziciji između antičkog objekta na Mogorjelu i rimske tvrđave Caerleon na Hadrijanovu limesu u Britaniji, i pored njihove prostorne udaljenosti, neće biti slučajne. Naprotiv, one bi govorile u prilog teze da je Mogorjelo u svojoj osnovi kastei *(castrum).*[6*] Modularna slicnost (baza) očito potječe od prvobitne namjene Mogorjela, koja nam, zbog promjena nastalih rušenjima i obnavljanjima, pa iskopavanjem i višestrukom konzervacijom, vise nije dostupna. Toj najstarijoj fazi Mogorjela pripadaju i tegule *Pamiana* (C. Patsch, Herzegowina, 116—117).

Procès romanizacije i urbanizacije, koji je na donjoj Neretvi započeo čitavo stoljeće i po prije nego u unutrašnjosti zemlje (gornja Neretva, Bosna), najveće je rezultate dostigao u 2. st. Gradnjaurbanihnaselja, jedan od najizražajnijih vidova romanizacije, počela je ovdje još u 1. st. pr. n. e. (Narona, Humac, Krehin Gradac, Posuški Gradac, Stolac, Tasovčići, putne stanice itd.). Za potrebe izgradnje primjenjivane su nove, prije Rimljana nepoznate, građevinske forme, tehnike i strukture. Tradicionalne načine gradnje u drvetu i suhozidu zamijenili su novi materijali (kreč i malter, tesani kamen i opeke itd.). U početku su opeka i crijep dolazili iz uvoza (iz Italije), da ih do kraja 1. st. n. e. zamijene domaći proizvodi.[65] Dokaz rane prisutnosti Rimljana u Čapljini i okolici je i natpis iz Tasovčića što su ga 36/35. g. st. e. braća *Papii* postavili u cast Oktavijanu (CIL III 14625), a koji smo već naprijed naveli (v. II pogl. i bilj. 58). To je ujedno i najstariji rimski natpis u Bosni i Hercegovini.

Na žalost, ta su nam urbana i kvaziurbana naselja slabije poznata, napose njihova arhitektura i urbanizam, jer su ostala neistražena, izuzevši, donekle, Stolac *(Diluntum).*™ Rimske su vlasti forsirale izgradnju manjih gradova po pojedinim plemenskim oblastima, jer su oni bili ne samo upravni centri nego i središta romanizacije. U toj su izgradnji učestvovali i domaći ljudi, ali u manjem broju i nešto kasnije. Stari način građenja naselja i kuća (nastambi), a time i stari način življenja, održat će se još jedino u ruralnim, a napose u brdskim naseljima domorodaca.

Paralelno s izgradnjom naselja gradue su se i komunikacije, koje su, u prvom redu, trebale da učvrste rimsku vlast. Pa, iako su ceste u razvitku rimskog imperijalizma i jačanju robovlasničkog poretka odigrale presudnu ulogu, njihova je izgradnja imala i progresivan značaj. Ceste su omogućile lakše kontakte i promet roba,[67] olakšale ne samo izmjxmu dobara nego i protok ideja, a uz to su poticale razvitak naselja i iskorištavanje prirodnih resursa zemlje. Sa cestama je (u našim prilikama) došao i kraj plemenskim sukobima. Sve navedeno je i domaćima omogućivalo svestraniji privredni i kulturni napredak. Izgradnja dobrih putova imala je i duboke sociološke učinke: učestali su medusobni kontakti peregrina, koji su bili oslobodeni tribalnih spona, i vlasti etnarha, te ubrzali raslojavanje (domaćeg) plemenskog društva. Pa, iako su te promjene tekle relativno sporo. te zbog prisile okupatorske vojske i uprave nisu imale revolucionarni karakter, ipak su omogućile postepen zamah osobne inicijative.

Za poznavanje socijalne strukture domaćeg stanovništva, uz onomastiku, vrlo su korisni indikatori i podaci o robovima *(servi)* i oslobodenicima *(liberti).* Njih su držali veteranl, vojnici, zamljoposjednici i poduzetnici, a kako smo već vidjeli, najviše ih je bilo u samoj Naroni. Iz ranocarskog doba u naronitanskom ageru poznat je jedino *Mopsus (servus)* iz Vitine.[68] Robovi su bili *Isante i Surus* izKrehinog Graca (C. 8500), koji su *praecepto domnico* pokopali kćerku. Po imenu *Isante,* po svemu izgleda, da su i oni bili Grci, odnosno orijentalci.[e9]J<Lasnijem principatu pripada i *Quarta liberta* iz familije P. Atilija Kognata iz Čapljine.[70] Atilije, kako smo već vidjeli, susrećemo i u Tasovčićima: *Atilia Quarta,* kojoj je spomenik podigao suprug *Fl(avius) For(tunatusl)* (Spom. 77, 25), i *Atilia [H]ermetilla,* koja je epitaf podigla mužu *Iulio Urso* (Spom. 93, 157), vjerojatno, sve imućni liberti Atilija iz Narone. Atiliji iz Čitluka vjerojatno su potomci L. Atilija, sina Lucijeva, veterana LEG VII *(L. Atilius L.f. Vel(ina) veter. leg.* VII, *CIL HI* 1818 iz Čitluka na Brotnju), koji je još prije 42. g. n. e. *honesta missione* bio naseljen u Čitluk. Takav je bio i *L. Riccius L.f. Vel. Pessinunte* (CIL III 1818), a sigurno ih je bilo i više. Možda su upravo oni kao prvi rimski kolonisti (veterani) na Brotnjo donijeli maslinu i lozu,(?) (Cfr.DodatakVII).[71]Robovskom su staležu pripadali i *Restutianus* i *Calliste* (grčko ime!) s Mogorjela koji su sahranili sina dosta rijetkog imena *Am[a]enmnus.*[72] Iz ranijeg Carstva su i *L. Valerius L.f. Castor* i *M. Valerius*

[62] Da je i u rimsko doba područje uz desnu obalu Neretve bilo močvarno, najbolje dokazuje položaj antičkog (i predrimskog) naselja u Čapljini: ne dolje u ravnici, gdje se Čapljina nalazi danas, nego visoko gore, na platou izmedu Velike i Male gradine, K. Patsch, Pseudo-Skylakovo jezero. Prinos povijesti donjeg poriječja Neretve, GZM XVIII 1906, 367—390 = WM BH XII, 1912, 68—102. Najobilniji i najgušći nalazi rimskog naselja su na Maloj gradini iznad Čapljine *(„Grohot"),* ibidem, 374—378 = WM BH XII, 1912, 81—88, Fig. 10, 11 i 17 (ovih slika u Glasniku nema). Slična je situacija bila i na lijevoj obali Neretve, pa je putna stanica *(Ad Turres,* Tab. Peut.) bila na Crkvinama podno kose Kučeljak, GZM XVIII, 1906, 381—387 = WM BH XII, 1912, 90—98, dok je domaće stanovništvo bježalo na bregovite položaje, kakva je Klepaćka gradina (S. 98).

[63] Isto kod Guida, cap. 114—115, p. 137 = *Praetorium.* Usp. i moj rad nav. u bilj. 61, Split, 1982, 184. — O Mogorjelu kao utvrdenoj gradevini poljoprivrednog karaktera vidi M. Suie 1976, 235—240.

[64] T. Kurent, The Analogy in Modular Composition of Roman Fortresses at Caerleon and at Mogorjelo, ŽA 21/1971, sv. 2, 659—662, sa 2 crteža.

[65] Svi su podaci o tome sakupljeni u mom radu: Materijali, tehnike i strukture antičkog graditeljstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije (Područje današnje Bosne i Hercegovine), Zagreb 1980, 41—72. O uvozu i izradi opeka u zemlji, str. 54. d. O tome usp. i E. Pašalić 1960, 82—91.

[68] O tome: poglavlje o Daorsima, bilj. 53.

[67] Kroz naronitansko područje vodile su dvije itinerarske komunikacije, cestaSalona—Narona i dalje za Dirahij, te cesta Narona — usée Neretve. O tome vidi literaturu u bilj. 61. Jedna je cesta svakako vodila i prema — Stonu.

[68] CIL III 6368 = 8400, prope Ljubuški: *Mopsus / Sex. Vari ser(vus) j annor. XIIX /.Hic situs I . . .,* usp. O. Blau, in actis acad. Berol. 1870, 627. C. Patsch 1907, 65. Mopsus je grčko ime, G. Alföldy, Die Personennamen, 249 (ranocarsko doba). Spomenik je uzidan u dvorac Kapetanovića u Vitini.

[69] CIL III 8500, Krehin Gradac: *Isante Suro coniugi inconparab(ili). j D(is) m(anibus) Victorin(a)e Ann(a)e j bene merenti pr(d)ecepto / dom(i)nico factum. Mise-/* ram parentes perded[e] — /runt annis trig(in)tt[a\.* Cf. M. Hoernes, AEM IV, 1880, 34. C. P atsch, WM BH IX, 1904, 283, Fig. 166. V. Atanacković-Salčić, N. star., XIV—XV, 1981, 269—270, si. 10.

[70] CIL III 1847 (izgubljen).

[71] CIL III 1818, 8449, Narona.

[72] D. Sergejevski, Spom. 93, 158. Inače je ime dosta rašireno. Natpis pripada kasnijem principatu.

M. l. Priscus, očito braća (C. 12081, Ljubuški), dok kasnijem principatu pripadaju robovi *Pulc[h]ra* i *Ursus* iz Doljana koji su epitaf postavili sinu s rijetkim imenom *Viperinus.*[73] Najčešća su među robovima grčka imena, domaćih skoro da i nema, ali je moguće da se ponekad „kriju" pod romaniziranim imenom.[74]

Vrlo su rijetki i primjeri domaće vitalne tradicije, iako nema sumnje da je ona još uvijek bila živa. Ona se tu i tamo nazire u religioznom kultu. Domacem kultu, tako, pripadaju samo Dijana i Silvan prikazani na jednoj ari iz Čerina (Brotnjo), na žalost bez imena dedikanta.[75] Negdje iz agera (oko Ljubuškog?) potječe i ulomak ploče s likom Silvana, koji je prikazan kao Aegypan, dakle na grčki način.[76] Iz Krehinog Graca je osamljeni primjer Jupitrova kulta u ageru s natpisom *IOM Maximinus,* očito ex voto nekog domoroca.[77] Vise dedikacija iz rimskog kultnog kruga ima iz areala vojnog logora na Humcu: *Fortunae Augustae, Dianae Nemorensis, Terrae Hyllyricae* (!) *et lovi maximo, Liberi et Liberae,* te *D(eo) i(nvicto) M{ithrae),* dakle sve božanstva iz rimskog, grčkog i orijentalnog kruga i službenog karaktera.[78]

U 4. st. se i ovdje javljaju nove vjerske ideje, koje u 5. st. završavaju pobjedom, kršćanstva. Istraženo je nekoliko crkava bazilikalnog tipa (u Naroni, na Mogorjelu, na Nerezima (Tasovčići), u Klobuku, Borasima, Docu kod Vitine, Biogracima, Čerinu,Mokrom, Cimu, Žitomislićima i Posuškom Gracu).[79] Zbog krize koja je zahvatila Carstvo, sve je manje spomenika s natpisima, pa kroz 4. i 5. st. ne možemo pratiti društvena kretanja. S krizom rimske države, od 4. st. nastupa opće opadanje, kako u sferi materijalne proizvodnje tako i duhovne nadgradnje. Posljednji zlatni nalaz iz Narone bio je zakopan negdje između 578. i 582. g.[80] ,

[73] C. Patsch, WM BH XII, 1912, 100: *D. M. S. Pulcra et Ursus par(entes) Viperino filio pientissimo pos(uemnt) b{ene) mierenti) sib(i) et suis* — CIL III 1876 = 8428, Doljani, sada u Met koviću. Ime Viperinus je jednom zapisano i u Saloni (C.6397). Ima znakovito značenje, od *vipera,* zmija, kao na primjer Ljutica-vojvoda. *Nomen et omen'.*

[74] Hi se ime roba (liberta) ne spominje, kao na primjer na spomeniku iz Vitaljine *patrono posuit* (ako je dobro pročitano, s obzirom na slabu sačuvanost), V. Atanacković-Salčić, N. star. XIV—XV, 273, br. 14, si. 14. Na novopronađenom fragmentu (1971) iz Hardomilja iz 1. st. saznajemo da su 77. *Claudius Silen(us)* i *Ti. Claudius Abascian(us) libertus* postavili spomenik Tiberiju Klaudiju Ligomaru, konjaniku COH III ALP, poznatom i otprije C. Patsch 1907, 72, Fig. 36 = CIL III 14632), usp. V. Atanacković-Salčić, nav. dj., 270—271, br. 12, si. 12. Po Pat schu, WM BH IX, 1904, 288, Fig. 175, libertin je bio i *Q. Trebius Auctus* iz Gabele (zapravo Narone). Nepoznatoj liberti spomenik je postavio i *C. Valerius C. f. Dento, veter leg. VII* sa Humca, A. Zelenika, GZM (A), n. s. XV—XVI/1960—1961, 323—324. Robove i liberte držali su i veterani i vojnici.

[75] Dvodijelni oltar: lijevo — *Dian(ae) Aug(ustae) sacr{um),* a desno *Silvan(o) Aug(usto) sacr(um),* CIL III 8483 = M. Hoernes, AEM IV, 36, i Verdoljak, Bull. daim. I, 75.

[76] V. Atanacković-Salčić, nav. dj., 280, br. 26, si. 25.

[77] CIL m 12798 p. 2258.

[78] CIL III 14630, cf. C. Patsch 1907, 79. CIL III 1773 = C. Patsch, ibidem, 76 (original Dijanine are je propao). C. Patsch, JFAK, II, 116, Fig. 38 *{Terrae Hyillyridae)* CIL III 1790 = = 6362 = 8484 i 1790 = 6362 = 8485, cf. C. Patsch 1907, 70, Fig. 33 (= CIL III 8484, *Liber* i *Libéra).* CIL III 12810, Tihaljina: *D(eo) I(nvicto) M(ithrae) . . . miles coh. I Bel(garum),* po imenu *Pin[nes],* Ph. Ballif—C. Patsch, Strassen, S. 32. i 63. — očito domorodac.

[79] Usp. Đ. Basier, Arhitektura kasnoantičkog doba, 97, 105, 85, 70, 82, 59, 135, 100, 73, 134. Izvještaj o bazilici u Posuškom Gradcu vidi bilj. 42.

[80] Cf. C. Patsch, Herzegowina, 129. i C. Patsch 1907, 102—107 (t. G). F. Bulić, Bull, daim. 25, 197. dd.

DOL1NA RAME

(Civitas Deretinorum)

Prema podacima Plinija, Deretini su bili manje pleine. Njihova je *civitas,* po rimskim službenim podacima koje nam je prenio Plinije, imala svega četrnaest dekurija (III 143). Njihovo se ime, inače, ne spominje u drugim izvorima.[1] Neki su ih autori identificirali s Derriopima *(Derriopes* Ptol. **II** 16,5),[2] koje Plinije ne spominje u svojim listama peregrinskih civitates iz ranog carskog doba, ali s obzirom da je Ptolemej ispustio makedonsko pleme sličnog imena *Deuriopes* (Strab. **VII** 7,9, Liv. XXXIX, 53), vjerojatno je kod Ptolemeja u pitanju kontaminacija podataka.

Deretini se obično lociraju u dolinu gornje i donje Rame.[3] Naime, jurisdikcija. naronitanskog konventa, kojem su pripadali i Deretini, dopirala je prema zapadu najviše do â dolinu gornjeg Vrbasa, a na sjeveru najdalje do Vlašića. Zato se Deretini mogu smjcstiti jedino u jugozapadni ugao naronitanskog sudbenog konventa, jer su (sav) ostali teritorij pokrivala druga plemena iz ovog konventa, a to je dolina Rame, koja dolinu Neretve veže s Duvanjskim poljem, na kojem su, već odvojeni Ljubušom planinom, živjeli Delmati, a zapadno od Vlašića Mezeji, oba plemena iz sastava salonitanskog sudbenog konventa.

Deretini su, dakle, držali ramsku dolinu između vrela Rame i njenog ušća u Neretvu, a vjerojatno i desnu obalu Neretve nizvodno od ušća Rame. Sjedišta su im, dakle, bila između planinskih masiva Raduše i Ljubuše na zapadu, Čvrsnice i Vrana na jugu, te Vranice i Bitovnje na sjeveru. Središte njihove upravno-teritorijalne oblasti bilo je, po svoj prilici, kod Prozora, u gornjoj Rami, gdje se nalazio i centar srednjovjekovne Rame.[4] Navedeno bi područje približno i odgovaralo manjoj populaciji od svega četrnaest dekurija, a da je bilo dosta dobro naseljeno, vidi se po relativno brojnim gradinskim naseljima i po tranzitnom značaju doline. Naselja domaćeg pučanstva bila su i u rimskoj antici gradena na patrijarhalan način, od mekanog materijala, pa su im se slabo sačuvali tragovi. Sačuvali su se

[1] A. Mayer, Die Sprache I, 120, Deretine hipotetički dovodi u vezu s Derinima na natpisu CIL III10223, Sirmium: . . . *ulif. Derini, lêqu{itis)1à\lae IIPannon.* Cf. M. Mirković, Sirmium — its History from the I Century A. D. to 582 A. D, Sirmium I, 1971, 72, br. 38, T. VII, 2. Usp. J. Brunšmid, VHAD, 1889, 34 (sada u Arheološkom muzeju u Zagrebu). Usp. C. Patsch, RE V (1903) *Derini* — populus Dalmatian?, možda identični s Deretinima (Plin. III 143).

[2] G. Alföldy, Dalmatien, 53. J. J. Wilkes, Dalmatia, 170.

[3] G. Alföldy, Dalmatien, 53. i bilj. 104. J. J. Wilkes, Dalmatia, 170, navodno identicni s Ptolemejevim *Derrioi* (II 16, 5). Usp. C. P a t s c h RE V, 1903, 240, 244.

[4] Župa Rama, M. Vego, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Sarajevo 1957, 99.

jedino ostaci objekata građenih na rimski način, od tvrdog materijala (kamen, opeka), i to uglavnom pored komunikacija.

Ramska dolina je i u predrimsko i u rimsko doba bila i relativno dobro eko nomski razvijena. Osim stočarstva i ratarstva (voćarstvo?), eksploatiralo se drvo i ruda, naročito bakarna ruda iz rudama bogate Vranice, a vjerojatno i srebro.[5] Bilo je to i živahno prometno područje, u koje je silazilo nekoliko putova (tzv. voznika) s Vranice i Bitovnje, dok je kroz samu kotlinu vodila cesta dolina Neretve — Duvanjsko polje, koja je međusobno povezivala magistralne pravce što su s mora (Narona, Salona) vodili u unutrašnjost.[6] Trasu ove priključne ceste obilježavaju supstrukcije rimskih zgrada kod željezničke stanice Rama (teren je potopljen u Jablaničko jezero),[7] pa antički ostaci na platou Ankula u Gornjoj Jablanici, pod uzvišenjem Gradac, upravo kod ušća Doljanke u Neretvu,[8] te lik Venere (?) uklesan u živu stijenu kod vrela Perutac u Grabovici.[9] Put je, čini se, dolazio iz Konjica desnom obalom Neretve do ušća Rame, pa se kod Slatinske ćuprije račvao, na jednu stranu prema Prozoru, Duvnu, Bugojnu i Travniku, a na drugu prema Jablanici i Mostaru.[10] To je, izgleda, onaj isti put za koji Ć. Truhelka smatra da ga je dao sagraditi kralj Matija Korvin da bi Jajce povezao s Počiteljem na donjoj Neretvi.[11] U prilog takvom mišljenju govorilo bi i srednjovjekovno utvrđenje Gradac na ušću Rame u Neretvu, koji je očito bio podignut za zaštitu puta koji je tuda prolazio.[12] Za antičko postanje ove komunikacije ubjedljivo pledira ju antički ostaci u dolinama Rame i Neretve. Ova se veza održavala u svim epohama.[13] U pravac ove drevne komunikacije odlično se uklapa i Patschev podatak o nalazu grčkih i rimskih srebrnih novaca na gradini Gradac (904 m) izmedu Uzdola i Prozora,

[5] Tragovi rudarske djelatnosti iz brončanog doba utvrdeni su na Gradini kod Varvare (peći, kalupi itd.), B. Čović, Velika Gradina u Varvari, GZM (A), n. s. XXXII/1977, 5—175. Usp. V. Ćurčić, GZM XII1900, 99—118. Z. Marie, GZM (A), n. s. XVIII/1963, 63—83. Usp. E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM (A), n. s. IX/1954, 47—75 = Sabrano djelo, 1975, 347 ss, posebno 250—257 (srednjebosanska rudarska oblast). Cfr. i Neke starine iz prozorskog kotara, GZM V (1983), 311—313 = WM BH 3 (1985), 510—512 (Ć. Trahelka).

[6] Cesta nije vodila preko Ljubuše, kako je to smatrao Ph. Ballif, Strassen, 29. O proble matic! ove rimske ceste usp. C. Patsch, WM BH XI, 111—115: ovaj dio nije ušao u odgovarajući Patschev Clanak u GZM XVIII 1906, 158. Napose usp. WM BH XI, 1909, 209 d. i E. Pašalić 1960, 38—39.

[7] K. Patsch, GZM XXII 1910, 207 = WM BH XII, 1912, 165.

[8] Ibidem. Usp. K. P a t s c h, GZM XV 1902, 303. d., si. 2 = WM BH IX, 1904, 236. Iz Ankule su dobro klesani kvaderi neke masivnije zgrade.

[9] Fra G. Martić, Putovanje u Dubrovnik iz Kreševa godine 1882. (pjesma), Zagreb 1884, 12: „Gdje i Rimski staše spomeniče, / Gola dieva u ljut ukresana, / Pa se *Diva*[1] ta klisura zvaše" itd. U bilj. 1 autor kaže: *„Diva dieva:* God. 1864 bijah u glavnoj vladinoj komisiji za izvidanje proloma ceste uz Neretvu, i našli smo na torn mjestu na stećoj hridini urezanu *Rimsku Veneru* bas-relié, koju putari srušiše, jer je bila na udarcu". Vjerojatnije je to bio lik Dijane ili nimfe ili nekog božanstva izvora (?).

[10] K. P a t s c h, GZM XIV 1902, 304, si. 2=WM BH IX, 1904, 237, Fig. 110 (put niz Neretvu kanjonom). Na taj put upozorio sam i u radu: I. Bojanovski 1978, 55—56. Na torn putu desnom obalom Neretve stajali su turski mostovi sve do izgradnje hidroelektrana osamdesetih godina ovog vijeka. Čini se da je antički put od Konjica nizvodno vodio desnom obalom sve do Drežnice, a zatim prešao na lijevu obalu Neretve, Usp. K. Patsch, GZM XVII 1904, 41; 1900, 571 (bizantinski zlatni novae iz Drežnice). Usp. Ph. B a 11 i f, Strassen, I, 32. d. i karta.

[11] GZM XXII 1910, 309.

[12] C. Patsch, GZM XIV, 19D2, 326 = WM BH IX, 1904, 257. Usp. P. Anđelić , Historijski spomenici Konjica i okolice, Konjic 1975, 158.

[13] I. Bojanovski 1978, 55—56.

južnije od sela Ljubunci.[14] Na to ukazuje i postojanje ovog Graca u predrimsko doba i u antici.[15] Od ceste Neretva — Rama — Duvanjsko polje jedan se put odvajao i prema Gornjem Vakufu i Bugojnu na Skopljanskom polju, ali sva je prilika da se ne radi o magistralnom putu koji bi bio izgrađen u Dolabelino doba, nego o drevnom stočarskom (transhumantnom) i rudarskom putu.[16] Dolinu Rame je, prema istraživanjima P. Anđelića, tangirao još jedan antički put, nastao takoder na ranijem supstratu, koji je dolazio sa Duvanjskog polja, iz *Delminiuma* (Lib), prolazio kroz gornju Ramu preko Kopčića i Varvare, te preko Uzdola prelazio u konjičko područje, pa preko prijevoja Pogorelica na Vranici (preko 1200 m) silazio u dolinu Lepenice (Kiseljak)[17]. Na ovaj put je izlazio i jedan „voznik", što ga je kroz Neretvicu istražio E. Pašalić.[18]

Osim slabo očuvanih ostataka kasnoantičke crkve u Varvari (Patsch je smatrao da i današnje selo nosi ime po kasnoantičkoj crkvi Sv. Barbare), s nadgrobnim spomenicima dekuriona *mun. Bist.,* koji su bili ugrađeni u taj objekat, u Rami nisu otkriveni cjelovitiji ostaci rimskih građevina, što se objašnjava gradnjom u drvetu.[19] Rimski gradevinski materijal izuzetno je rijedak, poznat je jedino iz Rumboka, te iz Luga nizvodno od Prozora.[20] Zato su i mogućnosti da se u Varvaru smjesti rimski municipij *Bistue Vêtus,* kako je to predlagao Patsch, vrlo diskutabilne, o čemu će još biti govora.

Fragmentarni natpisi iz Gornje Rame (Šćit, Proslap) također ne pružaju podataka o stanovništvu ove, inače, pitome doline. Oni su jedino ilustracija (odraz) rimske pismenosti, koja je s romanizacijom prodrla i u oblast Deretina.[21] O samom procesu romanizacije, i o razvitku ove planinske civitas, nema gotovo nikakvih podataka, tek je vidljivo da je u 3. st. taj procès već bio efikasan. Može se, na osnovu analogija i općeg kretanja antičkog društva, pretpostavljati da se ova civitas (spominje se samo u 1. st., Plin. III 143) održala i kasnije kao autohtona autonomna oblast, te da je nakon Karakaline reforme u početku 3. st. dobila barem kvazimunicipalni status, — ako ne i punu municipalnu autonomiju — što ga A. Mocsy obilježava terminom *res publica.* Na taj bi se način lakše mogao objasniti i velik značaj Rame u okvirima ranosrednjovjekovne bosanske države. Od domaćih

[14] WM BH XI, 1909, 114. Ovog podatka nema u odgovarajućem članku u GZM XVIII, 1906, 104—116 (Bistue Vêtus); jer mu, kako sam kaže, „nije uspjelo dosele obresti", odsjek (nastavak) ceste Bistue Vêtus (po Patschu Varvara) — Ad Matricem — Bistue Nova ni njen nastavak prema Argentariji usp. GZM XVIII 1906, 158 = WM BH XI, 1909, 115. Zbog toga je Patsch drugi dio članka u WM BH XI preradio i dopunio novim podacima kojih nema u Glasniku XVIII za 1906. — Što se pak tice depoa carskog novea (od Proba do Teodozija) na lok. Doline, Pokvić (Ost böschung der Pokvić gehörigen Doline) u WM BH XI, 1909, 113, taj ga je potakao da se odrekne pravea ceste preko Ljubuše, ali ni taj nalaz nije terenski dovoljno određen da bi se moglo vidjeti uklapa li se u pravac preko Ravanjskog polja.

[15] Nađeni su novei Apolonije, Dirahija i rimski republikanski, ali i carski novei 3. i 4. st., WM BH XI, 1909, 114.

[16] E. Pašalić, 1960, 38—39. Usp. i nav. mj. u bilj. 14, K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 158 = WM BH XI, 1909.

[17] Usp. I. Bojanovski 1981,165. i bilj. 20. Vjerojatno je u pitanju rudarski put.

[18] E. Pašalić 1960, 68.

[19] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 157 = WM BH XI, 1909, 111 (Bistue vetus). Otkopano je i pet rimskih grobova s inhumaeijom, K. Patsch, GZM VI, 1894, 321—323 = WM BH IV, 1896, 246 d.

[20] Ibidem, 111. Ph. Ballif, Strassen I, 29. — Novih nalaza nije bilo ni prilikom spasavanja spomeničkog fonda povodom izgradnje HE Rama.

[21] K. P a t s c h, GZM VII., 1894, 321 dd. = WM BH IV, 1896, 246. d.

rimsko građansko pravo imaju samo rijetki *Flavii, Ulpii* i *Aelii.* O problemu municipija *Bistue vetus,* što se obično locira u Varvaru kod Prozora, podrobnije se raspravlja u poglavlju „Municipium Bist(uensium)" *(Bistue Nova),* dalje u tekstu (v. VIII pogl.)· Tamo su navedeni i natpisi iz Varvare *(Flavii, Aelii).* Iz Proslapa je *Ulpia [Paul]lina* C. 13232 (10049 p. 2328, 11).

VI

DOLINA GORNJE NERETVE

(Civitas Nare(n)sium)

Zahvaljujući svom povoljnom prometnom položaju na granici dviju regija, bio je kraj na gornjoj Neretvi u rimsko doba gusto naseljen. Dolinom Neretve i njenih rubova vodile su važne komunikacije koje su povezivale srednju Bosnu s jadranskim primorjem (Narona, Salona).[1] Prosperitetu toga područja doprinosili su i bogati resursi srednjobosanskog rudogorija, napose u reviru Vranica-Bitovnja.[2] Bilo je i plodne zemlje oko Lisičića i Čelebića, pa se tu razvilo nekoliko poljoprivrednih imanja sa rustičnim vilama *(villae msticae),* dok su planinske ispaše pružale optimalne uvjete za konjunkturni uzgoj stoke. Navedeni su faktori doprinijeli da se na velikom koljenu Neretve, između planinskih masiva Bitovnje, Bjelašnice i Visočice na sjeveru, te Prenja i Čvrsnice na jugu, još u predrimsko doba formira epihorska *civitas,* o čijoj snazi i vitalnosti svjedoče brojna gradinska naselja, dislocirana po planinskim pristrancima u dolinama Neretve i njezinih pritoka (Trešanica, Rakitnica, Neretvica i druge manje).[3]

Konkretnih podataka iz antičke starine o plemenu koje je živjelo u ovoj oblasti nema, ali se analizom vijesti koje donose pisci carskog doba zaključuje da su to bili *Naresi* (Nare(n)si)* koji su 35. g. pr. n. e. pružili Oktavijanu nešto jači otpor (App. 111. 16). Po etnonimu *Naresi,* u značenju koliko i Neretljani(?), zaključuje se da je Naresima pripadalo područje na gornjoj Neretvi, koja se u antici nazivala *Naron*[5]*,* dok su pribrežne obale Neretve, nizvodno od Naresa, u protohistorijsko doba držali Deretini (oko Rame) i Ardijejci (na donjoj Neretvi), s desne, a Daorsi (i Plereji?) s lijeve strane Neretve.

Sa svojih 102 dekurije Naresi su bili jedno od najjačih plemena *(civitates)* u naronitanskom konventu[8], a s obzirom na planinski karakter njihove zemlje, zauzimali su šire područje, vjerojatno od izvorišta Neretve na sjeveru do Prenja na

---

[1] I. Bojanovski 1978, 51—125.

[2] E. Pašalić, 1954, 47 ss. = Sabrano djelo, 250—257. E. Pašalić 1950, 91—97. Vidi V. pogl. bilj. 5.

[3] Brojne metalodobne gradine sistematizirao je P. Anđelić, Historijski spomenici Konjica ι okoline, Konjic 1975, 20—38, br. 1—73.

[1] *Naresi* Plin. III 143. *Narèsioi* App. 111. 16. *Narënsioi* Ptol. II 16, 5.

[5] *Narone amne,* Plin. III 143. *Narön* Ps-Skyl. 24. Strab. VII 5, 5. Ptol. II 16, 3. App. 111. 11; *Nar* Mela II 57. *Narenum* Rav. IV 16 (212, 7). *tou Orontiou potamou — τον Ὀρηντίου πόταμου* Konst. Porph. adm. 30 (odatle kasniji etnikon *Rhentanoi).*

[6] Plin. III 143 (nabraja) . . . *Glinditiones XLHII, Melcumani* XXIIII, *Naresi CI/, Scirtari LXXII*itd. abecednim redom, cf. D. Detlef sen, Die geographischen Bücher (II, 242 — VI Schluss) der Naturalis Historia des C. Plinius Secundus, Berlin 1904, S. 41, 42.

ugu. Na sjeveru su (u izvorišnom području Neretve) graničili s Melkumanima na Gatačkom polju, a oko Glavatičeva s Glindicionima, koji su, po svoj prilici, držali Nevesinjsko polje.

Čini se da je u ranija vremena raspored plemena u unutrašnjosti Hercegovine bio nešto drukčiji. Naime, po vijestima koje su nam se sačuvale iz antičke starine, kao istočni susjedi Ardijejaca spominju se Autarijati *(Autariataé),* za koje Strabon kaže da su nekoć bili najveće i najmoćnije pleme kod Ilira (VII 5, 11). Ardijejci (koji su tada živjeli na gornjoj Neretvi) stalno su ratovali s Autarijatima za neko (jako) slano vrelo koje se nalazilo negdje na granici njihovih teritorija. Istraživači su na različite načine interpretirali ove vijesti klasičnih pisaca.[7] No, ne ulazeći na ovome mjestu u pitanje smještaja Ardijejaca u njihovoj starijoj historiji (o tome je bilo govora i u poglavlju o Naroni), ovdje želim ukazati samo na činjenicu *άι* su nekada na gornjoj Neretvi i sjevernije živjeli Autarijati, koji su iz pobliže neodređenih razloga odselili na područje zapadne Srbije.[8] Što se, pak, tiče slanih izvora, oni se najčešće lokaliziraju u Orahovicu, oko dva kilométra nizvodno od Konjica, gdje se na Gradini nalazi i jedno utvrdeno prethistorijsko naselje, a u blizini su i „Slana vrela".[9]

Značajnija rimska naselja razvila su se u Konjicu, Madeškovcima, Polju i dalje niz Neretvu u Čelebićima, Lisičićima i Ostrošcu. Naseobinski elementi potječu još iz Orahovice, Donjeg Sela (danas već dio Konjica), Cerića, Ribića i Butorović-Polja.[10]

Ne samo po prcmetncm položaju nego i po nalazima čini se da je upravni i politički centar župe *(civitas)* bio u Konjicu. I pored toga što su na čitavom području jako prisutni tragovi intenzivne romanizacije, možda najbogatiji u cijeloj Bosni i Hercegovini, nema potvrda o municipalnom statusu Konjica i njegove teritorijalne zajednice. Sve to ipak govori da se i ova civitas, inače smještena na vrlo istaknutom geopolitičkom položaju na granici dviju regija koje su zbog svoje geo-

' Ps. Arist. Mirab. auscult. 138. Strab. VII 5, 11. Cf. G. Zippel, Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 34 s. C. Patsch, Herzegowina, 44 ss. i njegovo djelo WM BH XII, 1912, 79. d. F. Papazoglu, O teritoriju ilirskog plemena Ardieja, ZFF, VII— 1, 1963, 71. ss. F. Papazoglu 1969, 72—73. Usp. M. Suic, O granicama Autarijata, Ist. zap. 10, (knj. 13) br. 1—2, Cetinje 1957, p. 115—124. B. Čović, O izvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak CBI, knj. V/3, 1967, 103—122. E. Imamović, 1972, 161 ss.

[8] *Autariatae* Arr. Anab. I, 5, 4. Ps-Skyl. 24. i dr. *Autariatai* Strab. VII 5, 1—11. *Autareatön* Ps. Arist. Mirab. auscult. 138. *Autarieis* App. 111. 2—5. itd. W. Tomaschek, 1880, 500njihovo ime tumači kao „stanovnici Tare", brdo Tara u Srbiji i rijeka Tara u Crnoj Gori. O njihovu smještaju usp. F. Papazoglu, 1969, rad. nav. u bilj. 7, 69—100, i karta. Njihova ekspanzija izmedu 335. i 279. g. zahvatila je zapadnu polovinu tribalske zemlje. U historijsko doba cijepaju se u nekoliko plemena. Za Autarijate v. Ill pogl.

[9] C. Patsch, WM BH IX, 1904 241. E. Imamović 1972, p. 165. P. Anđelić, dj. nav. u bilj. 3, 33, 37, 50.

[10] O tome postoji bogata literatura: K. Pat seh, GZM VI, 1894, IX, 1897 i XXII, 1910, a najiscrpnije u GZM XIV, 1902, 303—333 = WM BH 235—264. Usp. i C. Patsch, Herzegowina, passim (1, 10—12, 22, 38, 43, 44, 47, 91, 92, 95, 96, 105, 119, 139). D. Sergejevski, Sporn. 77, Beograd 1934, 88, 1938. i GZM LV, 1943. i GZM, n. s. VI, 1951. Novije topografske nalaze obradio je Đ. Basler, GZM (A), n. s. X, 1955, 219—229. Vrlo znacajan doprinos istraživanju konjičkog podrueja dalaje I. Čremošnik u GZM (A), n. s. IX, 1954, 179. dd., 211. dd; GZM (A), n. s. X, 1955, 107. dd. i GZM (A), n. s. XII, 1957, 143. dd. Arheološkom topografijom i njenom sistematizacijom bavio se P. Anđelić, GZM (A), n. s. XV—XVI 1960—1961, 331—335. Usp. i njegov rad nav. u bilj. 3. str. 108. Isti je obradio i brojne prethistorijske (GZM (A), n. s. XI, 1956, 253 dd; GZM, (A), n. s. XII, 1957, 277 dd. i srednjovjekovne lokalitete (GZM (A), n. s. XII, 1957, 185. dd, GZM (A), n. s. X11I, 1958, 179. dd, GZM (A), n. s. XIV, 1959, 203. dd, 1962, 1).

morfološke izdvojenosti bile odvojene u upravnom i kulturnom pogledu, razvijala kao i druge autohtone župe. U rano carsko doba su dobile pravni status peregrinskih *civitates* (Plin. III 143), da bi kasnije prerasle u municipalitete rimskog tipa. Takav je bio slučaj i sa Desitijatima, sjevernim susjedima Naresa — *res publica Aquarum S. . .* na Ilidži kod Sarajeva.[11]

Ni antičko ime Konjica nije u izvorima tradirano, ali bismo se mogli, i to s velikim oprezom, koristiti kasnoantičkim podacima. Ako pretpostavimo da je kasnoantički *Sarsenterum (Sarsiteron* Rav. IV 16; 211, 14) identičan sa Cimom kod Mostara,[12] u Konjicu bi se mogao tražiti jedan od tri neidentificirana kasnoantička municipija s područja novoformirane biskupije *Sarsenterensis* (Farlati, Illyr. sacr. II, 173), koja je bila osnovana 533. g. na drugom crkvenom koncilu u Saloni. Novoosnovanoj biskupiji bili su dodijeljeni neki municipiji (teritoriji) na jugu: *Dellontino* u Stocu, *Stantino* u Stonu i *Novense* se. municipio na Imotskom polju *(Novae),* a uz njih i municipiji: *per Rasticiarum, Potuatico* i *Benzavatico* (se. municipio), što su do 533. g. pripadali salonitanskoj biskupiji.[13] Kako posljednjima u južnim i zapadnim dijelovima biskupije *Sarsenterensis* nema mjesta, sva je prilika da ih valja tražiti na njenim sjeveroistočnim granicama. U širem području oko Mostara (Cima) ostalo bi nepokriveno Nevesinjsko polje, zatim na sjeveru Konjic s Glavatičevom (?), te eventualna Rama, pa bi ta tri neodređena municipija (u crkvenoj organizaciji to su *parochiae)* valjalo tražiti u sjevernim područjima biskupije (nije poznato da li su ovi zaključci ikada provedeni). Idući geografskim redom od juga prema sjeveru praveem rimske ceste Narona — Sarajevsko polje (via Nevesinjsko polje, Borci, Konjic, Ivan pi.), per Rasticiarum bi se mogao smjestiti na Nevesinjsko polje, Potuatico *(mun.Potuaticuml)* u Konjic, a Benzavatico u Ramu (?), ali su moguće i druge kombinacije.[14] Stoga je prava šteta, koju moramo požaliti, što rimska cesta Narona — Sarajevsko polje (preko Nevesinjskog polja i Konjica) nije upisana (odnosno uertana) u rimske itinerare, pa nam je zbog toga toponimija važnijih naselja u istočnoj Hercegovini ostala nepoznata.[15]

Hod sve intenzivnije romanizacije može se dosta dobro pratiti po natpisima koji uglavnom potječu iz 2. i 3. st. Carskih gentilicija iz 1. st. u ovoj regiji nema. Prvi domoroci sa civitetom imaju gentilno ime — Aelii, po Hadrijanu, od kojeg su i dobili građansko pravo. Trebalo je da prođe gotovo punih 150 godina pa da prvi domorodei postanu rimski gradani.

Naresi su na Ivan-sedlu graničili s Desitijatima, čije se podrucje prostiralo oko gornjih tokova Bosne ι Vrbasa s njihovim pritocima (Vidjeti: VII. pogl. o Desitijatima).

Usp. Dr N. M(andić), Gdje je bilo sijelo biskupije Sarsiterensis?, Dobri pastir, god. VIII, sv. 1—IV, Sarajevo 1957, 65—68. Autor ga locira „u gornjem toku rijeke Radobolje" kod Mostara ι zato navodi bogatu topografiju iz Ilića i Cima. Vidjeti: B. Rupčić, Dobri pastir. VIII, 1957 65—84. ι IX, 1959, 71—87, u kojem autor pledira za Glavatičevo kao sijelo ove biskupije.

!LFVRure^'. Hist. Salon. 16. F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, c 164. Zaključak glasi: . . . *ut Sarsenterensis episcopus basilicas, quae in munieipiis Dellontino, Stantino, Nouense, per Rasticiarum, Potuatico et Benzavatico et supra constitutae sunt, quae tarnen ad nos hactenus respexere, in parochia consequatur* (Šišić, 162).

.. " \- Bojanovski 1978, 66—98. Trasa ceste je sigurna. — Narona je imala posebnu biskupiju, njezinjebiskup *Marcellus, episcopus Naronitanae ecclesiae* potpisnik zaključaka obaju erkvemh sabora u Saloni 530. i 533. g., F. Šišić, η. mj. Pripadao bi joj uglavnom teritorij na desnoj obali donje Neretve.

"Na drugom mjestu (1. Bojanovski 1978, 114) predložio sam identifikaeiju *Potuatico* = Glavatičevo, dakle kao posebnu parokiju, odnosno munieipij, što bi, s obzirom na geografsku odvojenost Konjica i Glavatičeva, moglo stajati, no Glavatičevo je moglo pripadati bilo Konjicu (kao i danas) bilo municipiju na Nevesinjskom polju, na kojem ima dosta ostataka antike, ali nikakvih vijesti iz pisanih izvora.

A e l i i

Na natpisu *Aeliis Rufo et Tattuiae . . . P.Ael{ius) Verus* domaće ime ima samo majka.[16] Žene su i ovdje, kao i u drugim oblastima, bile konzervativnije od muškaraca. Vjerojatno je u pitanju druga ili treća generacija rimskih građana. Sin već ima punu rimsku imensku formulu *{tria nomind),* te djeluje kao pravi Rimljaain. Epitaf P. Eliju Probu *(P.Ael(io) Probo),* čija je imenska formula također čisto rimska, čini se da je podigla majka.[17] Iz Lisičića je i izvjesni *Aelius,* pobliže nepoznat, očito već romanizirani domorodac. On je postavio nadgrobni spomenik svojoj devetogodišnjoj kćeri Valeriji, koja nosi po cijelom Carstvu prošireno ime.[18] Naprotiv, izgleda da su *Aelii Pinnes et Temus* iz Glavatičeva prvi u porodici dobili civitet. Njihov sin *Pinnius* kao pravi građanin već služi u legiji *(legiones secundesl)* u Basijanama, gdje je i umro, daleko od svojih.[19] Sva tri imena su domaća, ilirska. Obitelj još drži stare običaje, moguće i zato što živi podalje od upravnog središta.

Nema indicija je li Hadrijan civitet podijelio samo pojedincima *(singulatim)* ili je, možda, već tada peregrinska civitas prerasla i u municipalni rang. Kasniji su carevi građansko pravo proširili i na ostale peregrine.

A u r e l i i

Neki su *Aurelii* civitet primili od Marka Aurelija (eventualno i od Lucija Vera),[20] ali još uvijek većina domaćih *{indigenae)* uz carski gentilicij nosi domaće ime kao kognomen. Drugi opet imaju kalkirani kognomen, što ih također otkriva kao domoroce. Svi su oni domaći ljudi, među njima nema orijentalaca ili drugih pridošlica.

Među Aurelijevcima s praenomenom *T{itus),* dakle po Marku Aureliju ili Luciju Veru *{divifratres),* nalazi se i *T.Au[r{elius)] Laiscus,* koji je postavio spomenik ocu *T. Au[r{elio)]Boioni,* očito prvom nosiocu civiteta u obitelji.[21] Njegovom sloju Aurelijevaca pripadao je i veteran *T.Aur{elius) Carvus,* kome su epitaf podigli sin i supruga *{T.Aur.Nepos et Aur{elid) Ursina)*[22]. Moguće je da su istom sloju građana pripadale i *Aur{eliä) Tit[ianal]* i kći joj *Bricussa* iz Radešina.[23]

Mladem stratumu Aurelijevaca, koji su civitet dobili poč. 3. st. od Karakale *{M.Arelius Antoninus — Caracalla,* 198—217) a koji nemaju prenomena, pripadaju *Aur{elius) Dazas,* brat mu *Aur.Numerianus* i stric *Aur. Valerius* iz Lisičića,[24] te *Aur{elius) Maximus et Mandela,* koji su nadgrobnik postavili djeci *Aureliis Magnae et Maximino* iz Homolja.[28] *Aurelii* iz Brđana ne mogu se pobliže odrediti zbog oštećenosti natpisa.[28]

Mnogi domoroci još i u 3. st. domaće ime upotrebljavaju kao kognomen. Tada se već predime *{praenomen)* sve vise gubi, pa se odsada onomastička formula sastoji od gentilicija i kognomena. Dosta su rijetke eiste domaće formule, kao u primjerima *Posaulionis Iaci filiae* i *Mascelio coniugi,* oba iz Lisičića,[27] koje mogu biti i odraz soeijalnih razlika.

Konzervativnost domaćeg društva dosta je velika, a manifestira se ne samo u antroponimiji nego i u nošnji i nekim drugim pojavama društvenog života.

Za neka domorodačka imena koja obično dolaze u kognomenu smatra se da su keltska, kao *Boio, Iacus, Laiscus, Posaulio* i *Mascelio,*[2*] dok su *Pinnes, Dazas, Pinnius, Tattuia, Temus* i druga čisto ilirska imena iz jugoistočnog kruga ilirskih osobnih imena.[29] Pojava keltskih imena na gornjoj Neretvi objašnjava se prodorom nekog keltskog plemena u dolinu gornje Neretve između 370. i 360. g. pr. n. e., a temelji se na jednoj Strabonovoj vijesti (VII 5, II).[30] Navodno je taj upad Kelta potisnuo niz Neretvu dio starosjedilaca Ardijejaca na donju Neretvu, a onaj dio plemena koji je ostao u starom zavičaju bio je (djelomično) preslojen od Kelta — keltiziran. Prema toj tezi, Nare(n)si bi, dakle, bili djelomice keltizirani starosjedioci.[31]

Na nekim muškim imenima iz okolice Konjica javljaju se i slova koja ne odgovaraju latinskoj abecedi, nego su pisana posebnim znakovima: *Posaulionis, Boio* i *DaZas,* sva tri iz Lisičića. U prva dva imena glas I može se smatrati konsonantskim slovom — j (u slogovima *// i io),* a u imenu Dazas spirantom, negdje između *ζ, si ss* (CIL III Index, p. 2588, 2631). Vjerojatno su to refleksi lokalnog (ilirskog) izgovora.[32] Uz svoju onomastiku i toponomastiku (iz konjičke regije se nije sačuvalo nijedno ime mjesta), Iliri su imali i svoja autohtona vjerovanja, svoju nošnju i svoj jezik. Navedene glasovne pojave bi svjedočile da je domaći govor još u kas-nijoj antici bio živ.[33] Da je još tada kod Nare(n)sa, kao i kod drugih plemena, pos-

16 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 324, Ostrožac = WM BH IX, 1904, 255.

17 K. P a t s c h , GZM XIV, 1902, 330, sl. 23 = WM BH IX, 1904, 261, Bjelimići.

18 K. Patsch, GZM XIV. 1902, 319, sl. 16 = WM BH IX, 1904, 251, Lisičići.

19 CIL III 8489 = 12799, Glavatičevo. Usp. Ph. Ballif—Patsch, Strassen, 63, si. 20. C. Patsch, AEM XVI, 84 = GZM XIV, 1902, 329. i WM BH IX, 1904, 261. G. AIföldy, Personen namen, 45 datira natpis nešto kasnije.

20 O etnografskoj podlozi v. K. Patsch, GZM XIV 1902, 308—309 = WM BH IX, 1904, 241. — Brojni *Aurelii* s praenomenom *T{itus)* susreću se i na gornjoj Drini oko Skelana *(mun. Malvesiatium)* i Pljevalja *{mun. S. . .).*

21 CIL III 13860, Lisičići, K. Patsch, GZM VI 1894, 743, sl. 2 = WM BH IV, 1896, 267—268, Fig. 37.

22 D. Sergejevski, Sporn. 88, 1938, 116. sa si., Donje Selo kod Konjica.

23 K. Patsch, GZM VI, 1894, 716—717, sl. 6, Radešine kod Lisičića = WM BH IV, 1896, 270—271, Fig. 41. Cf. GZM XIV, 1902, 327, sl. 22 = WM BH IX, 1904, 258 d., Fig. 132.

24 K. Patsch, GZM VI, 1894, 716, sl. 5, Crkvine (?) u Lisičićima = WM BH IV, 1894, 270, Fig. 40. = CIL III 13861.

56 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 313—315, sl., Homolje - WM BH IX, 1904, 245—246, Fig. 119. — U stvari je to lok. Breber u Donjem Selu, usp. P. Anđelić, Hist. spom. Konjica, 67. = GZM (A), n. s. XV—XVI, 1960—61, 335.1. Bojanovski, Gradac, Donje Selo, Konjic — kasnoantičko naselje sa grobljem, AP 7/1965. 140—144, T. LI. (v. str. 142). Usp. K. Patsch, GZM IX, 1897, 629 (Repovica) = WM BH VI, 1899, 186.

26 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 332, sl. 25 = WM BH IX, 1904, 263, Fig. 135, Brđani. Usp. P. Anđelić, Hist. spom. Konjica, 64.

27 C. Patsch, AEM XVI, 83 = GZM VI, 1894, 712, sl. 1 = WM BH IV, 1896, 267, Fig. 36, Crkvina u Lisičićima = CIL III 13866 (12774) *Iaci filia. Mascelio:* CIL III 12773 p. 2256 (frg.) = GZM VII, 1894, 714, sl. 3 = WM BH IV, 1896, 268, Fig. 38. Cf. GZM, n. s. VI, 1951, 310 (revizija).

28 K. Patsch, rad nav. u bilj. 20. Cf. A. Holder, Altceltischer Sprachschatz s. v. G. Alföldy, Dalmatien, 46 *{Boio, Bricussa, Iacus, Mallaius* i *Mascelio).* J. J. Wilkes, Dalmatia, 165.

29 R. Katičić, Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, ZA XII, sv. 1—2, Skoplje 1962, 95—120. D. Rendić— Miočević, Onomastique illyrienne de la Dalmatie ancienne, Atti e memoriae del VII Congresso intern, di scienze onomastiche III, Firenze, 1963, p. 273—277.

30 Usp. bilj. 7 i 8.

31 C. Patsch, Herzegowina, 46 d. G. Alföldy, Dalmatien, 47. J. J. Wilkes, Dalmatia, 165.

32 C. Patsch, Herzegowina, 95—96. Usp. i GZM VI, 1894, 712. i 718. Patscheve lekeije su se pokazale dijelom netačne, B. Gabrićević, VAHD 76, 1983, 62, bilj. 130. Usp. R. Katičić, Godišnjak CBI—knj. **HI/1** 1965, 62. Usp i A. Mayer, Die Sprache, 278 (Posauljo), 91 (Boius) ι 109 (Dazas).

33 P. Skok, Pojave vulgarno latinskog jezika na natpisima rimske provineije Dalmacije, Zagreb 1915, u uvodu. — Da su Iliri još kr. 4. i poč. 5. st. govorili svojim jezikom, svjedoči sv. Jeronim, roden o. 350. (342?) g. (RE s. v. Hieronymus, 1565), cf. c. Patsch, Herzegowina 95.

to al o i „nacicnalno" osjećanje, mogu se, pored ostalog, navesti i primjeri iz dalekog Lambezisa u Numidiji i Liona, i drugi, na kojima su Iliri u carskoj službi u tuđini svoja *ex vota* podizali i posvećivali domaćim božanstvima Medauru i Silvanu.[34]

U prilog postojanja keltskog superstrata kod Naresa navode se još neki elementi: pojava tzv. sive latenske keramike, koja se kod nas obično veže za Kelte. Takva je keramika dosad pronađena kod Vrdolja i u Čelebićima (Ćupine)[35] u okolici Konjica. U tu kategoriju može se svrstati i običaj sahranjivanja inhumacijom u tumulima, koji se prakticirao još u 3. st. n. e. Sličan je ritus sahranjivanja u tumule poznat i u Noriku i u Panoniji (kod Eraviska) gdje su uz tumule nadeni i ulomci stela, a na jednom tumulu i kamen o postolje od stele, bas kao i na Gradcu u Donjem Selu (Konjic). Na Gradcu je bilo vise takvih gomila, na jednoj je od njih nadena i stela Tita Aurelija Karva (Spom. 88, br. 20), a u drugoj grob sa ženskim skeletom iz 3. stoljeća postolje.[36] Ista pojava je uočena i u Lisičićima.[37] Napokon, medu te „keltske" pojave mogu se ubrojiti i neki ukrasni elementi s nadgrobnih stela, od kojih je najkarakterističniji zaobljeni gornji luk na nišama za portrete (polufigure) pokojnika (Obre, Homolje).[38]

Kada je rijec o konzervativnosti domaćeg stanovništva, potrebno je na prvom mjestu istaći i domaću nošnju, tipičnu za konjičko područje, napose kod žena, ali i kod muškaraca. I muškarci i žene su nosili neke vrste tuniku dugih rukava, pričvršćenu velikim fibulama na oba ramena. Udate žene uvijek na glavi imaju rubac, koji pada niz pleći, dok su djevojke, kao i muškarci, uvijek gologlave. Muškarci preko tunike nose i plašt, koji je na desnom ramenu prikopčan kopčom, a pokriva im lijevo rame.[39]

Na velikom koljenu Neretve susreću se i stranci, dosta rijetki, koji su ovamo došli iz primorskih gradova, najčešće iz Narone. Među njima ima Italika, orijentalaca i Grka. Oni su dolazili i kao službenici, ali je, očito, među*njima bilo i posjednika kojima su pripadale, bar dijelom, vile u Lisičićima i drugdje. Neke je ovamo dovela trgovina, a druge poduzetništvo. Disperzija stranaca kretala je iz Narone, odakle su uz Neretvu i njene pritoke (Trebižat, Bregava, Rama) penetrirali do Konjica pa i dalje u unutrašnjost zemlje (preko Ivan-sedla). Potvrde o difuziji stranaca su oko Konjica rijetke, ali značajne i signifikantne.

[34] Vidi C. Patsch, Herzegowina, 96. i SO, bilj. 1.

[36] Đ. Basler, Dolina Neretve, GZM (A), n. s. X, 1955, 221 (Ćupine). P. Anđelić, Hist, spom. Konjica, 25 i 36 (Vrdolje) i 33—37 (Čelebići). Usp. I. Bojanovski, Stanje i problemi antičkih istraživanja u Hercegovini, Tribunia 4, Trebinje 1978, 182.

[36] I. Bojanovski, AP 7/1965, 141.

[3?] I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XII 1957, 158.

[38] Tipologija nadgrobnih spomenika oko Konjica, K. Patsch GZM XIV, 1902, 307 =-■ WM BH IX, 1904, 239. C. Patsch, Herzegowina, 100—103. Grob je vidno obilježen, ranije tumulom,- a u rimsko doba pod utjecajima iz Italije i primorja nadgrobnim spomenikom u obliku stele (najčešće). Održao se i običaj sahranjivanja u tumule — Lisičići, Donje Selo (Čremošnik, Bojanovski). Sto se tiče tipologije stela (K. Patsch, GZM XIV, 1902, 307), one se na gornjoj strani najčešće završavaju ravno (Lisičići, Homolje, Ostrožac, Radešine, Brđani itd.) ili imaju zaobljen luk (Ho molje, Obre), odnosno dodatak (Homolje, Lisičići, itd.). Cipusi *(cippus)* su rjeđi (Lisičići, Bjelimići). Cipus iz Bjelimića (GZM XIV, 1902, 330) je ukrašen likovima Atisa s oborenom bakljom, a onaj iz Lisičićapojednimdelfinomna bočnim stranama, bez, inače, uobičajene profilacije (GZM (A), n. s. IX 1954, 219, T. VI, 1—3). Kao nadgrobni spomenici upotrebljavane su još urne i titulusi, (P Anđelić, Hist. spom. Konjica, 77—79). Anđelić je ukazao i na mogućnost postojanja mauzoleja (Vrdolje, Donje Selo-Breber, Lisičići, event. Buturović-Polje, n. dj,, 80).

[39] K. Patsch, GZM XIV, 1902, 308 ss, si. П, 20, 22, 25; 9, 11, 17, 25; 20 (nakit). C. Patsch, Herzegowina, 97. d.

Sudeći po antroponimiji, *Petronii* su Italici kao i *L. Maximus, L. Maximinus,* te *L. Severus* iz Lisičića i Cerića, poštovatelji Jupitra (ara I. O. M.). Po gentiliciju i kognomenu Italik je i *Veturius Lucius,* koji je u konjičkom mitreju podigao aru *S(oli) i(nvicto) M(ithrae),*[i0] ukoliko nije libertinskog porijekla. Štovatelj Mitre, perzijskog boga svjetlosti i sunca, vrlo popularnog u 3. i u 4. st. i u našim krajevima, bio je i Grk *L. Antonius Menander* iz Afrodizije u Kilikiji (Mala Azija). Menander je Mitri posvetio obredni reljef s prizorom tauroktonije iz Vratnice kraj Lisičića: Mitra žrtvuje mitskog bika, čija će žrtva njegovim vjernicima *(misti)* donijeti vječni život.[41]

Mitrini kultni objekti i reljefi, kao i ara iz Cerića *ex voto* Jupitru, datiraju iz vremena pune romanizacije u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Treći je vijek i inače, vrijeme procvata ilirskih krajeva, pa i konjičkog. To potvrđuju i brojne iskopine građevinskih objekata, na prvom mjestu gospodarskih zaseoka *(villae rusticae)* oko Lisičića.[42] Taj napredak (još bolje) ilustriraju i miljokazi na cestama, što odražava živahan promet i trgovinu (rude, drvo, građevinski materijali, stoka, vjerojatno i voće, a svakako sol i vino itd.).[43] Po tim su se komunikacijama prevozile na samo (razne) robe; po njima su prodirale i ideje, ne samo one iz sfere kulturne nadgradnje, kao što su strani kultovi, umjetnički sižei, pogrebni ritusi, latinski jezik, svakodnevne životne navike itd., nego i različite tekovine materijalne kulture, što je i domaće Hire sve vise privlačilo u orbitu rimskog načina života.

Prodor novih ideja najbolje ilustrira pojava Mitiinog kulta na tri punkta u dolini Neretve, u Potocima kcd Mostara, te u Vratnici i Konjicu.[44] Motivi sa scenama tauroktonije — na konjičkom je reljefu na reversu prikazana i gozba mista, odnosno „motiv svetog obroka" (J. Medini, p. 70)[45] — iz Vratnice i Konjica spadaju među najbolja ostvarenja mitričke umjetnosti. Obredna (kultna) slika iz Konjica — jedna od najljepših što postoje, sa svojim sadržajima na aversu i reversu—ujedno je i jedan od najvažnijih dokumenata za naučnu rekonstrukciju mitričke teologije,

[40] *Lisičići: L. Petronius* Maximus . . . *et Aelia Rufina,* I Čremošnik, GZM (A), n. s. IX 1954, 219 d., cf. G. Alföldy, Personennamen, 109. *Cerići: I. o in, L. Petroni Maximinius) et Seve rus,* K. Pa t s ch, GZM XIV, 1902, 317, si. 14 - WM BH IX, 1904, 249, Fig. 124. = CIL III 14617, 1. Usp. G. Alföldy, n. mj. *Konjic:* GZM IX, 1897, 644, si. 8 (Mihraeum u Konjicu) = WM BH VI, 1899, 200, Fig. 27. — Jedan oltar u cast I. O. M. bez imena dedikanta potječe iz Donjeg Sela (Gradac), Đ. Basier, GZM (A), n. s. X 1955 = I. Bojanovski, AP 7, 142.

[41] *L. Antonius Menander Aphrodisius [I]nvicto Aug(usto),* CIL TU 13859. K. Patsch, GZM XIV 1902, 318. d., si. 15 = WM BH IX, 1904, 250—251, Fig. 125, usp. WM BH IV, 252. i 271, Vratnica kod Lisičića. F. Cumont, Textes et monuments figurés relatifs aux mystères de Mithra, II, 335, n. 234 bis, 470, n. 311b. B. Gabričević, AJ I, 1954, 37. ss., dj. nav. u bilj. 45.—Kod mitričkih misterija uvedeni fiktivno umire, kako bi se nanovo rodio kroz simboličko žrtvovanje bika *(taurobolio in aeternum renatus,* CIL VI 510). Usp. A. Evans, ARI, 1883, 19 d. = B. Kirigin, Mogućnosti 9, 1978, p. 1085.

[42] I. Čremošnik, cit. u bilj. 10.

[43] To su odreda carevi 3. st., s jedinom iznimkom miljokaza iz Podorašca (Han Vitek) u počast umrlog Augusta *(Divo Aug(usto),* usp. I. Bojanovski 1978, 120—123.

[44] *Konjic:* K. Patsch, Mithraeum u Konjicu, GZM IX, 1897, 629—656, T. I i II, si. 1—19 = WM BH VI, 1899, 186—211. *Vratnica:* bilj. 41. *Potoci:* K. Patsch, GZM XVI, 1904, 33—43, si. 4 i 5 = WM BH IX, 1904, 264—274. — Sva je prilika da se radi o službenicima portorija na raskrsnicama i riječnim prijelazima, gdje su se ubirale takse. Drukčije mišljenje: G. Alföldy, Dalmatien, 148.

[45] B. Gabričević, Liturgijsko značenje prikaza na reversu Mitrine kultne slike, GZM, n. s. VII, 1952, 19—25, T. I. Isti, GZM, n. s. VIII, 1953, 143—144. Posebno: „Ostendere cryphios", Zbornik RFFZ 1954, 49—56, te njegov rad „Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine de Dalmatie", AJ, 1/1954, 39—52, si. 1—11. J· Medini, Mithriaca Jadertina, RFFZ 24 1984—85, sv. 11, 61—72.

teogonije i mitraičkih misterija.[46] U konjičkom mitreju je nađeno oko devedeset primjeraka carskih novaca, pretežno iz 3. i 4. st., što život samog svetišta određuje u raspon od 3. pa otprilike do kraja 4. st.[47], kada pod naletom pobjedničkog kršćanstva pomalo i počinje agonija mnogobožačkih religija.

Nove su ideje prisutne i na nadgrobnom spomenicima: rimski simbolični i ukrasni motivi na stelama (delfini, gorgoneioni, rozete itd., zatim arhitektonika stela i njihov ukras itd.); poseban elemenat cine dodaci na stelama *{Aufsatz)* s antitetički postavljenim lavovima (uzeti iz orijentalnih religija), pa motivi nagih krilatih Genija koji u lijevoj ruci drže dolje oborenu baklju, simbol smrti i prestanak ovozemaljskog života, motivi rasprostranjeni i u drugim (našim) krajevima, a najizrazitije na Drini.[48] Navedeni i slični motivi i prizori preuzeti su iz rimskih i orijentalnih shvatanja, a u dolinu Neretve su dopirali iz primorja (glavni rasadnik novih ideja bila je za Hercegovinu Narona), ali i iz podunavskih provincija, gdje su ih donijeli vojnici iz levantinskih zemalja.[49]

Prikazi domaćih šumskih božanstava Silvana i Dijane i njihovih pratilja nimfi, i pored vrlo uočljive konzervativnosti ilirskog društva, vrlo su rijetki u Hercegovini. I pored njihove velike popularnosti u zapadnim ilirskim krajevima, takav sadržaj ima samo jedna ploča iz Trusine (Buturović polje) na kojoj je prikazan pastir sa psom i stadom kod izvora, što nas podsjeća na Silvanovu kultnu specifikaciju. Za razliku od brojnih Silvanovih prikaza u zapadnoj Bosni i Dalmaciji, na ovome je reljefu Silvanova figura prikazana na antropomorfni, a ne teriomorfni način tj. kao kozonogi i kozorogi Pan *(Aegypan).* Na jednom reljefu iz Lisičića prikazana je scena lova (figura jahača je propala), za koju se misli da pripada kultu Dijane.[50] Inače iz Neretve i cijele Hercegovine dosad nije poznata nijedna slika Silvana i Dijane. Iz Neretve su i dva reljefa za koje se smatra da prikazuju likove Venere i Minerve, prvi iz Neretvice (Dubica, Buturović polje), klasični tip nage Afrodite koja u podignutoj ruci drži plašt, a vjerojatno potječe iz nekog hrama koji se nalazio na mjestu nalazišta.[51] I Minerva iz Gorice također je data na grčko-rimski način: božica nosi kacigu i koplje u desnoj ruci, a na prsima joj je gorgoneion.[52] Oba reljefa, dakle, predstavljaju proizvode rimske importirane kultne umjetnosti.

U kasnoj antici na ovome prostoru, preko kojeg je vodio glavni put iz doline Bosne na Mediteran, česti su spomenici ranog kršćanstva (5. i 6. st.). Zasad su otkopanegrobnice-hipogejina svod *(Gewölbegrabkammer),* tipične za ranije dobakršćanstva u Vrdolju, Razićima i u Ježeprasini (Bjelimići), posljednja i s ostacima crkve. Jednu

———

*· K. Patsch, GZM IX, 1897, 635 d. = WM BH VI, 1899, 191—199, T. XI i XII (4. st.).

47 Pretežno vladari 3. i 4. st. Trajan i Hadrijan su zastupljeni po jednim novčićem, K. Patsch, GZM IX, 1897, 649—652 = WM BH VI, 1899, 53 ss.

48 K. Patsch.GZM XIV, 1902, 316, si. 12 i 13 = WM BH IX, 1904, 248. Srodan mu je prikaz tužnog Atisa *(Attis),* K. Patsch, GZM XIV, 1902, 330. = WM BH IX, 1904, 261, Bjelimići (kod Patscha Bjelemići). = P. Andelić, Hist, sporn. Konjica, 1975, 43.

19 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 316, si. 12 i 13 (Homolje = Donje Selo-Breber) i 321 (Podhum) = WM BH IX, 1904, 248 i 253. D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, GZM XLVI, 1934, 27. ss. Cf. A. Schober, Die römische Grabsteine von Noricum et Pannonien, Sonderschrifts des Osterr. Archäologischen Institutes, 10, 1923, 275 ss.

50 *Trusina:* D. Sergejevski, GZM LV, 1943, 5—6, sl. 5 (votivni reljef). Ako su reljefi dobro interpretirani, antropomorfni Silvan dolazi jednom i na Glamočkom polju, D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, Sarajevo 1943, 139, sl. 12, Dubrava. Vjerojatno se u oba slučaja radi o italskim utjecajima, pa se ovi prikazi približavaju rimskom bogu poljodjelstva Silvanu (božanstvo sa reljefa iz Dubrave imanagi lik). *Lisičići:* K. Patsch, GZM VI, 1894, 714—715, sl. 4=WM BH IX, 1896, 269, Fig. 394

51 I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica, GZM (A), n. s. IX 1954, 180—182 (Buturović polje). P. Anđelić, Hist, sporn. Konjica, 59—61.

52 K. Patsch, GZM XIV, 1902, 322—323, sl. 18 = WM BH IX, 1904, 254—256, Fig. 128.

je starokrscansku crkvu u Lisičićima ispitao i D. Sergejevski. Bili su to slabi ostaci vece bazihke ah se o njima u ostavštini pok. Sergejevskog nisu našle bilјeske.[53] Nedavno je jedna bazilika otkopana i u Solakovoj Kuli (dim. 25,5 X 15,5 s krstionicom), na starom putu od Delminija na Sarajevsko polje. Druga je bazilika otkrivena nešto južnije u selu Bare, već u njedrima Bitovnije.[54] To je kultna gradevina tzv. bosanskog tipa s baptisterijem i piscinom iz 5. st., koja je zadovoljavala vjerske potrebe domaćeg stočarskog i rudarskog stavnovništva ovog kraja. Ležala je kao i bazilika u Solakovoj Kuli na cesti koja ie povezivala Duvanjsko polje s dolinom Lepenice i Sarajevskim poljem, o kojoj je upravo bilo govora.[55]

snom^nf Ji ^Vl[1]. GZM (A). n. s. XIV, 1959, "9-155. *Xaziii:* P. Anđelić, Hist, sporn Konjica 104—106. *Jezeprasina (Bjelimići):* ibidem, 106—108. *Lisičiči:* Đ. Basler, Arhitek-tura kasnoantičkog doba, Sarajevo 1972, 91—92.

o " *So!" koya Kula:* (N- N.), Misa na ostacima prabazilike, Glas Koncila, br 21 od 7 X 1984 !î r. "■ — ob Je bazihke otkno je i istražio pokojni P. Anđelić, ali za života nije dospio da ih objavi «azilikuuBaramaobjaviojenjegov saradnikT. Glavaš, Starokršćanska bazilika u Rarama kod Konjica, GZM (A), n. s. sv. 40/41, 1985/86, Sarajevo 1986, 113—127, s planom \n ^ " o œ Sti v. L Bo Janovski, ALBiH, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo 198δ! s t VI Cesta *Delminium* (Lib) — Sarajevsko polje. Saobraćai "

CIVITATES U CENTRALNOJ I ISTOČNOJ BOSNI

Rimljani nisu Desitijate, vodeće pleme u borbama protiv riraskih osvajanja, a k tome i mnogoljudno pleme sa 103 dekurije (Plin. Ill 143), trajno ostavili kao jedinstvenu *civitas peregrinorum,* kako ih navodi Plinije u opisu naronitanskog konventa. Njihovu su civitas podijelili u manje dijelove, kao što su to učinili i s Pirustima, koje su, po G. Alföldy, jös u ranocarsko doba bili podijelili u tri dijela: *Cerauni* (decuriis XXIIII), *Scirtari* (LXXII) i *Siculotae* (XXIIII) (Plin. Ill 143). Sličnu su sudbinu doživjeli i Mezeji (v. XVIII pogl.), i Japodi (v. XIX pogl.), i panonska plemena (v. XX pogl.), kao i sva veća plemena.

Prema arheološkoj građi (keramika, metal, nakit itd.), i po mjerilima pret-historijske arheologije, koja jedinstveni kulturni tip (obično) tretira kao etničko jedinstvo dotičnog teritorija, čini se da su se Plinijevi Desitijati kao civitas nasla-njali, pa čak i nastavljali na Autarijate, „najveće i najjače ilirsko pleme" (Strab. VII 5, 11: *Αὐταριῦται μεν οὐν το μέγιὒτον και ἀριστον των 'Ιλλυριών ε&νος νπήρξεν, δ πρότερον μεν προς Ἀρδιαίονς συνεχώς επολέμει περί ἁλών εν με&ο-ρίοις πηγννμένων εξ ύδατος ρέοντος υπό αγκει τινι τοϋ έαρος'*, čije se matično područjc svedonjihova raseljavanja oko 310. g. st. e. (F. Papazoglu, Plemena, 1969, 96) na zapadu oslanjalo na rijeku Bosnu i na istokuna Drinu, sa centrom naRomaniji pl. Činisedaje taj region, u međuvremenu proširen i do gornjeg Vr-basa, u rimsko doba pripadao Desitijatima i njihovim srodnicima. Iz toga bi se dalje moglo pretpostaviti (zakljuciti) da su se Desitijati kao etnos i formirali na-kon seobe Autarijata na istok. Ili su se, možda, samo infiltrirali u „prazninu" koja je nakon seobe Autarijata ostala u dolini Rakitnice i šire oko Rogatice.

Kod Plinija se Desitijati još javljaju kao jedinstvena, ali mnogoljudna civitas s CIII dekurije (III 143), što, svakako, pretpostavlja i širi teritorij njihove župe. Oni su to još uvijek bili i za prefekturalne uprave (usp. *praef{ectus) Maeze[iorum, item Daesit] iatium* itd. CIL IX 2564). Ne zna se što je s njima bilo dalje, u vrijeme Fla-vijevaca, Elijevaca i Antonina. Medutim, u to doba na njihovu potencijalnom ple-menskom području sukcesivno susrećemo tri rimska municipaliteta, prvi već za Vespazijana. Novi municipaliteti se vise ne nazivaju plemenskim imenom, nego, kao i obično, po gradu-centru municipalne zajednice: *res publica Aqu(arum) S. . .* na Ilidži kod Sarajeva, *municipium Bist(uensium)* s potvrdama iz Zenice, Fazlića i Varvare, i *c{olonid) RIS . . .* u Rogatici, istočno od Sarajeva. I položaj Zenice je, sve za to govori, bio relevantan, možda i autonoman (praefektura?), ali posebnih potvrda nema osim natpisa *dec.mun.Bist* CIL III 12765 i *(duum)v[ir B]ist* CIL III 12766 (12762), oba iz Zenice, dakle isti kao i oni iz Varvare i Fazlića. Bio je to kona-čan rezultat romanizacije i urbanizacije jedne civitas u planinskoj unutrašnjosti koja je, sva je prilika, izrasla iz stare autarijatske baze (4. i 3. st. pr. n. e.), iako ovo složeno pitanje mora i dalje ostati otvorenim.

VII

ILIDŽA KOD SARAJEVA

(Res publica Aquarum S . . .)

Prirodni okvir područja rimskog autonomnog grada *Aquae S. . .* na Ihdži kod Sarajeva činila je dolina gornje Bosne, od njenog izvora, pa otprilike do ušća Lašve u Bosnu, zajedno s planinskim okvirom koji je okružuje. Na istoku je graničio s upravnim područjem rimskog grada u današnjoj Rogatici *(col. Ris . . .)*, a na zapadu se, u dolinama Vrbasa i Lašve, nalazio *municipium Bis(tuensium)* sa centrom — najvjerojatnije — u Bugojnu. Prema jugu, na Ivanu, graničio je sa *civitas Nare(ri)sium* (oko Konjica).

Sva je prilika da se na mjestu rimske Ilidže u ranorimsko doba oko tamošnjeg sumpornog vrela formiralo jedno manje banjsko lječilište, koje ce se razviti u upravno-politički centar Sarajevskog polja i njegove bliže i dalje okolice. Uz termalno vrelo će se najprije razviti lječilište, a oko njega urbano naselje rimskog tipa, čije najstarije jezgro potječe iz 1. st. n. e. Ostali su objekti toplica *(pars balnearia),* podignuti u 2. i 3. st.[1] U ruševinama banjskog dijela grada pronađene su i dvije posvete bogu Apolonu, jedna je od njih s posvetom *Apollini Tadeno,* dok je druga posvećena Apolonu i ostalim bogovima.[2] To bi moglo značiti da se s vremenom uz termalno vrelo, vjerojatno još i u predrimsko doba, razvio kult boga Apolona, odnosno njegova ilirskog pandana. Apolon je, naime, prvobitno bio božanstvo svjetlosti koje je prvo — po mitološkim shvatanjima — naučilo ljude vještini liječenja. Njegov se nadimak *Tadenus* dovodi u vezu s metroačkim tračko-maloazijskim kultom oko Velike Majke bogova.[3] Dedikant oltara u cast Apolona Tadenskog je neki *Charmidis* (latinizirano grčko ime Charmides), po imenu Grk ili orijentalac, koji se, kao i brojni drugi stranci, naselio u gradu pod Igmanom u vrijeme njegova najvećeg uspona.

U porječjima gornje Bosne i Vrbasa, i njihovih brojnih pritoka, živjeli su Desitijati *(Daesitiates),* jedno od najmoćnijih i najmnogobrojnijih ilirsko-panonskih plemena, koje Strabon smatra „panonskim narodom" (VII 5, 3), najvjerojatnije zbog toga što su oblasti sjeverno od Dinarida bile pod jakim kulturnim utjecajima iz Panonije. Novija su istraživanja, međutim, pokazala da etnička oblast Desitijata,

[1] E. Pašalić, Rimsko naselje na Ilidži kod Sarajeva (Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955—1958. g.), GZM (A), n. s. XIV 1959, 113—136. sa 3 plana u tekstu i 5 tabli = Sabrano djelo, 1975, 200—229.

[2] D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, 140, br. 9, si. 9:... *NI. . .] ll[Apol]lini*........... / [........ *ce] teris d[ïs.. .] / itd,* Lužani (Ilidža).

[3] V. Skarić, Apollo Tadenus, GZM XXXVIII, 1926, 101—104. Usp. J. Medini, Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique, Hommages Vermasseren vol II, Leiden 1978, 732. i dalje.

zajedno sa Glasincem, pripada tzv. centralnom ilirskom području (istraživanja se odnose na 6. i 5. st. pr. n. e.),[4] pa tako ni u arheološkom materijalu ne bi bilo punog opravdanja da se Desitijati ubroje u Panone, a ni u onomastičkoj građi iz rimskog doba.[5] Ne bi se, dakle, radilo o etničkoj pripadnosti Panonima, nego o nekim zajedničkim kulturnim elementima.

Desitijati su bili nosioci metalne kulture, čiji počeci u dolini Bosne sežu u 9. ili 8. st. Bavili su se tradicionalnim oblicima privrede — stočarstvom i zemljoradnjom; živjeli su u gradinskim utvrđenim naseljima, centrima rodovskih *(castellà),* a kasnije teritorijalnih zajednica *(oppida),* što su bila podignuta na dominantnim položajima, pogodnim za obranu, kakve su, na primjer, s njihova područja gradine Gradac u Gornjem Kotorcu, Naklo u Vojkovcima, Gradina u Zeniku (zaselak Luledžije), Debelo brdo u Sarajevu i druge.[6] Procès raspadanja starih rodovskih struktura, obilježen krčenpm prašuma i njihovim pretvatanjem u njive i ispaše, započeo je kod Desitijata negdje u 3. st. pr. n. e. Pred sam kraj stare ere počinju, se razvijati i naselja u ravnici pored potoka i rijeka, ali još uvijek pod zaštitom gradinskih utvrđenja. Takvo je naselje bilo i ono u Brezi, uz obalu Trstionice, gdje je nedavno otkopana i jedna desitijatska nekropola.[7]

Komparativne prednosti jednog nizinskog naselja na Ilidži dolazile su od njegova prometnog položaja na raskrsnici trgovačkih putova (kod prijelaza dviju rijeka), na kojem su se sastajali domaći sa grčkim, a kasnije i s rimskim putujućim trgovcima, te ovdje obavljali razmjenu dobara.[8] Konkretnih, arheoloških, podataka o takvom predrimskom naselju na Ilidži nema, ali zbog njena položaja možemo uzeti da je Ilidža u posljednjim stoljećima stare ere bila jedna od značajnijih etapnih stanica na putu koji je bosansku unutrašnjost povezivao s Mediteranom.[9]

Zahvaljujući upravo svome povoljnom položaju, to malo rimskodobno naselje *(vicus)* ubrzo će prerasti u značajnu urbanu i banjsku aglomeraciju. Isti zakoni poleogeneze djelovat ce kasnije i na razvitak Sarajeva, ali u promijenjenim prilikama srednjeg vijeka, kada se za naselja tražila i prirodna zaštita (Vrhbosanje; Sarajevo).[10]

U literarnim izvorima iz antike se ne spominje grad na Ilidži, pa sve što o njemu znamo, plod je arheoloških istraživanja. Otkako se, naime, pred kraj proslog stoIjeća pojavilo naučno zanimanje za rimske ruševine na Ilidži, a prvi su im oko 1881.

[4] B. čović, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, Posebna izdanja ANU BiH, knj. 4, CBI, knj. 1, 1964, 95—111. i karta I.

[5] R. Katičić, Das Mitteldalmatische Namengebiet, ŽA XII, sv. 2 (1963), 255—292, posebno 274 *([S]caevae Batonis f.,* Spom. 77, 1934, 40, Župča kod Visokog), 275 *(Sceno Batonis f., [S]cenus Batonisf.,* i *Scenocalo Batonis f.,* ibidem), 274 *(Aelia lusta [Sc]eno[b]a[rbi],* Spom. 93, 140, Breza); 285 *(Callo,* Sp. 77, 40, Župča) itd.

[6] O Desitijatima u prethistorijsko doba usp. B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, 187—237. A. Benac, Sarajevo od najstarijih dana, Sarajevo 1954, 5—21, i Gradac Ilinjača kod Kotorca, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva, Sarajevo 1963, 25—31.

[7] V. Paškvalin, Kamenjača, Ul. 6. aprila, Breza kod Sarajeva, AP 17, Beograd 1975, 57—62.

[8] Nalaz mikenske keramike u Sarajevu usp. J. Sakellarakis i Z. Marie, Zwei Fragmente mykenischer Keramik vom Debelo Brdo in Sarajevo, Germania 53, 1975, 155—156. Keramička posuda je vjerojatno stigla morem do ušća Neretve, a zatim dolinom Neretve i Neretvice, pa preko Ivan-planine na Sarajevsko polje. Iz Bosne je i jedan mikenski brončani bodež (sada u Beču), V. Ćurčić, Prähistorische Funde aus Bosnien und Herzegowina in den Sammlungen des k. k. natur historischen Hofmuseums in Wien, WM BH. XI, 1909, 95, Tab. XVIII, 4.

[9] O tim starim trgovačkim putovima usp. I. Bojanovski 1978, 51—125, posebno 53—61. Usp. Ph. Ballif, Strassen, 32—36, i E. Richter, GZM XVII, 1905, 288.

[10] O tome usp. I. Bojanovski 1981, 165—170.

g. poklonili pažnju poznati arheolozi svjetskog glasa A. Evans i M. Hoernes[11] (pruski konzul u Sarajevu Otto Blau nije još ništa znao o rimskom gradu na Ilidži), doznali smo ne samo ime grada nego i mnogo toga o njegovom urbanom tkivu, pa i njegovim stanovnicima. S jednog natpisa koji su građani ovog grada postavili u počast rmskog cara Dioklecijana (284—305) doznali smo i njegovo ime u latinskom obliku *Aquae S. .* ·[12] U to je doba grad-banja na Ilidži već bio na vrhuncu svog urbanog i ekonomskog razvitka.

Na žalost, iako su nalazi arhitekture bili relativno bogati, naden je vrlo malj broj epigrafskih spomenika, svega njih četrnaest,[13] dakle, isuviše skroman broi da bismo mogli temeljitije upoznati etnički i društveni sastav njegovih stanovnika.

Postanak i razvitak rimskog grada na Ilidži ujedno obilježava i prvu fazu urbanizacije u ondašnjoj Bosni (drugu fazu proveli su tek Turci izgradnjom Sarajeva i drugih gradova). Nove prilike, u uvjetima trajnog mira *{Pax romand),* dovele su zemlju do relativnog ekonomskog procvata. Razvilo se rudarstvo, poljoprivreda i stočarstvo, a uz njih trgovina i zanatstvo. Ubrzana civilizacija zemlje pokrenula je već od pol. 2. st. zapretane snage, a izgradnja dobrih cesta (još u prvoj četvrtini 1. st.) umnogostručila međusobne odnose. Za razliku od *oppida* iz predurbane epohe, formirana su u ravnici nova naselja otvorenog tipa, najčešće uz novoizgrađene komunikacije, na prijelazima preko rijeka ili na brdskim prijevojima. Takav je razvitak u dolini Bosne poticala upravo rimska Ilidža.[14]

Nakon rimske okupacije Desitijati su u svojoj vlastitoj zemlji tretirani kao „strand" *(peregrini).* To su oni u duhu rimskog državnog prava ostali kroz čitavo razdoblje ranijeg Carstva, a dobrim dijelom sve do Karakaline reforme iz 212. g.[15]. Bili su bez onih gradanskih prava *(ius suffragii, ius conubii, ius comercii)* što ih je iinao pravi rimski gradanin *(civis Romanus).* Ostavljena im je doduše lična sloboda, a njihove su etničke strukture i dalje djelovale vršeći u okvirima peregrinskih župa svoje autonomne upravne i političke funkcije.

Mogućnost novih pobuna Rimljani su spriječili sistematskom regrutacijom mlađih ljudi u druge pokrajine Carstva, a za pacifikaciju zemlje bila je već 19/20. g. n. e. sagrađena kolska cesta od Salone, središta provincije, do njihova kaštela Hedum *(viam a Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium per millia passuum CLVI,*

11 M. Hoernes, Römische Alterthümer in Bosnien und der Hercegovina, AEM 4 (1880), 43—44. A. Evans, ARI, III, 15—22, preštampano iz časopisa The Archaeologia, vol. 48 (1883) i 49 (1885).

12 D. Sergejevski, Aquae S. . . bei Sarajevo, Novitates Musei Sarajevoensis, No. 13, str. 1—3, T. I. Natpis glasi: *Imp. C(aes). C(aio) Valer(io) Diocletianop.f. invicto Aug(usto) r.p. Aq(uarum) S. . .*

13 To je posljedica gladi za kamenom: ruševine rimske Ilidže gotovo su jedan milenij služile kao majdan za gradnju brojnih objekata po Sarajevskom polju i u samom Sarajevu. Neki natpisi s Ilidze nadeni su i u Sarajevu.

14 Turski naziv *Ilidža* od *ilidža* (tur.) „toplice", odnosno *ilica* (tur.) „izvor ljekovite vruće vode, toplice", A. Škaljić, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku, Sarajevo 1965, 344 — u biti odgovara latinskom *Aquae S. . .*

15 Usp. natpis iz Župče kod Breze (natpis s najviše ilirskih imena), N. Vulic, Sporn. 77, 40, br. 16: *Batoni Liccai f(ilio) j Teuta Vietis / Sceno Batonis f'{Mus) / maxime natus /*[5] *[S]cenocalo Batoni[sf(ilio)] / [S] caevae Batonis f(ilio) / Caloni Batonis fiilio) j [P]rorado Batonis fiilio) I [S]cenus Batonis f(ilius) /*[10] *[mi]nime natus ex eis si [bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri i[ussit].* Od osam osoba, Baton, sin Likajev, njegova žena Teuta, kći Vijetova, i njihovih šest sinova (Scenus, Scenocalus, Scaeva, Callo, Proradus i Scenus iunior), nijedna nema civitet, svi su peregrini. O onomastičkim osobinama natpisa cf. D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948, 15, 32, 49 i A. Mayer, Die Sprache, 81—82. Usp. i I. Bojanovski 1974, 184, si. 17. Usp. G. Alföldy, Personennamen, ss, vv.

CIL III 3201 = 10159)[16]. Desitijati su u doba ranijeg Carstva i dalje živjeli, pod nadzorom rimskih vojnih prefekata[17] i plemenskih knezova *(principes),* u okvirima autohtone teritorijalno-političke zajednice *(civitas peregrinorum)* i po svom običajnom pravu. Oko 75. g. se kao prefekt Desitijata spominje Marcel, *centurio-primipilus* XI legije CPF.[18]

Procès romanizacije je i ovdje bio vrlo spor, a najjači je faktor romanizacije bila služba u vojsci po udaljenim garnizonima Carstva *(cohortes, classis)*[19]. S kraja 1. st. su se sačuvala imena dvojice Desitijata koji su kao već isluženi vojnici otpušteni iz vojske, moguće obojica negdje sa Sarajevskog polja. I kao isluženi vojnici — *veterani* obojica još uvijek imaju domaća imena: *Nerva Laidi filius Daesitias, vet(eranus) leg(ionis) II Ad(iutricis)* i *Temans Platoris Daesitias, vexill (arius) equit. coh(ortis) I Belgar(um) . . .*[20] Obojica se, dakle, još uvijek vode pod svojim etnikom *Daesitias,* što znači da u njihovoj zavičajnoj župi *(civitas)* krajem 1. i početkom 2. st. još nije bilo autonomnog grada, pa se vode po etničkoj zajednici. Do urbanizacije (municipalitacije) njihove župe doći će tek u drugoj polovici 2. st.

U toku 2. st. u unutrašnjosti province's prilike su se počele sve snažnije mijenjati. Staru rodovsku organizaciju sve vise su rastakale nove forme, kao što su formiranje trgova, osobna mobilnost i širenje najamnog rada, pa i robovskog, što je dovodilo do sve veće socijalne diferencijacije unutar patrijarhalnog društva. Na diferencijaciju indigenog stanovništva naposе je utjecalo davanje gradanskih prava veteranima, oslobođenicima *(libertini)* i uglednijim članovima zemljišne aristokracije. Sve to dovodi do slabljenja plemenskog policentrizma u planinskoj Dalmaciji i do formiranja novih društvenih odnosa i upravnih centara po rimskim formama, kojima na čelo izbijaju domaći ljudi s rimskim civitetom.

Procès propadanja rodovskih organizacija je zahvatio i dolinu gornje Bosne sa Sarajevskim poljem, gdje se relativno često javljaju i domoroci kao rimski građani. Takav je *T(itus) F(lavius) Valens Varronis filius* iz Breze (to su jedini *Flavii* u dolini gornje Bosne)[21]; relativno su česti i *Ulpii* s Trajanovim gentilicijem[22], a sporadično

16 Cesta, koja je iz Salone vodila do Travničkog polja i u dolinu gornje Bosne, potvrdena je sa 34 miljokaza i natpisa, usp. I. Bojanovski 1974, 146—191, pos. 190—191. E. Pašalić, 1960, 68—74.

17 Prefekti se u prelazno doba vojne okupacije spominju i kod drugih plemena, a bili su to obično centurioni.

18 CIL IX 2564, Bovianum Undecimanorum u Samniju, Italija = K. Patsch, GZM X, 1898, 363, i bilj. 2 = WM BH VII, 1900, 60. Th. Mommsen CIL III, 282 i C. IX 2564 rekonstruira Marcelov nepotpuni *cursus honorum: . . . Marcelli. D. leg. XI. Cl[p. f. p. p.* (=primipili) *leg. eiusdem pr]aef. civitatis. Maeze[ior. et civitat. Daesit]iatium. praef. chor. III. Alp. [et civitatis Melco]manorum. II. vir. i. d. quinqu[enn. patr]oni coloniae.* Natpis je datiran po Vespazijanu: *trib. potest. VI cos. VI design. VII imp. XIIII p.p.cens.* (75. g. n. e.). Tačnost rekonstrukcije nije pouzdana.

19 To je najviše pogodilo plemena koja su učestvovala u velikom ustanku 6—9. g. η. e., među njima i Desitijate.

20 CIL II D. VI = C. XVI 11: *Nerva Laidi f. Daesitias* (vet. leg. II adi., nekad mornar u Misenu), Herculaneum (a. 70) i CIL III 9739, *Temans Platoris Daesitias* vexill. [e]quit. coh. I Belg., Tilurium.

21 Natpis iz Breze objavio je D. Sergejevski, Novitates Musei Sarajevoensis, No. 9 (1930), 8—9, T. III = Spom. 93 (1940), 141, br. 10, si. 11: *Ulpiae T. f. / Procul(a)e an. XX \ T. F (lavius) Valens Varron(is) j f. princeps Desitiati(um) /* [5]*et Aelia Iusta / [S]ceno[b]a[rbi. . .].* S obzirom na gentilicij *Aelia,* natpis nije stariji od druge polovine 2. st.

22 *Ulpii* na području *r. p. Aquarum S* .... *Ulpio Ulpia [M]usa?* CIL III 8377 = 12755 Blažuj; *Ulpia Paula* D. Sergejevski, GZM LII/1, 1940, 18, si. 2 (usp. i GZM (A), n. s. II 1947, 36) = A. ι J. Šašel, ILJug. I, n. 91 i *Ulpia Successa* E. Imamović, GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, (1979), 127, svi sa Ilidže. Usp. i bilj. 21: *Ulpia T. f. Procula* iz Breze, svi iz 2. ili 3. st.

poznati i *Aelii,* najčešće u Brezi[23], tako nazvani po Hadrijanu (P. *Aelius Hadrianusi* U7—138). Najmladi i najbrojniji sloj domorodaca s rimskim civitetom su *Aureli,* (neki od njih s prezimenom *Titus,* po Antoninu Piju ili Marku Aureliju), najčešće tako nazvani po cam Karakali, koji je 212. g. svojim ediktom podijelio gradansko pravo svim slobodnim peregrinima u Carstvu[24].

Po Karakalinoj konstituciji *{Constitutio Antoniniana)* u isto su vrijeme i sve autonomne *civitates peregrinorum* prerasle u municipalne teritorijalno-političke zajednice[25].

No, postoje epigrafske indikacije koje ukazuju da je Ilidža stekla municipalni status još prije Karakaline konstitucije, samo se ne zna je li to bio rang municipija ili kolonije[26]. O nekom Trajanovom *(Ulpii)* ili Hadrijanovom *(Aelii)* interventu u torn smislu nema podataka, ali neki epigrafski indiciji kao da ukazuju na vrijeme Marka Aurelija.

Autonomni status rimske Ilidže pouzdano je potvrđen na natpisu što ga je oko 300. g. u počast cara Dioklecijana (284—305. g.) postavila *r(es) p(ublica) Aq(narum) S*. . .nallidziasvjerojatnotakonazvanaposumpornomvrelu^çwaeSw/p/îMreaeC?)[28] Iz samog natpisa ne vidi se o s η o v a gradske autonomije, jer se ne zna koji je nukleus građana bio nosilac te autonomije, je li to bio autohtoni peregrinski supstrat ili su to možda bili doseljenici sa strane. Manje je vjerojatno da bi jedno banjsko lječilište samo zbog toga dobilo status municipija ili kolonije[29], pa problem konstitucije rimskog grada na Ilidži valja objašnjavati u drukčijem kontekstu događaja, o čemu će biti kasnije govora.

Iz vremena Aleksandra Severa potječe fragmentarni natpis na kojem s?, pored ostalih lica, navodi i izvjesni. . . *Afrodisius flam[en],* to jest svećenik nekog božanstva[30]. Flamini su bili i čuvari carskog kulta koji se obično častio u autonomnim

[23] *Aelii* iz Breze: *Ael(ia) P. . . la* (?) V. Ćorović-K. Patsch, GZM XXV, 1913, 413, br. 4, si. 5 = WM BH XI, 1909, 108; *Aelia Iusta Scenobarbi,* cf. bilj. 21; *Ael{ial) [Mar]cel[lal] . . . P. Ael{ius) Mel{littus1]* D. Sergejevski, Sporn. 93, 143, br. 11, si. 12 i 13.

[24] Obično bez prenomena *T(itus);* svi oni: . . . *in orbe Romano qui sunt ex constitution imperatori Antonini cives Romani effecti sunt,* Dig. I, 50. Česti su u Lepenici (Višnjica), K. Misilo, Rimski spomenici iz Bosne, GZM XLVIII 1936, 19, br. 2 *(Aur. Titiano, Aur. lustino, Aur. Iusto; Aur. Titus* et *Aur. M[ar]tilla),* 21, br. 4 *(Aurelio Victorino, Aur. Victorin{a)e f., Aur. Vindici* et *Vindiciano; Aurelia Atilid).* Iz Podastinja su: *Aur. Nava, Aur. [Li]cinianus* i *Tem(o) Aur(elia)* D. Sergejevski, Spom. 88, 17, br. 15; iz Homolja je *Aur(e)lius Marc(i) fil(ius)* koji je postavio *ex voto [Silv]ano Aug(usto) sa(crum)* VI. Skarić, GZM XLIV, 1932, 4, T. IV. Repertoar navedenih imena, napose kognomena, tipičan je za 3. i 4. st.

[25] Brojne analogije potvrduju da *r(es) p{ublica)* po rangu može biti municipij i kolonija. Međutim, po A. Mocsy 1959, 136, to su i one peregrinske *civitates* koje po Karakalinoj konstitu ciji nisu postale municipijima, nego su ostale s nekom pseudomunicipalnom organizacijom, kakva je, na primjer, bila *R(es) p(ublica) Iasorum = Aquae Balissae* (Daruvar) (ibid., str. 28). O tome v. pogl. C, str. 71, bilj. 94.

[26] Municipij se transformira u samoupravni organizam iz autohtonog supstrata, kao rezultat njegove romanizacije, a kolonija nastaje dedukcijom rimskih građana sa strane, F Grelle, L'autonomia cittadina, p. 115—136. Osnivanje kolonija je u službi asimilatorske politike neke provincije.

[27] Usp. bilj. 12. Natpis je pronaden 1926. g. u ruševinama starog turskog mosta na Željeznici na Ilidži.

[28] Na natpisu je, čini se, ime grada bilo skraćeno na tri slova, od kojih je zbog oštećenosti kamena čitljivo samo prvo slovo *S,* što bi se moglo popuniti u *S[ul(phureae)],* ili možda *Aquae Sanae,* (eventualno i po domaćem naselju ili plemenu), E. Pašalić 1960, 99. i GZM (A), n. s. XIV 1959, 119.

[29] G. Alföldy, Dalmatien, 155. i bilj. 51. Ima i takvih primjera kao što su *Aquae Sextiae* {Galia Narbonensis, danas Aix en Provence) i *Aquae Balissae* (Daruvar) u Panoniji.

[30] D. Sergejevski, GZM LU, 1/1940, 17. Cf. GZM (A), n. s. XII 1957,123. i GZM, n. s. II 1947, 36. d. G. Alföldy, nav. mj.

gradovima[31]. Na istom natpisu se spominje i osoba (ime joj je propalo) koja je vršila u Rimu visoke dužnosti konzula i fecijala[32], za koju se smatra da je bila patron *(patronus)* grada na Ilidži[33], dakle sve elementi koji ukazuju na autonomni status grada. Međutim, iz navedenih se indicija ne može ništa odredeno zaključiti o rangu antičke Ilidže, ne vidi se, naime, uslijed poodmakle romanizacije, je li domaća *ci 'vitas* prerasla u — *municipijum,* što je i bio normalan put za formiranje municipija, ili su na Ilidžu doseljeni rimski građani sa strane, pa se tako pod Igmanom formirala kolonija rimskih građana.

Godine 1894. bio je na Ilidži pronađen i već spomenuti oltar Apolonu Tadenskom[34]. Oltar je postavio izvjesni *Charmidis col. . .,* što je K. Patsch restituirao u *col(pniae servus)* „rob kolonije", te iz toga izveo zaključak da je rimska Ilidža imala rang kolonije, a Charmidis bio rob u njenoj službi[35]. Ovo Patschevo čitanje natpisa i njegovo tumačenje bilo je (gotovo) općenito prihvaćeno[86]. Međutim, dosta brojne analogije pokazuju da bi se abrevijacija *col-* mogla restituirati u *col(onus),* dakle, jednom riječi, što je bliže čitanju abrevijaturne tehnike latinske epigrafike, i to u značenju „zakupnik", a ne „stanovnik ili rob kolonije"[37]. Prema tome, ne prejudicirajući ipak status rimske Ilidže, ni natpis što ga je Apolonu Tadenskom postavio *Charmidis col(onus)* ne bi imao pune dokazne vrijednosti kada je u pitanju dilema — *municipium* ili *colonia.*

Mogućnost da je rimska Ilidža ipak bila kolonija dopuštali bi drugi natpisi sa Sarajevskog polja koji upućuju na eventualnu dedukciju, u prvom redu, veterana, a to bi značilo i formiranje kolonije. Tako se na natpisu iz Pazarića spominjs *T(itus) Aurelius Saturninus,* koji ima predime *(praenomeri)* i gentilno ime cara Marka Aure-

[31] Usp. *flamines Aug(ustales)* CIL III 2802 = K. Patsch, WM BH V, 1897, 218 (Scardona) *iflamen Divi Claudii,* C. Ill 15027 (Asseria); *flamen Divi Titi* C. HI 8287, 12692 + 13819 (Doclea); *flamen Augustalis* C. Ill 8733 (Salona) i C. Ill 1822 (Narona). Na epigrafskom materijalu iz BiH jedan *se, flamen* spominje i na natpisu C. Ill 12739 + 12740 (Domavia) = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 83.

[32] *Fetiales,* rimski svećenički kolegij od 20 članova, zadužen za ritualnu objavu rata i sklapanje mira. Kolegij je obnovio August, a pripadali su mu uglednici iz visokog rimskog društva.

[33] Tu su počasnu službu vjerojatno obavljali i članovi iz rimskog roda *Catii,* od kojih se neki spominju i na natpisu sa Ilidže (nađen u groblju uz Kemaludinovu džamiju u Sarajevu) D Sergejevski, GZM LU, 1/1940, 15. d. br. 1, sa si. = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 90.

[34] *Apollini/ Tadeno / Charmidis / col(pniae servus)d(onum) d(edit)* CIL III13858 = K. Patsch, GZM VI 1894, 342 = WM BH IV, 1896, 249. Usp. GZM XXVI 1914, 179, si. 58. Natpis je bio pronađen kod „Crvenog hana" na Ilidži, K. Patsch, Nada I (1895), br. 5, 94.

[35] Izvjesnu analogiju, možda, daje nadgrobni spomenik Successus-a, roba grada Celja: *Successus Celeianor(um) ann. XXXXh.s.e.* itd., V. Kolšek, Antička Celeia, u: Spaseno arheološko blago Slovenije 1945—1980, Ljubljana 1981, 37. sa si. Onomastička forma *Charmidis col. . .* ne odgovara ni uobičajenoj formuli *Urbicus Siscianorum* u značenju „Gradski Siscijaca" AU 556 = CIL III 3977 = J. Brunšmid, Kam. sporn, str. 59, br. 122, ili *Successus Celeianorum,* u značenju „Sukcesus (rob?) Celjana". Slični se primjeri susreću i u Akvileji, u Puli i drugdje. Usp. i L. Vidma n, Der Kolonat in den Donauprovinzen und die Epigraphie, Helicon 2, 1962, 635—639 (v. i AV XXXI, Ljubljana 1980, 240).

[36] O historijatu istraživanja rimskog grada na Ilidži usp. E. Pašalić, GZM (A), n. s XIV, 1959, 115. i dalje; E. P a Š a l i Ć, 1960, 68 d.

[37] Kao zakupnici se, na primjer, spominju: *C. Vergilius Martianus colonus agri Caeli Aenei* Y.I 9275), dakle zakupnik polja Celija Eneja, *laso colonus fundo Mariano* (C. VI 9256), zakupnik Marijanova posjeda, oba iz Italije. Iz takvog zemljišnog radno-ugovornog odnosa razvit će se — kolonat. U Dardaniji (Moesia Superior) spominje se i *ordo colonorum,* u stvari skup zakupnika rudnika dardanskog municipija, dok su *coloni arg(entariarum)* istih rudnika zakupnici srebronosnih rudnika S. Dušanić, ŽA XXI, 1971, sv. 1, 245—247. Zakupnici rudnika bili su i *P. Fundanius Eutyches et P. Aelius Mucianus coloni* C. Ill 8333, Rudnik u Srbiji.

lija[38], dok je *T{itus) Aurelius Maximus* iz Švrakina Sela bio otpušten iz vojske kao veteran dvojice careva suvladara *(veteranus Augustorum duorum)[39],* što također upućuje na vladavinu Marka Aurelija (161—180. g.) i njegova suvladara Lucija Vera. Veteran je bio i *Aurelius Super* spomenut na nadgrobnom spomeniku iz Gradca kod Hadžića *(veteranus ex leg. VIII Aug.),* dakle već treći Aurelijevac[10]. Supruga Aurelija Supera, veterana LEG VIII AUG, Vera nosi strano, italsko ili keltsko ime (cfr. A. Holder I, 133), očito je da je u pitanju strani kolonista naseljen u Gradcu kod Hadžića. Za LEG VIII AUG, u kojoj je i Aurelije Super služio, nagađa se da je boravila u Dalmaciji negdje u prvim godinama vladanja Marka Aurelija[41].

Ako se navedenom doda još i to da se brojni *Aurelii* s predimenom *T(itus)* susreću i u istočnoj Dalmaciji, oko Pljevalja i Prijepolja, Skelana i Višegrada, i sjevernije, postaje vrlo vjerojatno da je Marko Aurelije nekim značajnijim naseljima, kao što su Komini kod Pljevalja i Kolovrat kod Prijepolja, dao status municipija. Među tim se naseljima našla i buduća *res publica Aq(uarum) S...* na Ilidži kod Sarajeva, ali s torn razlikom što se oko Ilidže pojavljuju i Markovi veterani, a to bi ukazivalo na dedukciju. Lako je moguće da se radilo o carevu interventu koji je imao određene političke ciljeve, u prvom redu da pojača jezgro rimskih gradana na gornjoj Bosni. K. Patsch je pomišljao i na neki ugušeni ustanak pod carem Antoninom Pijem, Markovim prethodnikom, i to baš u sjeveroistočnim oblastima Dalmacije[42]. U takvim se prilikama Marko Aurelije mogao odlučiti na kolonizaciju izvjesnog broja veterana na Sarajevskom polju da bi time ojačao ne samo nukleus rimskih građana nego da bi i zaštitio Ilidžu, koja je ležala na važnom prometnom i strateškom položaju[43].

---

[38] *D. M. l T. Aur(elius) Saturninus j Aur{eliae) Amurcian{d)e j coniugi pientis- / ^h simae bene mere-jnti et sibi vi-jvus posait; q(uaé)\nxit an(nos) XXVIIII m(enses) Uli,* Pazarić, CIL 111 13863 = K. Patsch, GZM VI, 1894, 345, si. 5 i 6 = WM BH IV, 1896, 251, si. 12 i 13. Usp. K. Patsch, AEM XVI, 81 = CIL III 8375 (= drugi nadgrobni spomenik iz Pazarića, natpis je izlizan).

[39] *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) j tonitra-j tori T. Aur(elius)/ Maximus ve[t(eranus)\ Aug(ustorum),* Švrakino Selo kod Sarajeva, CIL III 2766a (cf. str. 1035) = 8374 = K. Patsch, GZM VI, 1894, 341, si. 1 = WM BH IV, 1896, 248, si. 8. Cf. WM BH IX, 1904, 233, Drei römische Ruinenstätten im Bezirke Sarajevo (Švrakino Selo, Vogošća Gornja, Pazarić), Jedan *vet(eranusl)* se spominje i na fragmentu natpisa iz Višnjice, K. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 23.

[40] *D(is) M(anibus) Aurel(ius) Super veter[a]nus ex lf]eg(ione) VW Aug(usta), memoriam sibi j^h vi(v)us et Ver(ä)e coniugi, Maximinae et Victorino filis nostris, filiam diffunctam, vij^w xit annos XXVIU,* Gradac kod Hadžića, CIL III 8375 (12749) = K. Patsch, AEM XVI, 81. Cf. IDEM, GZM VI, 1894, 342, i WM BH IV, 1896, 248. K. Patsch, GZM VI, 1894, 342, smatra da su „vjerojatno" i T. Aur. Maximus iz Švrakina Sela (v. bilj. 39) i Aurel. Super pripadali „jednom odjelu veterana osme legije, koja je bila još pod konac drugoga ili u početku trećeg stoljeća naseljena na Sarajevskom polju" (ibid., 342).

[41] Sažeti prikaz o LEG VIII AUG u Dalmaciji daje A. Betz, Untersuchungen, 50—52 (legija je bila dio *exercitus lllyricus* iz 6—9 .g. n. e.). Usp. E. Ritterling, članak „Legio" u RE XII (1924), 1660 d.

[42] Legio VIII. Augusta u Dalmaciji, GZM VII, 1895,143—145. = WM BH V, 1897, 338—340. A. Betz, Untersuchungen, mj. nav. u bilj. 41. Legija je ostavila opeke markirane LEG VIII AUG i na Gračinama u Humcu (Ljubuški), gdje su u istraživanjima 1977—1980. g. nađena četiri takva pečata (u pripremi). Iz novijeg vremena potječu i nalazi nadgrobnih spomenika aktivnih vojnika ove legije. Sve to zahtijeva novu provjeru ovog pitanja. Cf. moj rad u AV, Ljubljana, u Zborniku J. Šašela (u štampi).

[43] Čini se daje sličan potez tridesetak godina ranije učinio i Hadrijan u Rogatici *{col. Ris . . .).* — Preko Ilidže su vodili glavni putovi u Salonu i Naronu, I. Bojanovski 1978, 51—125. i 1981, 125. d., Usp. I. Bojanovski, 1974, 151—191.

Moguće je, također, da se ova djelatnost Marka Aurelija na davanju gradanskih prava na širokom prostoru istočne Dalmacije poklapala i s njegovim nastojanjima oko reorganizacije rudarstva u Dalmaciji i Panoniji[44].

Rimske upravne vlasti u Dalmaciji su se dugo zadovoljavale spontanom romanizacijom i progresivnom urbanizacijom u unutrašnjosti zemlje, iako je taj procès napredovao vrlo sporo.[45] Tek su Hadrijan i njegovi nasljednici, i sami porijeklom iz provincija, pristupili energičnijoj sistematizaciji uprave u unutrašnjosti provincije, i to ne samo dijeljenjem civiteta u širem arealu civitas *(Aelii, Aurelii)* nego i naseljavanjem kolonista, prvenstveno veterana, tamo gdje Jos uvijek nije bilo uslova za masovniju romanizaciju peregrina. Takve se dedukcije, po mišljenju P. Grelle, nisu odvijale po nekom jedinstvenom, zakonom normiranom modelu ili svrsi, nego prema konkretnim potrebama i situaeiji na nekom podrueju, ali uvijek tamo gdje su se još uvijek čvrsto održavale tribalne forme (strukture). Ima mnogo vjerojatnosti da se tako ncšto zbivalo i na Ilidži, pa su se tu zajedno našli različiti društveni i etnički elementi: veterani Marka Aurelija i stanovnici naselja oko termalnog vrela *(vicani),*[i6] eventualno i peregrini iz susjednih sela *(pagani).*[i7] To bi otprilike odgovaralo modelu po kojem je Trajan osnovao koloniju *Poetovio.*[i&] Vjerojatno je Marko Aurelije podijelio civitet i svim slobodnim stanovnicima novog grada, ukoliko ga nisu već posjedovali *(Ulpii, Aelii* i drugi). Iz vremena cara Marka bi potjecali oni *Aurelii* koji su nosili praenomen *T(itus).* S vremenom je grad privukao i nove stanovnike iz okolice, ali i iz drugih krajeva i provincija, medu njima i neke Grke i orijentalce, kao što su *Charmidis* (grč. Charmides), *Aphrodisius* i drugi.

Moguće je da su *Aquae S . . .* još i prije, s obzirom na veoma povoljan prometni položaj, stekle pravo slobodnog trga *(ius nundinarum)*[4·9]*,* cime bi bila olakšana urbanizacija banjskog naselja u autonomni grad — municipium, odnosno koloniju.

Nema indikaeija da je na Ilidži na njenom užem arealu prije dolaska Rimljana postojalo neko (relevantnije) autohtono naselje, a po logici društveno-političkog razvitka, samo je takvo naselje moglo prerasti u municipium, jer se — teoretski gledano — samo jedna domaća, indigena *civitas* mogla transformirati u municipij

[44] O rudarskoj politici ovoga cara usp. I. Bojanovski, Antičko rudarstvo . . ., ARR 8—9 (1982), 94. i dalje.

[45] F. Grelle, L'autonomia cittadina . . ., 205. Municipalizacija se bila zaustavila na dinarskom vijencu, dok je unutrašnjost provincije dugo bila bez gradova municipalnog ranga. Iz ovako generalnog zaključka ipak valja izuzeti doline gornje Une, gornjeg Vrbasa i srednje Drine jer su stanovnici tih područja postali *municipes* još za Vespazijana.

[46] Banjsko ljecïliste vjerojatno su u zakupu držali *conductores* (zakupnici) sve do Marka Aurelija. O organizaciji i položaju toplica u Rimskom Carstvu usp. E. Pašalić, GZM (A) n. s. XIV, 1959, 117, i E. Pašalić, 1960, 100—101.

[47] Ilidža je bila konurbana aglomeracija (sastojala se od vise manjih naselja oko toplica), kako to pokazuju arheološki ostaci; usp. I. Bojanovski, Ilidža u rimsko doba, u monografiji „Ilidža" (u štampi).

[48] *Col. Ulpia Traiana Poetovio,* F. Grelle, L'autonomia, cittadina. . .,45: kolonisti su bili naseljeni blizu veteranskog logora, a dio naseljenika činili su i Domicijanovi veterani iz dačkih ratova; u koloniji su se našli i stanovnici sela koje se formiralo uz logor LEG XIII GEM, u stvari *hiberna* ove legije, dakle vrlo heterogen etnički i kulturni sastav.

[49] Tako je *Noviomagus* („Neu-Markt", Germania Inferior) dobio beneficij *(concessio) ius mmdinarum (nundinae,* prvi dan starorimske osmodnevne nedjelje, inače svečani i sajmišni dan posebno za seljake, ali i sudbeni i skupštinarski dan) još od Trajana, cfr. F. Grelle, L'autonomia . . ., p. 9. Slično je postupio i s kolonijom *Ulpia Traiana {Vetera* na Rajni), ibidem, p. 7. Za *Ulpia Noviomagus,* glavni grad *civitatis Batavorum* (kod dan. Nijmegena), usp. J. E. Bogaers, Civitates und Civitas-Hauptorte in der nördlichen Germania Inferior, Bonner Jahrbücher 172, 1972, str. 312—318.

rimskog tipa, s manjim ili većim pravima, ovisno o vladaru koji joj daje taj beneficij, ali i od intenziteta romanizacije. U municipiju su domaći ljudi vladajući stalež, kao što je to bio, na primjer, slučaj s municipijem *Malvesiatium* u Skelanima na Drini.

S druge strane, na Ilidži se relativno rano razvila rimska banja (prvi banjski objekti potječu iz 1. st. n. e.), što bi već samo po sebi ukazivalo na nacionalizaciju termalnog vrela i zemljišta uz vrelo[50], a na takvom zemljištu nije se mogao razviti grad tipa municipija — ni po pravnim normama, a ni po stvamoj situaciji, jer su odatle peregrini, sve da ih je i bilo, bili uklonjeni. I ovaj bi momenat govorio u prilog kolonijskog statusa Ilidže već negdje od početka druge polovine 2. st.[51]

Navedeni elementi, dakle, pokazuju da rimska Ilidža nije bila gradska formacija spontanog postanka, tj. nastala prerastanjem plemenske civitas u status municipija, da se nije razvila iz potencijalnog desitijatskog naselja, nego da je, najvjerojatnije, nastala izravnom intervencijom vlasti, i to dedukcijom, u ovome slučaju Markovih veterana, što je dovelo do formiranja kolonije. Inače, kako se to već vidi iz epigrafskog materijala, nije sporno (osnovno) pitanje da li je Ilidža imala gradsku autonomiju.

Na novoformirani grad prešle su i upravne funkcije peregrinske civitas Desitijata, i to na cijelom joj adtribuiranom teritoriju *{adtributio).*[bi]

Gradski ager *R. p. Aquarum S.* . ■ obuhvatio je relativno prostrano područje, a sastojao se od više većih i manjih naselja *(pagi, vici)* domaćeg stanovništva u ruralnom području, te od ekonomskih zaselaka zemljoposjednika *(villae rusticae),* a s vremenom i od manjih obrtničkih i trgovačkih naselja, kakvo je, očito, bilo ono u današnjem Sarajevu, na prostoru od Marijin-dvora do potoka Koseva.[53]

Osim Sarajevskog polja s dolinama Bosne i Željeznice i njihovih pritoka, pod jurisdikciju Ilidže je, po svoj prilici, pripadala i današnja Breza *(Hedum castelluml),* jedno od relevantnijih etničkih centara Desitijata. U pisanim se izvorima ovo naselje spominje vrlo rano, već u samom početku nove ere. Sudeći po istraženoj nekropoli u samoj Brezi, razvilo se iz epihorskog naselja, kojemu počeci idu u 2. st. pr. n. e.°*

Prema jugu i jugozapadu ager rimske llidže S3 vjerojatno prostirao sve do Ivan--sedla. (744 m) s naseobinama u Kiseljaku, Podastinju, Višnjici i drugim. Postojt i mišljenje da je dolina Lepenice (i Fojničke rijeke) formirala posebnu municipalnu çjelinu sa centrom u Višnjici kod Kiseljaka.[55] Iz Višnjice, Podastinja i Homolja potječe i nekoliko natpisa, na kojima domorodci nose uglavnom carski gentilicij *Aurelii* bez prenomena *T(itus)* i čine najmlađi stratum peregrina koji su civitet primili istom od Karakale, po carskom ediktu iz 212. g., dakle dosta kasno.[56]

———

50 Toplice spadaju u nekretnine koje je rimska država osvojila, odnosno konf iscirala od pobijenih. O njihovu korištenju i organizaciji se malo zna, usp. E. Pašalić 1960, 100. d.

51 Ime grada narrt u tome smislu ne govori mnogo. Moglo bi se pretpostaviti i neko drugo domaće ime, poput onih *Aquae läse, Aquae Balissae* i si.

52 *Adtributio,* attributio, verb, attribuere, term, techn. pravnog i poslovnog govora, u konkretnom slučaju *dodijeliti, podložiti, pripojiti,* npr. *Suessiones Remis* Caes. Gall. II, 3. d.

53 D. Sergejevski, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM, n. s II, 1947, 13—29. I. Bojanovski 1981, 168.

54 V. Ćorović, — K. Patsch, Izvještaj o iskopavanjima u Brezi 1913. godine, GZM XXV 1913, 409—420, D. Sergejevski-G. Čremošnik, Gotisches und römisches aus Breza bei Visoko, Novitates Musei Sarajevoensis, No. 9, Sarajevo 1930, 1—9 + 3 table. = D. Sergejevski, Sporn. 93, 141. i dalje, br. 10 i 11. Usp. Sporn. 88, 1938, 110. N. Vulić, Sporn. 77, 1934, = A. Mayer,. Die Sprache, 81 (natpis je iz Župče kod Breze). V. Paškvalin, AP 17, 57. dd. (v. bilj. 7 ovdje)

55 D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM (A), n. s. XII, 1957, 120—123; v. ovdje bilj. 57 i 58. Usp. E. Pašalić 1960, 46. i 50.

56 K. Misilo, GZM XLVIII 1936, 15—24. Usp. bilj. 24 *(Aurelii).*

Na jednom nepotpunom natpisu iz Donje Višnjice se spominje i jedan, inače po imenu nepoznati, dekurion kolonije koji je — čini se - bio i patron *collegii fabrum [in civi]tate Iader[tina* . . ., kako je natpis čitao Sergejevski.[57] Ispravna restitucija posljednjih riječi bila bi *in [civi]tate Iade[sti]noru[m],* tj. u Zadru. Očito je da se podatak *dec. col.* s ovog krnjeg natpisa ne može smatrati pouzdanim dokazom u prilog municipaliteta antičkog nasïlja u Višnjici—Gromiljaku, jer se taj dio titule mogao odnositi i na neku drugu koloniju, kao što je bila *colonia Jadestinorum* (Zadar), koja se i spominje u kontekstu natpisa, ali, možda, i na susjednu koloniju *Aquae S.* . . na Ilidži, pa i na Salonu, koja se također navodi na jednom natpisu iz Višnjice.[58] Vrlo je vjerojatno da je dotični dekurion djelovao i u jadestinskoj koloniji, te da se nastanio i u Višnjici i tu umro (natpis naime potječe s mramornog sarkofaga)., Sličan je *curriculum* imao i *C. Manlius C. l. Honesimus* iz Podastinja kod Kiseljaka, oslobodenik *{libertinus)* Manlija iz Risna *{Rhizinium* u Boki Kotorskoj)[59] i drugi. Kada je, dakle, u pitanju dekurion kolonije i patron kolegija kovača iz Višnjice, ne smije se isključiti ni mogućnost da je taj inače anonimni dekurion, u stvari, bio clan gradskog vijeća susjedne Ilidže, koje se jurisdikcija protezala i na doline Lepenice i Fojnice. Municipij u Višnjici nije, inače, potvrđen na natpisima.

I u Višnjici se u antici razvilo značajno naselje[60], najvjerojatnije središte rudarske i talioničke djelatnosti u širem arealu Vranice. To je u područje oko Kiseljaka i privuklo brojne strance, kao što su bili već spomenuti *C. Manlius C{ai) l{ibertus) Honesimus,* pa *Manlius Pontio Valens,* kome je nadgrobni spomenik postavila supruga *Julia Itache,* čini se Grkinja[61], a vjerojatno i brojni drugi, kao, na primjer, *Baebii*[62]. Na nepotpunom natpisu iz Podastinja spominje se i jedna *serva*[63]*,* što je direktna potvrda o robovskom radu i ovdje, u unutrašnjosti zemlje.

———

57 Usp. fragmentami natpis D. Sergejevski GZM (A), n. s. XII, 1957, 121, br. 10, T. I, 2: — *eq(uiti)R(omano) dec(urioni) c[ol(oniae)* ....]*/rum, patr[ono collegii} jfabrum[in civi-]tate Iader[tina* ..../ 5 .*\norum* [.................../*posu]eru[n1* . . . Cf. A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 95: *[in civi\tate Jad(estina),* Šašeli smatraju vrlo vjerojatnim da je ovo nadgrobni natpis, pa u 5. i 6. retku treba popuniti *an]oru[m et posu\eru[nt.*

58 Vrlo fragmentami dio natpisa: . . . . *c]ol(oniae) Sa[l]o[nitanae* . . . .] / . . . . *vo* .... / ......*c]ol]oni* .... /. . . *ino* ..../5.................., D. Sergejevski, ibidem, 122, br. 11, si. 4. Materijal je mramor. Cf. A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 96. — Oba natpisa svjedoče o vezama centralne Bosne s primorjem u 3. st. Natpisi ujedno govore i o značaju naselja.

59 *Manlii* su Italici (iz Ostije?). Kod nas su potvrdeni u Risnu, CIL III 1717: *Q. Manlius) Q. f. Serg. Rufus equo publico* itd. a u Kiseljaku CIL III 8379 (str. 2256): *C. Manlius C. liibertus) Honesimus ann. L. H. s. e.* Usp. AEM VII, 153; K. Patsch, GZM VI, 1894, 344, si. 4 = WM BH IV, 1896, 251, si. 11, i G. Alföldy, Dalmatien, 156: oslobodenik Manlijâ iz Risna i njihov trgovački zastupnik u Lepenici (1. st.).

60 O naselju usp. P. Anđelić, Lepenica, 160, K. Misilo, dj. nav. u bilj. 56; D. Serge jevski, dj. nav. u bilj. 57. Cf. Đ. Basier, GZM (A), n. s. IX, 1954, 392, E. Imamović, Naše starine XIII, 1972, 193—204, i I. Bojanovski 1974, 181.

61 K. Misilo, GZM XLVIII 1936, 18. i d. = Spom. 75 (1933), 71. *Pontii* su takoder Italici; njihova disperzija u unutrašnjost je išla preko Salone (C. 12692, 2480 i 2482).

62 K. Misilo, GZM XLVIII 1936, 21 = Spom. 75, 1933, 70, Višnjica: *D. m. Baebiae meae matri et ei(us) Laetitiae annorum* V. *Baebius Titian(us)* v. *s. Baebii* su također Italici (a u Liburniji domaći). Zabilježeni su i u Saloni, Naroni, Dokleji itd. Natpis je iz 3. st. Italici su svakako i *Celsus* i *Vivia* (oba kognomeni?) te *Ulpia Successa* s Ilidže (GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, 127, v. ovdje bilj. 22), koji se i inače susreću u Dalmaciji. Zapadnog je porijekla i kognomen *Silvia* CIL III 8376, Blažuj: *Silvia votum n(uncupavit)* s reljefom Dijane lovice. Kognomen *Bonosus* (GZM XXV, 1913, 414, Breza) je posvuda rasprostranjen. Domaća ilirska imena su rijetka: to su kognomeni *Clarius* (?) i *Dassius,* D. Sergejevski, Spom. 88, 109, Breza; Scenobarbus, Breza, usp. bilj. 21, i natpis iz Župče s ilirskim imenima Batonove porodice, v. bilj. 15. Usp. i bilj. 20.

63 M. Mandić, GZM XXXVII 1925, 64, bezimena ropkinja (frg.).

Pojava stranaca, robova i libertina u Lepenici nije vezana samo za rudarstvo i metalurgiju[64] nego i za druge privredne grane, jer su na vise mjesta evidentirane ruševine rustikalnih vila[65].

Za poznavanje duhovne kulture grada i njegova područja nemamo jačeg oslona u (rijetkim) sačuvanim spomenicima. No, dedikacije IOM tonitratoru, pa Apolonu (posebno Apolonu s nadimkom *Tadenus)* i Dijani iz Blažuja (A. Evans, ARI III 16) pružaju uobičajenu vjersku sliku rimskog grada s miješanim stanovništvom (ne samo u etničkom nego i u socijalnom smislu) ranog i kasnijeg Carstva nastalu mješavinom rimskih i grčko-orijentalnih kultova. Pojava jednog flamena grčkog porijekla, vjerojatno libertina, ukazivala bi na njegovanje carskog kulta, obično vezanog za kult *deae Romae.* Iz same Ilidže nema potvrda domaćeg kulta Silvana i Dijane, ali njihovi spomenici iz Blažuja, Homolja u Lepenici (V. Skarić, GZM 1932, 1. dd.) i Lisova, na granici Radovlja i Brestovskog (I. Bojanovski, Visoko, 1984, 73), potvrđuju popularnost ovih božanstava kod domaćeg svijeta. Jedinu potvrdu kršćanstva pruža novootkopana bazilika u refugiju Gradac na Ilinjači u Kotorcu (v. Oslobodenje, 1. XII 86, p. 7) dok seu ageru bazilike nalaze još i u Dabravinama, te na Gradcu u Homolju (Lepenica); u Brezi, Doboju kcd Kaknja i u Gornjoj Višnjici.[66]

[64] P. Anđelić, Lepenica, 166—167. I. Bojanovski 1974, 181.
[65] P. Anđelić, Lepenica, 160—164 (Višnjica, Podastinje, Kiseljak, Duhri, Han Ploča, Azapovići, Kulliješ, Homolj, Zabrđe). 1. Bojanovski 1981, 141—142. Usp. i bilj. 60.
[66] D. Sergejevski, Dabravina, Sarajevo 1956, 1—49, T.I XXII. V. Skarić, Altertümer von Gradac in der Lepenica (Bosnien), GZM 44, 1932, 2, 1—21. I. Bojanovski - Dž. Celić, Kasnoantička bazilika u Brezi, N. st., XII, 1969, 7—25. I. Bojanovski, Visoko i okolina kroz historiju, I, Visoko 1984, 97 d. P. Andelić, Lepenica, Naučno društvo BiH, 1963, 170. — Još se naslućuju i u Podastinju, Sarajevu i na Ilidži.

VIII *DOLINA GORNJEG*

VRBASA

(Municipium Bistuensium)

Srednjobosanski municipij koji se na kamenim spomenicima javlja pod skraćenim imenom *mim. Bist. . .* ležao je, sudeći po podacima Tabule Peutingerijane i drugih izvora, nešto zapadnije od teritorija municipalnog grada *r(es) piublicaé) Aqiarum) S. . .* (Ilidža kod Sarajeva), a po epigrafskim potvrdama, pokrivao je široko područje između planina Vranice i Bitovnje na istoku, Ljubuše i Raduše na jugozapadu i Vlašića na sjeveru. Čini se da je na jugu teritorij ovog municipija dopirao sve do Vrana koji ga je razdvajao od Duvanjskog polja, na kojem se nalazio *municipium Delminensium.* Istočna granica prema dolini Neretve (Konjic) nije jasna. Zauzimao bi, dakle, cijelu gornjovrbasku dolinu, od izvorišta Vrbasa do Donjeg Vakufa, sa cijelim Bugojanskim poljem. Njemu su pripadale i doline kratkih desnih i lijevih pritoka Vrbasa (Bistrica, Poričnica, Lašva i druge), zajedno s Travničkim poljem, kao i jednim dijelom doline Bosne, otprilike od ušća Lašve do Vranduka. To je područje bilo vrlo značajno ne samo zbog svojih prirodnih resursa (zlato, bakar, željezo itd.) nego ı zbog svoga prometnog značaja. Preko Travničkog i Bugojanskog polja su od starina vodile glavne komunikacije prema jugozapadnoj i sjeverozapadnoj Bosni, i dalje sve do mora i panonskih ravnica. Preko njih je vodila, i velika kolska cesta od Salone na gornju Bosnu *(Hedum castellum Daesitiatium)* što su je Rimljani izgradili još 20. g. n. e[1].

Veliko prostranstvo municipija[2] potvrđeno je ne samo na epigrafskim spomenicima (Zenica, Fazlići kod Travnika i Varvara u Gornjoj Rami) nego i u pisanim izvorima iz kasne antike: na crkvenom saboru u Saloni tražio je Andrija, biskup bestoanske biskupije *(ecclesia Bestoensis),* da mu se smanji područje biskupije kako bi se u tadašnjim pogoršanim prilikama (neimaština !) lakše upravljalo biskupijom[3], pa je koncilu predložio da se od njegove biskupske vlasti odvoji dio: . . . *a*

[1] I. Bojanovski 1974, 182. dalje.
[2] K. Patsch, Bistue Vêtus, GZM XVIII, 1906, 156. Isti rad je na njemačkom objavljen u WM BH XI, 1909, 105—117, ali dopunjen, izmijenjen i proširen, v. bilj. 48.
[3] Tekst Andrijina interventa donosi: D. Farlati, 111. sacr. II, 162—164; F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije 1/1, Zagreb 1914, 157—164; F. Bulić-J. Bervaldi, Kronotaksa solinskih biskupa, Bogoslovska smotra, Zagreb 1912, 51—53. Usp. i Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, I, izd. HKD Napredak, Sarajevo 1942 (dalje Napretkova Povijest), 140—142, napose bilj.]2, u kojoj se citira Andrijin intervent iz god. 533, tekst u recenziji F. Račkog, Hist. Salon., Zagreb 1894, 13—18, s ispravkama Batthyany-a, Leges ecclesiasticae regni Hungariae, I, 1875.

loco Copella [Capellae] et Arena usque ad has urbes (et) basilicas [basilicasque], quae in mea patrocinia continentur.*

Čini se da je cijela dolina gornjeg Vrbasa s Travničkim poljem (koje je u geografskom smislu, u stvari, nastavak Sarajevskog polja[5]) još od predrimskih vremena. zajedno s dolinom gornje Bosne, koja je centralno desitijatsko područje, pripadalo desitijatskom plemenskom savezu. To bi odgovaralo i veličini populacije Desitijata. najvećeg plemena u naronitanskom konventu (Desitijati su, po Pliniju, III 143, imali CIIII dekurije) i njihovoj vojnoj i političkoj snazi, što je napose došlo do izražaja u vrijeme velikog ustanka protiv Rima pod vodstvom Batona *(Bellum Delmaticum* Veil. II 115, 1; 116, 1 i 117, 1, poznat i kao *Bellum Batonianum,* CIL V 3346, Verona)[6]. Poslije okupacije njihove zemlje, Rimljani su Desitijate podijelili u manje *civitates peregrinae,* kao što su i inače uradili i s drugim pokorenim plemenima u Dalmaciji i Panoniji[7]. Iz tih manjih *civitates* razvili su se municipaliteti u Rogatici i onaj na Ilidži kod Sarajeva, i municipij u dolini Vrbasa. Uzroke toj podjeli ne treba gledati samo u pobjedničkoj „pravdi" i politici *divide et impera* nego i u činjenici što se, u stvari, Rimsko Carstvo, kao svojevrsna političko-administrativna tvorevina, sastojalo od autonomnih municipija, a ne od plemenskih teritorija i što se, kako se čini, ni je ni radilo o jedinstvenom etničkom i političkom području. nego o manje ili vise srodnim plemenima koja su ulazila u savez kojemu su bili na čelu Desitijati[8]. Medutim, u izvorima iz antike nema podataka po kojima bi se mogla rekonstruirati takva složenost i slojevitost[9].

G. Alföldy i J. J. Wilkes (na citiranom mjestu) dolinu Lašve s Travničkim poljem priključuju etničkom teritoriju Mezeja. Međutim, iz sačuvanih izvora nemoguće je dati ni približnu sliku peregrinskih *civitates,* odnosno etničkih teritorija, pa ni plemensku granicu između Desitijata i Mezeja. Nama se čini da je prirodna granica između ova dva velika plemena (naroda) vjerojatnija na planinskoj preponi Borja — Vlašić — Ranča — Komar nego na rijeci Bosni, kako sugeriraju Alfoldy i Wilkes. Teritorij *mun. Bist. . .* prema tome, ne bi pripadao pod *conventus Salonitanus,* nego pod *conventus Naronitanus* (Plin. III 142), a njemu je gravitiralo sve što je južno od Vlašić-planine. Što se tiče Deretina, oni su kao manje pleme u vrijeme Batonova rata mogli također pripadati plemenskom savezu Desitijata.

---

4 U zagradama su Batthyanyeve ispravke, usp. Šišić, Priručnik, 157—164. — *A loco Copella et Arena* = „od Kopila i Vranice" misli V. Klaić, Povijest Bosne, 41, a M. Vego, Civitas Vrhbosna, N. st., XIII, 1972, 88 = „od Kapele do Vranice". Za identificiranje navedenih lokaliteta nema pouzdanih elemenata.

5 E. Richter, Beiträge zur Landeskunde Bosniens und Hercegowina, WM BH X, 1907 596. ss.

6 *Δαισιτιαται, ών Βατωγ ήγεμόν* Strab. VII 5, 3. Usp. i Dio Cass. LV 29, 2, 4; 30, 2; 33, 3; 34, 4, 6, LVI 12, 2, 3; 13, 2 i 16, 1.

7 Velika *civitas Boiorum* je podijeljena u dva ili vise dijelova, kasnijih municipija, F. Grelle, L'autonomia, 207; *civitas lasorum* u dva dijela *(Poetovio* i *Aquae Balissae),* A. Mocsy 1959, 27. ltd. Isti razvoj je i u Dalmaciji: teritorij *Delmatarum* razbijen je u desetak municipaliteta, rrteđu njima su bile i rimske kolonije Salona i Aequum, od kojih su dva (Delminium i Salvium) sa današnjeg područja Bosne i Hercegovine, M. Zaninović 1967, 88—91; *Pirustae* u tri municipija, G. Alfoldy, Dalmatien, 56—59, itd.

8 G. Alfoldy, Dalmatien, 156, dolinu Rame s Bugojnom atribuira plemenskoj *civitas* Deretinâ (po Plin. III 143 *Deretini* su sa svojih XIIII dekurija takoder pripadali Naronitanskom konventu). Isto J. J. Wilkes, Dalmatia, 169—170.

9 Kombinacija s Batijatima *{Bathiatai* App. 111. 17) bila bi pretpostavka ničim dokazana, iako se etnonim može lingvistički povezati s hidronimom *Bathinus* (Bosna), G. Alfoldy, Dalmatien, 39.

Municipij je potvrđen samo u epigrafskim izvorima. Razlike u tumačenju i primjeni tih izvora dovele su i do podijeljenosti mišljenja o prostranstvu i ubikaciji centra ovog municipija[10]. Tako je teoriju o dva municipija, o dvije *Bistue,* jednoj u Bistue Vêtus (Varvara), a drugoj u Bistue Nova (Zenica), elaborirao još K. Patsch, i to upravo na osnovu natpisa iz Fazlića, Zenice i Varvare[11].

U novije je vrijeme E. Pašalić ovu Patschevu teoriju o dva municipija Bistuensium utoliko izmijenio što je Bistue Nova locirao u Mali Mošunj kod Travnika[12], gdje su na Crkvini i na Divljacima otkopani bogati ostaci rimskog naselja[13]. Nalazišta u Malom Mošunju dala su i vise epigrafskih nalaza, ali bez podataka koji b i se odnosili na municipalni status naselja[14]. Pašalićevu lokaciju stanice Bistue Nova u Mošunj prihvatili su u svojim monografijama o rimskoj Dalmaciji G. Alfoldy i J. J. Wilkes[15]. Tako je bila ozbiljno pokolebana i Patscheva teza o Zenici kao sre-dištu *mun. BIST. . .* U Fazlićima, selu u dolini Bile (na padinama Vlašića), registri-rani su tek neznatni tragovi manjeg rimskog naselja *(conspicui resti* po Pavanu), pa već i sama ta činjenica, eliminira Fazliće,[16] kada je u pitanju centar mun. Bist. . ..

Ubikaciji, naime, Bistue Nova u Zenici, kako je istakao i Pašalić, protive se podaci Tabule o trasi ceste Salona . . . Argentaria, jer Zenica leži već izvan pravca te komunikacije, i to poprilično prema sjeveroistoku[17]. Protiv lokacije Bistue Nova u Zenicu, medutim, ne govore samo hodološki nego i epigrafski elementi s formulom *mun. Bist. . .* Naime, već i sama činjenica da su potvrde mun. Bist. . ., pored Fazlića i Zenice, nađene i u Varvari, sve u istoj (pokraćenoj) formuli, govore u prilog teritorijalnog jedinstva tog cijelog područja *(mun. Bist. . .).* U Varvari su, u Gornjoj Rami, u ruševinama jedne kasnoantičke crkve, dakle već u sekundarnoj upotrebi, nađeni nadgrobni spomenici jedne grane Flavijevaca, na kojima se ovi

---

10 Ranije lokalizacije Bistue Nova su određivane nasumce, već kako je koji autor vodio itinerarsku cestu Salona . . . Argentaria (Tab. Peut.): *Fojnica,* W. Tomaschek 1880, 520; *Foča,* H. Cons, Dalmatie, 373; *Putičevo,* Kiepert, FOA XVII, 5; *Fojnica,* Ph. Ballif, Strassen (karta), po karti iz CIL III 1873. g. itd. Usp. E. Pašalić 1960, 44 i I. Bojanovski 1974, 135, bilj. 10. — Dodati još: *Kupres,* Miller, IR, 476;) *Varvara* M. Pavan, Ricerche, 59. i 60 (Pavan dozvoljava i alternativno lociranje Bistue Vêtus u Varvaru); *Rogatica* ili *Goražde* M. Hoernes, AEM IV, 1880, 45. d.; u blizini Rogatice, A. Evans, ARI, III, 18. Usp. i A. Mayer, Die Sprache, 88.

11 K. Patsch, Rimski natpisi iz doline Lašve, GZM V, 1893, 700—701, posebno 705 = WM BH III (1895), 236—245. Usp. Ć. Truhelka, Rimska zgrada u Zenici, GZM IV, 1892, 340—349 = = WM BH I, 1893, 273—284.

18 E. Pašalić 1960, 47. d. 47—49. E. Pašalić, Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina, AJ, 1959, 61—73 = Sabrano djelo, 1975, 99.

13 Ć. Truhelka, Iskopine u dolini Lašve, 1893, GZM V, 1893, 685—699 = WM BH III, 1895, 227. d. I. E. Kujundžić, Najnovije rimske iskopine u Mošunju. GZM XXVIII, 1916, 477—496.

14 Natpisi iz Malog Mošunja vrlo su fragmentarni i bez municipalnih potvrda. Natpise su izdali Ć. Truhelka GZM II, 1890, 188—189; K. Patsch, GZM V, 1893, 700—707; I. E. Kujundžić, GZM XXVIII, 1916, 487-488; D. Sergejevski, GZM, n. s. VI, 1951, 309 i St. Lozić, Dva rimska spomenika iz okolice Travnika, Zbornik Zavičajnog muzeja Travnik, I, (1959), 37—42. Pojedine fragmente objavili su i M. Mandić, K. Misilo i K. Patsch. Nekoliko ulomaka nije objavljeno, D. Sergejevski. Korpus rimskih natpisa iz BiH, rukopis.

15 G. Alfoldy, Dalmatien, 156—157. J. J. Wilkes, Dalmatia, 275. M. Pavan, Ricerche, 57—59.

18 *Fazlići:* A. Hoffer, Rimski natpis iz Fazlića, GZM V, 1893, 321. d. = WM BH III, 1895 245—247 i GZM VII, 1895, 59—60. Usp. C. Patsch, WM BH III, 1895, 243. d. U dolini Bile je u rimsko doba bilo naselja i uzvodno od Fazlića, u Dubu i Gluhoj Kamenici (podaci prof. M. Kreševljakovića).

17 E. Pašalić 1960, 47. d.

navode kao magistrate toga istog municipija BIST-,[18] dakle u formi koja je poznata i iz Fazlića i Zenice.

Patscheva teorija o dva municipija, oba s formulom *mun. Bist*... na svih šest potvrda i to iz tri međusobno udaljena mjesta, bila je gotovo općenito prihvaćena[19]. Po toj tezi municipij u Zenici, odnosno — po Pašaliću u Malom Mošunju, bio bi identičan s putnom stanicom *Bistue nova* Tab. Peut., odnosno *Ibisua* ili *Bisua* Rav. IV 16=218, 2 (od *i[n] Bis[t]ua?),* a municipij u Varvari sa stanicom *Bistue vetus* Tab. Peut., odnosno *Bistue betus* Rav. IV 16 (211, 15).

U stvari, ako se usporede natpisi iz Zenice, Fazlića i Varvare, lako se uočava da na njima u grafiji nema nikakve razlike, a to najbolje pokazuje komparativni pregled svih šest natpisa; svi su označeni formulom *mun. Bist*. . .:

Fazlići: DC M . . BIST . . . (CIL **III** 12761),

Zenica: DEC MUN BIS[T. . . (CIL III 12765)
II V[. . .B]IST. . . (CIL **III** 12766 -f 12762)

Varvara: DE[. . .]VIR(o) BIST. . . (WM XI, 107, si. 2)
DEC MUN BIS[T . . . (WM XI, 107, si. 3) DEC
M[un. Bist] II VI[r. . . (WM XI, 108, si. 4)

Evo i punih tekstova odgovarajućih natpisa:

1. *D(is) m(anibus). / P. Ael(ius) Iustus / d(e)c(urio) m(unicipii) Bist(uensium) / et Ael(ia) Procula /⁵ coniux vivi sibi / posuerunt*[20], Fazlići. = C. Ill 12761.

2. *D(is) m(anibus). / T(ito) Fl(avio) T(iti) f(ilio) Luci/o dec(urioni) mun(icipii) j Bis(tuensis) et Aur(eliae) /⁵ Procul(ä)e / Fl(avia) Procill/a v(iva) f(ecit) si/bi et suis*[21], Zenica. = C III 12765 i GZM 44 (1932), 40, Fig. 2.

3......... *] C/C [.................]tiIIIv[iromunieB.]ist (uae)/sacerd(oti)[provi]nc(iae) IDelma[tiae] /⁵ U[lp(ia)l] P[r]oci[llaco]n(iugi) / [et s]ib[i]*[22], Zenica. = C. Ill 12766 + 12762 i GZM 44 (1932), 37 d., T. XVII **i** si. 1.

4. *T.]FI(avio) [Lijcinio j de[c(urioni) (duo)]vir(o) Bist(uensis) / [Fla]vii / [Licin]-ianus /⁵ [et------]nianus / [pa]tri*[2S], Varvara. = WM BH XI, 107, Fig. 2.

5. *D(is) m(anibus). / T. F[l(avio)] Liciniano/ dec(urioni) mun(icipii) Bis[t(uensis)] (duo)vir(o)* [..] /⁵ *defu[ncto] / an(norum) [___]*[24], Varvara. = WM BH XI, 107 Fig. 3.

[18] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 151—158; usp. bilj. 2.

[19] Historijat problema daje I. Bojanovski 1974, 134—146, si. 11—15.

[20] A. Hoffer, dj. nav. u bilj. 16.

[21] Sve natpise iz Zenice ponovno je objavio i komentirao D. Sergejevski, Spätantike Denkmäler aus Zenica, GZM XLIV, 1932, 35—56, usp. str. 39^0, si. 2 = Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 342, i K. Patsch, GZM XXVI, 1914,180, si. 61.—Gentile *Aurelia,* supruge T. Flavija Lucija, dekuriona municipija BIS . . „ odreduje natpis najranije u drugu polovinu 2. st. Vidi i bilj. 39 i 66.

[22] D. Sergejevski, GZM XUV, 1932, 37—38 = Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 345 i K. Patsch, GZM XXVI, 1914, 176, si. 51.

[23] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 153, si. 2 = WM BH XI, 1909, 107, si. 2. Usp. I. Bojanovski 1974, 138, si. 13.

[24] K. Patsch, ibidem, 154, si. 3 = WM BH XI, 1909, 107, si. 3.

6. *D(is) m(anibus). / Ael(iae) Proc[ul] / [l]ae [mat(ri)] / T. Fl(avius) [------] /⁵ dec(urio) m[un(icipii) Bist(uensis)] / (duo)vi[r . . . .]*[25] Varvara. = WM BH XI, 108, Fig. 4.

Kada se, dakle, restaurira svih šest formula s imenom municipalnog grada, glase jednako: *dec(urioni) mun(icipii) Bist*. . ., odnosno *(duo)vir(o) munlicipii) Bist*. . . Daje riječ o dva različita municipija, odnosno grada, morala bi postojati neka razlika i u njihovoj grafiji (formuli), kao sto postoji i na Tabuli Peutingerijani u denominaciji putnih stanica — *Bistue Vetus* i *Bistue Nova.* Stoga bismo s pravom očekivali dvočlane nazive (toponime) opozicijskog tipa: stari — novi, veliki — mali, gornji — donji, ili slično, kakve susrećemo i danas u svim zemljama, a kakve su u konkretnom slučaju imali i Rimljani *(vetus — nova),* koji su očito i u ovom slučaju kalkirali domaće toponime[26]. Ovdje bi se, prema tome, radilo o jedinstvenom municipalnom području municipija *Bist. . .,* koji se protezao od gornje Rame na jugu pa otprilike do Vranduka na sjeveru, a koji bi očito obuhvatao sva tri mjesta (Zenica, Fazlići, Varvara), u kojima su nađeni magistratski natpisi *mun. Bist(uensium),* Očito su dekurioni i duumviri ovog municipija, kao zemljišni posjednici, živjeli po svojim imanjima na prostranom teritoriju municipija[27]. (Ostaje i teoretska mogućnost, zasad nepotvrđena, da je u Zenici postojao neki nama nepoznat municipij (odnosno *praefecturai),* a da su se magistrati *mun. Bist*. . . ovamo dose ili i tu umrli.)

Već smo istakli da je teritorij bestoanske biskupije, koji se najvjerojatnije podudarao s teritorijem mun. Bist . .., kako je to u antici gotovo u pravilu bilo (kod nas, na primjer, *Salviaticum, Sarziaticum, Magnioticum, Equitinum,* municipiji kao sastavni dijelovi biskupije *Ludrum)*[28], kao i u Galiji, gdje su se od početka crkvene dijeceze poklapale s teritorijem plemena ili municipija *(cité).* Područje biskupije Bestoensis bilo je toliko prostrano daje njen biskup Andrija, koji je 530. potpisan kao *Andreas episcopus ecclesiae Bestoensis,* a 533. kao *Andreas episcopus Bestuensis* (!)[29], od sabora u Saloni zatražio da mu se smanji podrucje biskupije (5. maja 533. g.)[30]. Da je upravno podrucje municipija, a ne samo ono biskupije, bilo prostrano, vidi se i po rasporedu epigrafskih potvrda (Zenica, Fazlići, Varvara), pogotovo u uvjetima tadašnjeg saobraćaja. U pitanju je, dakle, jedna prirodna

[25] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 154, si. 4 = WM BH XI, 1909, 108, si. 4.— U vezu s *mun.* BIST . .. = Zenica, Patsch je doveo i nadgrobni natpis iz Sućurca kod Splita: *P. Aelio Rastoriano . . . decurioni, {duo)viro et q{uin)q{uennali) municipii \Bis\tuatium* itd., GZM V, 1893, 705 = CIL III 8783. I F. Bulić, Bull, daim, 1885, 16. i 45, predlaže restituciju *Bistuatium,* a O. Hirschfeld *Butuatium,* AEM IX 14 i CIL III 8783, pomišljajući na *Butua* (Budva). S obzirom na *cursus honorum* P. Elija Rastorijana, koji je uz to bio i *dispunctor Naronensium* i *quaestor municipiorum Pazinatium, Splonistarum, Arupinorum* (?), teško je odrediti je li P. Elije svoju činovničku karijeru započeo u gradu *Bistue* ili *Butua,* iako bi u prilog Bistue govorilo ime Elijeve žene *Aelia Procili(anal),* jer su upravo u Zenici vrlo česta ženska imena *Procula* i njene izvedenice, K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 705. S druge strane, po analogiji prema *bestoensis* (Salona 533. g.), etnik od Bistue bi glasio *Bistuensium,* a ne *Bistuatium* (Sućurac).

[26] I. Bojanovski 1974, 140.

[27] O tome vidi I. Bojanovski, Pelva i Salviae, Adriatica, 515. i d.; Municipium Malvesiatium, ARR VI (1968), 250. i d., i I. Bojanovski 1974, 140.

[28] Akti solinskog sabora, D. F arlati, Illyr. sacr, II, 173, i F. Šišić, PriruČnik, 157. i d. Vidi bilj. 3. — Usp. A. Mayer, Die Sprache, s. v. *Ludrum.*

[29] Izvod iz teksta v. Napretkova povijest, 1943, 141, bilj. 10 i 12.

[30] Bilj. 3 i 29. Usp. J. Bojanovski 1974, 141.

çjelina, riječna dolina Vrbasa s manjim bočnim proširenjima, od vrela Vrbasa do zeničke kotline[31].

Centralni dio tog relativno dugog a uskog područja zapremalo je Bugojansko polje s brojnira antičkim naseljima, od kojih je bilo najveće ono u današnjem Bugojnu, u stvari u Čipuljiću kod Bugojna (danas Bugojno)[32].

Iz Bugojna također potječe jedna epigrafska potvrda s imenom našeg municipija, što unosi nove elemente u problem ubikacije ovog municipalnog grada. To je tegula sa žigom Bistues, otkopanauz obalu Poričnice[33], u Bugojnu, na mjestu gdje se nalazilo prostrano urbano naselje (cca 1000 χ 200 m), antički nasljednik predrimskog autohtonog naselja na gradini Pod u Čipuljiću[34]. Opsežnim arheološkim istraživanjima na Grudinama u Čipuljiću (danas već Bugojno) utvrđena su četiri kulturna stratuma: prethistorijski, rimski, kasnoantički i srednjovjekovni, veliko srednjovjekovno groblje sa (dosad) preko 750 istraženih grobova[35].

Bugojno se nalazi otprilike u sredini presumptivnog teritorija *mun. Bist. . .*, pa je s topografskog aspekta nalaz tegule sa žigom *Bistues* u samom Bugojnu vrlo značajan. Rimsko naselje u Bugojnu bilo je s Varvarom u Gornjoj Rami povezano komunikacijom preko Paloča, a s Kupreškim poljem cestom preko Velikih vrata (k. 1453)[36]. Sa Travničkim poljem ga je povezivala cesta preko Kopila, a druga i

[31] Područje oko Zenice je bilo sa Travničkim poljem povezano preko Stranjana i Bile. Kod srednjovjekovne nekropole „Meduputnica" u Pojskoj sačuvao se neki stari put, zarastao u ledinu, širok do 4 m, moguće ostatak rimskog puta.

[32] O rimskim nalazištima na Skopljanskom polju, v. K. Patsch, GZM VII, 1895, 573. i 1897, 511. d. E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 229. E. Pašalić 1960, 40. J. Petrović, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 267. i GZM (A), n. s. XV —XVI, 1960 — 61, 229. V. Paškvalin, Adriatica, 672. I. Bojanovski, Grebine u Vrsama kod G. Vakufa, AP 5, 1963, 122—125: *officina ferraria* s rudarskim kopovima *(putei),* njih deset na lok. Rupe (rudarski termini). Iz Vrsa potječe i depo od preko 500 primjeraka novca, O. Blau, Reisen, 155. O skupnom nalazu sesterciusa i denariusa kod Bugojna v. G. Kraljević, AV, XXIII, 1972, 67. d.: 70 novčića, od Domicijana do Komoda zakopanih oko 183. g. — Na njivi zv. Mušuša u Voljicama, zaselak Jagnjid, temelji od nekoliko rimskih zgrada (rimska opeka dim. 30 χ 30 x 5 cm i obrađivani kamen.) Priča se da je u Voljicama bio grad velik kao Rim. Na lok. Rudnice, na Tribljevinama (brdo koje se odvaja od Kobile), vadila se i u rimsko doba željezna ruda (iz terenskog dnevnika od 25. 3. 1977. g.).

[33] Vjerojatno pronađena u blizini antičke figline, odnosno današnje ciglane ,,Vrbas". Opeku je našao J. Petrović, GZM (A), n. s. XV—XV1/1960—61, 230, si. 1, u nekom kanalu zidanom od velikih opeka. Kanal je pripadao neispitanoj antičkoj zgradi na koju je nasjela grobnica, kod koje je naden „bizantinski" krst (Ibidem, 231, T. IU, 7). cf. E. Pašalić I960, 40.

[34] B. Čović, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze-und Eisenzeit in Zentral bosnien, Medunarodni kolokvij „Utvrdena ilirska naselja", Posebna izdanja ANU BiH, knj. XXIV, CBI, knj. 6, Sarajevo 1975, 121—129. Usp. B. Čović, Die Inschrift von Bugojno und ihre Chro nologie, AJ, V, 1974, 25—32.

[35] Ime današnjeg Bugojna je prvi put zabilježeno u turskom defteru iz 1574. g. (i 1614.) kao selo, Z. Žeravica, M. Kreševljaković, F. Spaho, Elaborat „Bugojno", rukopis. Da je Bugojno bilo značajnije naselje u srednjem vijeku, pokazuje prostrana nekropola koja je nalegla na antičko i kasnoantičko naselje, N. Miletić, Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slovena, Simpozijum predslavenski etnički element! na Bai kanu u etnogenezi južnih Slavena, Posebna izdanja ANU BiH knj. XII, CBI, knj. 4, Sarajevo 1969, 233—238, pos. 236. O kasnoantičkoj bazilici u Bugojnu, V. Paškvalin, dj. nav. u bilj. 63.

[36] O cesti preko Paloča, E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 278, E. Pašalić 1960, 40. O cesti Kupreško polje — Bugojansko polje preko Velikih vrata v. I. Bojanovski 1974, 199—202. V. i bilj. 44.

dolinom Bistrice[37]. Bio je to rudonosni bazen, bogat rudama, napose zlatom i željezom, što potvrđuju brojna ispirališta zlata (aurraria Dalmatarum Plin. I 33) i majdani željeza s gomilama željezne troske, uz tokove Rame, Vrbasa, Bistrice, Grlonice, Lašve i drugih vodotoka[38]. Teritorijalnu povezanost i administrativni integritet područja potvrđuju i drugi elementi, na prvom mjestu relativno brojni *Flavii* iz svih dijelova prostranog municipalnog teritorija:

Varvara: *FlÇavia) Flaccilla* WM BH XI, 1909, 109. = GZM 1906, 154.
T. Fl(avio) [Li]cinio de[c. II]vir(o) Bist. (ib. *[F/a]vü [Licin]ianus* itd. GZM 1906, 153 = WM BH XI, 107. *T. F[l(avio)] Liciniano dec. mun. Bis[t.] Hviro . . .* GZM 1906 154 = WM BH, XI, 107.
T. Fl{avius). . . dec. m[un. Bist.] (duo)vi[r. . .] (ib. *AelQae) Proc [ul]ae matri)* GZM 1906, 154 = WM BH, XI, 108,

Zenica: *T. Fl(avio) T. f. Lucius dec. mun. Bis* (tuensis?) [ib. *Fl(avia) Procilla]* GZM 1982, 342. = C. III 12765.
Flavius Seneca v. e. CIL III 12763.
Flavius M. f. Seneca, CIL III 12771.

Travnik: *M(arco1) Flavio* (frg.) GZM 1910, 207 = WM BH, XII, 166.

M. Mošunj: *T. Flavius Aprio . . .* CIL III 13865 = GZM 1893, 701 (Italik)

Turbe: *Flavius Nepos* (ib. *Procula)* Sporn. 88, 1938, 106.

Češću pojavu Flavijevaca susrećemo još na Drini i Limu; dosta su česti i u Saloni i okolici, te u južnoj Dalmaciji (Naroni, Stocu i Duklji), većinom iz ranog Carstva. Tome stratnmu Flavijevaca pripada i *T. Flavius Valens Varronisf. princeps Daesitiatium* (Spom. 93, 1940, 141) iz Breze. Čini se da i magistratski natpisi iz Varvare i Zenice (dekurionski i duumvirski) potječu još iz prve polovine 2. st. ili nešto kasnije, dok je natpis iz Fazlića (P. *Aelius lustus . . . et Aelia Procula)* iz druge polovine 2. st.[39] Uz to je očito da je *T. Flavius Licinius* iz Varvare (GZM 1906, 153) otac dekuriona po imenu *T. Flavius Licinianus* (GZM 1906, 154), pa se očito radi o porodičnom imanju i obiteljskom groblju, ukoliko nisu dovučeni negdje sa strane[40]. Inače natpise iz Varvare, sva četiri, K. Patsch datira „u dobu od Hadrijana do 200. g." (GZM 1906, 155), dok ih G. Alföldy, Personennamen, 41, datira u doba kasnog principata (od 160. do 285. g.). Smatram da bi se datiranje možda

[37] *Kopila:* I. Bojanovski 1974, 174—179, potvrđena i antičkim nalazima (Rankovići, Zenepići, troskovišta itd.). Noviji nalazi: M. Kreševljaković, Naselja opštine Pucarevo, 1986, s. v.: *Torine,* selo Čehova, antička zgrada i nadgrobni spomenici; *Luke* u selu Sinokos, rimski gradevinski materijal (crijep i opeka); *Gra(da)c,* selo Bistro — antička utvrda; *Gradac,* s. Božići — antičko utvrđenje (?); *Crkvina,* s. Pričani — temelji i rimski gradevinski materijal (opeka) itd. *Dolina Bistrice:* E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 282—283, si. 2, stari put, bez vidljivijih ostataka nalaza iz antike, koji preko Gornje Večeriske silazi u Mali Mošunj i Vitez. Usp. i E. Pašalić 1960, 41.

[38] Izbor iz bogate literature daju: A. Hoffe r, Zlato i druge rude u travnifikom kotaru, GZM, IX, 1897, 411—423 (passim); E. Pašalić, Antički tragovi iz okoline Bugojna i Gornjeg Vakufa, GZM, n. s. VIII, 1953, 345—348, bilj. 11 i 12; E. Pašalić 1960, 40—41; I. Bojanovski 1974. 144. d. i 170—179 (passim) i Antičko rudarstvo, ARR 8—9 (1982), 90, bilj. 3. Usp. i lit. u bilj. 32.

[39] Natpis CIL III 12765 iz Zenice zbog gentilicija *Aurelia* spada najranije u drugu polovinu 2. st. Sva četiri natpisa iz Varvare K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 155, datira „u dobu od Hadri jana do 200". Usp. bilj. 21 i 66.

[40] Za napis K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 154, br. 3, si. 4 (Varvara), što ga je postavio *T. Fl{avius) dec. m[un Bist]... Ael{iae) Proc\uï\ae \mat(ri)* vrijedi isto što i za natpis iz Zenice u bilj. 39.

mogl o pomaknuti i u malo ranije vrijeme, i to zato što se natpisi ne odnose na vrijeme aktivnosti magistrata nego smrti, što napose važi za Tita Flavija Licinija i njegova sina Licinijana, koji su mogli djelovati i 30 do 40 godina ranije.

Opeka sa žigom *Bistues* iz Bugojna zasad je jedina epigrafska potvrda s Bugojanskog polja. Zasad još u Bugojnu nisu pronađeni rimski nadgrobni spomenici s imenima pokojnika i njihove porodice. To, međutim, nikako ne znači da takvih natpisa nije bilo i ovdje, jer nas na to upućuju ruševine brojnih naselja — u samom Bugojnu, Čipuljiću, Kopčiću, Donjićima, Veseloj, Podgrađu, Sarajviliću, Voljicama, Kutima, Vrsama, Bistrici, Gornjem Vakufu, Gornjem Odžaku i drugdje[41]. A gdje se živjelo, tu se i umiralo ! I kao što nećemo zato što nismo našli nadgrobne spomenike tvrditi da se na ovom pitomom i prirodnim resursima bogatom polju *(paradisische Landschaft* za M. Hoernesa) nije živjelo, tako ni pomanjkanje epigrafskog materijala ne može degradirati njegov veliki značaj u geopolitičkom smislu, u prvome redu s prometnog, ali i s upravnog i privrednog stanovišta[42]. To, pak, što su (zasad) izostali natpisi, dakle, ne mora značiti da in nije bilo.

Nalaz spomenute opeke s pečatom *Bistues* posebno je indikativan za lociranje putne stanice *Bistue Nova.* Opeka je proizvod lokalne manufakture, jer je nađena u blizini antičke *figuline,* koja je po prilici, radila, na istoj lokaciji na kojoj radi i današnja ciglana u Bugojnu, a to ukazuje i na svojevrsni kontinuitet poput onoga u Sarajevu[43]. Simptomatično je i to da se rimska firma zvala *Bistues* (današnja nosi ime „Vrbas", a ranije „Braun"), i to najvjerojatnije po imenu samog mjesta u kojem se opeka i proizvodila. Rimsko naselje u današnjem Bugojnu (nekadašnjem selu Čipuljić) ležalo je uz antičku cestu koja je ispod gradine Pod u Čipuljiću vodila prema Kupresu. (Manji dio te ceste bio je otkriven 1948. i 1949. g.)[44] Ako je to tako, onda smo, očito, na tragu one itinerarske ceste na kojoj su ležale putne stanice Bistue Vêtus i Bistue Nova (Tab. Peut.), a s obzirom na udaljenost Bugojna od Salone *{caput viae),* naselje na mjestu Bugojna može biti — samo *Bistue Nova*[45].

Sve to govori da Patsch nije bio u pravu kada je Bistue Vêtus locirao u Varvaru, a Bistue Nova u Zenicu. Lociranje Bistue Vêtus u Varvaru povuklo je za sobom i ubikaciju stanice *In monte Bulsinio* na sam vrh planine Ljubuše (1438 m), a da

[41] Literaturu o arheološkim nalazima iz antike s Bugojanskog polja i Gornjeg Vakufa, vid[1] u bilj. 32. U međuvremenu evidentirano je i više kasnoantičkih grobnica (na svod) u Bugojnu, J. Petrović, GZM (A), η s. XV—XVI, 1960—61, 229—231, i V. Paškvalin, AP 10, 159—162.

[42] U ovom kontinuirano gusto naseljenom području spomenici su mogli stradati zbog raznih razloga. O tome: J. Petrović, ibidem, 229 (kao materijal za gradnju ceste Travnik—Split), 1. Bojanovski 1974, 144 (gradnja ceste i velike franjevačke crkve u Bugojnu, te izgradnja Bugojna u doba Turaka).

[43] E. Pašalić GZM, n. s. VIII, 1953, 345 i E. Pašalić 1960, 40. Usp. J. Petrović, GZM (A), n. s. XV—XVI, 1960—61, 230. *Za Sarajevo:* A. Benac, Sarajevo kroz arheološke spomenike, Sarajevo 1954, 26.

[44] GZM, n. s. VIII, 1953, 345, i E. Pašalić 1960, 40. Što se, pak, ceste tiče, E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 345, kaže: „Tom prilikom je na prostoru između same ciglane i Ostarine Gradine (= Pod, I. B.) ustanovljen ostatak jednog plana kaldrme koji je bio širok oko 3 metra i mogao se prat ti u dužini od 150 metara", na drugom mjestu (E. Pašalić 1960, 40) kaže da je ova cesta vodila na pravcu Kupres—Bugojno. — Na putu iz Bugojna prema Vranici i Prozoru, u samom centru Gornjeg Vakufa, kod skretanja ceste prema Travniku, pa do Katoličke crkve, i to uz sjevernu stranu ceste, bio je 1963. prilikom iskopa kanala za vodovod na dubini od oko 0,50 m iskopan pločnik, dug preko 100, a širok 1,0 m, izgrađen od velikih blokova breče (cca 1,50x1,0x0,50 m). Tom prilikom sam sa saradnikom iz Gornjeg Vakufa Dževadom Hadžiahmetovićem ocijenio da struktura ovog pločnika odgovara onoj na kompleksu Čičkovo groblje (E. PAŠALIĆ, Sabrano djelo, 1975, 158), pa se, po svoj prilici, radi o rimskom popločanju preko močvarnog terena, koje je bilo izvedeno uza samu cestu.

[45] I. Bojanovski 1974, 165—174.

bi izjednačio stvarnu udaljenost od vrha Ljubuše do Varvare, Patsch je i milijaciju Tabule između ta dva punkta ispravio od VI m. p. (Tab. Peut.) = oko 9 km na 15 km[46]. Međutim, i sam Patsch se uskoro uvjerio da magistralna cesta nije mogla voditi pravcem Duvno—Letka[47]—vrh Ljubuše, kako ju je odredio još Ballif već i stoga što istočna strana Ljubuše zbog strmine nije bila pogodna za takvu komunikaciju i što joj na terenu nije našao tragova[48]. Međutim, iako nije pronašao cestu između Duvna i Varvare, a ni dalje prema Gornjem Vakufu, gdje je locirao putnu stanicu *Ad Matricem,* Patsch je ostao i dalje pri lokaciji *Bistue Vêtus* u Varvaru, iako za to nije imao odgovarajućih hodoloških, a ni arheoloških elemenata. Vidjeli smo, naime, da u Varvari (Gornja Rama), i po samom Patschu, nema ostataka značajnije rimske naseobine. U Gornjoj Rami su i inače ostaci iz antike vrlo oskudni[49]. Kasnije su noviji autori bez temeljitijih provjeravanja ipak prihvatili i ovu Patschevu ubikaciju[50].

Patscheva istraživanja antičke topografije ovog područja nastavio je E. Pašalić, koji je rimsku cestu Salona ■— Argentaria na ovome segmentu proveo pravcem Duvno — Mokronoge — Ravanjsko polje — Varvara — Rumboci, te dalje preko Paloča u područje Gornjeg Vakufa, što je dužinu trase, u odnosu na podatke itinerara, produžilo za petnaestak kilometara.[51] Provukao ju je visokim terenima između Ljubuše i Raduše, područjem bez izrazitijih rimskih nalaza.

Novija terenska ispitivanja pokazala su da je cesta Salona — Argentarija vodila od Trilja na Cetini *(Tilurium)* do južnog oboda Buškog blata *(Ad Libros),* pa preko Prisoja na Privalu *{In monte Bulsinio),* te da je preko Stipanića i Gradine kod Gaja[52] silazila u današnje Duvno *(Bistue Vêtus).*[53] Cesta je sve od Trilja do Duvna dobro dokumentirana miljokazima (Velić, Renići — 5 miljokaza, Grabovica, Prisoje — 2, Stipanići i Duvno — 2, ukupno 12 miljokaza), naseljima i ostacima samog trupa

[46] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 158. Ph. Ballif, Strassen, 25.

[47] Letka, selo udaljeno oko 3 km sjeveroistočno od Duvna, na padini Ljubuše, uz polje. Iz Letke, gdje se očito nalazila rimska vojna postaja, poznata su i četiri epigrafska nalaza. K. Patsch, GZM XVI, 1904, 347—348; CIL III 9740, 14976, 3 i 14976, 8 = K. Patsch, GZM XVIII, 1906 158, bilj. 4, i I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXV, 1970, 16.

[48] Tog podatka K. Pats ch nema u GZM XVIII, 1906, 151. d. O tome govori u dopunjenom članku „Bistue Vêtus" u WM BH XI, 1909, 112—115 (na njemaćkom) gdje, 115 kaže: *"Wie die Strassenstrecke Županjac- Varvara so konnten auch die Segmente Bistue vetus — Ad Matricem — Bistue nova und Bistue nova — Staneclt — Argentaria nicht gefunden werden"* (podv. I. B.). — C. Patch, ibidem, 112. i d., naglašava da je odustao od ceste preko vrha Ljubuše i zbog toga što se uvjerio da kolotečine *(Spurrillen)* nisu isključivo obilježje *(ein ausschliessliches Merkmal)* rimskih cesta, jer nastaju i u recentno doba. Usp. E Pašalić 1960, 39.

[49] GZM XVIII, 1906, 157 (nema rimskog građevinskog materijala, opeka i crijepa). *Gornja Rama:* Iz Gornje Rame su natpisi: CIL III 10049 = 13232, usp. p. 2328, 11, Šćit (neodređene provenijencije) = Ph. Ballif, Strassen, 62 i C. 13869a + 13870, Šćit. Kod izvora Rame, blizu Kopčića, otkrio je Ć. Truhelka pet rimskih grobova (C. Patsch, WM BH IV, 1896, 246—248). Usp. E. Pašalić 1960, 39. Usp. i K. Patsch, Rimske starine iz ramske doline, GZM VI, 1894, 321—323 = WM BH IV, 1896, 246—248 (tri fragmentarna natpisa u Šćitu, v. gore).

[50] E. Pašalić 1960, 38—39. G. Alföldy, Dalmatien, 156. M. Pavan, Ricerche, 59. J. J· Wilkes, Dalmatia, 273.

[51] E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 277—287. Usp. Naselja, 39—44 i 47—51.

[52] Delmatski i rimski Delminium lociraju na Gradini kod Gaja, iznad Duvna M. Zaninović, Delminium, VAHD, 1963—64, 54—55, i M. Zaninović 1967, 11, te A. Budrovich, Ubicazione del capoluogo preromano dei Delmati, Atti e Memorie délia Società Dalmata di Storia Patria, Vol. VI, Roma 1969, 119—125. Usp. Isti, Postille, Adriatica, 483—485.

[53] I. Bojanovski 1974, 160—165.

ce ste *(agger),* pa se i danas dobro prati.[84] Milijacije što ih daje Tabula potpuno se uklapa.ju u ore sa terena (53 m. p. = oko 78 km).[55] Na odsjeku Aržano — Duvno i Patsch je dobro poznavao ovu cestu (G2M 1906, 158), ali ju je od Duvna dalje proveo preko Ravanjskog polja i Varvare na Gornji Vakuf, umjesto da je vodi jedinim prirodnim pravcem preko Kupresa i Kupreških vrata (1384 m) u rimsko naselje na Poričnici u Bogojnu *(Bistue Nova).*[56] Daje cesta vodila preko Ravanjskog polja, Varvare i Gornjeg Vakufa (po Patschu *Ad Matricem),* bila bi duža otprilike za 33 km (oko 22 m. p.) od one čije podatke daje Tabula (Bistue Vêtus XXV m.p. Ad Matricem XX m.p. Bistue Nova), a koju smo na drugom mjestu odredili pravcem Duvno — Otinovci — Vrila (Kupresko polje) — Velika vrata — Bugojno.[57] Problem je, dakle, u pogrešnom vođenju ceste na terenu, ali i u shvatanju daje Tabula na ovome poligonu „krnjava", jer da na njoj nema Delminiuma.[58] Prema tome, komunikacija Salona — Trilj *{Tilurium)* — Buško blato *(Ad Libros)* — Privala *(In monte Bulsinio)*[09] — Duvno *(Bistue Vêtus)* — Otinovci *(AdMatricem)* — Bugojno *(Bistue Nova),* u stvari varijanta današnje ceste Bugojno — Kupres — Duvno — Karlov Han (Prisoje) — Trilj — Solin, odgovara trasi ceste koju ima Tabula Peutingerijana. Ona je jedina bila obilježena miljokazima i biljezima za snijeg („Schnezeichen", po Ballifu). Od nje su se kao od kičme prometa odvajali svi ostali putovi u regiji Duvanjskog, Kupreškog i Bugojanskog polja, pa stoga sve takve putove, kao što su i oni iz Duvna u Gornju Ramu (via Ravno) i iz Varvare preko Paloča u Gornje Skoplje, valja tretirati kao regionalne ili lokalne, a najčešće su to stari stočarski i rudarski putovi.

Tako nas, u nedostatku natpisa, upravo hodološka istraživanja dovode do zaključka da središte *mun. Bist. . .* valja tražiti u Bugojnu, u antičkoj *Bistue Nova,* a ne u Malom Mošunju (Vitez), koji se nalazi još oko 36 km istcčnije. Time se ujedno u potpunosti uklapamo i u podatke koje daje Tabula, što potvrđuje tačnost njenih podataka, topografije i milijacija.[60] Iz toga se konteksta ujedno vidi da Delminium (lokacija Delminija odigrala je u historijatu hodoloških istraživanja vrlo veliku ulo*gn),* iako je to bio vrlo značajan delmatski grad, nije ležao na itinerarskoj cesti (Tab. Peut.), nego na jednom priključnom putu koji se odvajao (otprilike) u Duvnu i

[54] Cesta je vodila preko Vedrina, Tijarice i Brekala na Reniée (iz Renića potječe pet miljokaza!), te dalje preko Bukove Gore (po Radimskom, GZM 1894, 299 *Zidine)* na Grabovicu, Prisoje i Privalu. Putna stanica *In monte Bulsinio* se nalazila u Žbanici, u zapadnom kutu Duvanjskog polja, I. Bojanovski 1974, 152—160. Usp. i Ph. Ball if, Strassen, 26.

[55] Ibidem.

[56] I. Bojanovski 1974, 170—174. U širem području samo je cesta Trilj—Buško Blato—Prisoje—Privala—Žbanica—Stipanići—Duvno—Kupres (Otinovci—Vrila)—Velika vrata—Bugojno bila obilježena miljokazima. 1 K. Miller, IR, 473, vodi ovu cestu preko Kupreškog polja i Velikih vrata, te *Bistue Vêtus* locira „kod Kupresa", cime je bila otklonjena Patscheva zabuna. O tome v. M. Pavan, Ricerche, 59—60, Ph. Ballif, Strassen, 23, i C. Patsch, WM BH IV, 1896, 246. i V, 1897, 221.

[57] I. Bojanovski 1974, 187. Za trasu Duvno—Varvara—Gornji Vakuf—Mali Mošunj (Travnicko polje) usp. E. Pašalić, AJ 3, 66, odn. E. Pašalić 1960, 47.

[68] O tome K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 158, i E. Pašalić 1960, 47. Usp. i njegov rad nav. u bilj. 57 = Sabr. dj., 98—100.

[59] Stanica se nalazila pod Privalom u Žbaničkom polju (Stipanići), I. Bojanovski 1974 157. Usp. V. Radimsky, GZM VI, 1894, 298, si. 18 i 311, i K. Patsch, GZM VII, 1895, 285 = = WM BH V, 1897, 220. Iz rimskog naselja u Žbaničkom polju (areal oko 3 ha) potječe natpis S formulom LDDD (v. GZM 1895, 285) i jedan anepigrafski miljokaz (GZM VI, 1894, 311). Privala, sedlo na 990 m, ogranak Tušnice *{mons Bulsinius),* jedini je prolaz (i danas) iz primorja u unutrašnjost zemlje.

[60] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 158, sve zaključke bazira na lakunama i lapsusima Tabule.

vodio niz polje do Borčana *(Delminium)*[61] i dalje u zapadnu Hercegovinu.[62] Sve ostalo bi izlazilo izvan okvira na terenu provjerenih podataka, kao i onih iz Tabule.

U prilog lokacije Bistue Nova u Bugojno govore i noviji arheološki nalazi iz Bugojna i njegove okolice (njih Patsch nije poznavao), na prvom mjestu oni sa Grudina (Čipuljić), gdje je otkopana monumentalna starokršćanska bazilika (geminata?) s memorijom (?) i baptisterijem koja je služila prostranom naselju, koje, po noveu, i po drugim nalazima možemo datirati od II do VI st.[63] Zanimljivi su kao nalazi ulomci starokršćanske plastike, plutej s ribama, stupovi, tranzene i drugo. Sudeći po njima, očito se radilo o urbanom naselju, čiji se ostaci nalaze široko oko bazilike.[64] Ovo se urbano naselje razvilo na prethistorijskom supstratu,[65] u samom Bugojnu, ali i na susjednom Podu (Čipuljić), vrlo značajnom višeslojnom naselju iz predrimskog doba, koje je trajalo od ranog metalnog do mlađeg željeznog doba. Na Podu je nađena i jedna vaza, na kojoj je urezan natpis (6/5. st. pr. n. e.), najstariji pisani spomenik u našim krajevima (B. Čović).

Na presumptivnom teritoriju municipija, uz gentile *Flavius,* o čemu je bilo naprijed govora, od carskih gentilicija susreću se još *Ulpii, Aelii* i *Aurelii.* Iz toga se vidi da su flavijevsko gentile dobili samo pojedinci *(viritim)* za neke zasluge, a dakako i njihovi potomei, što je bio dosta uzak sloj nosilaca vlasti u municipiju. Tu su bazu rimskih gradana dalje proširivali vladari 2. st., u prvom redu Hadrijan. Ipak, najveći broj peregrina je građansko pravo stekao od Karakale *(Constitutio Antoniana,* 212. g.), po kojem se nazivaju *Aurelii.* Neki su pojedinci civitet mogli dobiti i od Marka Aurelija, kao i *Aur(elia) Procula* supruga T. Flavija, sina Titova, Lucija, dekuriona mun. BIS[T . . ..[66]

Ulpii

Ulpii dolaze samo sporadično;

U[lp(ia)] Procilla CIL III12766 + 12762, iz Zenice = GZM 44 (A) (1932), 37 d.

U]lpia [. . . *co]niu[gi. . .*] CIL III 8382, 13857 = 14220, Vitez.

[Pau(l)]linae Ulp(iae) defunctac CIL 13232= 10049, p. 2328,11, Proslap u Gornjoj Rami.[67]

/. O. M. F(ulminatori) [Ul]pius . . . (frg.) CIL III 12778 p. 2256 = GZM 1893, 701 n. 1, si. 32 Mali Mošunj.

[61] Pod Libom (Borčani) jedna se antička cesta odvajala trasom: Kongora—Lipa (Duvanjsko polje)—Trebeševo—Orašac—Kopčići (Varvara) —Uzdol—Vratna Gora (Konjic)—Solakova Kula—Bare—Pogorelica (prijevoj na Vranici)—Dusina—Kamenik (Kreševo)—Višnjica (Kiseljak) —Podastinje, odnosno Han Ivica—Kobiljača—Ilidža (Sarajevo). Komunikacija nije istražena, I. Bojanovski 1981, 165, **bilj.** 20. Isti, Arheološki leksikon BiH Tom I — Saobraćaj br. VI.

[62] O spletu starih putova u zapadnoj Hercegovini usp. I. Bojanovski, Godišnjak, CBI knj. XV/13, (1977), 134—136.

[63] V. Paškvalin, AP 1959, 98; 1961, 89; 1966, 146; 1969, 171; 1970, 181. Isti, Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika u BiH, Adriatica, 672. Usp. I. Bojanovski 1974, 144—146.

[64] *O naselju:* K. Patsch (prema Radimskom), GZM VII 1895, 586; IX, 1897, 512 i XIX, 1907, 470. J. Petrović, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 267. i 1960—61, 229. E. Pašalić, GZM, n. s. VIII, 1953, 345.

[65] Vidi bilj. 34. — Prethistorijskom vremenu pripada i najstariji sloj na Grudinama (Čipuljić), obilježen prethistorijskom keramikom (usmeni podatak N. Miletić).

[66] CIL III 12765 (Zenica), usp. G. Alföldy, Dalmatien, 156, bilj. 59. Natpis potječe iz 2. st. Vidi i bilj. 21 i 39.

[87] Usp. *Ph. Ballif—Patsch,* Strassen, 1893, 62.

Aelii

Aelii nisu jako brojni s obzirom na prostranost municipija, što je vjerojatno posljedica stradanja spomenika u torn kontinuirano gusto naseljenom području:

P.Ael{ius) Iustus d(e)c(urio) m(unicipi) Bist. . . (ib. *Ael(ia) Procula coniux)* CIL HI 12761, Fazlići kod Bile (Travničko polje).

. . . *et Aelia T.* £>.?? (lose čitanje?), M. M an die, Vezirski grad Travnik, 1931, 22, Mali Mošunj.

Ael(ia) Proc[ul]a (ib. *T.Fl. . . dec. mun. Bist.)* GZM 1906, 154, si. 4, iz Varvare.

Ael(iae) Victorinae (ib. *FI(avia) Flaccila)* GZM 1906, 155, si. 5, iz Varvare.[68]

Aurelii

Aurelii su najbrojnije zastupljeni u Zenici, što bi moglo značiti (ako nas statistička metoda ne vara) da su peregrini u ovom dijelu municipija posljednji dobili civitet, tek Karakalinom reformom (212. g.); ako je brojčani odnos pojedinih carskih gentilicija iole realan, to bi moglo imati reperkusija na naš osnovni problem, a to je ubikacija centralnog mjesta municipija.[69] Iz Zenice su slijedeći *Aurelii:*

A(u)re(lio) Probo pa(tri) (ib. *Li(ciniusi) Victorinu{s) mi(les) le(gionis)* II (?)... *Procul(a)e ma(tri)* CIL III 12764.[70]

Aur(eliae) Procul(a)e (ib. *T. Fl(avio) T. f. Lucio dec. mun. Bis.,* spomenik je postavila *Fl(avia) Procilla* CIL III 12765 (2—3. st.).

Aur(elius) Crescen[t]inus et Iuliana parentes Feliciano fil. CIL III 12768 (poč. 4. st.).

Aure(lia) D. . . . Amelia . . . coniu[gi CIL III 12769 (3. st.).

Aurel(iae) Procul(a)e . . . Aureli(us) Nepos et Procilla filiae CIL III 12770 3. st.).

A]ur(elia) Apronia (ib. *T. Fla(vio,Apron[i marito . . .]* CIL III 13865, Mali Mošunj.

Aur(elius) B (?) (ib. *Crescens* ili *Crescentinus* GZM 1916, 488, br. 4, si. 16c, Mali Mošunj.

Aur[elio) Tironi GZM 1960—1961, 234, si. 4, Gornji Vakuf.[71]

Stranci su na Vrbasu i Lašvi dosta rijetki, kao *Pompei* CIL III 8380?, ulomak natpisa iz Malog Mošunja; *Plotii* (?) GZM 1893, 703, br. 7, ulomak iz Malog Mošunja; *Valentio* CIL III 8384 (2766) iz Putičeva kraj Travnika, sve Italici, svi iz kasnijeg Carstva.

Dosta su rijetka i domaća ilirska imena, kao *SeptP.]mius Bato e[t Opial]va* ili *[Ingen]ua* ili si. CIL III 12779,[72] *Plato[r Batojnis* f. CIL III 12772 iz Zenice, te *Lupus et Gresa* (ib. *Lucio puero),* Spom. 88 (1938), 107 iz Stranjana kod Zenice.[73] Imena kao što su *Crescens* (CIL III 13864 Mali Mošunj), *Rufus (Rufofilio)* Travnik vezirski grad, 22 iz Malog Mošunja, te *Lucius* (vidi gore) vrlo su proširena u kasnijem Carstvu; česta su i kod epihorskog stanovništva, tako da ih možemo tretirati kao domaća.[74]

Svi poznati magistrati *mun. Bist,* su domaći ljudi, što znači da se municipij postupnom romanizacijom domaćeg stanovništva razvio iz epihorskog supstrata. Među dekurionima i duumvirima brojčano dominiraju *Flavii,* koji su ujedno i prvi nosioci gradanskih prava u svojoj *civitas.* Oni su preuzeli i upravu u novoosnovanom municipiju. Pa, iako su sačuvana epigrafska svjedočanstva o municipalitetu Bistue Nova relativno kasna, najranija su iz prve polovice 2. st., dakle istom u drugoj ili trećoj generaciji potomaka prvih Flavijevaca, u nauci se ipak smatra da je *municipium Bistuensium* bio osnovan još u vrijeme dinastije Flavijevaca, i to od njenog osnivača Vespazijana (69—79).[75]

Bio je to, vjerojatno, jedan od onih Vespazijanovih intervenata, u stvari, izraz njegove zahvalnosti onima koji su mu pomogli u borbi za prijestolje, na što smjera i Tacit (Hist.2, 82, 3: *multos praefecturis et procurationibus, plerosque senatorii ordinis honore percoluit, egregios viros et mox summa adeptos).* Međutim, bio je to proračunati potez, koji se uklapao u veliki Vespazijanov projekat urbanizacije Ilirika, o osnivanju niza autonomnih gradova — prvenstveno u Panoniji — kao što su Siscia, Sirmium, Andautonia, Neviodunum, a možda i Mursa, pa Flavia Solva u Noriku (Plin. III 146).[7e]

Flavijevski municipiji u provinciji Dalmaciji su *Scardona* i *Flavium Fulfinium* (Omišalj na Krku) u primorskom pojasu, a Skelani *(Mun. Mahesiatium),* Bugojno *(Bistue Noya)* i Golubić kod Bihaća na Uni *(Raetinium),* u unutrašnjosti. Za Bugojno — *mun. Bistuensium (=[Bis]tuatiuml* CIL III 8783 Sućurac u Kaštelima) poučna je i simptomatična analogija upravo sa Skelanima na Drini. U pitanju su, naime, dva velika rudarska bazena u unutrašnjosti Dalmacije, a upravo je Vespazijan, odnosno njegova stranka, slabo stajao s noveem i oružjem (Tac. Hist. 2, 81 ; Suet. Vesp. 16, 3), što je njegove pristaše prisililo na što vécu proizvodnju metala za izradu oružja i kovanje novea (Tac. Hist. 2, 82: . . . . *destinantur validae civitates exercendis armorum officinis* etc.), pa je tada, kako dobro naslućuje J. Šašel, osjetno porastao priljev rimskih građana u dalmatinske rudnike *(faceva aff luire un maggior numéro di cittadini alle miniere dalmatiche).*[77]

Na tome procesu J. Šašel zasniva i naglu difuziju imena *Flavius* u Dalmaciji koje u to vrijeme (a ni kasnije) nije bilo prošireno ni u Panoniji ni u Noriku, a u

---

[68] Dopuna [β. *Aelio Val]enti* (ib: *[Aeliae U]rsinae)* iz Viteza, K. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 24, nije prihvatljiva.

[69] Predominacija Aurelijevaca u Zenici (3. st.) ukazuje da su brojni peregrini dugo ostali bez ciyiteta, a to umanjuje i moguénost lociranja Bistue Nova u Zenicu.

[70] *Licinius Victorinus, miles LEG II AD* je domorodac, što se vidi po imenima roditelja. Ovo je ujedno i jedini vojnički natpis s područja municipija. Usp. M. Pavan, Ricerche, 59 i G. Alföldy, Personennamen, 95. i 328. Potječe iz kasnijeg doba.

[71] J. Petrović, GZM (A), n. s. XV—XVI/1960—61, 233, si. 4 = A i J. Šašel, lLJug. II, 73, br. 627. Usp. I. Bojanovski 1974, 144.

[72] *Bato* i *Opiava* (?) su ilirska imena, K. Patsch, GZM V, 1893, 702. Čitanje *Opia?]va* nije sigurno.

[73] O domaćem konzervativizmu vidi C. Patsch, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922, 92. i dalje. — Natpis je objavio i K. Misilo, GZM XLVIII, 1936, 24.

[74] Ime *(cognomen) Quartinianus,* CIL III 8383 (2765), usp. p. 1035, zabilježeno je samo u Putičevu (ib: *Elpis,* supruga koja je postavila spomenik, lijepi cipus, sada u Beču), vjerojatno oboje libertinskog porijekla, pripada kasnijem dobu. Imena na *-ianus* karakteristična su za kasni prineipat, G. Alföldy, Personennamen, 366.

[75] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 156. D. Sergejeski, GZM XLIV, 1932, 37. E. Pašalić I960, 40. M. Pavan, Ricerche, 58. G. Alföldy, Dalmatien, 156. J. J. Wilkes, Dalmatia, 274. Bistue Vetus valja identificirati s današnjim Duvnom, ne s Varvarom, kako to cine gore navedeni autori.

[76] Pregled (rassegna) Vespazijanova panonskog i balkanskog projekta daje J. Šašel, La fondazione délie città flavie quale espressione di gratitudine politica, u La città antica corne fatto di cultura, Atti del convegno di Como-Bellagio 16—19 giugno 1979, Como 1982, 1—11.

[77] Ibidem, 6.

većem broju ga nema ni u Meziji, dakle samo u Dalmaciji, i to u njenoj unutrašnjosti i na primorju.[78]

Na području što smo ga izdvojili kao teritorij *mun. Bist. . .* (osim u jednom slučaju, v. bilj. 70) nema ni podataka o novačenju u augzilija i legije, što je, vjerojatno, posljedica pomanjkanja natpisa.

Dosta su rijetki i kultni spomenici. U samom Bugojnu su u toku istraživanja bazilike otkopana dva oltara s Nimfama, a nedavno je i u Zenici nađen jedan reljef s likovima Silvana i Dijane.[79] Od božanstava rimskog panteona iz Zenice potječu dva oltara posvećena IOM Fulminatori (oba je postavio *Fl(avius) Seneca v. e.* CIL III 12763, 12771). U Zenici je bio slavljen i kult Libéra i Libère, inače dosta čest u Dalmaciji (GZM 1932, 38; GZM 1985—86, 66 d.). Napokon, iz Zenice su nam poznati i po jedan *[sacerdo]s Urbis Romae* (CIL III 12767) i *sacerd[os provi]nc(iae) Delma[tiae]* (CIL III 12766 + 12762), vjerojatno iz tamošnjeg svetišta u počast božice *Romae* i carske ličnosti, moguće jedno od provincijskih sjedišta službenog carskog kulta *(concilium provinciaeT),* kakvi su obično postojali u kolonijama i municipijima (vidi Pogl. C/Uvoda). I ova pojava izdvaja Zenicu iz reda običnih provincijalnih naselja, jer ukazuje na njezin veći značaj. Problem se zasad ne može riješiti zbog nedostatka većeg broja epigrafskih spomenika, pa smo u dilemi kako protumačiti tu pojavu. Inače, izraz *sacerdos* (svećenik) tipičan je za domaće, a *fIamen* (podsjećam na spomenik iz Ilidže kod Sarajeva) za rimske kultove. I noviji nalazi rimskih zgrada u Putovićima i Tišini kod Zenice, koji još nisu potpuno objavljeni, i s te strane podvlače značaj antičke Zenice (GZM NS XXXIV (1980),55 dd.).

Jedan *ex voto* IOM f(ulminatori?) poznat je i iz Malog Mošunja (GZM 1893, 701, sl. 32), a iz susjednog Viteza (Han Kumpanija) potječe olovna pločica s reljefom jahača *(Reitergottes),* orijentalnog božanstva.[80] Iako je mali broj nalaza importiranih kultova, on ipak pokazuje širok korak kojim je nastupala romanizacija.

Pojavu kršćanstva u 5. i 6. st. ilustrira niz ranokršćanskih crkava, kakve su istražene u Malom Mošunju, Turbetu, Bugojnu i Varvari, a također i pisana vrela (v. naprijed).[81]

[78] J. Šašel, ib, str. 5. i 6, bilj. 26.

'9 Za *Bugojno:* V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 130, br. 36. i 37. Za *Zenicu:* D. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 37, T. XVII, 38, sl. 1. i 38, T. XVIII, 2 i 3 (Liber i Libéra).

*° K. Patsch, GZM XIV, 1902, 14—16 = WM BH IX, 1904, 230—231.

Đ. Basler, Arhitektura, 1972, 93—97; 116—118; 118; V. Paškvalin, Adriatica, 667. dd. Bugojno).

IX

RIMSKI AUTONOM NI GRAD U ROGATICI

(Col. RIS...1)

Značajno rimsko naselje urbanog karaktera nalazilo se i u današnjoj Rogatici, koja leži u pitomoj kotlini Rakitnice, pritoke Prače. Opkoljena sa svih strana visokim planinama, Rogatica je i u predrimsko doba bila vrlo pogodno središte za jednu plemensku župu *(civitas).* Sa sjevera i zapada, od doline Bosne i njenog centra na Ilidži kod Sarajeva *(Respublica Aquarum S . . .),* odvaja je Romanija, a sa sjeveroistoka planine Devetak i Javor od naprednih rimskih gradova na Drini *(Mun. Malvesiatium, Domavia).* Teritorij rogatičke kotline bio je i prema jugu prirodno odvojen teško prohodnim kanjonom Prače, a na istoku ga od Drine odvaja planina Sjemeć s dolinom Žepe

U opisanom području izdvojenom planinama, još se, po svoj prilici, u predrimsko doba formirala jedna župa *(civitas)* koja ce u rimsko doba prerasti u samoupravni teritorij sa centrom u Rogatici. Ta se oblast na sjeverozapadu oslanjala na Romaniju, pa joj je, vjerojatno, pripadala i podgorina između Romanije i doline Drinjače na sjeveru, gdje je, po svoj prilici, u rimsko doba bila i provincijska granica. Moguće je da je i ova civitas kao neposredni susjed u vrijeme Batonova ustanka (6—9. g. n. e.) pripadala desitijatskom plemenskom savezu.

Cijelo područje Romanije, za razliku od kotline kojom protiče Rakitnica, bilo je u dva do tri posljednja stoljeća prethistorije, a također i u rimsko doba, slabije naseljeno. Po Glasincu, i na širem području Romanije, rijetki su nalazi iz vremena rimske vlasti: tek su tu i tamo u prethistorijskim tumulima otkopani prilozi od naknadnih ukopa iz rimskog doba, kao stilusi, spatule, noževi, pincete, dlijeta, ključevi, strelice, fibule, keramika, novci, staklo i ulomci opeka.[1] Većina tih (grobnih) priloga datira iz 3. i 4. st. I neke ilirske gradine na Glasincu bile su u upotrebi i u kasno rimsko doba: Gradina na Puhovcu (Baltići), Hreljin grad u Kuli, gradine u Margetićima i Šenkovićima, vjerojatno i neke druge, dok je gradina Vitanj u Kuli bila podignuta tek u kasnoj antici, kao zapor na putu koji je s Podromanije vodio u doline Rakitnice i Prače.[2] Sudeći po navedenim nalazima, život na Romaniji nije nikad zamro u potpunosti. Po svoj prilici, Romaniju su tada pokrivale velike šume i pašnjaci *(conpascua et silvae)* s rijetkim stočarskim naseljima od drvene grade — tradicija što se na Romaniji sačuvala do danas, — od kojih se ni-

[1] I. Bojanovski 1981, 144—145.

[2] Ibidem, br. 23—24, podaci B. Govedarica, Dnevnik sondažnog iskopavanja 1977. i 1978. g. Cfr. I. Bojanovski 1981, p. 187, bilj. 104.

su saČuvali materijalni ostaci. Ukoliko to rubno područje prema Panoniji nije bilo zbog bogatstva šumama, izdvojeno kao poseban fiskalni teritorij, najvjerojatnije je pripadalo administrativnim centrima u Rogatici i Domaviji. Preko Romanije je vodio i magistralni put koji je dolinu Bosne povezivao s rudarskim distriktima na Drini, a u širem opsegu i s velikim gradovima na jugu provincije *(Narona, Salona)* i na sjeveru *(Sirmium).* Na tu se cestu oslanjala i antička Rogatica. Preko Romanije je prolazila pored brojnih prethistorijskih naselja (gradina) i nekropola, što je sigurna potvrda da se radi o pradavnoj komunikaciji, koju su tek Rimljani uredili kao pravu zidanu cestu *(via munita).*[3]

Istraživanjem ilirskih gradina i nekropola sa zemljano-kamenim humkama (tumuli) na Glasincu i okolici potvrden je kontinuitet života od srednje bronze (oko 1500. g. pr. n. e.) sve do sredine latena, negdje oko 250. g. st. e, s najvećim procvatom u starije željezno doba, negdje između 850. i 500. g. pr. n. e. U nauci je ova visoko razvijena metalodobna kultura poznata kao „glasinačka kultura". Njeni su nosioci bili Iliri, najvjerojatnije Autarijati.[4] Iz nama nepoznatih razloga ova se kultura, a čini se i političko-etnička zajednica, sredinom latena gubi, kada u tumulima nestaje karakterističnog „glasinačkog" materijala. Taj fenomen u stručnoj literaturi nije do kraja objašnjen, iako se to pokušalo tezom o etničkoj smjeni na ovim širinama.[5] Navodno je nakon seobe Autarijata u Dardaniju došlo do kulturnog vakuuma, koji je trajao sve do rimskog vremena, kada je rimska varošica u Rogatici doživjela procvat (2. st.), ali se, sudeći po arheološkim nalazima, ta obnova života u mnogo skromnijem obliku javlja na Glasincu.

Ako bi se prihvatila hipoteza o Autarijatima kao nosiocima „glasinačke kulture",[6] značilo bi da su se Desitijati u rogatičku kotlinu naselili naknadno i u dužem vremenskom procesu nastanili uglavnom župnije krajeve. To bi donekle objašnjavalo i kulturni hijatus na Glasincu i Romaniji od najmanje dva do tri stoljeća.[7] Ili su možda i Desitijati samo dio Autarijata koji je ostao u njihovoj prvobitnoj zemlji? To bi bilo u skladu s ponešto neodređenim podatkom Veleja Paterkula o susjedstvu Pirusta i Desitijata *(quippe Perustae et Desitiates* (corupt. De Siciales) *Delmatae* Veil. II 115, 7).

³ Ibidem, 172—177. i 186—188.

⁴ O istraživanjima vidjeti: Ć. Truhelka, Đ. Stratimirović i F. Fiala u GZM I—IX, 1889—1897. Tipološke i kronološke problème obradili su A. Benac i B. Čović, Glasinac I (1956) i II (1957). O nosiocima glasinačke kulture usp. F. Papazoglu, 1969, 69—97 (poglavlje o Auta rijatima), i B. Čović, O izvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak CBI V/3, 1967, 103—122, posebno 115—116. — Pretpostavljajući da su „Autarijati" skupno ime za plemenski ili natplemenski savez (za neodređen broj plemena), F. Papazoglu pomišlja da su ta plemena na određenom stupnju razvitka izbila na površinu pod vlastitim imenima — Dindari, Desitijati, Glindicioni i dr. tek nakon slabljenja „autarijatske" zajednice, nav. dj, 85—86.

⁵ B. Čović, dj. nav. u bilj. 4, 111—116. O granicama raspravlja i M. Suić, O granicama Autarijata, Istorijski zapisi, XIII (1957), Cetinje, 118—119, a smješta ih od gornje Neretve do Drima. Usp. i njegov rad „Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Skilakova Peripla", GZM, n. s. VIII, 1953, 124. i dalje. F. Papazoglu 1969, 83—85. i bilj. 48a, locira ih od Glasinca do doline Zapadne Morave. *C. Patsch,* WM BH XII, 1912, 79—80, ih je locirao od Hutova do Orahovice sjeverozapadno od Konjica, s lijeve strane Neretve, a H. Kiepert, FOA XVII, 1903, od gornje Neretve do gornjeg Lima. Usp. i Ć. Truhelka, GZM V, 1893, 115—116. O Autarijatima v. naprijed III pogl. Cf. i B. Ćović 1976. 105 dd. (v. str. 112, bilj. 50).

⁶ Ova se hipoteza zasniva na arheološkim istraživanjima prostora između Drine i Morave, na kojem se nalazi na „stotine i hiljade (tih) tumula, u većim ili manjim grupama itd." (F. Papazoglu 1969, 84), a koji pokazuju „veliku srodnost sa nekropolama glasinačkog tipa". F. Papazoglu, ibidem. O torn vidjeti D. i M. Garašanin, Neue Hügelgräberforschung in Westserbien, AJ, 2 (1956), 11. i d. M. Garašanin, IstoCna granica Ilira, Posebna izdanja ANUBiH, knj. IV/1, 148, ι bilj. 87. i drugeradove. Usp. i B. Čović, Godišnjak CBI, knj. V/3,1967,115—119, Na osnovu navedene literature, F. Papazoglu 1969, 83, zaključila je: „Arheološka istraživanja su, međutim, pokazala da je u halštatsko doba ovde (dolina Zapadne Morave i južni dio zapadne Srbije između Drine i Velike Morave, I. B.) cvetala materijalna kultura srodna kulturi zapadno od Drine (uključujući i Glasinac, I. B.) i da se ta kultura nadovezuje na bronzanodopsku bez vidnog prekida."

Sve što o rimskom gradu u Rogatici znamo, poznato nam je po arheološkim i epigrafskim nalazima iz Rogatice i njene okolice. Areal rimskog naselja u Rogatici zauzimao je prostor današnjeg grada između Toplika na jugu i industrijskog dijela na sjeveru. Grad se prostirao, kao i današnji, na ravnom, nešto povišenom prostoru između brda Ljuna i Rakitnice. Iako zbog izgrađenosti gradskog areala ovdje nije bilo arheoloških iskopavanja, slučajni su nalazi, i manji sondažni zahvati, pokazali da se rimske supstrukcije nalaze već na dubini od 20 do 30 cm. Na parcelama zvanim Mazlulovine, u Ulici Hasana Kikića, na dubini od 50 cm otkopan je betonski pod, a u blizini je, navodno, bila i „grčka crkva". Rimskog građevinskog materijala nalazilo se po cijelom gradu, od mahale Toplik do bolnice.[8]

Nađeno je (uglavnom uz potok Toplik, pored kojega je vodio i rimski put), i desetak epigrafskih i anepigrafskih nadgrobnih i votivnih spomenika, koji daju mogućnost da se, bar donekle, upoznamo sa društvenim prilikama u rimskom gradu, o njegovoj upravi, pojedinim gradjanima i o njihovim vjerovanjima.[9] Na natpisima se javljaju i imena gradskih duumvira i dekuriona: *P. Ael(ius) Clemens II vir* (CIL III 8366, usp. p. 2127), sva je prilika, identičan je s istoimenim *P. Ael(ius) Clemens . . . veter (anus)* (CIL III 8367); *P. Ael(ius) Albanus*[10] bio je *duumvir quinquenalis,* jedan od dvojice načelnika koji su bili izabrani na pet godina sa zadatkom da sastave popis građana i izvrše izbor gradskog vijeća *(ordo decurionum). P. Ael(ius) Clemens Iunior, vet(eranus),* drugi je veteran među magistratima antičkog grada pod Ljunom; obavljao je također dužnost duumvira, jednog od dva gradska pred-sjednika, a bio je zadužen i za izbor gradskog senata (vijeća).[11]

⁷ Tezu o Autarijatima kao nosiocima kulture ranijih faza željeznog doba — u 8. do 4. s pr. n. e., B. Čović, Godišnjak CBI, knj. V/3, 1967, 116, vezuje sa tzv. ,,kneževskim" grobovima iz Ilijaka, zapadno od Rogatice, što znači da bi Autarijatima pripadala i cijela dolina Rakitnice s Rogaticom i okolnim brdskim područjem. Usp. B. Čović, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 56. i d. i Glasinac II, 35. i d.

⁸ K. Patsch, Položaj rimskih naselja u Sopotnici i Rogatici, GZM XIX, 1907, 467—469 = = WM BH XI, 1909, 181—161. Isti, Bilješke iz dnevnika, GZM XXIII, 1910, 201—203 = WM BH XII, 1912, 159—161. Cf. *C.* Patsch, AEM XVI (1893), 88—90. Sve natpise iz Rogatice obnovio je 1. Bojanovski, Rimski kameni spomenici iz Rogatice, N. st., XI, 1967, 143—145. — U vrtu Abdulaha Agića (ranije vlasništvo Matovića) iskopao sam i manju sondu. Na dubini od cca 0,25 m pokazao se zid (pravac sjever—jug), debljine 0,60 m, zidan u krečnom malteru. Na većim dubinama (vlasnik je kopao i preko jednog metra) ima i dosta ulomaka opeka, najviše od tegula. Nađe se i cijelih tegula i drvenog ugljena od paljevine (?). I na njivi Rabije ud. Derviš-bega Sokolovića, koja graniči s Agićevim vrtom, ima dosta rimskog građevinskog materijala — opeka, crijepa i pritesanog kamena. Na njivi Esada Behlulovića (nekada Čakarića) zidovi leže već na dubini između 0,20 i 0,30 m. Usp. moj nav. rad, str. 145, bilj. 12a.

⁹ Natpise su izdali O. Blau, M. Hornes, V. V. Vukasović, K. Patsch i D. Sergejevski. Katalog svih natpisa v. I. Bojanovski, 1967,145—158, br. 1—13 (dodana su i dva nadgrobna spomenika iz Plješevice), sa iscrpnom literaturom uz svaki spomenik. Isti, ČIG, VII, Tuzla 3 967, 47—49, si. 5 — ara posvećena Mitri.

¹⁰ Gentilicij *Flavius* (CIL III 12747 i kod drugih izdavača) treba čitati *Ael(ius),* I. Boja novski 1967, 148, br. 3, si. 4a. Revizija je u skladu s kompozicijom natpisa, a treće slovo u onomastičkoj formuli *P. Ael(ius) Albanus* jasno se cita kao E, kako je to čitao i M. Hoernes, AEM IV(1880),p.46 = CIL III 8368: u 2. r. *A]el(ius), une Flavius).*

¹¹ I. Bojanovski, ČIG, VII, Tuzla 1967, 47—49, si. 5.

Za konstituciju antičke Rogatice posebno je značajan epitaf *T. Claudio) Maximo decÇurioni) c(oloniae) Ris . . .,* nađen još 1866. g.[12] kao prvi od rogatičkih lapida. Natpis je među stručnjacima izazvao živu diskusiju o gradskom rangu antičke Rogatice i o njenom imenu, koja nije završena ni danas. Pitanje je, da li je antički grad u Rogatici bio u rangu municipija ili kolonije i da li se ime *col. Ris . . .* odnosi na samu Rogaticu. Po ovom je natpisu, T. Klaudije Maksim bio vijećnik *(decurio)* u gradu zvanom *c(olonid) Ris(. . .),* što nije sporno, ali je sporno na koji se grad odnosi taj podatak. Patsch je *col. Ris . . .* identificirao s Rogaticom, gradom u kojem je spomenik i nađen.[13] Svoje mišljenje je obrazlagao epigrafskim analogijama: na spomenicima se skraćuju samo imena gradova u kojima je spomenik postavljen, ili obližnjih, dok se imena udaljenih gradova *(fremder Städte)* ispisuju čitava i na mnogo kraćim udaljenostima. Kao primjer Patsch je naveo natpis iz Duklje, na kojem se spominje grad *Iulium Risinium.*[li] Medutim, Th. Mommsen, a kasnije i Sergejevski, nisu prihvatili Patschevu identifikaciju Rogatice sa *col. Ris. . .* smatrajući da je epitaf iz Rogatice postavljen dekurionu kolonije *Risini,* tj. u Boki Kotorskoj, koji je umro u Rogatici (vjerojatno na putovanju).[15] Mommsenovo mišljenje je u novije vrijeme prihvatilo vise autora.[16]

Sve ako bismo i prihvatili Mommsenovu dopunu *c(oloniae) Ris(ini) de(functo)* (CIL III 8369), time problem ipak ne bi bio riješen, jer u vrelima ne postoji potvrda da je Risan *(moenia Risinni* CIL VIII 2581, *Rhisinon* Ptol. II 16, 3, *Rhizinium* Plin. III **144)** bio kolonija. Kod Plinija se *Rhizinium* spominje kao *oppidum civium Romanorum* (III 144), a ne kao kolonija, pa, u svakom slučaju, ne spada u onih sedam deduktivnih kolonija koje su na našoj obali osnovali Cezar, August, Tiberije i Klaudije: *Parentium, Pola, Iader, Salona, Aequum, Narona* i *Epidaurum.*[11] Za Suića je Rhizinium vrlo vjerojatno jedna od Varonovih autonomnih *civitas* prije stjecanja civiteta.[18] U Risnu nije ni bilo prostora za jednu koloniju, pogotovo ne za agrarnu, kakve su bile sve navedene. Postoje razlike i u grafiji: *Ris. . .,* *Rhizinium,* odn. *Risinni,*[19] ali se o tome ne može argumentirano raspravljati jer na spomeniku iz Rogatice ime grada nije ispisano cijelo. Ako uz to uzmemo da je Risan i dosta udaljen od Rogatice, sve je manja mogućnost da se T. Klaudije Maksim poveže s Risnom *(Rhizinium* Plin. III 144). Sasvim je, prema tome, logičan zaključak, ako Risan nije imao status kolonije, onda se ni natpis iz Rogatice ne može odnositi na dekuriona

[12] O. Blau, in actis minor, acad. Berolini, 1866, p. 850 = CIL III 2766b (Th. Mommsen) = = I. Bericht, p. 14 i d: u 2. r. cita TI; PRICOT DE STE MARIE, Bull, de la soc. de geogr., Ser. V T. 17 (1869), p. 146: u 4. r. ima T. BIS. DE; M. Hoernes, AEM IV (1880), p. 455 = CIL III 8369 cf. p. 1035; V. Vuletić-Vukasović, Viestnik X (1888), p. 100: u 4. r. T. IS. DE; C. Patsch, AEM XVI (1893), p. 89 = WM BH XI, 1909, 181 = GZM XIX, 1907, p. 468 = CIL III 12748 et. p. 2256 — dodaje ranije ispušteni 5. r., možda: *AN(norum) LV T* [. . .

[13] WM BH XI, 1909, 182 = GZM XIX, 1907, 468.

" CIL III 12695 cf. p. 2253 iz Duklje *(Doclea)* = D. 7159: ime Risna *(Iulium Risinium)* se navodi čitavo (u dativu).

[15] Th. Mommsen, CIL III 2766b. D. Sergejevski, Novi kameni spomenici iz Ustikoline ι Rogatice, GZM XLVIII, 1936, 9—14, i Kult. ist. BiH (1955), p. 61.

" [E] Pašalić 1960, 71. G. Alföldy, Dalmatien, 154. J. J. Wilkes, Dalmatia, 255. i bilj. *i.* A. Pavan, Ricerche, 201, pozivajući se na Patscha (WM BH XI, 1909, 181), smatra „ehe si tratti ai altro luogo dalmato", a ne Risinium. D. i M. Garašanin, ICG, 210—211, pledira za Risan *(Rhizinium).*

[17] M. Suie 1976, 35.

[18] M. Suie, 1976, 36. Usp. i str. 103.

[19] O raznim grafijama usp. K. Miller, IR, Sp. 484, i A. Mayer, Die Sprache, 285.

Rhiziniuma.[20] Kao jedino opravdano tumačenje ostaje, dakle, ono Patschevo, po kojem je Klaudije Maksim bio dekurion antičke Rogatice, koja je po svjedočanstvu ovoga natpisa tada imala rang kolonije — *c(ol.) Ris. . . .*

Ima autora koji u vezu s Rogaticom dovode i natpis iz Rudog na Limu *(T. F. Silvanus dec(urio) M(alvesiti) muni(cipii Fl(avii),*[21] dakle jednog magistrata (vijećnika) poznatog municipija *Malvesiatium* u današnjim Skelanima na Drini,[22] koji je bio osnovan još za Flavijevaca. Taj je municipij pokrivao šire područje današnjeg bosanskog i srbijanskog srednjeg Podrinja i na jugu dopirao do Lima.[23] Rudo je sa svojim područjem orografski i dubokim kanjonom Drine i previše odvojeno od rogatičke kotline da bi s Rogaticom moglo formirati jedinstven upravni teritorij. Uostalom, da je Rudo sačinjavalo virtualni dio *mun. Malvesiatium,* to izravno potvrduju dva natpisa, oba s imenom municipija, oba s užeg područja Rudog, jedan iz samog Rudog (iz naselja u Pribidolima), a drugi iz Misajlovine.[24] Iz istih razloga, koje sam već istakao, ni područje gornjeg Podrinja s Miljevinom nije moglo pripadati ageru rimske Rogatice.[26]

Iz Rogatice su poznati samo *Ulpii, Aelii*[26] i jedan *Claudius.* Gentilicij *Aelius* dolazi pet puta, svi s predimenom *P(ublius),* a dvojica medu njima su veterani. Svi su magistrati domoroci, najčešće s gentilnim imenom *Aelius,* što bi ukazivalo na Hadrijana (117—138) kao utemeljitelja autonomnog grada u Rogatci, po prilici u isto vrijeme, kada su bili osnovani i municipiji na Glamočkom *(Salvium)* i Duvanjskom polju *(Delminhim).* Dvojica Ulpija, tako nazvani po rodovskom imenu cara Trajana, očito su stranci, na što ukazuju i njihovi kognomeni: *M. Ulp(ius) ApoQlo dorus* (WM XII, 159) i *M. Ulp(ius) Marcianus* (Markianos?) (WM VIII, 113, iz Živaljevića), oba grčkog porijekla. Vjerojatno su još njihovi očevi ili djedovi došli na Drinu u vrijeme Trajanovih nastojanja da oživi rudarstvo u istočnoj Bosni.[27]

Natpisi iz Rogatice odražavaju (već) poodmakli stadij romanizacije. Najvećim dijelom pripadaju drugoj polovini 2. i prvoj polovini 3. st. Votivni žrtvenici Jupitru Olimpijskom (jedna je ara posvećena i njegovoj paredri Junoni — *Iunoni Reginae,* što indicira kult kapitolijske trijade), zatim prikazi Erota i Atisa na sepulkralnim spomenicima i drugi elementi romanske kulturne nadgradnje, uključujući i upravu, potvrduju jak prodor rimskih i grčkih ideja u duboku unutrašnjost Dalmacije. Iz rimskog umjetničkog kruga je uzeta i ornamentika na spomenicima. Na njima

[20] Iz Komina *(mun. S.. .)* potječe nadgrobni natpis *L. P(aconio) Barbare d(ecurionï) m(unicipi) R . . .,* Coll. Latomus 18, 201, 1., gdje je *„R"* očito skraceno ime municipija, a ne oznaka za rod, kako to tumači M. Mirković, Godišnjak CBI, knj. XIV/12, 106, bilj. 49. Najvjerojatnije je to *municipium R(hiziniwri),* jer iz Risna potječu i *Paconii* u Kominima. Usp. i G. Alfoldy, Dalma tien, 142. Cf. Pogl. XII, str. 213, bilj. 69.

[21] D. Sergejevski, Spom. 77, 16. Revizija natpisa v. F. Papazoglu, ZA VII (1957), 118. Usp. R. Marie, ZA VIII (1958), 332.

[22] O pripadnosti Rudog ageru rimskog grada u Rogatici usp. G. Alfoldy, Dalmatien, 154. i bilj. 29. J. J. Wilkes, Dalmatia, 281. Usp. i E. Pašalić 1960, 70.

[23] O topografiji *mun. Malvesiatium* govorim u radu pod istoimenim naslovom, ARR VI (1968), 241—262. Usp. F. Papazoglu, ŽA VII (1957), 117. d. A. i J. Šašel, ILJug. II, 70—72.

[24] *Pribidoli:* selo kod samog Rudog (Novo Rudo) s rimskim naseljem. *Misajlovina:* selo u dolini Budimlije, oko 10 km južnije od Dobruna, na putu Dobrun—Rudo—Priboj, odakle potječe natpis objavljen u ARR VI (1968). 243.

[25] G. Alfoldy. Dalmatien, 154. J. J. Wilkes, Dalmatia, 281. M. Pavan, Ricerche, 200. Usp. E. Pašalić 1960, 72 i A. i J. Šašel, IL Jug. I, 50, η. 86. i II, p. 70. d.

[26] V. Bilj. 10.

" O Trajanovim emisijama rudničkog novea u Dalmaciji usp. S. Dušanić, Aspects 1977, 56—63, i Organizacija 1980, 9—18. I Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, ARR VIU (1982), 94—99.

uopće ne dolazi do izražaja domaća, ilirska tradicija, kakvu još polovicom 2. st. nalazimo na epitafu Ulpije Prokule iz nedaleke Breze. Imena su čisto rimska, jednako na spomenicima službenog kulta (votivnim), kao i na nadgrobnim. Sve su imenske formule po sistemu *tria nomina* (praenomen, nomen i cognomen), dakle po rimskoj onomastičkoj formuli kakva se razvila u doba ranijeg Carstva. Jedino po gentilnim imenima — *Claudii, Ulpii* i *Aelii* u njima prepoznajemo domaće ljude, nekadašnje peregrine *{Aelii)* ah ι strance, tako nazvane po carevima od kojih su njihovi očevi, djedovi ili oni sami dobili rimsko građansko pravo.

Procès romanizacije, koji je na ovim širinama bio dugo usporen, došao je do punog izražaja u drugoj polovici 2. st., samo je šteta što nije potvrđen bogatijom dokumentacijom iz antičke baštine u Rogatici, koja je do nas doprla jako reducirana. Izvangradsko ruralno područje gotovo da i nije zastupljeno u toj baštini. Ono je očito još uvijek živjelo u starim epihorskim tradicijama, poštivalo Silvana i Dijanu, svoje iskonske bogove, i nosilo domaća imena, ali se o tome u urbanoj sredini antičke Rogatice nije sačuvalo ništa.

Po onome što nam se sačuvalo, i o političko-upravnom sistemu znamo samo najosnovnije, toliko da je grad imao autonomnu upravu na čelu s duumvirima, gradskim predsjednicima. Gradsko vijeće *(ordo)* sačinjavali su dekurioni, birani među zemljoposjednicima iz cijelog agera. Iz njihovih redova potječu i duumviri. Iz sačuvanog epigrafskog materijala se ne može provjeriti ni autentičnost jedinog svjedočanstva o kolonijskom rangu i statusu antičke Rogatice *c{olonia) Ris(. . .),* iako je to bilo moguće. Jer ako je Domavija, u njenom susjedstvu, prošla razvitak od vikusa i municipija da bi oko tridesetih godina 3. st. postala kolonija, sličan je razvoj mogao imati i gradić u Rogatici. Moglo se raditi i o nekom carevom interventu s određenim političkim ciljevima, u ovom slučaju da pojača jezgro rimskih građana, a time ubrza i procès romanizacije u dubokoj unutrašnjosti provincije. To je moglo potaknuti Hadrijana da ovamo dovede izvjestan broj veterana, koji se i inače spominju u Rogatici. Kada se konkretno radi o Rogatici, takav Hadrijanov intervent nije nam poznat,[28] ali je sudeći po natpisima, moguća dedukcija veterana, domaćih ljudi. Time bi se na zadovoljavajući način objasnio i rang kolonije antičke Rogatice.

Mnogo toga, ipak, ostaje sakriveno u tami historije. Naime, velik dio planinske unutrašnjosti provincije — kako smo to već naglasili — dugo je ostao bez autonomnih gradova. Vlasti su se dugo zadovoljavale „spontanom romanizacijom i progresivnom urbanizacijom", ali se taj procès razvijao sporo. Sistematizaciji uprave u unutrašnjosti energičnije su pristupili tek Hadrijan i njegovi nasljednici dijeljenjem civiteta *(Aelii, Aurelii),* ali i eventualnim naseljavanjem kolona tamo gdje još uvijek nije bilo uvjeta za formiranje autonomnih gradova od domaćeg stanovništva. Takve dedukcije, koje su i inače bile sredstvo Hadrijanove politike, nisu su se odvijale po (nekom) jedinstvenom modelu ili svrsi, nego prema konkretnim prilikama i potrebama, a najčešće tamo gdje su tribalne forme još uvijek bile vrlo konzervativne.[29]

U prilog kolonijskog ranga antičke Rogatice govorila bi i pravilnost urbanog rastera, koja se još i danas nazire u rasporedu stambenih četvrti turske Rogatice

[28] K. Patsch, GZM VII, 1895, 145, pomišlja na ustanak pod carem Antoninom Pijem, Markovim prethodnikom, upravo u sjeveroistočnim krajevima Dalmacije. Vidi i VII pogl. (Ilidža kod Sarajeva).

[29] F(rancesco) Grelle, L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano — Teoria e prassi dell'organizzazione municipale, Napoli 1972, 205—210. O Hadrijanovoj politici posebno vidjeti poglavlje „II programma di Adriaao", 65—84.

(Čelebi Pazar), kako sam je prikazao u mome radu o antičkoj Rogatici[30]. Za to bi govorili i ostaci eventualne centurijacije i limitacijske tehnike ako sam ih pravilno uočio u urbanom rasteru današnje Rogatice i njene neposredne okolice, a limitaciju, zna se, imaju samo kolonije.

Naseobinski elementi, koji vjerojatno potječu od vila na većim posjedima *(villae rusticae),* a koji su zabilježeni u selima Plješevica[31], Potpeć i Drijenke[32], i neki drugi[33], mogu se takoder objašnjavati eventualnim naseljavanjem veterana i drugih kolonista sa strane[34].

O razvitku Rogatice u kasnom principatu i u vrijeme kasne antike nema u vrelima nikakvih podataka. Međutim, ovdje nije ni bilo intenzivnijih istraživanja, naročito na području municipalnog teritorija. Što se pak tiče religijskih predodžaba, iz kasnijeg vremena (2/3. st.) potječe ara *Invicto Mit(h)r(ae),* iz kruga orijentalnih religija. No, kada uzmemo u obzir da je njezin dedikant *P. Ael(ius) Clemens iunior* veteran, koji je, inače, bio *duumvir* i *quinquennalis* antičke Rogatice, postaje nam jasno da je taj strani kult i ovamo donijela vojska. To ujedno indicira da su se i ovdje pod Romanijom ukrštavale i miješale one iste ideje koje je romanizacija donijela u druge krajeve Bosne i Hercegovine.

[30] I. Bojanovski, Naše starine, XI (1967), 159—162, si. 24. Taj pravilni koordinatni raspored dolazi do izražaja i na si. 24 — Panorama Rogatice. — Ni na prostoru porušene Salone kroz 1350 godina nije bila sagrađena ni jedna kuća, L. Katić, Rad 306, 187. Ni ruševine Murse nisu bile iskorištavane za gradilišta sve do 18. st., D. Pinterović, OZ V, 1956, 55—72. K. Firinger, OZ, 1954, 41—50.

[31] *Plješevica:* D. Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 13. I. Bojanovski 1967, 157—158, br. 12 i 13.

[32] *Potpeé i Drijenke:* C. Patsch, WM BH XII, 1912, 161, ali po Patschevu mišljenju nije sigurno da se radi o rimskim objektima.

[33] Iz Živaljevića na Drini *jeïrtveniklunoni reg(inae) Mar(cus) Ulp(ius) Marcian(us),* F. Fi al a, WM BH VI, 1899, 44 = C. Patsch, WM BH VIII, 1901, 113. Iz Glavica su dva ulomka nadgrobnih spomenika s poprsjem pokojnika, C. Patsch, WM BH VIII, 1902, 114—115, si. 51 i 52. Iz Vragolova je jedan cipus s likom tužnog Atisa *(Attis),* S. Bešlagić, Stećci (1971), 252, br. 61. Iz Zakoma je, osam kilometara sjeverozapadno od Rogatice, nadgrobni spomenik sa tri poluflgure (Š. Bešlagić, η. mj, br. 28), a iz Plješevice nekoliko rimskih spolija na srednjovjekovnom groblju, među njima i stela sa četiri polufigure (I. Bojanovski, nav. dj, br. 12) i cipus s likom stojećeg muškarca (D. Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, br. 14 = I. Bojanovski, nav. mj, br. 13).

[34] V. moj rad u bilj. 30, str. 162. — Nalaz iz Podcrkvine, u podrucju Cikota, kod Vlasenice, K. Patsch, GZM XIV, 1902, 5—6, si. 5 = WM BH IX, 1904, 293—294, Fig. 181 (stela, naseobinski elementi), ukazuje na neku rimsku naseobinu u ovome području koja je gravitirala prema rimskoj cesti što je iz Sarajevskog polja preko Romanije vodila u Argentariju (Ph. B a 11 if, Strassen, I, 88. i d.). Nema elemenata za njeno atribuiranje bilo teritoriju Domavije ili Rogatice, ili možda nekoj *civitas* u dolinama Drinjače i Spreče (?). U tom šumskom području su nađeni slabi tragovi još nekoliko rimskodobnih naseobina (I. Bojanovski, Godišnjak CBI XIX/17, 1981, 145—146, br. 25—32). Tome valja dodati da je kod Vlasenice pronađen depo republikanskih dinara (oko 1933. g.), D. Sergejevski, Archäologische Forschungen in Bosnien in der Jahren 1920—1940, Wien 1943, 176. Izmedu Cikota i Šekovića sačuvao se i toponim (naziv zaseoka) „Kastei", koji bi mogao biti „uspomena" na neki rimski *castellum,* D. Vujičić, Radovi ANU BiH, knj. LXX (1981), 197.

PLEMESKE CIVITATES PODRINJA

U istočnoj Bosni, pored Drine, ponikla su tri rimska municipaliteta: *Mun. Malvesiatium, Domavia* i *Mun. S…* na jugu. I ovdje se procès plemenskog raslojavanja i romanizacije domaćih odvijao dosta sporo, kao i općenito u unutrašnjosti. Ipak, zahvaljujući rudnim resursima, ovdje je bio formiran i jedan od tri rana Vespazijanova municipija, onaj u Skelanima. Sva su tri municipaliteta ležala južno od Drinjače, jedan sa centrom u Sasama kod Srebrenice (Domavia), drugi u Skelanima na Drini (Mun. Malvesiatium), a treći južnije, sa centrom u Kominima kod Pljevalja, u dolini Ćehotine. Sva tri su se protezala i preko Drine na današnji teritorij SR Srbije i SR Crne Gore, što znači da Drina u antici nije bila administrativno--politička granica.

Zemljište sjeverno od Drinjače pripadalo je provinciji Donjoj Panoniji (kasnije II Pannonia), i to njegov zapadni dio vjerojatno municipalitetima u Slavonskom Brodu *(Marsonia)* i Vinkovcima *(Cibalae),* a istočni ageru kolonije *Sirmium* u Sremskoj Mitrovici. Prvima su pripadali teritoriji Breuka i Kornakata, a istočni dio Amantinima (Plin. III 148). Podrucje Domavije i municipija Melvesiatium pripadalo je *civitatis Dindariorum* (Plin. III143), a teritorij municipija S . . . u Kominima (Pljevlja) vjerojatno Pirustima *{Siculotaei*, Plin. III 143). Cijelo je Podrinje bilo dobro naseljeno, s brojnim antičkim naseljima i s dosta stranih stručnjaka, ekonomski veoma napredno.

SKELANI NA DRINI

(Municipium Malvesiatium)

Municipium Malvesiatium se nalazio na srednjoj Drini, južno od Domavije, sa centrom u Skelanima[1]. Vrijeme osnutka municipija vidi se iz njegova prvobitnog naziva *M{alvesiatiumT) muni{cipium) Fl(avium)* iz Rudog na Limu, nazvanog tako po gentiliciju cara koji ga je osnovao. Osnivanje municipija, dakle, pada u vrijeme prve Flavijevske dinastije, vjerojatno za Vespazijana, negdje sedamdesetih godina 1. st.[2] Ovo je ujedno i jedini slučaj u Bosni i Hercegovini da nam je poznat carski, atribut nekog samoupravnog grada. S područja municipija su poznati brojni natpisi a među njima je i veliki broj s imenima gradskih magistrata (dekuriona i duovira), pa nam je po tome relativno dobro poznat i njegov (potencijalni) teritorij, razvitak i društveni sastav.

Natpisi s imenom grada-municipija susreću se na obje strane Drine, južno od Skelana i Bajine Bašte, često u skraćenoj formi kao *mun. M. . ., Ma. . .* ili *Mal. . .,* dok se u punom obliku *municipium Malvesiatium* spominje u Rudom, Starom Brodu (ali je oštećen) i Misajlovini kod Rudog[3].

Po oštećenom natpisu iz Skelana, na kojem se spominje jedan *princeps civitatis Dinda(riorum)* (WM BH XI, 196)[4], moglo bi se naslućivati da se teritorij rimskog municipija podudarao s područjem plemenske dindarske *civitas* (civitas Dindarorum), koja je sa svojih 33 dekurije pripadala naronitanskom sudbenom konventu (Plin. III, 143). Dindari su bili ilirski narod *(indigenae),* ali po mišljenju nekih istraživača, dosta izmiješan s keltskim Skordiscima, što drugi, opet, nastoje svesti na pravu mjeru, o čemu će još biti govora.

Sudeći po epigrafskim potvrdama iz regiona Požege i Titovog Užica, i onih s područja Rudog i Višegrada, teritoriju municipija je pripadalo područje s obje strane Drine, sve do ušća Lima i Prače u Drinu. Dvije (epigrafske) potvrde municipija, na kojima je ime grada pokraćeno siglama *m(unicipium) M(alvesiatium),* potječu iz samih Skelana: prva . . . *Hviro m(umcipii) M{alvesiatium) IIv[i]ratu fu[n]cto* .. . i druga . . . *IIv[i]r q(uin)[q(uennalis), sa]cerd(otalis) it{em) m(unicipii) M(alvesiatium) l. p.*[5]

---

[1] I. Bojanovski, Municipium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom muni cipija iz Misajlovine (Rudo), ARR JAZU, VI, Zagreb 1968, 241—262, usp. A. i J. Šašel, Muni cipium Malvesiatium, ILJug. Il, 1978, 70—72. F. Papazoglu, dj. nav. u bilj. 6. Usp. M. Zaninović, The frontier between Dalmatia and Moesia Superior, Pulpudeva, Plovdiv, 3—17. X 1980, 4, 88—94.

[2] Nešto kasnije je i Domicijan osnovao i koloniju *Scupi Flavia Felix* kod Skoplja, cf. A. Mocsy, Moesia Superior, 29. Nije isključeno da je isti sudjelovao i kod formiranja municipija u Skelanima. Oba municipija južno od Skelana, *Municipium S* . .. u Kominima kod Pljevalja i municipij u Kolovratu kod Prijepolja (?), osnovano je tek Marko Aurelije *{mun. Aureliunï),* usp. i G. Alföldy, Dalmatien, 153, odnosno natpis CIL III 8308.

[3] Na natpisu iz Komina, D. Sergejevski, GZM LU, 1, 1940, 20, br. 4, dolazi oblik *Malvesatium: Serapidi et Isidi M. Ulpius Gellianus eq. R. curator Arvensi{um), Metlensi(um), Splonis-, ta(rum), Malvesati{um).* — Na natpisu iz Rudog, D. Sergejevski, Spom. 77, 1933, p. 16, br. 19. javlja se skraćeno ime municipija s epitetom *Flavium: M(alvesiati(J) muni(cipiï) Fl(avii).* V. i bilj. 8

[4] K. Patsch, GZM XIX, 1907, 446, br. 22, si. 29 = WM BH XI, 1909, 156, br. 22, si. *66 P. A[el(ius)l] . . . pri[nceps civ(jtatis)] Dinda[rior(um) . .] funct[us . . . .]* *v(ivus) f{ecit) s(ibi) [et s(uis) posteris[que eorum]. H(ic) s(itus) e(st).*

[5] K. Patsch, ibidem, 445, br. 21 i si. 28 = WM BH XI, 1909, 155, br. 21, si. 63—65, odnosno, n. dj., 439, br. 14 i si. 17 = WM BH XI, 1909, 149, br. 14 i si. 54 = G. Alföldy, Dalmatien, 161, bilj. 22 s revizijom čitanja: *(duo)vir q{uin)q{uennalis) . . . Gerd ... = (duo) vu q[q, sà\cerd[otalis* ··■(?)

Druga potvrda ovog municipija potječe iz Starog Broda, južno od Skelana, također na lijevoj obali Drine - *dec(urio) m{unicipii) Malve[siatiuml]*[e], [7] dok su ostale, njih šest, s desne strane Drine, četiri iz regiona Požege i Titova Užica[7], a dvije s juga (Rudo i Misajlovina)[8]. Na natpisima iz područja Rudog ime municipija je tradirano u punoj formi, bez skraćivanja, očito iz razloga što je taj kraj bio dosta udaljen od svog municipalnog centra u Skelanima[9].

Zbog navedenog rasporeda epigrafskih potvrda municipija *M(al. . .)* dugo se smatralo da je središte ovog samoupravnog teritorija bilo na desnoj (srbijanskoj) strani Drine, i to u Visibabi kod Požege, pa se teritorij oko Skelana, na lijevoj obali Drine, izuzimao iz sastava ovog municipija[10]. Novija istraživanja su pokazala da se radi o jedinstvenoj administrativno-političkoj zajednici sa centrom u Skelanima. To ne potvrđuje samo epigrafska dokumentacija nego i analiza cjelokupnog arheološkog materijala, u prvom redu brojnih nadgrobnih spomenika, koja je pokazala da se radi i o jedinstvenom etničkom i kulturnom području[11].

Iz samih Skelana, izmedu ostalog, potječu i natpisi na kojima se spominje gradsko vijeće *(ordo decurionum)[1]**, koje je upravljalo municipijem. Odlukom vijeća dekuriona u Skelanima je 158. g. postavljena počasna baza sa statuom cara Antonina Pija. Kasnije su počasni spomenici postavljeni i carevima Septimiju Severn (201. g.?) i njegovu sinu Karakali (213—217. g.)[13]. Nisu nam pobliže poznati razlozi zbog

[6] D. Sergejevski, Spom. 77, 1933, br. 20 = F. Papazoglu, Le municipium Malvesatium et son territoire, ŽA VI[1], 1957, 117—118 (revizija): . . . *deciurio) m(unicipii) Mahe[sat(ium)] et Fl(avio7) Bat[...] parent[es b(ene) m(erentibus)7\.*

' CIL III 8340, Karan: *P. Ael(ius) Maximus dec(urlo) m(unicipii) Mal(. . ■) IIvir(atu) func(to)* itd; 8342, Požega: *P. Ael{io) Quintiliano dec{urioni) miunidpii) Ma(. . .) llvirali* itd; 8343, Karan: *Aeliio) Victori dedurioni) m(unicipii) Mal{. . .)* itd; CIL III 8345, Visibaba: *Ulp(a) [U]rsa* sinu koji je bio *II vir mun. M[al. ..*], s kognomenom *Capito,* cf. M. Pavan, Ricerche, 144. Kako pokazuje natpis CIL III 8342, *P. Aelius Maximus* je bio sin P. Elija Kvintilijana, kojemu su spomenik postavili *P. Aelii Maximus et Silvanus et Tattaia patri p(ro) pQetate).*

[8] D. Sergejevski, Spom. 77, p. 16, br. 19 (Rudo): *D. m. TQtus) F(lavius) Silvanus dec(urio) m(unicepsl) muni(cipii) Fl(avii). . . .* = F. Papazoglu, ŽA VI/1, 1957, 118: *T. F{lavius) Silvanus deciurio) M(alvesati) muniicipii) Fl(avii);* I. Bojanovski, ARR VI, 343, si. 4 = A. i J. Šašel,. ILJug. II, 72, br. 621, Misajlovina: *[D], M. [At]tiae Balbiae [c]oniug(i) pie[nti]s[s]imae an(nis) . .?] VI [i]tem [.] Aureliis Silvano et Propinquiano et B[.]etae [et] Iuniori fi[l]iis T. Aurelius Silvanus dec(urio) II vir municipi Malvesiati[u\m posuit.* Isto ime dolazi i na nadgrobnom spomeniku iz Tu nica, Spom. 39, 1903, 88, br. 10.

[9] O torn pitanju usp. K. Patsch, GZM XIX, 1907, 468 (Rogatica) = WM BH XI, 1909, ,182. i dalje.

[10] A. Premerstein—N. Vulić, JÖAI 3, 1900, 167. i 4, 1901, 155. N. Vulić, JöAI 7, 1904, «. Ç. Patsch, ib., 1912, 41. i GZM XIX, 1907, 439 = WM BH XI, 1909, 142. M. Pavan, Ricerche, 94—95, uvrštava Skelane pod Domaviju, kao i O. Hirschfeld CIL III ad no. 14219, 8. J. J. Wilkes, Dalmatia, 283. i 284, i G. Alföldy, Dalmatien, 153. i 154, razlikuju municipij u Skelanima (bez imena) i onaj u Visibabi *{Mun. Malvesatium),* dok F. Papazoglu, ŽA, VI/1, 1957, 115, uključuje u teritorij municipija oba dijela, ali sa centrom u Visibabi.

[11] D. Sergejevski, Rimska groblja na Drini, GZM XLVI, 1934, 11—41, posebno 27—35. F. Papazoglu, ŽA, VI/1, 1957, 115. I. Bojanovski, ARR VI, 247—248. F. Papazoglu prva je u tome jedinstvu naslutila i administrativne veze (ibidem).

[12] **CIL** III 14219, 10 = GZM XIX, 1907, 443 = WM BH XI, 1909, 154.

[13] *Imp. Caes. T. Ael. Hadr. Antonino Aug. Pio p. p.* itd. iz 158. g, WM BH XI, 1909, 150 = = CIL III 14219, 7; *Imp. Caes . . . L. Sept. Severo Pio Pertinaci Aug.* itd., WM BH XI, 1909, 151 = = **CIL** III 14219, 16 (natpis potječe iz 198—201. g.); *Imp. Caes. M. Aur. Severo Antonino Pio Aug.* itd. iz 213—217. g., WM BH XI, 1909, 152 = CIL III 12727. Sve tri baze postavio je zbor (vijeće) dekuriona sa formulama *d(ecteto) dlecurionum),* odnosno *l(oco)\ d{ato) d(ecreto) d(ecurionum).*

kojih je gradsko vijeće dekuriona[14] postavilo ove baze. Vijeće (sénat) je odobrilo i mjesto za počasnu bazu sa statuom svog prvaka *{primo ex ordine),* uglednog građanina Tita Flavija Similisa, duovira *(Hviro q(uin)q(uennali),* što ju je ocu dao postaviti sin T. Flavije Rufin 26. aprila 169. g., na rođendan cara Marka Aurelija *(natale Augusti)*[15].

Postojanje gradskog vijeća *(ordo)* i gradske vijećnice *(basilica)* u Skelanima (u njoj su stajale i počasne baze) dovoljna je indikacija, ako ne i dokaz, da je u ovom gradu bilo središte municipija, odnosno municipals uprave, iako se na natpisima javlja u raznim mjestima svog prostranog municipalnog teritorija, to jest po cijelom srednjem Podrinju (i) na obje strane Drine. Sve su to bila mjesta u kojima su živjeli i umirali njegovi dekurioni i duumviri koji su kao zemljišni posjednici (obično) živjeli na svojim posjedima *(villae, fundi, praedia)* i kao predstavnici svojih naselja *(vici, pagi)* dolazili u grad na sjednice vijeća dekuriona[16].

U prilog Skelana kao centra *muncipii Malvesiatium* govori i razmjerno veliki broj votivnih spomenika koje su podigli konzularni beneficijari, a koji su često kao predstavnici centralne vlasti u provinciji boravili u municipalnim centrima[17]. U ostalim naseljima na potencijalnom teritoriju ovoga municipija nema beneficijarskih natpisa[18].

Dalju indikaciju koja govori u prilog Skelana kao centralnog mjesta municipija pruža i fragmentarni natpis P. Elija, prvaka *civitatis Dindarioum*[19]. Ovaj natpis, jedini na kojem se sačuvalo etničko ime Dindara, i pored svoje fragmentarnosti, ima i u torn smislu dokaznu vrijednost. Jer, ako je središte dindarskog plemena u predrimsko doba, pa i kasnije, u vrijeme peregrinskog statusa, bilo u Skelanima, onda je tu očito bilo i središte rimske administracije ne samo u prelazno doba domaćeg principata nego i kasnije, nakon formiranja municipija.

Na osnovu epigrafskih svjedočanstava, dakle, potpuno je jasno da je u Skelanima bilo središte municipija *M(alvesiatium).* Ono što ipak nije posve jasno, to je teritorijalni opseg njegove jurisdikcije, konkretno —je li pod njegovu administraciju pripadalo i područje na desnoj obali Drine (sve do mezijske granice), a koje je inače pripadalo provinciji Dalmaciji. I na tome su, naime, području, nađeni brojni natpisi magistrata (dekuriona i duumvira), s imenom municipija ili bez njega[20].

[14] Vjerojatno je to bilo u vezi s nastojanjima careva oko razvitka rudarstva i metalurgije u istočnoj Dalmaciji i Panoniji, što bi potvrdivala i emisija novca Marka Aurelija s legendom *Metalla Aureliana,* vjerojatno šire podrucje Kosmaja, usp. A. Mocsy, Moesia Superior, 38, 42. i 45. Cf. I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provinciie Dalmacije, ARR VIII—IX, 1982, 94—99.

[15] CIL III 14219, 10 = WM BH XI, 1909, 154, Skelani: *T. FI. Simili II vir(o) qq. huic primo ex ordine, statuam in basilica posuit[0] et dedicavit earn victima percussa sportulis datis natale Aug. VI K. Maias Q. So:>(h) Prisco P. CoelQo) Apollinare[1]" cos* (26. IV 169. g.). *T. FI. Rufinus fil. L. d. d. d.* V. i bilj. 48.

[16] O tome I. Bojanovski, **ARR** VI, 1968, 251.

[17] Beneficijarski natpisi iz Skelana: vidi Dodatak II.

[18] Natpis Spom. 93, 149, br. 17 = 98, 1941—48, 2 *(Ael. Aper. bf. cos.)* nađen je u Bajinoj Bašti, a CIL III 14218 u Lješću kod Skelana. Očito su oba transportirana iz Skelana.

[19] Usp. bilj. 4.

[20] CIL 111 8339, Visibaba: *T. Ael. Martialis dec. m. II vir def. Salona* (supruga: *Aur. Verra)-* **CIL** III 14613, Mačkat: *Aur. Dasius II vir;* CIL **III** 8344, Vranjani: *T. Aur. Marcus dec. m. def. Salona;* CIL **III** 8338 = 14608—9 Gorobilje: *T. Aur. Proculus;* CIL III 12717 Gradina kod Arilja: *T.T Aurelius Lic(inianusTi;* Spom. 98, 157, Prilipac: *T. Aur. Marcus vet.* (?), odn. *v. e.* (?); CIL III 8354, Titovo Užice: *T. Aur. Provincialis ob honorem II viratus;* Sp. 98, str. 248 = 39, str. 88, Tubići: *T. Aur. Silvanus dec. m;* Spom. 71, br. 598 = 98, br. 486, Titovo Užice: *T. Aur. Nigrinus sac(erdota-* !w?); CIL III 8345 = Spom. 39, br. 76 = 98 br. 320, Visibaba: . . . *Capito . . . II vir mun . . .* Iz pregleda se vidi da su svi magistrati u municipiju *Aelii* i *Aurelii,* a od posljednjih većina je sa prenomenom *T(itus).* Svi su oni pripadali gornjem sloju dindarskog društva (zemljišna aristokracija). Cf. i CIL 38342, p. 185!

Simptomatično je da među osobama koje se na njima spominju nema Flavijevaca *(Flavii),* javljaju se rijetki *Aelii* i brojni *Aurelii,* među posljednjima najčešće sa prenomenom *T(itus),* što ukazuje da su civitet dobili tek u vrijeme Marka Aurelija ili njegova adoptivnog oca Antonina Pija[21], kojem je 158. g. u Skelanima podignuta počasna baza sa statuom[22]. Taj bi događaj mogao biti u vezi s Markovim dijeljenjem civiteta[23], što ukazuje da je istočni dio presumptivnog municipalnog teritorija građanska prava dobio nešto kasnije.

Tipološkom analizom arheološkog materijala iz Skelana i okolice, prvenstveno nadgrobnih spomenika i njihova sadržaja, utvrđeno je da područje oko Skelana sačinjava jedinstvenu kulturnu i etničku cjelinu sa srbijanskim Podrinjem u regionu Požege i Titova Užica[24]. Na spomenicima su prikazani osebujni plastični siželi, kao što su motivi posmrtne daće *{Totenmahl)* u dvije (osnovne) varijante, tzv. panonska i grčka daća, sa likom heroiziranog pokojnika ili bez njega, zatim tzv. Trački konjanik, te brojni prikazi Atisa *(traurender Attis)* ili krilatog Genija, kao simbola tuge i vjere u zagrobni život. U taj kulturni krug spadaju i simbolični motivi iz Dionizijeva kulta (Ampelus, grozdovi, maske itd.). Od nadgrobnih spomenika za čitavo ovo područje karakteristični su cipusi i kocke s piramidalnim završetkom, te ploče (stele) s dodatkom antitetički postavljenih lavova na vrhu, ukrašene polufigurama pokojnika u medaljonu. Izuzev cipusa s likovima Atisa i Genija, takvi se spomenici inače ne susreću u srednjoj i zapadnoj Bosni. Većina tih spomenika sa Drine spada u 3. st., a samo manji u 2. ili 4. st. Po mišljenju D. Sergejevskog, na njihov su postanak utjecale dvije kulturno-umjetničke struje, jedna s jugoistoka, iz Trakije, dolinama Morave i Lima, a druga iz Panonije preko Sirmiuma, dok I. Čremošnik i G. Alföldy u tim panonskim elementima vide komponentu keltskog sadržaja (adstrata), o čemu će biti još govora[25]. Narodnoj, autohtonoj umjetnosti pripadali bi i neki ornamentalni motivi: bordure u obliku užeta i „cvjetnih čašica" (posljednje su rađene na način duboreza)[28], te spiralni ornamenat naslijeđen iz domaće halštatske baštine. Kako ćemo vidjeti, domaćoj (ilirskoj) duhovnoj kulturi pripadaju i neki elementi kulta, domorodačka osobna imena (antroponimija), nošnja i drugi[27]. To su, dakle, sve elementi koji čvrsto povezuju u jednu kulturnu cjelinu čitav opisani teritorij municipija.

Iz svega navedenog se može zaključiti da je *mimicipium Malvesiatium* graničio na istoku s provincijom Gornjom Mezijom, i to s teritorijem municipija Celegera-*municipium Cel(egerorum),* vjerojatno sa centrom kod današnjeg Kraljeva[28]. Na ■donjem Limu je graničio s teritorijem koji je pripadao municipiju u Kominima

[21] G. Alföldy, Dalmatien, 153. Osim *T(jtus)* po jednom dolaze *M. Aur(elius)* (CIL III14607) i *P. Aur{elius)* (CIL III 6316).
[22] Bilj. 13.
[23] Usp. bilj. 14.
[24] Bilj. 11. Usp. i K. Patsch, GZM XIX, 1907, 453 = WM BH XI, 1909, 165. D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 28, u vezi s time kaže: „Region oko Požege, kako ćemo videti, uopšte pokazuje veliku sličnost u nadgrobnim tipovima sa dolinom Srebrenice i Višegrada".
[25] Vidi bilj. 33.
[26] D. Sergejevski, n. dj., 35. I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 254. i bilj. 40. Primjere usp. kod C. Patsch, WM BH XI, 1909, 160, si. 72; 167, si. 98; 179, si. 129 i 180, si. 130.
[27] Literaturu navodi D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 30, bilj. 58—66. i dalje. Usp. K. Patsch, GZM XIX, 1907, 155d = WM BH XI, 1909, 167—168.
[28] O zapadnoj granici Gornje Mezije govori A. Mocsy, Moesia Superior, 27 *(Celegeri)* i 36 *(mun. Celegerorum)*. Usp. A. Mocsy, Godišnjak — CBI, knj. V/3, 151—166. I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 254, 257—258. A. i J. Šašel, ILJug. II, 71: *Itaque confinium Dalmatiae et Moesiae Superioris in hac parte per divortium fluminum Drina et Morava currebat . . ."* Usp. i rani je mišljenje N. Vulić, GLAS SKA, CLX, 1934, 54 (linija Beograd—Kosmaj—Kuršumlija—Kačanik—Kosovska Mitrovica, posljednja već u Meziji). Vidi: M. Zaninović 1980, dj. nav. u bilj. 1.

ko$_r$ Pljdevalja *(mun. S . ■ .),* zahvatajući i područje zapadne Srbije oko planina Tare Ša gana i Zlatibora, i ono oko Višegrada i Rudog[29].

Na lijevoj obali Drine municipiju je pripadao predio Osata sa Skelanima te uzani pojas uz Drinu (sa Starim Brodom) sve do ušća Prače, na jugu. Na zapadu, su ga od teritorija rimskog municipaliteta u Rogatici (col. Ris . . ·) odvajali Javor, Devetak i Sjemeć. Prvobitno je municipiju u Skelanima pripadalo i rudarsko područje *(Bergwerksdistrikt)* oko kasnije Domavije, koje se polovicom 2. st. odvojilo i s vremenom municipaliziralo[30].

Na cijelom opisanom području, dosta prostranom ali gorovitom, živjeli su u predrimsko i rimsko doba Dindari, ilirsko pleme (Plin. III 143), čiju lokalizaciju u Podrinje, istočno od Desitijata, opravdava spomenuti natpis iz Skelana *(pri[nceps civ(itatis)] Dinda[rio(rum)],WM* XI, 156), koji je građansko pravo dobio tek za Hadrijana. Lokalizacija Dindara u srednjem Podrinju općenito je prihvaćena, ali je u novije vrijeme G. Alföldy iznio teoriju da su Dindari, nakon seobe keltskih Skordiska u Podunavlje i južnije, u sjeverozapadnu Srbiju (Strab. VII 5, 12), bili snažnije keltizirani, što se napose manifestira u dindarskoj antroponimiji[31]. Po Alföldyju, tih natruha nije nestalo ni u vrijeme kad je već bila skršena politička i vojnička moć Skordiska u ovim krajevima[32]. Istom bi adstratu djelomično pripadali i neki elementi iz sfere posmrtnog kulta (posmrtna daća, solarni simboli)[33].

G. Alföldy čak petnaest imena iz dindarskog područja smatra keltskim *(Aioia, Andetia, Baeta, Bidna, Catta, Dussona, Enena, Iaca, Madusa, Matisa, Nindia, Samus, Seia, Totia* i *Pinenta).* Naprama njima navodi samo nekoliko ilirskih imena *(Genthena, Tatta, Tattaia, Dasius, Thana* i *Varro)[31],* te na tom odnosu zasniva svoju tezu o keltskom imenskom području u sjeveroistočnoj Dalmaciji. R. Katičić je analizom imenskog materijala (područja) taj Alföldyjev popis keltskih imena sveo na tri imena, koja su sigurno keltska *(Catta, Iaca, Totia),* a moguća je keltska pripadnost još četiri imena *(Aioia, Bidna, Matisa, Nindia).* Katičić smatra da se pojava keltskih imena u Podrinju može tumačiti na različite načine, a ne samo kao sirvival potomaka „Velikih Skordiska", među ostalim i mogućnošću da pripadaju keltskoj populaciji, koja se ovdje naselila u carsko doba[35].

[29] Po ocjeni F. Papazoglu 1969, 284, bilj. 35, i region Titovog Užica je pripadao teritoriju rimskog grada mun. Malvesiatium. Usp. i njezin rad u ŽA, VII, 115.
[30] I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 256. i bilj. 44. A. i J. Sašel, ILJug. II, 1978, 71. O Domaviji usp. i G. Alföldy, Dalmatien, 154. i 155. Čini se da su ovdje, sudeći po natpisu iz Voljevice i Tegara (CIL III 12739 + 12740), *argentariae Delmaticae* bile formirane (nešto) prije 160. g, cf. H. G. Pflaum, Lybica, 3 (1955), 126 n. 3 (cf. p. 1063). = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 83 (aetate imp. Hadriani vel Antonini Pii).
[31] G. Alföldy, Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namenforschung 15, 1969, 55—104. G. Alföldy, Dalmatien, 54—56. Usp. i J. J-Wilkes, Dalmatia, 171. i d. Za pojedina latinska osobna imena, proširena i u keltskim zemljama, G. Alföldy, Dalmatien, 54, smatra da su izvedena iz keltskog jezika, ili naprosto prevedena na latinski, kao što su *Alba, Albanus, Capita, Gallus, Silvanus, Vindex* i dr.
[32] Po G. Alföldy-ju, Des territories occupés par les Scordisques, Acta antiqua XII, 1—2, 1964, 107. i d. = Ertesitö 2, 1962, 147. i d., Vel. Skordisci su bili u rimsko doba podijeljeni u tri grupe: u Srijemu *civitas Scordiscorum*, u Meziji *civitas Cel(egerorum)* i u Dalmaciji *civitas Dindariorum*. Podjela se temelji na podacima iz lista Plinija Starijeg (III 143) i Ptolemeja (II 16, 5).
[33] G. Alföldy Dalmatien, 54. I. Čremošnik, JÖAI44, 1959, Beiblatt, 207 d., GZM (A) n. s. XII, 1957, 232. i d. i GZM (A), n. s. XI, 1956, 111. i d. — keltska nošnja na Drini.
[34] G. Alföldy, Dalmatien, 54. Sva imena, po ovom autoru, pripadaju, ilirskom i panonsko-dalmatinskom imenskom području.
[35] R. Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, Godišnjak — CBI, knj. III/1, 1965, 53—76, posebno 63—69 (Das Scordiskische Namen gebiet).

Međutim, pri današnjem poznavanju dindarske onomastike, pitanje keltskog adstrata i njegova imenskog područja na srednjoj Drini još mora ostati otvorenim[36], a posebno i zato što je prisustvo keltskog elementa u zapadnoj Srbiji (Podrinje) potvrđeno i metodologijom prethistorijske arheologije (iskopavanje tumula u Krajčinovićima kod Priboja), čime je dovedena u pitanje etnokulturna homogenost područja još od predrimskog doba, M. Zotović, Problem mlađeg gvozdenog doba u zapadnoj Srbiji u svetlu otkrića u Krajčinovićima kod Priboja, Godišnjak CBI, XXV/23, 1987, 51—62, T. I i II. Pri tome ipak valjaistaći da je ova pojava simptomatična, posebno iz razloga što se radi pretežno o ženskim imenima, to jest o imenskom m'aterijalu koji je konzervativniji od muškog.

Na presumptivnom, naprijed opisanom, teritoriju *mun. Malvesiatium* Skelani zauzimaju centralni položaj, u dnu velike okuke koju tu čini Drina, tako da se naselje uvuklo duboko u teritorij zapadne Srbije. Očito su Skelani za čitavu oblast značili ono što danas znači Bajina Bašta, koja je smještena naprama Skelanima, na desnoj obali rijeke, gdje je također moglo biti neko manje naselje vezano za antički grad u Skelanima. Vjerojatno je tu od starine bio i prijelaz preko Drine, za što bi govorilo i tursko ime Skelani *(skela* tur., pristanište, luka; prijevoz).

Ostaci rimskog naselja u Skelanima pružaju utisak pravilne urbane aglomeracije usputnog tipa[37], razvijenije od ostataka rimskog naselja u Visibabi kod Požege[3s]. U Skelanima su otkopani brojni votivni i sepulkralni spomenici, te počasne baze carevima (Antonin Pije, Septimije Sever i Karakala). Od građevina javnog karaktera se spominju: bazilika (gradska vijećnica), ukrašena bazama i statuama, i hramovi (hram kapitolijske trijade, vjerojatno Silvana i Libéra, i mitrej)[39]. U gradu se nalazila i stanica konzularnih beneficijara, koji su se brinuli za javni mir i red. Rimski grad u Skelanima bio je sagrađen na gornjoj (diluvijalnoj) terasi Drine, na ravnom terenu, pa po svom položaju podsjeća na antički grad u Rogatici uz obalu Rakitnice. Grad je, kao i Domavija, vjerojatno imao i svoje terme i ostale objekte; njihov nam položaj nije poznat, ali ih treba tražiti oko gradske dominante, to jest na gradskom forumu. Na predrimske autohtone tradicije ukazivala bi Gradina, utvrđenje kastelijerskog tipa koje se nalazi na brdu odmah iznad Skelana[40].

Procès i tempo romanizacije dindarske civitas može se dobro pratiti po brojnim natpisima (sepulkralnim i votivnim) s područja gotovo cijelog municipija. Za carski

[38] R. Katičić, η. dj., 67. to ovako formulira: „Man weiss nicht ob in dieser Gegend ein Untertyp der mitteldalmatischen Namengebung mit bedeutendem keltischen Einfluss anzusetzen ist, oder aber ein eigenes keltisches Namengebiet, dessen Namengebung mitteldalmatische Namenelemente übernommen hat".

[37] Po J. Wilkes-u Dalmatia, 283, rimski grad se nazivao *Maluesa;* po F. Papazoglu, ŽA VI/1, 1957 = ŽA VII, 122, jednostavno *Malua,* kao i glavno mjesto provincije *Dada Maluensis* (pri tome kaže, moguć je direktan odnos između te provincije i našeg municipija posredstvom naših kolonista-rudara u Daciji), dok I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 253. i bilj. 36, ime izvodi iz keltskog *Malva* (iz +*Mal-ava,* A. Holder, Altcelt. Sprachschanz, s. v. *Malva, Mahanus)* i ima hidronimsko značenje. P. Skok, Etim. rj. II, JAZU, 1972, 668, naš hidronim *Mlava* izvodi iz *Malva,* za koji kaže da je predslavensko ime, cf. D. Vujičić, Hidronimi, (imsna voda) u iijevom slivu Drine, ANU BiH, Djela knj. 58, Odjelj. društv. nauka, knj. 33, Sarajevo 1982, 37, s. v. Pïva.

[S8] Usp. M. Zotović, Jugozapadna Srbija u doba Rimljana, Užički zbornik 2, 1973, 5—40: rimsko naselje je zauzimalo veći dio današnjeg sela Visibaba, s desne strane puta Požega — Titovo Užice, na prostoru dugom vise od jednog kilométra. Grad je, navodno, štitio i zemljani bedem. Na torn je arealu utvrđeno deset užih urbanih cjelina, a na Varošištu, izvan zidina, obilje rimskog građevinskog materijala. Gradska se nekropola, po Zotoviću, nalazila na lok. Blaškovina.

[39] Ostaci mozaika su nađeni na nekoliko mjesta, usp. Ć. Truhelka, GZM III 1891, 244. F. Kanitz, Römische Studien in Serbien, Wien 1893, 136. Usp. i Vesnik muz. i konz. NR Srbije, VI, 2, Beograd 1957, 3, sl. 1 — mozaik s motivom *pel'ta lunata.*

[40] Uz put prema Modrom Jadru i Srebrenici iznad Skelana.

gentilicij *Iulii* iz Titova Užica očito je da se radi o strancima, i to vojnicima, dok G. Alföldy za gentile *Claudius* smatra da pripada domorocima koji su ga dobili od Klaudija ili Nerona, vjerojatnije posljednjeg, zato što je, navodno, u njegovo doba „ovdje otkriveno značajno nalazište zlata"[41]. S obzirom da su *Claudii* iz Skelana bili *eq{uites) R(omani),* dakle da su pripadali senatorskom (viteškom) staležu, možda je bliže istini da su potomci neke bogate posjedničke obitelji iz Rima, kakvi su, na primjer, bili i *Catii* na Ilidži kod Sarajeva[42] i u koloniji *Scupi* CIL III 14548, Sporn. 71, 565). Svi Claudii na natpisima potječu iz vremena, kada je u Skelanima već postojao municipij:[43]

Skelani:	[___]*avius eq. R.c.v -----matris cf. Cl. Ca[___]*, WM XI, 152 d
	Cl(audiae) Cattae Cl(audia) Annia, ibidem, 158.
	Cl(audius) Maximus (podiže aru Silvanu), ib. 148.
Poznanovići:	*Claudi(a)e Hilar(a)e,* CIL 3, 12743 = AEM XVI, 138[44].

Najstariji sloj domorodaca (peregrina) s rimskim civitetom su Flavii. Građansko pravo im je (najvjerojatnije) podijelio Vespazijan sedamdesetih godina 1. st., otprilike u isto vrijeme kada su bile osnovane i kolonije u Sisciji i Sirmiju, no, ne treba isključiti ni Domicijana, koji je u rang kolonije podigao *Scupi (colonia Flavia felix Domitiand)* kod Skoplja[45], što je, u uvjetima spontane romanizacije, dosta rano. *Flavii* se nalaze u Skelanima i u okolici, te na jugu municipija. Iz Skelana su: *T. Fl(avius) Similis* i njegov sin *T. FI. Rufinus* iz 169. g. Istoj porodici imućnih domorodaca (zemljoposjednika) pripada *FI. Silvanus* koji je, po svoj prilici, identičan sa svojim imenjakom *Flavii Silvanus et Severus,* iz nešto kasnijeg doba. Nadgrobni spomenik *Seiae Fl(avii) Silvani servae* podigao je njen suprug *Scorpus,* takoder *servus.* Sejin nakit, a i sam spomenik svojim bogatstvom pokazuje da njihov robovski *peculium* nije bio skroman.

Najstariji gentile *Flavius,* Jos iz ranijeg principata (Alföldy, Personennamen, 41), nosi i *T. F(lavius) Silvanus,* dekurion i duovir iz Rudog na Limu, o kojem je bilo govora naprijed. Vjerojatno se i u ovom slučaju radi o zemljoposjedniku.

[4] G. Alföldy, Dalmatien, 154. Plin. XXXIII, 21: *invenitur aliquando* (sc. aurum) *in summa tellure protinus,* itd. ne daje oslonca za takav zaključak, usp. I. Bojanovski, Antičko rudarstvo, ARR 8—9, 1982, 91. — *Mir.* CIL III 6321=8336, Čačak: *L. Iul(ius) Maternus, centurio coh. VIII vol.* (iz 197. g.) i 8353, Užice: *C. Iulius Rufus, trib. coh. I mil. Delm.* (2. st.), prvi je postavio oltar /. *O. M. et Genio loci,* a drugi /. *O. M. Parthino.*

[42] D. Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, GZM L1I, 1, 1940, 17—18 = A. i J. Sašel, ILJug. I, 90.

[43] O senatorima ingenuima usp. G. Alföldy, Senatoren in der römischen Provinz Dalmatien, Epigr. Studien, V, 1968, 99. i dalje, i Dalmatien, 75 d, 83, 85, 110, 120. i 142, napose 154 (neke su domaće familije u 3. st. postigle i senatorski rang, npr. CIL III 8350, Karan), 156, 202. i 208. Cf. J. J. Wilkes, Dalmatia, 276 *(Catii, Claudii, Flavii,* sve obitelji iz istočne Dalmacije), 281 i 284. Isti, Equestrian Rank in Dalmatia under the principate, Adriatica 1970, 529 — 551. Najnormalniji put do viteškog i senatorskog statusa bila je služba u vojsci, kao primjer usp. D. Pinterović, Mursijac na britanskom Limesu, OZ XIII, 1971, 127—128: *praefectus alae Augiustae) P. Aelius Magnus, domo Mursa ex Pannonia Inferiore* (CIL VII 314). Vidi i bilj. 46 i 47. Cfr. i J Sašel, Senatori ed appartenenti alPordine senatorio provenienti dalle province romane di Dacia, Tracia, Mesia, Dalmazia e Panonia, u: Epigrafia e ordine senatorio II, Tituli 5, Roma 1982, 553 ss.

[44] G. Alföldy, Dalmatien, 154.i bilj. 28. J. Wilkes, Dalmatia. 281. Cf. C. Patsch, -WM BH XI, 1909, 152—4, br. 19, sl. 59 i 60 = GZM XIX 1907, 441—443, br. 19, sl. 22—23. Tu Patsch ukazuje i na analogiju (C. Ill 8350, Karan), pa zaključuje da su *Claudius Maximus* i *Claudia Catta* i *Annia* (Skelani) te *Claudia Hilara* (CIL III 12743, Poznanović) jamačno potomci oslobođenika i ostale čeljadi Klaudijevaca. Usp. i A. Premerstein, *Domus Furiana,* JÖAI, 1903, Beibl. Sp. 26 i d.

Čini se, naime, da su *Flavii* imali svoje posjede u raznim krajevima municipija. To bi potvrđivao i natpis iz Karana (Titovo Užice), iz nešto kasnijeg vremena (CIL III 8350)[46]. Na ovome se natpisu spominju *liberta FI. Tatta* i *servus Dazier* (?), koji su služili na posjedu kod Flavijevaca. *Fl(avia) Prisca* se ovdje naziva *c(laris-simà) f(emina),* što bi govorilo da se i jedna grana Flavijevaca uzdigla do senatorskog položaja[47]. Iz područja na desnoj obali Drine potječu još dvije potvrde Flavijevaca *(Gentillet, Dalmata).* Kasnijem Carstvu pripadaju i *Flavii* iz Starog Broda na Drini i Klašnika kod Višegrada, kao i vrlo oštećeni natpis *Fl(aviaé) Albae* (?) iz Skelana.

Skelani: *T. Fl(avio) Simili IIvir(o) q. q. (-----) T. FI. Rufinus fil(ius)* (169. g) C. 3, 14219, 10 = WM XI, 1909, 154, si. 61 i 62[48].
Flavi(i) Silvanus et Sevens p(atri), C. 3, 14219, 12 = WM Xi 160 d., si. 73.
S]eiae Fl(avii) [S]ilvani serv(a)e, C. 3, 14219. 13 = WM XΓ 158 d, si. 70.
[Fl(aviae?)All]bae (?) WMXI, 159 d, si. 72.

Karan: *Fl(aviae) Tattae .... Fl{avid) Prisca c(larissima) f(emind),* C. 3 8350 = Sp. 71, 226 = 98, 1941—48, 243 d. Usp. Patsch, WM XI 153. Vidi i bilj. 46. Cf. ILJug. III n. 1507.

Požega: *Fl(avia) Gentilla,* C. 3, 8349 (1670), ulomak.

Tubići: *Fl(avia) Dalmat{a),* Sp. 71 (1931), 84.

Rudo: *T. FQavius) Silvanus dec. m. muni. FI,* Sp. 77, 16, br. 19. Cfr. ŽA VII, 1957, 114—122, posebno p. 118.

Stari Brod: *Fl(aviusl) Bat[o]?,* Sp. 77, 1934, 16, br. 20. *Cf. F.* Papazoglu, ŽA VII (1957), 117—118 (revizija natpisa).

Klašnik: *Fl(avius?) [* ___], Sp. 77, 14—15, br. 17, fragment.

Crvica: *T. Fl{avius) Alba[nus* (ara IOM), ČIG VII (1967), 41-42, si. 1.

Nisu poznate sve okolnosti koje su dovele do relativno ranog formiranja municipija u ovom čisto autohtonom *(indigenae)* području u unutrašnjosti provincije Dalmacije. Moguće se to dogodilo u vezi s prometom na Drini i eksploatacijom tamošnjih prirodnih resursa (srebro, olovo, cink itd.), ili možda zbog toga što su Rimljani ovdje još od početka uspostavili dobru saradnju s lokalnim stanovništvom, odnosno njegovom plemenskom aristokracijom[49].

Usp. ovdje bilj. 46. Pojava imena *Hilarus, Hilara* i njihovih izvedenica u vezi je s metroačkom reformom Antonina Pija, usp. J. Medini, Salonitanski arhigalat, RFFZ, sv. 20, 1980/81, 24, bilj. 37, i Povijesno-religijska osnova širenja imena Hilarus-Hilara i njihovih izvedenica u Saloni, Disp. Sal. II u VAHD, 77, Split 1984, 103—120 (na franc).

[45] M. Mocsy, Moesia Superior, 29, 62—75.

[46] CIL III 8350 = Spom. 71, 226. i 98, 244, Karan: *Fl(aviae) Tattae libertae et nutrici. . . FI. Prisca c(larissima) f(emina) et Dazieri vil(ico) vivo.* G. Alföldy, Personennamen, 186, ispravlja u *Dazi[o] fr(atrï) i(psius) vil{ico).* Vidi bilj. 79.

[47] N. Vulić, ad no. CIL III 8350 = Spom. 71, 226. i 98, 243, daje (nešto) drukčije čitanje. Što se, pak, tiče velikih posjeda, usp. M. Rostovcev, (Rostovtzeff), Storia economica e sociale, p. 274, br. 64, i R. Syme, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940. Usp. G. Alföldy, dj., nav. u bilj. 43, 136, pozivajući se upravo na CIL III 8350. J. J. Wilkes, Dalmatia, 274—277: dobar je dio zemlje do 3. st. u rukama veleposjednika, kao što su *Catii* (Ilidža), *Claudii* (mun. Malvesiatium) i *Flavii* (isto); kod Ulpijane su bila velika imanja porodice *Furii* (Domus Furiana), sve senatorske porodice u istočnoj Dalmaciji i Meziji. Usp. i bilj. 43.

[48] CIL III 14219, 10, naveden ovdje u bilj. 15. Cf. K. Patsch, GZM XIX, 1907, 443—444, si. 24 i 25 = WM BH XI, 1909, 154, si. 61 i 62. — Postavljena 169. god.

[49] App, JU. 16 ne spominje Dindare, ali govori o nekim drugim plemenima u Iliriku koja su Rimljane 35. g. pr. n. e. prihvatila bez otpora.

Ostali peregrini su građansko pravo dobijali postepeno i pojedinačno *(viritim),* u skladu s hodom romanizacije. *Ulpii* su vrlo rijetki, svega tri slučaja u Gorobilju, Visibabi i Crvici[50]. I gentilicij *Cocceius,* po caru Nervi, i inače vrlo rijedak u Dalma ciji, dolazi jedanput — *Cocceia Maxima* (kod Skelana)[51]. Čini se da su Aelii, koji se ovdje javljaju desetak puta, raspoređeni razmjerno podjednako kao i u susjednim municipijima, u Rogatici i Pljevljima, no ne možemo se oteti dojmu da je to samo manji dio građana elijevskog porijekla.

Skelani: *P. A[el(ius)1 ■ ■ ■ ■] , pri[nceps civ(itatis)] Dinda[rior(um)],* WM XI 1909, 156—157, si. 66 (frg.).

Crvica: *!A]e[l(ius)] Lucius, Ulp(iae) Cat[t]ae coniugi,* WM XΓ, 178, si. 127 = = C. 3, 14219, 18.

Visibaba: *T. Aelius Martialis,* C. 3, 8339.

(Poïega) *P. Aelius Quintilianus, dec. m. Ma...* P. *Aelius Maximus, P. Aelius Silvanus i Aelia Tattaia,* C. 3, 8342 (1672).

Požega: CIL III 8341 (frg.), cf. ILJug. III n. 1489 (izgubljen).

Ježevica: *T. Aelius Maximus, Aelius Vigor, Aelia Maximilla* i *Aelia Genthena,* C. 3, 14611.

Gorobilje: *Aelius Proculus Kapitonis* (f.) i *Aelia Proculina,* C. 3, 8346 (1669).

Karan: *P. Aelius Maximus, P. Aelius Proculus* i *P. Quintilianus,* C. 3, 8340. *Aelius Victor,* C. 3, 8343.

Vrutci: *M. Ae(lius)* (?) *[T]itius comparQ) et sibi,* JÖAI 7 (1904), 9, br. 11 = Sp. 98, 242, br. 477, cf. ILJug. III n. 1506 (3. st.).

Bajina Bašta: ? *Ael(ius) Aper [b]f. cos.* (ara IOM, Iunoni, Minervae), Sp. 93. 149, br. 17, si. 19 = Sp. 98, 2, br. 2. Vjerojatno dovučen iz Skelana[62].

Radoinja: P. *Ael(ius) Pla(d)omen(us),* Spom. 71, 1931, 251 = VAHD 52, 1950, III prilog p. 48 adn. 44 = ILJug. I br. 68.

Priboj: *T. Ael(ius) Lavianus* Starinar 1 (1950), p. 183. (Džurovo).

Najbrojniji građani domorodačkog porijekla su Aurelii, među kojima se, s obzirom na sticanje civiteta, mogu razlikovati dva sloja, oni s predimenom *(praenomen) T(itus),* kao, na primjer, *T. Aurel(ius) Marcus,* iz Vranjana (CIL III 8344)[53], koji su rimsko građansko pravo dobili od Marka Aurelija[54], i oni bez prenomena, koji su, civitet najvećim dijelom dobili tek od Karakale[55], kada su civitet stekli svi slobodni građani — peregrini Carstva. Na našim spomenicima po jednom se spominju i *M. Aur(elius)* (CIL III 14607, 1) i P. *Aur(elius)* (CIL III 63116). Najveći broj Aurelijevaca je zabilježen na srbijanskom dijelu municipija, njih 25 od ukupno

[50] CIL III 8352, Gorobilje (Ulpia Enena (?).; *Ulpia Catta* WM BH XI, 1909, 178, Crvica i *Vlpiia) [U]rsa* CIL III 8345 (?), Visibaba. Za Ursa v. bilj. 7. *Ulpii* su i dvojica benefleijara iz Skelana (CIL III14218 i 14219). U *mun S. . .* kod Pljevalja poznato je osam Ulpijevaca. Gentilicij se javlja i u Rogatici. Za ilirsko ime *Enena* v. D. Rendić- Miočević, Onomastika, VAHD, 52/1935—1949 (1948), 12.

[51] D. Sergejevski, GZM XLII, 2, 1930, 164, 11 = A. i J. Šašel, ILJug. III, 1523 (revi zija cïtanja).

[52] Natpis *{Aelia T. . .)* pripada već području Domavije, D. Sergejevski, GZM LU, 1, 1940, 25 = A. i J. Šašel, ILJug, I, br. 83. Vidi i bilj. 30. Vidi i CIL III, 8341, Požega (frg.).

[53] Njega valja razlikovati od imenjaka iz Prilipca koji je bio vojnik, N. Vulić, Spom. 98, 1941—48 n. 327 ima *vet(eranus).* D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, 152 *ve{teranus).*

[64] G. Alföldy, Dalmatien, 153. J. J. Wilkes, Dalmatia, 282. Alföldy na navedenom mjestu kaže: *Das Praenomen Titus spricht eher für Marcus; es handelt sich hier wahrscheinlich um das Praenomen seines Adoptivvaters* (podv. I. B.) (S. 153).

[55] Ibidem.

34 epigrafske potvrde. Po tome bi te moglo zaključiti da je ovaj dio gradansko pravo dobio poslije područja na lijevoj obali Drine. Gentilicij *Aurelii* nose slijedeći domorodci :

Skelani: [■···] *miunicipii) M(al. . .) Ilv[i]ratu fu[n]cto Aur(elius) [....] Aur(elius) [* ---- , WM XI, 1909, 155, sl. 63—65, fragmentarni natpis.
Aur(elius) Licinius dec, Aur(elia) Thana patrono (üb) WM XI 157—158, sl. 68.
Aur{eli. .) M[.........., C. 3, 14219, 11 = WM XI, 161, sl. 74.
A]ur{elius ili *-elia) Muc[. . . .,* WM XI, 161, sl. 76[56].

Crv■;.-. *T. Aur(elius) Baebian[us]* , GZM 1940, 163—164, T. IX, sl 11
T. Aur(elius) Albanus, *ČIG. VII. 43.*

Arilje: *T. Aur(elius) Proculus C.* 3, 8338 (6317) = ILJug. III n. 1498.
Aur(elius) Lic{inianusT), C. 3, 12717 Gradina kod Arilja (ara Libero patri die.) = ILJug. III n. 1499.

Visibaba: (Požega) *Aurelii Baeta, Aioia, Pinenta, M. Memor, Baeta, Vindex* i *Supera,* C. 3, 14607, 1 (6315, 8348, 12719).
Aurelia Varra, C. 3, 8339.

Požega: *Aur[* ----] *Capito Ilvir mun.* C. 3, 8345, p. 2328, 116 = ILJug. III, 1986, n. 1501 (2. st.).
Aur------(frg.), C. 3, 8341 = ILJug. III n. 1489.

Gorobilje: (Požega) *T. Aurelius Proculus* (ara IOM), C. 3, 14608—9 = Sp. 98 (1941—1948), 152, br. 231.
Aur{elius) Lucretius, C. 3, 8351.
P. Aur(elius) Quintinus, C. 3, 8352 (6316).
Aurelia Severina, C. 3, 8346 (1669).

Ježevica: (Požega) *Aurelia Maximilla* (i Aelia Maximilla, v. naprijed), C. 3, 14611.
Aur(elius) Valerius, Sp. 47 (1909), 183 (stranac).

Prilipac: (Požega) *T. Aurel(ius) Marcus ve{teranus1),* Sp. 98, 157, cf. Sp. 93, 152, sl. 22[57]. G. Alföldy, Personennamen, 51 ima v. e. = v(ir) e(gregius).

Vranjani: *T. Aur(elius) Marcus, Aur. Albanus, Aur. Lupus,* C. 3, 8344 (1671).

Užice: (Mačkat?) *T. Aur(elius) Nigrinus sac(erdotalis^),* Sp. 71 (1931), 226 = 98, 248.
T. Auryelius) Provincialis ob honorem Ilviratus (ara Lib. patri Cap.) C. 3, 8354 = Sp. 98, 248, br. 487.

Karan: (Užice) *T. Aur(elius) Victor, Memor* (fragment), C. 3, 8347.
Au]re{lio) (fragment), Sp. 47 (1909), 186. Cf. GZM 1934, 17, br. 12 i AEM X, 214, sl. 6, usp. ILJug. III n. 1508.
Aurelia Anna, Aur. Marciana, C. 3, 8340, cf. ILJug. Ill n. 1510.
Aurelia Nindia, Aur. Paulina, C. 3, 8343; cf. ILJug. III n. 1509.
Aurelia Dussona, JÖAI, 7 (1904), Beibl. 9 = Sp. 98, 242, br. 477. Spomenik je postavio *M. Ael. Titius compari* (v. naprijed). Cf. ILJug. III n. 1506, Karan.

Bioska: (Užice) *Aurelialaca(arzlOM),* C. 3,14619, usp. p. 2328, 116, = Sp. 98 (1941—48) 239, br. 472.

[56] Iz Skelana je i ara koju je postavio konzularni benefieijar *L. Aurelius Lupus,* WM XI, 149, po svoj prilici Italik. Inače je kognomen *Lupus* vrlo proširen.
[57] Bilj. 53.

Aur(elius) Dasius Ilvir ara IOPar(thino), C. 3, 14613 = Sp. 98, 239. br 473.

Vrutci: (Užice) *Aurelia Iaca* (ara Lib. p.), C. 3, 12718, usp. p. 2328, 116, (ista osoba? v. Bioska).

Tubići: (Kosjerić) *T. Aur(elius) Silvanus, dec. m., T. Aur. Proculus,* Sp. 39 (1903), 88, cf. ILJug. III n.1471.
Aurelia Silvina, Sp. 71 (1931), 84, cf. IL Jug. III n. 1472.

Priboj: *Aurelia Madus(s)a, Aur(elius) Mauritianus,* Sp. 71, 1931, 131.
Aur(elio) Fus(co) fi(lio) Aure{lia) Fus[ca] Spom. 98 (1941—42) 160 n. 331 (Džurovo).

Bajina Basra: *T. Aur(elius) Mena(n)d{er1\,* C. 3, 8357 (6319), stranac (Grk?), provenijencija spomenika Skelani (?).

Stitarevo Donje: *Aurel(ius) Calvus,* Sp. 77 (1934), 13—14, br. 15, sl. 15. Usp. GZM 1934, 20, br. 17.

Štitarevo Gornje : *Aure(lius) Gallus, Aurelia Madus[sa], Aurel(ius) Capito,* AEM XIII, 210 = XVI, 87 = C. 3, 8376 c (12751), = GZM 1934, 20, br. 20, T. III, 21. Spomenik nije iz Višegrada.

Misajlovina: (Rudo) *T. Aurelius Silvanus, dec. Ilvir munïcipi Malvesiati[u]m,* item *Aurelii Silvanus, Propinquianus, B[a]eta, Iunior* (filii), ARR VI (1968), 243, sl. 4 i 5 = ILJug. II (1978), 72, br. 621.

Gentile Septimius se javlja samo jednom, i to u Osatici nedaleko od Skelana (C. 3, 14219, 20: *Victor, Matisa)*[58].

Ako, dakle, izuzmemo (dosta) rani postanak municipija u Skelanima (negdje su u isto vrijeme Flavijevci osnovali i *municipium Bist. . .* u srednjoj Bosni i *mun. Raetinium* u Golubiću na Uni), sve ostalo se razvijalo u skladu s razvitkom spontane romanizacije, što odgovara društveno-političkom razvoju i u ostalim dijelovima unutrašnjosti provincije Dalmacije. Potrebno je, ipak, istaknuti jednu pojavu: vlast je u municipiju držao romanizirani sloj domorodaca, regrutiranih iz odličnijih rodova, ili — kako bi rekao M. Pavan — *piccola borghesia,* koju nazivaju i plemenskom aristokracijom.

Necarski gentiliciji kod domorodaca su (dosta) rijetki. Strand su ovdje bili rijetki, najčešće kao predstavnici centralne vlasti u municipiju, kao već navedeni *M. Ulpius Gellianus, curator* (GZM 1940, 20), te nekoliko beneficijara. Od italskih (necarskih) gentilicija pojedinačno dolaze *Valerii, Hostilii, Calpurnii, Barbu, Sergii, Attii(l)* i *Vet(t)ii*[59]. Među carskim gentilicijima možda su Italici i *Claudii,* o čemu je već bilo govora. Značajno je da municipalni magistrati ne nose nijedan od italskih gentilicija. Neki od njihovih nosilaca očevidno su domorodačkog porijekla, kao *Vet(t)ius* i *Barbius,* jer imaju domaće kognomene[60]. Domoroci su, izgleda, i *Valerii,*

[58] C. Patsch, WM BH XI, 1909, 178, sl. 130 = GZM XIX, 1907, 465—466, br. 1, sl. 93 — monumentalna stela sa šest polufigura u dva reda iz Osatice (Srebrenica) na Drini (3. st.).
[59] Za svog privremenog boravka vojničke su natpise ostavile COH 1 MIL DELM u Titovom Užicu i COH VIII VOL (iz 197. g.) u Čačku, G. Alföldy, 1962, 268. i 270, ali to ne mora značiti da, bar u l.st., nije bilo vojnih posada u ovome području. Nema potvrda ni o regrutiranju domaćih ljudi u kohorte i legije (za natpis Spom. 93, 152=Spom. 98, br. 327 iz Prilipca v. bilj. 53). Dindari se, inače, ne spominju u vojsci ni izvan provincije. U blizini Čačka je prolazila zapadna granica Mezije (prema Dalmaciji), ali je neizvjesno kojoj je provinciji rimsko naselje u Čačku pripadalo, usp. A. Mocsy, Moesia Superior, 15. i 207. O pripadnosti Kraljeva, ibidem, 36. Kosmaj bi prije pripadao Panoniji nego Dalmaciji, F. Papazoglu, ŽA VII, 122.
[60] *Vetius Daza,* Sp. 71 (1931), 226, br. 597, Bêla Crkva kod Titovog Užica; *Barbius Plator,* AEM XVI, 138, Poznanovići kod Skelana (supruga mu je *Claudia Hilara,* usp. bilj. 44).

iako nose tipičan italski gentilicij, koji su mogli dobiti po nekoj italskoj zemljoposjedničkoj familiji[61]. Nešto slično bi se moglo kazati i za gentile *C]alpur[nius]* iz Crvice kod Skelana (C. 3, 14219,17=GZM 1907,465,sl.90).[62] *Sergius* i *Hostilius,* obaiz Skelana, oba Italici[63], kako izgleda obojica vojničkog statusa. Dva puta dolazi i gentilicij *Attius,* ovdje u ženskom obliku *Attia* (Actia?) i *Atta (liberta)*[64].

Kako se iz prednjeg pregleda vidi, u 2. se st. imenska formula domaćih razvijala na rimski način, po sistemu *tria nomina,* dok su se domaća imena samo ponekad sačuvala u kognomenu, najčešće ženska: *Aioia, Anna, Annia, Baeta, Bato, Catta, Dalmata, Dasius, Dussona, Genthena, Gentilla, laca, Madussa [Madus(sa)], Nindia, Pinenta, Tatta, Tattaia* i *Varra (Varro* m.)· Neki, pak, kognomeni, kao što su *Lupus, Maximus*[65]*, Nigrinus* (?), *Silvanus, Similis, Victor, Vigor* i drugi, u stvari, i nisu ništa drugo nego kalkirana domorodačka imena. Ipak se najčešće javljaju kogno-mina koja su bila rasprostranjena po cijelom Carstvu (italska, keltska, hispanska, orijentalna i druga)[66], što već odražava visok stupanj romanizacije dindarskog društva. Sličan, ako ne i identičan, procès odvijao se i u oba municipija na jugu od dindarskog područja, u Kolovratu (Prijepolje) i Kominima (Pljevlja).

Zanimljiv slučaj pruža i nova stela iz Skelana koju je *Can(ius) Dasa{s)* postavio majci *Ammatae* (Ammat(i)sae?), GZM NS 38 (1983), 103 dd. n. 4. Sin na njoj nosi italski gentile, a kognomen ilirski. Iz Skelana je i ara Jupitru, Junoni i Minervi koju je postavio *M. Alp(ius) Canius bf. cos. leg. I Adiut.* CIL 14218 = WM 9 (1904), 145, u čijoj onomastičkoj formuli *Canius* dolazi kao kognomen, a ne kao gentilno ime. Natpis potječe iz kasnijeg principata (3. st.), kao i natpis koji je postavio Can-(ius) Dasa(s). Inače, *Canius* kod domaćih nije potvrdeno ni u jednom ni u drugom svojstvu. Nije li, možda, *Canius* Dasas potomak spomenutog beneficijara M. Ulpija Kaniusa što ga je ovaj imao s domaćom djevojkom? Ni kognomen *Ammata* ni *Ammatisa* nije dosad poznat u ilirskoj (ni u keltskoj onomastici), a latinski kognomen *Amata* (ne Ammata!) poznat je samo iz Risna (CIL III 1734= 12785)). Bio bi ovo **lijep** primjer miješanja domaćih sa strancima putem konubija.

Autohtoni elementi se naziru i u religiji, nešto jače u istočnom nego u zapadnom dijelu municipija. U Skelanima i oko njih dedikanti su najčešće službene osobe, a posvete su naslovljene Jupitru, najboljem i najvećem (IOM), moćnom gospodaru rimskog Panteona, samom ili u zajednici s Junonom i Minervom (tzv. Kapitolijska trijada), a ponekad i s Marsom[67]. Posvete domaćim božanstvima Silvanu i Liberu[68] su rijetke, prvome je aru podigao *Cl(adius) Maximus,* vjerojatno domorodac, a drugome nepoznati dedikant[69]. Konzervativnost sredine vise dolazi do izražaja u posmrtnim kultovima i umjetnosti vezanoj za taj kult[70].

Čini se da veća religiozna konzervativnost izbija iz spomeničkog fonda u istočnom dijelu, gdje se, po nekim shvaćanjima, u posvetama *IO Parthtino* i *L(ibero) p(atri) Cap* ■ ■ ■ susreću očiti primjeri vjerskog sinkretizma, u kojima su se sačuvali sirvivali domaćih kultova. Restitucija kratica CAP, ili samo C, u *Cap{edunensis)* zasniva se na Strabonovoj vijesti o Kapedunumu i Eorta (VII 5, 12), gradovima Skordiska. Prvi je Patsch kraticu *Cap . . .* izjednačio s imenom skordističkog grada Kapedunuma *(Capedunum)*[71]*,* o kojem će još biti govora. I Jupitrov epitet *Parthinus* je doveden u vezu s Partinima, ilirskim plemenom, koje neki lociraju u okolicu Užica[72]. *Ex vota* IOM Parthino su prinijeli dedikanti: *Aur. Dasius II vir* (CIL III 14613, Bioska) i C. *Mius Rufus, trib. coh. Imil. Delm.* (CIL **III** 8353, Titovo Užice), a Libero patri *T. Aur. Proculus* (CIL **III** 8338, Gorobilje), *Aur. Lic(inianus1)* (CIL **III**12717, Gradina kod Arilja), *Aurelia laca* (CIL III 12718 usp. p. 2338, 116, Vrutci) i *T. Aur. Provincialis* (CIL **III** 8354, Mačkat). — O Jupitru Partinskom usp. C. Patsch, Klio, 31, 438. d., gdje senavodii ostala literatura; A. Mayer, Die Sprache, s. v. *Parthini, Partheni* i F. Papazoglu, ŽA VII, 120, koja smatra da se — kao i u slučaju kratice CAP iz Užica — radi „d'un ethnique de tribu, semblable à l'épithète Parthinus de Iuppiter Optimus Maximus sur quelques monuments de la région".

Posvete, dakle, *Lib(ero) p(atri) Capiedunensi'ï)* podigli su odreda domaći ljudi, svi s gentilicijem *Aurelii*[73]*,* dok su od dvije posvete Jupitru s epitetom *Parthinus* jedna postavljena od domaćeg čovjeka *(Aur. Dasius Ilvir),* a druga od tribuna COH I MIL DELM, koja je samo privremeno garnizonirala u Titovom Užicu[74]. *Ex*

[61] Takvi su: *Q. Valerius Satianus,* JöAI, 12, 1909, Beibl. 199 = Spom. 98, 241, Karan i *Valeria Bersa,* CIL III 8345 cf. p. 2328, 116 = Spom. 98, 151, Visibaba. *Bersa* je, očito, *doma.ći(wohl keltisch G.* Alföldy, 165) kognomen, a vjerojatno i *Satianus,* koji se spominje samo ovdje, usp. G. Alföldy, Personennamen, s. v. *Satianus.* Jedan Valerius je poznat i s Rudnika u Meziji, Sp. 47, 183: *Aur. Valerius arc. f(isci) D(alm).* Usp. i bilj. 78.

[62] *Calpurnii* u Liburniji (Pag) imaju gentile po poznatoj rimskoj obitelji Kalpurnija Pizona, koji su u Liburniji imali velike posjede, cf. J. Šašel, Acte des IV. Internat. Kongresses, 363 i d. i M. Suie, Zadar u starom yijeku, 250. Usp. A. i J. Šašel, lLJug. I, 90, br. 260 s Paga. Ne bismo smjeli posve isključiti ni prisutnost Kalpurnija kao posjednika na Drini, ali potvrda nema.

[63] Prvi: *G. Sergio) Iu[li]ano (centurioni) ? fr (umentario) l(eg.) I,* WM BH XI, 1909, 157, si. 67 = GZM XIX, 1907, 447, br. 24, si., 30, a drugi je u Skelanima postavio *ex voto Transita dei M[ithr(ae)],* po svoj prilici vojnik, vjerojatno beneficijar, ibidem 148, si. 53 = GZM XIX, 1907, 438, br. 13. si. 16 = CIL III 14219,8.

[64] *Vet(iae) Attae lib{ertae), L. Prisca et Vet(ius) Daza servi vilici,* Spom. 71, 1931, 226, br. 597, Užice. Usp. *Attiae Balbiae* (Balbae?) iz Misajlovine kod Rudog, I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 243 = A. i J. Šašel, ILJug. II, br. 621. Kognomen dolazi i u obliku *Actia, Attia* i *Atta.* 1. Bojanovski, ibidem. S obzirom na epihorsko porijeklo ostalih članova obitelji *(L. Prisca* i *Vet (ius) Daza,* oboje *servi vilici,* i Atta je (vjerojatno) domaće ime. — Pojedinačno dolaze i *Das(s)ius,* inače ilirski kognomen, rjeđe gentile (G. Alföldy, Personennamen, 185) i *Antonius,* ukoliko je ovaj gentilicij dobro restituiran u WM BH XI, 1909, 157, br. 23 = GZM XIX, 1907, br. 23. Inače *Antonii* su u Dalmaciji pretežno Italici, kasnije i orijentalci, G. Alföldy, ibidem.

[65] Usp. D. Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije (II), ŽA 13—14, Skoplje 1964, 104. i dalje.

[66] Takva su *Severus, Silvanus, Similis, Rufinus, Titius* (?), *Lucius, Proculus, Provincialis* itd. Ukoliko je područje municipija i bilo keltizirano, teško je odvojiti komponente, pa reći ovo je keltsko a ovo ilirsko. Ono što A. Mocsy 1959, 143, kaže za Panoniju može se, *mutatis mutandis,* primijeniti i na srednje Podrinje: ako je i bilo miješanja, simbioza dvaju etnosa je bila završena mnogo prije dolaska Rimljana, a trajala je dva do tri stoljeća.

[67] *Iuppiter* sam: WM BH XI, 1909, 144, br. 1; 147, br. 7; Spom. 93, 146, br. 14; 148, br. 16 i 149, br. 17; ČIG VII, 43, br. 1, Crvica; *lovi Iunoni Minervae,* WM BH XI, 1909, 145, br. 2 i 3; *IOM et Marti Aug,* WM BH XI, 1909, 145, br. 4; 146, br. 5; *Marti Aug,* WM BH XI, 1909; 146, br. *6; Lib(ero)pat(ri),* WMBHXI, 1909, 147, br. 11; *Silvano,* WM BHXI, 1909, 148, br. 12; *Trans-(itu) dei M[ithr(ae)],* WM BH XI, 1909, 148, br. 13; *Aesculapio et Ygieae Aug(ustis),* Spom. 93, 147, br. 15, sveiz Skelana iokolice. Aru I. O. M. iz Crvice podigao je *T. FI. Albanus,* ofevidno domorodac, a aru *Silvano* iz Skelana *Cl. Maximus,* takoder romanizirani indigena.

[68] Potvrde o kultu Silvana i Libéra na kamenim spomenicima su rijetke. O njihovu kultu kod Ilira u BiH usp. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 128—163 *(Silvanus, Diana)* i 137 *(Liber).* Usp. i kartu I.

[69] O metamorfozi *Ampelusa* iz Starog Broda na Drini usp. D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 21—23, posebno br. 24, si. 8.

[70] C. Patsch, WM BH XI, 1909, 165 = GZM XIX 1907, 453. D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 27—37. F. Papazoglu, ŽA VII, 115 i d., I. Bojanovski, ARR VI, 247. i d. Usp. I. Čremošnik, radovi nav. u bilj. 33.

[71] C. Patsch, Die Städte Mal... und Cap... in Ostdalmatien, Jahreshefte 5, 1902, Beibl. 41—42. Usp. M. Pavan, Ricerche, 142—143. F. Papazoglu, ŽA VII, 119. i d.

[72] E. Swoboda, Klio 30 (1937), 292 smatra da su kult Jupitra Partinskog ovdje uveli vojnici. Sažeti pregled pitanja daje M. Pavan, Ricerche, 143, biij. 1.

[73] Usp. F. Papazoglu, ŽA VU, 120, bilj. 18 i 19, i F. Papazoglu 1969, 284, bilj. 313 i 315.

[74] V. bilj. 72.

vota Lib(ero) p(atri) Cap(edunensil), kako je već istaknuto, postavili su odreda domaći ljudi: *T. Aur. Provincialis ob honorem Ilviratus* (CIL III 8354, Titovo Užice) i *T. Aurelius Nigrinus* (Spom. 71, br. 598 = 98, str. 248, Titovo Užice). Posvetu pak *Io(vi) C. . .* (CIL III 14608, 9 = Spom. 37, br. 68, Gorobilje), postavio je T. Aur. Proculus, a */. O. C(ohortalil)* ili *C(apitolinol) s (acrum) P. Ael{ius) Pla[tor. . .* (Spom. 71, br. 251, Radoinja). Još se susreću i Jupitrove specifikacije kao Fulgerator i Cohortalis[75].

Što se tiče posmrtnog kulta, vidjeli smo da se na području cijelog municipija podjednako javljaju iste forme spomenika sa istim motivima posmrtne daće, Atisa, Genija i drugih sadržaja, po čemu se ovo područje i izdvaja kao posebno i specifično u etničkom i kulturnom pogledu[76].

Sudeći, dakle, po domorodačkoj osobnoj antroponimiji, po kultovima i posmrtnom kultu napose, nošnji i nekim drugim elementima duhovne kulture[77], istočni, brdoviti dio municipalnog teritorija pokazuje (nešto) veću konzervativnost od zapadnog. Uostalom, taj je dio i rimski civitet dobio nešto kasnije, pa na njemu prevladavaju *Aelii* i *Aurelii.*

Na cijelom teritoriju municipija su prevladavali tradicionalni oblici ekonomije, u kojoj su značajniju ulogu igrali robovi (i liberti), što dobro potvrđuje i epigrafski materijal. To znači da se privreda ove političko-upravne zajednice, koja je bila oslonjena na djelomično plovnu rijeku, bazirala u prvom redu na stočarstvu i zemljoradnji, napose na velikim posjedima. Vjerojatno je prevladavalo stočarstvo ekstenzivnog tipa, ali valja računati i sa šumarstvom, trgovinom i transportom po Drini, naročito voluminozne robe (kamen, kvarcit za staklarske peći, drvo, rudarski poluproizvodi itd.). Međutim, u ekonomici područja značajnu je ulogu imalo i rudarstvo, i to ne samo prije odvajanja Domavije, ali za to nema potvrda ni u izvorima ni u arheološkim nalazima. Makar i u manjem obimu, rudarske i talioničke djelatnosti je moralo biti i u gorovitom području Tare i Zlatibora. Veze su se, po svoj prilici, održavale i sa susjednim rudonosnim oblastima oko Kosmaja i Rudnika te oko Kolovrata na Limu[78].

Na velikim posjedima, koji su se očito sastojali od oranica (njiva), pašnjaka i šuma *(fundi, praedia),* radili su robovi i liberti, što potvrđuju i natpisi:

S]eiae Fl(avii) Silvani serv(a)e,[Sc]orpus maritus, WM XI, 159 (Skelani). = C. III 14219,13.

Aur(elius) Licinius. . . Aurielià) Thana patrono, WM XI, 157 (Skelani).

Fl(aviae) Tattae libertae et nutrici, Fl(avia) Prisca c. f. et Dazieri vil(ico), C. III, 8350 (Karan)[79].

[75] Dedikanti su: *T. Aur(elius) Marcus* (Spom. 98, n. 327 = 93, 152, Prilipac) i *T. Aur(elius) Proculus* (CIL III 14608—9, Gorobilje). Posvetu /. *O. M.* postavila je *Aurelia laca* (CIL III 14619, Bioska), čini se ona ista koja je posvetila i aru *Lib(ero) p(atri)* (CIL III 12718, p. 2328, 116, Vrutci).

[76] WM BH XI, 1909, 165 = GZM XIX, 1907, 453. Usp. GZM XLVI, 1934, 27. i dalje. Usp. ibilj. 70. F. Papazoglu, ŽAVII, 115.

" *Nakit:* WM BH XI, 1909, 159, si. 70, 71, i 72 = AEM X, 211; *nošnja:* ibidem, 164, si. 86 i 87 i br. 21, 28, 49, 50 itd; *ornammtika:* GZM XLVI, 1934, 33—35.

[78] A. Mocsy, Moesia Superior, 207. — Iz doline Morave oko Čačka jedan je put vodio preko Jezdina, B. Kanitz, 1892,147, na selo Negrišori u Dragačevu, pa obilazio Ovčarskokablarsku klisuru, i silazio u požešku kotlinu, usp. M. Zotović, Užički zbornik 2, 1973, 29. O rudarskoj djelatnosti svjedoče natpisi: *Aur. Valerius arc. f(isci) D(alm),* Spom 47, 183, Rudnik, i *S(ilvano) A{ugusto) Mercurius argenti actor,* VHAD 15, 1928, 37, Prijepolje.

[79] G. Alföldy, Die Personennamen, 186, ispravlja u *Dazi[o] fr(atri) i(psius) viliico)*. G. Alföldy, Die Sklaverei, 136. i d,, smatra da se u unutrašnjosti Dalmacije ropstvo svodilo na kućnu upotrebu robova. Njihova uloga u zemljoradnji nije bila značajnija, jer su osnovu zemljoradnje činili — sitni slobodni seijaci, a na posjedima „slobodni najamnici" (faglöhner) i zakupnici *{coloni).*

Aur{elius) Lucretius. .. slervus]"!, CIL III 8351 = ILJug. 1496 (izgubljen^).

Na nekim se natpisima javljaju imena pokojnika koji bi, bar jednim dijelom, mogli biti libertinskog porijekla, ali ine moraju: *Aur(elia) Varra, Fl(avid) Gentilla, Claudia Hilara* (C. 3, 8339, 8349, 12743), *Claudia) Cattaï Annia, Sarnus, Tryph(o)*[80] (WM XI, 152, 161), *Fl(avia) Dalmat(a)* (Sp. 71, 84) itd. Većina ih je domaćeg porijekla.

Municipij je osim riječnog puta, imao i inače dobro razvijenu prometnu infrastrukturu. Jedna je cesta iz Skelana vodila preko Visibabe u područje Zapadne Morave[81], pa je njime cijeli region oko Požege (pagus?) gravitirao svom administrativnom centru u Skelanima. Dobre su veze, preko Bosne, postojale i sa provincijskim, (upravnim) centrom u Saloni[82], s kojom je municipij na Drini imao žive odnose. U Saloni su umrla i dvojica njegovih magistrata, dekurion i duovir *T. Ael(ius) Martialis* (C. 3, 8339 = Sp. 39 (1903), 83, Visibaba) i dekurion *T. Aur{elius) Marcus* (C. 3, 8344, Vranjani).

Napokon, ukratko ćemo raspraviti i pitanje odnosa municipija Malvesiatium prema keltskom gradu Kapedunumu (Strab., VII 5, 12: *ἤσαν δε και πόλεις αὐτοῖς Ἐόρτα και Καπέδουνον),* koji se obično locira u Titovo Užice i tretira kao poseban municipalni organizam. Do takvog su zaključka došli neki istraživači upravo na osnovu restitucije spomenutog epiteta *C{apedunuml)* i *Cap(edunuml)* sa votivnih spomenika Libéra i Jupitra iz Titovog Užica i okolice[83].

S tim u vezi je F. Papazoglu upozorila da se na dosad poznatim epigrafskim potvrdama *Capedunum* nikada ne navodi kao municipij, nego (samo) kao lokalitet (grad ili možda *oppidum,* ili *castelluml),* pa kako je područje Užica, bez svake sumnje, pripadalo teritoriju municipija *Malvesiatium* — to potvrđuju natpisi iz susjednog Karana, na kojima se navode dva dekuriona *m{unicipii) Mal(vesatium)*[Si], Capedunum s naših spomenika se ne može identifkirati s Titovim Užicem. Stoga bi, po mišljenju F. Papazoglu, keltski *polis Kapedounon* (Strab., o. c.) valjalD tražiti na užem području plemena *Cap(. . .),* negdje na širokom teritoriju koji je bio pod administracijom malvezijatskog municipija. Etničko ime toga plemena javlja se kao epitet Libéra: *L{ibero) piatri) Cap . .)* = Cap(edunensi) i Jupitra *(loiyi) C . . .)* = = C(apedunensi), prvi iz Titovog Užica (Mačkat), a drugi iz Gorobilja, jugoistočno od Visibabe. Nema zato nikakve smetnje, zaključuje Papazoglu, da se područje Titovog Užica s posvetama *L. P. Cap . . .* (dolazi i *Lib. P. C. . .*) i *Io(vi) C. . .*

[80] *Trypho* je grčko ime, G. Alföldy, Personennamen, 314 = GZM XIX, 1907, 450, si 38 = CIL III 14219, 14 (frg), vjerojatno robinja, ali to se iz krnjsg natpisa ne vidi.

[81] Usp. bilj. 78.

[82] I. Bojanovski, 1981, 125—187, posebno 163—180. Usp. C. Patsch, Nalaz novca kod. Višegrada, WM BH VI, 1899, 251—252 = GZM IX, 1897, 526—528, i miljokaz u Štrpcima (Rudo) I. Bojanovski, ARR VI, si. 1 i bilj. 42. O infrastrukturi područja, vidi I. Bojanovski, Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, Godišnjak CBI — XXV, 1987, 71—182.

[83] Vidi bilj. 71. Iz epiteta *Cap...* prvi je K. Patsch restituirao toponim *Cap(edunum),* a zasniva se na Strabonovu podatku, (VII 5, 12) po kojem su Skordisci imali dva grada, Kapedunum i Eorta. Usp. C. Patsch, JÖAI 5, 1902, Bbl. 41—42. i Sitz. Ber. Ak. Wien, 214, 1, 84. Usp. D. i M. Garašanin, Arheološka nalazišta u Srbiji, Beograd 1951, 109, 113. i 210, i M. Grbić, Arheološki spome--nici i nalazišta u Srbiji I, 13. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 179. Navedenim hipotezama se usprotivila F. Papazoglu, ŽA VII, 121: „Cette localité n'était pas un municipe et probablement, ne s'appelait pas *Cap . . .",* itd. Cfr. nav. dj,, 119. i dalje.

CIL III 3340 i 8343. F. Papazoglu, ŽA VII, 121.

uključi u teritorij municipium-a Malvesiatium[85]. Pri tome se, navodno, ne radi o etniku rimskog grada u Titovom Užicu, jer se isti epitet javlja i u Gorobilju kod Visibabe, koji je sigurno pripadao malvezijatskom municipalnom području.

F. Papazoglu je ukazala i na mogućnost da su u imenu Justinijanove tvrdave *Kapomalva,* makar ona i bila u Dardaniji[86], sačuvana oba imena, ime plemena *Cap* .. . i municipija *Malvesiatium,* iz čega bi se — s obzirom na veze Dalmacije i Dacije — moglo zaključivati da je ime malvezijatskog centra (po mišljenju F. Papazoglu — bila je to Visibaba) glasilo *Malua,* kao i glavno mjesto provincije *Dada Maluensis* (C. 3, 13704)[87].

Potrebno je također istaći da su A. i J. Sašel u svom zapaženom prilogu o municipiju Malvesiatium iznijeli mišljenje da keltski lokalitet *Capedunum* (Capedounon Strab. VII 5, 12) valja tražiti negdje drugdje, i to u Gornjoj Meziji[88]. No, ukoliko je epigrafska analiza F. Papazoglu tačna, a po svemu se čini da jeste[89], onda, prema našem mišljenju, ne bi bilo zapreke da se Capendunum locira i u samo Titovo Užice, odakle i potječe najveći broj posveta s epitetom *Cap* . . .[90] Čini se da će pitanje ipak ostati sporno sve dok se ne pronađe natpis s potpuno ispisanim epitetom Libéra i Jupitra, koji bi riješio i pitanje radi li se o lokalnom etniku ili ne.

Kako se iz izloženog vidi, Skelani su bili jedan od rijetkih centara peregrinske *civitas* u unutrašnjosti provincije, u kojima je procès romanizacije relativno rano stvorio uvjete za formiranje jednog samoupravnog grada rimskog tipa. Stoga bi, možda, u Dindarima valjalo gledati jedno od onih ilirskih plemena koja su već od samog početka prihvatila saradnju s novom vlasti, kao što su bili *Pertheënatai* (Partheni?, Plin. III 143), *Bathiatai, Taulantioi, Kambaioi* i druga (App. 111. 16). Nisu li, možda, takvim odnosima doprinijeli i keltski ostaci (Skordisci) u zapadnoj Srbiji? Na žalost, Apijan ne spominje Dindare, a ni inače nam nisu poznata historijska zbivanja u Podrinju. Neki keltski elementi su se ipak sačuvali (antroponimija, toponim *Capedunum,* eventualno i *Kapomalva,* ali i pogrebni kult i drugo). *Cetera desideranturl*

85 Ibidem, 120. — Iz samog Titovog Užica su ovi rimskodobni nalazi: sarkofag sa Lipe, depo novaca, F. Kanitz, Rom. Stud,, 128—130. Natpisi CIL III 8353, 8354 i Sporn. 98, 247. d., Nalaze iz Titovog Užica objavili su N. Vulić- F. Ladek-A. Premerstein u Jahreshefte, III 1900, 176 d,, IV, 1901, 157. Cfr. Sporn. 71, 1931, 226. i 75, 1933, 75. = Sporn. 98. nn. 485—487.

86 Proc. de aed. IV 4 p. 120, 37 ed. Haury, usp. Vizantinski izvori za istoriju Jugoslavije, I, 60, br. 131a (F. Barišić).

87 Ibidem, 121—122. I. Bojanovski, ARR VI, 251, bilj. 31.

8S A. i J. Šašel, ILJug. II, 71—72: „In hac regione etiam quintum municipium Capedunum dico (CIL III 8354, Strabo 7, 5, 2) erat, tarnen aliquo loco in Moesia collocandum esse videntur".

89 Dj. nav. u bilj. 6, str. 120. Za natpise usp. nav. dj., 119, bilj. 16, 17 i p. 120, bilj. 18. Ista, Plemena, 284, bilj. 113 i 115.

80 F. Papazoglu 1957, nav. u bilj. 6, p. 120, smatra da se vjerojatno radi o etniku, ali ne o etniku rimskog grada u Titovom Užicu, jer isti epitet nosi i Jupiter iz nedalekog Gorobilja, pa na to dodaje: „II s'agit plutôt d'un ethnique de tribu, semblable ä l'épithète Parthinus de luppiter Optimus Maximus sur quelques monuments de la région".

XI

DOMAVIA — CENTAR RUDARSTVA RIMSKE ARGENTARIJE

Domavija je otkrivena u sklopu projekta na istraživanju plemenitih metala i otvaranja rudnika srebra, olova i cinka u području planine Kvarac, istočno od Srebrenice u istočnoj Bosni. Paralelno s otkrivanjem rudnih žila olova, srebra i cinka rudari su istražili i ruševine drevnog rimskog rudarskog grada. Tako js histo-rija otkrivanja ove rimske rudarske varoši kod Srebrenice usko povezana za početak savremenih geoloških istraživanja u torn dijelu Bosne.

Sve je počelo 1880. g., kada je u Beču bilo osnovano rudarsko društvo „Bosnia", kojemu je bio zadatak traganje za antičkom Argentarijom, poznatom s Tabule Peutingerijane, ali s praktičnom svrhom da se utvrde mogućnosti industrijske eksploatacije plemenitih metala u rudonosnom distriktu istočne Bosne — između Jadra i Drine. Taj je zadatak bio povjeren nadrudaru i iskusnom rudarskom poslovođi Ludvigu Ljudevitu Pogatschniku.

Ovom iskusnom stručnjaku je već od početka bilo jasno da je rudonosnom području oko izvorišnog dijela Majdanskog potoka i starim, već zarušenim potkopima na brdu Kvarac, najvišem izdanku srebreničkog vulkanskog masiva, najlakši prilaz od Drine tokovima Voljevačkog potoka i Saske rijeke[1]. Idući tim starim stazama, kaže M. Ramović, i sam poznati rudarski stručnjak, Pogačnik nije ni slutio da će otkriti već odavno zaboravljeni antički grad[2]. Najprije će mu pažnju privući tragovi starog puta kod sela Koštanovice, nadomak Gradine. Tragajući i dalje za starim kopovima i gomilama troske, Pogačnik će već u martu 1883. g., na mjestu gdje se kod sela Gradina sastaju Majdanski potok i Saska rijeka (od njih nastaje Bjelovačka rijeka, koja kod Han Bjelovca, nekih 4,5 km niže, utječe u Drinu), iznad jednog mlina zapaziti lijepo ornamentiran kamen, a u zidu toga istog mlina i uzidano kamenje od očvrsle andezitne lave, zajedno s ulomcima oklesane mramorne ploče i opeka crvene boje, kakve se ne proizvode nigdje. Zatim je naišao i na temelje porušenih zgrada, pa na gomile gradevinskog kamena i na jedan fragmentarni natpis I. O. M. ET GENIO LOCI. . ., sve tu kod sastavaka. Bio je to prvi natpis koji je izronio iz nanosa vjekova, na žalost još uvijek bez imena iščezlog grada.

Svjestan da je otkrio ruševine antičkog grada, Pogačtiik je toga dana u svoju radnu knjigu upisao: „Izgleda da sam našao antički grad. Mogla bi to biti Argentaria. . ."[3]

1 M. Ramović, Stari rudnici, Sarajevo 1981, 81.
2 M. Ramovié, Stari rudnici, 1981, 82.
3 Ibidem, 85.

Iskopine je uskoro obišao tada već afirmirani arheolog, inače i sam rudarski satnik, V- Radimsky, kojeg je zadatak bio da tu u Gradini, na mjestu otkrivenog grada, organizira sistematsko iskopavanje objekata. Taj je posao Radimsky povjerio upravo Pogačniku, koji će unaprijed, pored intenzivnih geoloških (rudarskih) prospekcija i kartiranja rudonosnih žila, voditi brigu i o istraživanju antičkih ruševina u Gradini kod Sasa.

Kada se u proljeće 1884. g. gradio put niz Voljevačku rijeku, bio je tu na sastavcima otkopan značajan kamen, u stvari počasna baza posvećena Luciju Domiciju Erotu, rimskom vitezu . . . upravitelju panonskih i dalmatinskih rudnika *(L. Domitio Eroti, viro ex equestris turmis egregio procurator] metallorum Pannon. et Delm . . . .,* CIL III 12721 = AEM XVI, 92), pokojemse vidjelo da jeu ovomgradu bilauprava svih panonskih i dalmatinskih rudnika. Iz nekih natpisa, koji su bili kasnije pronadeni, saznalo se da se otkriveni grad zvao — *Domavia,* odnosno tačnije *res publica* **ili** *municipium Domavianorum* (CIL **III** 12732), napokon i *colonia m(etalli) D(omavtani)* (CIL III 12728, 12729).

Do 1885. g. rudari su otkrili bogate i još nedirnute rudne žile; ujedno su napredovali i radovi na arheološkom istraživanju grada s njegovim ulicama, zgradama i talionicama. Bio je otkopan i priličan broj spomenika s imenima gradana ovoga drevnog grada. Na nekim počasnim bazama bila su uklesana i imena prokuratora, a na drugim careva, koji su možda i posjećivali ovaj za ekonomiku Carstva vrlo značajan rudarski distrikt.

Kada je 14. II1892. g. Lj. Pogačnik nenadano umro[4], nadzor nad iskopavanjem Domavije preuzeo je i završio rudarski povjerenik Eduard Vorliček. Do 1893. g. bili su uglavnom završeni svi radovi na istraživanju ruševina, a njihove je rezultate 1891—1894. g. objavio V. Radimsky[5]. Epigrafski materijal posebno su obradili A. Domaszewski i C. Patsch[6]. Kasnije nalaze iz Domavije i okolice objavljivali su Patsch, Sergejevski, Bojanovski[7] i drugi.

xxx

Rast Domavije i izgradnju komunalnih objekata u gradu najbolje ilustriraju građevinski natpisi carskih prokuratora *(procuratores Augusti),* koji su vršili nadzor nad radom rudnika i talionica srebra i olova oko Domavije. Prokuratori su se brinuli i za izgradnju javnih objekata u gradu:

Imp. [Cae]s. M. O[p]ell(io) Sever(o) M[ac]rin[o Pio Fel(ice)} Au[g]. p.m. trib. p. [co]s. . . . [+36 slova] /[5] *macellum vi ignis conflagr(a)tum curante Val. Supero*

[4] Ludwig Pogatschnik, alias Ljudevit Pogačnik, umro je u Sarajevu 14. II 1892. godine· Kraći *in memoriam* s podacima o njegovom radu u toku iskopavanja Domavije napisala je Redakcija Glasnika (urednik Kosta Hörmann), GZM IV, 1892, 84.

[5] V. Radimsky: a) Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM III, 1891, 1—19 = WM BHI, 1983, 218—253; b) Prekopavanje u Domaviji kod Srebbrenice god. 1891, GZM IV, 1892, 1—24 = WMBH I, 1893, 2i8—253 (kao gore!); c) Izvještaj o îskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, GZM VI, 1894, 1—47 = WM BH IV, 1896, 202—242. Natpisi su dati prema čitanju A. Domaszewskog.

[6] A. Domaszewski, Inschriften aus Bosnien (Domavia), AEM VIII, Wien 1884, 243—246. C. Patsch, Bericht über eine Reise in Bosnien, AEM XVI, Wien 1893, 75—93.

[7] C. Patsch, WMBH IV, 1896, 217; V, 1897, 238 (grčki natpis) i VIII, 1901, 109—113 (Mihaljevići). D. Sergejevski, GZM XLII 1930, 16. d; XLVI, 1934, 13, 15; LII, 1, 1940, 23; LUI, 1941,. 3 η. s. VI, 1951, 306. d. I. Bojanovski, ČIG. VI, 1965, 103, 108; VII, 1967, 41. i XIV, 1982, 142.

v. e. proc. arg. r. p. Dom. ad pristinam faciem restituit **XII** *Kal.*[8] Da je tržnica *{macellum)* postojala i ranije, vidi se iz samog natpisa. To znači da je Domavija i prije 218. g. imala izgrađene (neke) komunalne objekte, među njima i tržnicu. Natpis je pronaden u Drinjači, sjeverno od Domavije, ali se po njegovu sadržaju vidi da potječe iz Domavije.[9] Kamen s natpisom je dovučen u Drinjaču (u tursko doba?) i tamo ugrađen u most preko Drinjače. Inače, dosad u Drinjači nije evidentirano nikakvo rimsko naselje. Na natpisu se prvi put po imenu spominje *r(es) p(ublica) Dom . . .,*[10] što potvrđuje njen administrativno-politički status.

Im[p. Caes. M. Aurelio Ant] o[nino Pio Fei. Aug. Ill] et Com[azonte co(n)s(ulibus)] Val. Super v. e. pr[oc. argentari] arum balneo p[ublico a] quam sufficient[em ind] u[xit], iz 220. g.[11] Iz konteksta bi se moglo zaključiti da je grad već tada imao i terme *(balneum),* ali da za njih nije bilo dovoljno vode.

[Imp. *Caes. L.] D[o]m[iti]o [Au]re[li]ano [A]u[g]* **II** *et Capitolino co(n)s(ulibus) Aur. Verecundus v. e. procurator) argentariarum balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit iz* 274. g.[12] Počasni natpis Aurelija Verekunda, prokuratora *argentariarum* o obnovi gradskih termi posljednji je datirani natpis iz Domavije.

Iz fragmentarnih prokuratorskih natpisa ne vidi se kojom su prilikom bili postavljeni, ali je to moglo biti i povodom nekih drugih komunalnih izgradnji, kao što su hramovi, talionice, carske počasne baze, odnosno statue itd.[13]

Drugu grupu cine natpisi na carskim počasnim bazama što ih je grad, odnosno gradsko vijeće *(ordo),* često posredovanjem i brigom *(curante)* prokuratora, podigao u pocast pojedinim carevima. Ova kategorija natpisa je također značajna jer odražava razvitak municipalnog statusa Domavije.

Natpis Septimija Severa iz Domavije (CIL III 12726) nema završnog dijela, pa se ne zna tko ga je postavio. Ako je to učinila gradska uprava *(ordo),* bio bi to znak da je Domavija već tada imala status municipija.[14] Po Severovim triumfalnim atributima, *Arabic [i] Adiabenic [i P] arthici ma[XI]uci* natpis datira najranije iz

[8] CIL III 8363 = 12734. Usp. C. Patsch, AEM XVI, 1893, 139—140, No. 1 (218. g.). I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatićkih izvora, Arheološki radovi i rasprave (dalje ARR), VIII—IX, Zagreb 1982, 102, br. 1,

[9] Kamen je zajedno s nadgrobnim natpisom C1L 8364 = 12743 otkopan u Drinjači 1883. g. prilikom gradnje mosta; privremeno su oba bili smješteni u Zvornik, a zatim prevezeni u Zemaljski muzej u Sarajevu, C. Patsch, 1893, 139, i GZM XII, 1900, 182 = WM BH VIII, 1901, 113. Isti, Strena Bulićiana, 430. O Drinjači v. E. Pašalić, 1960, 73. L Bojanovski 1981, 175; Isti, ARR, 1982, 102.

[10] *Res publica* može biti i *civitas* bez autonomije, A. Mocsy, AAH, 10/1962, p. 367. d. Ovdje bi mogla biti ekvivalent za -r- *municipium,* G. Alföldy, Dalmatien, 162, bilj. 41.

[11] CIL III 12734 = C. Patsch, AEM, XVI, 132, br. 1. I. Bojanovski, ARR, 1982, 102, br. 2.

[12] CIL III 12736 = C. Patsch, AEM, XVI, 132—133, br. 2. I. Bojanovski, ARR, 1982, 102, br. 6 (274. g.).

[13] Fragmentarni natpisi: C. Patsch, AEM, XVI, 91: *IOM Iunoni R. M. Arrius [Jul]lianus [pro]c[ur.?] Aug. . .* mogao bi se odnositi na izgradnju kapitolijskog hrama?; V. Radimsky, GZM, VI, 1894, 29, si. 46 = WM BH IV, 1896, 227, si. 46: *... pro]oc{urator) pro sa[lute sua] et suorum,* vjerojatno povodom postavljanja nekog *ex vota;* Isti, GZM IV, 1892 = WM BH I, 1893, 245, si. 53: *... nu]mini d(evotissimusl),* očito počasna baza nekom caru; ibidem, 18, si. 26 = WM BH I, 1893, 246, si. 57: *... prl]oc ar[gentaria\rum.* Ovamo spada i: *proç] arg(entariarum) Delmaticarum* koji H. G. Pflaum adtribuira Hadrijanu ili Antoninu = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 83. Usp. C. Patsch, AEM, XVI, 135 = GZM XIX, 1907, 433, i D. Sergejevski, GZM LU, 1940, 23. I. ovdje citirani *prl]oc. ar[gentaria\rum,* V. Radimsky, GZM IV, 1892, 18, mogao bi se dopuniti na isti način — *proc. argent. Delmaticarum.* Usp. I. Bojanovski, ARR, 1982, 105, bilj. 39.

[14] E. Pašalić, 1960, 73. G. Alföldy, Dalmatien, 155. J. J. Wilkes, Dalmatia, 179. I. Bo janovski, ARR 1982,104. i bilj. 38, gdje je naveden i natpis (CIL III 12726) =GZM, 1892, 2, si. 4.

198. g. Ako, pak, kraj natpisa, koji je propao, restituiramo prema natpisu istoga cara u susjednim Skelanima *(mun. Mahesiatium)* . . . ■ *L. Sept (imio) Se[ve] /*[10] *ro Pio Per(tinaci) Aug(usto) [Ara(bico)], / Ad[i] ab(enico), Par(thico) m[ax(imo), p{ontifici) m(aximo)] / p(atri) p(atriae), tr[i]b(unicia) po[t(estate)]* VIII (?), *[imp (eratori) XI], / co(n)s(uli) II* ■ . . ., mogli bismo zaključiti da je baza iz Domavije postavljena 201. g., u vrijeme careva boravka u Sirmiumu.[15] Stoga bih predložio restituciju izgubljenog dijela Severova natpisa iz Domavije kako slijedi: *........./[5] Aug(usti) Arabi/c[i] Adiabenic[i P]arthici j ma[xi]mi, p(atris) p{atriae) I [trib]uniciae /[10] [potesta]ti[s] / VIIII, imp(eratoris) 'XI, co(n)s(ulis) II d(ecre-lo) d{ecurionum)* iz 201. g. (/. *Bojanovski,* 1972, 38, 40). Počasnu bi bazu u torn slučaju postavio *ordo decurionum,* što bi značilo da je Domavija već tada imala status municipija. Postoji i vjerojatnost da je Sever sa svojom pratnjom pos-jetio oba grada na Drini te da je tom prilikom, eventualno, Domaviju uzdigao u rang municipija. To je jedna od mogućnosti, a druga je da je Domavija postala municipij za nekog od vladara prije Septimija Severa.

Naime, tu mogućnost kao da pruža i jedan fragmentarm carski natpis iz Domavije, što ga je objavio D. Sergejevski, a G. Alföldy adtribuirao Karakali, Septimijevu sinu.[16] No, od careva sa triumfalnim atributima *Parthicus Britanniens Maximus* Komod je jedini imao pet (u stvari sedam) konzulata.[17] Natpis je postavio jedan od prokuratora (s formulom *curante),* moguće neki od prokuratora već reformirane organizaeije rudarstva, odnosno državnog portorija Komodova doba. Elemenata za municipalni razvoj grada ovaj natpis ipak ne daje. Reorganizaciju rudarstva proveo je ovdje još Marko Aurelije, ali natpisni materijal ne pruža nikakvih indikaeija da bi ovaj vladar nešto učinio i za autonomiju Domavije.[18]

Kao *res public a Dom* . . . prvi se put Domavija spominje u spomenutom natpisu prokuratora Valerija Supera o obnovi tržnice iz 218. g.

Iz 230. g. potječu počasne baze cara Aleksandra Severa i majke mu Julije Ma* meje.[19] Natpisi su značajni i zbog toga što pružaju podatke za restituciju punog naziva Domavije. Spomenike je postavio *ordo mun. Dom . . .,* odnosno *Domav . . .,* što u skladu s natpisom u počast G. Julija Silvana Melaniona .... *{patronoi) muni [cipii Dom]aviano[rum] . . . patrono pro[v]mc(iae)*[i0] valja dopuniti u — *municipium Domavianorum.*

Počasne baze Trebonijanu Galu i sinu mu Volusijanu (251—253) postavio .e već *ordo dec.col.M.D.*[21] što je O. Hirschfeld dopunio u *ordo dec{urionum) col*

[15] I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, ČIG IX, 1972, 38—43, t. 6 i 7. *Natpis:* CIL III 14219, 16 = K. Patsch, GZM XIX, 1907, 441, si. 20 = WMBH, XI, 1909, 151, Fig. 57.

[16] Natpis je otkopan u Gradini (Domavia) još 1894, a objavio ga je tek Sergejevski, Sporn. 93, 144, br. 2, si. 14: *Imp Caes . . . . / Part. Brit. C.. . . j cos Ulli t[rib. pot. . . .] C. . . . /^curante* . . . Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 155. Vidi S. J. De Laet, Portorium, Brugge, 1949, 404—415 I. Bojanovski, ARR 1982, 104. i bilj. 39.

[17] Komod *(L. Aurelius Commodus)* je svoj peti konzulat vršio 186. g. a Karakala svoj četvrti i posljednji konzulat 213. g.

[18] I. Bojanovski, ARR 1982, 103—104.

[18] CIL III 8359, cf. 12720 = K. Patsch, GZM XXVI, 1914, 181, si. 63 i CIL III 8360, cf. 12720 = K. Patsch, GZM XXVI, 1914, si. 64. Natpise vidjeti K. Patsch, nav. mj. i I. Bojanovski, ARR 1982, 102, br. 3 i 4.

[20] CIL III 12732 = Y. Radimsky—A. Domaszewski, GZM III, 1891, 14, si. 25.= = WM BH I, 1893, 234, si. 30. Usp. C. Patsch, AEM, XVI, 129—130, br. 9. I. Bojanovski, ARR 1982, 103. i bilj. 35, 36.

[21] CIL III 12728 = C. Patsch, AEM, XVI, 128. i GZM XXVI, 1914, 182, si. 65: *Imp. C. C. Vibio Traeboniano Gallop, f. Aug. ordo dec. col. m. D.* Isti carski formular je i na natpisu njegova sina G. Vibija Trebonijana Veldumijana Volusijana, s istom kraticom grada *(col. m. D.)* (C. III 12729 = GZM XXVI, 1914, 182, si. 66). Usp. I. Bojanovski, ARR 1982, 105_3 T. VII.

(oniae) mietalli) D(omaviani), a G. Alföldy *ordo col. m{etalla) D(omaviand),* a to je, čini mi se, manje prihvatljivo.[22] Ne zna se tačno kada je Domavija postala kolonija. Kao municipij se posljednji put spominje 230. g. (CIL III 12732). Po službenoj formuli *colonia metalli Domaviani,* moglo bi se zaključiti da su ovamo dovedeni kolonisti *{deductio),* vjerojatno rudari i metalurzi, te da su se carski rudnici integrirali sa gradom, što je gradu dalo pravno-politički status kolonije. Ne zna se ni o kakvom se obliku meduovisnosti izmedu grada i pogona (rudnici i talionice) radi.[23] Do te „integracije" u Domaviji moglo je doći bas u vrijeme Trebonijana Gala, od kojeg se u Domaviji sačuvao i jedan miljokaz.[24] Na proevat grada i njegova rudarskog distrikta *(Argentarid)* u vremenu između 230. do oko 280. g upućuju i miljokazi s Romanije, koje je vjerojatno postavila *col. metalli Domaviani.*[2]s

Možda se radi o počasnoj koloniji, ali je vjerojatnije da je podizanje Domavije u rang kolonije bilo povezano s dedukcijom rudara i metalurga, možda s istoka.

Posljednje epigrafsko svjedočanstvo o životu u Domaviji je ono prokuratora rudnika srebra Aurelija Verekunda iz 274. g. o obnovi termi *(balneum)/*[6] ali to još ne znači da su rudišta srebra u Podrinju već krajem 3. st. prestala sa radom. Numizmatički, naime, nalazi potvrduju njihovu djelatnost sve do polovine 4. st.[27] Po numizmatičkim bi nalazima aktivnost oficina oko Domavije trajala od Trajana do Konstantina II, dva i pol stoljeća, sa sve manjim intenzitetom prema odmakloj antici. Uzroci opadanja proizvodnje olova, srebra i cinka mogli bi se tražiti u opeem slabljenju Carstva, ali eventualno i u sve manjoj rentabilnosti proizvodnje u uvjetima ondašnje tehnologije.[28]

Prema slobodnoj proejeni M. Ramovića, a na osnovu poznavanja troskovišta i starih jama, njihova položaja i veličine (pri tome ni su uzeti u obzir svi kopovi koje spominje Pogačnik kod Srebrenice,[29] ni oni oko Staroglavica, eventualno i na Ludmeru, kao ni kopovi oko Krupnja i Zajaèe u Srbiji), u rimsko doba i u srednjem vijeku na vulkanogenom podruqu oko Srebrenice, sa centrom oko brda Kvarac i na samom Kvarcu, otkopano je oko 780000 tona rude na lokacijama: Lisac, Mutnjača, Majdanski potok, Podlisac, Suhi rastik, Krivi brijeg, Zalisine, Ajžlica, Guber, Vitlovac, Orlovine, Potočari, Mihaljevići (Bratunac). Iz izvadene rude dobijeno je preko 50000 tona olova (u Domaviji i Sirmiumu česti su nalazi olovnih sarkofaga!) i preko 120 tona srebra. „Otkopani rudni blokovi sadržavali su samo na brijegu Suhi rastik kod Srebrenice", navodi Ramović", nekolike stotine pa i vise

[22] G. Alföldy, Dalmatien, 155. Usp. I. Bojanovski, ARR 1982, 105, bilj. 41 i 67.

[23] Sličan, iako ne i identičan, odnos između municipija i rudničkog domena, izražen formulom *procurator) m(etallorum) m(unicipi) D(ar)d(anorum),* imamo u Sočanici na Kosovu, S. Dušanić, Novi Antinoev natpis i metala minicipii Dardanorum, ŽA, XXI/1, 1971, 241—261. Usp. I. Bojanovski, ARR 1982, 112—114.

[24] C. Patsch, Strena Buliciana, 1924, 231: *Imp. C. C. Vivio* (!) *Traeboniano G allô et imp. C. C. Vivio Atinio Veldumniano Volusiano Augg.* Iz Domavije potječe i nekoliko carskih fragme.itarnih natpisa, I. Bojanovski, ARR, 1982, 106, bilj. 44.

[25] Ph. Bail if—C. Patsch, Die Strassen, 39, 51, 68. d. Među njima CIL III 13307 i 13316 pripadaju *Imp. Caes. Volusiano Aug(usto)* iz 251. do 253. g. Usp. I. Bojanovski 1931, 137—140. O značaju Domavije v. S. Dušanić, Organizacija . . ., 1980, 23, v. bilj. 69.

[2β] V. bilj. 12. Natpis je citiran u tekstu.

I' V. Radimsky, GZM III, 1891, 15; IV, 1892, 23 = WM BH I, 1893, 225 i 251; IV, 1896, 241. C. Truhelka, GZM III, 1891, 241: skupni nalaz novca kolonije Viminacium. Numizmatički nalazi pokrivaju vrijeme od Trajana do Konstantina II.

[28] I. Bojanovski, ARR, 1982, 106.

[28] L. Pogatschnig, Alter Bergbau in Bosnien, WMBH, II, 1894, 152—157 = GZM XXII, 1910, 125—130.

od hiljadu kila srebra, te nekolike stotine do hiljadu tona olova".[30] Prema drugim procjenama istoga autora, na drugom mjestu, rudari su u antičko doba iz srebreničkih rudokopa povadili oko 80 tona srebra i oko 40.000 tona olova. Približna količina metala dobijena je i u srednjem vijeku.[31] Najnovija geološka istraživanja otkrila su i nove bogate zalihe ruda.

Uredni kopovi rimskih rudara jasno se po profilima jamskih prostora razlikuj[u] od kasnijih, ponešto površnih potkopa, niskopa i jama. Saski niskopi su nepravil" nog nagiba i profila, a rimski imaju nagib od 25%. Ramović ujedno smatra da se za neke pliće kopove može uzeti da pripadaju Ilirima iz predrimske faze.[32] Najveći intenzitet eksploatacije bio je u 3. st. i u srednjem vijeku *(Sasi* 12. i 13. st., po kojima se i selo naziva Sase.).

U Domaviji je bilo sjedište carskog povjerenika svih panonskih i dalmatinskih rudnika — argentarija i ferarija *(procurator metallorum Pannon(icorum) et Delmat (icorum),* što znači da je Domavija bila upravni centar rudarstva obiju provincija, kako se to vidi i iz natpisa L. Domicija Erota iz 3. st. Počasnu bazu Erotu postavio je *L. Aurelius Ru(s)ticus v. e. ducenarius,* vjerojatno i sam prokurator.[33]

Prvi prokurator objedinjenih panonskih i dalmatinskih rudnika bio je, koliko se zna, *Ti. Claudius Proculus Cornelianus,* koji je tu službu obavljao između 161. i 169. g.,[34] ali nije poznato da li je već tada sjedište ove prokuratele bio u samoj Domaviji. Nešto ranijem vremenu, po Pflaumu za Hadrijana, Antonina Pija i eventualno Marka Aurelija, dakle nešto prije 161. g., pripadao bi natpis (palimsest) iz Voljevice kod Bratunca (Lutvin Han i Tegare) jednog prokuratora (?), ako je takva emendacija ispravna *[procurator] argentariarum Delmaticarum.* To bi značilo da je ovaj prokurator (?), čije se ime nije sačuvalo, upravljao rudnicima srebra — argentarijama, Jos dok su ti rudnici pripadali Dalmaciji *(argentariae Delmaticae),* dakle prije nego što ih je Marko Aurelije objedinio s panonskim rudnicima u *metalla Pannonica et Delmatica* pod upravom jednog prokuratora.[35] Sin ovog potencijalnog prokuratora *argentariarum Delmaticarum,* koji nam, zbog oštećenosti kamena, takoder nije po imenu poznat, bio je *dec(urio) col(oniae) Sirmi* i njezin//awe« (CIL III 12739 + 12740).

Iz navedenog proizlazi da su argentarije na Drini u početku bile podijeljene između provincija Panonije i Dalmacije, najvjerojatnije provincijskom granicom, i organizirane u dva rudarska distrikta, svaki sa svojim rudnicima i talionicama. Takvo je stanje ostalo sve do Marka Aurelija.

[30] M. Ramović, Stari rudnici, 1981, 97. Usp. Isti, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, ČIG IV/1960, str. 33—41, s kartom rimskih i saskih kopova.

[31] M. Ramović, ČIG IV/1960, 33. dd; 1981, 79. dd. Usp. Pogatsch nig, 1910, 125. dd. =■ = WMBH, 1891, IV, 152. dd. Usp. i V. Radimsky, GZM III, 1891, 1—3. i si. 1. E. Pašalić. GZM (A), n. s. IX, 1954, 47—75 = Sabrano djelo, 1975, 264—268. 1. Bojanovski 1981, 151: ARR 1982, 99—106. i 112—114.

[32] M. Ramović, ClG IV/1960, 33—41.

[33] CIL III 12721 =8361. Cfr. C. Patsch, AEM, XVI, 92—93. I. Bojanovski, ARR 1982, 103.

[34] Ann. ép. 1956, 123, Lambaesis = H. G. Pflaum, Carrières, No. 164 bis: 77. *Claudius Proculus Cornelianus procurator) metal(lorum) Pannonic(orum) et Dalmaticorum* (161—169. g·)· Ostale dosad poznate prokuratore *metallorum* obiju provincija prenosi po H. G. Pflaumu i drugima S. Dušanić, 1977 (Mining), 86, bilj. 216. Usp. 1. Bojanovski, ARR 1982, 103, 104.

[35] CIL III 12739 + 12740 = C. Patsch, AEM XVI, 135. i GZM XIX, 1907, 433. D. Sergejevski, GZM LU, 1940, 23 = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 83. H. G. Pflaum, Lybica 3, 1955, 126, br. 3, deteiminira ga u vrijeme Hadrijana ili Antonina Pija. Usp. Ann. ép. 1948, 243.

Potvrdu za takvu organizaciju rudarstva u istočnoj Dalmaciji i Panoniji pružaju i natpisi trojice prokuratora *argentariarum Pannonicarum,* sva tri natpisa su sa strane i iz vremena prije 160. g.[38] Sličnih potvrda iz Domavije nema. Vjerojatno da u to vrijeme Domavija još nije bila izgrađena, pa su možda prokuratori provincijskih prokuratela u početku residirali u najbližem većem gradu, kao što je to bio slučaj i s ferarijama u zapadnoj Bosni, koje su imale središte u Sisciji. Nije isključeno da je čak i prokurator *argentariarum Delmaticarum* stolovao u Sirmiumu, jer kako inače objasniti da mu je sin bio dekurion toga grada — kolonije.[37]

Možda bi se s tim mogla dovesti u vezu i počasna baza Antoninu Piju iz 158. g. u Skelanima *(mun. Malvesiatium,* CIL III 14219), možda u to vrijeme još nepodijeljenog municipija, ali je pravi razlog tome teško dokučiti. Sigurno je, čini se, jedino da je značaj domavijanskih rudišta porastao od Markomanskih ratova, i da je u vrijeme Marka Aurelija došlo do ujedinjenja obaju revira,[38] što je dovelo do jačanja i brzog razvitka same Domavije kao centra objedinjenih *metalla.* Možda bi se negdje u tom kontekstu smjelo pomišljati da je Domavija neka svoja autonomna prava dobila još za Marka Aurelija i Komoda,[39] možda kao fiskalni (carski) *territorium metalli,* koji se uskoro municipalizirao.[40]

Prvi poznati nam prokurator objedinjenih *argentariarv.m Pannoniarum et Dalmatiarum* (ovdje nije riječ o višoj prokurateli svih panonskih i dalmatinskih *metalla,* tj. rudnika srebra, željeza itd., nego samo argentaria, o čemu je bilo govora naprijed) bio je izvjesni *Ti. Claudius Xenophon,*[11] koji je tu dužnost obavljao negdje između 180. i 192. g.,[42] ali nam njegovo sjedište nije poznato.

Urbanizam Domavije nije se zasnivao na rimskoj shemi ortogonalnog rastera, jer za to u Gradini nije bilo prirodnih uvjeta. Grad se prilagodio ispresijecanom reljefu terena (konfiguraciji) u uzanim dolinama Saske rijeke i Majdanskog potoka, a svakako i Bjelovačke rijeke u njihovu nastavku. Gradska dominanta je bila kod sastavaka Majdanskog potoka i Saske rijeke pod sjevernom padinom Grada, na kojem se, izgleda, nalazila i manja utvrda. Kod sastavaka su bili podignuti i objekti gradske vijećnice *(curia)* i sudnice *(tribunal)* s manjim forumom i drugim sadržajima. Tu su bile i gradske terme *(balneum).* **

Areal naselja, kako se razvilo do početka 3. st., bio je ograničen nekropolama na Velikom ρ atou (istočna nekropola), Čadorištu, uz put prema Ajžlici i Srebre-

[3β] Ann. ép. 1915, 46, Attaleia Pamphiliae =-- S. Dušanić, 1977, 86, bilj. 213: *proc. Aug argenta* [. . . *P]annonicaru[m* (L. Crepereius Paulus); H. Dessau, ILS 9019, Viminacium = S, Dušanić, ibidem: *proc. argentariar(um) Pannonicar(um)* (M. Antonius Fabianus) i Ann. ép. 1958. 158, Caesarea Mauretaniae = S. Dušanić, ibidem, bilj. 214: *proc. argentariar(um) Pannonicar(um)* (L. Septi . . . Petro[nianus]. Usp. H. G. Pflaum, Carrières, no. 146, 150. i Add. no. 146 bis). Usp. I. Bojanovski, ARR, 1982, 104.

[37] O tome v. i I. Bojanovski, ARR 1982, 103.

[38] H. G. Pflaum, RE, 23, 1957, 1253; Carrières, 3, 1063. I. Bojanovski, ARR 1982, 92.

[39] V. bilj. 16 i odgovarajuéi tekst. = I. Bojanovski, ARR 1982, bilj. 39.

[40] A. Mocsy, Moesia Superior, 39. d.

[4] CIL III 7127 = H. Dessau, ILS 1421, Ephesus. I. Bojanovski, ARR 1982, 104. Usp. H. G. Pflaum, Carrières, No. 222.

TV ion V, Radimsky, GZM III, 1891, 7. i d., s planom Gradine (crtao L. Pogatschnig); GZM «»I- · *b* 10. , d_; GZM VI, 1894, !—47, T. I i II (planovi zgrada), III i IV (mozaici). Usp. E. Pa-ioeiC, Kultuma istorija BiH, Sarajevo 1966, 230—236, i E. Pašalić 1960, 73—74. I. Bojanovski III KΊ1.46" , d, ARR 1982, 101. Cfr. C. Patsch, AEM XVI, 126. d. — O. Hirschfeld, u CIL dok M" UZ 14219, 8, * R. Kiepert, CIL 111, T. VI, smatraju da se Domavija nalazila u Skelanima, v r· D avan> Ricerche, nema municipija u Skelanima, nego ga obraduje pod naslovom *Domavia* ; dov ^î—' WMBH, XI, 1909. 142 = GZM XIX> 19o7, 432, ali bez odgovarajuéeg Hirschfel-va rmšlieni^ o Domaviji u Skelanima, dok bi u Gradini kod Sasa bio samo jedan — *vicus.*

nici (zapadna nekropola) i na Karauli (predio Rudine) u Kostanjevici, pored Voljevačke rijeke i puta koji je vodio na Drinu (sjeverna nekropola),[44] sve tri s incineracijom i sa trajanjem od druge polovice 1. do prvih decenija 3. st., kada se postupno napušta spaljivanje. Nekropola 3. i 4. st. s inhuminiranim pokojnicima nije otkrivena, ali je vrlo vjerojatno valja tražiti uz cestu Gradina— Bjelovac, uz koju je u Knežiji pronađeno nekoliko ukopa u olovnim sarkofazima.[45]

Gradska kurija {curia) se nalazila na manjem forumu, u stvari proširenju ceste, uz Majdanski potok pod sjevernom padinom Grada (po Radimskom je na tome mjestu cesta bila siroka oko 10 metara).[46] Imala je oblik pravokutnika orijentiranog na pravac istok — zapad, dužine 38, a širine oko 20 metara, sa trijemom na prednjoj i apsidom na stražnjoj strani. Apsida je bila flankirana sa dvije istaknute prostorije. Na trgu pred kurijom, i u samoj kuriji, stajale su počasne baze u cast careva Septimija Severa i Karakale, te carice Julije Mameje i Aleksandra Severa; Trebonijana Gala i Volusijana. Neke su od njih imale i statue.[47] Kod ulaza u zgradu kurije nadena je i bronzana statueta božice Venere.[48]

Istočno od vijećnice, a s oslonom na nju, stajala je upola manja zgrada tribunala s vise prostorija, opremljena uredajem za centralno zagrijavanje *(hvpocausis).*[i9]

Istočno od sudnice *(tribunal),* ali već na desnoj obali Saske rijeke, u stvari u njenom meandru, podignute su javne terme *(balneum),* što se spominju na natpisima iz 220. i 274. godine. Koliko znamo, terme su bile najveće zdanje Domavije, sa 45 prostorija razne veličine, od kojih su se neke zagrijavale kroz hipokaust. Neke su podove krasili i mozaici, a zidove freske. Zgrada je bila sagrađena od opeka i kamena, i to od lokalnog vulkanskog andezita i kvarcita.[50]

Teritorij *mun. Domavianorum* zauzimao je sjeverni dio nekadašnjeg malvesijatskog područja, iz kojeg se izdvojio negdje oko polovice 2. st., uključujući i čitav Ludmer do Drinjače na sjeveru, a eventualno i Gornji Birač s usponom na Romaniju. Na jugu se protezao otprilike do Osata, svakako nešto južnije od Bjelovačke rijeke. Zapadna granica bila je rijeka Jadar s njezinim pritocima, dok je domavijanski teritorij na istoku vjerojatno prelazio Drinu i zahvatao rudonosnu oblast oko Krupnja *(argentan'ae Pannonicaef).*[hx] Što su sve Rimljani arondirali ovome rudištu *(territorium metalli),* teško je rekonstruirati.

Na bosanskom dijelu teritorija evidentirana su brojna naselja, kao što su ona u Srebrenici, Staroglavicama, Novoj Kasabi, Konjević Polju (po Milleru, ovdje je bila putna stanica *Ar gentarid),* Zelinju, Mihaljevićima, Bratuncu i Voljevici, sva četiri niz Drinu, pa u Loznici i Biljači, eventualno i u Tegarama.[52] Područje

[44] M. Baum—D. Srejović, Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, ČIG III, 1959, 23—54. Isti, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama 1961—1962, ČIG IV, 1961, 3—31. D. Srejović, Ispitivanja rimske nekropole u Sasama 1961—1962, ČIG VI, 1965, 7—31.

[45] I. Bojanovski, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, ČIG XIV, 1982, 143—145. Usp. K. Patsch, GZM XXII, 1910, 192—195.

[46] Tu je nađen i žrtvenik s posvetom *ÎOM et Genio loci,* V. Radimsky, GZM IV, 1892,

[47] V. Radimsky, GZM III, 1891, 10, 16. C. Patsch, AEM XVI, 127.

[48] V. Radimsky, GZM III, 1891, 8, GZM IV, 1892, 4. d. C. Patsch, AEM XVI, 1893, 126.

[49] V. Radimsky, GZM IV, 1892, 5. i d. C. Patsch, AEM XVI, 127.

[50] V. Radimsky, GZM VI, 1894, 6—39. E. Pašalić, Kulturna istorija BiH, 1966, 230—236. Pašalić je tu obradio i ostale arhitektonske objekte.

[51] Usp. M. Mirković, AJ 9, 1968, 91. sa si. S. Dušanić, Zbornik Nar. muz. u Beogradu, 8, 1975, 131. sa si. A. i J. Šašel, ILJug. II, 1978, 70, br. 619 A. Vidi dalje tekst uz bilj. 55.

[52] T. Bojanovski 1981, 148. d., s ostalom literaturom.

uzvodno od Tegara ili Fakovića s većim dijelom Osata pripadalo je već municipiju u Skelanima *(Municipium Malvesiatium).*[i3]

O teritoriju domavijanskog municipija autori imaju različita shvaćanja, najčešće zbog nepoznavanja terena, pa mu arondiraju i dijelove susjednih municipaliteta.[54] Ovdje su Domaviji priključeni samo oni teritoriji koji sa svojim centrom cine izrazitu geografsku cjelinu, prometno i orografski odvojeni od ostalih oblasti.

Sudeći po raspoloživoj epigrafskoj dokumentaciji, romanizacija područja počela je polovicom 2. st. Najveći broj antroponima pripada službenim osobama, prokuratorima i drugim službenicima, najčešće strancima. Domaći se ljudi javljaju pojedinačno i rijetko, čini se tek od 2. st., kao *Aelii = Aelia T. . . . u 5. τ.* frg. A — u Lutvin Hanu (CIL III 12739) i *Aurelii* u Srebrenici (ILJug. I, 48 = GZM 1951, 306) i u Mihaljevićima *(Aurélia Marcellina,* WM VIII, 109). Na natpisu iz Kržave (Krupanj), u srbijanskom Podrinju, potencijalnom dijelu municipija, spominju se također *Aurelii* : *Proculus, Rusticus* i *Victorina* i drugi (4. st.).[55] I neki carski funkcioneri, tako prokuratori Aur. Verecundus i L. Aurelius Rusticus (CIL III 12736 i 12721), vjerojatno obojica iz carske *familiae,* nose gentilicij Aurelius, valjda po Marku Aureliju. Carski su robovi ili oslobodenici bili i neki *Iulii, Claudii* i *Domitii.*[56] *M. Arrius (Iu1)lianus, [pro]c. Aug.* (CIL III 12725) je možda iz Salone. Gentilicij Aurelius nosi i *Aure(lius) Ca[mp"!]anus* ili *Ca[ti1]anus b. cos p. P. I.* (CIL III 12723, iz Gradine).[57] Na steli iz Gornje Bukovice (Ljubovija) se spominje *Ulpia Ma . . . .,* Sporn. 75, 1933, 159 koja je postavila spomenik y?//o *et marito,* cf. ILJug III n. 1467.

Stranci su i *Barbu* (CIL III 12743, Poznanovic), *Caminii* (CIL III 12742, Drinjača = Domavia), *Catilii* (CIL III 12722, Bjelovac), *Sahii* (CIL III 12744, Bjelovac) i drugi.[58] Prisustvo grčkog elementa u Domaviji potvrduje jedan grčki nadgrobni natpis iz Biljače, zatim zapis na *tabuli defixionum*[5]* i lončarski žig *Glycon* na jednom velikom loncu iz termi za koji Patsch smatra da se nije mogao dopremiti sa strane nego da je izraden u Domaviji.[60] Na romanizirane Grke indiciraju i neka latinizirana imena s grčkim kognomenom — *Catilia Tryphena i* njen suprug *Iulius Atticus,* a vjerojatno i Trifenin sin *M. Catilius Maximus* (CIL III 12722); *Caminia Eutychia, Caminius Hermes* i sin mu *Hermenianus* (CIL III 12743), dok bi *Maximus Magali* (ili Magai?) mogao biti i keltskog porijekla, ili (možda) neromanizirani domorodac.[61]

[53] 1. Bojanovski, ibidem, 149, pod br. 42 (Fakoviei), 43 (Abdulići), 44 (Žlijebac), 45 (Crvica), 46 (Liješće), 47 Skelani *(Municipium Malvesiatium),* 48 (Zgunjevsko polje) 49 (Osatica) itd. Usp. i moj rad: Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, ČIG XIV, 1982, 137—153.

[51] G. Alfoidy, Dalmatien, 154. d. J. J. Wilkes, Dalmatia, 277. ss. Usp. E. Pašalić, I960, 73.

[65] Za natpis iz Kržave (Krupanj) v. bilj. 51.

[56] M. Pavan, Ricerche, 93.

[57] Cfr. A. Betz, Untersuchungen, 74, br. 290. *Campanus* (?) je bio *b. cos. p(rovinciae) P(anoniaé) l(nferioris).* Vidi i natpis iz Voljevice (beneficijar?), D. Sergejevski, Spom. 77, 12, br. 12.

[58] G. Alfoidy, Dalmatien, 155. J. J. Wilkes, Dalmatia, 280. Kasnije se susreću i orijentalci i njihov kult, kao što je *Sabazios,* V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XV—XVI, 1960—61, 203. dd. O ulozi stranaca vidi i C. Patsch, RE IV, 1901, 1295.

[59] *Pantauhor,* K. Patsch, GZM VII, 1895, 584, si. 17. = WMBH V, 1897, 237. d. = GZM XXVI, 1914, 187, si. 70. *Tabula defixionum:* ovalna olovna ploca s ugraviranim grckim natpisom, D. Srejović, Č1G VI, 1965, 10, T. VI, 4. V. bilj. 44.

[60] GZM VII, 1895, 584. dd. = WMBH V, 1897, 238, v. i bilj. 3, gdje navodi natpise grékih robova ili oslobođenika u BiH, kao što su CIL III 8362 i 8364, usp. p. 12743.

[61] I. Bojanovski, ČIG VI, 103—104. A. i J. Šašel, ILJug. II, br. 620 *(Magai).*

Iz navedenog, ograničeno sačuvanog domavijanskog otiomastika, vidi se da je stanovništvo Domavije bilo heterogeno, rekli bismo kozmopolitsko — Rimljani, romanizirani Grci i drugi Orijentalci, domaći i drugi.

Iz kasnog 3. ili 4. st., dakle iz vremena kada vise nema municipalnih natpisa Domavije, potječu nadgrobni spomenici s imenima *Severinus Veteranus* i majka mu *Temantia,*™ pa već spomenuti Aurelii iz Kržave. Neke riječi i izrazi s ovog natpisa, kao *dicit, quiescere, aeterna sedes,* ukazuju na prve pojave kršćanstva na ovom području.[63] Vjerojatno nešto kasnijem vremenu pripada i natpis iz Mihaljevića *(Aurelia Marcellina,* WM VIII, 109). Uz numizmatičke nalaze, to su i jedini dokumenti iz 4. st.

Direktnih potvrda o robovima nema, ali zato susrećemo osobe libertinskog porijekla, kao što je već spomenuta *Catilia Tryphena,* koja je svome mužu Juliju Atiku, također nekadašnjem robu, u brak dovela sina Marka Katilija Maksima (CIL III 12722 = AEM XVI, 126). Libertinskog, odnosno robovskog porijekla očito su i *Caminia Eutychia,* njen suprug *Caminius Hermes* i njihov sin *Hermenianus* (CIL III 12742 = 8364).[64] O socijalnim odnosima snažno govore i neki elementi posmrtnog kulta na nekropolama Domavije.[65]

Svi votivni spomenici pripadaju bogovima rimskog panteona. Najviše ih je posvećeno *I(ovi) o(ptimo) m{aximo),* a po jedan */. o. m. Cap . . .* i *I. o. m. Co(ho)rtali.* Po jedna je posveta upućena Jupitru i *Iunini Reginae,* odnosno Jupitru i *Genio loci.*[66] Jedan žrtvenik je podignut i u počast *Dianae Augustae* (CIL III 12723). Prisustvo Grka i Orijentalaca potvrduje i kult Sabazija.[87] Napokon, kod ulaza u kuriju je pronađena i brončana statueta Venere.[68] Posveta domaćim božanstvima nema, jer je utjecaj domaćih u pogonima argentarija očito bio neznatan. To potvrduje i mali broj domaćih imena na natpisima.

O vezama Domavije sa drugim centrima postoji malo epigrafskih potvrda. Na takve veze upućuje natpis prokuratora (?) *argentariarum Delmaticarum,* čiji je sin bio dekurion u Sirmiju (CIL III 12740). Jedan natpis iz *Timacum Minus* u Gornjoj Meziji govori o oporuci izvjesnog Dasija Elija *(Dassius AeliuS),* umrlog u Domaviji, nasljedniku Eniju.[69] Objašnjavajući pojavu dva veća susjedna naselja — onih u Skelanima i u Domaviji, Patsch je na osnovu natpisa iz Studenice u Srbiji dokazivao da je Domavija u rano carsko doba bila samo *vicus* (CIL III 8291 : *mag[ister1] Dom[avia!}).* Medutim, i zbog udaljenosti ovih dvaju mjesta, a napose zbog nesigurnosti Patscheve rekonstrukcije *(mag[isterl] Dom[avialf),* ovo tumačenje se mora uzeti s velikom rezervom, što je već naglasio i Hirschfeld *(fortasse).*[70]

[02] I. Bojanovski, rad nav. u bilj. 53 (1982), 142, Bratunac.
[63] A. i J. Šašel, ILJug. II, br. 619 A, v. bilj. 51 i 55.
[64] CIL III 12742: *D. M. Camini(a)e coniugi, vix(tt) an(nos) L, Cam(inius) Hermes maritits et Hermetianusfil(ius) eiuspos(uerunt) et sibi.* = C. Patsch, AEM, XVI, 140. i WMBH, V, 1897, 239.
[65] V. radove M. Baum i D. Srejovića u bilj. 44.
[66] */. O. M.,* GZM XL1I, 1930, 162; Č1G VI, 103 i Spom. 77, 12. *IOM CAP,* Spom. 93, 145. *IOM Co(ho)rtali* iz Divića, GZM LIU, 1941, 3—4. *IOM et Genio loci,* GZM 111, 1891, 4 i *IOM et Iunoni Reginae* CIL III, 12725.
[67] V. Paškvalin, Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM (A), n. s. XV—XVI, 1960—6ö, 203—209, si. 1.
[08] Vidi bilj. 48.
" S. Dušanić, Dve stele iz Srbije, Zbornik Nar. muzeja, VIII, Beograd 1975, 137. Isti, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji 622 (37), Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1980, 32. i bilj. 184.
[70] M. Pavan, Ricerche, 94. Cfr. C. Patsch, RE V, 1909,1294. Vidi i njegov članak u WMBH, XI, 1909, 142.

Ne može se prihvatiti ni dopuna *M. Aurel. Felicianus dec. mun. D.* (C1L III 8297, Sočanica na Kosovu) u *mun. D{omavianum),* jer se taj natpis očito odnosi na *mun. DD.* u samoj Sočanici.[71]

O iiitenzivnim vezama Domavije sa glavnim gradom Donje Panonije Sirmiumom vise od epigrafskih potvrda govore arheološki nalazi, a napose tipološka analiza nadgrobnih i drugih spomenika, o čemu je bilo govora i na drugom mjestu.[72] Još od početka rimskog prisustva u Panoniji, Sirmium je na cijelo Podrinje vršio veliki kulturni utjecaj. Zapravo svi su poticaji, kako kulturni tako i ekonomski, dolazili iz Sirmija, što lijepo ilustrira i Amijan Marcelin (XXI 10, 2) kada ističe: *Sirmium, mater urbium magna et populosa.* Taj utjecaj dolazi do izražaja i na epigrafskom materijalu — onomastika, kultovi, sepulkralna umjetnost, simboli, ukrasi itd., ali i kroz žive trgovačke i društvene odnose.

Domavija je, dakle, bila vrlo značajan centar rimskog rudarstva u istočnoj Dalmaciji *(argentariae Delmaticae)* i jugoistočnoj Panoniji *(argentariae Pannoni-cae).* Njena uloga kao jakog proizvođačkog metalurškog centra ojačala je u toku Markomanskih ratova (177—180) i nešto prije, u vrijeme Marka Aurelija, koji jeobjedinio svapanonskai dalmatinska we/a/Za i njihovu proizvodnju, iu njih uveo carsku prokuratelu. Najveći se dio natpisa iz Domavije i njene regije odnosi na careve i prokuratore carskih (fiskalnih) rudnika i oficina-talionica. Rijetki domoroci potječu uglavnom iz 3. st. Njihova uloga nije bila velika. Nije nam se sačuvao nijedan natpis sa spomenom i imenom nekog dekuriona, pa stoga nema elemenata ni za raspravu o etničkom sastavu gradskog vijeća *(ordo),* ali ne bi trebalo sumnjati da su u njemu učestvovali i domoroci s gradanskim pravima, jcr su se i oni, bez sumnje, već od početka bili uključili u rad rudnika i talionica. Konkretnih dokaza o rudarenju i taljenju ruda u predrimsko doba takoder nema, ali je to sasvim realno pretpostaviti.[73] O eventualnoj propasti rudarske djelatnosti, pa i same Domavije, mogu se navesti samo pretpostavke. Rudnici su, sudeći po izvorima, prestali organizirano djelovati negdje u drugoj polovici 4. st. Vjerojatno da ta djelatnost ipak nije nikada potpuno zamrla, nego je radila za lokalne i regionalne potrebe, da se opet obnovi u kasnijem srednjem vijeku.

[71] G. Alföldy, Dalmatien, 155, bilj. 38. Usp. J. J. Wilkes, Dalmatia, 279, bilj. 3. Za *Municipium D{ar)d(anorum)I* v. S. Dušanić, ŽA, 21, 1971, 253 sq. E. Ćerškov, Municipium DD, 1964, 66. n. 17.
[72] K. Patsch, GZM XIX, 1907, 453 = WMBH, XI, 1909, 165. D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 35. I. Bojanovski, ARR VI, 1968, 248.
[73] Stoga je i M. Ramović, Stari rudnici, 1981,79—97, passim i Č1G IV, 1960, 33—41, pliće kopove pripisao Jlirima.

XII *GORNJE*

PODRINJE

(Municipium S . . . ?)

U području koje se proteže južno od kanjona Prače, a s obje strane Drine. do granica Pljevalja, malo je epigrafskih nalaza (Sopotnica, Goražde, Ustikolina, Miljevina južno, a Vrbica istočno od Foče). Obično se zato u stručnoj literaturi Gornje Podrinje (Goražde, Ustikolina i Foča) arondira teritoriju municipaliteta u Rogatici *(col. Ris* . . -)·[1] To bi značilo da je upravno-politička oblast iz Rogatice kontrolirala cijelo Podrinje izraeđu planina Romanije, Jahorine i Treskavice, na sjeverozapadu, i planinskog vijenca Zelengora, Maglić i Lebršnik, na jugu, iako je Gornje Podrinje reljefom terena oštro izdvojeno od rogatičke kotline na sjeveru, što je moralo imati konsekvencija i na etničko-upravnu podjelu.[2] Stoga je najvjerojatnije da je u antici Gornje Podrinje sačinjavalo zasebnu *civitas,* kao i u srednjem vijeku, ili je bilo dio municipija u Kominima kod Pljevalja *(Municipium S* . . .), s kojim dolina gornje Drine sačinjava prirodnu geografsku cjelinu, na istoku zatvorenu Pivskim planinama, Ljubišnom i Kovačem, na zapadu Jahorinom, Treskavicom, Lelijom i Zelengorom, a na jugu Volujkom, Maglićem i Lebršnikom, dakle od izvorišta Sutjeske na jugu pa do ušća Prače i Lima na sjeveru. Toj su upravnoj oblasti pripadale i doline Cehotine, Drinine desne, te Kolune i Bistrice, njenih lijevih pritoka.

Prema oskudnira izvorima, to bi područje u predrimsko doba pripadalo plemenskom savezu Pirusta, koje Ptolemej ubraja među *civitates* istočne Dalmacije. Strabon ih smatra jednim od moćnijih pononskih plemena.[3] Sva je prilika da su kao takvi zauzimali i prostranije područje. Skupa s Desitijatima borili su se do kraja protiv Rimljana i posljednji bili poraženi u Batonovom ustanku 6—9. g. n. e. Sudeći po tome bili su jugoistočni susjedi Desitijata. To što su bili posljednji pokoreni, ukazivalo bi da je njihovo područje bilo teže pristupačno. U izravni kontakt s Rimljanima došli su poč. 54. g. st. e., kada je Gaj Iulije Cezar morao u južnom Iliriku

[1] G. Alföldy, Dalmatien, 154. J. J. Wilkes, Dalmatia, 281. M. Pavan, Ricerche, 200.

[2] Za analogiju neka posluži srednji vijek, kada je upravo kanjon Prače bio granična linija između državina Kosača na jugu i Pavlovica na sjeveru, obiju skoro hermetički zatvorenih i gorskim zastorima. Moguće prelaze čuvali su utvrđeni gradovi, da navedemo samo gradove Pavlovica: Vratar, Ključevac, Hrtar, Brodar, Miševina, Borač, Pavlovac, Pale, Hodidjed i Sarajevo.

[3] *Pyrissaioï!* (App. 111. 16), *Peiroustai* (Strab. VII 5, 3) i *Piroustai* (Ptol. II 16, 5). Plinije· **III** 143, ne spominje ih, jer u carsko doba vise nisu postojali kao cjelovita plemenska zajednica·

intervenirati da primiri buntovne Piruste (Bell. Gall. V, c. 1—2) .Prve kontakte s Rimljanima imali su još u vrijeme 3. ilirskog rata (167. g. st. e.).[4]

Poslije sloma Ilira 9. god. η. e. Rimljani su prostrano plemensko podruqje Pirusta *(Pirustae* Caes. B. G, V 1; *Perustae* Veil. II, 115; *Peiroustai* Strab. VII 5, 3 i *Piroustai* Ptol. II 16, 5) razdijelili u vise dijelova. Kasnije su jedan dio pripadnika ovoga plemena i preselili (deportirali?) u Daciju, gdje se oko Ampeluma spominju kao rudari u rudnicima zlata.[5] Na osnovu Plinijevih i Ptolemejevih podataka,[6] G. Alföldy smatra da su se u carsko doba u Dalmaciji, u okviru naronitanskog konventa, razvile njihove tri peregrinske civitates: *Skirtones* (Plinijevi *Scirtarï)* u sjevernoj Albaniji, *Cerauni* u brdovitom dijelu Albanije i Crne Gore, te u gornjim tokovima Lima i Tare, i *Siculotae* oko Pljevalja,[7] gdje se kasnije javlja *m(unicipium) S(iculotarum1).* Po Pliniju su najbrojniji bili Scirtari, sa 72 dekurije, dok su Cerauni i Sikulote brojili samo po 24 dekurije, što je relativno malo za široko područje koje su zauzimali. Moguće je to i bio razlog za naseljavanje Delmata u ovaj kraj.

Po našem mišljenju, peregninskoj *civitas Siculotarum* odgovaralo^bi područje riječnih dolina Cehotine i gornje Drine sa pritocima — kao jedinstvena teritorijalna i plemenska civitas[8].

Sudecï, pak, po nekim onomastičkim pojavama, kao što su dvočlana imenska formula i neka srednjodalmatinska osobna imena, u to su područje kasnije naseljeni i dijelovi Delmata iz šire okolice Salone (po Alföldyju *Siculi: Siculotae?)i* Ridera, vjerojatno da bi se popunila praznina zbog prorijeđenosti stanovništva (najprije u ratu, a kasnije i seobom u Daciju)[9]. Za upravno jedinstvo gornjeg Podrinja i doline Cehotine nema ni pisanih ni epigrafskih potvrda, ali bi u prilog takve teze govorilo prirodno jedinstvo doline Cehotine s gornjim Podrinjem, a također i tipološka i stilska podudarnost nadgrobnih spomenika[10], te neke druge indikacije. Jedinstvenost, u prvom redu kulturnu, ovog područja potvrđuju i podaci zasad vrlo ograničenih istraživanja prethistorijskih grobova (tumula)[11].

Neki su autori u gornje Podrinje locirali Glindicione *(Giinditiones* Plin. III 143, sa 44 dekurije), ali bi se s vise vjerojatnosti oni mogli smjestiti nešto jugozapad-

TT *i Perustae* **Veil.** II, 115. O sjedištima Pirusta D. i M. Garašanin, ICG, I 1967 96—97· «;SMi Patcsh> Narona, 24, i C. Patsch, Herzegowina, 85. G. Alföldy, Dalmatien, 56. dd. J. **J. Wilkes, Dalmatia,** 174. d. Cfr. Caesar bell. Gall. V 1. i d. (54. g. pr. n. e.). O njihovom lociranju v.Z. Marie, Simpozij 1964, 188. i bilj. 77.

. * CIL III C(er) VI, VIII (an. 139, 159). O llirima u Daciji usp. D. Rendić-Miočević, **Dacico-Il**lynca, Rad JAZU, knj. XX/1981, Zagreb 1981, 21—87. TT ,, ,. Plln. "r 143: . . . *Cerauni decuriis XXIIII . . . Scirtari LXXll, Siculotae XXIIII . . .*; Ptol.

,p ■•*Keraunoi . . . Sikoulotai . . . kai Skirtones pros te Makedonia* . . . **macije** Alfoldy> Dalmatien, 57, *Pirustae* locira južno od Dindara, prema južnoj granici Dal-

G Ain/n'P' ŽA 12 (1962)' uo> Pauste smješta u Sandžak, kojemu su pripadala i Pljevlja. , Da!matlen> 57 d. J. J- Wilkes, Dalmatia, 173. d. „uključujući i jugoistočnu Bosnu".

» r ^fi1111, ICG> 96- d. "oko Pijevalja". Usp. A. Evans, ARI, III-IV, 38. d. Dalmatien, 59. J· J· Wilkes, Dalmatia, 176.

!i oSt ploča> u stvari stelá" iz fočanskog kraja D. Sergejevski, Rimska groblja ^ *A* , 1934> 32~~33> vid^ sa stelama iz okolice Konjica, ali i s onima iz okolice **natpis'** SOfe U &tvrtasto J *ili* polukružnoj niši jedno ili vise poprsja, a dolje polje

^113.-1110, mate i J al iz tumula u Gotovuši kod Pljevalja, B. Ćović, Nalaz iz tumula **»nogle** nao! Jevlja) 1906> CIG Vlr- 1967, 35-40, zaključuje da su se za svaki objekat iz Gotovuše **uzem smkl** Veom a bhske analogije u brojnim grobovima oko Strbaca, Rogatice i na Glasincu u **Pogrebnol** 'ta koder , na cijelom području jugozapadne Srbije. Isti su i oblici grobova i element! **°t>jedinila tl** a, utor smatra da bi plemenska zajednica koja je oko sebe politički i kulturno » B Čovi ■aKo Prostrano područje mogla biti samo Autarijati (p. 40). O problemu Autarijata usp. vie, υ îzvorima za istoriju Autarijata, Godišnjak CBI, knj. V/3, 1967, 103—122.

nije, na Nevesinjsko polje i u gorovito područje od izvorišnog dijela Neretve do Gatačkog polja, dakle izmedu Narensija i Pirusta[12].

U epigrafskim izvorima nema indikacija ni o etničkom ni o političkom stanju u gornjem Podrinju. Natpisi ovoga dijela presumptivnog područja municipija svode se na nekoliko kraćih, najčešće fragmentarnih tekstova. U Goraždu se spominje jedan *Ulpius* i neki uglednik s kognomenom *Saturninus* (CIL III 8370), a u Miljevini jedan *Aurelius.* Iz Miljevine, južnije od Foče, imamo i jednog libertina po imenu *Graecus qui et Fortunatus,* podatak koji upućuje na njegov raniji robovski status[13]. Spomenici iz Miljevine potječu iz kasnog 2. ili iz 3. st.

Drugu skupinu cine kratki votivni natpisi redovito bez imena dedikanta, a potječu iz Ustikoline[14]. To su dva trostruka žrtvenika, od kojih je jedan posvećen *TermQno), Lib(ero) p{atrf)* i *I(ovi) o(ptimo) miaximo),* dok je na drugome već natpis propao. Iz Ustikoline je i posveta samome Terminu (ili *Terminis).* Jedna je posveta *Term{ino)* nadena i u Sopotnici kod Goražda (CIL III 8371), dvadesetak kilometara sjeverno od Ustikoline. Iz Sopotnice potječe i ara *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) c{oh)or-(tali)*[15]. Smatra se da je ovu posvetu postavilo neko zapovjedništvo koje je garnizo-niralo uz Drinu u Sopotnici[18]. Ako bismo Patschevo čitanje *IO M cor. eand(em) aram Ic[. . .] Saturninus cons(ecravit)* restituirali u obliku *eand(em) aram L. Vol[usiusl] Saturninus cons(ecravit),* onda bismo mogli pomišljati na neki plemenski spor oko gra-nica, pa otuda i are *Termino* i slične. Ovaj je carski légat propretor riješio vise takvih sporova, kako nas obavještavaju natpisi iz Nina (C. III 2974), Karina (C. Ill 8472) i drugi. Inače, Jupiter *cohortalis* se češće susreće u Dalmaciji, pa i M. Pavan po-mišlja na nekog pojedinca koji ne bi morao imati veze s posadom[17]. Na posadu i logor u Sopotnici ukazivala bi i Patscheva interpretacija natpisa iz Goražda: *M. U[l]p. [M. f.] Maxi[m\. gu[o]ndam s. c.* (?) . . ., što Patsch dopunja u *s(ingularisl) c(onsularisl).* Rekonstrukcija je probabilna, jer bi *Maximus* mogao biti i kalkirani kognomen nekog domoroca. Patsch je i aru s posvetom *Termino* objašnjavao kao granični kamen neke kohorte, one iste koja je postavila i aru Jupitru *cohortalis*[16]. I pored svih nejasnoća ostaje činjenica da je u Sopotnici postojalo znatnije naselje.[1'1] Prema drugome mišljenju, posvete Termino bi označavale granicu između fiskalnog tj. rudničkog, i gradskog (municipalnog) teritorija, jer je u pitanju rudničko područje[20]. To bi moglo biti plauzibilno rješenje, ali i ne mora. Oba tumačenja

[12] G. Alföldy, Dalmatien, 59. J. J. Wilkes, Daimatia, 176.

[13] *Goražde:* CIL III 12752 = AEM XVI, 86 = GZM VI, 1894, 54 = WMBH IV, 1896, 244. *Miljevina:* D. Sergejevski, Spom. 88, 19, i V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 154—156.

[14] D. Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 5—7.

[15] CIL III 8370 = 13856.

[16] J. J. Wilkes, Dalmatia, 281. E. Pašalić, Kulturna istorija BiH, 203. Usp. C. Patsch, WMBH IV, 1896, 243—246. = GZM VI, 1894, 53. d.

[17] A. Pavan, Ricerche, 200—201. Za: *L. Vol. Saturninus leg. pr. pr.* v. A. Jagenteufel, Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis Diokletian, Wien 1958, 17—21, s potvrdama iz Karina, Nina (3), Jasenica, Razvađa, Oklaja, Starigrada kod Obrovca, Poljica, svega 10 potvrda. Cfr. J. J. Wilkes, Dalmatia, 442 i G. Alföldy, Dalmatien, 181.

[18] C. Patsch, WMBH IV, 1896, 244, to objašnjava i činjenicom što je oba kamena iz Sopotnice klesao isti klesar (= GZM VI, 1894, 53 d).

[19] Ostaci zgrada i rimski građevinski materijal rasuti su po groblju i po njivama nasuprot Crkve sv. Durda u Sopotnici, uz put prema Ustiprači, sve do uz Drinu. Ovome bi kompleksu mogao pripadati i stari grad *Gradac,* smješten na brijegu iznad crkve, možda grad *Novi* Hercega Stjepana, ali izgrađen na rimskom supstratu. Danas su već tragovi naselja istrijebljeni.

[20] Takvo je mišljenje opetovano iznio SI. Dušanić, Aspects of Roman Mining . . ., Berlin—New York 1977, 68, i u Organizacija rimskog rudarstva . Beograd 1980, 23—24. — Površinski vidnih tragova rudarstva nema, a vrlo je oskudna i toponomastika (o tom v. bilj. 45).

demantiraju posvete *Termino* iz susjedne Ustikoline na Drini[21]. Jer svih sedam votivnih i nadgrobnih spomenika iz Ustikoline potječu iz ruševine starokršćanske bazilike. U pitanju su, dakle, ulomci spomenika koji su bili isjeîeni i ugradeni u hram nove vjere. Cjelovit je ostao jedino žrtvenik sa trostrukom posvetom Terminu. Liberu Ocu i Jupitru, najboljemi najvećem (GZM 1936, 5—7). Spomenici su, očito, uzeti sa nekog antičkog kultnog objekta koji se tu nalazio uz antičko groblje[22]. Takva namjena votivnih spomenika, pa i onih posvećenih Terminu, ukazivali bi na čisto religijski, kultni karakter tih posveta. Takvo bi tumačenje, čini se, bilo u skladu i sa činjenicom da na istome žrtveniku u kultnoj zajednici dolaze tri božanstva, među njima i Liber, božanstvo htonskog karaktera[23]. Medutim, takve su vjerske predstave mogle u rudarskom kraju biti i u vezi s rudarskim djelatnostima, jer su htonska božanstva povezana s rudnim bogatstvom (Pluto, Terra Mater itd.). §to se tiče Jupitra, on je i u Italiji bio vezan za kult Termina (npr. *lovi Ter(m ino* ili *-minali) M. Val. Ant(iochus) An(nii) Ti(beriani) co(mes)* (CIL XI 351).

Terminus je starorimski bog međa, u stvari *međaša.* Njegov se kult održao sve do carskog doba i prošao kroz tri faze razvitka; poštovanje: a) kamena međaša, b) boga Terminusa i c) boga Jupitra Terminusa, što do izražaja dolazi i na posveti iz Ustikoline[24]. Terminus je utjelovljenjs božanske moći (snage) koja granično kamenje *(termini)* čini svetim i sakrosanktnim; svako je pomicanje međaša *(revellere terminos* Hor. carm. 2, 18, 24), po jednom Numinom zakonu, bio težak zločin koji se kažnjavao teškom kaznom.

Nešto konkretniju sliku gornjeg Podrinja u antici (u rimsko doba prvenstveno pružaju naseobinski ostaci, većinom tragovi ekonomskih zaselaka *(villae rusticae)* a manje samih naselja *(vici, urbes).* Ako apstrahiramo peregrinska naselja, građena) pd laganog materijala, od kojih se, izuzev gradinskih nasipa, nisu sačuvali materi-, jalni ostaci, po učestalosti ruševina od rimskog tvrdog materijala (temelji zgrada, gradevinski materijal, posebno ulomci opeka i crijepa itd.), može se zaključiti da je plodna dolina Drine, s ugodnom klimom, bila dobro naseljena. K. Patsch je, očito, s pravom, naziva „najdražesnija dolina južne Bosne" (GZM 1909, 107).

Ostaci rustikalne vile (?) nalaze se već na Crkvini kod Međeđe, uz lijevu obalu Drine naprama ušću Lima[25], vjerojatno u blizini puta koji se iz Rogatice spuštao u dolinu Prače i Drine[26]. U Kopačima, gdje se dolina Drine širi, evidentirani su na diluvijalnom polju ostaci triju vila: na Ciglani Hajre Neović, u zaseoku Slatina; na Gromilama Dževada Sijerčića u Odžaku i na njivi Surduk Riste Jankovića u zaseoku Zidina[27]. Četvrta se vila nalazila na Gromilama Adila Hubjera u susjednim

D. Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, br. 1 i 2.
geievskrr7M yfvnT 10 Îu-S eli f - U £stikolini drevnog uko no P S j kult n°g mjesta. Usp. D. i VT/ÎQ70 ι ?ń i u , 1936, 5, V Z - Ka Jmaković, Gornje Podrinje, V/1978, 54-65 ι VI/1979^ 1—10, vidi bilj. 33 (naučni projekat).
m(aximo) Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 5, br. 1: *Ter{mino), Lib{ero) P(atri), I(ovi) o(ptimo)*
TeviJl? ku l tu J e™ nusa v. G. Wissowa, s. v. Terminus: u W. H. Röscher, Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie, fasc. 73, oct. 1917, ed. B. G. Teubneri, Leipzig lini i Sonntn· W^TT m^hl î e posvete Terminu kod nas dalaze jedino na Drini, u Ustiko-ne tuma« ,, I i u >' pa Se n J lhovo odsustvo na ostalom području Bosne i Hercegovi-XVIirSarajevo O 196 U 3 . Π?" 08 karaktera ovoga bož anstva, usp. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. " p. H^ f jma v oviĆ> Gornje Pod "nje II (1975), 14 18. Vidi bilj. 33. ^
Fodaci s rekognosciranja.
ariif«™": P da £ f S reko noscir ™ U dolini Lima *Gornje Drine u Zavodu za zaštitu S anja Gornjeg Podrinja 17. do 23. maja 1962. Usp. Elaborat Krljov° K mk Ä «?™ spomenika kulture Sarajevo, br. 05-687-20/68. Cf. Godišnjak CBI -XXV/23 — 1987, 126 128.

Hubjerima, na desnoj obali Drine[28]. Četiri gospodarska posjeda *(fundi)* na raalom prostoru svjedoče o intenzivnoj poljoprivredi, povezanoj sa stočarstvom i drugim djelatnostima u ovoj pitomoj, ali uzanoj riječnoj dolini. O naselju u Sopotnici, danas već gotovo u samom Goraždu, ne može se po njegovim ostacima zaključivati ništa određenije, osim da se širilo uz Drinu na r.ekoliko hektara površine.[29] Naselju, vjerojatno, pripadaju i spomenici IOM COR i *Term{ino).* Ipak nedostaju elementi po kojima bi se odredio karakter ovoga naselja, iako ss ne može isključiti ni pretpostavka da je u pitanju manji, i to rani, rimski logor[30]. U prilog bi tome, možda, mogao ici i bareljef orla, u rimskom stilu, uklesanog u porfiritskom mramoru, koji je također bio uzidan u crkveni svod u Sopotnici (Evans, ARI Π, 90 d. i III, 23 d.)· Iz susjednog Goražda poznata su dva mramorna sarkofaga 3—4. st., koja su do 1880. g. stajala u blizini starog karavansaraja (kod mosta), oba izgubljena. Na jednom od njih vidjeli su se i tragovi natpisa[31]. Iz Goražda je i ulomak natpisa s gentilicijem *Ulpius*[32]*,* ali tragova naselja u Goraždu nema, a ukoliko ih je i bilo, odavno su uništeni kasnijim razvojem ovog najvećeg urbanog naselja u Podrinju.

Uzvodno od Goražda, između Mravinaca i Slatine, otkopani su ostaci nekog srednjovjekovnog kultnog objekta s rimskim žrtvenikom[33], koji je očito stajao pored starog rimskog puta dolinom Drine. Situacija je, dakle, slična današnjoj[34]. U selu Vranići, na lijevoj obali Drine, ispod brda Gradac, nalazilo se takoder jedno rimsko naselje (villa rustica s pertinencijama?) na parceli Dola Hasana Hodžića. Zidovi naseobine se spuštaju sve do ceste[35], kojom je prolazila i rimska komunikacija.

Jedno od najvecih rimskih naselja u gornjem Podrinju nalazilo se kod ušća Kolune u Drinu u Ustikolini. Ustikolina je bila gotovo kontinuirano naseljena od Rimljana do naših dana. Rimski građevinski ostaci nalaze se s obje strane Kolune, sve do ušća potoka Kosove u Drinu (lok. Oklaci), pa do Ćelije, diluvijalne terase u južnom dijelu grada, s površinom oko 150x100 metara, na kojoj se nalazilo

[28] *Hubjeri,* selo na desnoj obali Drine, a prema Kopačima: supstrukcije antičke villae rusticae na gomili promjera od nekih 40 m, visine oko 1,5 m. Izorava se krečni malter i rimski građevinski materijal (ulomci tegula). Na rimske ruševine je nasjelo srednjovjekovno groblje. Vlasnik: Adil Hubjer iz Hubjera, v. bilj. 27.

[29] *Sopotnica:* Naselje leži neposredno uz Crkvu sv. Đurđa u Sopotnici, između ceste i Drine· Jedan dio naselja je visoko pokriven nanosom Drine, K. Patsch, GZM XIX, 1907, 467 Usp. i bilj. 19.

[30] C. Patsch, WMBH IV, 1896, 243—244 = GZM VII, 1894, 54. A. Evans, ARI II, 90, sl. 9 a (TERM), smatra da možda označava granicu municipalnog agera *(marking the limits of the municipal Ager)*. Usp. Ibidem, sl. 10 a, str. 91 = CIL III 782 (IOM COR . ..).

[31] M. Hoernes, AEM IV, 47. K. Patsch, GZM VI, 1894, 56, br. 5. = WMBH IV, 1896, 246. O Goraždu u antici usp. C. Patsch, WMBH V, 1897, 239 d. i WMBH, XII, 1912, 161 d. = = GZM XXII, 1910, 204—206, također WMBH XII, 1912, 105. Cf. J. A. Evans, ARI I—II, 90 d. i III—IV, 23.

[32] CIL III 12752 = AEM XVI, 86 = WMBH IV, 1896, 47 (C. Patsch).

[33] Z. Kajmaković, Gornje Podrinje u doba Kosača, Međurepublički multidisciplinarni naučnoistraživački program, I do VII, Sarajevo 1973—1979. I, 100—111. Ruševina se nalazi u selu Crkvina, oko 6 km južno od Goražda. Postanak ovog objekta Kajmaković datira u 14. st. a radi se o mauzoleju.

[34] O saobraćajnoj povezanosti Goražda kroz vijekove usp. C. Patsch, WMBH XII, 1912, 105. i I. Bojanovski 1987, 63—174 posebno 91—96 i 120—129.

[36] Z. Kajmaković, Gornje Podrinje, IV, 14. i VII, 340.

kultno i ukopno mjesto naselja, dok u vrtovima, plitko pod zemljom, leže temelji građevina[36].

Odmah uz desnu obalu Drine u Cvilinu, naprama Ustikolini — koja leži upravo na sredokraći između Goražda i Foče — na visini ušća Kosove (Kosovski potok) u Drinu, na Gromilama Mithata Osmanpašića izoravaju se temelji jedne veće rustične vile (njeni zidovi, polihromni mozaici — višebojne kockice bijele, plave, crvene i crne boje, hipokauzis i drugo). Na površini nešto većoj od jednog hektara naziru se obrisi od tri građevinska objekta, koji su u supstrukcijama relativno dobro sačuvani. U pitanju je jedna rustikalna vila iz 2. i 3. st., dakle središte jednog zemljišnog veleposjeda(/w«i/i/J, *praedium),* kojem je ,vjerojatno, pripadalo cijelo Cvilinsko polje, dugo do tri kilométra, a široko nekih trista metara, po svoj prilici s okolnim šumama i ispašama. Vila je s naseljem u Ustikolini bila povezana mostom preko Drine[37].

Bilješku o rimskim ostacima u Foči ostavio je V. Radimsky, ali se ti podaci vise ne mogu provjeriti[38]. Radi se očito o termalnim objektima kod ušća Ćehotine u Drinu. Vrlo povoljan položaj Foče, a napose njezin značaj kao raskrsnice putova u starija vremena, jednog dolinom Ćehotine prema Pljevljima *(mun. S. . .)* — tim pravcem je kasnije vodio i poznati Dubrovački put — a drugog dolinom Drine i Sutjeske prema jugu i sjeveru, rimske nalaze iz Foče čini vrlo vjerojatnim.

I iz šire okolice Foče nam je poznato vise rimskih nalazišta: iz Trbušća, južno od grada, potječu arhitektonski elementi jednog rimskog mauzoleja[39], dok bi ruševina Grada u Bunovima[40] u svojoj starijoj fazi mogla pripadati nekom rimskom kaštelu koji je tu bio podignut za zaštitu raskršća kod Broda na Drini. Jedno se gospodarsko imanje nalazilo i na Gornjem Ocrkavlju u Miljevini, na putu iz Broda prema Trnovu i Sarajevu *(respublica Aquarum S . . .)*, na Ilidži kod Sarajeva. Odavde potječu nadgrobni cipus i ara, oboje s natpisima, dok se na samom lokalitetu i danas primjećuju ostaci arhitekture[41]. U Jabuci kod Ustikoline, visoko u njedrima Jahorine, otkopana je jedna kasnoantička bazilika[42], a na Crkvini u Stagerićima (Potpeć), desno od Drine i uz lijevu obalu Ćehotine, ostaci zgrade koja je stajala kraj puta koji je vodio u Pljevlja[43]. Ostaci jedne *villae rusticae* nađeni su i kod Čele-

[36] *Ustikolina:* C. Patsch, WMBH V, 1897, 239 = CIL III 14340 (libra); IX, 1904, 294 (fibula) i XII, 1912, 95—97 = GZM XXII, 1910, 204. d (nalazi na lok. Ćelija, Donje njive, kod Zastruga i dr.). Sa Ćelije potječu i dva izgubljena ulomka s natpisima, V. V. Vukasović, VHAD 1888, 101 = CIL III8372 i 8373, cf. WMBH V, 1897, 353. D.Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 3—9. V. Paškvalin, Antičko bronzano posude i nakit iz Ustikoline, GZM (A), n. s. XVII, 1962,141—151. Z. Kajmakovic, Gornje Podrinje, V/1978, 56—65. i VI/1979, 1—10 (bazilika). I. Bojanovski, Godišnjak CBI knj. XIX/17, 1981, 187—188. Usp. D. Sergejevski, Archäol. Forsch, in Bu. H, 1949, 176 (depo novaca — 139 sesteraca). U srednjem vijeku je U. značajan trg, D. Kovačević, Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1978, passim.

[37] *Cvilin:* D. Sergejevski, GZM XLVIII, 1936, 4. A. Gilferding, Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji, Sarajevo 1972, 296 (tradicija o velikom gradu na Cvilinskom polju, što gajeutursko doba zamijenila Foča). V. Palavestra, Gornje Podrinje, I, p. 30 (nedavnoje na Gromilama navodno nađen „ćup pun dukata"?). — Centralni dio kompleksa vile se dobro sačuvao, jer vlasnik nije „rovio" ispod podova (stanje od 9. VII 1983. g.). V. bilj. 14 i 15.

[38] V. Radimsky, ALZS, s. v. Foča: u samoj Foci kod ušća Ćehotine u Drinu nađene su (navodno) tri rimske zgrade (dvije od njih su bile kupatila). V. I. Bojanovski, Godišnjak CBI, knj. XXV/23, 1987, 94 d.

[39] D. Sergejevski, GZM LUI, 1941, 2—5, br. 1, sl. 1-4.

[40] Z. Kajmaković, Gornje Podrinje, VII, 199—201.

[41] *Miljevina:* D. Sergejevski, Spom. 88, 19, br. 17 sa sl. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XIÏI, 1958, 154—156. sa sl: *IOM C{onservatorp.) Graecus qui et Fo[r]tunatus Ma[r]ci liberitus) /· p.* = A. i J. Šašel, ILJug. I, 49, br. 85.

[42] Z. Kajmakovic, Gornje Podrinje, IV/1977, 18—33. I. Bojanovski, Godišnjak CBI knj. XIX/17, 1981, 187.

[43] Z. Kajmakovic, dnevni list „Oslobođenje" od 31. 3. 1981, str. 12.

bića, istocno od Foče, gdje se kod vrela Banja na Ledenicama (između sela Vrbica i Borje) izorava rimski crijep — „ćeramid", vjerojatno ostaci ekonomije koja se zasnivala na stočarstvu ili na sječi šume, ili možda na oboje[44].

Iako ostaci antike u bosanskom Podrinju nisu tako bogati, a pogotovo nisu cjeloviti (dijelom je to posljedica i neistraženosti), oni su ipak valjan dokaz rimske prisutnosti i djelatnosti u ovom rudama (srebro!) i šumama bogatom području. Iako gornje Podrinje ni s toga stanovišta nije istraženo, postoje bogate indikacije koje pruža toponimija, a donekle i arheologija, o živoj rudarskoj djelatnosti, napose o eksploataciji srebra i olova u dolini Kolune, oko Ustikoline, te oko Foče i u dolini Ćehotine — sve do Pljevalja. Rudarska aktivnost bila je znatna i u rimsko doba, a u 12. i 13. st. su njeni nosioci saski rudari, što dokazuju brojni toponimi izvedeni iz korijena *Sas.* Pa i ime same Foče se može objasniti rudarskom djelatnosti: od rudarskog termina *Hod-ica, hodica* „šurf na kome se duže vrijeme kopalo i otišlo dublje u zemlju", pa od toga srednjovjekovni naziv Foče — *Choca, Coza, Choza*[45]. Tako je bilo sve dok kopovi nisu bili iscrpljeni u srednjem vijeku.

U najnovije je vrijeme ovo područje s hodološkog stanovišta istraživao J. Knežević, a krajem prošlog stoljeća K. Patsch[46]. Istraživanja su pokazala da je ova kraj bio veoma dobro naseljen i u predrimsko doba, s brojnim gradinama *(castella, oppidd)* i grobljima njenih stanovnika *(tumuli),* a najgušće u srednjem toku Cehotine i njenih pritoka[47]. Dolina Ćehotine je, u stvari, pitomaplaninskakotlina, omeđena tokovima Tare, Lima i Drine, a sa sjeveroistoka zatvorena planinskim vijencem Kovača, Čemerna, Mihajlovice, Crnog vrha i Karaule, s jugozapada Kunovicom, Bunetinom i Ljubišnom. Sredinom protječe Ćehotina, koja je oko Pljevalja formirala župnu dolinu, dobro obrađenu, naročito između Pljevalja i Gradca. U planinskom dijelu Ljubišne^i Kovača bogata je šumama. Na padinama Ljubišne nalazi se i rudnik srebra Šuplja Stijena s^ tragovima starog rudarstva. Starih kopova ima i u drugim mjestima u dolini Ćehotine, sve do njena ušća u Drinu*[8].

Brojna rimskodobna naselja rasuta su i u dolini Ćehotine i njenih pritoka. Najznačajnije se nalazilo u Kominima *(Mun. S . . .),* oko 3 km od Pljevalja, na ušću Vezišnice u Ćehotinu. Zasad su istražene dvije nekropole antičkog naselja, koje su dale veliki broj natpisa[49]. Ekonomska podloga prosperiteta ovoga grada i cijelog municipija i njegova razvitka očito je bilo rudarstvo[80], a uz to i stočarstvo, šumarstvo i zanati. Manja naselja i pogoni su evidentirani u Gotovuši, Radosavcu, Vidrama, Bušnji, Seljanima, Donjoj Brvenici, Gornjem Gradcu, Potpeći, Jabučnom, Nangama, Čestinu i druga[51], većinom u dolini Ćehotine i na njenim pristrancima. Trasu rimskog puta lijevom obalom Ćehotine odredio je Knežević pravcem — Vikoč, Gradojevići (na Sklopotnici, pritoci Ćehotine), Čestin, Petine, Jabučno, Gradac Gornji i Donji, Orlja, Donja Brvenica, Tikava, Zbljev i Komini *(Municipium S. . .)*[52].

Iz Komina potječe veliki broj natpisa, dok je pojedinačnih nalaza bilo i po drugim naseljima. Među njima su i municipalni natpisi, na kojima se spominju razni funkcionari u municipiju[53]. Nadgrobna ara T. Aurelija Sekstiana *(T. Aur. Sextiano eq. R. dec. m. S ■ ■ -,* itd) i sada pred Husein-pašinom džamijom u Pljevljima, nekadašnjoj Taslidži, zasad jedina potvrda s imenom municipija u abreviranoj formi[54]. Gentilicij *Aurelius* s prenomenom *T(itus),* inače učestan u istočnoj Dalmaciji, ukazivao bi na civitet dobijen od Marka Aurelija, a kognomen *Sextianus* na njegovo ilirsko porijeklo, iako je bio *eques Romanus.* Od gradskih magistrata još se spominju duumviri *M. Aemilius Antonius II vir* (CIL III 8304), *P. Ael. Firminus (Hvir) q. q. et sacerd. prov.* (CIL III 8310 = 6344), *M. Aemil. Titianus II vir q. q.* (CIL III 8301) i dr., među kojima su *Aemilii* doseljenici iz Salone ili Narone i inace brojni uz dalmatinsku obalu. Da se municipij doista nalazio u Kominima, potvrđuju i dvije beneficijarske are, obje iz Komina[55]. O imenu grada, koje se sačuvalo u skraćenom obliku — *M(unicipium) S(. . .),* vodile su se i još se vode diskusije[56]. No, iako Alföldyjeva rekonstrukcija *m(unicipium) S(iculotarum)* nema analogija ni uporišta u bogatom epigrafskom materijalu iz Komina[57], ona ipak ima historijsku

[44] D. Sergejevski, GZM XLVI, 1934, 34. d. U Vrbici, na k. 997, na srednjovjekovnom groblju leži pet rimskih stela. Š. Bešlagić, Stećci, 1971, 275 (na srednjoj nekropoli stećaka na k. 997 navodi i jednu rimsku aru). Isti, Gornje Podrinje, VII (1980), 242, navodi dvije are, u stvari, u pitanju su stele.

[45] O toponomastici područja vidi C. Patsch, WMBH XII, 1912, 162—165. = GZM XXIII, 1910, 203. dd. Patsch u Ustikolini naslućuje i prijelaz preko Drine, što je ovome mjestu u prošlosti davalo veći značaj (WMBH XII, 1912, 162). Usp. A. Pašalić, Toponomastićke zabilješke, Gornje Podrinje, VII, 343—353 (passim). O starom rudarstvu u dolini Ćehotine svjedoči bogata toponimija, v. I. Bojanovski 1987, 97—103.

[46] K. Patsch, GZM VI 1894, 465-^90 = WMBH IV, 1896, 243—295; GZM XII, 1900, 184—192 = WMBH VIII, 1902, 115—121 i GZM XXI, 1909, 105—133 = WMBH XII, 1912, 117—130. J. V. Knežević, Iz daleke prošlosti pljevaljskog kraja, izd. Dalma, Pljevlja 1979, 21—71. i karta II. Usp. i O. Blau, Berl. Akad., 1886, 838—849 = CIL III 6339—6357 i M. Hoernes, AEM IV, 1880, 186—198.

[47] J. Knežević, nav. dj., 5—19. i karta I (poglavlje: Tragovi kulture Ilira).

[48] O tragovima starog rudarstva u pljevaljskom kraju v. i J. Knežević, Tragovima nepisane istorije, časopis „Mostovi", XV, 1983, 77—84. O rudarskoj toponimiji u dolini Ćehotine v. I. Bojanovski 1987, 97 dd.

[49] A. Cermanović—D. Srejović, Materijali Saveza arheoloških društava IV, Herceg-Novi 1966, Beograd 1977, 77. Isti, Invent, archaeol., fasc. 15, 1972. Isti, Komini, Pljevlja, rimska nekropola AP 6/1964, 105. i 151, 7/1965, 144—145. i 195, 8/1966, 115—116. i 213, 9/1967, 113—115. i 213, 14/1972, 91—93, 15/1973, 71—72, 16/1974, 89—90. i 17/1975, 104—105 (dijatreta).

[50] U epigrafskom gradivu o rudarstvu nema potvrda. Pirusti se kao rudari spominju samo u Daciji, kao *vicus Pirustarum,* (Cer. VIII), . . . *Pirusta ex k. Avieretio* (C. VI), o tome usp. D. Rendić-Miočević, Dacico-Illyrica, passim. Nešto se epigrafskih i arheoloških podataka o rudarstvu sačuvalo u dolini Lima, na području municipija u Kolovratu, M. Mirković, Iz istorije Polimlja u rimsko doba—Godišnjak CBI, XIV/12, 1975, 105. i 106. O rudnicima zlata u Daciji v. S. Mrozek, Die Goldbergwerke im römischen Dazien, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, Berlin—New York 1977, 95—109.

[51] C. Patsch, WMBH IV, 1896, 243—295 = GZM VI, 1894, 484—487. J. Knežević, nav. dj., 21—71, napose str. 23—29 (dolina Ćehotine).

[52] J. V. Knežević, nav. dj. A. Pašalić, Gornje Podrinje, VII/1930, navodi u kanjonu Ćeho tine, ispod sela Nanga i Jehovića, ostatke od dva stara grada, jednog prema drugom? na obje obale oba neistražena. I. Bojanovski, Godišnjak CBI, knj. XXV/23,, 1937, 102 d.

[53] Prve natpise su izdali O. Blau 1866, 838—849 (v. bilj. 46); M. Hoernes, AEM IV, 186. d. A. Evans, ARI III—IV (1885), 25^3, Th. Mommsen je izdao sve do tada poznate natpise u CIL III, p. 284. d. i 1479. d. Natpise pronađene do 1900, ponovio je C. Patsch, WMBH IV, 1896, 243—295 = GZM VI, 1894, 465—490, WMBH VIII, 1902, 115—121 = GZM XII, 1900, 184—192. i WMBH XII, 1912, 117—130 = GZM XXI, 1909, 105—133. Kasnije nalaze vidjeti kod N. Vulić, Sporn. 71/1935, 118—122; 98/1941—48, 129—145, 304, i D. Sergejevski, GZM LU, 1940, 20—22; LUI, 1941, 5—9 = A. i J. Šašel, ILJug. I, 45^46; Sporn. 93/1940, 155—156. Natpise otkopane u toku istraživanja starije i mlade nekropole u Kominima izdala je A. Cermanović--Kuzmanović, Starinar 18/1967, i u drugim časopisima.

[54] *T. Aur. Sextianol e. q. R. / dec. m. S. T. Aur. Lujpercus. filio j[h]pientissimo j in memoriam / posuitj l. d. d,* CIL III 8309, i danas pred Husein-pašinom džamijom u Pljevljima.

[55] Aru Jupitru postavio je *P. Ael. Fuscinus mil. leg. I Ad. bf.* cos. (194. g), C. Patsch, WMBH IV, 1896, 282, = GZM VI, 1894, 475, a *Deae Xantae Nemesi et Genio municipi FI. Saturninus b. cos. XI Cl........* D. Sergejevski, Spom. 93, 156, br. 24.

[66] D. i M. Garašanin, ICG, 221. M. Mirković, Godišnjak CBI knj. XIV/12, 1975, 106. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, nav. mj. J. J. Wilkes, Dalmatia, 282 smatra da je to bio *Splonum.* Usp. i J. J. Wilkes, Splonum again, AAH, 13/1965, sv. 1—2, 111—125.

" G. Alföldy, Dalmatien, nav. mj.

opravdanost i težinu, jer *Siculotae* kao *civitas* poznaju Plinije i Ptolemej, dakle tek u carsko doba[58].

U 1. st. još se ne osjeća romanizacija ove civitas. Čitavo se područje odlikuje dubokim konzervatizmom, što se vidi i po upotrebi domaćih imena još u 3. st., što napose dolazi do izražaja kod ženskih imena. Počeci romanizacije vezani su za pojavu gentilnog irr.ena *Aelii* — po Hadrijanu ili po Antoninu Piju, ali su u municipiju relativno brojni i *Aurelii* s prenomenom *T(itusy°9*.

Municipij u Kominima se, vjerojatno, razvio iz jednog od vodećih centara peregrinske civitas (po svoj prilici iz susjednog *oppiduma* „Gradovi", na Velikom Pliješu, J. Knežević, 17), u vrijeme Marka Aurelija i njegova suvladara Lucija Vera (ovome je ovdje bio podignut i spomenik s posvetom)[60], od kojih je jedan dio peregrina i dobio civitet. Međutim, moramo računati i s činjenicom da je dobar broj domorodaca, također Aurelijevaca, građansko pravo dobio tek Karakalinim ediktom (212. g.). To bi bio treći sloj rimskih građana u municipiju. Nakon sticanja gradske autonomije, u grad su se, privučeni njegovim prosperitetom, koji se zasnivao u prvom redu na rudarstvu, doselili i građani italskog porijekla, koji su ovamo penetrirali preko Salone, Narone, Dokleje i drugih primorskih gradova: *Aemilii, Baberii, Caesii, Egnatii, Gavienii, Paconii, Pletorii, Statii* i drugi[61]. Disperzija Italika u unutrašnjost provincije, medu kojima je bilo trgovaca, zanatlija, rudarskih stručnjaka, poduzetnika itd., bilaje, najvjerojatnije, povezanaza napore Hadrijana i nasljednika oko romanizacije i integracije Ilirika. Uz tu je pojavu stranaca vezan i import grčkih, a uskoro i orijentalnih kultova. Tako je *M. Ulpius Gellianus,* viši državni službenik, posvetio žrtvenik egipatskom božanskom paru Serapisu i Izidi[62]. S tim u vezi je i pojava grčkih imena, kao što su liberta *Egnatia Soteris* i *Caesis Asteris,* Montanova supruga (WM XI, 126 d.) itd.

Vjerojatno je i pojava Delmata u dolini Ćehotine bila u vezi s rudarskom djelat" nošću. Tada su se ovamo doselili brojni Delmati iz njihova centralnog područja između Cetine i Krke, prvenstveno iz Ridera, što se odrazilo i na domaći onomastikon, koji po nekim antroponimima pripada srednjodalmatinskom imenskom području[63], o čemu je već bilo govora. U tome smislu su posebno karakteristična ženska imena na *-o,* kao *Vendo, Panto, Cato, Testo, Trito, Tritano, Two* i druga[64].

5S Plin. III, 143. Ptol., II 16, 5.

59 *T(itus)* je bio prenomen Antonina Pija, adoptivnog oca Marka Aurelija i Lucija Vera. Prema G. Alföldy, Dp.tmatien, 153, to bi značilo da su brojni nosioci prenomena *T(ius)* i gentilicija *Aurelius* u istočrtoj Dalmaciji civitet dobili od ovih careva. Usp. J. J. Wilkes, Dalmatia, 282.

60 Sporn. 98 (1941—1948), br. 298: *[L. Ael]io Aure j [lio C]ommodo / [imp(eratoris) T.] Aeli Caes(aris) p(ii) j [Ant]onini Aug{usti) /5 [f(ilio) divi] Hadri / [adn(epoti) Tra] / [iani pronepoti]....*

61 G. Alföldy, Dalmatien, 153. M. Pavan, Ricerche, 202—205.

62 D. Sergejevski, GZM, n. s. VI, 1951, 20—22 = N. Vulić, Spom. 98, br. 287, Komini: *Serapidijet hidi M.\ Ulpiius) Gelliajnus eq(ues) Riomanus) /5 cur(ator) Arbenjsi(um), Metlensi(um), Splonista(rum), / Malvesati(um).* — N. Vulić, na ovom mjestu, municipij u Kominima identificira s *municipium Siplonistarum),* kao i A. Evans, ARI, III—IV, 25. i d., usp. CIL III ad num. 8308, a takoder i J. J. Wilkes, Dalmatia, 282 (v. bilj. 56). Međutim, poredak gradova u natpisu to ne potvrđuje, a nije ni u skladu s podatkom Dija Kasija (LVI, 11). O položaju Splonuma usp. i A. Mayer, Die Sprache, 320.

63 R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, ŽA 12 (1963), 255 dd. Po analizi ovog autora zajednička imena najčešće su potvrđena u Rideru i Vrliki, naročito *Lavius* (p. 271), *Panto* (272), *Piadomenus* (273), *Stataria* (276) i *Vendo* (279). G. Alföldy, Dalmatien, 59, preseljene Delmate veže za okolicu Salone zbog njihovog navodnog imena *Siculotae* prema *Siculi.* Ovdašnja imena domaćih imaju svoje analogije u Rideru i oko Ridera, D. Rendić-Miočević, Onomasticon Riditinum (Ilirske onomastičke studije III), ŽA XXI/1, 1971, 171—172. Autor pomišlja na migraciju riditskog stanovništva.

64 R. Katičić, nav. rad, 255. d. D. i M. Garašanin, ICG, 226. d.

Obično se uzima da se teritorij municipija S . . . u Kominima kod Pljevalja širio i na dolinu Lima. To se mišljenje zasniva na interpretaciji jednog teško oštećenog natpisa iz Kolovrata kod Prijepolja. Sve što bi se iz toga već odavno propalog nadgrobnog natpisa (GZM 1894, 488) moglo zaključivati jeste da je P. *Ael(ius) Piadomenus Carvanius* (CIL III 8308, Kolovrat)[65] bio po svoj prilici prefekt municipija (?) u Kolovratu *(Municipium Aureliumi)* koji je eventualno bio formiran negdje u isto vrijeme kada i *municipium S ... v.* Kominima[66]. Dolina Lima je i sama (bila) bogata prirodnim resursima. Rudnici srebra (Čadinje i drugi) i epigrafski su potvrđeni *(Mercurius argenti actor,* VHAD XV/1932, 37, Prijepolje)[67]. U prilog posebnosti municipija u Kolovratu na Limu govorili bi i tamošnji natpisi. tako epitaf što ga je *Aur(elius) Lavius d(ecurio) m{imicipii)* postavio ocu *Aur(elio) Maximo d(ecurioni) m(unicpii)* i ostaloj rodbini[68], a takoder i natpis *Titus Ael(ius) Lavianus II vir* iz susjednog Džurova (Priboj)[69]. Inače su veze između ta dva grada — po svjedočenju natpisa iz oba grada — bile vrlo žive, vjerojatno i rodbinske. No, takve veze nisu postojale samo između susjednih municipija (Bijelo Polje, Ivangrad)[70] nego i s onim udaljenijim, a napose sa centrom provincije Salonom, kako to, na primjer, potvrđuje i nadgrobni natpis iz Komina Emilija Kalviona *(Aemilius Calvio* Spom. 71/1931, 288), koji je umro u Saloni[71].

Svi nas navedeni elementi, kada je u pitanju bosanski dio gornjeg Podrinja, nekako ovlašćuju da govorimo o jedinstvenom municipalnom teritoriju doline Ćehotine, i to od njenog izvorišta u planinama pa do ušća u Drinu, a u području između Tare i donjeg Lima. Dolina Ćehotine je, naime, i u geopolitičkom smislu virtuelni dio Podrinja, i sva okrenuta gornjem Podrinju.

---

65 Natpis je propao. Sačuvan je samo Evansov crtež, A. Evans, ARI, III i IV, 44, Fig. 21, s dopunom i komentarom na str. 45—46. Cf. i A. Domaszewski, AEM 1880, 14. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 56 d, J. J. Wilkes, Dalmatia, 174, i AAH 13/1965, 429; M. Mirko vie, Godišnjak CBI, knj. XIV/12, 1975, 103. — Kognomen *Piadomenus* je najčešći u Rideru, u stvari osobno ime, D. Rendić-Miočević, Onomasticon Riditinum, ŽA, XXI/1, 1971, 168.

68 O tome usp. D. i M. Garašanin, ICG, 221. d. i M. Mirković, nav. mj, 101. d. G. Alföldy, Dalmatien, 58, 74 *(Curicta).* J. J. Wilkes, Dalmatia, 249, 282, 289. O magistrature *praefecti municipii* v. M. Suie, Zadar u starom vijeku, .1981, 162.

67 U Ćadinju kod Prijepolja otkriveni su tragovi rimskog rudarstva (jame, troska, rudarski alat i ostaci rimske peći za lijevanje rude), M. Zotović, Jugozapadna Srbija u doba Rimljana, Užički zbornik 2/1973, 21. d.

68 D. i M. Garašanin, ICG, 235—236. M. Mirković, 1975, 106: *Aurelius Lavius diecuno) m(umcipii)* itd. Godišnjak CBI — XIV/12, 1975, 99, br. 5, Kolovrat. „ .

69 *T. Aelius Lavianus II vir,* Starinar 1, 1950, 183, Džurovo. — Iz Komina potječe ι natpis *D. in. s. L. P(aconio) Barbaro d(ecurioni) m(unicipii) R . . .,* Coll. Latomus 18, Bruxelles, 201, 1. što neće biti oznaka za rod kao u slučaju *Pac(onh) Montana R ...,* Starinar 18 (1967), 202, - (vise primjera v. D. i M. Garašanin, ICG, 226. d. i M. Mirković, 1975, 102, bilj. 26), jer se ne ram o istoj poziciji: u prvom slučaju sigla „R" dolazi uz oznaku službe, kao sastavm dio sintagme *decurio municipii* S . . , a u drugom uz onomastičku formulu pokojnice: *Pat: Montana K-* .. u prvom slučaju je logičnije pomišljati na kraticu imena nekog municipija, eventualno susjeQn"| *mun. Ris* ... (?) ili vjerojatnije *num. Rhizinium* itd. *Paconii,* inače italskog porijekla, bill su jeu ι od poznatijih porodica u Kominima, a potječu iz Risna, v. p. 173, bilj. 20, usp. M. JMirkov c, 1975, 99, biij. 11 i 106, bilj. 49. — O rodovskim imenima kod Delmata (Rider) usp. D..R5nc\Vr; Miocevic, Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih llira, ŽA X/l—2, bKopu

. ». 7o ° Području lvangrada i Bijelog Polja u rimsko doba v. D. i M. Garašani.i, 1CG> -

1 I dva magistrata *mun. Malvesiaüum* su doživjela istu sudbinu te umrla u Saloni, v- os '
Mun. Malvesiatium, str. 191.

CIVITATES U ZAPADNOJ BOSNI

U jugozapadnoj i sjeverozapadnoj Bosni živjelo je nekoliko *civitates* koje su, za razliku od naprijed opisanih (I—XII pogl.), pripadale salonitanskom konventu (Plin. **III** 142). Samo je japodska civitas pripadala skardonitanskom konventu. Podrucje su nastavala razna plemena, od kojih su Delmati i Dicioni većim dijelom živjeli izvan današnje Bosne i Hercegovine. Na području Bosne živjele su delmatske civitates *Delminensium* i *Salviatarum* i jedna civitas *Ditionum,* posljednja na Grahovu polju. Ostalo područje držali su *Sardeates* (LU) i *Deuri* (XXV), a u sjeverozapadnom dijelu Mezeji (CCLXV1III) i Japodi (samo jedna njihova župa). Mezeji su bili podijeljeni u vise frakcija, kao i Japodi. Epigrafski su potvrđeni kao municipiji *Delminium* na Duvanjskom i *Salvium* na Glamočkom polju, te *Sardiaticum* u dolini Unca, dok oni na Grahovskom i Petrovačkom polju nisu potvrđeni.

Na prostranom području jugozapadne i sjeverozapadne Bosne najčešće je elijevsko i aurelijevsko građansko pravo. Čini se da su Delminium, Salvium i Sarziaticum stekli municipalitet za Hadrijana, dok za Grahovo i Petrovačko polje nemamo podataka. S aspekta urbanizacije, Mezeji su imali nešto drugačiji razvitak, jer su njihova rudama bogata područja pripala carskom fisku *{territoria metalli),* koja su se također municipalizirala (urbanizirala). Municipalitet je kod Mezeja potvrđen jedino na gornjoj Plivi (oko Šipova), ali nema podataka o njegovu opsegu, pa se ne zna Jesu li i Jajce i Mrkonjić-Grad pripadali Šipovu ili su i sami bili urbanizirani. Pojedinačna pojava gentilicija *Aelii* i *Aurelii* ukazuje i na potencijalnu mogućnost urbanizacije ovih gradova za Hadrijana, ali i za Karakale.

Japodski municipium *Raetinium* osnovao je Vespazijan, dakle, već u prvoj fazi urbanizacije.

Cijela Bosanska (desna) Posavina pripadala je već Panonijama.

XIII

BORČANI NA DUVANJSKOM POLJU

(Municipium Delminensiunï)

Pouzdano je utvrđeno da se *municipium Delminensium* nalazio u zagorskom dijelu delmatske zemlje (Strabonova *Dalmatikë he d' ep) thatera),* u kojoj se sve do 2. stoljeća st. e. nalazilo jezgro delmatskog teritorija[1], koji je zahvatao sva tri zapadnobosanska kraška polja — Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje. Na sjeveru prema Mezejima graničili su na Vitorogi, a na zapadu prema Sardeatima i Dicionima na Šator-planini. Kasnije su se Delmati iz svog matičnog područja spustili sve do mora, pa zauzeli i Salonu (119. g. st. e.), ali je Delminium *(Delminion* grčkih izvora), njihov centralni i eponimni grad, za njih i dalje ostao vrlo značajan kao centar cijelog naroda. Ova teritorijalna ekspanzija je, pored ostalog, i dovela Delmate u sukob s Rimom.

Municipium Delminensium je zahvatao područje cijelog Duvanjskog polja (oko 880 m n. v.) i pretežno močvarno Buško blato (oko 710 m η. ν.), u zapadnom dijelu municipija. To je, dakle, prostor današnje općine Duvno, koji zatvaraju visoke planine: Kamešnica (1849) i Tušnica (1700 m) na jugozapadu, Ljubuša (1797 m) na sjeveru, Vran (2074 m) na sjeveroistoku i Zavelim (1346 m) na jugu. Delmatima je pripadalo i Imotsko polje na jugoistoku, gdje se u rimsko doba u današnjem Runoviću formirao *Municipium Novensium.*

Dugo je vladalo mišljenje da se Delminij nalazio na Gardunu kod Trilja *(Tilurium),* na dominantnom položaju na kojem se u 1. st. n. e. nalazio logor VII legije. Tu mu je lokaciju odredio Th. Mommsen na osnovu natpisa iz Trilja, a u vezi s izgradnjom mosta na Cetini u Trilju sredstvima municipija u Novama, Delminij u i Rideru[2]. Tezu o lokaciji Delminija na Duvanjsko polje postavio je još u 18. st. D. Farlati; u novije su je vrijeme podržali S. Novaković, F. Bulić, A. Evans i K.

[1] M. Zaninović 1966, 27—92, 1967, 5—102.

[2] Th. Mommsen, CIL III p. 282. i 258. G. Zippel 1877, 131. J. Alačević, Bull. daim. I, 21, 38, 51; XX, 102. W. Tomaschek 1880, 505; cf. Miscell. aus d. alten Geogr. 1874. njegovo drugačije mišljenje; H. Kiepert, FOA XVII, Bb. 5. To se mišljenje održalo dugo: Pichler 1902—1904, Jelić 1908, De Ruggiero 1910, Tamaro 1919, Dessau 1924, Rostovtzeff 1929, Daicovici 1932. Benvenuti 1933, Cardinali 1933—34, Fluss 1935, Piganiol 1939 (1946), pregled A. Budrovich, Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati, Atti e Memorie délia Società Dalmata di Storia Patria, VI, Roma 1969, 119—125. — A. Merlin, AE 1958 (1959), p. 19, br. 62, smatra da Patscheva îdentifikacija rimskog Delminiuma s Duvnom. „n'a pu être complètement identifié".

Patsch[3]. Kada su terenska istraživanja Radimskog i Patscha ukazala na bogatstvo nalaza iz rimskog doba, malo pomalo je prevladala lokacija na Duvanjsko polje, ali je to dovelo i do nove dileme. Patsch je, naime, *rimski* Delminium locirao u Duvno-Županjac, a njegova *predrimskog* prethodnika (Délmion, Delminion) na delmatsku gradinu Lib u Borčanima[4]. Patschevu ubikaciju Delminija u Duvno su prihvatili i brojni istraživači novije arheološke škole (Sergejevski, Pavan, Pašalić, Alföldy, Wilkes, Zaninović, Budrovich i drugi, mada dvojica posljednjih u modificiranoj formi)[5].

Patscheva teza o dva Delminija, jednoga na Libu u Borčanima, a drugoS u 9 km udaljenom Duvnu, naišla je naime i na kritiku. Rimski grad — nasljednik* kako su pokazala istraživanja na području delmatske zemlje, najčešće se nalazi ili ispod ili u neposrednoj blizini, ili se čak srastao sa svojim gradinskim prethodriikom"[6]. U tom pogledu, Patscheva ubikacija Delminija na liniji Lib—Duvno bila bi bez analogija. Stoga su M. Zaninović i A. Budrovich, u nastojanju da uspostave *jedinst\o mjesta* ilirskog prethodnika s njegovim rimskim nasljednikom, predložili da se predrimski Delminion (Apijan) smjesti na Gradinu kod Podgaja, odmah iznad Duvna. Ne sumnjajući u Patschevu lokaciju rimskog Delminiuma. u Duvno, Zaninović je smatrao da Gradina kod Gaja (Podgaja), čija je relativna i apsolutna visina nešto visa i od one na Libu (1078 : 1033 m), a koja svojim položajem još bolje (efikasnije) nadzire komunikacije na Duvanjskom polju od one na Libu, u svemu odgovara podacima izvora koji govore o predrimskom Delminiju[7]. Do istog je zaključka, nezavisno od Zaninovića, došao i Budrovich[8].1 ovaj autor nakon svestrane analize situacije na Libu i na Gradini kod Gaja podvlači: „. . . non ci sia alcun bisogno di cercare sul promontorio Lib la Delminio pre romana, mentre molto piu verosimile è pensare ai castellieri sopra Županjac (Duvno) quali rifugi di guerra per gli abitanti délia Delminio pre-romana".

Napokon je I. Bojanovski, potaknut nalazom nove epigrafske potvrde Delminija u Prisoju, a i u želji da potakne dalju raspravu o tom pitanju, predložio alternativnu ubikaciju Delminija u Prisoje (Buško blato) ili u Crvenice na Duvanjskom polju, u mjesta u kojima je otkrio značajne ostatke predrimskih i rimskih aglomeracija s jakim predrimskim gradinskim sistemima[9].

[3] D. Farlati, lllyricum sacrum IV, p. 168. d. S. Novaković, Bull. daim. II, 56. F. Bulić, Bull. daim. X (1887), 153; XXXIX (1916), 126 i Stridone, Bull. daim. XXXX—XL1I (1917—1919), 49. A. Evans, ARI 1 i II, 68. C. Patsch, WMBH VIII, 1902, 85; o historijatu problema v. PW RE IV^2 (VIII HB), 1901, Sp. 2457—2459, s. v. *Delminium.* Cf. Sp. 2448—2455, s. v. *Delmatae.* Usp. i njegove radove u GZM IX, 1897, 227 i XVT, 1904, 307. Mišljenje o sudbini predrimskog. Delminiona, L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, GZM X 1898, 544. i d.

[4] K. Patsch, Prilog topografiji i povijesti Županjca-Delminiuma, GZM XVI, 1904, 307—365 = WMBH IX, 1904, 171—226. Preseljenje Delminiuma u Duvno GZM XVI, 1904, 308.

[5] D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, :957, 110. M. Pavan, Ricerche, 81. E. Pašalić 1960, 35—38. G. Alföldy, Dalmatien, 157. J. J. Wilkes, Da'matia, 271—272. M. Zaninović 1967, 10. i dj. u bilj. 6. A. Budrovich 1969, str. 139—142. — Epigrafskih potvrda o Delminiumu iz Duvna (zasad) nema. Natpisi iz Duvna: F. Bulić, Bull daim. X, 1887, 153. Isti, Inscriptiones quae in C. r. museo archaeol. Spalati asservantur, Program c. k. Velike gimnazije u Spljetu, 21, 1885—86, p. 45. d., 52, i njegov članak „Delminium" (Duvno), Bull. daim. XV, 1892, 68.

[6] M. Zaninović, Delminium. Primjedbe uz lokaciju, VHAD 63—64, Split 1961—62, 49—55, i M. Zaninović 1967, 11.

[7] Ibidem, 54, odnosno M. Zaninović 1967, 5. i d.

[8] A. Budrovich 1969, 139—142. Usp. i njegove Postille topographiche e toponomastiche su Delminium e Tilurium, Adriatica, Zagreb 1970, 483—488. O Budrovićevim zaključcima v. i bilj. 66.

[9] I. Bojanovski 1974, 233—244.

Na kraju se u diskusiju uključio A. Benac. Razmatrajući problem lociranja predrimskog Delminija kroz jedinstveni delmatski obrambeni sistem na Duvanjskom polju, Benac je došao do uvjerljivog zaključka da se predrimski *Delminion* ne može tražiti izvan tog sistema sa centrom na Duvanjskom polju (u užem smislu), te tako potvrdio ispravnost Patscheve teze o predrimskom Delminiju na Gradini Lib u Borčanima[10]. Što se, pak, tiče rimskog Delminiuma, Benac je izrazio mišljenje riječima „. . . - que c'est là un problème plus pressant que la question du Delminium préromain"[11].

Da bismo taj problem *(problèmeplus pressant,* a ja bih dodao i *épineux,* trnovit), mogli riješiti što uspješnije potrebno je da se, prije svega, upoznamo sa svim iole relevantnim činjenicama arheološke topografije i faktografije do kojih se došlo u posljednjih stotinjak godina, proučavajući pisane izvore i radom na terenu.

Delminium (de vir. ill. 44, 4; Flor. II 25; Front, strat. III 6, 2, ima i oblik *Delminurri)* nasljednik je delmatskog grada *(polis* Strabon) Delminiona *(Delminion* Ptol. II 16, 11, App. ill. 11), odnosno Delmiona *(Délmion* Strab. VII 5, 5, Steph. Byz.; Eustath. B 95), kod dvojice posljednjih dolazi i oblik *Delminon,* što valja, prema Apijanu, ispraviti u *Delmi(ni)on*[12]. Za Ddmatae je Delminion bio značajan plemenski centar, jer je po njemu cijeli delmatski etnos dobio ime *(hes eponimon to ethnos,* Strab. VII 5, 5). Neki autori, kao A. Benac, smatraju ga glavnim *{principal)* delmatskim gradom, dakako u ranije doba. G. 156. pr. n. e. Delminion je popalio rimski konzul Gaj Marcije Figul *(heos polla men katepresthe,* App. 111. 11), a 155. pokorio P. Kornelije Scipion Nasika *(mikran d'epoiese,* Strab., ib.). U carsko ga doba spominju Frontin, Flor i Ptolemej. Na nj se odnosi i Strabonova vijest u kojoj uz Sinotion, novi i stari, što ih je popalio August 33. g. pr. n. e., spominje Andetrion i *Delmion,* ali posljednji s reminiscencijom na pobjedu Nasike 155. g.[ls]

Strabon ističe veličinu Delminija *(megale polis)* i njegov značaj za Delmate u ranijoj prošlosti (VII 5, 5). Apijan ga opisuje kao čvrst grad *(pros ehyran polin,* 111. 11) na visokom položaju *(dia to hypsos,* App. 111. 11). Iako su podaci iz pisanih izvora relativno brojni, ne pružaju nam konkretne elemente, pa se smještaj Delminija može tražiti samo u kontekstu historijskih, epigrafskih, arheoloških i hodoloških podataka.

Jedini konkretniji topografski podatak za lokalizaciju Delminija ima Ptolemej, koji ga ubraja među unutrašnje gradove Dalmacije *(Dalmatias de poleis mesogioi)* i stavlja na 44°45' geografske dužine i 43°50' geografske širine (II 16, 11). To bi po Jeliću iznosilo 89 rimskih mil a istočno od Salone, a oko 70 milja sjeverno od

[10] A. Benac, Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région de" Delmates, Međunarodni kolokvij „Utvrđena ilirska naselja" (Mostar, 24—26 X 1974), 81—91·

[11] Ibidem, 90.

[12] C. Müller i F. Dubner, u izdanju Strabona, Paris 1853, p. 788. Steph. Byz. piše *Dalmion,* etnik *Dalmieus,* kao i Isid., Orig. XIV 4, 8a *Delmi civitate.* Etnikon: *Delminensibus* CIL III 3202, Tilurium iz 184. g.; *Delminensium,* GZM 1970, Prisoje, Buško blato, iz kraja 2. st.

[13] Front, strat. III 6, 2, Flor. II 25, Strab. VII 5, 5 i Ptol. II 16, 11. C. Patsch, GZM XVI, 1904, 308, zamišlja predrimski Delminion kao kamenu, suhozidnu utvrdu „na kakvoj uzvisini i da je ta utvrda opasavala stanoviti broj drvenih zgrada i kućica od pletera" za njene branitelje. Usp. Th. Mommsen CIL III p. 280. i 358. W. Tomaschek 1880, 505. A. Benac, dj. nav. u bilj. 10, str. 90, t. c. Cfr. Strab. VII 5, 4—10: *είτα ή των Δαλματέων παραλία και το επίνειον αυτών Σάλων. εστί δε των πολύν χρόνον πολεμησάντων προς 'Ρωμαίους το έθνος τοΰτο' κατοι κίας δ' εσχεν αξιόλογους εις πεντήκοντα, ών τινάς χαί πόλεις, Σάλωνά χε και Πρώμωνα και Νινίαν και Σινώτιον τό τε νέον και το πάλαιαν, ας ένέπρησεν ό Σεβαστός. εστί δε και Άνδήτριον ερυμνον χωρίον, Δέλμιον δε μεγάλη πόλις, ής επώνυμον το ε&νος' μικράν δ' έποίησε Νασικας και τό πεδίον μηλ,όβοτον δια την πλ.εονεξίαν των άν&ρώπων.*

Narone[14]. Iako je to locirano previše na istok, iz Ptolemejeva podatka se ipak kao sigurno može zaključiti da se Delminij nalazio sjeverno od Dinare *(Adrion oros),* a sjeveroistočno'od Salone, dakle u onome dijelu delmatske zemlje koji Strabon naziva unutrašnjom (zadinarskom) Dalmacijom, u kojem leži i Duvanjsko polie, a ovo je, kako ćemo vidjeti, jezični relikt iz antike, u stvari dérivât od Delminium' odnosno *Delmin-a* se. regio (860—900 metara nadmorske visine).

I Strabonov podatak *to pedion meloboton dia ten pleoneksian antropon* (VII 5, 5) ukazuje na prostranije polje, neobradeno, upotrebljivo za ovčiju ispašu, od koristi i za ljude, dakle na jedno od kraških polja Dalmatinske zagore ili zapa'dne Bosne, pa ga možemo izjednačiti *saplanities Dalmae* Popa Dukljanina (éd. Šišić, 304).

Delminium se spominje i na natpisima iz carskog doba:

1. Na natpisu iz Trilja na Cetini *(Hipp(i)us),* postavljenom 184. g., ovjekovječena je obnova mosta na toj rijeci. Preko Trilja *(Tilurium)* vodila je cesta (tradirana na Tabuli) koja je povezivala municipije Novae, Delminium i Rider *(Novensibus, Delminensibus, Riditis),* na čiji je trošak most i bio obnovljen[15].

2. Jedini municipalni natpis sa područja Duvanjskog polja, ali s punim imenom municipija, nađen je u Prisoju na Buškom blatu (SO Duvno). To je dosad ujedno i jedino epigrafsko svjedočanstvo municipija sa šireg areala Duvanjskog polja koje pokazuje da je bilo sasvim ispravno Patschevo mišljenje da Delminium treba tražiti na Duvanjskom polju[16]. Natpis je definitivno otklonio tezu Mommsena i njegovih sljedbenika da se Delminium nalazio na Gardunu kod Trilja. Zbog važnosti natpisa iz Prisoja u kontekstu rješavanja problema Delminiuma, ovdje ga donosim *in extenso:*

D(is) M(anibus). / P(ublio)] Aelio P(ubli) filio / I]uvenali dec(urioni) / municipi Delmine-Γnsium quaestori / (duo)viro. Vixit annos / XXXIII. P(ublius) Aelius / Victor Varanus / dec(urio) municipi eius-/°dem (quattuor)vir q(uin)q(uennalis) et j Aelia Buo parentes I filio pientissimo j posuerunt et sibi et suis[17].

Na tri se natpisa s Duvanjskog polja ne navodi ime municipija, ali se spominju njegovi dekurioni *(decuriones),* što potvrđuje da je na Duvanjskom polju postojao grad municipalnog ranga:

3. Natpis iz Žbanice (Stipanići na Duvanjskom polju) svojom formulom *l(oco) d(ato) d(ecurionum) d(ecreto)* potvrđuje da je rimsko naselje u Žbanici bilo kao *vicus* adtribuirano municipiju na Duvanjskom polju (Delminium). Taj fragmen-

[14] L. Jelić, dj. nav. u bilj. 3, 546 = WMBH VII, 1900, 203, smatrajuci da se „Delminij (se) vise ne spominje kao grad, jer je razorenjem rimskim (misli na Nasiku 155. g. pr. n. e.) izgubio ι promijenio svoje ime". K. Patsch, GZM XVI, 1904, 301, naprotiv, smatra da je Delminion „i dalje postojao" i to dokazuje gore navedenim Strabonovim citatom. To se preseljenje Delminiuma slučilo, kaže K. Patsch, GZM XVI, 1904, 308, svakako prije godine 18/19 poslije Krista", kada je bio u Duvnu sagraden forum. — O Ptolemejevoj lokaciji Delminiona usp. E. Pašalić 1960, 37 ι A. Budrovich 1969, 134.

[15] CIL III 3202, Trilj na Cetini (objavljen među miljokazima): *Imp. Caesar M. Aurelius (-ommodus Antoninus Aug. Pius Sarm. Germ. Maximus Brittanicus pont. max. trib. pot. VIIU imp. rl cos. Ill p. p. pontem Hippi fluminis vetustate corruptum restituit sumptum et operas subministrantibus Novensibus Delminensibus Riditis. Curante et dedicante L. Iunio Rufino Proculiano leg. pr. pr.* td. Carrara apud Henzenum, Bull. Archeol., Roma 1851, 31, i Arkiv 6, 252. Nomen Commodi errasum. Cf. I. Bojanovski, Godišnjak CBI, XV/13, 1977, 90, bilj. 20, T. I, 1.

[16] Upućujem i na Patscheve radove u PW RE VIII, 4 (1901), Sp. 2457—2459 i GZM VII, !895, IX, 1897. i XVI, 1904.

[17] Nadgrobni natpis je bio postavljen P. Eliju Juvenalu, dekurionu i duoviru municipija *uelminensium.* Otkopan je u ruševinama kasnoantičke bazilike u Prisoju I. Bojanovski, Nova epigrafska potvrda Delminiuma sa Duvanjskog polja, GZM (A), n. s. XXV, 1970, 6—11, si. 1. Λ*u^S ρ.?^β£ε iz druge polovice 2. st. Juvenalova porodica je rimsko gradansko pravo dobila oa Hadrijana gotovo u isto vrijeme kada je i Delminij dobio gradsku (municipalnu) konstituciju.

tirani natpis glasi: . . . *ius] Nep(os) [. . . b(ené)\ m(erenti) p(osuit). [L(oco) d(ato)] d{ecurionurri) d(ecreto)*[ls].

4. Slična formula stoji i na natpisu iz Mokronoga, sjeverno od Duvna, na putu u unutrašnjost zemlje, vjerojatno *dec(reto) d(ecurionum) l(oco) c(oncesso): J(ovi) Cap{itolino) Victor dec. j die v{otum) s(olvit) / l(ibens) m{erito).* Neki je Viktor (ime se nekoliko puta javlja na Duvanjskom polju) postavio aru Jupitru Kapitolijskom na mjestu koje mu je odobrilo vijeće dekuriona[19].

5. Na natpisu iz Bogdašica (Šuica), sjeverno od Duvna, na puta u unutrašnjost zemlje, slična formula također ukazuje na autonomni grad: . . . .] *sac{rum). P. Ael(ius) Pi[. . ■] v(otum) s(olvit)l(oco) d{ato) p(ublice)*[i0] *Ex wto* podiže nepoznatom bogu (početak natpïsa je odbijen) na mjestu koje je poklonila javna oblast (L. D. P.).

Natpisi iz Prisoja, Žbanice, Mokronoga i Šuice, svi s teritorija Delminija (Duvanjskog polja u širem smislu), svjedoče da je *municipium Delminensium* bio čvrsto vezan za teritorij Duvanjskog polja. Međutim, ni epigrafski izvori, kao ni historijski (pisani), kako smo vidjeli, ne određuju njegov mikrotopografski položaj.

Pored toga, natpis iz Prisoja daje i *cursus honorum* dvojice gradana municipalne zajednice, sina i oca, iz kojih se vidi daje municipijum, osim duumvira i dekuriona, izmedu kojih su se birali duumviri, imao i druge magistrate, od kojih se ovdje spominju kvestor *{quaestor)*[21] i *IHIvir quinquennalis,* posljednji treći put u jednom dalmatinskom municipiju. Radi se o kolegiju koji je, inače, poznat po *lex Iulia municipalis* pod naslovom *censores municipales,* odnosno *Hviri censoria potestate quinquennales.* U Dalmaciji se *//// viri quinquennales* javljaju u Saloni i Naroni, dakle u rimskim kolonijama. Zašto te magistrate ima i Delminium, a ne // *viri quinquennales,* nije posve jasno jer zasad nema analogija u drugim dalmatinskim municipijama, izuzev Varvarije i Duklje[22].

Prije nego što pređemo na arheološku topografiju i nalaze, zadržat ćemo se ukratko i na ostalom epigrafskom materijalu s područja municipija, napose zbog onomastičke situacije[23].

Formalnim obilježjem civiteta, a ovaj je odraz romanizacije svakog pojedinca, smatraju se carski gentiliciji što ih imaju nosioci rimskog gradanskog prava, po vladarima od kojih su to pravo stekli. Kakvo je u torn pogledu stanje na Duvanjskom polju? Obično se smatra da je Delminium municipalni rang dobio tek od

---

[18] K. Patsch, Epigrafsko pabirčenje, GZM VII, 1895, 285—286 = WMBH V, 1897, 220.

[19] D. Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, GZM (A), n. s. XII, 1957, 109, T. I, 1. Usp. A. Merlin, AE 1958, 62, i A. i J. Šašel, ILJug. I, 71, br. 167.

[20] K. Patsch, Pojedini nalazi iz rimskog doba, GZM XIV, 1902, 6—8, si. 6. Nepptpuni kognomen dedikanta valja dopuniti u *Pines,* odnosno *Pinnes,* ilirsko ime, cf. G. Alföldy, Die Personennamen, 264.

[21] Kvestore su imali i drugi gradovi: . . . *quaestor municipiorum Pazinatium, Splonistarum Arupinorum,* CIL III 8783, Sućurac kod Splita.

[22] Usp. I. Bojanovski 1970, 10. i dalje. *//// viri i. d.* su poznati iz municipija Var varije (M. Suie, Mun. Varvariae, Diadora 2, 1960—1961, 184), Duklje (CIL III 13827), Beograda *(mun. Singidunum,* CIL III 8113). Za Singidunum, usp. A. Mocsy, Moesia Superior, 34, bilj. 42 i 43, te 126—134. Kvatuorviri obično dalaze u Hidrijanavim municipijima.

[23] Zbog malog broja natpisa slabije je poznata antroponimija epihorskog stanovništva. Situacija se nešto popravila s novootkrivenim natpisima iz Prisoja i Crvenicâ. Najviše epigrafskih nalaza data je Karaula u Duvnu (13), Duvno naselje (4), Borčani (4), Letka (4), Mokronoge (1), Stipanići-Žbanica (1), Crvenice (6), Prisoje (3) i Šuica (1). Izdavači: K. Patsch, GZM VI, 1894, 105 (Crvenice); IX 1897, 227 i d. (Duvno); XVI1904, 311 i d. (Duvno); 326 (Letka), i 349 (Borčani); VII, 1895, 285 (Stipanići), i 582 (Duvno); XVI, 1902, 6 (Šuica). Ballif—Patsch, Strassen I, 61 (Letka). D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, 1957, 109 (Mokronoge). I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXV, 1970, 8 (Prisoje) i 15 (Letka); AP 7 (1965), 138, T. LV1II, 1. (Crvenice). U bilj. 27 donosim još četiri natpisa iz Crvenicâ.

cara Hadrijana otprilike u trećcm deceniju 2. st. Pozivajući se na Vit. Hadr. 21, 7, F. Grelle u tome naslućuje prije *ins Latii* nego puni civitet[24], što je tipična koncesija Hadrijanove politike romanizacije. Planinske *civitates* u unutrašnjosti Dalmacije, kao što su Delminium, Salvium, vjerojatno i Burnum, za koji nema potvrda, i druge, kasno su prerasle u municipalne organizme italskog tipa. Pojedinci su, doduše, i prije Hadrijana sticali civitet, sudeći po imenima *Iulius Teutmeitis filius Pla[tor*!]* iz Duvna (CIL III 12812 p. 2328, 122), *Ti. Claudius Capitolinus* iz Prisoja ;GZM 1970, 15), *T. Flavius Ursio* iz Duvna, Karaula (CIL III 14320, 8) i *T. Flavius Secundus,* Karaula u Duvnu (C. 14320, 4), a možda i *Flavia Iulia Domitilla* iz Duvna (GZM 1904, 311)[25]. Najvjerojatnije se tu radi o potomeima prvih nosilaca gentilicija *Iulii, Claudii, Flavii.* Najčešći su, stvarno, *Aelii,* nazvani po Hadrijanu:

j *P. Aelius Pi[nnesl]* (WM BH IX, 1904, 227 = GZM XIV, 1902, 6 d., n. 1, si. 6); **Borčani** *P. Aelius Varro*
(CIL III 14676, 7);
Aelius Maximinus (CIL III 14320, 3);
Ael]lia 1. p. (CIL III 14227) (frg.); **Duvno**
P. Aelio C . . . (GZM 1895, 582, si. 15);

Crvenice *P, Aelius Quintus* (AP 7, 1965, 138);
Prisoje *P. Aelio P.filio Iuvenali;* ib. *P. Aelius Victor Varranus et Aelia Buo parentes . . .* (GZM 23, 1970, 8);
P. Aelius P. f. Pan{i1)oni coniugi; ib. *T. Curiatius* (ibidem, 11); *Aeliae Sev[erae] P . ..;* ib. *[Ael. Ursil]nuspater et Ti. Capitol[inus] maritus* (ibidem, 15). Tom prilikom nisu svi slobodni stanovnici dobili civitet, makar i umanjen
(ius Latii); dio stanovništva je tu koncesiju dobio tek u kasnijoj (intenzivnoj) fazi romanizacije, što potvrđuju gentiliciji *Aurelii,* vjerojatno tek po Karakali *(M. Aure-Hus Antoninus,* 212. g.):
Duvno *Au]r(elius) In[g](enuusl)* (GZM 1897, 238, si. 12.)

Borčani **..........***matri infel{icissimae) Au(1)reli{a)e* (GZM 1904, 356, br. 13, si. 89)2β = WM BH 9; 1904 5 218 (frg.);
Crvenice *Aureliis* etc. (neobjavljeno)[27] v. I. B., AP 7 (1965), 138 d.

Autohtoni elemenat se i ovdje u zadinarskoj Dalmaçiji dugo odupirao romanizaciji. To vidimo po antroponimiji, ali i epihorskim kultovima, o čemu će kasnije još biti riječi. Tako još brojni *Aelii* imaju domaći ili kalkirani kognomen (Varro,

---

[24] F. Grelle, L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano, Napoli 1972, 204. Usp. i autore nav. u bilj. 5.

[25] Natpis je K. Patsch, GZM XVI, 1904, 311, bez slike, zabilježio po pamćenju fra Blaža Jerkovića, župnika u Drinovcima.

[26] K. Patsch, GZM XVI, 1904, 356, br. 13, si. 89 i CIL III 14976, 6.

[27] Natpisi iz Crvenicâ:

1) *Aur[e]lia V* [. . . / *Aureliis Vej* ___ / />«[.?] *vilvimao* (?) *ibe[. . . /*[5] *. . .]liana grab et [* ___ *S. Ml* iz ruševina kasnoantičke bazilike, otesan, muljika, nejasan smisao (nadgrobni natpis).

2) *Silvano / C]onserv(atori) / Aug{usti) sa- Ijcrujm.* Ara je izorana na parceli Latice. Cfr. í· Bojanovski, AP 7, 1965, p. 138 = 1974, 239.

3) */. o.]m I P. Ael{ius) Quintus* / v. i. */. m.* Ara je nađena u ruševinama kasnoantičke bazilike ι objavljena u mom prethodnom izvještaju (AP 7, 1965, 138, T. LVIII, 1, v. ovdje bilj. 23).

v 4) *D. M. D[e]f[uncto] an(norum) XXXV.* Posljednji redak nadgrobnog natpisa. potječe iz ruseyina kasnoantičke bazlike, upotrijebljen kao kvadar u zidu. Odavle su još i dva manja kvadera, svaki s pojedinim slovom — D i R.

Maximinus, Varranus itd.). Domaća imena susrećemo na svim nalazištima, ali su najčešća u Duvnu (Karaula) i Borčanima, što još ne mora značiti da su to bi a i najkonzervativnija mjesta, s obzirom da se sačuvao manji broj natpisa: *Duvno Mattonia Tertia,* žrtvenik Armato Augusto (CIL III 14320, 2); *Sestia Onesime,* žrtvenik Armato (C. III 14320, l);[28] *T. Fl(avio) Ursio Lavoni con[iug]i* (C. III 14320, 8 = G. Alföldy Perso-*nenn.* 317, odn. GZM 1897, 236; . . .? *avietis Ba[. . .* (GZM 1897, 239, si. 14).

Ovi primjeri potvrđuju da su domoroci stanovali i po većim naseljima, ali se vremenski ne mogu pobliže fiksirati.

Duvno *I]ulio Teutmeitis fil{i)o Pla[torP.* (CIL **III** 12812 p. 2328, 239 = GZM 1897, 239, si. 14a u bilj. 1, odnosno V. Radimsky, WM IV, 157, si. 51: **Borčani** *Buvo uxor* (var. Buo, GZM 1970, 8), GZM 1904, 353;

Dastoni matri et Paiioni sorori, postavio *P. Ael. Varro* (CIL III 14676 7 = GZM 1904, 535, si. 78);

Prisoje *Panoni coniugi* (ib. P. *Ael(ius) P. f.* i *T. Curiatius),* GZM 1970 11 si. 2;

Aelia Buo (ib. *P. Aelius Iuvenalis* i *P. Aelius Victor Varranus),* GZM 1970, 6—11, si. 1.

Među epihorička imena idu i ona s epitafa iz Letke (CIL III 9740 = 13185 p. 2326, 160) *Severo infelicissimo qui decid(i)t in Pannoniacum duo[bus] filiis Misaucis.* Spomenik je postavio *Varronianus [Tl]ata patronis*[29].

Sve je to domaći svijet, još uvijek čvrsto vezan za tradicije. Kao takve, obično ih prepoznajemo po njihovom epihorskom kognomenu. koji je sve češće kalkiran *(Maximinus, Quintus, Iuvenalis, Victor, Ur sinus, N epos, Severus* itd.). itako pomalo izjednačen (romaniziran) s onomastičkom praksom u Carstvu. S istim se tendencijama susrećemo od druge polovice 2. st. i u drugim područjima naše provincije, u Salvijumu na primjer.

S obzirom na mali broj natpisa, vrlo je čest kognomen *Victor,* i inače jako proširen posvuda po Carstvu[30], ali nam se na Duvanjskom polju dva puta javlja na vrlo fragmentarnim natpisima: *Vict]ori f(ilio)* (GZM 1904, 349 Borčani) i *Vict[o]r* (GZM 1897, 237, si. 10 Duvno, Karaula) Isti kognomen ima i *P. Aelius Victor Varranus,* decurio i quattuorvir quinquennalis municipi Delminensium iz Prisoja (GZM 1970, 8). Vjerojatno u tome smislu valja tražiti rješenje i za natpis iz Mokronoga, dakle *I(ovi) Cap(itolino) Victor dec(reto) d(ecurionum) l(oco) c(oncesso),* itd [31] Vrlo je malo podataka o strancima, jer neka imena (Licinius, Aemilia?, Surus)[32] mogu biti domaća i strana. Tako se italski gentilicij *Licinius* javlja u Rideru i Zenici i kod domaćih. To isto vrijedi i za imena *Aemilia, Marcellina* i *Surus*[33]. *T. Curiatus*

[28] G. Alfoldy, Personennamen, s. v. *Sestia* i *Onesime, Mattonia* i *Tertia.*
[29] Pogrešno datiran kod O. Hirschfeld-a, Hermes XXV, 352 = Kleine Schriften, 1913, 388 u 1. st. Spomenik potječe iz 2. st., G. Alfoldy, Dalmatien, 157 i bilj. 72. K. Patsch, GZM XVI, 1904, 327, bilj. 2. = Ballif— Patsch, Strassen I, 61.
[30] G. Alfoldy, Personennamen, s. v. *Victor* (proširen posvuda, takoder i kod kršćana, tako isto i u Dalmaciji).
[31] O čitanju natpisa usp. bilj. 19.
[32] *Ae1]milia Marcellina,* CIL III 13887, Crvenice; *Di{anae) Lici[ni..]* *Ama* [. . ., CIL III 14320, 5, Duvno—Karaula, po posveti Dijani, očito, oboje domaći; *Sur[usl] mil. leg. VIII A[ug].,* GZM (A), n. s. XXV, 1970, 16, Letka s posvetom *Marti deo s(acrum).*
[33] K. Patsch, Prilog povijesti grada Nove (Runović), GZM VI, 1894, 105—106 = WMBH IV, 1896, 273—274, smatra da je istočni dio Duvanjskog polja pripadao municipiju Nove *(rnunicipium Novensium)* u Runoviću (Imotsko polje). Nije bilo razloga da se cijepa prirodna cjelina kakva je Duvanjsko polje.

ima italski gentilicij (GZM 1970, 11, Prisoje). Možda je u pitanju potomak veterana iz Troade u Italiji[34].

Slična je situacija i s kultovima. Dedikanti su najčešće domaći, kao i božanstva kojima prinose svoje nakane. Kult, inače, sasvim nepoznatog Armata *(Armatus* CIL III 14320, 1—2, Karaula u Duvnu), očito ima lokalni karakter, pod čijim se latiniziranim imsnom, možda, krije domaće božanstvo (Patsch). Postoje i mišljenja da su imena dedikantkinja *Mattonia Tertia* i *Sestia Onesime,* vjerojatno obje libertinskog statusa, stra.nog porijekla[35], što bi Armata moglo identificirati i kao neko strano (ali lokalno) božanstvo. Od domaćih kultova dobro je zastupljen kult ilirskih božanstava prirode — Silvana i Dijane (Duvno—Karaula, Crvenice)[36], ali s njihovim latiniziranim imenima *(interpretatio Romana),* što ukazuje na utjecaj romanizacije i na sferu duhovnog života. Na jednom ulomku s Karaule u Duvnu prikazan je i Liber, grčki Dionis, ali interpretiran na rimski način[37].

Rimskim, importiranim, kultovima pripadaju i posvete iz Crvenica *(IOM P. Ael(ius) Quintus,* AP 7, 1965, 138), Letke *(Marti deo sacrum. Sur(us1), mil. leg. VIII AUG,* GZM 1970, 16, sl. 4) i (možda) iz Borčana *(Herculi Augusto sacrum,* CIL ПI 14976, 2). Što se pak tiče posvete *Iovi Inturb(atoT)* iz Letke (CIL III 14976, 3) pomišlja se također na sinkretizam, jer Jupitrov epitet *inturbatus,* inače, nije poznat[38].

Navedeni spomenici većinom potječu iz druge polovice 2. stoljeća, pa se i na njima već osjeća jaki izraz romanizacije.

Isti biljeg, mješavinu domaćeg i rimskog, imaju i spomenici posmrtnog kulta, brojni sarkofazi-urne iz Duvna (Karaula) i Borčana u obliku kuće, s motivom vrata, koncentričnih krugova i mjeseca, riba itd., što su tipični za Delmate[39]. Ima ih i sa drugih nalazišta Duvanjskog polja[40].

Ni epigrafski izvori, koji, inače složno upućuju na Duvanjsko polje kao areal na kojem treba tražiti Delminium, ne daju određemje podatke o njegovu mikrotopografskom položaju. Stoga odgovor na to pitanje moramo tražiti u arheološkoj topografiji Duvanjskog polja, a napose u hodološkoj. Što nam u tome smislu govore ostaci naselja i pojedinih objekata u njima?

Jedan od glavnih aduta Mommsena i njegovih sljedbenika za lociranje Delminija na Gardun kod Trilja bio je prigovor da na Duvanjskom polju nema značajnijih tragova rimskodobnih naselja. Stoga je starija teza o Delminiju na Duvanjskom

[34] G. Alföldy, Die Personennamen, 303. Usp. M. Pavan, Ricerche, p. 23.
[35] Usp. bilj. 28. K. Patsch, GZM IX, 1897, 230—231, br. 6 i 7, sl. 6 i 7. M. Pavan, Ricerche, 82. V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM (A), n. s. XVIII, 1963,136, t. 3, misli da je u pitanju epihorsko božanstvo i da je *„Armatus* vjerojatno adekvatni prijevod na latinski jezik". Po istome autoru, Armatus je „ilirski bog rata". Spomenici nisu stariji od 2. st. K. Patsch, nav. mj., str. 233, naslućuje da se radi o domaćem božanstvu. Bilj. 28.
[36] *Dedikacije Dijani:* GZM IX, 1897, 227. d., br. 1, 2, 3, 4, 5 (prve tri su are s natpisom, a dvije posljednje reljefi); XVI, 1904, 341. i d., br. 1 i 2 (reljefi, na prvom Dijana sama, na drugom Dijana i Silvan) = WMBH VI, 1899, 220. i d.; IX, 1904, 204. d.; *Silvan:* GZM XVIII, 1906, 160—162 = WMBH XI, 1909, 117—118, sa si. Druga posveta Silvanu je ara iz Crvenicà: *Silvano conserv(atori) Aug(usto) sacrum* [.. .], I. Bojanovski 1974, 239, bilj. 26. O kultu: V. Paškvalin, nav. dj., 128. i d.
[37] K. Patsch, GZM IX, 1897, 231—233, sl. 8. Vidi Dodatak V.
[38] K. Patsch, GZM XVI, 1904, 347—348, sl. 69, ulomak žrtvenika. Usp. M. Pavan, Ricerche, 82.
[39] K. Patsch, GZM IX, 1897. i XVI, 1904 (veći broj ulomaka od urna-sarkofaga). Usp. M. Zaninović 1967, 29-32 (Duvanjsko polje). Slični nadgrobni spomenici česti su i na Livanjskom polju, ibidem.
[40] Crvenice, lok. Pod Stražnicom, ulomci urna ukrašeni geometrijskim ornamentima (krugovi, kvadri), I. Bojanovski, Naše starine, XI (1967), 193, sl. 12 (2. st.).

po u, *I eye.* je išla od Tome Arhiđakona[41] i Farlatija (Ulyr. sacr. IV, 168), a koju su podržaVali A. Evans (ARI I i II, 68), F. Bulić (BD X, 153) i K. Patsch (GZM 1895, 285 i 1897, 227)[42], dobila nove snage tek kada su V. Radimsky i K. Patsch otkrili brojna predrimska Π rimska nalazišta na Duvanjskom polju. Osim brojnih gradinskih naselja (njih 41 na širem području Duvanjskog polja, Buškog blata i oko Vira), Radimsky je dao i prve podatke o rimskim naseljima (Eminovo Selo, Duvno-Županjac, Crvenice, Borčani, Žbanica), medu kojima je i ono u Žbanici (Stipanići), o kojem u literaturi kasnije nalazimo vrlo malo podataka. Novija istraživanja su pokazala da samo u užem arealu Duvanjskog polja ima 35 gradinskih objekata[43].

Posebno su dobre rezultate dala Patscheva istraživanja u Duvnu, Borčanima i drugim mjestima. Na aktivnom katoličkom groblju na Karauli u Duvnu, gdje se nalazilo ukopno mjesto i u rimsko doba (GZM 1904, 340), kako smo već vidjeli, nadeni su brojni spomenici kultnog (Diana, Silvanus, Armatus) i sepulkralnog karaktera (urne-sarkofazi s epihorskom ornamentikom i onomastikom), svi s jakim pečatom autohtone duhovne i materijalne kulture, što potvrđuje da su u ovom rimskodobnom naselju živjeli i brojni domoroci. lako ovi spomenici uglavnom datiraju iz 2. st., čini se da naselje u Duvnu nije izvorno rimska naseobina, nego da nastavl a kontinuitet predrimskog naselja. U prilog tome bi govorile i delmatske gradine__ Selimovića u Duvnu i Gradina kod Gaja (Podgaja) iznad Duvna[44]. Radi se, dakle, o naselju s kontinuitetom koje je svoje staro ime moralo saeuvati i u rimsko doba.

Patscheva iskopavanja na Crkvini u Duvnu (oko današnjeg franjevačkog samostana) donijela su posebno dobre rezultate. Tu su (uz potok Šeget) otkopani ostaci veće rimske naseobine na oko 15 hektara. Očito se radi o rimskom objektu, što potvrđuju i carski građevinski natpisi[45] i drugi čisto rimski nalazi: dijelovi brončane (carske?) statue, ulomci rimskih opeka (crijep), medu kojima i ranocarska opeka s pečatom *Pansiana;* ostali građevinski materijal i arhitektonski elementi (stupovi, njihove baze i glavice pilastara itd.), kao i tehnika i strukture rimskog graditeljstva. Sve nosi izraziti pečat rimske importirane materijalne kulture. Što se, pak, tiče središnje građevine na Crkvini, koju je Patsch, možda i s pravom, nazvao forumom (po njemu Delminija), sva je prilika da je to bio dio koji je pripadao putnoj stanici tada već izgrađene ceste *a Salonis ad Hedum casteilum Daesitiatium* (CIL III 3201 = 3198, b = 10156, b = Abramić, VHAD 1926—27, 151)[46]. Izgradnja ove ceste je na istom natpisu datirana Tiberijevom *tribunicia potestate* XXI, dakle 19/20. g. n. e.[47] Takvo bi datiranje potvrđivao i vrlo fragmentirani natpis iz spomenute gradevine koji je, po Patschu, bio postavljen u vrijeme Tiberijeve *tribunicia potestate XX,* tj. 18/19. g.[48]

„Drugo najveće nalazište u županjačkom polju" (K. Patsch) nalazilo se pod Libom u Borčanima[49], na parcelama s karakterističnim imenom *Seltne* i *Kamenice.* Govoreći o sarkofagu sa Selina (si. 72), Patsch podvlači da je sarkofag stajao u *komori* (podvukao I. B.), od koje su nađeni i dijelovi stupova (isto WM IX, 213), i vjerojatno se radi o jednoj kasnoantičkoj grobnici (na svod?). Veći broj sepulkralnih spomenika naden je i na susjednim Kamenicama, ali već u sekundarnoj upotrebi, ugrađen u zgradu (dio zida otkopao je Patsch početkom juna 1901. g.) koja „size u doba poslije Rimljana"[50]. Pada nam na pamet da je ova zgrada bila „sagradena, od lomljenog kamena" *{die aus in Kalkmörtel gelegten Bruchsteinen bestehenden)* sa dvije grobnice pokrivene kamenim pločama na krov *(aus zwei dachförmig aneinandergelehnten . . . Kalksteinplatten),* u stvari jedna kasnoantička bazilika, a ne srednjovjekovna erkva, kako je, čini se, mislio Patsch[51]. Postojanje kasnoantičke bazilike u Borčanima, u naselju koje se razvilo pod Libom, na koji je Patsch locirao predrimski Delminion, rimskodobnom naselju u Borcanima daje sasvim nove dimenzije, jer je bazilika mogla nastati samo u većem naselju, kakva su bila ona u Crvenicama i Prisoju, a svakako i ono u Duvnu (Karaula)[52]. Sliku toga naselja Patsch je oertao ovako: to su uzane terase na padinama Gradine (s rimskom utvrdom na vrhu), te zaravanak izmedu Gradine i teško pristupačne Ravne glavice (sa dva rimska obrambena objekta), na kojem (po Patschu) ima prostora za logor cijele brigade[53].

---

41 Thomas, Hist. Salon, cap. 1: „*Dalmatia seeundum Isidorwn est prima pars Graeciae et dicitur a Delmi civitate antiqua, quae ibifuit: sec ubi haec civitas Delmis in Dalmatiae partibus fiter it, non satis patet; verumtamen Dalmatia dicebatur olim largius: Est enim regio quaedam in superioribus partibus, quae dicitur Delmina ubi antiqua moenia ostenduntiir ibique fuisse Delmis civitas memoratur . . .*" Usp. i I. Bojanovski 1974, 235. i bilj. 13.

42 Razlog što su Rimljani preselili Delminium u Duvno i što se njegov razvoj nije nastavio pod Libom, to jest u Kongori i Borčanima, kako navodi K. Patsch, GZM XVI, 1904, 309, „valja tražiti u boljoj sposobnosti Županjca sa komunikacionog gledišta". Usp. i njegov rad „Delminium" PW RE VIII, 4 (1901), col. 2448. i d. Usp. i Ballif—Patsch, Strassen, 25. G. Novak, Enc. dell'arte ant. s. v. Delminium.

43 V. Radimsky, Starine kotara županjačkog u Bosni, GZM VI, 1894, 283—319. Članak nije prenesen u WMBH. Novija istraživanja: A. Benac, Utvrdena ilirska naselja (I), 1985, 8—55 s 35 gradina na užem arealu Duvanjskog polja i 10 gradina u Buškom blatu (p. 71—94), bez podrucja oko Vira koje danas pripada Posušju, a na kojem je Radimsky obradio nekoliko gradina

44 K. Patsch GZM XVI, 1904, 307, 365 = WM BH IX, 1904, 171—226. — Život na Selimovića gradini u Duvnu trajao je do rimske okupacije, a na Gradini kod Gaja (Podgaja) do kraja .2. st. n. e., A. Benac, 1985, 53—56, nn. 34 i 35 (Selimovića gradina).

45 K. Patsch 1904, 311—339.

46 Cesta je tradirana na poligonu Salona — Argentaria na Tabuli Peutingerijani, ali bez putnih stanica između Stanecli i Argentaria, usp. i E. Pašalić 1960, 51, i AJ 111, 65. I. Bojanovski 1974, 146—191.

47 Cf. D. Rendić-Miočević Dolabella, 434, bilj. 18 i 20.

48 Na šest manjih ulomaka se čita samo brojka XX (CIL III 14976,4), po Patschevoj rekonstrukciji, nav. dj. 326d, sl. 27 — iteraeija Tiberijeve tribunske vlasti. Takvu dataeiju ne prihvaćaju G. Alföldy, Dalmatien, 157, i J. J. Wilkes, Dalmatia, 272, bilj. 1 i 372. V. bilj. 5.

49 K. Patsch, v. ovdje bilj. 36—38. Ibidem, si. 72.

50 GZM XVI, 1934, 351—352 = WM BH IX, 1904, 214.

51 Ibidem = WM BH IX, 1904, 214. Takvu baziliku u Delminiumu *{Delmis)* spominje i Thomas, Hist. Salon., 13 (éd. Rački): *Istaque fuerunt regni eorum (se. Dalmatie et Chroatie) confinia: ab oriente Delmina ubi fuit civitas Delmis, in qua est quaedam ecclesia, quam beatus Germanus* (519. g., I. B.) *Capuanus episcopus consecravit, sicut scriptum reperitur in ea.* — O ranoj pojavi kršćanstva u Delminiju, usp. F. Bulić, Sv. Venancije, prvi biskup solinski i muïenik duvanjski, VHAD XV, Zagreb 1928, 55—71. D. Farlati, Illyr. sacr. I, 506, 569—570.

52 *Duvno:* K. Patsch, GZM IX, 1897, 243, sl. 21 i 22, XVI, 1904, 344—345, 358, sl. 18, usp. Đ. Basier, Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, 1972, 135, sl. 155. *Crvenice:* I. Bojanovski, AP 7, 1965, 135—140; Isti, Novi ilirsko-grčki šljem iz Crvenice, Naše starine XI, 1967, 181—185, 1I. Bojanovski 1974, 239. i d. *Prisoje:* Isti, AP 10, 1968, 162—165, i I. Bojanovski 1974, 240.

53 „Biće da su ovdje stajale one drvene kuće što ih je Marcius zapalio bacanom na njih vatrom", K. Patsch GZM XVI, 1904, 309. — Na teško pristupačnoj Ravnoj glavici, na Velikom Libu, Patsch je vidio i „dvije rimske gradevine", utvrde. O njima usp. V. Radimsky, GZM VI, 1894, 294, i P. Oreč, Prilog arheološkoj topografiji duvanjske regije, Zbornik I, AD BiH, Sarajevo 1983, 79. i d. V. Radimsky je na nav. mj. str. 294, opisao ostatke na Velikoj gradini, na Malom Libu: zidine rimskog zdanja (od okrugle kule?) u malteru, mnogo predrimske i rimske grnčarije, rimskog crijepa itd. Ostaci te utvrde na Libu ponovno su se pokazali 1981. g. (zidovi su očuvani i do 2m visine i rimski prateći materijal), povodom radova na izgradnji televizijskog tornja; vidi Zapisnik o izvršenom uviđaju Z. Žeravice iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu br. 05-591/81 od 16. 7. 1981. Opis naselja na Libu v. A. Benac, 1985, 22—24, sl. 6, Plan 3.

Ta se rimskodobna naseobina, po Patschu, u polju *(in die Ebene,* WM IX, 214) prostirala dalje nego današnje selo[54]. Starokršćanski, pak, kultni centar s nekropolom nalazio se na parcelama Seline i Kamenice u podnožju Liba, dakle na onome istom mjestu gdje se, sudeći po brojnim sepulkralnim nalazima, nalazilo groblje i u 2. i 3. st. Ako u cjelini zahvatimo čitav opisani prostor, onda je ovo naselje,. nasljednik predrimskog Delminija, zahvatalo prostor od preko deset hektara.^ Osim Žbanice u Stipanićima, Duvna i Borčana (sa Kongorom), u rimsko doba su se na Duvanjskom polju nalazila relevantnija naselja još u Crvenicama i Prisoju. Naselje u Crvenicama (istočno od sela) pokrivalo je prostor veći od deset hektara (parcele Latice, Mali i Veliki Badanj), a njegov život u 2. i 3. st. potvr-đuje epigrafski materijal *(Aelii, Aurelii).* Kasnoantička bazilika i refugij (na Gradini) svjedoče o njegovu trajanju do kraja kasne antike. Naselje se razvilo na prethistorijskom supstratu, kako to pokazuje i gradinski sistem (Gradina, Stražnica, k. 1106 sa Slobodnikom, k. 1100), a također i bogati nalazi[56]. I naselje u Prisoju. u Buškom blatu, dakle već izvan užeg areala Duvanjskog polja, razvilo se još u predrimsko doba pod zaštitom jakog gradinskog sklopa (Gradina u Perkovićima, Ratkova glavica i gradine na Zamršćenu). Kako to pokazuju epigrafske potvrde, nastavilo je život i u rimsko doba *(Aelii).* Tragovi rimskodobnog naselja nalaze se usred sela (parcele Trišnice, Prikače, Sirkovine, na većem arealu). Kasnoantička bazilika i refugijalni bedem na Gradini pod Tušnicom (Perkovići) ukazuju da je i ovo naselje postojalo sve do provale Avara i Slavena pred kraj 6. st. U Prisoje, koje se nalazi na trasi rimskog puta Salona—Duvanjsko polje, alternativno sam locirao i rimski Delminium[57].

Od pet ovdje opisanih rimskodobnih značajnijih naseobina na Duvanjskom pölju u širem smislu, njih tri — Prisoje, Žbanica i Crvenice — ne dolaze u obzir za smještaj Delminija jer u potpunosti ne odgovaraju opisima Delminiona iz starine (Strabon, Apijan)[58]. Položaj Crvenicâ je, uz to, i periferan, a također i Prisoja (Buško blato).

Tako smo analizom arheoloških i naseobinskih ostataka došli do zaključka da u raspravi oko položaja Delminiuma u obzir dolaze samo Duvno i Borčani, dakle dva naselja što ih je u svojoj analizi izdvojio i Patsch[59]. Što se tiče Prisoja i Crvenicâ, njih možemo ubrojiti u ona *katoikia* i *oppida,* što ih kod Delmata navode

[54] GZM XVI, 1904, 352.

[55] Rimskom Delminiju očito su pripadali i ostaci u Kongori na sjevernom podnožju Liba, K. Patsch, GZM XVI, 1904, 349. i P. Oreč, nav. dj., 81—82. K. Patsch, GZM XVI, 1904, 349—351, sa Selina je objavio samo nalaze sepulkralnog sadržaja (br. 1—4), a sa susjednih Kamenica ibidem, 351—359, br. 1—24, pretežno fragmente urna, ali već u sekundarnom položaju. Vidi bilj. 39,

[56] I. Bojanovski, radovi nav. u biij. 52 (Crvenice i Prisoje). Usp. B. Čovie, Grobnice. željeznog doba iz Crvenice kod Duvna, VAHD, 63—64, 1961, 294. dd.

[57] Vidi lit. nav. u bilj. 52. G. 1987. je na Kraljičinu prispu u Buškom blatu, selo Pothum slučajno otkrivena još jedna bazilika, dakle vrlo blizu Prisoju, list „Oslobođenje" od 6. 11. 1987, p. 8.

[58] Metodom eliminiranja već je K. Patsch, GZM XVI, 1904, 308—309, odredio položaj predrimskog Delminiona na Gradini Lib. Za gradine Selimovića u Duvnu, Gradinu kod Gaja,

.), Mrkodolu, Oplećanima, Privali, Vedašiću i drugim, procijenio je da nisu „dosta jake za nu, niti dosta prostrane" (309), te nikako ne odgovaraju podacima o veličini i snazi starog gradine u Donjem Brišniku, Bukovici, Grabovici, Kovačima, Mandinu Selu, Mesihovini (Petrovićima),
obranu,
Delminiuma.

[59] Po Patschu, GZM XVI 1904, 309, Duvno je imalo bolje prometne uvjete za rimske potrebe, dok je Lib u Borčanima (k. 1033), koji se gotoyo strmo ruši u polje, s relativnom visinom od 156 m, najbolje odgovarao smještaju predrimskog Delminiona zbog neosvojivosti položaja. Osim toga, iz Borčana je ı jedna cesta vodila u unutrašnjost zemije — preko podrueja Prozora, Konjica, Fojnice, Kiseljaka na llidžu kod Sarajeva, I. Bojanovski, Arheološki ieksiicon Biri, poglavlje o cestama, br. VI.

Strabon i Ciceron[60]. Ovdje se samo potvrduje njihov kontinuitet i u rimsko doba, kada neka od njih prerastaju u kvaziurbane i (ponekad) urbane aglomeracije. U pogledu rimskog naselja u Žbanici (Stipanići), čini nam se da je razvoj ove aglomeracije (zasad nemamo potvrda o egzistenciji naselja u predrimsko doba, osim na Velikoj gradini iznad Žbanice)[61] bio u funkciji prometa preko prijevoja Privala na Tušnici[62].

Patsch je očito bio u pravu kada je ukazao na povoljniji prometni položaj Duvna. No, njegovo lociranje rimskog Delminiuma u Duvno ni je zadovoljilo upravo hodološki aspekt ovog problema. Lociranjem Delminiuma u Duvno blokirano je mjesto za naselje kroz koje je u Duvnu prolazila cesta Tabule Peutingerijane sa poligona Salona . . . Argentaria: *Salona* 16 *Tilurio* 22 *Ad Libros* 9 *In monte Bulsinio* (Privala — Žbanica) 6 *Bistue Vetus* 25 *Ad Mathcem* itd. Kako vidimo, na ovoj pruzi nema Delminiuma, azna se da je jedna itinerarska cesta prolazila upravo kroz Duvno ,,iz Trilja preko Županjca (vodila) u unutrašnjost Bosne", (Ph. Ballif-C. Patsch, Strassen, 25, 55). To onda znači da se u Duvnu nalazila neka druga stanica s ove pruge a ne Delminij. Cesta je vodila praveem, a u tome se slažu svi istraživači: Trilj na Cetini — Brekali kod Aržanog — Renići (5 miljokaza!) — Bukova Gora = Zidine (Ballif) — Grabovica (1 miljokaz) — Prisoje (1 miljokaz i most na Ričini) — Žbanica pod Privalom (1 miljokaz)-Stipanići—Gradina kod Gaja — Duvno (2 miljokaza). Miljokazi Gordijana III s milijacijom 34. m. p. i Klaudija II — 35 m. p. iz Renića u Buškom blatu (južna obala) ukazuju da se negdje u blizini nalazila stanica *Ad Libros* (Tab. Peut.), udaljena od Salone 38 m. p. (zbirna distança 16 + 22 m. p.), a od Klaudijeva miljokaza svega tri milje (4,5 km), a to su današnja *Korita* (Zidine)[63]. Izmelu stanica Ad Libros i *In monte Bulsinio* udaljenost, po Tabuli, iznosi 9 m.p. (oko 13,5 km), što nas vodi upravo do rimskodobnog naselja u Žbanici pod Privalom (Stipanići).[64] Tu se očito nalazilo manje naselje koje je bilo funkcionalno vezano za cestu kod prijevoja Tuš-nici (današnja Privala). Između Žbanice i Dixvna udaljenost iznosi oko 9 km (= 6 m.p.), a to znači da je u Duvnu bila putna stanica *Bistue Vetus.* Sve se udaljenosti potpuno uklapaju u milijacije Tabule na segmentu ceste Salona 53 m.p. = oko 79 km, do Bistue Vetus koliko po opisanoj trasi iznosi udaljenost od Solina *(Salona)* do Duvna *(Bistue Vetus)* (Tab. Peut.).

Novija su istraživanja na terenu pokazala da je i Delminium ležao na jednoj znacajnoj regionalnoj komunikaciji, vjerojatno starom rudarskom putu, koja je povezivala Duvanjsko polje *(Delminium)* sa središnjom Bosnom (Sarajevsko polje). U pitanju je jedan planinski put (do 4 m širok) sa brojnim ograncima, tzv. *voznicima,* koji je bio u intenzivnoj upotrebi sve do 19. st. Od magistralne ceste *Sah-' na-Bistue Vetus (Dà\no)-Argentaria* odvajao se u današnjem Davnu, te nastavio poljem do *Delminiona* (Lib u Borcanima); odatle je preko Lipe, Trebiševa i Orašca

«° Usp. I. Bojanovski 1974, 27, bilj. 58, 59. Vidi I dio, pogl. B, bilj. 22.

B. Govedanca, Prilozi kulturnoj stratigrafiji praistorijskih gradinskih naselja u jugo-, zapadnoj Bosm, Godišnjak CBI, knj. XX/18, 1982, 115—131. Rimljini su jedno vrijeme držali i veliku^gradinu na Privali. Vide se i ostaci kamenog objekta.

Cnr" j\ tOme Je nasel Ju p. Bakula, Schematismus, 1867, 138 = Hercegovina prije sto godina 1894 r!M' Mostar 1970> 128> vidio *cuiusdampennagni aedificii rudera,* a V. Radimsky, GZM VI,' i dn · VTM.^"6 zldove pravokutnih zgrada s profiliranim arhitektonskim (tesanim) kamenjem sami ". aZIma, Smatram da se ovd Je nalazila putna stanica *In monte Bulsinio* (Tab. Peut.), pod .«"«un pnjevojom Privalom, na Tušnici *(nions Bulsinius),* I. Bojanovski 1974, 156—158. oretV 1-..-?°Janov ski 1974, 152—155, gdje je navedena i relevantna literatura. O istraživanju nekrrT ı 1J i, 8 nasel -> a vidi B. Bovedarica, 1982, 131—146 (Gradina Korita). Za kasnoantičku' neKropolu N. Miletić, GZM (A), n. s. XXXIIÎ/1978, 141—204.

Bilj. 62.

vodio u dolinu gornje Rame (Kopčić i Varvara), iz koje se peo preko Bitovnje i Vranice — pravcem Uzdol, Vratna Gora, Solakova Kula (kasnoantička baziliîca), Bare (kasnoantička bazilika); prelazio je prijevoj Pogorelicu na Vranici, s kojeg se spuštao u dolinu Bosne i njenih pritoka (preko Dusine i Otigošća na Han Ivicu i Kobilju Glavu kod Kiseljaka), te nastavljao u Ilidžu *(Aquae S . . .)* na Sarajevskom polju. Ovu antičku (rimsku) cestu istraživali su O. Blau (Reisen 1877, 150 dd.), Ph. Ballif (Strassen, karta) i P. Anđelić (Arheološki leksikon BiH, I, 1988, s' v. Saobraćaj, cesta br. VI). Cesta nije tradirana u vrelima: dobro je sačuvana na terenu, ali nije istražena do kraja. To je jedna od dvije (najvažnije) ceste što su u starini povezivale unutrašnjost sa primorskim krajevima.

Prema tome, i hodološki razlozi zahtijevaju da se *Delminium* (koji nije ležao na cesti Salona — Argentaria) smjesti tamogdjejei u predrimsko doba bio, tj. u Borčane. Takvu lokaciju traži i razvitak rimske aglomeracije u Borčanima, kao rimskog nasljednika predrimskog Delminija.

Lociranjem rimskog Delminiuma u Duvno, a predrimskog u Borčane, došlo je do antinomije (u smislu proturječja između dvije prividno dokazane teze) o dva Delminija, međusobno udaljena čak devet kilometara, što ne zadovoljava ni princip jedinstva mjesta, na što su se pozvali i M. Zaninović i A. Budrovich (dok sam ja ukazao na hodološki problem koji iz toga izvire). Da bi uspostavili jedinstvo mjesta, nezavisno jedan od drugoga, i Zaninović i Budrovich su predložili lociranje predrimskog Delminiona na Gradinu kod Gaja (1078 m) iznad Duvna. Obojica su na ovu gradinu primijenili podatke pisanih izvora o velikom gradu na visokom položaju (čvrst položaj, široki pogled, bolja komunikativnost).[65] A. Budrovich je, prihvatajući Patschevu ubikaciju rimskog Delminija u Duvno, predrimski Delminion identificirao s Gradinom kod Gaja (Podgaja), tj. „ai castellieri sopra Županjac quali rifugi di querra per gli abitanti délia Delminium pre-romana".[66]

Pisac ovog rada je na drugom mjestu, potaknut otkrićem rimskih naselja u Crvenicama i Prisoju, a napose nalazom značajnog natpisa dekuriona, duovira i kvestora *municipi Delminensium* u Prisoju, predložio alternativno rješenje — lociranje Delminija u Crvenice ili u Prisoje. U oba mjesta postoje jaki obrambeni sistemi iz predrimskog doba, prostrani ostaci naselja iz carskog doba i objekti bazilika i refugija iz kasne antike.[67] Međutim, rezultati do kojih je u međuvremenu došao A. Benac jasno su pokazali da ni ove lokacije, i pored njihova značaja ipak ne odgovaraju položaju predrimskog Delminija,[68] kako ga opisuju Strabon *(tnegale polis)* i Apijan *(dia to hypsos).*[i9]

[65] M. Zaninović, Delminij. Primjedbe uz lokaciju, VAHD LXIII—LXIV, 1961—62, 49—55. i M. Zaninović 1967, 5. i d.

[66] A. Budrovich 1969, p. 141. Autor ukazujena Selimovića gradinu u Duvnu i na Gradinu kod Gaja, (k. 1078) za koju kaže da je dominantna, iako nije strma *(scosceso),* pozivajući se i na Radimskog (Glasnik 1984. g.). Pri tome se B. poziva na M. Pavana, Ricerche, 81, i J. Szilàgyi, Der Kleine Pauly s. v. Delminium, i na razgovor s M. Abramićem, koji se pokazao „favorevole alla nouva ubicazione da me sostenuta (colloquio privato)". — O Selimovića gradini u Duvnu i Gradini kod Gaja usp. ovdje, bilj. 44 (A. Benac).

[67] Bilj. 52 (Crvenice i Prisoje). U pripremi su izvještaji o iskopavanju kasnoantičkih bazilika u Crvenicama i Prisoju.

[68] Dj. nav. u bilj. 10, str. 89. Po A. Bencu, 88, jedino Gradina na Libu svojim položajem i svojom obrambenom snagom odgovara centralnom utvrđenom naselju područja, kakav je bio Delminion (Delminium).

[63] Vidi bilj. 13.

A. Benac je do tih zaključaka došao na osnovu reambulacije (inventure) svih **gradinskih** (suhozidnih) objekata na Duvanjskom polju, sistematske analize njihova **položaja** i oblika (arhitekture),[70] kao i ekspertize keramičkih nalaza iz kompaktnih **slojeva,** što još dosad nije učinio nitko. Time je, u stvari, revalorizirao podatke **Jcoje** je o tim objektima sakupio V. Radimsky daleke 1894. g. Osnovni cilj Ben**čevih** nastojanja bila je provjera Patscheve lokacije predrimskog Delminija na **Libu** u Borčanima.

Na osnovu tako prikupljenih podataka Benac je došao do zaključka da se **radi** o jedinstvenom obrambenom sistemu Duvanjskog polja u užem smislu, iz**građenom** još prije sukoba Delmata i Rimljana. Bila su to brojna *castella* iz pro**tourbane** faze, pa i ranije (po Suićevoj tipologiji).[71] Zato se izvan toga sistema i ne može tražiti predrimski Delminion, kome, po svom centralnom i čvrstom polo**žaju,** odgovara jedino Gradina na Libu. Ni Gradina kod Gaja (Podgaja), i pored svog visokog položaja, ne odgovara Strabonovom i Apijanovom opisu delmatskog Delminija. To je, u stvari, tek manja gradina, uz koju nema drugih tragova iz prethistorijske epohe.[72]

U rimsko doba su iz toga obrambenoga gradinskog sistema korištena svega četiri položaja: gradine kod Kovača i Letke, te kod Crvenicâ i ona na Libu u Bor**čanima.** Bile su to, po mišljenju A. Benca, utvrde koje su u kasnijoj antici štitile važnije komunikacije i naselja, što potvrđuje i keramika 4. i 5. st.[78]

Gledajući, dakle, na pitanje ubikacije predrimskog Delminija kroz jedinstveni **obrambeni** sistem na Duvanjskom polju, u njegovom užem smislu, Benac je došao do čvrstog i uvjerljivog zaključka da je lociranje predrimskog Delminija moguće **jedino** na Libu u Borčanima (po Suićevoj tipologiji, *oppidum* iz kraja predurbane **faze),** dakle samo na mjestu na koje ga je locirao i K. Patsch.[74]1 doista, Lib je najmoćniji obrambeni položaj od svih na Duvanjskom polju i u širem smislu.

Iako Benac ne raspravlja o položaju rimskog Delminiuma, iznosi mišljenje da je upravo to pitanje (još) urgentnije *(un problème plus pressant)* od pitanja ubikacije delmatskog Delminija. Zaključci (i podaci) o obrambenoj jakosti Gradine **na Libu,** koje Benac daje, kao i o središnjem položaju Liba u jedinstvenom delmat**skom obrambenom** sistemu —· sve do rimske invazije u 2. st. pr. n. e., *implicite* **ukazuju** i na značaj, a po tome i ulogu, Liba i njegova naselja i u rimsko doba. **Nalazi** iz rimskog doba u Borčanima (rimska utvrda na Libu, nalazi u podnožju **Liba** i rimska keramika na Libu) sasvim jasno govore i u prilog kontinuiteta naselja i **u rimsko** doba, drugim riječima, u prilog topografskog jedinstva *(jedinstva mjesta)* predrimskog i rimskog Delminija.

Iz svega što je ovdje izloženo proizlazi da se lociranju rimskog Delminija u **Duvno protivi** vise razloga: u Duvnu nema predrimskog prethodnika koji bi odgovarao opisima antičkih pisaca, a nema ni analogija u rimskom urbanizmu u antičkoj

V. Radimsky, GZM VI, 1894, 283. id., opisaoje41 gradinu u širem području Duvanjskog Polja, od toga 26 u njegovu užem arealu, dok ih Benac u užem arealu polja ima 37, dakle jedanaest vise. (Usp. A. Benac, 1985, 22—25).

[71] M. Suie, Aproche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien, Utvrđ. ilir. nas., Posebna izdanja ANUBiH, knj. XXIV, CBI, knj. 6, Sarajevo 15"5, 15, Fig. 2.

[72] A. Benac, 1985, 53. Usp. i dj. nav. u bilj. 68. [13]

Idem, 1975, 90, t. 9.

τ Z* A· ?enac> 1975, nav. dj., 85. d. i 90 c. K. Patsch, GZM XVI, 1904, 309: jedino gradina "a Libu posjeduje oba svojstva, ističe Patsch — dosta je jaka za obranu i dosta prostrana. Navodi i [12]?○тм na sjeveroistočnoj strani gradine: Klisac i Kosovac, pa i ova komponenta gradini na daje vehku prednost. Usp. M. Suie, dj. nav. u bilj. 71, sti. 16, si. 3.

Dalmaciji da se rimski nasljednik razvija na sasvim drugom mjestu (na liniji Duvno — Lib dugoj 9 km);[75] u Borčanima se u rimsko doba razvija naselje kao nasljednik delmatskog oppiduma na Libu koje se moralo zvati po predrimskom naselju na Libu, a to je, kako smo vidjeli, bio *Delminium;*[76] napokon, teza o rimskom Delminiju u Duvnu je u proturječju i s podacima koje daje Tabula.[77]

Mada još uvijek ne znamo što se na Libu i u Borčanima krije pod zemljom - smatram da postoje svi elementi da se rimski Delminium locira u Borčane, gdje je na padinama Liba i u polju pod Libom srastao sa svojim gradinskim prethodnikom. Takav nacionalni centar kakav je za Delmate bio Delminij *(eponymon to ethnos,* Strab. VII 5,5)[78] ne premješta se samo zbog povoljnijeg prometnog položaja. Ubikacija Delminiuma, predrimskog i rimskog, u Borčane, ujedno omogucuje da se pravilno lociraju topografski podaci Tabule Peutingerijane — putne stanice *Ad Libros* u Bukovu Goru = Zidine, *In monte Bulsinio* u Žbanicu pod Privalom, a *Bistue Vêtus* u Duvno, kako sam to već pokazao.[79]

Današnji toponim *Duvno* nije dérivât od *Delminium,* kako se to često smatra. Propašću, naime, Delminiuma (grada) u invaziji Avara (oko 600. g.) pomalo nestaje i toga toponima. Preživjelo je jedino ime regije u obliku *civitas Delmina,* koje su novi stanovnici prilagodili svome izgovoru:[80] *Delmina — DVmn-o* sc. polje *(regio, planifies Dalmae* kod Popa Dukljanina, cap. IX, ed. Šišić), odatle *Dumn-o, Duvno.* Kao grad se Duvno prvi put spominje 1615. g. pod imenom Županj Potok, a u turskom obliku *Dune* i *Duna* 1660. g. kod Evlije Čelebije.[81] Još u popisu stanovništva iz 1896. g. navodi se pod imenom Županjac, kao i u Patschevim radovima iz početka našeg stoljeća. Današnji je grad Duvno svoje ime dobio po polju kao njegovo glavno mjesto, kao što su po poljima nazvani i gradovi Livno i Glamoč. Livanjski segrad-burgu srednjem vijeku zvax» Bistrica (Bistrički grad), a glamočki Biograd, čemu u Duvnu odgovara ime Županjac.[82]

[75] Lokacija Delminija u Duvnu nije potvrđena ni epigrafskim nalazima iz samog Duvna.

[76] G. 1981, prilikom radova na izgradnji televizijskog releja na Gradini Lib (k. 1023), na mjestu velike gomile (vis. oko 20, promjer oko 35—40 m), otkopani su do 2 m visoki zidovi rimske gradevine na vrhu Liba, ali nije bilo zaštitnog iskopavanja, Z. Žeravica, Izvještaj Rep. zavodu za zaštitu spomenika Sarajevo, 05-591/81 od 16. VII 1981. Tom je prilikom 7. VII 1981. naden i jedan Augustov novčić — A. AVGVSTVS TRIBUNIC POTEST, bez careva lika na aversu — R. PLOTIUS RVFVS lilVIR AAA FF. U sredini su velika slova SC. Podatak dugujem mr. Z. Žera\ici iz Zavoda u Sarajevu. 1. Bojanovski 1974, 146—170.

[77] I. Bojanovski 1974, 146—170.

[78] Po A. Bencu, 1975, 88, t. 8, Delminium je „principal centre des Delmates jusqu'au milieu du Ile. siècle av. n. è", gdje se navodi i ostala literatura.

[79] 1. Bojanovski 1974, 146. i d.

[80] Thomas, Hist. Salon., cap. I =- F. Rački, 3. D. Farlati, Illyr. sacr. IV, 168. Usp. P. Skok, GZM XXX 1918, 128.

[81] O tome opširnije I. Bojanovski 1974, 243. Cf. Evliyâ Celebi, Seyahatnama (Putopis), V, 492—493 (prijevod H. Šabanovića), 1967, 192. Kao naseJje današnje Duvno se prvi put spominje 1615/16. g. u putopisu Hadži Jusufa Livnjaka, pod imenom Županj Potok, M. Mujezinović, Hadži Jusuf Livnjak i njegov putopis, Život, br. 4, Sarajevo 1974, 443, 476. i 477. Odatle i ime Županjac.

[82] A. Budrovich 1969, 133: „E fu questo nome Delmina (sc. regio, campagna, polje) ehe continuirano a sentire ed usare gli Slavi sopravenuti, e solo su questo poterono modellare la forma Dlmno—Dumno—Duvno da loro usata per indicare la campagna. Se il nome di Duvno riappare talora accanto a Županjac per indicare la località principale délia regione cio fu per una naturale estensione del nome délia campagna a quello del suo capoluogo". — Još se ni u popisu stanovnistva od 22. IV 1896. ne navodi Duvno, nego Županjac, naselje sa 1980 stanovnika.

U vrijeme crkvenih sabora u Saloni 530. i 533. g. Delminium *(municipium Delminense'!)* nije imao svoje biskupije, jer je 533. g. njegovo podrucje *(montanorum Delminense)* dodijeljeno biskupiji Mukura kod Makarske *(Muccurum).* U vrijeme solinskih sabora postojala je u Delminiju *(Delmis civitas)* neka crkva koju je posvetio bl. German, biskup iz Kapue, kako o toj posveti svjedoči latinski natpis sačuvan u crkvi još u vrijeme Tome Arhiđakona.[83] Čini se daje nešto kasnije u Delminiju bila osnovana biskupija, čijeg biskupa Malha papa Grgur Veliki naziva *Malchus, episcopus Dalmatiensis(\)* (591. g.).[84] Kada je biskupija osnovana, ne zna se. Propala je u provalama Avara, kada i Delminium. Na splitskom crkvenom saboru se 928. g. duvanjska biskupija spominje kao već ispražnjena (Rački. Docum. 195).[85]

KUPREŠKA VISORAVAN

Na Kupreškom su se polju (Kupreško u užem smislu, Rilićko, Ravanjsko i Vukovsko polje), u antičko doba, koliko znamo, razvile dvije naseobine, jedna u Otinovcima, nadomak Kupresa, a druga u Blagaju, u Kupreškom polju (Suhopolje). Obje aglomeracije su bile funkcionalno vezane za promet i njegove potrebe, prva pred usponom na Velika kupreška vrata (k. 1384), a druga na putu u doline Janja i Plive. Sa saobraćajnog aspekta je Kupreška visoravan (oko 1130 m nadm. vis.) i u antici, kao što je i danas, bila vrlo značajna, jer se na njoj sastajao čitav splet rimskih putova, medu njima su i dvije itinerarske ceste: Salona — Argentaria i Salona — Servitium (obje Tab. Peut.).[86]

I u predrimsko doba je ova planinska visoravan bila slabije naseljena, jer su ilirska (gradinska) naselja rijetka. Čini se da zbog dugih i snijegom bogatih zima (po Ballifu je i rimski put bio obilježen visokim kamenim putokazima, *Schnezeichen),* a na nadmorskoj visini od 1130 do 1160 metara, ovo polje nije bilo pogodno za stalno stanovanje i formiranje trajnijih naselja. Bio je to, po svoj prilici, pašnjak susjednih župnijih predjela (Rama, Duvanjsko polje, Livanjsko polje, dolina Janja).

Na praveu rimskog puta stajale su dvije gradine: na Poganoj glavici kod Kupresa i Gradina u selu Vrila pred uspon na Velika kupreška vrata; obje su bile aktivne i u rimsko doba. Jedna je gradina postojala i na Ravanjskim vratima (Gradina na Crljencu), a druga istočno od Ravanjskih vrata, iznad sela Ravnog, zvana naprosto Gradina ili Gradac (nadm. vis. oko 1270 m). I ove su gradine bile naseljene još u rimsko doba, a stajale su na putu koji je vodio u dolinu Rame. Jedno se prethistorijsko naselje nalazilo i kod Jeljana u Vukovskom polju; oko njega se sačuvao i priličan broj kamenih grobnih tumula. Kamenih gomila ima i na Dvorišćima, izmedu Ravnog i Zvirnjače, dok se na Kupreškom polju, u području između Strljanice (Rilicko polje) i Občevine, nalazi oko pedeset zemljanih gomila, promjera

[83] D. Farlati, Illyr. Sacr. II, 162—164. i 173—174. Thomas, Hist. Salon., ed. Rački, 13—18. F. Šišić, Priručnik, 157—164 (ispravljeni tekst po Balthyanyju).

[84] Thomas, ed. Rački, 39—40, vidi ovdje bilj. 51. O tome vidi i Napretkova Povijest I, prilog M. Vanina, Sarajevo 1942, 144—145.

[85] Cod. dipl. I, 6. Rački, Documenta, 237 (br. 13). D. Farlati, Illyr. Sacr. IV, 170—172. Napretkova Povijest, 145. Usp. bilj. 51 (Bulićevo djelo o sv. Venanciju).

[86] I. Bojanovski, 1974, 119—120. i 165—170. Usp. Ph. Ballif, Strassen, 21—27. Đ. Basier, Kupres, GZM, n. s. VIII, 1953, 339. i priložena karta, i Š. Bešlagić, Kupres, Sarajevo 1954, passim, karta str. 6. E. Pašalić, 1960, 21—22, ima na Kupreškom polju Solarski put, očito na rimskom supstratu, v. Ph. Ballif, Strassen, 38.

do 30 m, koje narod naziva „tubulicama" i „glavicama", a koje predstavljaju jedan od najzanimljivijih arheoloških objekata kupreške visoravni.[87]

Rimski natpisi potječu iz kasnoantičke bazilike, iz naseobine u Otinovcima *(Ad Matricem).*[88] Na njima se uz gentilna imena *Ulpius* i *Aurelius* javlja i italski gentile *Antonius,* te domaći kognomen *Dasius.*[89] U pitanju su vrlo fragmentirani natpisi koji su kao materijal bili ugrađeni u kasnoantičku baziliku u Otinovcima.[90] Natpisi osim golih imena ne daju relevantnijih podataka.[91]

Drugo se naselje nalazilo kod Stubo-vrela u Blagaju, gdje se najvjerojatnije radi o ostacima putne stanice *Ionnaria* na putu u dolinu Janja (Tab. Peut.).[92]

Kupreško polje, shvaćeno u širem smislu, moglo je biti podijeljeno i medu više susjednih *civitates,* a kasnijih samoupravnih municipalnih zajednica, kako je to i danas u krajevima gdje je uobičajeno sezonsko pašarenje (npr. u Hercegovini, ali i drugdje). Prema tome, Kupreško polje b' bilo „vrhovina" ili „planina" za sve susjedne oblasti, iz kojih se na proljeće izgonila stoka u planine. Ovaj način transhumantnog pašarenja, naročito ovaca, poznat je također iz srednjovjekovnih izvora i toponimije, a o njemu govori i rimski pisac Varon iz 1. st. pr. n. e.[93] U pitanju je, dakle, jedan imanentan način stočarenja tjeranjem stoke u toku ljeta iz nižih u vise krajeve s bujnijom ispašom.

Skromni ostaci antike vezani su, dakle, isključivo za komunikacije (saobraćaj)· Sve nas, dakle, upućuje na zaključak da je ovaj značajni prijevoj (sedlo) služio vise kao pašnjak, i to najvjerojatnije Delminija, ali i Rame (Deretini?) i Janja. Kupreška je visoravan, prema tome, za Rimljane imala prvenstveno prometni značaj, a za domaće egzistencijalni.[94]

[87] Đ. Basier, ibidem, 336. Usp. C. Marchesetti, GZM, III, 1891, 247 =-- WM BH I, 1893, 319. Ispitivanje ovih tubulica je u toku, usp. A. Benac, Praistorijski tumuli na Kupreškom polju, Djela, ANU BiH knj. LXIV, CBI, knj. 5, Sarajevo 1986, 1—111. Tumul sa Pustopolja pripada stepskim nomadima ranog brončanog doba (grob pod kurganima).

[88] CIL III 13233 p. 2328, 11 = WM BH V, 1897, 222; 13235; 14317 = 13230 = 2763 + 13234 = WM BH V, 1897, 221; 14318 = WM BH V, 1897, 224, No. 5, Fig. 95; 14319 = WM BH V, 1897, 223, No. 4, Fig. 94 i 14320 = WM BH V, 1897, 223, No 3, Fig. 93.

[89] K. Patsch, Epigrafsko pabirčenje, II. Otinovci, GZM VII, 1895, 286—291, br. 1 — 11, si. 2—13. Ulomak br. 4 je izgubljen, ali su ga objavili Ph. Ballif—C. Patsch, Strassen, 60 =- C1L III 13235.

[90] K. Patsch, GZM VII, 1895, 286, si. 2 (plan bazilike) = WM BH V, 1897, 221, Fig. 90. Đ. Basier, Arhitektura . . „ 109. s planom, usp. i 136, 137.

[91] Na nekoliko manjih ulomaka sačuvani su ornamenti nastali pod očitim utjecajem juga (Delminiuma), K. Pat sch, GZM VII, 1895, br. 6—11, si. 8 do 13 = WM BH V, 1897, 224—225. No. 6—11, Fig. 96—100.

[92] To je Crkvina u Blagaju, usred polja, kod Stubo-vrela, odakle je Ph. Ballif, Strassen, 24, T. VII, si. 14, objavio cippus s reljefom Erota. G. 1970. sam na Crkvini otkopao temelje (vis. 0,70 m) neke rimske gradevine (dim. 17,5 χ 14,0 m), cfr. I. Bojanovski 1974, 118—119.

[93] Takve pašnjake (Vrhovina ili Planina) imale su i druge ilirske zajednice kojima je stočarstvo bilo osnovno zanimanje. — O transhumaciji i transhumantnim putovima cf. Varro, Res rusticae, II, 1, 9, 10; 2, 10. Usp. R. Chevallier, Les voies romaines, Paris 1972, 84, 149, 164. i passim.

[94] I. Bojanovski 1974,117—121. i 165—174. — O rimskoj stražarnici na Velikim kupreškim vratima (1384 m) i rimskoj cesti preko njih, usp. ibidem, 170—174. Cf. F. Fiala, GZM VI, 1894, 95 = WM BH IV, 1896, 183 i K. Patsch, GZM XIV, 1902, 8—10 = WM BH IX, 1904, 229.

XIV

VRBA NA GLAMOČKOM POLJU I PROBLEM MUNICIPALITETA PELVE

{Municipium Salvium)

Drugi delmatski municipium na tlu današnje Bosne nalazio se na Glamočkom polju, a sva je prilika da mu je pripadalo i susjedno Livanjsko polje, koje leži na nešto nižoj nadmorskoj visini, po svoj prilici jedinstvena plemenska oblast i u predrimsko doba. Glamočko se polje smjestilo izmtđu visokih planina Golije i Staretine na jugu (dijele ga od Livanjskog polja), Šatora na zapadu, te Vitoroge (Hrbljine) i Cincara na sjeveru. Oba su polja bila dobro naseljena, s brojnim gradinskim naseljima *(castella, oppida),* od kojih su neka bila u funkciji i u rimsko doba.[1]

Etnički teritorij Delmata dopirao je na sjeveru sve do vododjelnice, na liniji koju čine Vitoroga, Cincar, Ljubuša i Vran, na kojem se i završavalo područje Delminija, a gdje su Delmati graničili sa zadinarskim plemenima, što ih Strabon smatra panonskim.[2] Uz sjeverozapadnu granicu bili su im Dicioni i Sardeati, na sjeveru i na istoku Mezeji i Desitijati, i druga manje poznata i manja plemena *(kai alla asemotera mikra,* Strab. VII 5, 10), ali ih Strabon ne nabraja poimenično. Prema drugim izvorima, mogli su to biti Sardeati, Deuri i Deretini, pa i Derbanoi, od

[1] Sazvučnost između imena *Dalmatae* (oblik s *a), Dalmatia* i *Glamoč* neće biti slučajna ako znamo da je Glamočko polje virtuelni dio zemlje Dalmata. Po P. Skoku, Studije iz ilirske toponomastike, 1). O sufiksu *t* u ilirskom geografskom nazivlju, GZM XXIX, 1917, 117—127, današnji oblik Glamoč prošao je kroz ove étape razvoja: *Glamoé > Dlam-oč > Dalm-oč > Dalmatia* (str. 128—29). Prijelaz *dl* u *gl* nije neobičan: *dlijeto : glijeto;* u grupi *al* morala je nastati metateza likvida, naglašeno *a* je prešlo u o i na kraju *ti > č,* na primjer *Ratiaria > Arčar.* (Po istome autoru, denominacija Dalmatia > Glamoč bi označavala naselje na kojem su Rimljani silomice naselili Dalmate, možda iz Primorja, ib. bilj. 132). No, pisac alternativno razmatra i mogućnost identificiranja ovog toponima sa *Dumaéa, Dumaée,* koji u hrvatsko-srpskom jeziku često dolazi, Ak Rj. II, 884, sa semantičkom vrijednosti „dubina". — Za etimologiju toponima *Glamoâ* usp. i S. Novakovic, Bull, daim. II, 56—58, i M. Barada, Starohrvatska prosvjeta II, 1928, 44—45. Posljednji smatra da je u oblasti Delmata bilo vise mjesta sa korijenom DEL- i DAL-, od kojih je jedan i na kasnijem teritoriju Omiša. I Glamoč bi, po Baradi, bio dérivât istog korijena. Novakovic s istom osnovom doyodi u vezu i *Duman,* izvor Bistrice na Livanjskom polju, što Skok smatra vrlo dvojbenim. Novakovićevo mišljenje u pogledu *Duvno, Glamoč i Duman* prihvatio je i V. Klaić, Geschichte Bosniens, 1885, 46.

Za naseljenost u predrimsko doba obaju polja vidi: A. Benac, 1985, 95—181. s navedenom ranijom literaturom. Usp. A. Stipčević, Bibliographia Illyrica, 1967, 1974, 1978, 1984 ss. vv. (Posebna izdanja ANUBiH knj. VI, CBI knj. 3; XXII/5; XLII/8 i LXXVI/12).

[2] *"E$νη δ' εστί των Παννονίων Βρενκοι και Άνδιζήτιοι και Διτίωνες και Πειρονσται και Μαζαϊοι και Δαισιτιάται, φν Βάτων ήγεμών, και αλλά ασημότερα μικρά, ä διατείνει μέχρι Δαλματίας, σχεδόν δέ τι κα'ι Άοδιαίοιρ Ιόντι* προς *νότον* (Strab. VII 5, 3).

kojih su Deuri sa Sardeatima, Dicionima i Mezejima pripadali salonitanskom, a Deretini naronitanskom konventu (Plin. III 142, usp. i Ptol. II 16,5).[3]

Municipalni teritorij Salviuma, koji vjerojatno odgovara njihovoj peregrinskoj *civitas,* bio je dosta prostran: na istoku se graničio s teritorijem Delminija, na zapadu sa *civitas* Sardeatium *(Sardeates* Plin. Ill 142, *Sardiôtai* Ptol. II 16,5) u dolini Unca (Drvar), koja je također prerasla u samoupravni teritorij, koji se 533. g. spominje kao *Sarziaticum* sc. municipium.[4]

Južna granica municipija, prema sadašnjem poznavanju situacije, ni je jasna, jer neki istraživači na Livanjsko polje smještaju *municipium Pelva* (Pelvensium?), tako nazvan po putnoj stanici Antoninova Itinerara (Itin. Ant. 269,5)[5], koja se po gotovo složnom mišljenju istraživača nalazila u Lištanima na Livanjskom polju. Međutim, zasad nema epigrafskih potvrda o municipalitetu ovog mjesta.[6] Ukoliko, je, pak, Pelva (Lištani) zajedno s Livanjskim poljem ulazila u sklop municipija Salvija, onda je salvijatska granica bila negdje na Dinari, koja je municipium Salvium dijelila od teritorija rimske kolonije *Aequum {Col. Claudia Aequitm),* u kasnoj antici *{municipium) Equitinum,* u Čitluku kod Sinja.

Salvium u pisanim izvorima dolazi i u obliku *Salviae* It. Ant. 269,4 (valjda samo kao dio Salviuma) i kao *Salouia* Ptol. II 16,6. Na crkvenom saboru u Saloni 4. maja 533. g. spominje se kao (municipium) *Salviaticum.*[7] Punim imenom se javlja i na natpisima: . . . . *ex municipio Salvio* . . . .[8] i . . . . *dec(urio) municipQo) Salvio, natus Starue* . . . Λ Na cipusu P. Elija Ursa iz Grkovaca (Grahovo) Patsch je oštećeno ime municipija restituirao . . . . *dec{urio) mun{icipio) [Sa]lv{io)..........* To je i potaklo Patscha da Salvium identificira sa Grkovcima.[10] Na natpisu iz Ridera (6. st.) dolazi i etnikon *Sahiata* (pi. Salviatae).[11]

Medutim, kasniji je razvitak istraživanja pokazao da su Grkovci samo jedno od naselja (najvjerojatnije) salvijatskog municipija, a da se *Salvium,* a također i *Salviae,* nalazio na Glamočkom polju.

[3] Po G. Alföldy, o. c, 52—53 *Deuri* južno od Jajca u dolini Vrbasa, *Deretini,* ib. 53, juzno od Deura u dolini Rame (Bistue Vêtus), a *Sardeates,* ib. 53, oko Pecke. Cf. Idem, ib. 36.

[4] D. Farlati, Illyr. sacr. II, 173. F. Šišić, Priručnik, 1914, 149, 162. V. Klaić, Episcopatus Ludrensis, VHAD 1912—13, 314. Bulić-Bervaldi, Kronotaksa, 1912, 53. K. Patsch GZM XII, 1900, 554. d.

[5] Bit će korisno ako odmah ovdje ukažemo na Patschevu prvobitnu identifikaciju Pelve sa Sipovom (tačnije, Sarići na Plivi), a na osnovu netočne rekonstrukcije natpisa iz Sarića . . . *[flaminicae municipii P] ehiensium),* CIL III 13982 = WM BH IV, 1896, 264 = GZM VI, 1894, 769, i tako doveo u vezu sa starohrvatskom županom *Pliva (ή Πλέβα),* Konst. Porf. adm. 30. Te se lokacije odrekao i sam Patsch, Municipium Salvium, GZM XVIII, 1906, 164 = WM BH XI, 1909, 265.

[6] CIL III 9845, 9846, 9853, 9854, 9855, Lištani, fragmenti u sekundarnom položaju na katoličkom groblju, s pretežno domaćim imenima *Lavo, Bato; Nepos; liants Graci f.; Aurélia Luxuria.*

[7] F. Šišić, Priručnik, 162.

[8] CIL XIII 6538, Mainhardt, Wüttemberg: *D. M. Ba[t]oni Beusanti[s], optioni coh(ortis)* ?? --- *ex muni[c]ipio Salvi[o]* . . . . Natpis nije iz 1. st., K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 164, nego iz 2. st., I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXXIII, 1978,116, bilj. 4. O tome v. G. Alföldy, Dalmatien, 158, bilj. 82, i J. J. Wilkes, Dalmatia, 271, blij. 2.

[9] CIL III 14249, 2, Kaštel-Sućurac kod Salone: *D. M. Ael. Capita, dec{uno) munieipiio) Salvio, natus Starue* . . . . (2/3. st.).

[10] GZM XVIII, 1906, 163 = WM BH XI, 1909, 120: *Eximiae taudis sum[m]ae integritatis [P. A]el(ius) Ursus, dec(urio) mun(icipio) [Sa]lv(io), omnibus ho[nori]bus functus / ....,* itd. (2/3. st.). — Modificirano mišljenje ima M. Zaninović 1967, 89: na osnovu ovog natpisa mu je *Salvium* -- Livanjsko polje, a „municipij nepoznatog imena" — Glamočko polje.

[11] *Depositio Superi ex tabulario civitatis Salonitanae civis Sahiata,* F. Bulić, Bull. daim. 1905, 49, Rider, 6. st.

Prije nego što pređemo na topografsku analizu problema, potrebno je navesti da Ptolemej Salviju situira među sredozemne gradove Liburnije (ne Dalmacije), na 4Γ20' geografske dužine i 44°40' geografske širine (T. 4Γ40' i 44°20'),[12] što L. Jelić ispravlja na 44°30' i 44° 15', kako kaže, zbog pometnje koja vlada kod Ptolemeja u tekstu i na tabli. Međutim, ni tako ispravljena lokacija Salvija *{Salouia* po Ptolemeju) ne pruža mogućnosti za određeniju ubikaciju Salvija, između ostalog i zbog toga što Jelić ovaj grad identificira sa Grahovom. Vise elemenata za određenije lociranje Salviuma i Salvije pružaju natpisi i cestovni pravci.

Dekurionski natpisi s Livanjskog i Glamočkog polja (Lipa, Gubin, Bastasi, Vašarovine; Podgradina) koje su objavili Patsch, Sergejevski i Bojanovski ne rješavaju do kraja taj problem, jer se na njima uz ime dekuriona ne navodi i naziv naselja. U skladu s tadašnjim stanjem nauke, Patsch je zato na Livanjskom polju vidio tri municipija (Grkovci, Lipa, Gubin).[13] Međutim, kasnija saznanja su pokazala da su municipiji u unutrašnjosti Dalmacije imali prostran, često i vrlo prostran, (dovoljno je podsjetiti na mun. Bist. . .) teritorij, pa se dekurionski natpisi obično javljaju u raznim mjestima njihova prostranog teritorija u kojima su na svojim posjedima dekurioni živjeli i umirali.[14] Zajedno s natpisima iz Bastasa i Vašarovina na Livanjskom polju, broj tih potencijalnih municipija bi se povećao čak na šest.[15] U Vašarovinama je, neki po imenu nepoznati dedikant iz *{coloniael) Aeq{uensium),*[16] uz to, nekom nepoznatom božanstvu postavio aru što bi eventualno moglo ukazi-vati i na prisutnost kolonije u dolini Cetine i na Livanjskom polju.

Pokazalo se da toliki broj dekurionskih natpisa bez imena municipija, iz vise naselja dvaju susjednih kraških polja, zahtijeva i drukčiji prilaz rješavanja problema municipaliteta na ovome prostoru od onog što ga je početkom stoljeća ponudio Patsch. Potrebna je prije svega dublja analiza svih elemenata (arheoloških, epigrafskih i hodoloških) ovog vrlo kompleksnog problema.

Na Glamočkom polju je municipij potvrđen na tri natpisa iz PodgradinC' u stvari iz Vrbe, kojoj je pripadala i nepuni kolometar udaljena Podgradina.[1'] Ni na jednom natpisu iz Vrbe nema imena municipija: 1) . . . . *princ{ipi) m{unicipii)* itd.[18], 2) *P. Ael{ius)* [. . . .] *Procul[i. . . .] municip[ii]* itd.[19] i 3) P. *Aeli{m) Secundus*

[12] Ptol. II 16, 6. Ptolemej je na mjesto Aserije stavio Varvariju, a na mjesto Varvarije Nedinum. Na mjesto Salvije *(Salouia)* stavio je Aseriju, a ni mjesto Nedinuma Salviju, L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, GZM X, 1898, 540—541.

[13] Natpise v. uz biij. 65 i 66.

[14] 1. Bojanovski, Mun. Malvesiatium, ARR, VI (1968), 250, i I. Bojanovski, 1974, 140. Usp. I Bojanovski, Pelva i Salviae, Adriatica, 1970, 503—522, posebno p. 515—518.

[15] *Grkovci* v. bilj. 10, *Lipa,* bilj. 65, *Gubin,* ibidem, usp. K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 166 („Cini ?e da si karakter municipija svojata i treće mjesto polja, Gubin, koje leži između Salvium-Grkovci i Lipe . . ."); *Bastasi* v. bilj. 66 i *Vasaroyine,* ibidem, usp. D. Sergejevski, u. biij. 66, sve na Livanjskom polju, i *Podgradina* na Glamočkom polju, v. bilj. 18, 19 i 20 s literaturom.

[16] D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 91, br. 15, T. I, 1: . . . *]sus [municipii] Aeq(uensium) p. l. m.* Usp. I. Bojanovski, Adriatica, 513, bilj. 46; 518.

[17] Rimski spomenici iz Podgradine ponekad su dovučeni iz susjedne Vrbe, usp. moj rad u GZM (A), n. s. 37, 1982, 16. Usp. i D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 143—153.

[18] D. Sergejevski, GZM XXXIX, 1927, 261, br. 9, T. III, 9, Podgradina: *[Summae integritatis praecipu[ae liberalitatis] magn(a)eque in[nocentiae donis mititari1]bus (donato) equo (publico ornato) e; dil[ectissimo..............]ntio princQpi) m[unicipii ....omni]bus honori\bus in re publica suaf]uncto ex pro[tectoreprocuratori me]talloru[mprov(Jnciae) Pan(noniae et Daim . . . .] A?* [. . . . . ·]. Nosilac tolikih počasti, potencijalni *procurator metallorum Pann. et Daim.,* ostao je anoniman; ne znamo je H stranac ili domorodac (što je vjerojatnije). Čini se da je karijeru graaio na službi u vojsci, a nakon otpusta se povratio u rodni kraj.

[19] D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 87, br. 9, si. 7, Podgradiaa: *P. Ael[------ Procul[. ■ ■ .municipl........,* [.............(desna strana je potpuno uništena).

d[ec] itd.[20] Njima treba dodati i posvetu Mitri: *Invicto aras Sisimbrius d(ecurionum) d{ecreto) l(ibens) p(osuit)* iz Starog Sela na Glamockom polju.[21] Iz Halapića, odakle inače potječu brojni votivni natpisi, medu njima i beneficijarski, nema natpisa municipalnog sadržaja, a beneficijari prinose ex vota Genio loci a ne municipii. Iz toga je još Sergejeyski opravdano zaključio da je municipij najvjerojatnije ležao ondje gdje su nađeni i spomenici koji ga spominju.[22] Lokalizaciju municipija na Glamockom polju u Vrbu prihvatili su A. Pašalić, G. Alföldy i J. J Wilkes [23] Prema navedenim autorima, municipium u Vrbi (Podgradini) identičan je s municipijem Salvipm epigrafskih spomenika, što su potvrdila i arheološka i hodološka istraživania"[21]

Municipalni centar *Salvium,* po kojem se naziva i njegov teritorij, ležao je na diluvijalnoj terasi Borak u njivama sela Vrbe, na cesti Glamoč-Livno, nekih pet do šest kilometara jugoistočno od Glamoča, današnjeg administrativ'nog centra ovog kraškog polja sa srednjom nadmorskom visinom od oko 920 m. Kao ni Delminium, ni ovaj gradić nije bio na magistralnoj cesti, nego na regionalnom putu koji ga je povezivao s Livnom *(Bariduol).*[26] Gradić se razvio pri polju, u ravnici — na rimski način, ali ipak s autohtonim sadržajima. Iako su njegovi'ostaci već odavna iskrčeni (odatle katastarski naziv *MajdaniSte),* dosadašnji arheološki nalazi ipak pružaju dobar presjek kroz materijalnu i duhovnu kulturu gradića.[26] Istraživanja kasnoantičke bazilike na Borku (1974—1976) dala su dobar uvid u vjerska shvatanja i životna nastojanja njegovih stanovnika, pretežno zanatlija, klesara, zidara, lončara, kazandžija i drugih, koliko se to po materijalnim ostacima moglo utvrditi.[27] Sa brojnih sepulkralnih spomenika iz rimskog doba (2. do 4. st.), koji su kao spolija bili ugrađeni u baziliku, gledaju nas muževi kratke kose, ponekad i s bradom, ogrnuti u ogrtače, katkad sa svitkom u rukama; i žene u domaćoj nošnji s maramom na glavi, uredno počešljane kose, s velikim pektoralom na prsima, sve detaljima koje su mogli uklesati samo domaći klesari. To je napola romanizirani

[20] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 26, br. 23, si. 14 i T. I, 1—6, Vrba:..........] *Aug-iusto) s{acruni). P. Aeli(us) Secundus d[ec(urio)]et Varro Da{s]antis* [. . . .1\p{osuerunt) *pro salute sua et coll(e)gio (ajerariorum B*[. . . .?] *milian(onim1).*

[21] D. Sergejevski, GZM XLV, 1933, 7, br. 1, T. IV, 1, Staro Selo. Ovo je prvi spomenik Mitrina kulta na Glamockom polju. Dedikant *Sisimbrius,* nije domorodac, po G. AI fö 1 d y, Personen namen, 298, ime je keltsko. Zanimljivo je da i D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 130, ukazuje na sličnost frizura keltskih žena s onima na Glamockom polju. Međutim, Sergejevski smatra da je *Sisimbrius* orijentalac zato što je *ex voto* podigao Mitri. Vjerojatno se radi o robu ili libertinu. Naprotiv, D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 159, keltskim imenom smatra *Ael{ius) Lov . . . . Arroni* (Vrba), koje ispravno cita D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika, 48, bilj. 45: *D. M. Aelio Varroni* itd. Time, mislim, otpada i keltski elemenat na Glamockom polju.

[22] GZM LIV, 1942, 152—153.

[23] E. Pašalić, 1960, 19—20. G. Alföldy, Dalmatien, 158. J. J. Wilkes, Dalmatia, 270—271. M. Pavan, Ricerche, 271, bliži je Patschevu shvatanju (Grkovci). — Salvium je tražen na raznim mjestima: *Glamoč,* Alačević, Bull. daim. XXII, 142—144 i G. Novak, Topografija, 26; *Bosansko Grahovo,* Kiepert, FOAXVII, Alačević, Bull. daim. V, 1882,136 i 139; G/aviVenaGI. p., Kiepert CIL III T. III, O. Blau, Monatsb. d. Berl. Ak. 1867, 742, W. Tomaschek, 1880, 514, M. Hoernes, Sitzugsb. W. Ak., 1881, 929, H. Cons, Dalmatie, 231, Ph. Ballif, Strassen, karta, F. Bulić, ÖJH, 1899, 110; *Halapić:* Č. Truhelka, GZM II, 1890, 98. Usp. F. Pichler, Austria Romana, Heft 3/4, 1904, str. 294 — Glamoč, Glavice, Ševarevo Blato, Sućurac.

[24] E. Pašalić, 1960, 29—30. G. Alföldy, Dalmatien, 157. J. J. Wilkes, Dalmatia, 269—270.

[25] I. Bojanovski, Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamockom polju, GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, Sarajevo 1981, 195—210, posebno 195—196.

[26] I. Bojanovski, Epigrafski nalazi iz Vrbe i Podgradine, GZM (A), n. s. 37, 1982, 15—34, si. 1—17 i T. I—VI.

[27] Na natpisu je potvrđen i *collegium (a)erariorum* kome su pripadali *fabri aerarii, Kupfer schmiede,* kazandžije, koji su obradivali bakar *(aes),* 1. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 26—27.

svijet gorštaka koji su uspješno asimilirali tekovine rimske civilizacije i kulture ali su i dalje ostali duboko vezani za domaća vjerovanja i običaje, kako to pokazuje i njihova nošnja, nakit i frizura,[28] a to potvrđuju i imena sa istih spomenika. Očito je da se i ovdje pod rimskom formom kriju domaći sadržaji, pa sve to pokazuje da se ovdje, na Glamockom polju, i, pored snažnog utjecaja romanizacije, sačuvao bujan život domaćeg (ilirskog) elementa još u 3. i 4. st., pa i kasnije, sve do seobe naroda.[29] Ovo je ujedno i prvi put da smo na jednom mjestu dobili tako vrijedne podatke o domaćem stanovništvu u rimsko doba.[30]

Stil i sadržaj ovih spomenika ilustriraju *per analogiam* i onaj segment autohtone materijalne kulture koji nam je, inače, ostao nepoznat (ili manje poznat), kao što je urbanizam njihovih naselja, napose gradića (u stvari *borgata),* kakav je bio i gradić u Vrbi.

Gradić je zauzimao oko 15 hektara prostora.[31] Sergejevski je na Borku zamišljao varošicu *{borgata)* od nekoliko desetina, po njegovu mišljenju, kamenih kuća (vjerojatnije je ipak da je tu u gornjim dijelovima zgrada prevladavalo drvo),[32] jer su se kuće gradue od domaćeg, pretežno laganog materijala, što se zbog šumskog bogatstva na Glamockom polju održalo do danas. Našlo se vrlo malo crijepa i opeke, a prilično muljike (lapora), vjerojatno iz kamenih temelja. Naselje se razvilo pored jakog vrela u blizini han Vrbe, jednog od najjačih na inače suhom Glamockom polju, gdje se vjerojatno, možda još iz predrimskog doba, nalazilo i svetište jednog para domaćih bogova — Silvana i Dijane. S vremenom je gradić prihvatio i neke rimske urbane sadržaje, kao što su groblje i hram rimskim bogovima, zidan na rimski način,[33] a svakako i tabernu (gostionica) pored puta, koji je prolazio zapadnom stranom naselja. U kasnijoj je antici na Gradini iznad Podgradine, gdje je u predrimsko doba bio utvrđeni ilirski *oppidum,* bila podignuta jaka utvrda —

[28] Usp. I. Bojanovski, I. Nova figuralna stela iz Isakovaca, GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, 118—125. i GZM (A), n. s. 37, 1982,27—30, T. I—V. O karakteru ove umjetnosti, D. Sergejevski, Nekoliko rimskih reljefa iz centralne Bosne, ex Sertis Kazarovianis, Serdicae 1950, 81—87. Usp. i njegov rad „Iz problematike ilirske umjetnosti", Godišnjak CBI, knj. ПI/1, 1965, 126—132.

[28] O ikonografiji kod Delmata v. fundamentals raspravu D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa područja Dalmata, GZM (A), n. s. X, 1955, 5—4O.Pregled spomenika dao je V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području BiH, GZM (A), n. s. XVII, 1963, 127—153. — Vise novih nalaza izdali su Sergejevski, Paškvalin i Bojanovski (literatura kod Paškvalina, n. dj,, p. 128—136). Usp. moje radove: Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoéa, 1965, 11—23, i Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja 1977—78, 115—132. Usp. E. Imamović, Kultni i votivni spomenici na području BiH, Sarajevo, 1977, 55. ss.

[30] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 17—33, br. 1—23.

[31] D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 145 — areal naseobine čini jedan četverokut oko 250 m širine, a oko 370 m dužine. Usporedbe radi navodim veličinu nekih gradova na Dunavu: *Aquincum* (O-Buda) cca 30—40 ha, *Romula* (Dacija) cca 60 ha, *Viminatium* (Kostolac) cca 70 ha, *Carnuntum* (Bad Deutsch-Altenburg) cca 80 ha itd. — Glavni grad Dalmacije Salona imala je zapreminu od 90 ha unutar zidina, Ž. Rapanić, „Slobodna Dalmacija" od 29. 8. 1987, p. 14—15. Gradovi u unutrašnjoj Dalmaciji bili su manji, negdje izmedu 10 i 20 ha površine.

[32] Ibidem, 144. d. Možemo zamisliti da su kuće s malim radionicama ležale u vrtovima i da su to bile prizemne građevine; sudeći po dosta pravilnom arealu, da se koliko-toliko vodilo računa ι o pravilnom rasporedu, vjerojatno s pročeljima prema ulici, odnosno cesti. Takvo naselje u nastajanju svoj gradski status duguje vise municipalnim prerogativima nego urbanoj strukturi i svom izgledu. O uočenim substrukcijama zgrada v. D. Sergejevski, nav. mj,, 145, k. č. 463 i 446. Usp. *i*. Bojanovski, GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, 195. i 206; GZM (A), n. s. 37, 1982, 15—16 i si.

[33] Tome valja dodati i kršćanski kultni centar na parceli Borak-Grm (šuma i pašnjak), k. č. br. 1504 zv. Borak = D. Sergejevski, k. č.463, naperiferiji rimskog naselja, na njegovoj istočnoj ivici, uz samo polje. I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 35/31. 1980/81, 195. i 206—209.

refugij s tornjevima, nasipom i jarkom, u koju su bile ugradene i brojne spolije iz Vrbe.[34]

Lokalizaciju Salviuma u Vrbu opravdavaju, dakle, i arheološki nalazi.

Slično je utvrđenje bilo sagrađeno i u današnjem Halapiću, oko pet kilomatara sjeverozapadno od Glamoča, na mjestu gdje je preko Golije i Staretine izlazila itinerarska cesta iz Livanjskog polja (Itin. Ant. 267—269: *a Sinnio Salonas in. p. CCLXXXIHI).* U Halapiću se razvilo veće naselje funkcionalno vezano uz put. Ovuda je prolazio živahan putnički promet između juga i sjevera, u stvari primorja i Panonija, pa po količini nađenog rimskog novca Halapić stoji daleko iznad ostalih lokaliteta Glamočkog polja.[35] Tu se razvila i putna stanica *Salviae* (It. Ant., 269,4) sa svim svojim pertinencijama; sa stanicom konzularnih beneficijara i hramom Jupitru, najboljem i najvećem.[36] Arheološki ostaci naselja (još) čekaju svoga istraživača. Ono što danas o ovom naselju znamo temelji se mahom na slučajnim nalazima, dobrim dijelom ugrađenim u kasnoantičko utvrđenje na Gradcu u Halapiću. Uglavnom su to spomenici (votivni, sepulkralni i arhitektonski) rimskog stila i sadržaja. Odavde nema dekurionskih natpisa, ali su česte posvete Jupitru, od kojih su neke postavili konzularni beneficijari,[37] dakle, sudionici oficijelnoa; kulta, ali je nađeno i nekoliko votivnih reljefa Silvana i Dijane, božanskog para ilirskog Olimpa. Čini se da je jedno svetište domaćih bogova bilo i u Halapiću, a po jedno u Vrbi i u Busiji u Glamoču . Poštivanje domaćih bogova, ali već prožeto riraskim vjerskim elementima *{interpretatio Romand),* sačuvalo se najmanje do 5. st., kada već imamo sve manje spomenika i natpisa. U kasnoj antici u Halapiću je bila podignuta, čini se, i najveća kršćanska bazilika na Glamočkom polju (Vrba, Halapić, Glavice; Isakovci?). Ova se bazilika po malim kapitelima, koji su bili otkopani prigodom probnog iskopavanja (1931. g.), datira u 6. st., a čini se da je bila podignuta na ruševinama (starog) rimskog hrama.[38]1 ovo se naselje razvilo u ravnici pod Gradcem, delmatskim utvrđenim naseljem koje je kasnije bilo pretvoreno u refugium, u koji je bilo ugrađeno i dosta rimskih spolija.[39] Ostaci rimskog naselja leže pod gomilama na Crkvini (kod katoličkog groblja). Predrimsko, delmatsko naselje nalazilo se na diluvijalnim terasama pod Gradcem, a iznad Crkvine (tu se nalazi obilje grübe, rukom rađene lončarije). Karakter nalaza na Crkvini i oko nje je čisto rimski, pa u ovom naselju ne možemo tražiti municipalni centar Salvija. Stoga treba razlikovati *Salvium* od *Salviae* (It. Ant.), putne stanice na vrlo

[81] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 32, t. 5, a, b, c, d, T. VI, 1—5. O refugiju na Gradini v. D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, str. 147 — 153, si. 18, 19 i 20. Cf. A. Benac 1985, 178. d, n. 30. si. 70.

[35] D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 131.

[36] D. Sergejevski, ibidem, 127. Vidi Dodaci II na kraju knjige.—Beneficijar *Ael(ius) Anferos* je postavio aru *Genio loci* a ne *Genio municipii,* što bi moglo zuačiti da Halapić nijo centar municipija. Natpis kod D. Sergejevski, GZM XXIX, 1927, 261—262, br. 11, T. II, 11 iz 261. g. Beneficijarski su vjerojatno i nepotpuni natpisi: D. Sergejevski, I. o. m., GZM XLV, 1933, 8, T. IV, 3; I. *o. m. sa{cnun . .,* Spom. 77, str. 18, br. 23 *i J]o. m. Cor . .,* GZM XLV, 1933, 8, br 4, T. IV, 3. I. Bojanovski, N. st. XI, 190, si. 6 I. o. m. — svi iz Halapića. Nove nalaze v. I. Bojanovski, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja, III. Epigrafski nalazi iz Glavica i Halapića, GZM (A), n. s. 40/40, 1985/1986, 79—108.

[37] Ibidem.

[38] Na Crkvini, u arealu rimskog naselja u Halapicu, obavili su 1931. F. Bulić i E. Dyggve probno iskopavanje te utvrdili ostatke prostrane bazilike, koja se po malim kapitelima može datirati u 6. st. D. Sergejevski, o. c,, 131. Usp. Đ. Basler, Arhit. 84. Dokumentaciju iskopavanja iz 1931. g. nisam mogao pronaći u Arheološkom muzeju u Splitu.

[39] D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 126. O refugiju na Gracu, ib,, 130. Rimsko naselje na Crkvini, ib., 126—130 (brojni spoliji po Halapiću, Rudićima i Ćosiijama). Gradac u Halapiću v. A. Benac 1985, 175 dd., n. 28, si. 68.

važnoj komunikaciji koja je ovuda vodila.[40] Jedna beneficijarska ara iz Halapića je posvećena *genio loci,* a ne *municipii,* iz čega se takoder može zaključitida u H alapiću nije bio centar municipija.

Zaklonjeno u svom planinskom okviru, Glamočko polje je dugo sačuvalo autohtoni ilirski izraz, svoju duhovnu i materijalnu kulturu. Što je rečeno za Vrbu, to vrijedi i za ostalo polje osim Halapića, koji je uz rimski imao i domaći dio naselja. Brojna predrimska naselja (evidentirane su 34 gradine) nastavila su život i u rimsko doba. Na nekim su pronađeni i ostaci^bedema zidanih u malteru (Rajićke, Zajaruga, Ozren k. 1069, Dolac, gradina Šiljak, Skucani, Dragnjić-Blagodija), što ukazuje da su na njima, vjerojatno u samim počecima, Rimljani imali manje utvrde.[41] U rimsko se doba život počeo malo pomalo spuštati u polje, ali od tih ruralnih naselja, vjerojatno raštrkanog tipa koji je tipičan za pastirske narode, nije se sačuvalo ništa. Tek se po skromm'm nalazima može zaključiti da su naselja u Rajićkama (Mladeškovci), Glavicama, Glamoču i Podgradini, te ona u Hasanbegovcima, Isakovcima i Šumnjacima (uz put prema Rorama i Prekaji) postojala i u rimsko doba[42]. U tri posljednja nađene su i supstrukcije rimskih građevina, možda od vila rustika. Gradina u Podgradini i Gradac u Halapiću, možda i Gradina u Rajićkama (Mladeškovci), u kasnoj antici bile su utvrđene kao zbjegovi.

Rimljani su već 20. g. n. e., još u vrijeme Dolabeline uprave Dalmacijom *(P. Dolabella legato pro praetorè),* izgradili preko Glamočkog polja cestu (to je bila cesta *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* duga *CLXVII millia passus)* Vodila je, čini se, pravcem Livno—Kruzi—Dolac—Skucani—Isakovci—Mladeškovci—Mliništa i dalje na sjever, dakle sjeveroistočnim podgorjem, podovima iznad polja[43]. U pitanju je jedna strategijska cesta iz vremena okupacije i pacifikacije. Nešto kasnije će ovu komunikaciju zamijeniti druge dvije, na kojima će se u žarištu prometa i trgovine naći dva najznačajnija urbana (pseudourbana?) naselja Glamoçkog polja, Vrba *{Salvium)* i Halapić *(Salviae),* prva na putu Livno—Glamočko polje, a *Salviae* na itinerarskoj cesti Salona—Servitium (Itin. Ant.)[44]. O ovoj posljednjoj još će biti govora u nastavku, jer je ova cesta najbolji orijentir za lokaliziranje Salviuma.

Prvi konkretniji rezultati romanizacije, koliko se taj procès po epigrafskim izvorima može pratiti, potječu iz Hadrijanova doba, dakle u vrijeme kada je i Delminiju data koncesija rimskog gradanskog prava, što potvrđuje razmjerno veliki

U GZM (A), n. s. XXXIП, 1978, 116, zastupao sam upravo zbog tog rimskog karaktera nalaza îz Halapića mišljenje da je centar municipija Salviuma bio tu —jer odatle potječu svi spomenici oficijelnog kulta. iskopavanja u Vrbi su me podstakla da promijenim to mišlienje.

[41] A. Benac, 1985, 147 dd. (ss. vv.).

"[2] D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 135 (Šumnjaci), 137 (Hasanbegovci), 138 (Mladeš-Kovci), 132 (Glavice), 140 (Isakovci) 147 (Podgradina), 155 (Glarnoč). Zi *Glamoč* kao naselje vidi M Hoernes, AEM IV, 1880, 205—207, K. Patsch, GZM VI, 1894, 356, D. Sergejevski, oes? ' 1928, 83~~84, sL 4. L Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 32, br. 6, si. 17. i CIL III y»W. *Busija* (Glamoc): D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 79—80,1. Bojanovski, Bulletin JAZU

4 3 ' Z¥reb 1965, str- 11—23, si. 1—3 i T. I. Usp. A. Benac, 1985, passim.

D. Nikić, Pnlog proučavanju predrimskih i rimskih komunikacija na području Livanjskog, ^iamockog ι Duvanjskog polja, Godišnjak CBI, knj. XXI/19, 1933, XXI/19 229—250. i karta.

I. Bojanovski 1974, 51—103, posebno 68—78. Ph. Ballif, Strassen, 19, 39. D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 116; XL, 1928, 79; Spom. 77, br. 44 — miljokaz cara Julijana, naden je, uwalapicu. Usp. I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, 195—196, Ph. Ballif, Strassen, *?> 1 D Sergejevski, GZM LIV, 1942, 121. — Ova je komunikacija imala dva pravca: 1) Vašarovine—Priluka, Koncina, Carevac, Vrba i Glavice, 2) Livno *(Bariduol),* Kruzi, Blagodija, Cacan «an, Vrba *{Salvium),* Glavice i dalje na sjever.

broj građana s gentilnim imenom Aelius i predimenom *P(ublius),* kako se nazivao Publije Elije Hadrijan[45]. Kako smo već imali priliku vidjeti, po logici društveno--političkog i administrativnog razvitka, u municipij je moglo prerasti samo autohtono naselje na višem stupnju romanizacije, jer se samo indigena *civitas* (o postojanju plemenske, odnosno peregrinske civitas nema ovdje formalnih potvrda) mogla transformirati u status municipija. U takvoj municipalnoj zajednici vladajući sloj građana čine domaći imućniji Ijudi (tzv. *piccola borghesia* ili zemljišna aristokracija)[46]. Od svih naselja na Glamočkom polju najbolje je uvjete imalo upravo ono u Vrbi, dok se u Halapiću susrećemo vise s naseljem rimskog tipa. Centar municipija bio je, dakle, u Vrbi *(Salvium* u užem smislu), dok je u Halapiću, kako smo vidjeli, bila putna stanica Salviae. Salvium je autonomni status — sudeći po onomastičkim potvrdama — dobio od Hadrijana, a ne od Vespazijana, kako se mislilo[47], dakle u pitanju je jedan *municipium Aeliuni,* a ne municipium Flavium, ali nam se carski atribut osnivača nije sacuvao. Podizanjem u rang municipija Salviuma, Delminiuma, i još ponekog grada, doprinijelo je ne samo jedinstvu i kvaliteti uprave nego je u isto vrijeme širilo i bazu za novačenje u legije. Na municipium Salvium su ujedno prešle i sve upravne funkcije ranije peregrinske civitas na njenom cijelom području. Stanovnici jedinstvenog municipija Salviuma — Glamočkog i Livanjskog polja bili su gotovo isključivo Aelii i Aurelii, što ukazuje na dva sloja rimskih građana, starijeg po Hadrijanu, a mlađeg po Karakali. Necarski gentiliciji pripadali su uglavnom strancima.

Aelii

Glamočko pol je :

P. Ael(ius) Procul[us] Podgradina, GZM 1928, 87, n. 9, si. 7. *Aelius Maximus Karus* i *Aelius Varro* Hrast (Glamoč), GZM 1927, 261, n. 10. *Ael{ius) Maximus Proculinil* (/.) Busija (Glamoč), GZM 1928, 79, n. 1, si. 1. *Ael(ius) Titus ex protectore* Halapić(?), CIL III 9861 = 2760a p. 2165, 2270, cfr. GZM (A) n. s. 40—41 (1985—86), 100 ss., n. 20, si. 21.

Ael{ius) Anteros (ne Anterides!) *b. f. cos. I. XIIII g(em.)* Halapić, GZM 1927^ 262, n. 11, T. II, 11 = G. Alföldy, Personennamen, 46 (a. 261), stranac.

P. Ael(ius) Cassianus Halapić, CIL III 13236.

P. Ael(ius) Celsinus (a. 241) Halapić, GZM 1927, 263, n. 12, T. V, 12 (stranac?).

Ae]l{ius) Celsus Paio[n]i(s) Rudići (Halapić), GZM 1927, 263, n. 13.

Ae]l(i..) Maximin{ ....] Vrba, Spom. 88 (1938), 120, n. 25.

Aelius Varro Vrba, Spom. 88 (1938), 111, n. 23.

Aelius Proclus i još tri osobe (frg.) Jakir, CIL III 9864 = AEM IV, 206, Usp. GZM 1928, 88. n. 10, si. 8.

Aelius Capito dec. municipio Salvio (Starue natus) Kaštel Sućurac kod Splita, CIL III 14249 p. 2328, 127, roden na teritoriju Salviuma(?).

Aelia Masso, P. Ael(ius) Victor i P. *Ael(ius) Victorinus* Isakovci, GZM (A), n. s. 33 (1978) 123 ss., si. 1—3.

Ael(ius) Cons[t ----- (frg.) Isakovci, GZM 1930, 106 d., usp. GZM 1933, 9, n. 6, T. VI, si. 6.

---

[45] Raniji carski gentiliciji i ne dolaze na Glamočkom polju. I mišljenje da je Salvium *municipium Flavium* pokazalo se netačnim. Usp. moj rad u GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, 116, bilj. 4.

[45] F. Grelle, L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano, Napoli 1972, 172—174, 204.

[47] S Glamočkog polja poznato je blizu dvadeset Elija, uz svega četiri do pet Aurelija. Ako su ovi nalazi realan odraz njihova broja, onda su Aelii bili većina. Vidi bilj. 45.

Ael(ius) Ru[fus] (frg.) Vrba, GZM (A), n. s. 37 (1982), 17, n. 1, si. 2.

Ael[iu]s Ferox et A[el]ia Plat(i)no .... (frg.) Vrba, ibidem, 20, n. 9, si. 7.

Aeli[us] Sir[ušl] ----- (frg.) Vrba, ibidem, 21, n. 12, si. 10 (?).

P. Aeli(us) Secundus d[ec1] Vrba, ibidem, 26, n. 23, si. 14 i T. I, 1—6.

Ael{i u W-a) ____ (frg.) Glavice, GZM (A) n. s. 40—41, 1985—86, 86, n. 6, si. 6

Livanjsko polje:

Aeli Tertulla, Aeli(i) Saturninus et *Rufinus* Livno, GZM 1930, 160.

Ael{ius) TitusBatonis{f.)U\no, WMBH 11 (1909), 134 = GZM 1906,176,n. 3-

Aelius Varro Lo[isci f.] Livno, WMBH 11 (1909), 134, si. 29 = GZM 1960, 176, n. 4.

Aelia Paiio Suhača, CIL III 9850 p. 2270 = WMBH 4, 254.

Ael(ius) Titus Dasantis (/.), *Ael(ia) Seio* Suhača, Spom. 88 (1938), 124, n. 29

[P. A\el(ius) Ursus dec. mun. [Sa]lv(io) Grkovci, WMBH 11 (1909), 120 = = GZM 1906, 163. Usp. G. Alföldy, Situla 8 (1965), 95: *P. Ael(ius) Ursus dec. mun. [Pe]lv* .... i I. Bojanovski, Adriatica, 1970, 515.

P. Aelius Proclianus dec. m(un.), Honorata Gubin, CIL HI 9848.

Aelia Urs[ula1] Bastasi, WMBH 11 (1909), 127 = GZM 1906, 169.

Aelia. . . . (frg.) fern., Bastasi Spom. 77 (1934), 21.

Aurelii su nešto rjeđi na oba polja, što ne mora biti samo posljedica stradanja spomenikanego može odražavatiistvarni udio stanovništva municipija. S *Glamočkog polja* su poznati:

Au]r[e]l(ius)l Maximus Hasanbegovci, GZM 1933, 9.

Aur(elius) Cass[ianus (?) Podgradina, Spom. 88 (1938), 117, n. 21.

Casius (praenomen!) *Aurelius* .... Halapić, GZM 1927, 257 s.

Auirelius) Platius Varronis Busija u Glamoču, Bull. JAZU, XIII br. 1—3, 1965, 11—22, T. I.

Air[eliusl -a] ___ (frg.) Vrba, GZM (A) n. s. 37 (1982), 17, n. 2, sl. 3.

Au[r(elius? -a] ___ (frg.) Vrba, ibidem, 18, n. 3, sl. 4.

Aureliu(s) Dassto Triti (f.) Podgradina, ibidem, 31, n. 3, sl. 15.

Aur(elius) Tr[i]t[us]7 Glavice, GZM (A), n. s., sv. 40—41, 1985—86, 92, n. 10, sl. 10.

Aur(e)l(ius) Rufus et Victorina Halapić, ibidem, 97 ss., n. 18, sl. 19. = Spom. 88 (1938), 126, n. 33 sa si.

S L i v a n j s k o g p o l j a su poznati slijedeći Aurelijevci: *Aurielius) Litus Zuni(f)* Livno, WMBH 11 (1909), 135 = GZM 1906, 177, n. 8. *Aur(elius) [Pl]ator* Suhača, CIL III 9851. *L. Aur[elius) Maximus* Vašarovine, GZM 1928, 91.

Aurelia Supera i *Aur. lucundus* Vašarovine, WMBH 11 (1909), 129 = GZM 1906, 171, n. 1.

Aurelia Luxu[ria ------ (frg.) Lištani, CIL III 9854.

Na oba kraška polja zadinarske Dalmacije, s izrazito planinskom ekonomikom, česta su i domaća imena. Kako se to vidi i iz prednjeg pregleda, gentiliciji *Aelii* i *Aurelii* često dolaze u kombinaciji s epihorskim imenom kao kognomenom. To govori da su stanovnici „unutarnje Dalmacije" (Strabon) ostali vrlo konzervativni usprkos romanizacije, te da su otpor romanizaciji pružali na svoj način. Ovdje ćemo navesti i nekoliko čistih domaćih nomenklatura:

Bato Beusantis (/.) *optio coh.* [/?] *Asturum ex muni[c\ipio Sctlvi[o]* Mainhard u Gornjoj Germaniji, CIL XIII 6538.
Dasius Gemelifil. Halapić (?), GZM 1927, 257, n. 4, T. Ill, 4. *Surus Pirami* (/.) Podgradina, GZM 1927, 256, T. II, 3 = C. Ill, 13965. *Ti[z\i[usY> Surus* Vrba, GZM (A) n. s. 37 (1982), 24, n. 22, si. 13. *Varro Da[s]antis* (/.) Vrba, ibidem, 26, n. 23, si. 14, T. I, 1—6. *Prevo Masiopiae Platori filii* Prisap, GZM 1931, 20. . *Plator Carvius Batonis* (/.) Kablić Mali, WMBH 11, 130.

Kao što smo već naglasili, u ovom planinskom području dugo su se cuvale tradicionalne institucije (jezik, antroponimija, vjera, umjetnost, nošnja, način stanovanja i zanimanje itd.), mada je ovo područje još od 1. st. novoizgrađenim komunikacijama bilo integrirano u rimski sistem cesta, i rimsku upravu, te time preko Salone bilo otvoreno utjecajima iz Italije i drugih oblasti Carstva. Sve do 4. st. na brojnim natpisima se nalazi bogati repertoar domaćih imena[48]. Sva ta imena pripadaju srednjodalmatinskom imenskom području: *Bato, Dasas {Dasius), Masso, Panes, Platino, Plator (Platius), Sura (Surus, Syrusl), Temus, Titus, Tizius, Varro*[49]. U razvijenim imenskim formulama to svoje rodno ime najcesce dodaju iza gentilicija *Aelius* ili *Aurelius* kao kognomen (osobno ime). Zato je struktura onomastičke formule najbolji kriterij za praćenje hoda romanizacije.

Istu situaciju imamo i u religiji. Glamočko polje (a slično je i s Livanjskim) dalo je najveći broj spomenika Silvana i Dijane, božanskog para ilirskog panteona. Silvan je obično prikazan kao grêki (arkadijski?) Pan, polučovjek-polujarac, po čemu se bitno razlikuje od italskog Silvana, po kojem je *interpretatione Romana* dobio ime (izgleda da je u Topuskom potvrđeno i njegovo domaće ime *Vidasusi).* Silvan je kod Ilira glavno božanstvo, što kod Rimljana nije nikada bio. Taj isti tip kozolikog, rogatog i bradatog Silvana dobro je poznat i sa brojnih spomenika iz primorskog dijela delmatske zemlje (Strabonove *Dalmatike he epithalattios)* kao i sa susjednih zadinarskih kraških polja *(Dalmatike he „epi thatera").* Nà nekim kultnim slikama pridružena mu je (a često dolazi i sama) Dijana *(Tharial),* prikazana gotovo uvijek u stavu grčke Artemide lovice, s lukom i strijelom, atributima božice lova. Silvana prati koza ili pas, a Dijanu košuta ili pas. Na Glamockom polju nađeno je jedanaest reljefa s likom Silvana (tome vaîja dodati i nekoliko ara s posvetom Silvanu), što očito ukazuje da su ova dva epihorska božanstva šuma i pašnjaka bila osobito čašćena među pastirima ovoga i danas izrazito stočarskog kraja, te da se njihov kult uporno održavao i u rimsko doba (nalazi: Vrba, Podgradina, Glamoč, Halapić, Opačić, Dubrave)[50]. Najveći broj ovih spomenika, izrađen na tradicionalan, često i nezgrapan naein, potječe iz 3. st. Primat Silvana i Dijane na Glamockom polju nije mogao da ugrozi ni sam Jupiter, gospodar rimskog Olimpa, zaštitnik i oličenje rimske države i moći, na čelu kapitolijske trijade. Poštivanje Jupitra i drugih rimskih, grčkih i orijentalnih božanstava, među njima Marsa, Herkula i Mitre, sačinjavalo je sadržaj javnog, službenog kulta, importiranog iz Italije i drugih dijelova Carstva[51], dok su Silvan, Dijana i nimfe i dal je ostali zaštitnici domaćih ognjišta ovog arhaičnog svijeta. Nedavno je u Šumnjacima otkriven i reljef Libéra, također grčko-rimskog božanstva, ali u rimskoj interpretaciji. Nađcno je i nekoliko (sedam) reljefa nepoznatog božanstva (Genij?) s uzdignutom desnicom, dok ljevicom vrši libaciju[52], koji se (zasad) javlja samo na Glamockom polju.

Sačuvao nam se i veći broj nadgrobnih spomenika, najcesce su to stele i cipusi, a tek poneki sanduk-urna. Dijelovi sarkofaga — urna nadeni su u Halapiću, Vrbi, Kovačevcima i Glavicama (u zadinarskom dijelu delmatske zemlje sarkofazi — urne su najcesce na Livanjskom i Duvanjskom polju), kako se to vidi po izvještajima istraživača. No, kada je već riječ o sepulkralnim spomenicima Glamočkog polja valja ukazati da su i Delmati u ranije vrijeme prakticirali ritus incineracije, što ga je najdalje u 3. st. zamijenio — i opet pod rimskim utjecajima — ritus inhumacije. Od tada je stela najčešći oblik nadgrobnog spomenika, ali su dosta česti i cipusi s likovima krilatog genija, te ponekim sarkofagom. Na stelama se obično nalaze portreti pokojnika i raznovrsni ornamenti ukrasnog i funebralnog karaktera, među kojima motivi akantusa, lozice, palmete i bršljana, te rozete sa četiri ili pet latica. Edikule s portretima flankiraju kanelirani i tordirani stupčići što se završavaju kapitelima s lisnatim ukrasom ili volutama. Ornamentika sepulkralne arhitekture je većim dijelom preuzeta iz rimske sepulkralne plastike, što ukazuje i na visok stupanj romanizacije, ali ujedno i svjedoči o kvalitetnom radu lokalnih klesarskih radionica (Vrba, Halapić). Likovi pokojnika, ponekad individualizirani, po stilu i po maniri (sličnost s duborezom!) slični su domaćoj (narodnoj) umjetnosti, kao na primjer stela iz Isakovaca (GZM 33, 1978, 118 dd.), ali i druge. Većina tih radova potječe iz 3. st., dakle iz vremena kada se, i inače, ponovno javljaju elementi ilirske narodne kulture (Zenica, Travnik, Breza).

Stari bogovi pomalo propadaju tek s kristijanizacijom, koja i ovdje počinje hegdje u drugoj poiovici 4. st. Prvi hramovi podignuti su u 5. st. (Vrba, Glavica,

---

[48] Ne računajući Livanjsko, s oko 50 natpisa, samo s Glamočkog polja je poznato preko 70 pretežno sepulkralnih i votivnih natpisa. S oba polja dolazi još po nekoliko reljefnih slika Silvana, Dijane i nimfi, često bez natpisa. Najveći broj natpisa izdao je D Sergejevski, GZM XXXIX, 1927, 255—267; XL, 1928, 79—97; XLV, 1933, 7—14; LIV, 1942, passim i n. s VI, 1951, 304—305; Sporn 77, 1934, 18. i 88, 1938, 116—121. K. Patsch, GZM VI, 1S94, 243—295; XVIII, 1906, 151—181 i XXII, 1910, 200—201 = WM BH IV, 1896, 243—295; XI, 1909, 104—138 i XII, 1912, 158—159. I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, 118—125; GZM (A), n s 37, 1982, •15—33 i GZM (A), n. s. 40/41, 1985/1986, 79—108 ltd

[49] A. Mayer, Die Sprache I, Beč 1957, s. v. D. Rendić-Miočević, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, Split 1948, passim. Isti, ŽA XXI, 1, 1971, 161. dd. (Onomasticon Riditinum), usp. i njegove radove u ŽA X, 1960, 163—171, te Le municipium Riditinum · ·„ Studia albanica, 2, 1972, 229—234. R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, ŽA XII, 2, 1963, '253—292. M. Zanindvić, 1966, 47—53. Upada u oči da su u Salviumu ilirska gentilna imena rjeđa nego u Rideru.

[50] V. bilj. 29. Usp. još: M. Zaninović, 1967, 32—62, posebno 41—44. D. Sergejevski, 1965, 119—142 (v. **bilj.** 28).

[51] *Jupiter* dolazi oko deset puta (ovdje nisu ušle i posvete iz Glavica, GZM (A), n. s. 40/41, 1985/1986); dva puta ima epitet COR, odnosno CORTA (GZM XLV, 1933, 8, Halapić i GZM(A), n. s. 37, 1982, 25, Vrba), vjerojatno domaći epitet. Tri puta dolazi *Herkul:* GZM XXIX, 1927, 263, Halapić i GZM n. s. VI, 1951, 301, Grkovci, te I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, 1982, 31: *HerculerOi) Ti(beriusl) Aureliu(s) Dasto Triti* p o s(uit) ..., Podgradina. Neobični hipokoristik *Herculeni* (dat.) javlja se i u Sisku *Herculeni Aug(usto),* AIJ 529 = CIL III 10837 = J. Brunšmid, Kameni spomenici, VHAD, 108, br. 198.

[52] D. Sergejevski, GZM XXXIX, 1927, 264; XL, 1928, 86; XLV, 1933, 8; LIV, 1942, 163—167, Halapić, Podgradina, Vrba. Sergejevski ovo božanstvo smitra domaćim kućnim božanstvom, GZM LIV, 1942, 165. — *Ex voto* Liberu naden je i u Duvnu (Karaula), K. Patsch, GZM IX, 1897, 231—233. O Liberu iz Šumnjaka v. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. 40/41, 1985/1986, 61—70, i I. Bojanovski, ibidem, 104.

Isakovci?), a onaj u Halapiću poč. 6. st.[53] U starijoj fazi, kako se to vidi na bazilikama u Vrbi i Glavicama, bile su to manje crkve dvoranskog tipa (naos i narteks sa prezbiterijem) koje su u 5. i poč. 6. st. na sjevernoj strani proširene prigradenim prostorijama za baptisterij, konsignatorij i memoriju[54]. Bazilika u Vrbi bila je gradska crkva, ali i sepulkralna, jer se uz nju, čini se, nalazilo groblje (ili bar jedan njegov dio) još u pretkršćansko doba. Bazilika u Glavicama je ruralna crkva, koja također pripada bosanskom, u stvari naronitanskom, tipu rane crkve, karakterističnom ne samo za unutrašnjost provincije. Sve tri crkve imale su nužni kameni namještaj, menzu, pergolu, stupove s kapitelima, impost-kapitele i drugo[55]. U Isakovcima, selu na istočnom rubu polja, djelomično su otkopani temelji gradevine koja bi također mogla biti crkva, ali se po zidovima od tesane muljike (muljika, lapor je mnogo upotrebljavan u rimsko doba kao gradevinski materijal, a njome obiluje Glamočko polje) ne može pobliže odrediti kada je izgrađena. Iz Isakovaca, naselja koje se, izgleda, nalazilo na Dolabelinu drumu iz 20. g. n. e. potječu i dvije monumentalne stele, a nalazilo se češće i rimskog novca, što nas upućuje na postojanje neke manje aglomeracije[56].

U organizacionom eklezijalnom pogledu Salvium (ksanoantički *Sahiaticum),* koji je dotad pripadao salonitanskoj biskupiji, bio je 533. g. dodijeljen novoosnovanoj biskupiji u Ludrumu (Biskupija kod Knina?), o čemu će nešto vise govora biti uz problem lokalizacije municipija Pelve.

Na osnovu navedenih razmatranja s velikom se sigurnošću može zaključiti da se *Salvium* epigrafskih spomenika nalazio u Vrbi (s Podgradinom) na Glamockom polju, a ne u Grkovcima. U Halapiću se, pak, nalazila putna stanica *Salviae* (It. Ant. 269, 5), tako nazvana po širem području kojem je pripadala *(Salvium* u širem smislu). U Halapiću se nalazila i stanica *(statio)* konzularnih beneficijara, koji su kao organi centralne vlasti na putovima nadzirali javni red i sigurnost[57]. Tu se nalazio i centar službenog državnog kulta s hramom kapitolijske trijade. Medutim, centar municipija bio je u Vrbi.

Da se ni *Salviae* ne mogu identificirati sa Grkovcima na Livanjskom polju {Patsch), potvrđuju arheološki ostaci ceste koja je Pelvu (Lištani) povezivala sa Salvijama (Halapić), a na koju su već upozorili Ballif i Sergejevski[58]. Ne ulazeći ovdje u mikrotopografski opis ove komunikacije, koju sam prošao 1968. g., a koji se može naći u mojim ranijim radovima[59], želio bih samo naglasiti da je cesta dobro potvrdena na cijeloj dionici ostacima samog puta, miljokazima (Strupnić, Staretina,

[63] V. bilj. 38. — Pisac ovog rada je na Glamockom polju otkopao dvije bazilike, usp. I. Bojanovski, Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamockom polju, GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, 195—211, dok je izvještaj o bazilici u Glavicama u pripremi. Prva tri stoljeća kršćani nisu gradili posebnih hramova, jer su obrede slavili na bilo kojem mjestu pogodnom za okupljanje. Od Konstantinova doba okupljaju se u prostranim dvoranama zv. *ecclesia* (crkva), po ugledu na rimske (gradske) bazilike. Vjerojatno i prve faze bazilika u Vrbi i Glavicama potječu negdje iz druge polovice 4. st.

[64] I. Bojanovski GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, 195. dd.

[65] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 35/36, 1980/81, 202. d.

[58] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXXIII, 1978, 118. d., si. 1—3. M. Mandić, GZM XLII, 1930, 107—108. D. Sergejevski, GZM XLV, 1933, 9, T. VI i 1942, 141.

[67] V. bilj. 36. Usp. D. Sergejevski, GZM LIV, 1942, 127. Ph. Ballif-C. Patsch, Strassen, 19. V. Dodatak II.

[68] Ph. Ballif, Strassen, 19. D. Sergejevski, ibidem, 119.

[89] I. Bojanovski, Adriatica, 508—514 i Prilog 1 = 1. Bojanovski, 1974, 59—64. Cestu sam prešao pješice od Sinja do Banje Luke. Dana 20. IX 1968. sam s Petrom Baraćem (iz Strupnića) prešao i preko Staretine (odsjek Strupnić — Halapić).

Halapić) i drugim nalazima (izmedu ostalog i tradicijom)[60]. Cesta, dakle, nije vodila na Grkovce, nego u Halapić na Glamockom polju, odakle potječu i natpisi beneficijara, koji su, inače, imali svoje stanice samo na važnijim putnim pravcima[61]. Prema tome, ne samo arheološki nego i hodološki elementi (trasa, distance, miljokazi) odlučno govore u prilog identificiranja Halapića sa Salvijama *(Salviae,* It. Ant., 269, 5). Ubikacija putne stanice Salviae u Halapić pomoći će nam i pri rješavanju pitanja odnosa Livanjskog polja prema — *Salviumu.*

Problem municipaliteta Pelve u svjetlu epigrafskih i drugih izvora

Kritički osvrt na ovo pitanje izložio sam u ranijim radovima[62]. Problem se postavlja u dvostrukoj formi: je li Pelva imala municipalni status i gdje se nalazila?

Alföldyjeva revizija natpisa P. Elija Ursa, dekuriona *mun. [Sa]lv...* aktuelizirala je ne samo pitanje ubikacije Pelve i Salvija nego i problem municipaliteta Pelve[63]. Umjesto Patscheve rekonstrukcije *P. Ael(ius) Ursus dec(urio) mun(icipii) [Sa]lv . . .*, G. Alföldy je predložio čitanje . . . *dec. mun. [Pe]lv. . ,*[64]. Pri tome Alföldy i sve ostale dekurionske natpise bez imena municipija s Livanjskog polja povezuje s Pelvom te ih adtribuira pelvanskom municipiju. Iako to rješenje na prvi pogled izgleda duhovito, pa i prihvatljivo, ponudena rekonstrukcija natpisa se ipak ne može prihvatiti sve dok se ne nade sigurna epigrafska potvrda za municipalni status Pelve, a koje zasad nema. Ime municipija ili se ne navodi ili se nije sačuvalo: 1) *M. Nasidius Secundus, dec(urio) mun(icipii) vet(eranus) b. f. cos. leg. X G. . .* iz Lipe (CIL III 9847); 2) *P. Ael(ius) Proclianus . . . dec(urio) m(unicipii)* .. . iz Gubina (CIL III 9848)[65]; 3) _______*H dec. mun* ____ iz Bastasa (Spom. 77, 20); 4) . . . . *dec. m. . . .* iz Bastasa (Sp. 77, 21); 5) *Firmus . . . onisfil. d(ec) . . .*. iz Vašarovina (GZM 1928, 91) i 6)____ *tor mun* ____ iz Vašarovina (GZM 1928, 92)[66]. Zasad je sigurno samo to da se na Livanjskom polju, najvjerojatnije u Lištanima, nalazila putna stanica Pelva *(mansio Pelva,* Itin. Ant. 269, 4), ali o njenom municipalitetu nema dokaza. Iz Lištana potječe i nekoliko natpisa (sedam odreda fragmentarnih natpisa) sa isključivo epihorskom onomastikom, niti se na njima spominje ikakav municipalni magistrat[67].

[eo] Miljokazi pripadaju Maksiminu Tračaninu, Gordijanu, Julijanu i Konstanciju Kloru usp. Ballif—Patsch, Strassen, 54, D. Sergejevski, GZM XL 1928, 84—86, br. 5 i 6, I. Bojanovski, Adriatica, 510, bilj. 25, si. 3. Usp. I. Bojanovski, 1974, br. 16, 17, 18, 19 i d. Na trasi su još pojila (lokve) zastoku, cistema na Čatrnji i ostava novca na Staretini. Usp. D. Sergejevski, Spom. 77, 27, br. 44 — Julijanov miljokaz iz Glavica (?). O miljokazu nadenom na lok. Draga u selu Prolog kod Livna na rimskoj cesti Salona — Sirmium, F. Bu lié, Bariduo (Rujani di Ševarovo Blato), Bull. Daim. X, 1887, p. 38. d., br. 2 (sada u Splitu).

[61] V. bilj. 36.

[62] Bilj. 59.

[63] Lokacije Pelve: E. Pašalić, 1960, 29. i 30, „kod Livna", „na jugoistočnom rubu polja" i u samom Livnu, G. Alföldy, Dalmatien, 157, „bei Livno".

[64] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 161—164, si. 9 = WM BH XI, 1909, 119—121, si. 10. G. Alföldy, Dalmatien, 157, i Epigraphica, Situla 8, Ljubljana 1965, 95.

[66] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 165—167, si. 11 i 12.

" *Bastasi,* D. Sergejevski, Spom. 77, 20 i 21. *Vašarovine,* Isti, GZM XL, 1928, 91. 92.

[67] Bilj. 6. — G. 1981. prilikom izgradnje puta na lok. Okrugla liska = Crkva sv. Ruže otkrivena je kasnoantička grobnica na svod i jedan dječiji grob, V. Atanacko vić—Salčić, Arheološke novosti br. 2, Sarajevo 1981, str. 45. Nađen je i ulomak natpisa . . . *Urso* (usmeno od iste).

Iz Livna i naselja u polju, Lištana, Donjih Rujana, Podgradine, Bastasa, Vaša-Tovina, Malih Kablića, Suhače, Vidoša i drugih, potječe veći broj natpisa na kojima prevladavaju domaći antroponimi: *Bato* (Grkovci, Lištani, Kablići, Livno), *Beusas* (Grkovci, Livno), *Carvius* (Kablići), *Lavo* (Lištani), *Litus* (Livno), *Paiio* (Suhača), *Pinnesl* (Livno), *Piator* (Vašarovine, Kablići, Suhača), *Titus* (Kablići, Livno), *Varro* (Livno) i *Zunus* (Livno), većinom imena koja smo upoznali i na Glamočkom polju[68]. U navedenim i *M* drugim naseljima (kao u Strupniću pored samog puta Lištani—Halapić) evidentirani su i tragovi naselja[69]. Najveća aglomeracija stanovništva na ovome Polju bila je, sudeći po nalazima, oko Livna i susjedne Suhače. No, da je centar municipija i bio u Livnu, onda to ne bi bila Pelva[70].

I Livanjsko je polje kao i Glamočko, bilo dobro naseljeno u predrimsko doba. Evidentirana je čak 41 gradina, od kojih su neke (njih desetak) bile neko vrijeme korištene i u rimsko doba (Grkovci, Bastasi, Vašarovine, Potočani, Vidoši, Pod „radina, Lištani, Rujani i Gubin)[71].

I na Livanjskom polju dugo su dominirala domaća božanstva Silvan i Dijana, a uz njih i, nimfe. I dok Silvan sam ili sa svojim pratilicama dolazi šest puta[72], predstavnici rimskog panteona su potvrđeni tri puta, po jednom Jupiter, Apolon i Herkul[73]. I posmrtni ritus je identičan s onim na Glamočkom polju, samo što se ovdje sačuvalo mnogo vise kamenih urni, uglavnom poklopaca, od kojih su brojne s natpisima. Sudeći po gentilicijima Aelius i Aurelius, te urne spadaju u 2. i 3. st. naše ere[74].

U kasnoj antici je i na Livanjskom polju bilo podignuto nekoliko crkava bazilikalnog tipa (Bastasi, Podgradina, Suhača, Donji Rujani i Lištani), ali nijedna od njih nije istražena[75]. Istom vremenu pripadaju i utvrdeni refugiji u Bastasima

[68] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 180. Antroponimi s Livanjskog polja: *lato Nepotis* (Suhača, Sporn. 88, 125), *Messia* (D. Rujani, GZM XVIII, 1906,168), *Prevo Masiopiae* (Prisap, GZM XLIII, 1931, 20 = n. s. VI, 1951, 57, bilj. 14 = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 170), *Primus Vepi* (Bastasi, Spom. 88, 122), *Seio* (Suhača, Sporn. 88,124), *Surio* (Vidoši, GZM XVIII, 1906, 178; Odžak, Sporn. 77, 20 i Livno, GZM XLVI, 1934, 20) i drugi. *Surio* je izvedenica od *Sums,* a po G. Alföldy, Die Personennamen, 303 je semitskog porijekla: vrlo je prošireno kod Kelta i Tračana, a takoder i u Dalmaciji kod domaćih. Javlja se i na Glamočkom polju, I. Bojanovski, GZM (A), n. s. 37, . 1982, 21, 23 *(Sum),* Vrba.

[69] K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 167—180. Supstrukcije naselja nalaze se u Donjim Rujanima, Podgradini, Strupniću (si. 18), Čelebiću, Vašarovinama, Suhači, Lipi, Livnu i Vidošima. Iz Suhače je i cigla *Artoriana,* CIL III 10183, 10 c.

[70] Pelva je ležala na cesti (Itin. Ant.j: Salona — Pelva — Salviae, koja nije išla preko Livna. V. bilj. 58 i 59. Između Strupnića i Halapića (Salviae) obilježena je miljokazima.

[71] V. i bilj. 1. Navodno su 1981. g. i na Rimčevoj gradini u Lištanima otkriveni rimski zidovi u malteru (podatak V. Atanacković-Salčić). Taj fakat potvrđuje i A. Benac, 1985, 131, t. c.

[72] M. Zaninović, 1967, 40. Usp. D. Rendić-Miočević 1955, nav. u bilj. 29.

[73] Ibidem. /. *o. m. s.* (Prisap, GZM XVIII, 1906, 171, si. 19), *Apollini pio sancto* s(acrum) (Podgradina, ibidem, 168, si. 16), *Herculi s(acrum)* (Grkovci, GZM n. s. VI, 1951, 302). V. ovdje bilj. 80.

[74] M. Zaninović, 1967, 31, ukupno 19 urni (Lištani, Suhača, Prisap, Vašarovine, Mali Kablići, Livno, Vidoši). Na 13 spomenika se nalaze natpisi, sve s domaćim imenima *(Seio, lato, Prevo* i dr.), medu kojima su i neki Aelii, te jedan Aurelius. Česti su i cipusi, bogato ukrašeni s likom Atisa ili Genija smrti, tako Gubin i Lipa, GZM XVIII, 1906, 165—166; Grkovci, ibidem, 163; D. Rujani, GZM XVIII, 1906, 168; Livno, GZM XXIV, 1912, 283 = 1930, 160; Prisap, GZM XLIII, 1931!, 19; Grborezi, Naše starine, VIII, 1962, 115. Atis *(Attis)* je prikazan na cipusima *(cippus)* iz Lipe, Prisàpa (Vašarovine) i Grboreza.

[75] I. Bojanovski, Livanjsko polje u kasnoantiČko doba, Zbornik I, AD BiH, Sarajevo 1983, 179—190, posebno 186—187. Po nalazima iz 1981. sudeći, jedna je bazilika bila i u Lištanima, v. bilj. 67. i 71, a druga u Pothumu, otkrivena 1987, v. str. 226, bilj, 57.

(Gradina na vrelu Bastašice), Gradac u Potočanima, Tabija u Podgradini, Gradini u Vidošima i Gradina u Grkovcima[76]. Svi su ovi objekti građeni na delmatskirr predrimskim gradinama. Znatan broj refugija ukazuje na dobru naseljenost polJE i u 5. i 6. st. Neka su naselja pod zaštitom refugija preživjela i veliku seobu narodi i tihim načinom života i dalje postojala uz bok novih došljaka Hrvata (Konst Porf., Gl. 30)[77].

Iz ovog paralelnog prikaza dvaju polja vidi se gotovo jednak razvitak obaju polja, pa se stoga ne bi smjela isključiti mogućnost da su Livanjsko i Glamočko polje kao jedinstvena *civitas peregrinorum,* dakle etnički homogeno delmatsko podrucje, i u rimsko doba sačinjavala jedinstvenu administrativnu oblast (ista im je onomastika, isti kult, umjetnost i epihorski način života). S time je u skladu i spori procès romanizacije Livanjskog polja, čiji su stanovnici također dugo ostali peregrini — sve do Hadrijana *{Aelii),* odnosno Karakale *(Aurelii)*[78].

Najjače ipak uporište za takvu tezu vidimo u tome što se u aktima 2. crkvenog sabora u Saloni 533. g. spominju *municipium Equitinum* (Aequum) i *municipium Salviaticum* (Salvium), dok Pelvi ni tada nema spomena[79]. Tada su novoosnovanoj biškupiji u Ludrumu (Biskupija kod Knina?) bile dodijeljene crkvenežupe *(parochiaë)* u četiri susjedna municipija: *Magnioticum* (mun. Magnum kod Drniša), *Equitinum* (mun. Aequum kod Sinja), mun. *Sarziaticum* (dolina Unca?) i mun. *Salviaticum* (Salvium u Vrbi)[80] Da je postojao *mun. Pelva,* i on bi se, već zbog svog položaja, morao u ovom kontekstu spominjati.

Kada je, dakle, u pitanju municipalitet Pelve, i danas je aktuelan Hirschfeldov sud: „. . . *sed Pelva num rem publicam habuerit mihi valde dubium est"* (CIL III 13982). Potrebno je istaći da istraživači koji Livanjsko polje na osnovu revidiranpg natpisa iz Grkovaca (MUN SALV : MUN PELV) adtribuiraju Pelvi u svortt prosudivanju nisu uzimali u obzir podatak Crkvenog sabora od 533. g. u Saloni[81]. Prema tome, ne samo pitanje konstitucije Pelve nego i pitanje njenog municipalnog središta i dalje ostaju otvorenim. Ipak se po svemu čini da je to bio —■ *Salvium* na Glamočkom polju, pa se stoga, sve dok novi nalazi ne dokažu drukčije, ne može prihvatiti ni Alföldyjeva revizija natpisa iz Grkovaca. U prilog uže povezanosti dvaju polja na svoj način govori i cesta Pelva—Salviae[82].

[76] I. Bojanovski, Zbornik I, 1983, 187—189. A. Benac, Gradina u Vidošima, ibidem, 93—101. A. Benac, 1985, 75, 104, 108, 112, 114, 121, 123, 125, 129, 131.

[77] *ή Χλεβίανα* se. *ζονπανία,* B. Ferjančić, Vizantijski izvori za Istoriju naroda Jugoslavije II, Beograd 1959, 33, bilj. 94. Cfr. F. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925, i V. Klaić, Građa za topografiju, VHAD XV, 1928, 13. — Političke granice Porfiregenetove Hrvatske se jednim dijelom podudaraju s historijskim granicama rimske Dalmacije, N. Klaić, Povijest Hrvata I, 284.

[78] *Aelii* su zastupljeni 10 puta, a *Aurelii* 5 puta, svi domaći.

[79] D. Farlati 11, 164. F. Šišić, Priručnik, 149, 162. V. Klaić, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji, VHAD XII, 1912—13, 314.

[80] U prilog municipalnog jedinstva livanjskog i glamočkog područja mogao bi se, ali s velikim oprezom, tumačiti natpis *Herculi s(acrum) C. Trosius Crispu[s] vot[um lib(ens)] p(osuit l)ATUS D(..) M(..) S(. .)* (3. st.) iz Grkovaca ako bismo dodatak D.. . M . . . S . . . restituirali u *d(ecurio) m(unicipio) S(alvio),* umjesto *D(eo) MQthrae) s(acrum),* kako predlaže D. Sergejevski, GZM n. s. VI, 1951, 302. — Gentile *Trosius* često je u Akvileji i Istri, te u ilirskim provincijama, na primjer *M. Trosius Magnus* (C. 8805) i *Trosia* (Bull. daim. XXVI, 1903, 196), oba iz Salone, cfr. M. Pavan, Ricerche, 263, s. v. Trosius. Isto kod G. Alföldy, Die Personennamen, S. 129. Usp. *Aplo Trosia,* domaće ime, i to gentilno iz Ridera, D. Rendić-Miočević, ŽA XXI, sv. 1, 1971, 159—174. Da li je i C. Trosius iz Grkovaca „našijenac", teško je reći; ukoliko je dekurion, utoliko vjerojatnije.

[81] E. Pašalić 1960, 29. d. G. Alföldy, Dalmatien, 157, J. J. Wilkes, Dalmatia, 269. Usp. i bilj. 79.

[82] I. Bojanovski, 1974, 60—64. Isti, Adriatica, Zagreb 1970, 508—514.

Glamočko i Livanjsko polje kao područje sa izrazito planinskom privredom čini se, nije mnogo privlačio strane naseljenike. Doseljenici i njihovi potomci, i libertini su vrlo rijetki. Na Livanjskom polju dolazi italski kognomen *Amerinus* (Ameria u Umbriji, CIL XI 4472), vjerojatno oslobođenik kome je nadgrobni spomenik postavio *P. Sul(J)ius Valentinus,* takoder Italik[83]. Ostale potvrde stranaca vezane su za službu, kao što je već spominjani *M. Nasidius Secundus, dec. mun., vet(eranus) ex b(ene)f(iciario) co(n)s(ularis) leg. X G(eminae)* iz Lipe. Ni na Glamočkom polju situacija nije drukčija. Stranci su uglavnom službene osobe vojnog staleža, kao što su beneficijari *C. Iul(ius) Rogatus i Ael(ius) Anteros,* oba iz Halapića, gdje se nalazila stanica konzularnih beneficijara[84]. Stranac je možda i *T. Coni]nius Ursus m{iles) coh. VIJI vo[l],* koji je postavio *ex voto* Jupitru (?) i Geniju mjesta[85]. Kohorta je garnizonirala u Gardunu i od brojnih epigrafskih potvrda kohorte ovo je jedina sa Glamočkog polja. Dedikant je aru postavio *cum suis,* što bi moglo značiti da se ovdje nalazio manji detašman kohorte (3. st.). Što se, pak, tiče anonimnog principsa municipija i prokuratora *metallorum (principi municipii. . . . [procurator^ me]tallorum . . .)* iz Podgradine (GZM 1927, 260—61, T. III, 9), ovaj je visoki funkcionar svoju blistavu karijeru gradio, sva je prilika, na službi u vojsci (Sergejevski: *donis militari]bus donatot),* kao i brojni drugi domoroci, od kojih su neki postigli (čak) i senatorski status[88]. Stranci su i *Sisimbrius,* vjerojatno orijentalac, koji je podigao aru Mitri (3. st.), te *Sperantius* (ime je često kod kršćana), o kojem inače ne znamo ništa[87]. *P. Ael(ius) Celsinus,* iz Halapića, s vrlo proširenim kognomenom Celsinus, koji se javlja i kod domaćih, najvjerojatnijs je domaći čovjek s potpuno romaniziranom imenskom formulom *(tria nomina)*[iS].

Salvium je, čini se, bio više tranzitno područje na važnoj cesti, čime se može tumačiti i njegova retardirana romanizacija.

Neki elementi indiciraju na postojanje ropstva i na libertinski status *(Sisimbrius, Iucundus* (?), *Amerinus)*[69].

Delmati su bili u ratu pokoreni narod, sa svim posljedicama koje su iz toga proizlazile: odvođenje u ropstvo, prisilno novačenje, preseljavanje, kontribucije jtd. I pored toga, o službi Salviata u rimskoj vojsci malo je podataka, najčešće

[83] CIL III 9858 (2760 p. 2270), Vašarovine. G. Alföldy, Personennamen, 147, s. v. Amerinus, 124. i 320: Sulius i Valentinus. Iz Vašarovina je i natpis C. IΓΓ 9895: *D. m* .... *U [Cla\udiani Plator fil. patri p.* U Priluci i Vašarovinama je vjerojatno postojalo neko poljoprivredno imanje.

[84] V. bilj. 36 i 85. Možda je M. Nasidius Secundus prije otpusta službovao u Halapiću (Salviae), pa se naselio u Lipu i postao dekurion u mjesnom municipiju.

[85] D. Sergejevski, GZM XXXII, 1928, 82. d, si. 3. *[Ju\nius Ursus* = G. Alföldy, 1962, 296, br. 38 = G. Alföldy, Die Personennamen, 77, čita *T. Coninius Ursus* (hapaks u Dalmaciji?).

[86] V. X pogl. „Mun. Malvesiatium". Usp. D. Pinterović, Mursijac na britanskom limesu, OZ XIII, 1971, 121—131.

[87] G. Alföldy, Die Personennamen, 289, ime *Sisimbrius* (GZM XLV, 1933, p. 7), smatra keltskim. *Sperantius,* GZM VI, 1894, 356. i 1933, 10, si. 8 = CIL III 13986, Glamoć pripada već kasnoj antici.

[88] V. bilj. 51, posveta *[H(erculi) A{ugusto) s(acrum)].* Dedikant je očito bio u nekoj javnoj službi.

[88] CIL III 9858 (2760 p. 2270), Vašarovine. U Vašarovinama je, čini se, bilo svetište, ali se ne zna kojem je domaćem božanstvu bilo posvećeno. Usp. D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 92 — spomenici su vrlo oštećeni.

stoga što oni dolaze pod plemenskim imenom Delmati, Dalmati *(Dalmata, natione DelmataY*[0]. Jedino se *Bato Beusantis,* koji je služio u Germaniji, spominje pod imenom municipija *(ex municipio Salvio),* dakle, nakon što je bio formiran municipij[91]

[80] O vojništvu kod Delmata v. M. Zaninović, 1967, 69—81. Dati su svi natpisi delmatskih, kohorti diljem Carstva. Za Batona, sina Beusaza, opcija u jednoj kohorti *Asturum* u G. Germaniji v. CIL XIII 6538, Mainhardt = K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 164.

[91] Kolega pok. Marko Vego me obavijestio da se u inventaru Arheološkog muzeja u Splitu nalaze i ove lapide s Livanjskog polja: 1) Br. 359 ulomak sarkofaga (41 x 33 χ 12): *Iuliana Ba. et* (i?) *Donatae s* otoka Uzdulje (Mrdulje?) kod Livna. 2) Br. 5060 ara iz okolice Livna: *Talansom / sacrum.* 3) Br. 5361 ulomak pepelnice (22 χ 19 x 23): *Max. filiu(s)* iz okolice Livna. — Da u Arheol. muz. u Splitu ima još nalaza s Livanjskog polja, ukazuje i podatak o miljokazu F. Bulić, Bull, daim. 1887, 28—29 (nav. u bilj. 60), iz sela Prolog, lok. Draga, na 215 km ceste Sarajevo — Split. U blizini je naden i „un frammento d'icrizione ehe commincia con SS" = *Silvano sacruml* Usp. I. Bojanovski 1974, 63. i bilj. 98 i 128. Ph. Ballif, Strassen I, 18, 47, 54. i karta = GZM III, 1891, 397 (Radimsky).

XV

DOLINA UNCA

(Municipium Sarziaticitm)

O *Sarziaticumu,* napose o njegovu stanovništvu, malo se zna jer se na potencijalnom teritoriju ovog municipija sačuvao vrlo mali broj natpisa. Municipium nije epigrafski potvrđen punim imenom *in situ,* nego samo u literarnom izvoru, što stvara poteškoće i s njegovim lociranjem. To je i razlog što se takav municipij i ne spominje u stručnoj literaturi. Njegov kasnoantički naziv *(territorium) Sarziaticum* (*Sardiaticum) poznat je jedino iz zapisnika 2. crkvenog sabora u Saloni 533. g.[1], a po svojoj lingvističkoj fizionimiji može se od poznatih etnosa u Dalmaciji povezati jedino sa Sardeatima *{Sardeates* Plin. Ill 142, *Sardiôtai* Ptol. II 16, 5). Sardeati su sa svoje 52 dekurije bili *civitas* srednje veličine, koja je živjela u jednoj manjoj riječnoj kotlini u Dinaridima, i to svakako sjevernije od Delmata, ali još uvijek u okviru salonitanskog sudbenog konventa (Plin. Ill 142). Njihova se oblast može, dakle, vise naslutiti na osnovu geomorfološke situacije sjeverno od Grahova (Grahovu je pripadao *mons Ditionum Ulcirus* CIL III 3198 = 10156 b = Abramić, VAHD 49, 151) nego po izvorima, i to na potencijalnom teritoriju biskupije u Ludrumu (kod Knina?).

Ako, naime, eliminiramo Delmate, koji su u zadinarskoj Dalmaciji zauzimali Duvanjsko, Livanjsko i Glamočko polje, te Dicione na Grahovu[2] i Mezeje na sjeveru između Grmeča i Kozare, pa do Vlašića na istoku, za smještaj Sardeata nam, mstodom eliminacije, ostaje samo područje južnije od Grmeča, i to ono u dolini Unca i eventualno na dijelu Petrovačkog polja[3]. To bi bile granice njihove epihorske *civitas* i kasnijeg municipija „Sarziaticum" *{*Sardiaticum : Sardeates),* čemu bi možda mogao odgovarati i raniji oblik *Sardos . . .? polis IUyrias* (Steph. Byz.)[4].

* D. Farlati, 111. sacr. H, 173.
AEM VVTT°^Jl ?}^\ USp. A. Bauer, Zu dalmatisch-pannonische Kriege 6-9. η. Chr AEM XVII, 135-148. C. Patsch, PW RE IX, 1903, 29-60. s. v. *Ditiones*
sredniov,>Vnv " °VC"? Podr"čJu ko ntinuitet iz antike prekinut, ipak neke analogije nalazimo i u nlsridn ny?.? J ZUP_ J*F^}1' T* Št0 je mogla utjecati *tradicija, ali i reljef tla. Pri tome mislim ™ EornX J?^OVnU ,S?ÜV?f ku (Suczu'''' y 1292> s gradom Uncem = Momčilova kula u Preodcu polfu 45. 1387, 1 danas dobro sač" vana ruševina) i Pset *{Pesenta)* na Petrovačkom
Die SnrSh^810^8!?"" *If* ^ " ' ' PolS IΠ^α"- hm'P°itai *Sardenoi* Steph. Byz. Usp. A. Mayer, *deatef ml*, m *J-, η?* ' » "* *Sardiatas* <«*■> Lib. col. 1, 241 Lachmann, oslanja se na oblik *Sar-* WMBHVI Zx^f! "1 *Î*Cen0b- Sard- ■ CIL IU 1266, Alburnus Dae. Usp. K. Patsch, Cri TTT I?ΛΛ/ΔIK' 265\bllj. 2 *1* W. Tomaschek 1880, 563. Patsch na nav. mj. citira cijeli natpis s^.*Scenobartus* * D. Rendić-Miočević, Dacico-Illyrica, Rad JAZU, XX, 1986, 28.

U području jugozapadne Bosne i istočne Like s dijelom Dalmacije sjeverno od Knina, s desne i s lijeve strane Krkine pritoke Butišnice, i na obje obale Une s njenim pritocima, nije nam poznat nijedan autonomni grad rimskog tipa. Koliko se možemo osloniti na izvore (u prvom redu na Plinija i Ptolemeja), u ranije je carsko doba to područje bilo pod prefekturalnom upravom, organizirano u tribalne župe *(civitates peregrinorum)* Diciona i Sardeata, a sjeverno od njih Japoda i Mezeja, pod nadzorom rimskih prefekata i drugih organa vlasti, u saradnji s plemenskim glavarima *(principes, praepositi).* No, s vremenom su se i ovdje formirali municipiji najkasnije do Karakalina edikta 212. g., pa se, u torn pogledu, i ovo područje izjednačilo s onim županna koje su municipalni status dobile od Hadrijana ili njegovih nasljednika. To ujedno govori da je i u ove planinske krajeve prodrla romanizacija, pa su Rimljani i ovdje mogli računati s jednim slojem građana na koje su se mogli osloniti.

U prilog lokalizacije Sardeata u dolinu Unca mogu se navesti još neki elementi Naime, plemensko-teritorijalne formacije pojedinih plemena, bar onih većih iz salonitanskog konventa *(Delmatae, Ditiones* i *Maezaei),* već su uglavnom određene na osnovu raznih kriterija. Što se, pak, tiče manjih etnosa *(Deuri, Sardeates),* za njihovu lokaciju nema ni epigrafskih ni literarnih izvora. No, pođemo li od broja njihovih dekurija *(viribus descriptis in decurias . . . XXII Deuri.. . LII Sardeates,* Plin. Ill 142), s obzirom na jačinu njihovih populacija, oba se ova plemena moraju smjestiti u manje riječne doline ili na kraška polja, odnosno visoravni, i to takva koja su orografski izdvojena od susjednih područja[5], a koja, opet, konvergiraju prema Saloni kao centru njihova konventa. To znači da staništa Deura i Sardeata valja tražiti u jugozapadnoj Bosni sjeverno-sjeverozapadno od Salone.

Kao snažan argumenat za takvu projekciju govori i podatak iz 533. g. o formiranju nove biskupije u Ludrumu (Biskupija kod Knina?) (v. XIV pogl.): novoformiranoj biskupiji bile su, kako već znamo, dodijeljene četiri crkvene župe *(parochiae),* u stvari četiri (tadašnja) municipija — *Magnioticum* kod Drniša, *Equitinum* kod Sinja, *Salviaticum* na Glamočkom polju, a kao četvrti *Sarziaticum* (*Sardiaticum)[e] = „zemlja Sardeata", koji se ne može lokalizirati oko Šipova, a još manje u sjevernoj Bosni[7], jer bi to bilo i suviše sjeverno od Ludruma (kod Knina?)[8]. Sarziaticum se ne može tražiti ni oko Pecke *(Sarnade* Itin. Ant. 269, 3) jer je to bilo područje druge crkvene župe — *Sarniensis ecclesiae,* u stvari parohije *mun. Sar-*

[5] Sardeates: u sredinu zapadne Bosne, K. Patsch, GZM Xlf, 1900, 556, odnosno *ihre Wohnsitze sind noch nicht mit Sicherheit ermittelt,* WM BH VI, 1899, 265, bilj. 2; usp. i njegov rad u WM BH VII, 1900, 60, bilj. 2; Rama i dolina gornjeg Vrbasa, W. Tomaschek 1880, 563; *Quellgebietdes Vrbas(l),H.* Kiepert, FOA XVII; *irgendwo in nördlichen BosnienA.* Mayer, Die Sprache 293; *in der Umgebung von Sarnade-Sarute (Pecka)* G. Alföldy, Dalmitien, 53, odnosno *in Plivatal bei Šipovo,* ibidem, 158; *in the Pliva valley around Šipovo,* J. J. Wilkes, Dalmatia, 170 itd.

[6] D. Farlati, 111. sacr. II, 175. Usp. F. Šišić, Priručnik, 1914, 162, i V. Klaić, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji, VHAD XII, Zagreb 1912—1913, 314. Pitanje je ukratko analizirao i K. Patsch, Nahođaji novaca, GZM XII, 1900, 547—569, a u okviru rasprave o ratovima Gota s Justinijanom. I Patsch dovodi *Sarziaticum* u vezu s plemenom *Sardeates,* „koje se stavlja u sredinu zapadne Bosne" (556), usp. ovdje bilj. 5.

' Bilj. 5.

[8] Za *Ludrum,* inače nepoznat kasnoantički lokalitet, usp. V. Klaic, rad nav. u bilj. 6. Usp. K. Patsch, GZM XII, 1900, 556, koji smatra „da je Ludrum pogrešno napisan za Burnum '. U oba slučaja, po Klaiću ili po Patschu, Ludrum valja tražiti u dolini Krke. Generalni položaj Ludruma određuju njegove parokije — Magnum, Aequum i Salvium, kojih je smještaj poznat.

[s] I. Bojanovski, Kasnoantički kastei u Gornjim Vrbljanima na Sani, GZM (A), n. s. XXXIV, 1979, 105—123, posebno p. 121 d.

niensis (od Sarnade), čiji je župnik *Vitalis presbyter Sarniensis ecclesiae* prisustvovao 1. koncilu u Saloni 530 g.[9]

Novoosnovanoj biskupiji u Ludrumu morao je, očito, pripasti cjelovit i zaokružen teritorij oko Ludruma, vezan sa centrom biskupije, a koji se prostirao na području srednje i gornje Cetine (Equitinum), Čikole (Magnioticum), po Glamočkom i Livanjskom (?) polju (Salviaticum) te, napokon, u porječju gornje Krke i Butišnice (Ludrum?) i gornje Une s Unceni (Sarziaticum)[10]. Sarziaticum i Salviaticum formirali su sjeverni dio biskupije Ludrum. Od ta četiri tradirana teritorija ostaje nepokrivenim jedino područje oko gornje Une i Unca. Ubikaciju Sarziatikuma u dolinu Unca dobro će nam osvijetliti i arheološka topografija ove doline.

Jedno recentnije epigrafsko svjedocanstvo indicira da se u dolini Unca doista nalazio jedan još neodređeni municipium[11]. Na torn se natpisu, koji je do nas dopro u veoma fragmentarnom obliku, navodi inače po imenu nepoznati *dec(urio) m[u]nicip[ii]*. . . isto tako nepoznatog municipija. Natpis sam otkrio u septembru 1972. g na Gradini Morača u Donjem Vrtoču, nekih pet kilometara nizvodno od Drvara, gdje se nalazilo i najveće rimsko naselje u ovoj dolini. Izgleda da dekurionski natpis potječe s nekog javnog objekta (epistilna greda?), kojem se divio još A. Evans, koji je bio zapazio i ovu rimsku aglomeraciju u dolini Unca[12]. Evans je bio napose frapiran monumentalnim blokom u kojem je bila uklesana figura Merkura, visoka 35 cm („stoji, štap u ruci, vrlo gracioznog izgleda"), koji još i danas, oštećen od groma, stoji na istom mjestu (1972. g.)[ls]. Medu brojnim dobro klesanim kvaderima, koje su ugradene u kuću Morača i u zidove oko kuće, nalazi se i spomenuti municipalni natpis.

Unačka se kotlina naslanja na zapadnu granicu Salviuma. Gdje je tačno bila granica koja je odvajala Delmate (Salvium) od doline Unca (Sardeates), da li već kod Rora, ili nešto zapadnije na rječici Visućici, pritoci Unca, teško je određenije odgovoriti. To je uzana riječna dolina, okružena visokim planinama, na istoku Šatorom (1872), na jugu Vijencem (1650), koji je odvaja od Grahova, dok je na sjeveru Lunjevača (1706) i Osječenica (1796) potpuno odvajaju od Petrovačkog polja (s jedinom vezom preko sedla Oštrelja na visini od 1033,1 m). Od izvora pod Šatorom pa do ušća u Unu kod Martin-Broda Unac teče dolinom dugom oko 65, a širokom do 25 km (najviše) i protiče kroz četiri manje kotline (Preodac, Prekaja i Mokronoge, Drvar i Bastasi[14]), što ih razdvajaju klisure, kroz koje se Unac

[10] Ako je pripadnost Petrovačkog polja, odnosno njegova sjeveroistočnog dijela, srednjovjekovnoj biskupiji u Kninu kasnoantička tradicija, onda se i ono može vezati za biskupiju u Lu drumu (533).

[11] I. Bojanovski, Le municipe inconnu dans le pays de Ditiones (Bosnie occidentale), ŽA XXV, sv. 1—2, Skoplje 1975, 265—271. Natpis je uklesan u kameni blok koji se danas nalazi u ogradi pred kućom Živka (Gojkova) Morače, Donje Vrtoče. Visok je 0,49, dug 0,99 i širok 0,33 m. Sačuvana su samo tri retka natpisa: ....*oni dec (urioni) m[u]nicip[ii]* /........................ / . . . *Ml A 1* -----*INI* (?)

[12] A. J. Evans, Illyrian Letters, London 1878, 49 (prevod M. Drecun, Sarajevo 1967): „Ponovo smo se spustili u dolinu Unca. Tamo sam, mislim, naišao na ostatke velike rimske gradevine. Ispod jednog ogromnog nasipa izbijali su veliki, lijepi, četvrtasti blokovi". A. Evans, ARII—II, 1883, 60. O ostacima zgrade v. bilj. 21.

[13] Usp. M. Hoernes, AEM IV (1880), 206. i bilj. 7: Merkur nagnut naprijed, gol, s hlamidom preko leđa, petazom na glavi i kerikeionom u lijevoj ruci itd. A. Evans, ibidem. V. bilj. 21.

[14] U starijoj literaturi se razlikuju dva pojma: Donji Unac, danas selo Bastasi (sa Donjim Vrtočama), gdje se tada nalazila kotarska ispostava iz Petrovca, i donji Unac, šire područje uz Unac od Visuć-grada prema ušću (Evans, Fiala, Radimsky). Upravno središte doline prešlo je u Drvar tek 1906. g.

probija, među kojima su se formirala i manja polja pogodna za stočarstvo, a mjestimično i za poljoprivredu, kao oko Donjeg Vrtoča i Bastasa (Donji Unac). Cijela dolina je otvorena (i nagnuta) na zapad, prema Uni, ali nema indikacija da bi tenton j municipija prelazio i preko Une u Liku[15].

Kako to pokazuju brojne ilirske gradine *(castella, oppida),* koje su redovito smještene po prirodnim uzvisinama na obodu poljâ, dolina Unca je bila dobro naseljena i u predrimsko doba[16]. Oko gradina je raspršen veliki broj grobnih tumula (V. Ćurčić ih navodi nekoliko hiljada)[17], od kojih su oni u Drvaru, prekopani oko 1890. g., dali pretežno halštatski materijal[18].

Centar predrimske plemenske zajednice se, po svoj prilici, nalazio u Bastasima, najžupnijem dijelu kotline, oko Gradine koja leži sjeveroistočno od sela, i oko Obljaja, zapadno od Bastasa, s obje strane Unca[19]. Gradina, na desnoj obali rijeke imala je dominantan položaj, sa trostrukim nasipom na vrlo istaknutom položaju. Na Gradini su se sačuvali i temelji rimske četvrtaste utvrde (kule), moguće još iz vremena pacifikacije zemlje. Ostaci prethistorijskog utvrđenja nalaze se i na Obljaju (680 m), zapadno od sela, na visini Gradine (kod sklopa zvanog Berek), ali na lijevoj obali Unca[20].

U rimskoj antici centar župe se pomakao u Donje Vrtoče, u najpitomiji dio doline, na sredokraći između Drvara i Bastasa. Tu se na Gradini Morača i danas dobro naziru temelji neke rimske gradevine monumentalnog profila, sudeći po brojnim dobro klesanim kvaderima[21]. Na ruševine ovog objekta nasjela je manja

[15] To je područje srednjovjekovne hrvatske Unačke župe sa giadovima Unac (Momčilova kula u Preodcu, gornji Unac) i Visuć-gradom (Visuć) na Visućici u Šipovljanima kod Drvara. Srednjevjekovni grad Rmanj u Martin-Brodu na ušću Unca u Unu, od kojega se još sačuvala samo tvrda kula, pripadao je Lapačkoj župi, danas Donji Lapac u Lici, Đ. Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, 211. Spominje se vise puta u listinama (1431, 1449, 1525). O Visućgradu usp. F. Fiala, Crtice iz Donjeg Unca, GZM VI, 1894, 421—424, T. 1. i planom na si. 1—4. O gradu Uncu v. moj članak u Arheol. leks. BiH, 1988, s. v. Momčilova kula.

[16] Registrirano je preko 20 gradina: Bastasi (dva objekta), Gornji i Donji Boboljušci (2), Bosanski Osredci (2), Drvar, Drvar Selo, Mali Cvjetnić, Mrđe (Prekaja), Očigrije (GZM V, 1893, 487), Podovi (Gradina i Baukova gradina), Prekaja (Orlovac i Gradina), Šipovljani, Trubar, Veliki Cvjetnić, Veliko Ocïjevo, Vidovo Selo u Prekaji (Gradina i Gromila), i Gornje i Donje Vrtoče (obje Gradina), usp. V. Ćurčić, Starine iz okoline Bosanskog Petrovca, GZM XIV, 1902, 229—255, posebno 250—255. Nekoliko gradina je registrirao i autor ovog rada (one u Prekaji) i dr. O nalazima na gradinama u Bastasima i Boboljušćima usp. WM BH VI, 1899, 141, si. 6 i 7. Dva kelta potječu iz jednog tumula u Bastasima, v. V. Ćurčić, o. c„ 254, si. 38, a jedna fibula italskog oblika iz Drvar Sela, ibidem, 252, itd.

[17] V. Ćurčić, nav. dj„ 260—255, passim.

[18] Dvije gomile su prekopane i u Cvjetniću, jedna više vrela Bastašice u Bastasima, (pod Donji Unac). V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 251—252; F. Fiala, GZM VI, 1894, 426, T. Ill; V. Radimsky, GZM VI, 1894, 443.

[19] V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 251, ne spominje gradinu Obljaj.

[20] Gradina Obljaj (k. 680), zaselak Tomići u Bastasima; lijeva obala Unca, kod sklopa zv. Berek, s ostacima nasipa zaraslog u šumu. Dominantan položaj. Na padinama Obljaja nalazi se i dosta rukom rađene fragmentirane keramike. — Lok. Gradina, desna obala Unca, s trostrukim nasipom i temeljima rimske utvrde (?), V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 251. Usp. WM BH VI, 1899, 141, si. 6 (brončano koplje).

[21] Zabilježio sam i dimenzije od 31 kvadera (bloka), čije dimenzije iznose izmedu 1,79 x 0,66 x 0,39 i 1,00x0,66x0,30 m. Osim navedenih ovdje ima i mnogo manjih tesanaca. Mnogo kvadera je razneseno i po selu. Dimenzije bloka s likom Merkura: 1,48 x 1,30 x 0,66 m. Kamen oblika prizme ima izrez (62 x 23 x 20 cm) na gornjoj (unutarnjoj?) strani, a na (vanjskoj?) bočnoj (manjoj) strani uklesan je lik Merkura, a uz njega još jedan manji lik, sada uništen od groma, po kazivanju domaćina — dijete (Merkur vodi dijete za ruku?), očito arhitektonski elemenat iz strehe, na što ukazuje i izrez od 62x23 x20 cm na unutarnjoj (?) strani. O crkvi daje podatke Đ. Basler, Arhitektua ra ..„ 120, si. 128: u pitanju je srednjovjekovna crkvica (5,80 x 12,30 m).

crkva s okruglom apsidom i ulazom na zapadaoj stratii, i sa ma već davno u ruševinama. Vjerojatno je savremena srednjovjekovnoj nekropoli koja se razvila na ruševinama rimskog objekta i naokolo njega[22].

Antičko naselje se razvilo na lijevoj obali Uaoi (kraj kuća Rađena i Puhača)> otprilike 700 metara uzvodno od momimentalnog rimskog objekta na Gradin' Morača. Prostiralo se u ravnici na površini od nekoliko hektara. Iako se areal ovog naselja ore, još se uvijek nalaze uiomoi rimske keramike, opeka i crijepa, pa kamena iz temelja. Odavde potječe i ulomak are s posvetom I]OM[23], te ulomci stupova opeke iz hipokausta i drugo[24]. U dvorištu Rađena su 1893. g. otkopani kasnoantički grobovi sa presvođenim grobnicama i *pozzettom*[ih] (vjerojatno u blizini bazilike?). Iz jednog groba potječe i ulomak nadgrobnog natpisa za koji je Patsch predložio čitanje: .... *V]elsou[nus]* ili *V]elsou[na tit] ul(um) de [suo pos(uit)f*[6]. Nađeno je još nekoliko grobova koji su pripadali naselju[27].

Oko trista metara zapadnije od monumentalne građevine na Gradini Morača, na kosi zvanoj Runikova ili Boderoška gradina, ističu se svojora visinom i kompaktnošću dva paralelna zemljana nasipa sa tragovima temelja zidanih u kamenu (deb-1-ine 60 cm), što ukazuje na objekat refugijalnog karaktera iz kasne antike[28].

Rimsko naselje u Donjim Vrtocama poniklo je također (u socio-urbanističkom smislu) na domaćem ilirskom supstratu, za što govore i dvije ilirske gradine, obje. na desnoj obali Unca.

U Bastasima, Donjim Vrtočama i Drvaru, dakle u Donjem Uncu, nađeno je i dosta rimskog novca, što (opet) ukazuje da je ova dolina bila aktivno uključena u prometne i privredne tokove rimske antike[29].

Tragova naselja, pojedinačnih nalaza i grobova bilo je i u danasnjem Drvaru[30] naselju kroz koje je prolazila cesta izgrađena 47/48. g., koja je — dolazeći iz Burnuma i Knina — u Drvaru prelazila Unac te preko Oštrelja vodila na Petrovačko polje i spuštala se u dolinu Sane, k velikim rudnicima i oficinama za preradu željezne **rude.** Na kraćem odsjeku od svega devet milja (oko 13 km) od Drvara (oko 470 m n. v.) do Oštrelja (1033 m) sačuvalo se čak devet miljokaza, a na nekima se sačuvao i formular natpisa cara Klaudija[31].

Jedno se manje rimsko naselje nalazilo i pod gradinom u Šipovljanima, gdje je V. Ćurčić registrirao „rimsko groblje" s upotrebom ranijih rimskih spolija[32], Na Gradini u Drvar-Selu kod Drvara bila je podignuta rimska utvrda koja je očito, nadzirala sigurnost prometa na spomenutoj „Klaudijevoj" cesti, koja se niz padine Kamenice spuštala u Drvar[33].

O stanovništvu ovog municipija se vrlo malo zna. Rijetki natpisi nisu stariji od 3. st. Dolina je i inače slabo arheološki istražena, što naročito vrijedi za područje Prekaje, na gornjem Uncu.

Iz navedenog se ipak vidi da natpis iz Donjeg Vrtoča, makar koliko bio fragmentaran, indicira postojanje dosad nepoznatog municipija, koji se očito razvio iz jedne peregrinske *civitas,* a to znači na domaćem supstratu i bez većeg priliva stranaca. Privredni resursi bili su ovdje ograničeni uglavnom na stočarstvo i eksploataciju bogatih šuma, što je i bio razlog da se dugo održavao patrijarhalni način života. Antički Drvar, a s njim i cijela dolina, već je svojim položajem na značajnoj komunikaciji imao veliki prometni značaj. Osim itinerarske ceste Burnum—dolina Sane—Sisak („Via Claudia"), jedan je put vodio i dolinom Unca, kroz Prekaju, te tako ovu zatvorenu kotlinu vezivao i sa cestom koja je prolazila preko Glamočkog polja[34].

Na drugom mjestu postavio sam tezu da je dolina Unca kao integralni dio pripadala Dicionima (Strabo VII 5, 1, Plin. Ill 142, Ptol. II 16, 5)[35]. U vezi s tim sam predložio da se u Donje Vrtoče locira *municipium Splonistarum* koji je, inače, tražen na faznim lokacijama (u Lici, na Sani, kod Pljevalja, u Šipovu itd.)[36]. Pri torn šam se u prvom redu oslanjao na cinjenicu što se Donje Vrtoče (Donji Unac) nalaze blizu starog puta koji je primorje vezivao s panonskim zaleđem, dakle na potencijalnom pravcu kojim je mogao nastupati i Germanik 9. g. n. e., kada je zauzeo Splonum (Dio Cass. LVI, 11). Ipak se mora priznati da put preko donjeg Unca nije jedini pravac kojim je Germanik mogao prodirati, a ni utvrda (jedan od oppiduma u Bastasima ili u Vrtočama) *fysei ishyron kai tois teihesin eu pepragmenon* kakay je bio Splonum *(Splaunon* Dio LVI, 11). Time, dakle, ne otpadaju i razlozi što sam in iznio u korist identifikacije Splonuma s Donjim Vrtočama na Uncu[37]. O

[22] Od nekropole se sacuvalo oko 15 stećaka, dok su ostali poremêceni izgradnjom kuća (nakon 1946. g.). Uništeno je 10 spomenika, koji su ugradeni u novogradnje. Ostaci crkve su ležali u sredini nekropole. Sačuvao se onaj dio crkve koji leži na parceli M. Morače. I crkva je građena od rimskih spolija. I neki stećci su — antički blokovi. Ostaci srednjovjekovnih crkava su zabilježeni u Očigrijama (V. Radimsky, GZM V, 1893, 487), Šipovljanima — pod Visuć-gradom, F. Fiala, GZM VI, 1894, 422, sl. 4), a vjerojatno i u Martin-Brodu.

[23] F. Fiala, GZM VI, 1894, 426, sl. 10. V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 253.

[24] F. Fiala, II. Rimski grobovi u Donjim Vrtočama, GZM VI, 1894, 424—426, sl. 5—10. V. Ćurčić, nav. mj.

[25] Bilj. 24. O ovim grobnicama v. I. Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Citluku kod Šipova, Naše starine, IX, 1964, 103. i d„ sl. 3 do 7.

[26] F. Fiala, nav. dj., 425, sl. 8 = CIL III 13988 Donje Vrtoče. G. Alföldy, Personennamen, 331, 354 ima oblike *Volsonus* i *Volsouna,* ženski oblik od *Volsonus.* Cfr. ILJug. III, 1986, p. 406 Flanona (venetska imena?).

[27] F. Fiala, 425. V. Ćurčić, 253. Jedan rimski grob otvorio je i F. Topic u Bastasima, V. Radimsky, GZM VI, 1894, 443. V. bilj. 18.

[28] V. Radimsky, Gradina Donje Vrtoče kod Donjeg Unca u petrovačkom kotaru, GZM VI, 1894, 440-^43, sl. 17—19 = WM BH IV, 1896, 194 d., sl. 19—22. V. Ćurčić, 253. Nasipi su se dobro očuvali do danas, v. V. Radimsky, nav. mj, sl. 17.

[29] Ph. Ballif, Strassen I, 13. V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 252. Dosta rimskog novca našlo se iuŠipovljanima,. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 254. D. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 25 (Bastasi, Bab. Junia 15). Usp. E. Pašalić 1960, 11. Općenito o nekim rimskim nalazima u donjem Uncu Ph. Ballif, Rimska cesta od Prologa preko Donjeg Unca i Petrovca u dolinu Sane, GZM III, 1891, 396.

[30] V. Radimsky, n. dj., 443. V. Ćurčić, n. dj., 251—252. Usp. M. Hoernes, W. Ak. 1881, 931, i AEM IV, 1880, 206. Ph. Ballif, Strassen, 13. i 47. A. Evans, ARI I—II, 57. d.

[31] I. Bojanovski 1974, 213—214. Ph. Ballif—C. Patsch, Strassen, 13, 52—53, br. 18, r» 5, 14.

[32] V. Curčić 1902, 254, ne daje tačnu lokaciju groblja, možda je u pitanju srednjovjekovno groblje (?). Na jednom hridovitom visu Gradine u Šipovljanima smjestio se Visuć-grad (F. Fiala, GZM VI, 1894, 421. d., T. I i sl. 1—4).

[33] V, Ćurčić 1902, 252 (Drvar Selo).

[34] I. Bojanovski 1974, 68. i d.

[35] Dj. nav. u bilj. 11.

vY,/! Splonum: W. Tomaschek 1880, 504 (Stari Majdan na Sani); O. Hirschfeld, Hermes,); , , , (Po); G fdy, D a ,
in ^Ppvo) = *Splonum,* AAH X, 1962, 1—12; J. J. Wilkes, Splonum *again,* ibid., 13 (1965), VT To·™ = Dalmatia> 1969, 281, 354 (Pljevlja—Komini) itd. Usp. I. Bojanovski. Baloie, ARR • ly74> 359—365. O tome usp. C. Patsch, RE IV, 24 , , y, p 21.

[37] L Le municipe inconnu ..., ŽA XXV, sv. 1—2, 1975, 265—271, v. bilj. 11.
I« V (Vital kod Otočca); F. Bulić, Bull, daim., VIII, 18 (Plavno); G. Alföldy, Dalmatien,

^'Ppvo) *Sl* AAH X 1962 1 1 2 J J Wilk 1 ii (95)

prostornom prostiranju Diciona, s obzirom na njihove 239 dekurije (Plin III, 142), bit će vise govora pri obradi Grahova.

Područje Prekaje, na gornjem Uncu, zbog svoje doskorašnje nepristupačnosti mnogo je slabije poznato[38]. Nekoliko gradinskih utvrđenih naselja ipak pokazuje da je u predrimsko doba bilo dobro naseljeno, pa se može pretpostavljati da su ta stara naselja postojala i u rimsko doba. Iz rimske antike potječu dva žrtvenika : jedan su /. *O. M. Fulgerali* postavili *Vesii Ravonius et Hermes*[39], a drugi Silvanu *T. Aurelius Procu[lus]* domaći čovjek koji je (očito) civitet dobio od Marka Aurelija, kako to pokazuje i njegov *praenomen* T(itus)[40]. Za gentilicij *Vesii* H. Krähe i A.' Mayer smatraju da je ilirski, što je prihvatio i Sergejevski. Istog je mišljenja bio i Patsch za gentile *Ravonius* (GZM 1912, 597), koje ovdje dolazi kao kognomen. (Ravonius je kao kognomen u Dalmaciji *hapax).* G. Alföldy, naprotiv, gentilicij *Vesii* smatra italskim[41], pa je sva prilika da *Vesii Ravonius et Hermes* možda i nisu domoroci, nego italici, na što napose ukazuje kognomen *Hermes,* a također i Jupitrov atribut *Fulgeralis,* koji nije uobičajen u našim krajevima. Vjerojatno se radi o osobama libertinskog staleža na nekom imanju ili poslu u Prekaji.

Od božanstava u dolini Unca dolaze jedino Jupiter (dva puta) i Silvan (jednom). To nas ovlaštava na zaključak da je vjera bila ista ili vrlo slična onoj kod susjednih Delmata. Isto vrijedi i za posmrtni kult; iznenaduje veliki broj grobnih tumulusa koji pripadaju starijim fazama. Vjerojatno je i antroponimija Sardeata, a također i onomastika i njezin razvitak, bila slična onoj kod Delmata, što se vidi i na primjerima sa susjednog Grahovskog polja.

Granice *mun. Sardiatarum* (?) (u izvorima je potvrđen samo oblik *Sardiatas* (akuz.), Lib. col. 1, 241 Lachmann), vjerojatno su se poklapale s prirodnim granicama Unačke doline, u koju se moglo smjestiti njihovih 52 dekurije, nešto između 7 000 i 10 000 duša[42]. Municipij je mogao biti osnovan za Hadrijana, odnosno Marka Aurelija (usp. *T. Aurelius Proculus* iz Prekaje), a najkasnije za Karakale (212. g.).

Da su i Sarde(i?)ati radili u rudnicima zlata u Daciji, potvrđuje natpis iz Alburnusa: *F(eciii) Bisius Scenob{arbus* ili — *arbi) Sard.* (CIL III 1266)[43], a po svoj prilici i natpis u kojem se spominje *T. Aur{elius) Aper Dalmata ... ex m(uni-cipio Splono* CIL III 1322, Zlatna (Dac), pa ostaje teoretska mogućnost da je Splonum ležao upravo na Uncu.

[38] D. Sergejevski, Rimski spomenici iz Livna i Prekaje, GZM XLIII, 1931, 22—23 T. XIX, si. 4. (Gornji Unac). Isti, Rimski spomenici iz Bosne, Spom. 77, 1934, 19, br. 25, si. 25. I pisac ovog rada je dva puta prošao kroz Mokronoge i Prekaju (Gornji Unac), ali osim gradina nije čuo za rimske spomenike.

[39] Žrtvenik je pronaden u selu Velika Župa (Prekaja), na desnoj obali potoka Gudaja (ispod Stražbenice, k. 657): /. *O. M / FulgeralijVesiilRavoniusj[h]et. Hermes / v.s.l.m.,* D Sergejevski, mj. nav. u bilj. 38 — Iz Podgradine na Livanjskom polju potječe žrtvenik *Io(vi) F(ulgeratorï)l [. . . . ,* GZM n. s. VI, 1951, 304, br. 6, si. 6 = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 153. Abrevirani atribut bi se mogao dopuniti i *F(ulminatori),* ali su kod nas obje posvete rijetke.

[40] Žrtvenik je pronađen u polju kod kuće Đ. Miajlovića u selu Mokronoge (Gornji Unac): *Silv[a]no / T(itus) Aur{elius) Procu[lus\ /* ...., D. Sergejevski, Spom. 77, 19, si. 25.

[41] G. Alfoldy, Personennamen, 135. Usp. H. Krahe, Lexicon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929, 127, i Die Sprache der Illyrier, Wiesbaden 1955, I, 65. A. Mayer, Die Sprache, 359, s. v. *Vesius, -a.*

[42] Područje SO Drvar danas ima oko 15000 stanovnika i 38 naseljenih mjesta (naprama njih 30 u predrimsko i rimsko doba). To bi u antici dalo oko 6000 stanovnika, usp. B. Gabričević, VAHD LV, 1953, 109. d., V. Radimsky, GZM VI, 1894, 303. Cf. i M. Zaninović, 1967, 27, bilj. 89.

[43] Usp. ovdje i bilj. 4. Kognomen *Scenobarbus* je inače proširen, cf. A. Mayer, Die Sprache 312 i G. Alfoldy, Personennamen, 289 i 165 (s. v. *Bisius.)*

XVI

PETROVAČKO POLJE U RIMSKO DOBA

(DeurH)

Petrovačko polje (oko 650 m n. vis.), i pored svoje izoliranosti u dinarskim planinama, bilo je živo uključeno u društveno-politički i privredni život rimske Dalmacije. Međutim, o tome gotovo da i nema pisanih izvora, ali je potvrdeno arheološkim materijalom. Njegovu orijentiranost i povezanost s jugom potvrduje i antička tradicija, koja se ovdje održala sve do turske invazije. U vjerskom i kulturnom pogledu Petrovačko polje je, naime, sve to vrijeme pripadalo biskupiji u Kninu, očito nasljednici antičke biskupije u Ludrumu[1]. Kako ćemo to vidjeti i iz daljeg izlaganja, postojale su uskc veze i s dolinom Une (Pounje), u kojoj su već živjeli Japodi. S Mczejima na sjeveru, čini se, i nije bilo užih kontakata, što se odrazilo i na kasnija vremcna. Naime, još i danas, a to sam mogao osjetiti i na svojim terenskim putovanjima, stanovništvo Bjelajskog i Bravskog polja ovo područje ne smatra Bosnom u njenom historijskom značenju. Ljudi na Petrovačkom polju Bosnom smatraju područja oko Bosanske Krupe, Lušci Palanke, Sanice i Ključa, pa oko Banje Luke, dakle, sve ono što je sa druge strane Grmeča, u dolinama Une i Sane (i Vrbasa), koje su u antici držali Mezeji. Ni u srednjem vijeku Petrovačko s Bjelajskim i Bravskim poljem nije pripadalo Donjoj Slavoniji ni kasnije bosanskim Donjim krajevima, nego je bilo povezano s političkim i vjerskim strukturama na jugu[2].

Petrovačko polje se nalazi na krajnjem sjevernom rubu Dinarida kao njihov naglašeni präg, odakle se teren počinje naglo spuštati prema panonskoj ravnici od koje ga dijeli moćni masiv Grmeča (1604). Na jugu ga zatvaraju visoke planine Osječenica (1796) sa Klekovačom (1961) i Lunjevačom (1706). Na istoku mu je Srnetica (1375), dok je na zapadu od doline Une odvojeno nižom planinskom barijerom kroz koju ripačkim klancem vodi put. Drugi značajni prolaz je kod Oštrelja, izmedu Osječenice i Klekovače (samo sedlo se nalazi na 1033,1 m n. vis.), koji su i Rimljani već od početka pravilno valorizirali s prometnog aspekta,

[1] To je starohrvatska županija Pset, Const. Porphyr., pogl. 30 = B. Ferjančić, Vizantijski izvori, II, 33, bilj 98; po I. Luciću, (Ioannes Lucius), De regno Dalmatiae et Croatiae, 1666, „srednjovekovnaparohijaPset u kninskoj episkopiji", B. Ferjančić,ibidem. F. Šišić,PovijestHrvata. . . Zagreb 1925, 448, bilj. 44. V. Klaić, Županija Pset (Pesenta) i pleme Kolunić, VHAD, n.s. XV, 1928, 1. dd. N. Klaić, Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku, Zagreb 1971, 284—286.

[2] P. Mirković, GZM II, 1890, 153. P. Rađenović, Bjelajsko i Bravsko polje, antropogeografska ispitivanja, SEZ 35, Naselja i poreklo stanovništva, 20,1925,126 i M. Karanović, Pounje u Bosanskoj krajini, SEZ 35, Naselja … 20, 1925, 282. Vidi i VI. Čorović, Teritorijalni razvitak bosanske države, SKA, Beograd 1935, 5—47. Usp. M. Vego, O postanku imena Bosanska krajina, Casopis „Pregled", 2, Sarajevo 1976, 185—193.

te preko Oštrelja izgradili važnu komunikaciju, koja je preko jugoistočnog dijela Petrovačkog polja silazila u dolinu rijeke Sane (47/48. g.)- Od ove se ceste niz polje, prema zapadu, odvajao krak koji je vodio u dolinu Une (Ripač)[3]. Na tome pravcu, koji tangira sela Medeno Polje, Bjelaj (Bilaj), Vrtoče i Ripač, ima vise izvora, dok je današnji pravac ceste bezvodan. Time je i ova oblast bila integralno uključena u rimsku saobraćajnu mrežu i na taj način otvorena za brži nastup romanizacije.

Dosad na Petrovačkom polju nije bilo arheoloških iskopavanja antičkih objekata, pa su nam slabije poznata tamošnja rimska naselja. Jedno se nalazilo u selu Bara, južno od Bosanskog Petrovca, uz cestu Burnum—dolina Sane, s kojom je i izraslo i za koju je bilo funkcionalno vezano[4]. Drugo, nešto značajnije, izraslo na domaćem supstratu, bilo je ono u Krnjeuši, sjeverozapadno od današnjeg centra Bosanskog Petrovca, vjerojatno na jednom putu koji je vodio na Unu u području današnje Bosanske Krupe[5]. Pojedinačni antički nalazi nađeni su i na drugim pozicijama u polju[6].

Petrovačko polje je i u ilirsko doba bilo dobro naseljeno, što potvrđuje velik broj gradinskih naselja *(castella* i *oppida* iz predrimskog vremena) na dominantnijim položajima oko polja. Neka su od tih naselja nastavila život i u rimsko doba, bilo na samim gradinama ili u ravnici ispod njih[7]. Na nekima su od njih nađeni i rimski ostaci (temelji zgrada i rimski građevinski materijal), u čemu vidimo ostatke rimskih utvrda za nadzor područja i saobraćaja. Neki od tih objekata mogli su nastati još u doba pacifikacije, a drugi kasnije, napose u kasnoj antici. Jedan od najvećih objekata te vrste je Gradina u Koluniću (sjeverno od k. 691), utvrdeno naselje (?) većih dimenzija s ostacima snažnog rimskog kamenog bedema na nasipu jedne prethistorijske gradine. Ovo se utvrdenje nalazilo na vrlo markantnom položaju koji vizuelno nadzire dobar dio polja (njegov centralni dio u kojem je bilo i raskršće putova), na potencijalnom pravcu puta Petrovačko polje—dolina Une koji je vodio nešto južnije od današnje ceste Petrovac—Ripač, odosno Golubić kod Bihaća *{Raetiniumiy.*

[3] Tragovi staroga puta slabo su se očuvali, usp. P. Mirković, Bilaj, GZM II, 1890, 155 -·= WM BH1,1893, 467 (starinska cesta — *Kraljevput,* „koji je i sada obilježen starinskim miljokazima koji su udaljeni jedan od drugog po 40 koračaja (!?)". Ph. Ballif, Die Strassen, nema ove ceste. E. Rihter, GZM XVII, 1905, 257 = WM BH X, 1907, 596, ne materijalizira je na terenu. A. Domaszewski, Bull. daim. XXVII, 1904, Suppl. 13, naziva je „japodskim putom" (Bosanski Petrovac—Bihać—Metulum). E. Pašalić 1960, 14—15: tragovi joj nisu otkriveni, u pitanju je put drugog reda (vicinalni).

[4] I. Bojanovski, 1974, 215: lok Brdo, zvan i Ciglana.

[5] U tom je području koncentrirano nekoliko ilirskih gradina, one u selu Lastve, te Velika gradina i Liščijak kod Krnjeuše, V. Ćurćić, Starine iz okolice Bos. Petrovca, GZM XIV, 1902, 240—245.

[6] Miljokazi sa ceste u Bari (na Gorinčanima i u Zdenom dolu), u KapVjuhu, Bravskom Vagancu, Gornjem Bravsku, Donjem Bravsku i na Laništu; rimska utvrda na Gradini u Kolunići; rimski gradevinski materijal i novae u Bosanskom Petrovcu; kasnoantička grobnica na svod u Bukovači (natpis, D. Sergejevski, Spom. 77, str. 11); antička ruševina (?) u selu Janjila (Crkvina Ovčara i Gradac); Gradić kod Kuburića kuća u Janjilima; antički grob u Kolunići na Klisini; rimska utvrda na Žutoj glavici u Reveniku; depo rimskog srebrnog novea u Trnjakovićima kod Revenika; Grad Risovača, rimska utvrda u Smoljani; nadgrobni natpis iz Smoljane; antičko utvrđenje (?) na brdu Samnjak kod Krnjeuše; rimska zgrada u Vodenici; rimski sarkofag u Vrtoču (na Crkvini) itd. Podaci su dijelom uzeti iz literature, a dijelom iz terenskog dnevnika.

[7] Takve su gradine u Kolunići, Bjelajskom Vagancu, Reveniku (Žuta glavica), Suvaji kod Krnjeuše (Samnjak), Vođenici (Gradina na Drenovcu) itd.

[8] Gradina u Kolunići nije obradena u literaturi. Nalazi se na ogoljelom i ispranom terenu koji pada na sve strane, nešto malo sjevernije od crkve u Kolunicu, odmah desno od puta Bosanski Petrovac — Oštrelj. Spominje je pod imenom Gradina, V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 238; trostruki bedem sa rimskom nadgradnjom (v. bilj. 26).

Društvena se organizacija plemenske zajednice dolaskom Rimljana nije bitnije izmijenila. I dalje su nastavili živjeti u okvirima svoje teritorijalne zajednice *{civitas),* dakle pod vodstvom svojih prvaka *(principes,praepositil),* ali pod nadzorom rimskih prefekata, kao i ostala ilirska plemena. Čini se da je centar peregrinske civitas bio oko Kolunića i Revenika (Gradina u Kolunići, Gradić na Žutoj glavici i Kadinjača, oboje u Reveniku)[9]. Koliko nam je poznato, prvi peregrini su rimsko građansko pravo stekli početkom 2. st. (Trajan, Hadrijan)[10], a konaeno za Karakale. Dakle slika manje-više ista kao i u ostalim područjima unutrašnje Dalmacije. Na vrlo skromnom epigrafskom materijalu (od svega šest natpisa) dolaze *Ulpii*[11], *Aelii*[12] i *Aurelii*[13], potvrđeni samo po jednom. Jedan spomenik iz Krnjeuše postavio je svome ocu *Maximus Diti (filius),* dakle peregrin bez civiteta[14]. Sve su to domaći ljudi, ali već na putu romanizacijo (2. st.).

Rimske utjecaje možemo pratiti i na sepulkralnim spomenicima, ali tek posredno preko susjednih Japoda, a ogledaju se u ornamentici: eik-eak ornamenat, koncentrični krugovi, reljefni vijenac (kome središte čini rozeta), razne rozete i biljni ukrasi itd., repertoar analogan onome iz Golubića[15]. U dolini Une su na spomenicima vrlo česti i solarni simboli[16], očito već u dekorativnoj funkciji, po čemu se razlikuju od spomenika sa Glamočkog polja i susjednih krajeva. Ono što spomenike s Petrovačkog polja posebno priblizava sepulkralnoj umjetnosti Pounja jcsu dvostruko zasvođene niše (dvostruka volta), što ih veže za Norik i Panoniju.

Kako smo već pokazali, Petrovačko polje je za Rimljane imalo u prvom redu prometni značaj (raskršće putova za doline Une i Sane). Naseljavanja ovdje i nije bilo. Romanizacija je bila spontana i spora[17]. No, ni u ovoj se konzervativnoj sredini društveni razvitak ne razlikuje mnogo od drugih *civitates* u planinskom zaleđu Dalmacije.

Međutim, ostaje otvorenim pitanje, koja je plemenska civitas zauzimala ovo podrucje, koje je, inače, pripadalo salonitanskom zaleđu i njegovu konventu. U kontekstu našeg izlaganja nastojali smo da identificiramo teritorije pojedinih Pli-

[9] *Gradič* na Žutoj glavici u Reveniku: zidovi u malteru, bunar, V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 238; V. Radimsky, GZM II, 1890, 155, i podaci s terena; *gradina Kadinjača* u Reveniku, V. Ćurčić, ibidem (kratko), na vrlo dominantnom. položaju. Oko 1960. g. ovdje su B. Gavela i B. Raunig otkopali temelje nastambi, koje pripadaju Halštatu C (podatak B. Raunig).

[10] Nije jasno je li to bilo rimsko pravo *(ius Romanum)* ili možda reducirano *(ius Latinum).*

[11] *M(arcus) U(lpius) Rusticus* (CIL III 14973 = C. Patsch, WM BH VIII, 1902, 106, Fig. 42,43; *[Ulpjia Urs[ina]* i njezin mali sin *Ur[si]nus* (CIL III 14974 = WM BH VIII, 1902, 106—107, Fig. 44), oba iz Krnjeuše, na putu Bosanski Petrovac — Bosanska Krupa.

[12] *Ae7\lius U[......... dom]o Ast[uris(T) [A"!]elio infeli(cissimo) [defun]cto ann[orum] [. .]* XXX, D. Sergejevski, Spom. 77, 11, br. 10 sa si., Bukovača (sanduk za pepeo). Čini se da nije u pitanju gentile *Aelius,* nego čitanje *domo Asturis(T).*

[13] *D.M. Aureliis Fortunioni et Felicissim(a)e .... Aurelia Quarta Aurelio [P]rocino carissimo marito Procinus vixiit) an(n)os LXXX,* CIL III 14014 = C. Patsch, WM BH IV, 1896, 256, Fig. 20, Smoljana, sjeverno od Bosanskog Petrovca. Na rubu (profllu) je eik-eak ornamenat i koncentrieni krugovi. Kognomen *Procinus (Proc[lT\inusTj* je *hapax.* Slabo uparana siova naginju na uncijalno pismo. Kasno doba.

[14] D. Sergejevski, Spom. 77, 10, br. 8 sa si., Krnjeuša, stela.

[15] K. Patsch, Natpisi iz Raetinium-Golubića i okolice, GZM VII, 1895, 577—579, si. 5, 6 i 7 = WM BH V, 1897, 230—233, Fig. 107—109. O solarnim i lunarnim simbolima i simbolima vatre usp. A. Stipčević, Kultni simboli kod Ilira, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LIV, CBI, knj. 10 Sarajevo 1981, 16—18. i 167—168.

[16] A. Stipčević, nav. dj,, posebno 168.

[17] To najbolje ilustrira iskvarenost jezika na natpisima iz Smoljane (K. Patsch, mj. nav. u bilj. 13 = GZM VI, 1894, 352), Bravskog (D. Sergejevski, v. bilj. 14) i Gornjeg Ribnika kod Ključa (D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 92—93, br. 19, T. I, 3, iz 4. st.).

nijevih *civitates.* Od svih plemena iz salonitanskog konventa preostali su još samo Deuri, malo pleme, ali veliki naučni problem. Jesu li Deuri živjeli na Petrovačkom polju ili možda neko drugo manje pleme koje nam ne spominju izvori?

Plinije ubraja Deure medu *civitates* salonitanskog konventa: *viribus descriptis in decurias CCCXXXXII Delmatae, XXII Deuri, CCXXVIII1 Ditiones, CCLXVIIII Maezei, LU Sardeates* (1ÎI 142). Plinijeva je lista nastala u ranocarsko doba, no za nas je neprilika što Plinije svoje civitates ne nabraja po teritorijalnom principu, nego abecednim redom. Podaci su očito autentični, uzeti iz nekog državnog popisa (liste), ali, kada je riječ o lokalizaciji, Deura, ali ; drugih, oni nam ne govore ništa drugo nego da ih valja tražiti negdje izmedu nabrojanih zajednica iz salonitanskog konventa. Jedini siguran podatak iz Plinijeva popisa je da su Deuri bili najmanje pleme u konventu sa svega 22 dekurije (izmedu 4 000 i 5 000 duša), dakle oko 15 puta manje od Delmata, a oko deset puta (manje) od Mezeja. Iz toga zaključujemo da su držali neku manju zatvorenu geografsku oblast, kakve su bile, na primjer, Petrovačko polje, Kupreška visoravan i neke druge.

U ovom nam pitanju ne pomažu ni podaci drugog pisca iz carskog doba Ptolemeja, čija topografija i etnografija Dalmacije trpe od brojnih nedosljednosti, kako se to vidi upravo iz njegovih podataka o plemenu *Derrioi,* za koje se u nauci smatra da su identični s Plinijevim Deurima[18]. Nabrajajući, naime, plemena u Dalmaciji, Ptolemej ih navodi ovim redom: (na zapadnoj strani) *Iapydes, Maizaioi, zatim Derriopes*[ls] *i Derrioi, a iznadDerriopa Dindarioi, nadnjima Ditiones, a iznadDerija {Derrioi) Keraunoi*[20]*,* a dalje nabraja „u Dalmaciji su Daoursoi (Daorsi), a ispod njih Melkomenoi i Ouardaioi, a nad njima Narensioi i Sardiotai i opet ispod njih Sikoulotai, i Dokleatai, i Piroustai te Skirtones prema Makedoniji", gdje nas već, na primjer, položaj Dindara i njihov odnos prema Dicionima upozorava na nedosljedan i pobrkan redoslijed plemena. Ni Derrioi, ako ih izjednačimo s Plinijevim Deurima, ne mogu biti iznad Kerauna[21], a i sam je Ptolemej u kontradikciji sam sa sobom. jer je naprijed u navedenom tekstu Derije *(Derrioi)* locirao u blizinu Mezeja: ,,... · Maizaioi, zatim Derriopes i Derrioi . . ." Ove proturječnosti mogu se tumačiti njegovom metodom rada, naime ekscerpiranjem iz raznih starijih (grčkih) i mlađih (rimskih) izvora[22]. Općenito, dakle, uzevši, Ptolemejeve lokacije su u odnosu na podatke Strabona i Plinija manje pouzdane[23].

ß G. Alföldy, Dalmatien, 53. J. J. Wilkes, Dalmatia, 170.

9 Idcntificiraju se s malim dalmatinskim plemenom *Deretina* Plin. Ill 143, iz Naronitanskog konventa, G. Alföldy, 38, 53. i Tab. pregled, koji ih smješta u susjedstvu Deura, ibidem, str. 53.

″° Ptol. II 16,5 ed. O. C u η t z, Die Geographie des Ptolemaeus, Berlin 1923,79(310,1): *Κατάχονσι δε [την έπαρχίαν] (την Λιβουρνίαν} εχόμενοι ■ μέν της Ίστρίας Ίάπυδρες, υπέρ (τούτους/ | [την Λιβουρνίαν δυαμικώτεροι Μαιζαϊοι, είτα Δερριύηες και Δέρριοι και νπέρ* I τους *Δερρίοπας Δίνδαροι, νττερ ους Διτίω* , νες, *υπέρ δε* τους *Δερρίους Κεραύνιοι' εντός \ δε της Δαλματίας Δάούρσιοι, νφ' ους I Μελχομένιοι και Ούαρδέοι, νπο δε , τούτους Ναρήναιοι και Σαρδιάται, και | ετι υπό τούτους Σικονλώται και Δουκ/.εά\ται και Πιροναται και Σκίρτονες , προς τγ\ Μακεδονία. Iapydres* codd. B., C, D., E., G., Pal. 1, 2 = *Iapydes* (var. lect.). Usp. L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, GZM X, 1898, 550—554 (Etno-graflja Dalmacije). Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 37.

21 *Ceraunii* (Keraunioi) su, po Pliniju, živjeli u naronitanskom konventu, a po Ptolemeju, u zaledu Liburnije. G. Alföldy, Dalmatien, 36 dd, 57. d. ih stavlja sjevernije od Scirtona, u albanske Alpe i na gornje tokove Lima i Tare.

22 G. Alföldy, Dalmatien, 37.

23 S Deurima se ponekad identificiraju i *Derbanoi* (App. 111. 28), koji nisu živjeli daleko (?) od Delmata jer su se Oktavijanu 33. g. predali odmah nakon poraza Delmata, C. Patsch, RE V (1903), 237; A. Mayer, Die Sprache, 44 s.v. *Anderva;* G. Alföldy, Dalmatien, 35. d„ bilj. 102 i 103; usp. Derva, Rav. IV, 19 i J. J. Wilkes, Dalmatia, 170. O Derbanima v. i naprijed III Poglavlje.

Inače se i Deuri lociraju na raznim stranama, po G. Alföldy „in Vrbastal, südlich von Jajce" (pri tome se poziva na Patscha RE V, 244, 280), a po J. J. Wilkesu, ,,in the region of Bugojno and Gornji Vakuf"; po A. Mayeru, pak, „in nordwest--Bosniens", jer mu nedostaju uporišta (Anhaltspunkten) za pobliže lociranje[24].

Čini nam se da lokalizacija Deura (Derrioi?) u dolinu Vrbasa nije bas najsretnija. Jer, ako bismo ih locirali oko Bugojna, gdje smo smjestili *municipium Bistuensium,* municipij koji je pokrivao prostrani teritorij (Travničko polje, Donji Vakuf, Bugojno i Gornji Vakuf, eventualno i gornju Ramu), tada bi Deuri, odnosno Derrioi (Ptolemej), u stvari pripadali desitijatskom savezu, koji je bio razbijen u ratu 6. do 9. g. n. e. To bi značilo da su Deuri (Derrioi), u stvari, pripadali naronitanskom a ne salonitanskom konventu, gdje ih navodi pouzdani Plinije. Osim toga, smatramo da bi područje municipija *Bist*. . ., s obzirom na veličinu njihove populacije (tj. Deura) od 22 dekurije (Plinije), bilo za njih preširoko. Sve nam to daje za pravo, da Deure (Derrioi?), mada s velikom rezervom, u duhu teorije o „zatvorenim geografskim cjelinama" lociramo na Petrovačko polje[25]. Očito je bio u pitanju manji teritorij, izdvojen od ostalih, a dobro naseljen, kakvo je Petrovačko polje, što bi, uz to, odgovaralo i brojnosti njihove populacije. Petrovačko je polje uz to izdvojeno i svojim reljefom, što je mogao biti i razlog što se tako mala društvena zajednica očuvala još i u carsko doba, te se razvijala i dalje. Tako bi ujedno Deure vise približili i Mezejima (Ptol. II 16, 5). Na Petrovačkom polju (u širem smislu), po mojoj evidenciji, imaju oko 42 gradinska naselja (utvrdena naselja). Ako, pak, po svakoj gradini, pod uslovom da su sve bile naseljene i u ranom Carstvu, računamo po 200 duša (V. Radimsky, GZM VI, 1894, 303), stanovništvo ove planinske vispoljane brojilo bi oko 8 500 stanovnika. Ili, ako po jednoj dekuriji računamo 150—200 duša (B. Gabričević, VAHD, LV, 1953, 103 dd.), na Petrovačkom polju bi bilo najviše 4 400 duša (Deura?). Međutim, današnja općina Bosanski Petrovac na nešto većem arealu ima čak 18 597 stanovnika (1971. g.). Osim onih gradina koje je na području ondašnjeg kotara Petrovac opisao V. Ćurčić (34 gradine), po mojoj evidenciji, postoje još i gradine u selima: Bara (1), Bunara (1), Cimeše (1), Dobro Selo (3), Krnja Jela (2), Podsrnetica (1), Suvaja (1), Vedro Polje (1) i Vrtoče (3), a ima ih i oko Bravskog[26]. Očito je u pitanju dobro naseljeno podrucje.

21 G. Alföldy, Dalmatien, 101, pozivajući se na Patscha, RE V, 244, 280. što ih, čini mi se, stavlja već izvan salonitanskog konventa. J. J. Wilkes, Dalmatia, 170, usp. i 55, bilj. 33. A. Mayer, Die Sprache, 120. s.v. *Derrioi, Derriopes.*

25 Ako bismo prihvatili ekvaciju *Derriopes* (Ptol.) = *Dereiini* (Plin.), imali bismo valjan razlog da Deure (= Derrioi) tražimo i na Kupreškom polju, a njihove susjede (?) Deretine u dolini Rame, dakle već na području naronitanskog konventa. Međutim, moramo istaći da je Kupreško polje dosta siromašno gradinskim naseljima. Ono se u metalno doba vise doima kao veliko transhumantno ispasište i važan saobraćajni pravac.

26 V. Ćurčić, GZM XIV, 1902, 229—255, na području ondašnjeg kotara Petrovac je opisao ili spomenuo 34 gradine: Bilaj (Bjelaj) (2) 233; Medeno Polje (2) 237; Vođenica (1) 237·. Vranovina (1) 237; Petrovac (1) 238; Bukovača (1) 238; Drinić (2) 238; Revenik (3)238; Rašinovac (3) 238; Janjila (1) 239; Smoljana i Hrsovac (4) 240; Bravski Vaganac (2) 240; Skakavac (2) 240; Lastve (2) 241—243; Krnjeuša (3) 243—245 i Prkosi (1) 248.

XVII

GRAHOVO P OU E U RIMSKO DO BA

(Civitas Ditionum)

U jugozapadnom dijelu Bosne, uz granicu Dalmacije, na Grahovu polju, nalazio se dio plemenskog teritorija Diciona *(Ditiones* Plin. Ill 142, Strabo VII 5, 3, Ptol. II 16, 5), kojima je pripadalo brdo Ulcirus *(mons Ditionum Ulcirus* CIL III 3198 b = 10156 b, Salona), današnja planina Ilica (Uilica), preko koje je vodio značajan put iz doline Krke u dolinu Unca i Sane[1]. Klanac kod Graba (Rastello di Grab) bio je najniži prijevoj (813 m) preko kojeg su Rimljani proveli svoje ceste u unutrašnjost[2].

Staništa Diciona tražena su i u dubini bosanskog teritorija, u dolini Unca i na Petrovačkom polju[3]. Medutim, lociranje Sardeata u dolinu Unca (oko Drvara) traži da se plemenska oblast Diciona proširi na zapad u dolinu gornje Krke i Butišnice, pa do gornje Une[4]. Time bi se ujedno izmirile i dvije naoko kontradiktorne vijesti iz antičke starine: po Strabonu, Dicioni su panonsko pleme zajedno s Breucima i Andizetima (oba u provinciji Panoniji), Pirustima, Desitijatima i Mezejima (Vil 5,3), dok Ptolemej Dicione ubraja u Liburne (II 16,5). Čini mi se da se te dvije naoko suprotne vijesti mogu (lako) izmiriti ako Dicione lociramo na potez gornja Krka i Una (sa centrom oko Knina?)[5], gdje su se (prema gornjoj Zrmanji?) granicili s Liburnima, a na sjeveru i sjeveroistoku s Mezejima[6]. Jer očito je da su i Dicioni, kao i ostala plemena, osim vrhovine (Grahovo) držali i doline (župe), konkretno

[1] *Lokacija Diciona:* A. Bauer, Zur dalmatisch-pannonische Kriege 6—9 η. Chr, AEM XVII, 135—148. Usp. C. Patsch, WM BH X, 1903, 29—60. M. Abramić, VHAD 1926—27, 151. Usp. J. Bojanovski 1974, 203—206.

- Cestu je počeo graditi P. Kornelije Dolabela, carski namjesnik u Dalmaciji. a završena ie za cara Klaudija 47/48. g,, I. Bojanovski 1974, 206—219. Usp. i rad istoga u Godišnjaku CB1 — XXJI/20, 1984, 233—238 (4. Cesta Salona—Siscia via Burnum, odnosno Knin).

[3] G. Alföldy, Dalmatien, 52. i bilj. 95. J. J. Wilkes, Dalmatia, 168. 1. Bojanovski. ŽA. XXV, sv. 1—2, 1975, 269. d. (v. XV pogl., bilj. 11). C. Patsch, RE V, 1913, 1230, s. v. Ditiones A. Jagenteufel, Die Statthalter, 14—16. Ž. Marié, Simpozii „Lika", Split 1975, 39. d. J. Medini, Provincia Liburnija, Diadora, 9, 1980, 385. Usp. C. Patsch, Die Japoden, WM BH VI, 1899, 154. dd. E. Pašalić, 1960, 12. Cf. Ptol. Il 16,5 str. 260, bilj. 20.

[4] G. Alföldy, Dalmatien, 52 locira Dicione sve do linije Kulen Vakuf—Bosanski Petrovac—Ključ (v. i bilj. 36).

[0] U izvorišnom području Krke *{Titiiis)* istraživači traže Ptolemejev polis Curcum *(Kourkoum* Ptol. U 16, 6) u njegovoj Liburniji. Ovaj liburnijski kastei M. Suie, Kourkoum (Ptol. II 16, 6), RFFZ, sv. 6 (1969), 37—43, traži na jednoj od „liburnijskih" gradina u izvorišnom području Krke, a Z. Vinski, Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. g,, VAM III (1971), 52 u samom Kninu, na mjestu kninske srednjovjekovne tvrdave. Usp. M. Zaninović, Kninsko područje u antici, ARR VII, 1974, 308—310. Cfr. i M. Suie, Zadar u starom vijeku, 248.

[6] G. Alfôldy, Dalmatien, 65, bilj. 95, pomišlja da je Ptolemej pobrkao Ditione s Glindiciomrna, u susjedstvu Pirusta. — Dicioni su se (stvarno) negdje kod Grmeča približavali Mezejima.

doline gornje Une i Krke s Butišnicom, zajedno s njihovim planinskim okvirom. Prema tome, Dicioni bi na sjeverozapadu (prema Gračacu i Udbini) granicili s Japodima, prema zapadu (gornja Zrmanja i Krka?) sa Liburnima, a na sjeveru sa Mezejima[7]. Možda bi u kontekstu problema prostiranja Diciona bilo logično govoriti i o dosad (dovoljno) neodredenoj *civitas Pasini* (Plin. III 140), koju neki autori stavljaju oko Plavna, konkretnije sa centrom u Pađene *(Pađene* : *Pasinwri),* sjeverno od Knina, što bi također doprinijelo boljem tumačenju Ptolemeje vijesti[8].

Kao brojčano jako pleme sa 239 dekurija (Plin. III 142), Dicioni su morali imati i odgovarajući teritorij, u smislu kako smo ga naprijed definirali.

Zbog malog broja natpisa, društveno-političku organizaciju Diciona, a isto tako i njihovu duhovnu kulturu, slabo poznajemo. S obzirom na brojnost populacije (između 35 i 40 hiljada duša?)[9], vjerojatno je u rimsko doba i teritorij Diciona bio razdijeljen u dvije ili više peregrinskih općina *(civitates),* kasnije municipija.

Na Grahovu polju, odakle nam je poznato svega šest vrlo fragmentiranih natpisa, antroponimija je domaća, a jedini gentilicij je Aelius:

Aeii[o . . .pa]tri ili *Aeli[ae . . ma]tri{1)* (CIL III 14971)[10];

__ *} P. Ael{ius) Firmus* (GZM 1906, 180, si. 32 = WM BH XI, 138, si. 33);

A]el(io) M[ax]imo . . . (GZM 1906, 180, si. 33 = WM BH XI, 138, si. 34).

Natpisi su nadeni na Mramorskom groblju u Grahovu, pored puta u Livno[11]. Sa istog mjesta potječe i žrtvenik u počast domaćeg božanstva Silvana: *Sijlvano) s{ancto1) Messori* (CIL III 14790), bez imena dedikanta. Inače, Silvanova speeifikacija *Messor* u našim krajevima nije poznata, a ova je vjerojatno nastala pod utjecajem romanizacije *(interpretatio Romano)*[12]. Na nadgrobnom spomeniku sa Gradine u Grahovu (Arežin Brijeg) spominje se i aktivni vojnik *Valen[tinianus1] miles legion[is* //?] *a(d)iutricis,* kome je spomenik postavila supruga *Tat(t)a,* također domaće ime, inače često na jugoistočnom ilirskom području[13].

[7] Dicioni bi sa 239 dekurija (Plin. 111 142) brojili izmedu 35 i 40 hiljada duša, usp. B. Gabričević, VHAD LV, 1953, 109—118. Dekurija: izvorno *decu-viria* Colum. 1 9, 7, cf. Kubier, RE IV, 2, 1901, 2316—18, „odjel od deset ljudi" (?). V. Radimsky, GZM VI, 1894, 303, broj stanovnika Duvanjskog polja odreduje po broju gradina, računajući dvije stotine duša po gradini.

[8] G. Alföldy, Dalmatien, 68, 88, 201. J. J. Wilkes, Dalmatia, 218, 317, imaju lekciju O. Hirschfelda *Pazinatium* CIL III 8783, Kaštel Sućurac: *P. Ael(io) Rastoriano* itd . . . *q{uestori) municipp. Azina[tium],* odnosno *Pazina[tium] Splonistarum Ar(upinorum)* itd. K. Patsch, GZM V, 1893, 705, ima oblik *Azinatium* na osnovu analize W. Kubitschek-a, Azinum, AEM XV, 16, 109. dd. G. Alföldy i J. J. Wilkes, nn. mj,, ovaj municipij, o kojem se malo šta zna, identificiraju s Plinijevom civitas Pasini (III 140). Cfr. F. Bulić, Pazinum, Bull. daim. 1891, 16, 163. Usp. Bull, daim. VIII, 17; XI, 1888, 102. d. i XII, 1889, 177. M. Suie, Zadar, 248.

[9] Vidi bilj. 7.

[10] K. Patsch, Rimska naseobina u Grahovu, GZM XI, 1899, 119—123 = WM BH VII, 1900, 162—166. Natpis br. 2, si. 39 = No. 2, Fig. 150. 1sti, Novi nalazi u Grahovu, GZM XVIII, 1906, 180—181. si. 32 i 33 = WM BH XI, 1909, 138—139.

[11] Sa Mramorskog groblja potječu i ulomci (upotrijebljeni u sekundarnom položaju) ukrašeni biljnim ornamentom (vitica, rozeta i si.), K. Patsch, GZM XI, 1899, 122d. br. 3—5, si. 40 do 43. Na ulomku br. 3, si. 40 sačuvao se i dio natpisa — kognomen *l]ust[us* (?) Na natpisu CIL 1П 14971 prazan prostor ispunjen je motivima uparanih koncentričnih kružnica, nekada solarnim simbolima, a ovdje ukrasima, usp. A. Stipčević, Kultni simboli kod Uira, Pos. izd. ANUBiH, knj. L1V, CB1 knj. 10, Sarajevo 1981, 17. i bilj. 15.

[12] Za Silvanov italski atribut *Messor* (Žetelac, Ernter), usp. W. H. Roscher, Mythologisches Lexicon s. v. *Indigitamenta,* 181. i 204. L. Preller—C. Jordan, Römische Mythologie, II, 225. d. Cf. K. Patsch, GZM XI, 1899, 120—122, si. 38 = WM BH VII, 1900, 132—133, Fig. 149.

[13] D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, 19—20 sa si. Usp. i njegov CIL III B. u. H Grahovo (rukopis). Usp. G. Alföldy, Personennamen, 320, i A. Betz, Untersuchungen, (1938), 43, 71, br. 211.

Čini se da su prvi peregrini civitet dobili od Hadrijana. O kakvom se interventu radilo, ne znamo, ali je moguće da je torn prilikom i *civiias Dicionum* stekla municipalni status, kao što je to bio slučaj i sa njihovim susjedima Salvijatima u zagorskoj Dalmaciji. Na Grahovu se nije sačuvao ni jedan dekurionski, odnosno municipalni natpis koji bi nam to i potvrdio. Svi spomenici pripadaju domorocima, ali već snažno romaniziranim (usporedi kognomina: *Firmus, Justus).* Situacija je. dakle, morala biti slična onoj kod Delmata na Duvanjskom, Glamočkom i Livanjskom polju (s posljednjima su Dicioni i graničili).

Grahovo polje je, kako smo već u početku naglasili, ležalo na cesti što ju je 47. g. sagradio car Klaudije, a koja je iz Burnuma preko Graba (813 m) vodila na Grahovo polje i dalje u dolinu Unca (preko Resanovaca)[14]. Sva su gradinska, ali i rimsko-ilirska naselja bila uglavnom razmještena oko Grahova polja, uske kraške uvale na nadmorskoj visini od oko 800 m, koja je nastala izmedu visokih planina Dinare (1831), Ilice (1654), Vijenca (1650) i drugih. Pristranci strmih planina, kao i samo Polje, davali su dobre uvjete jedino za stočarenje, osnovne grane privređivanja ovdašnjih žitelja do najnovijeg doba. U planinskom dijelu nema tragova starih naselja (gradina) koja su se smjestila po kosama koje dodiruju obod polja (gradine na Kurozebu, u Grahovu, Kesićima i Pećima)[15]. Na Gradini u samom Grahovu (Arežin Brijeg), na kojoj se mogao nalaziti i jedan od važnijih centara Diciona, nađeni su ostaci i rimskih zgrada i grobova[16]. Rimskih gradevinskih ostataka ima i na Gradini u Zavodanima (Tiškovac), vjerojatno i ovdje od neke rimske stražarnice[17].

Jedno veće rimsko naselje razvilo se u Vidovićima pored ceste koja je vodila u dolinu Unca, ali i o njemu imamo maio podataka[18]. Leži na ravnom i otvorenom zemljištu s desne strane puta Grahovo—Drvar, oko 2,5 km sjevernije od Vidovića. Na lokalitetu *Pločevice* (širi areal Rust), na prostoru od oko 800 X 300 metara površine, nalazi se obilje rimskog gradevinskog materijala (opeke, tegule i imbreksi, tubulusi, keramika itd.). Tu se, vjerojatno, nakon teškog uspona iz doline Butišnice. razvila manja aglomeracija (na oko 2,5 ha) funkcionalno povezana za put, što bi mogli potvrdivati i nalazi troske iz kovačnica, koje su radile za potrebe putnika. Na južnom obodu naselja nalazilo se jako vrelo Begovac, što je u ovom kraškom i bezvodnom podrucju osiguravalo život naselja. God. 1973. otkopane su u ovom naselju dvije zgrade, naslonjene jedna na drugu (debljina zidova 0,50 m), od kojih je sjeverna zapremala površinu od 18 χ 10, a južna 17 χ 13 koraka[19]. U staro doba

14 IzPećii Resanovaca poznati su miljokazi s ove ceste, I. Bojanovski 1974, 212, br. 1 = D. Sergejevski, Sporn. 77,26, br. 41 i br. 2=Ph. Ballif—C. Patsch, Strassen, br. 18 s natpisom cara Klaudija. Iz Resanovaca potječe i fibula s lukovicama (3—4. st.), a iz Zeba (Resanovci) rimski bodež iz Peçi i fibula sa šarnirom, V. Radimsky, GZM VI, 1894, 437. 436. i 438. — Gradine su opisali V. Curčić, GZM XXI, 1909, 167—169 (Arežino Brdo, Kesići, Grkovci, Zavođani) (ukupno 8 objekata), a V. Radimsky, GZM VI, 1894, 436—440 gradinu Peći. Usp. lsti, GZM V, 1893. 488—492 (Arežin Brijeg, Peći, Maleševci, Grkovci). O tome v. i bilj. 15.

15 Površinske nalaze s ovih gradina objavio je V. Radimsky, Arheološke crtice iz BiH: 19. Nekoliko prethistoričkih i rimskih ostanaka kod Grahova u Livanjskom kotaru, GZM V, 1893, 488—492. i 27. Nekoliko novih nahodaja iz grahovske okolice u livanjskom kotaru, GZM VI, 1894, 436—440. V. bilj. 14.

16 S. Babić, O starim grobovma u okolini Grahova, GZM IV, 1892, 274. V. Radimsky, GZM V, 1893, 488. K. Patsch, GZM XI, 1899, 119.

17 V. Radimsky, GZM V, 1893, 492.

18 V. Radimsky, nav. mj., 489.

19 Objekte je otkopao 1973. novinar Milan Kovačević, autor emisije „Karavan" RTV Beograd. Podatke sam pribilježio 23. V 1974. prilikom obilaska terena.

je oko naselja morala rasti gusta šuma, a danas su njegovi ostaci jako erodirani i zatrpani planinskim nanosom. Za naselje je vezana i legenda o zakopanim zlatnim kočijama. Tu je na Glavičici živio i (neki) car, čije je blago zakopano na Točilima, oko 1,5 km južnije, gdje također ima tragova od rimskih zgrada. Priča se da je blago zakopano i u vrelu Begovac[20].1 za ovo naselje se, inače, smatralo da su to ruševine Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, što ga je F. Bulić tražio na Grahovu polju[21].

Grahovo polje je otvoreno jedino prema Livanjskom polju, s kojim je kroz historiju bilo usko povezano i u političko-upravnom smislu[22]. O tome za antiku nemamo pisanih podataka, pa stoga Grahovo polje i tretiramo kao posebnu etnicku i administrativnu jedinicu, vezanu za ostali teritorij Diciona. Prirodna granica prema Livanjskom polju bila je u Peuljama, uzanom prolazu što ga s juga zatvara Dinara, a sa sjevera Vijenac. Kroz taj tjesnac je Grahovo polje bilo povezano putem s Livanjskim poljem. U Peuljama se često nalazilo i rimskih novaca. Današnji su Grkovci već pripadali municipiju Salvijumu. U Peulje Gornje je, po svoj prilici preko sedla Uništa, izlazio i jedan vicinalni put, koji je Grahovo polje povezivao s dolinom Cetine[23].

20 Zapis iz Terenskog dnevnika.

21 F. Bulić, Dove giaceva Stridone, la patria di S. Girolamo, Festschrift für Otto Benndorf, 280 i Bull. daim. V, 1882, 136—137. Cf. Bull. daim. IV, 68; XX, 107; XXII, 137; XXVII, 78 itd. Usp. i F. Bulić, Stridon, rodno mjesto sv. Jeronima, Sarajevo 1920, 87 = Bull. daim. XL, XL1. XLIJ, Split 1919—1922, 253—330 = Miscellanea Geronimiana, Roma 1920, 253—330. Pregled raznih mišljenja i lokacija dao je E. Imamović, Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, Godišnjak DI BiH XXVIII—XXX, 1977—1979, Sarajevo 1979, 7—19. V. M. Suie, Hijeronim Stridonjanin — gradanin Tarsatike, Rad JAZU, 426, knj. XXIV, 1986, 213—278.

22 O Grahovu u srednjem vijeku usp. V. Klaić, Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna, VHAD, XV, 1928. Usp. F. Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925, 447. Grahovsko polje je inače bogato srednjovjekovnim nekropolama (stećci), što ukazuje na dobru naseljenost područja.

23 *Novcï.* S. Babić, GZM IV, 1892, 275. Nalazi novaca su evidentirani još i u Grahovu (ibidem, 273, 274). Usp. i K. Patsch, GZM XVIII, 1906, 181. — Za put v. I. Bojanovski 1974. 47, 52, 58, 103, 125, 204, 221.

XVIII

MEZEJI I NJIHOVA ZEMLJA

(Civitas Maezeiorum)

Mezeji su bili veće pleme[1], u stvari plemenski savez, sastavljen od vise manjih zajednica. Po snazi populacije, sa svojih CCLXVIIII dekurija (Plin. Ill 142), bili su odmah iza Delmata (CCCXLII dekurije), a za tridesetak dekurija jači od Diciona. Njihova se oblast nalazila u sjevernom dijelu salonitanskog konventa, između sjeverne granice provincije Dalmacije i dinarskog vijenca. Kao mornari i vojnici *(cohors V, VI i VII Delmatarum)* spominju se i na epigrafskim spomenicima, ali nijedna potvrda ne potječe s njihovog etničkog teritorija, pa je i to razlog što im je teže odrediti sjedišta. No, ako pođemo od Strabonove vijesti da su njihovi zapadni susjedi bili Japodi, koji žive na visokoj planini Albion *(Albion oros,* Strab. IV 6,1; *Albia* VII 5,2), današnjoj Velikoj i Maloj Kapeli, a da s one strane planine dopiru do Panona i Dunava *(Ister),* a s ove do Jadranskog mora *(Adrias,* Strab. ibidem), onda teritorij Mezeja, koje Strabon ubraja među panonska plemena, valja tražiti istočno od Japoda, koji su živjeli u današnjoj Lici (od Une na zapad). Mezejima je, dakle, pripadala sjeverozapadna Bosna, a pobliže bi im se sjedišta mogla odrediti od Grmeča do Kozare na sjeveru i Vlašića na jugoistoku[2]. Kroz njihov teritorij tekle su rijeke Sana i Vrbas, djelomično i Una, s njihovim pritokama, a na istoku Vrbanja.

To prostrano područje danas pokriva nekoliko društveno-teritorijalnih zajednica Bosanske Krajine[3]. Sve su to predjelne (prirodne) geografske cjeline, koje otprilike odgovaraju i pojedinim mezejskim *civitates,* a koje su se unutar svog plemenskog saveza razvijale najprije kao rodovske, a u daljem razvitku kao teritorijalne župe. U rimsko doba su dosta kasno prerasle u municipalne ili slične organizme. Ovisno o geografskom položaju, reljefu i prirodnim resursima, pojedini dijelovi mezejskog područja su se nejednako razvijali. U sjeverozapadnom dijelu mezejska zemlja bila je bogata rudnim blagom (željezo, bakar, cink i dr.), što je razvitak toga

[1] *Maezei* Plin. Ill 142. *Maezeius* CIL III 6383, Salona; VIII 9348, 9377, Caesarea Maur. D. VII—VIII, a. 71, Salona. *Maezaeus* WM BH XII, 1912, 133, Hardomilje (Ljubuški). *Maeseius* CIRhen. 1518 = CIL XIII 7581, Aquae Mattiacae. *Mazaioi* Strab. Vll 5, 3, Dio 55, 32.

[2] Strab. VII 5, 3: *ethne d'estin ton Pannonion Breukoi kai Andizetoi kai Ditiones kai Peiroustai kai Mazaoi kai Daisitiatai, hon Baton Hegemon, kai alia asemotera mikra* itd. Grčki tekst v. pogl. XIV bilj. 2. str. 233.

[3] Bosanski Novi, Bosanska Krupa, Prijedor, Sanski Most, Ključ, Šipovo, Jajce, Kotor-Varoš, Mrkonjić-Grad, djelomično i Banja Luka, sa Skender-Vakufom, a svakako i dijelovi Cazina i Velike Kladuše. Danas na tome području živi preko pola milijuna Ijudi.

područja usmjerilo još u predrimsko doba[4]. Izdašna rudišta su se nalazila i u području između Plive i Crne rijeke (Sinjakovo), gdje su u rimsko doba radili rudarski kopovi i talionice, a ta se tradicija održala do danas (Majdan, Mrkonjić-Grad). Upravo je ova metalurška djelatnost utjecala i na formiranje naprednog rimskog municipija u Šipovu na Plivi. U riječnim dolinama i na manjim poljima bilo je i plodne zemlje, dok su planinski predjeli, osim rudom, obilovali šumama i pašnjacima. No, i pored navedenih komparativnih prednosti, stočarstvo sa supsidijarnom zemljoradnjom je i u rimsko doba ostalo osnovno zanimanje stanovništva ovog, inače, prilično ekstenzivno naseljenog područja. Svaka zajednica (župa, *civitas),* uz dio polja u nizinskim predjelima (župa u osnovnom smislu), raspolagala je i pašnjacima i šumama *(conpascua et silvae)* u brdskoplaninskim predjelima (tzv. vrhovina ili planina), slično kao i u srednjem vijeku.

U predrimsko doba cijelo je područje živjelo u rodovskim i teritorijalnim župama, već prema stupnju društvenog razvitka pojedinih krajeva. Njihovi politički i kultni centri nalazili su se na gradinskim naseljima *(castella, oppiddf,* u kojima se odvijao sav društveni i privredni život. Takve centre valja tražiti po dominantnim položajima iznad rijeka i po obodima polja. Pa, iako su nam poznati položaji brojnih gradinskih naselja, ipak teško možemo prodrijeti u strukturu plemenske podjele Mezeja jer nam nedostaju konkretni pisani podaci o tome. Iz antičkih izvora su poznate samo dvije plemenske zajednice, jedna Sapuata *(Sapuates),* a druga Ematina *(Ae?]matini)*[6], ali je i njih vrlo teško lokalizirati. I identifikacije pojedinih naselja što ih spominju rimski itinerari (Itin- Ant, Tab. Peut., Ravenat) samo su manje ili više uspjeli pokušaji pojedinih istraživača.

Izgleda da se društveno-politička organizacija Mezeja nije bitnije izmijenila ni u vrijeme rimske okupacije. U prijelazno vrijeme vojne okupacije Mezeji su sačinjavali jedinstvenu *eivitas* pod nadzorom vojnog prefekta (tu je dužnost obično vršio rimski oficir), pa se smatra da to nije bila juridičkanego vojnička oblast (C. *Patsch,* WM BH VII,61 i bilj. 2). Pod kraj Neronove vladavine kao*praefectus civitatis Maezei[orum .... Daesit]iatium* (nije poznato da li je to bilo uisto vrijeme) spominje se *Marcellus centurio leg. XI Cl. p. f.*[7] Iz njegova *cursus honorum* se vidi da je nešto kasnije postao i *praefectus civitatis Melcom[anorum?],* ilirskog plemena na jugu Dalmacije. Sporove između domaćih, ali i drugc poslove upravnog karaktera, rješavali su plemenski poglavari —*principes,* kod njihovih susjeda Japoda nazivani su *praepositi,* i to po domaćem običajnom pravu *(ius gentium).* Međuplemenske sporove, koji su najčešće izbijali zbog zemlje i pašnjaka, rješavao je arbitražom sudbeni konvent u Saloni na čelu s namjesnikom[8]. Nije poznato da li je u kasnijem

[4] *Sanski Most:* F. Fiala, GZM IX, 1897, 281 ss. *Gornji Rakani,* južno od Bosanskog Novog (istraživanja iz 1980. i dalje E. Mulabdić, AP 27, 1987, 59).

[5] Prema kategorizaciji M. Suie, Approche scientifique et méthodes de recherche des habitats autochtones sur le territoire illyrien, Utvrđena ilirska naselja, Posebna izdanja ANUBiH, knj. XXIV, CBI, knj. 6, Sarajevo 1975, 9—35.

[6] Na terminacijskom natpisu s Vaganca (Janj) u Vaganu, CIL III 9864, a, usp. 10159 · · ■ *inter Sapuates et[Ae]matinos* koji je bio postavljen između 37. i 41. g. n. e. Cf. I. Bojanovski 1974, 114. d., bilj. 355 si. 10. Th. Mommsen u CIL III 9864 a, ima dopunu *Ld\matinos* prema Ravenatu *(Lamatis),* dok F. Bulić dopunjuje *[Ae]matinos* prema Itin. Ant. *(Aemate).*

[7] CIL IX 2564, Bovianum Undecimanorum, Samnium u Italiji. Cf. K. Patsch, Mezeji, GZM X, 1898, 356—364 = WM BH IV, 1896, 54—62.

[8] Jedini terminacijski natpis kod Mezeja je onaj iz Vagana na Janju, sasvim na jugu ojihova teritorija (bilj. 6). Najčešći su s područja Liburna i Delmata, usp. J. J. Wilkes, Boundary stones in Roman Dalmatia, AV XXV (1974), Ljubljana 1976, 257. ss,, gdje su prikupljeni svi dotad objavljeni međašni natpisi.

razvitku, posebno u vrijeme formiranja pojedinih municipija, to jest gradskih zajednica samoupravnog statusa *(communità cittadina,* Pavan, p. 133), bilo i graničnih promjena medu županama, adtribuiranjem teritorija jedne *civitas* drugoj. A do takvih promjena moglo je dolaziti u vezi s formiranjem rudarskih distrikata u sastavu državnog zemljišta *(ager publicus),* odnosno carskog fiska.

Mezeji su, po Strabonu, bili panonsko pleme, kao i njihovi južni i jugoistocni susjedi Dicioni, Pirusti, Desitijati i neka manja i manje značajna plemena (VII 5,3)[9]. Zato, prije nego što nastavimo s izlaganjem mezejske stvarnosti pod rimskom vlasti, bit će potrebno objasniti smisao Strabonovog podatka „panonsko pleme"; valja li tu odrednicu shvatiti samo geografski, odnosno etnografski, ili čak i u „narodnosnom" smislu.

U savremenoj nauci uglavnom se uvriježilo shvaćanje da su Iliri sva plemena koja su živjela u okvirima provincije Dalmacije, pa i ona u Panoniji. Do takvog je shvaćanja došlo, u prvom redu, što se širenjem rimske vlasti u Iliriku od juga na sjever širilo i ilirsko etničko ime. Tek u novije vrijeme su se pojavila shvaćanja koja pokušavaju razbiti takvo ni'šljenje. Tako je Z. Marié, na osnovu detaljne analize arheološkog materijala iz posljednjeg milenija stars ere, ukazao i na neke izrazite kulturne specifičnosti tzv. sjevernog područja današnje Bosne[10]. Oslanjajući se pri tome i na rezultate do kojih su u torn pitanju došli i neki drugi savremeni istraživači, arheolozi V. Milojčić i G. Alföldy i paleolingvisti H. Krahe i R. Katičić[11], Marié je ukazao ne samo na specifičnosti arheološkog materijala nego i na neke elemente duhovne kulture, kao što su vjerovanja i jezik.

Ukratko, arheološki materijal kasnobronzanog i željeznog doba, pa sve do rimske okupacije, s nekih nalazišta sjeverne i sjeverozapadne Bosne, pretežno gradinskih, kao što su Vis kod Dervente, Zecovi kod Prijedora, pećina Hrustovača na Sani, Donja Dolina na Savi i druga, ima svoj specifičan arheološki faciès, u osnovi kojeg leži kultura žarnih polja (dalje KŽP), porijeklom iz sjeverozapadne Panonije. Ovaj prodor elemenata KŽP dopro je duboko na jug, sve do dinarskih planina, ali i preko njih. Ti se elementi manifestiraju ne samo u keramičkoj proizvodnji — napose u ornamentici i u bogatstvu oblika — nego i u nekim pojavama obrade metalnih proizvoda, na primjer facetiranje kopalja. Razlike između sjevernog i južnog (ilirskog) kompleksa manifestiraju se i u sferi duhovne kulture, u načinu sahranjivanja — na sjeveru ravni grobovi i spaljivanje pokojnika te njihovo sahranjivanje u urnama, a na jugu — inhumacija i sahranjivanje u tumule; na sjeveru kult vodenih ptica (patke, guske, labudovi), a na jugu kult zmije[12] i nekih kopnenih ptica.

U brončano i željezno doba čitav razvitak sjevernog kompleksa počiva η a elementima KŽP, s tim što se po svojim specifičnim karakteristikama izdvaja japodski i japodizirani krug na velikom koljenu Une kod Bihaéa[13]. Tek ce rimsko razgraničenje Dalmacije i Panonije ovaj jedinstveni sjeverni kompleks podijeliti na veéi — južni, koji je pripao Dalmaciji, i manji — sjeverni, Panoniji.

9 Strab. VU 5, 3, usp. G. Alföldy, Dalmatien, 35.

10 Z. Marié, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 5—82, posebno 53. i 54, te 58—62 (Etnički problem).

11 Ibidem, 58. d. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, pogl. II, t. 4: *Die pannonischen Stämme in Norddalmatien,* 50. d. Slično mišljenje na osnovu vijesti Apijana i Strabona zastupa i J. J. Wilkes, Dalmatia, 167—171 *(Pannonian Peoples in Northern Dalmatid).*

12 O kultnim simbolima *barske ptice* (ptice selice) i *zmije* usp. A. Stipčević, Kultni simboli kod Ilira, Posebna izdanja ANUBiH, knj. LIV, CBI, knj. 10, Sarajevo 1981, 23—29, karta 3, i 47—59, karta 4.

13 Z. Marié, n. dj., 68—71. Usp. i njegov rad Istočna granica Japoda, Znanstveni skup, Otočac, 21—23. IX 1974, Lika, sv. 1, 39—43. Usp. od istog autora i članak u časopisu „Odjek", Sarajevo 1965, br. 13, god. XVIII, 4. od 1. VII 1965. g. („Panoni zaboravljeni narod").

U prilog ovoj panonskoj komponenti (specifičnosti) u sjevernoj Bosni govorile bi i neke vijesti antičkih pisaca, kao što su Strabon (VII 5,3), pa Apijan (Illyr. 1 i 14), Velej Paterkul (II 96, 2—3), Dion Kasije (XLIX, 36)[14] i neki drugi. Medutim, kada je riječ o starim piscima, sve su to prilično neodređeni i uopćeni, često i usputni podaci koji ne pružaju konkretan i cjelovit odgovor na pitanje o samobitnosti Panona i panoniziranog područja sjeverne Bosne[15].

Kada se raspravlja o tako davnim populacijama čiji nam identitet nije dovoljno potvrden pisanim izvorima, postavlja se i metodološki problem: mois li (i mora li) na nivou tadašnjeg društvenog razvitka kulturno jedinstvo (uvijek) značiti i etničko jedinstvo i samobitnost, kulturnu i narodnosnu. Napokon, s gledišta istraživanja, napose antičkih, veliki nedostatak predstavlja, konkretno i u ovom slučaju, siromaštvo antroponomastičkog i toponomastičkog materijala, a i onaj mali dio koji nam je poznat čvrsto se oslanja na onomastički materijal s područja Delmata.

Stoga bismo Strabonov podatak o panonskoj pripadnosti Mezeja radije tumačili ne isključivo u etničkom nego i u geografskom smislu. U Strabonovu se, naime, podatku nazire i izvjesna podudarnost s gotovo savremenim Plinijevim podatkom *„quae pars* (se. Illyrici) *ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supra dictum, ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio* (III 157). Dakle, sve što se nalazi sjeverno od Dinarida i što „gleda" prema Dunavu pripada Panoniji, dakako u geografskom smislu[16]. Da su na tako širokom području postojale plemenske pa i kulturne razlike (ornamentika, vjera itd.), sasvim je sigurno. Sasvim je sigurno da je postojala i svijest o pripadnosti plemenu (narodu), što potvrđuju i natpisi, ali o nekoj višoj i široj svijesti, teško je govoriti. Slične razlike od kraja do kraja postoje i danas.

Mezeji se prvi put spominju 6. do 9. g. n. e., u vrijeme velikog panonsko-dalmatinskog ustanka. Godine 7. ih je pobijedio, a zemlju im opustošio (poharao) Augustov neéak Germanik (Dio LV 32)[17]. Koliko se zna iz izvora, prvi je Mezeje počeo novačiti car Klaudije, i to u ravensku flotu[18]. Uskoro su ih počeli regrutirati i u dalmatinske augzilijarne jedinice *(coh. V Delmatarum* u Germaniji, a *coh. VI* i *VII Delmatarum* u Mauretaniji). Veéina je tin vojnika jamačno pomrla daleko od mezejske zemlje, a ako se poneki i povratio u domovinu, bio je dugotrajnom službom u vojsci romaniziran. Tako je, na primjer, veliki uspjeh postigao Plator, sin Venetov, Mezejac *(Maezeius)* koji je 71. g. otpušten iz mornarice kao cen-

14 Govoreéi o Panonima, Dio između ostalog kaže: stanuju blizu Dalmacije na rijeci Ister (Dunav), te s jedne strane graniče s Norikom, a s druge s evropskom Misijom (Moesia). Nemaju dobre zemlje niti ugodnu klimu . . . ječam i proso su im i hrana i pice. To, kaže, zna iz vlastita iskustva, jer im je bio namjesnik u Gornjoj Panoniji, tako da je o njihovim prilikama vrlo dobro obaviješten (XLIX 36).

15 Konkretnije podatke pružaju navodi Apijana, a posebno Strabona, ali se i oni, čini se, vise odnose na etnografske i kulturne prilike, a ne pružaju čvršću osnovu da se govori o samobitnosti u narodnosnom smislu.

16 Dinaridi su dugo bili i ostali granicom dviju kulturnih sfera, a prevladala ih je tek tehnika novijeg doba.

17 E. Pašalić, Sabrano djelo, Sarajevo 1975, 386.

18 A. Jünemann, De legione Romanorum I adiutrice, Leipziger Studien, 16, 1894, 26. d,, na osnovu natpisa u kojima se navodi zavičaj vojnika, izračunao je da je u *classis praetoria Ravennas* služilo 39% Dalmatinaca i 10,9% Panonaca, dakle oko polovice čitavog ljudstva, v. M. Zaninovié, 1967, 74, bilj. 203. Za pitanje da H je i Salona bila baza flotilje usp. C. Patsch, WM BH V, 1896, 58, bilj. 4.

turion[19], nakon aktivne službe od 26 ili vise godina. Civitet je dobio od cara Vespazijana (tek) nakon otpusta iz vojske, za sebe i za svoju obitelj[20]. Ovo svakako nije bio i jedini osamljeni slučaj uspjeha jednog Mezeja u rimskoj vojnoj službi, ali nam je kao takav jedini zabilježen.

Sve do kraja 1. st. Mezeji su ostali peregrini sa službom u pomoćnim kohortama i u ravenskoj floti *(classis praetoria Ravennas),* što se vidi i po etniku *Maezeus* na njihovim spomenicima, ponekad i s formulom *natione Maeseus.* Iz činjenice da ih još u 2. st. Ptolemej navodi kao plemc u Dalmaciji (II16, 5), Patsch je pretpostavljao da su (možda) još i početkom 3. st. bili, bar većinom, peregrini[21]. Savremeni autori ipak dozvoljavaju da je možda već Hadrijan ovdje osnovao poneki grad municipalnog statusa[22].

Procès romanizacije se najbolje odražava u antroponimiji domaćeg stanovništva. Prvi Mezeji s civitetom se javljaju u vrijeme cara Hadrijana. U Hadrijanovo vrijeme počeli su služiti i u augzilijarnim jedinicama u domovini, kao, na primjer, *Dassius Bastarni f. domo Maezaeus, miles coh. I Belg{arum)* na Humcu[23]. Sva je prilika da je s Hadrijanovom politikom davanja građanskih prava nastavio i Marko Aurelije, ali čini se da je najveći dio stanovništva ta prava stekao tek dekretom iz 212. g. Većina domorodaca imala je peregrinski status još u drugoj polovici 2. st., a o njihovoj konzervativnosti i održavanju domaćih običaja najbolje govore antroponimi — *Carvus, Daetor, Das{s)ius, Dazas, Liccaius, Plator, Scemis, Venetus,* eventualno i *Bastarnus*[21], sve imena poznata i kod Delmata, ali i kod Panonaca[25]. Dodavanje etnika *Maeseius* (pisano i *Maezeus)* uz ime vojnika također potvrđuje da je u njihovoj zemlji još uvijek bilo župa ili gradova bez municipalnog ranga.

Raziog što slabije poznajemo prilike kod Mezeja je mali broj natpisa na nadgrobnim i votivnim spomenicima domaćih ljudi[26]. Oni su zbilja rijetki, pa, ako su s vremenom i Mezeji prihvatili rimske običaje, onda se pomanjkanje natpisa

[19] C. Patsch, ibidem, 57—58, bilj. 3.

[20] CIL III D. VII—VIII = Hermes XXV, S. 42, 210. od 5. aprila 71. g. Salona: *Imp. Caesar Vespasianus Aug........... veteranis, qui militaverunt in classe Ravennate sub Sex. Lucilio Basso, qui sena et viginti stipendia aut plura meruerunt et sunt deducti in Pannoniam, quorum nomina subscripta sunt, ipsis Hberis posterisque eorum civitatem dédit et connubium. . . . Platori Veneti f., centurioni, Maeseio.* — Plator je bio naseljen *(deductus)* u Sisciji ili Sirmiumu, ali se vratio u rodni kraj.

[21] Mezeji su još pod kraj 1. st. činili „komunu bez gradskog reda" *(„der städtischen Ordnung entbehrende Commune'"),* jer se njihova zavičajnost (porijeklo), označava etnikonom *Maezeius* (jedan put i s eksponentom *natione),* kako to pokazuju i primjeri iz Brambacha i Cezareje u Mauretaniji, cf. R. Cagnat, L'armée romaine d'Afrique, 301, K. Patsch, GZM 1899, Maezeji, 359, 364 = WM BH, VII, 1900, 56, 61. Po Ptolemeju su još u 1. i u pol 2. st. bili *civitas* peregrins kog ranga. Kasnije se vise i ne spominju. Sličnu smo situaciju vidjeli kod Desitijata. Ni *Dasius Bastarni f. domo Maezaeus* nema civitateta iako natpis potječe iz 2. st. (v. dalje u tekstu bilj. 23).

[22] G. Alföldy, Dalmatien, 156 d. J. J. Wilkes, Dalmatia, 273. Cf. A. Pavan, Ricerche, 133. d.

[23] K. Patsch, GZM XXII, 1910, 178—181, br. 2. si. 2 = WM BH, XII, 1912, 133. d., Fig. 61, Humac (Ljubuški).

[24] Po Patschu, *Bastarnus* je ime etnonimskog karaktera, a potječe öd germanskog plemena Bastarna na ušću Dunava (2. st.), GZM 1910,180 d. = WMBH XII, 133. d. Imenska forma *Dasius Bastarni f.,* vojnika rodom Mezeja, potpuno odgovara srednjodalmatinskom imenskom podrucju. Ime Bastarnus je potvrdeno samo jednom.

[25] Da su srednjodalmatska i panonska antroponimija dosta srodne, pokazao je R. Katiciê Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, posebno u poglavlju 3. Das pannonische Namengebiet, Godišnjak CBI knj. 111/1, 1965, 69—76. Usp. i G. Alföldy, Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatia, Beiträge zur Namenforschung 15, 1964, 55—104, posebno 92. ss.

[26] Sa cijelog područja koje ovdje tretiramo kao mezejsko poznato je nešto oko 40 cjelovitih i fragmentiranih natpisa.

ne može objašnjavati samo njihovim propadanjem. Raziog tome prije će biti slaba pismenost, a uz to (možda) i pomanjkanje kvalitetnijeg kamena u kraju u kojem je prevladavala lagana (drvena) arhitektura. No, glavni će raziog ipak biti njihovo sporo uključivanje u tokove romanizacije. Stoga ovdje vrlo rijetko nalazimo i carske gentilicije — *Ulpius, Aelius* i *Aurelius,* ali ni njihovi nosioci najčešće nisu domoroci nego stranci[27].

Mezejska muška antroponimija poznata je uglavnom s vojničkih natpisa 1. i 2. st.:

1. *Dassius Daetoris fil. Maeseius, mil. coh. V Delmatarum, an. XXXV, sti. XVI, h. s. e.,* CIL XIII 7581, Aquae Mattiacae, Germania.

2. *Dazas Sceni f. Ma[eze]ius, eques coh. VI Delmatarum turma Licconis, annorum XXVII, stipendiorum X,* CIL VIII 9377, Caesarea, Mauretania.

3. *Liccaius Carvi f. natione Maezeius, eques coh. VII Delmatarum, vixit annis XXX,* CIL VIII 9384, Caesarea, Mauretania[28].

4. *Platori Veneti f., centurioni, Maezeio vet. . . in classe Ravennate,* CIL III D. VII = VIII, 2 od 5. IV 71. g., Salona[29].

5. *[Das]ius Bastarni [f. do\mo Maezaeus [mile]s coh. I Belgarum (centuria) [Rest]ituti siginifef), annor.* [. . .] *s tip. XV t. f. i. Curav[it] Valerius Maxi[min\us heres,* GZM 1910, 180 = WMBH XII, 1912, 133, Fig. 61, Humac, 2. st. Dasius još nema civiteta, iako natpis vjerojatno prelazi u drugu polovicu 2. st.

Izuzev Piatora, sina Venetova, koji je 71. g. bio otpušten iz flöte i torn prilikom od cara Vespazijana dobio gradansko pravo[30], vjerojatno kao jedan od prvih Mezeja, ostala cetiri Mezej(c)a su umrli kao peregrini, pa i *Dasius Bastarni f. domo Maezaeus miles coh. I Belgarum* već negdje oko 173. g.

Kako je već rečeno, i carski su gentiliciji na potencijalnom teritoriju Mezeja vrlo rijetki:

Ulpii

Blagaj, Bosanski Novi: *Ulp(io) Nonntioni . . . Campanius Marcianus v. s. et. Iul(iae) Marcianae*[31].

Cikote, Prijedor: *Ulp(ia) Matera* itd.[32]

[27] Tako, na primjer, *Ulp(ia) Matera an. XXXV Ael(ius) Quartu(s) uxori fecit,* Cikote, Prijedor, D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, 1957, 119, br. 9, sl. 3. Oboje su, čini se, keltskog porijekla, najvjerojatnije vezani za ferarije. Ostale primjere vidjeti dalje u tekstu.

[28] CIL VIII 9384 (Cherchel = Caesarea). Cf. K. Patsch, GZM X, 1898, 359 = WM BH VII, 1900, 56. Iz Cherchela je i natpis DESSAU, 2577: *Licaius Iauletis f. miles c. VIIDelmatarum, turma Anni, annorum XXVII, stipendier. XI, h. s. e. Heres ex testamento fecit,* također iz Dalmacije moguće i Mezej, ali vjerojatnije je da nije.

[29] O Platoru opširnije K. Patsch, GZM X, 1898, 359. d. = WM BH VII, 1930, 57. d.

[30] Bilj. 20 i 29.

[31] D. Sergejevski, GZM LI1939,12, br.2,sl. 3. Natpisjedopunjenirevidiran, G. Alföldy, Personennamen, s. v. Također stranci, vjerojatno Italici.

[33] Bilj. 27.

Aelii

Donja Pecka, Mrkonjić-Grad: *Ael(ii) Nepos et Dasas Arbonis patri. . .,* CIL III 13984[33]. Ime Dasas, Dazas i izvedenice bili su vrlo obljubljeni kod Mezeja, ali i kod Delmata i Panona[34].

Bjelajce, Mrkonjić-Grad: *P(ubliae) Aeliae Tertullae . . . Ael(ius) [Max]imus et Cas(s)ia Maxima* (CIL III 13238)[35].

Cikote, Prijedor: *Ael(ius) Quartu(s),* suprug *Ulpiae Materae* (v. Ulpii)[36].

Čokori, Banja Luka: *P. Ael(io) Epicati ed {. . . . ?] ano d{efi,ncto) an {riorum) LXV, P. Ael(ius?) . . .*.(?) (cf. pogl. XX, bilj. 109).

S obzirom na prostranstvo teritorija, *Aelii* su kod Mezeja bili doista rijetki.[37]

Aurelii

Carevac (Pecka), Mrkonjić-Grad: *Memori[ae def. . .] Aur(elius)* (CIL III 14970).

Cikote, Prijedor: *Tatoniae Proculae... M. Aur(elius) Sums, vet(eramis) leg(ionis) X g(eminae) ex b(ene)f(iciario) et M(arci duo) Aureli Optatus et Firmianus matr{i) infelicissimae et libert(i) Aur(elii) Baosus et Sumpa et Zipandus et Quintus et Caroni Hbert{o) o(bito)* . . .[38]

Upravo iznenađuje tako mali broj carskih gentilicija *Awelius.* Njih bi moralo biti daleko vise, jer su tada svi (preostali) peregrini stekli civitet. Vjerojatno je to zato što su na ovim prostorima nadgrobne spomenike s podacima o umrlim postavljali samo imućniji i potpuno romanizirani domoroci.

Kod Mezeja imamo zanimljivu pojavu da nam se sačuvao razmjerno veliki broj spomenika (nadgrobnih, počasnih i volivnih) koje su postavili stranci, inače brojčano daleko slabiji. Takvi natpisi dolaze iz rudarskih pogona *(officinae ferrariae)* na Japri, Sani i Plivi. Takvi su na Sani i Japri *Callimorphus vil(icus), Verecundus procurator), M. Aur(elius) Flavus s(acerdos) l(ovis) [o(ptimi)] m{aximi) D(olicheni)* i drugi, a iz Šipova *Sex(tus) lul(ius) Gracilis* i *L. Publicius Telespho[r]u[s].* Boravak stranaca *in finibus Maezeis* potvrđuje i jedan stihovani natpis iz Salone.[39] Stranci su obično boravili kao trgovci i prodavači po rudarskim (a i drugim mjestima), obično u kanabama *(canabae)* uz logore ili utvrde, odnosno talionice.

---

33 K. Patsch, GZM VI, 1894, 766, si. 2 = D. Sergejevski, GZM, n. s. VI 1951, str. 310.

34 Usp. G. Alföldy, Personennamen, Cognomina, s. v. *Dasas, Dazas, Dases, Dasius, Dassius.* D. Rendić-Miočević, Onomastique illyrienne de la Dalmatie ancienne, Atti e Memorie del VII Congresso intern, di Scienze Onomastiche, ILI, Firenze—Pisa 1961, p. 274. lsti, GZM 1951,49 dd.

35 C. Patsch, AEM XVI, 86. Ć. Truhelka, WM BH I, 1893, 280. = *Cassia* je u ranije doba izrazito italičko ime.

36 D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, 1957, 119; v. bilj. 27 (gore).

37 Moždaseradi o rijetkim potomcima vojnika koji sugrađansko pravo dobili od Hadrijana(?)

38 D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, 1957, 117—118, br. 8, T. Ill, 5. Revizija: A. i J. Šašel, ILJug. I br. 163: *et M{arci duo) Aureli Optatus et Firmianus . . .; et Caroni libert(o) o(bito),* umjesto *et Cam niatione) i(talici) libert(i) q(ui et)* kod Sergejevskog. Jedan *A]urel(ius* ili — *id) Mar cel* . . .?dolazii na fragmentarnom natpisu iz Jajca, D. Sergejevski, GZM n. s. VI, 1951, 305, br. 10, si. 8.

39 Vjerojatno se radi o trgovcima u kanabama uz *officinae* i utvrde. U konkretnom slučaju majka *Coelia Pieris* postavlja *titulus* sinu i mužu, koji se nazivaju sin *L. Trebius L. f. Exoratus ann. XII,* a otac *L. Trebius Veteri* (možda *veteranusl)* (2. st.). Epitaf je postavila *matercula nato erepto a fato finibus Maezeis* (CIL III 6383, Salona). Radi se o Italicima. Usp. F. Bücheier, Carmina Latinaepigraphica 1147 = K. Patsch, GZM X, 1898,361—362 = WM BH VII, 1900, 59. D. Re η di ć-M i o č e vi ć Carmina epigraphica, Split, 1987, 154 d.

U nedostatku pisanih izvora često smo upućeni i na analogije sa susjednih područja. To će naročito važiti kada je u pitanju duhovna kultura domaćeg stanovništva i njihovi društveni odnosi. Stare religiozne predodžbe, institucije i kultovi trajali su, svakako, i u rimsko doba, ali su nam arheološki slabije poznati. Sačuvalo se svega nekoliko reljefnih prikaza Silvana i njegovih pratilaca *(Silvanae* i *nymphae).* Svi ti reljefi potječu negdje iz 3. st., o čemu ćemo govoriti i prilikom prikaza pojedinih *civitates.* U ovom rudarskom području ipak su najčešćs posvete božanstvima rimskog panteona na čelu s Jupitrom, ali se javljaju i orijentalni kultovi, među kojima Mitra, Jupiter Dolihenski sa svojim akolitima Kastorima, pa Nemesis Pia i vjerojatno Magna Mater, posljednja kao inkarnacija Majke zemlje *(Terra Mater)* Njihov kult su ovamo donijeli faktori iz ljevaonica *(ferrariae).* Tako su na Zecovima kod Prijedora, u dvorištu utvrde koja pripada nešto kasnijem vremenu (4. st.), otkriveni ostaci metroačkog kultnog objekta za taurobolijske žrtve čišćenja[40]. Iz Šipova potječe jedan skulpturalni ulomak u visokom reljefu, koji također prikazuje žrtvu: žrtvenu životinju (bika) vodi *camillus,* dok *victimarius* čeka sa sjekirom u ruci (GZM 1930, 157, T. VI). Možda bi se i ovaj spomenik mogao dovesti u vezu s taurobolijskim duhovnim čišćenjem. Mi ćemo se i na vjerske prilike, inače vrlo značajne za poznavanje stupnja romanizacije, detaljnije osvrnuti u prikazu pojedinih područja mezejske zemlje.

Boljem upoznavanju mezejskog područja u rimsko doba doprinijeli su i relativno bogati arheološki nalazi i njihovi podaci u dolinama Plive i Sane i njihovih pritoka, a nešto siromašniji oko Bosanske Krupe i Kotor-Varoši, dakle na periferijskim dijelovima mezejske zemlje. To su najvećim dijelom povremeni i slučajni nalazi, jer izuzev Ljusine, Japre, Rujiške i Rakana, većih iskopavanja nije ni bilo.

1. *Rudarsko područje na Japri*

U dolini Japre kod Bosanskog Novog radile su velike talionice željeza, a manje i u dolinama Japrice i Vojskove — kod Male Rujiške i u Rakanskim Baricama[1]. Području rudarsko-metalurškog distrikta Japre jednim su dijelom pripadali i rudnici željezne rude *(ferrifodinae)* oko Ljubije[2]. Manjih je rudnika bilo i na drugim mjestima, tako, na primjer, i u dolini Strigove.

Željezna ruda se vadila i prerađivala još u predrimsko doba[3], ali zlatni vijek rudarske i metalurgijske djelatnosti pada u vrijeme ranog i srednjeg Carstva. Sva

---

40 A. Benac, Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, GZM (A), n. s. XXIV, 1969,115—130 + T. I—III. Usp. J. Medini, Ein Taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi, AI XX—XXI, Beograd 1980—81, 96—102, sa si. (rekonstrukcija kultnog objekta na Zecovima). Ovaj kultni objekat pripada 4. st. U prvoj fazi je, po Mediniju, služio za prinošenje žrtava božici *Magna Mater,* dok je u drugoj fazi donji dio bio zatrpan.

1 *Rakani:* Ć. Truhelka, Clandate, GZM II, 1890, 96. *M. Rujiška:* V. Skarić, Rom. Ansiedlung im Mala Rujiška, GZM XL, 1928, 99. *Blagaj i Maslovare:* Đ. Basler, Japra, GZM 1975—76, 121—171, T. I—XX.

2 D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 92—102.

3 Arheološki bi to potvrđivala i tzv. ljubičasta troska (bar dijelom), koja je nadena u najstarijim slojevima sa Majdaništa u Maslovarama i Crkvine u Blagaju, cf. Đ. Basler, Japra, 158, 162, uz objekte I, II, III, IV, V, VI, VIII i XIV. Isti, Nalaz novca iz predrimskog doba u Japri, GZM(A),n.s.XXVI—XXVII, 1972-1973, 261-269. Usp. F. Fiala, Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, GZM VIII, 1896, 19. i IX, 1897, 281 = WM BH VI, 1899, 122. V. Ćurčić, Prilozi poznavanju predhistorijskog rudarstva i talioničarstva bronzanog doba u BiH, GZM XX, 1908, 86. Isti, Gradina na vrelu Rame, GZM XII, 1900, 99. B. Čović, Velika gradina u Varvari, I, GZM (A), n. s. XXXII, 1977, 5—175, i Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u BiH —· stanje i problemi istraživanja, Godišnjak CBI, knj. XXII/20, 1984, 111—144, s kartom prethistorijskih livnica.

naselja u dolinama Japre, Japrice i Vojskove; u Blagaju, Maslovarama, Ćelama, Agićima Gornjim, Maloj Rujiškoj, Rakanima i neka druga vezana su za rudarsku djelatnost (talioničke manufakture)[4]. Ono što posebno valja naglasiti to je da talionička djelatnost na Japri, i općenito na Sani i Uni, ni je bila samo lokalnog značaja nego i od većeg značenja za Carstvo. Rudnici na Sani i Japri bili su srazmjerno blizu panonskog Limesa i zato značajni zbog opskrbe tvornica oružja *{fabricae in Illyrico,* Not. dign. occ. IX 16—22) željeznim livom[5]. Najveći talionički pogon *{officina ferraria)* radio je u Blagaj-Japri i Maslovarama, gdje se bilo razvilo i veće naselje. Na žalost, na rijetkim natpisima sačuvala su se samo imena doseljenika. Grka i orijentalaca, Italika i drugih koji su kao stručnjaci djelovali u lerarijama. Takvi su bili *miserabilis Heliodorus* (CIL 8376, a = 13242, Rakanjske Barice), *Philocyrus libertus* (?) (CIL 14972, Agići Gornji), pa *Callimorphus Augusti nostri verna* (GZM 1975/76, 146, Blagaj), obojica faktori u ferarijama[6].

Stranac je bio i *M. Aurelius Flavus,* orijentalac, svećenik dolihenskog kulta na Japri (Maslovare), koji je postavio zavjetni žrtvenik Jupitru Dolihenskom i Kastorima *(Castores),* orijentalnim božanstvima[7]. Minucioznu ikonografsku i epigrafsku analizu spomenika iz Maslovara, jedinog u provinciji Dalmaciji s reljefom na kojem je prikazana dolihenska teologija, dao je J. Medini, koji je u centralnom ikonografskom prikazu (dva lika bez nogu) prepoznao ne Jupitra Dolihenskog (lik lijevo) i Kasija, odnosno Kastora (lik desno), kako su ih interpretirali raniji izdavači. nego likove dvaju Kastora, Dolihenovih akolita[8]. Sam Jupiter Dolihenski prikazan je kao orao na strehi žrtvenika, jer je orao supstitut (inkarnacija) božanstva iz Doliche u Siriji. Analogno takvoj ikonografskoj interpretaciji dolihenske ikonografije na žrtveniku treba čitati i natpis:

I(ovi) o(ptimo) m{aximo) D(olicheno) et Cas[to(ribus)] M(arcus)
Aur{elius) Flav(u)s s(acerdos) I{ovis) [o(ptimi)] m{aximi)
D{olicheni) v{otum) s(olvit) l{ibens) l(aetus) m{erito)[9].

* Vidi V. Radimsky, O nekojim prethistoričkim i rimskim građevnim ostancima u području rijeke Sane u Bosni, GZM III 1891, 431—445 (passim). K. Patsch, Rimska nalazišta u kotaru novljanskom, GZM X, 1898, 493—501. Usp. i radove nav. u bilj. 1. O rimskom rudarstvu u Bosni vidi i sintetski rad E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM (A), n. s. IX, 1954, 58, te E. Pašalić 1960, 12. Usp. I. Bojanovski, Antićko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, ARR, VIII—IX, 1982, 89—120, T. I—VIII.

5 Vidjeti E. Pašalić, Die Wirtschaftsbeziehungen zwischen dem Hinterland der Adria und dem römischen Limes an der Donau, Quintus Congressus internationalis limitis Romani studiosorum, ARR, II, 1963, 167—176; Isti, Rolle und Bedeutung der römischen Eisenbergwerke in Westbosnien für den pannonischen Limes, Vorträge des 6. internationalen Limeskongresses in Süddeutschland, u Studien zu den Militärgrenze Roms, Köln—Graz, 1967, 127—130; Isti, Production of Roman Mines and Iron-Works in West-Bosnia, AI, VI, Beograd 1965, 81—88. Sva tri rada su objavljena i u sabranim radovima „Sabrano djelo", Sarajevo 1975. Usp. također S. Dušanić, Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, Berlin—New York 1977, 52—94, kao i njegov rad „Organizacija nmskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji 622 (.37), Istorijski glasnik, 1—2, Beograd 1980, 7—55. Usp. M. Zaninović, The Economy of Roman Dalmatia, u Aufstieg und Niedergang, II, 796—798.

6 Za *Callimorphusa* v. Đ. Basler, Japra, 146, T. XVII, 2 (crtež). Isto se ime (ista osoba?) javlja i u Ljubiji na arama iz 201. i 209. g.

' D. Sergejevski, Žrtvenik Dolihena i Kasija, GZM (A), n. s. XX, 1965, 7—15. Dopumo V. Paškvalin, Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na podrucju Japre u antičko doba, GZM (A), n. s. XXV, 1970, 19—28.

8 J. Medini, Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak CBI, knj. XX/18, 1982, 53—90, posebno 61. dd.

9 J. Medini, n. dj., 64—70. A. i J. Šašel, ILJug. II n. 764 imaju: *et Castori* (1. r.), dok je ostali tekst isti.

U Japri je, dakle, postojala zajednica vjernika Jupitra Dolihena i njegovo svetište *{dolichenium),* čiji je svećenik *M. Aurelius Flavus* bio orijentalac, kao i stručno osoblje u pogonu *{officina,* talionica). *Dolichenus* je, u stvari, lokalni Baal iz Doliche u staroj Komageni, danas Siriji, ali već sinkretiziran s rimskim Jupitrom, najboljim i najvećim, gospodarom rimskog Olimpa. Jednu od njegovih specifikacija otkriva nam formula koja se susreće na (ponekim) zavjetnim spomenicima ovog komagenskog božanstva iz Doliche *(Dülük) — ubi ferrum nascitur,* odnosno, *ubi ferrum exoritur* (Apulum, Pfünz, Roma, Heddernheim), a koja Dolihena predstavlja kao božanstvo koje štiti rudare. Na osnovu toga se može zaključiti da je dobar dio, ako ne i većina, stručnog osoblja u talionicama sjeverozapadne Bosne dovedena iz Doliche u staroj Komageni. A s obzirom na htonski karakter Kastorâ, i Dolihen i Kastori su protektori rudara, a također i metalurga[10]. Po toj funkciji se Dolichenus može dovesti u vezu i s posvetama Majci Zemlji *{Terra Mater)* iz susjedne Ljubije, koja je također kao božanstvo prirode povezana s osobinama rudarske proizvodnje. Spomenik je postavljen u vrijeme Severa, najkasnije do kraja treće decenije 3. st. Severi su, a, naročito carice iz ove dinastije, rođsne u Siriji, živo propagirali dolihensku religiju, a po Carstvu su je raznosili ne samo vojnici nego i trgovci, poduzetnici i razni stručnjaci, kao što su ovdje metalurzi.

Stranog su porijekla također i liberti *Aur{elii) Baosus et Sumpa et Zipandus et Quintus et Caro* iz familije beneficijara — veterana Aurelija Sure i supruge mu Tatonije Prokule (GZM 1957, 117), te *Ulpia Matera* i njezin suprug *Aelius Quartus,* vjerojatno oboje keltskog porijekla, i neki drugi.

Iz bazena Japre nema cjelovitih prokuratorskih natpisa, iako jedan ulomak ukazuje da ih je bilo. Na drugome se opet fragmentu spominje i car *Aurelius Augustus),* vjerojatno *M. Aurelius Antoninus* zv. Carracalla[11]. Medutim, s obzirom na veliki kapacitet ferarija u Blagaju i Maslovarama, i s drugih područja distrikta Japra (Čelopek, Majkić Japra, Rakani, Mala Rujišta, Palančište i druga),te na dugotrajnost njihovog djelovanja (sve do poč. 7. st.)[12], sasvim je opravdano u Blagaju tražiti i upravni centar rudarsko-metalurškog distrikta, dok je uprava *ferrariarum Delmaticarum et Pannonicarum* bila u Sisku (CIL III 3953 p. 1742, Sisak).[13] Čini se da pripadnost ferarija oko Bosanskog Novog i Ljubije (?) Panoniji ne dolazi u sumnju, dok su ferarije u Starom Majdanu i druge oko Sanskog Mosta (dakle *metalla* i *officinae ferrariae* na Sani), koje su ležale južnije od Bosanskog Novog i Ljubije, izgleda, već bile na području Dalmacije[14]. To bi, dakle, bile one *ferrariae Delmaticae* koje se spominju na natpisu iz Virunuma u Noriku (CIL III 4809), a koje su u vrijeme Marka Aurelija, nešto poslije 150. g., zajedno s (ostalim) ferarijama u Panoniji i argentarijama na Drini objedinjene pod zajedničkim nazivom *metalla Pannonica et Delmatica* (CIL III 12721, 12732?, Domavia, nešto poslije 150. g.)«.

10 J. Medini, p. 79.

11 Đ. Basier, Japra, 157 (bez faksimila).

12 Najmladi novci iz ferarija u Blagaju pripadaju carevima Justinijanu i Foki, cf. I. Bojanovski, ARR, VIII—IX, 112, bilj. 63.

13 I. Bojanovski, Stari Majdan, 126. Cf. i I. Bojanovski, ARR, VIII—IX, 110.

14 I. Bojanovski, Stari Majdan, 126. i ARR, VIII—IX, 110.

15 Opširnije u mom radu u ARR VIII—IX, 1982, 82—120. Usp. i dj. nav. u bilj. 13, str. 126. Skrećem pažnju da je na str. 126. ovog rada zbog štamparske pogreške, poremećen smisao. Ireba da. stoji: Prema tome, *ferrariae Dalmaticae* s istog natpisa iz Virunuma treba tražiti *južnije* (corr. I. B) od provincijske granice (što se vidi i iz konteksta).

O upravi i organizaciji distrikta *(saltus, tractus)* zbog manjkavosti izvora ne može se ništa određenije reći. Nema podataka ni u kakvom su odnosu bila rudišta *{métallo)* prema talionicama *(officinae ferrariae, ferrariae* u užem smislu), ali ss na osnovu natpisa iz Virunuma može pretpostavljati da su bile povezane u jedinstven tehnološki i upravni kombinat pod nadzorom službenika carskog fiska. Prema tome bi cijelo podrucje na Japri, a dijelom i ono na Sani, nakon reorganizacije metalla oko 150. g. bilo objedinjeno u jedan prostrani *territorium metalli,* pod upravom carskog fiskusa, koji se pomalo municipalizirao.

Sva je prilika da se ni ovdje eksploatacija rudišta i prerada rude u oficinama s finalizacijom u kovačnicama nije prekidala s rimskom okupacijom, ali prvi — i to numizmatički dokumenti o aktivnosti *metalla* i *officina* na Japri i Sani potječu tek iz vremena Domicijana, Nerve, Trajana i Hadrijana[16]. Moguće je da je prve odlučnije korake na aktiviranju zapadnobosanskih rudnika učinio već car Vespazijan, što bi indicirala i njegova aktivnost u rudarskim područjima na Drini i oko Bugojna[17]e

Prva epigrafska potvrda o ferarijama u Dalmaciji i Panoniji je iz kraja prv. polovice 2. st., a potječe iz Virunuma u Noriku. Natpis *js* posvećen Izidi Noreji, a postavio ga je *Q. Septueius Valens, procurator) ferr{ariarum)* za zdravlje *Q. Septuei dementis, con(ductoris) ferr(ariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D(almatiarum) et Ti. Cl. Heracleae et Cn. Octa(vii) Secundi pro(curatorum) fer(rariarum)*[18]. Na natpisu se, osim triju carskih prokuratora, spominje i jedan krupni zakupnik *(conductor)* — rudnika i talionica triju provincija. Među ferarijama Panonije i Dalmacije nalazile su se i one na Sani i Japri. Najstariji, pak, dokument o radu rudnika *(metalla, ferrifodinae)* u Ljubiji potječe iz 201. g., kad je zakupnik — konduktor bio *C. Iulius Agathopus,* a njegov vilik *Callimorphus.* Ovo je ujedno prvi i posljednji dokument iz samog rudnika da se rudnici (vjerojatno i talionice) na Sani nalaze u zakupu. Već na natpisu iz 209. g., također iz Ljubije, ne spominje se konduktor, nego samo — carski prokurator *T. Verecundus,* a kao vilik opet *Callimorphus,* očito ista osoba s natpisa iz 201. g. I na kasnijim natpisima iz Ljubije i Briševa dolaze samo prokuratori (g. 211—217, 223, 228, 229, 247—248 i 253—268)[19], što znači da se na samom početku 3. st. i u metalurgiji prešlo na direktno ubiranje prihoda za carski fiskus. Uvođenje prokuratele u ferarijama sjeverozapadne Bosne pada u vrijeme Septimija Severa. Posljednja epigrafska potvrda iz Ljubije je iz polovice 3. st. Negdje iz istoga vremena datiraju i nadgrobni spomenici iz Japre (Blagaj, Cikote, Čele), ali nalazi novca iz Japre i Ljubije potvrduju da su ferarije radile sve do polovice 5. st.[20] Po jednoj vijesti M. Aurelija Kasiodora (487—583), ostrogotski kralj Teodorik je poč. 6. st. obnovio rad nekih ferarija u Dalmaciji. To je bilo razdoblje relativnog prosperiteta, što je rezultiralo i gradnjom brojnih crkava (bazilika), medu ostalim i gradnja bazilike u Blagaj-Japri za potrebe tamošnje

16 I. Bojanovski, ARR, VIII—IX, 106—112, i Stari Majdan, 120. d.

17 Vidjeti i poglavlja „Municipium Malvesiatium" i „Municipium Bist.. ." u ovoj knjizi.

18 CIL III 4809. Usp. moj rad u ARR VIII—IX, 107—108. Sve ferarije u sve tri proyincije držao je u zakupu *conductor* Q. Septueius Clemens, dok je *procurator* noričkih ferarija bio najvjerojatnije sam dedikant are — Q. Septueius Valens (očito u srodstvu s konduktorom, zakupnikom). Idući redom, vjerojatno je Ti. Cl. Heraclea bio prokurator *ferrariarum Pannoniarum,* a Cn. Octa(vius) Secundus *ferrariarum Daltnaticarum.*

19 Vjerojatno i oba natpisa iz Briševa potječu iz Ljubije, odakle su dovučeni i upotrijebljeni kao spomenici na srednjovjekovnim grobovima.

20 Najmlađi novae pripada Valentinijanu I, Valensu i Gracijanu, te Valentinijanu II i Teodoziju. Usp. D. Sergejevski, GZM LI, 1939, 13. G. Kraljević, GZM (A), n. s. XXVII—XXVIII, 1972—73, 292—294. I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 112, bilj. 63.

gradske zajednice[21]. Očito je da je materijalna osnova toga blagostanja bilo rudarstvo i metalurgija, što potvrđuje i Teodorikova briga za rudnike i ceste.

Položaj domaćeg življa se ne nazire iz izvora, ali je sasvim sigurno da se dobar dio domaćih, koji su Karakalinim dekretom (212. g.) postali pravi rimski gradani, uključio u djelatnost ferarija kao rudari, ugljenari, talioničari, kovači itd. Oni su bili anonimna radna snaga koja je pokretala rudnike i talionice. No, na ovo ćemo se pitanje ponovno vratiti kada budemo govorili o ferarijama u području Sanskog Mosta (Stari Majdan, Šehovci, Kijevo i druge).

O teritoriju što ga je zauzimao ovaj rudarsko-metalurgijski revir slabije smo obaviješteni. Sva je prilika da se na zapadu prostirao do područja Japoda, koji su bili odvojeni zapadnim ograncima Grmeča. Područje oko Bosanske Krupe nije orografski jače izdvojeno od doline Japre i njenih pritoka, pa nas to donekle ovlašćuje da pretpostavljamo njegovo teritorijalno jedinstvo s dolinom Japre. Distrikt se, jamačno, protezao i na dio Banije, s lijeve strane Une, gdje se također susreću jaki tragovi antičkog rudarstva (Gorička, Gvozdansko, Topusko itd.). Međutim, na toj nam je strani slabije poznata upravna organizacija. Nije nam, naime, poznato dokle se na toj strani širio ager kolonije Siscije, a ni stvarna uloga Topuskog, inače jakog balnearnog centra. Jedna je cesta povezivala područje Banije s dolinom Japre, a druga je vodila niz Unu prema Bihaću[22]. Bio je to jedan od ogranaka drevnog Jantarskog puta, koji je osnivanjem Akvileje (181. g. st. e.) pomalo izgubio na važnosti.

Područje oko Bosanske Krupe bilo je dobro naseljeno i u predrimsko doba, s većim brojem gradinskih naseîja (Kekića glavica[23], Obljaj u Malom Radiću, Lonina kosa kod Velikog Radića, Gradina iznad Suvaje, a na sjeveru Čungar kod Cazina i brojna druga)[24]. Niže Bosanske Krupe, na Vran-kamenu, nađeni su afrikanski novci iz predrimskog doba[25], što ukazuje na žive trgovačke veze u posljednjim stoljećima stare ere. Depo od oko 100 komada sastojao se od egipatskog, numidskog i kartaškog novca. Najbrojnije je zastupljen kartaški novae iz vremena 200. i 146. g. pr. n. e. Inače, nalaz pokriva vrijeme od 300. pa do 118. g. st. e.[25] Moguće je da su odavde Kartažani u vrijeme punskih ratova izvozili željezne odlivke, kao i neke gotove fabrikate.

21 Usp. Cassiod., Var. éd. J.P. Migne,1865,Ep. XXV i XXVI, 590, v F. Šišić, Priručnik, 146. Cf. I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 116. O bazilici u Japri v. Đ. Basler, Japra, 145. dd, si. 7—9, i prilog 11 (plan).

22 I. Bojanovski, Rimska cesta Siscia-Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija (Arheološko-topografska studija), Godišnjak CBI knj. XXII/20, 1984, 145—265,1—IX, Prilog I (karta), posebno

23 B. Čović, Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZM (A), n. s. XVII, 1962, 41—61, T. *I* lv. — U širem području oko Bos. Novog nalaze se brojna gradinska naselja iz predrimskog vremena, od kojihćemospomenuti značajnija: Tutun-lug u Miostrahu, Vilenjača u Stijeni, Manastir u Cazinu, Cungar u Osretku (sve SO Cazin); Grad u Grmeču, Gradina u D. Suvaji, Gradina u Jasenici, Kneževića gradina u Gorinji, Obljaj u M. Radiću, Kekića glavica u Zalinu, Grad u Otoki, Gradina u Gorinji (Bos. Krupa); Košenica u Johovici, Mednjak u Koturovima, Gradina u Vel. Kuiskoj, gradina u Rakanima Krupića itd. (Bos. Novi).

VT 24 V- Radimskv> Gradina Čungar kod Cazina, GZM VI, 1894, 495. i d. F. Fiala, GZM vl, 1894, 683. dd. Poznate su i gradine u Radiću Malom i Velikom. D. Šuhaji, Berakovcu, Potka-Jinju, Duboviku, Matovacima, Buševiću i dr.

25 Ć. Truhelka, GZM X, 1898, 38 ss. (Vrankamen). Usp. i J. Brunšmid, VHAD II, 1896—97, 42—81; IV, 1899—1900, 81—86; VI, 1902, 167—170. i VIII, 1905, 176—182, sve nalazi iz Mazina ι Medaka. Nalaz novca na Vrankamenu ukazuje i na staru trgovačku cestu dolinom Une.

Epihorski način života nastavio se i u rimsko doba, ali u novim uvjetima i u mogućnostima koje je donijela mnogo veća osobna sigurnost i pokretljivost stanovništva. Tragovi rimskih naselja su rijetki. Na Gromilama u Ljusini se nalazila veća poljoprivredna vila, centar većeg imanja (3. st.), a uz nju i opekarska peć[26]. Naseobinski elementi su zabilježeni i na Malkića Otoci niže Otoke, pa u Varoškoj Rijeci kod Bužima, te na Palančištu (Varošištu) kod utoka potoka Kalina u Japru (ferarija?)[27]. Manjih je nalaza bilo i drugdje[28]. Iz Velike Kladuše potječe ulomak opeke sa žigom LEG XIIII GEMINA VICTRIX (CIL III 13339, 3 = 14023?) koja je od Hadrijana pripadala vojsci Panonije Gornje[29].

Što se tiče duhovne kulture na tako ocrtanom (potencijalnom) teritoriju japarskog distrikta (Bosanski Novi, Bosanska Krupa), kultovi su, u pravilu, rimski jer ih postavljaju službene osobe. Tako je u Ljubiji otkriveno sedam oltara s posvetom *Terrae matri,* rimskoj božici zemljei plodnosti, u ranije vrijeme poznatoj kao *Tellus* Njezina prastara svečanost *Fordicidia* (Ov. fast. 4, 629—672) slavila se 15. aprila, kada bi joj žrtvovali skotno govedo (od čega i dolazi ime svečanosti:/orć/ae *boves; caederé),* što je trebalo da potakne i njezinu vlastitu plodnost. U Ljubiji se na šest žrtvenika ponavlja datum *a. d. XI Kal. Maias* (21. april), inače i legendarna obljetnica osnutka grada Rima (21. IV 753), što bi se moglo odnositi i na izgradnju (ili obnovu) hrama *Terrae Matris* —· Majke Zemlje u Ljubiji, odnosno na osnivanje rudnika ili možda na samu svetkovinu u čast božice, koja se, vjerojatno, ovdje iz posebnih razloga slavila šest dana kasnije[30]. Iz Japre je i jedan žrtvenik u počast I. O. M. *Cons[erv]atori* (Spom. 77, 7). O posveti Jupitru Dolihenskom bilo je već govora.

Domaćim božanstvima prirode posvećen je samo jedan oltar u Japri, i to *Silvanis Aug(ustis),* a postavio ga je vilik *Callimorphus Aug(usti) n(ostri) verna disp(ensator),* dakle kao upravitelj pogona, moguće u ime domaćih radnika, koji su, očito bili u pogonu u većini[31]. Da su Iliri i u ovom području još u 3. i 4. st. poštivali svoje domaće bogove prirode (Silvana i Dijanu, Silvane i nimfe), dokaz je i ovaj natpis ali i analogije iz okolice Bihaća, a naročito iz Topuskog *(Vidasus et Thana* = Silvanus et Diana?), koji leže još nešto zapadnije[32].

[26] Za vilu usp. I. Čremošnik, Iskopavanje u Ljusini 1957. godine, GZM (A), n. s. XIV, 1959, 137—147, a za figlinu B. Raunig, Rimska ciglarska pec u selu Ljusini kod Bosanske Krupe, Zbornik krajiških muzeja, VI, 1974, 203—214. Usp. i M. Karanović, dj. nav. u bilj. 27, 452.

[27] Naseobinski elementi su evidcntirani i kod sela Pištalina, između Bosanske Krupe i Cazina, V. Radimsky, WMBH II, 1894, 68—69. Radimsky na istom mjestu govori i o aglomeraciji u Ljusini. M. Karanović, Pounje u Bosanskoj krajini, cit. u XVI pogl., bilj. 2, navodi: rimsko naselje u Malkića Otoci niže ušća Baštre u Unu (464); Crkvinu između Potkalinja i Hašana (474), i tragove većeg rimskog naselja na Palančištu i Varošištu u Hašanima (491). U Hašanima je i srednjovjekovni grad Japar-grad, koji bi mogao imati i svog rimskog prethodnika.

[28] M. Karanović, n. dj., između ostalih lokaliteta spominje i neke koje bi valjalo provjeriti: Kostajnica u Varoškoj Rijeci, 418, Polača (!) u Bužimu, 416; Palančište u Ivanjskoj, 441; kaldrmisani put u Ostrožnici, 461; „rimsko zdanje" u Velikom Radiću, 478; Čungar u Velikoj Rujiškoj, 483; rimska opeka u Čaglici, 493 itd. UStijeni kod Cazina otkopan je rimski dječiji grob, B. Raunig, GZM (A), n. s. XXIX, 1974 (1976), 295—300.

[29] K. Patsch, WM BH III, 1895, 527. V. Radimsky, ibidem, 294. Cfr. Th. Mommsen, CIL III p. 482, 496, 550. Usp. E. Pašalić 1960, 14.

[30] O tome vidi I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 111. — Jedan oltar iz Briševa posvećen je *I.O.M, Deo Libero, Terrae matri,* a drugi *Terrae matri.* Votivne natpise iz Ljubije i Briševa vidi A. i J. Šašel, lLJug. I, n. 157—160; 161—162 (Briševo) i II 778, 779, 780. i 781.

[31] Natpis kod Đ. Basier, Japra, 146, T. XVII, 2 = A. i J. Šašel, ILJug. II n. 765: *Silvanis ; Aug(ustis) sac{rum) j Callimorfphus Aug(usti) l^h n(ostri) verna j disp(ensator) v{otum) s(olvit).*

[32] VHAD II (1880), 1. ss. Cf. AU, 219.

2. *Rudarsko područje na Sani*

Vrlo značajno središte rudarstva i metalurgije nalazilo se i u Starom Majdanu, kod Sanskog Mosta. Otprilike jedan kilometar od Starog Majdana nizvodno — uz potok Željeznicu — nalazi se veliko troskovište, gdje je djelovala jedna veća *officina ferraria*[1]. Manji pogoni su djelovali i niz Sanu, u Donjoj Sanici, Kijevu, Sasini, Šehovcima; jedan u Staroj Rijeci između Starog Majdana i Ljubije, i drugi[2]. Bogata rudišta željezne rude ležala su oko Ljubije i Stare Rijeke, koja su još i danas aktivna. Ovaj rudarski revir oko Ljubije razdvaja južne ferarije (Stari Majdan) od sjevernih (Japra). I jedne i druge su glavninu rudače dobijale iz Ijubijskih majdana (kopova) tzv. Majdanske planine. Rudišta je bilo i u drugim (manjim) rudnicima u širokom prostoru između planinskih masiva Grmeča i Kozare. Talionice oko Prijedora su se, sirovinom, vjerojatno, snabdijevale iz Tomašice, istočno od Sane[3], a one južno od Sanskog Mosta (Kozica, Kijevo, Sasina i druge) iz rudišta planine Behremaginice.

U području oko Sanskog Mosta evidentirana su brojna rimskodobna naselja» najčešće u samoj dolini Sane, uz rimsku komunikaciju, koja je tim pravcem prolazila> zatim u Sanici, Kljevcima, Kozici, Kijevu, Šehovcima, Oštroj Luki, Ališićima> Zecovima, Čarakovu, Begogačanima i druga[4], te u Knežpolju, Strigovi i Jasenju prema sjeveru.

Metalurgija je u Posanju imala bogatu, još predrimsku tradiciju. U 5. i 4. st. pr. n. e. postojalo je u Sanskom Mostu relevantno naselje, čiji su se stanovnici bavili proizvodnjom željeza i izradom željeznih predmeta (oružje i oruđe)[5]. Rudnici na Sani, kao i drugi po Bosni, bili su i za Rimljane značajni, ne samo u vrijeme velikih osvajačkih ratova nego i kasnije zbog opskrbe željeznim livom brojnih manufaktura za izradu oružja u Panoniji i u susjednim pokrajinama. Velike su bile potrebe i privatnih proizvođača metalnog alata, oružja i oruđa, i pribora svake vrste[6].

[1] Lok. Glavica k. č. 67/2, 3. i 4, Šljačište k. č. 67/12, 13. i 15; pokriva površinu od preko 6 ha sa slojevima šljake (lat. *scoria* = zgura, njem. *Schlacke,* troska, šljaka, kovačina) dubokim između 2 i 7 m, što znači da na troskovištu (njem. *Halde)* leži preko 250.000 m^3 troske sa 48% neiskorištenog metala. Otkriveno je 1961. g. Usp. I. Bojanovski, Stari Majdan, 120 i 130, bilj. 2.

[2] Po podacima V. Mikolji, Povijest željeza i željeznog obrta u Bosni i Hercegovini, Zenica 1969, 10 d,, uza Sanu i njene pritoke ležalo je oko 600.000 tona troske, dok Đ. Basler, Nalaz novca iz predrimskog doba u Japri, GZM (A), n. s. XXVI—XXVII, 1972—73, 268, smatra da samo u Blagaju i Maslovarama leže dva milijuna tona željezne troske. Po E. Pašaliću 1960, 93, oko Blagaja na Japri i danas ima preko milijun tona željezne troske s oko 50% željeza (47—48% Fe i 2—3% Mn). Ovi su podaci uzeti iz direkcije rudnika Ljubija 1954, g. i predstavljaju službenu procjenu. Usp. I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 108, i Stari Majdan, 120.

[3] I. Bojanovski, Stari Majdan, 127. d.

[4] O rimskim naseljima u dolini Sane: V. Radimsky GZM III, 1891, 431—445; E. Pašalić 1960, 12. Rimska cesta: E. Pašalić, ibidem. *Zecovi:* I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XI, 1956, 137. i d. i A. Benac, GZM (A), n. s. XXIV, 1969,11. i d. I. Bojanovski 1974, 212—219,231, iGodišnjak CBI, knj. XX1I/20, 1984, 233. dd.

[5] F. F i a la, Nekrojala ravnih grobova kod Sanskog Mosta, GZM VIII, 1986 219 dd., IX, 1897, 281 dd. = WM BH VI, 1899, 122. ss. Usp. M. Mandić, GZM XLIII, 1931, 1. do 6. V. Radimsky GZM III, 1891, passim. Da je dolina Sane bila dobro naseljena i u predrimsko doba, pokazuju gradinska i pećinska naselja, kao što su gradine u Jelašinovcima, Kijevu, Naprelju, Donjoj Tramošnjoj, Kljevcima, Tomini, Dabru, Podvidači, Budimlić Japri, Trnovu i Zecovima. Pećinska naselja u Hrustovu (GZM LI, 1939; n. s. I, 1946. i n. s. III, 1948) i Dabru pokazuju osobine eiste slavonske kulture, iz prelaznog perioda kamertog u metalno doba, kao i donji slojevi na gradini Zecovi, usp. GZM (A), n. s. XI, 1956, 147. i d. i GZM (A), n. s. XIV, 1959, 13. i d.

[6] E. Pašalić, v. bilj. 1/5.—Oferarijiu Šehovcima kod Sanskog Mosta usp. V. Radimsky, GZM III, 1891, 436—438, sl. 3.

Talionica *(officina ferraria)* u Starom Majdanu djelovala je u 3. i 4. st., dakle nešto kasnije od pogonâ u dolini Japre. O dugotrajnosti i intenzitetu njenog rada najrječitije govore prostrane i duboke (do 6 m) halde troske. Djelovala je sve do polovice 5. st., kao i pogoni u dolini Japre, a vjerojatno i nešto kasnije.[7] Rad željeznih rudnika u Ljubiji može se po epigrafskim potvrdama pratiti od najstarije potvrde 201. g. do izmedu 253. i 268. g., iz kojihpotječe najmlađa potvrda. Sve su to žrtvenici u počast božice *Terra Mater,* personifikacije plodnosti tla, a za zdravlje i dobro *(pro salute)* raznih vladara 3. st.: Septimija Severa, Karakale, Aleksandra Severa, supruge Gneje i majke Julije Mameje, cara M. Julija Filipa i vladarske obitelji, te nepoznatog vladara između 253. i 268. g.[8] Kako smo to već naprijed vidjeli, najstariji dokumenat potječe iz 201. g., kada je ferarije na Sani držao u zakupu G. Julije Agatop *(Agathopus),* a njima upravljao vilik *Callimorphus,* sudeći po imenima, oba su Grci ili helenizirani orijentalci.[9] Već sa žrtvenika iz 209. g. doznajemo da se na čelu revira nalazi carski prokurator, po imenu *T. Verecundus,* a vilik je bio Kalimorf, onaj isti s are iz 201. g.[10] Uvodenje prokuratele u rudnicima i talionicama u zapadnoj Bosni datira, dakle, iz početka 3. st., za vladavine Septimija Severa. Are su obično postavljali vilici 21. aprila, na praznik rudnika. u počast cara, ali po naređenju carskog prokuratora *(sub cura procuratoris).*

Značajni epigrafski spomenici potječu i iz Starog Majdana, sjeverozapadno od Sanskog Mosta, a posvećeni su panonskom božanstvu Sedatu — *Sedato Aug(usto)* i orijentalnoj božici Nemezi — *Nemes(i) Piae,* što ukazuje na jak utjecaj Grka i orijentalaca i u ovoj ferariji. Orijentalci su, čini se, i *Aurelius* i *Ianuarius,* vilici u ferariji. Ipak, u odnosu na žrtvenike iz Ljubije, pada u oči i jedna značajna razlika. Vilici ovdje ne postavljaju are *sub cura procuratoris,* kao u Ljubiji, i ne postavljaju ih za dobro cara. Are postavlja *col(l)egiutn* za zdravlje vilika Aurelija (oba *ex vota* Sedatu), odnosno u cast *(in honorem)* kolegija i vilika Januarija (ara posvećena Nemezi), dakle *pro salute* neposrednog stručnog upravitelja, te u cast njegovu i kolegija.[11] Ovo je ujedno i prva potvrda (uz onu iz Vrbe kod Glamoča) kolegija *(collegia)* kao religiozno-strukovnih organizacija u unutrašnjosti Dalmacije. Potrebno je naglasiti da su ovo i prve potvrde Sedatova kulta na tlu današnje Bosne. *Sedatus* se javlja u Panoniji i Noriku kao božanstvo vatre, što opravdava njegov kult u talionici željeza.

[7] I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 121. Usp. bilj. 1/20.

[8] D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 85—99, br. 1—9 = A. i J. Šašel, ILJug. I n. 157—160, 161—162 (Briševo) i II n. 778, 779. 780. i 781. Usp. I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 106—116.

[9] D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 88, br. 1 = A. i J. Šašel, ILJug. II, 779: *Terrae I matri j [s]acrum /pro salut[e] /*[5]C. /«/(/) *Agaj-thopicon(ductoris) / ferrariiarwri) / Callimo[r] ; phus vil(icus) j*[10]*v(otum) s(olvit) XI K(alendas) Ma[i(as)] / \ Muc\iano et Fabian\p co{ri)s(ulibiis)].* Dana 21. aprila 201. g.

[10] D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 89, br. 2 = A. i J. Šašel, ILJug. T, n. 157: *Terrae matri sadjrum). j [P]ro salute d(ominorum) n(ostrorum trium) ijmp(eratoris) L. Sepitimii) Severi P[ii Pe]r(tinacis j Aug(usti) Arab{ici) Adiab(enici) Par[t{hici) max(imi) et] /*[5] *M. Aurielii) Antonini Aug(usti) / [et. P Sept(imii) Getae Caes(aris) et], / luliae Aug(ustae) miatris) c(astrorum) et Auggiustorum duorum) /* C(?) *TT(iti duo) Fll(avii) Verecundus procurator) Augg{ustorum duorum) nniostrorum) et Callimorphu(s) vil(icus) /*[10] *[XI Ka]l(endas) Maias Pompei{ai)ano et [Av]i[to co(n)s(ulibus)].* Dana 21. aprila 209. godine Cf. D. Sergejevski, GZM (A), n. s. XII, 1957, 110, n. 2. T. II, 1; usp. I, 4 (detalj). A. Merlin, AE 1958, 63.

[11] I. Bojanovski, Stari Majdan, 122—125, br. 1—3: 1. *Sedato / Augiusto) I pro sa[l(ute)] i Aureli /*[5] *vilici / col(l)eg(ium) / v(otum) siplvit) liibens) m(erito)* (si. 1). 2. *Sedato / Aug(usto) / pro sal(ute)\ Aureli viliicO^collegius* (!) */ vlptum) s(olvit) l(ibens) mierito)* (si. 2). 3. *Nemes(i) Piae / in hono[r]jem collejg(ii)/ et IanuariQ)l*[5]*vil(ici)Ianuarius / ex corpore /possuit* (!) (si. 3). Usp. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XXIV, 1969, 165—168.

Sve votivne spomenike iz Ljubije i Starog Majdana redovito potpisuje ili vilik sam, ali *sub cura procuratoris,* odnosno vilik u ime kolegija *(collegium, ex corpore),* a da se ni u jednom slučaju — koliko nam je dosad poznato — ne javlja nikakav municipalitet, ili neki od njegovih organa (duumvir, dekurion ili *ordo* municipija) što je redo vit slučaj u Domaviji. Činjenica da se na Sani (a to isto važi i za Japru), ni u kakvom obliku nisu pojavili tzv. magistratski natpisi ukazuje, makar i kao *testimonium ex silentio,* da na Sani i Japri nije ni bilo municipalnih gradova, nego da je ovo područje, očito, bilo organizirano kao carski *territorium metalli,* a moguća su i dva takva teritorija. O tome, pak, jesu li se i kada ta *territoria* postepeno municipalizirala, (bar zasad) nemamo nikakvih podataka ni indikacija.[12] Da su se i rudnički distrikti kao carski (fiskalni) posjedi svojim statusom i administrativnim uređenjem (organizacijom) mogli bar približno izjednačiti s municipalnim gradovima, tj. municipalizirati, pokazao je A. Mocsy na primjeru rudnika u Gornjoj Meziji (na primjer Kosmaja).[13] Općenito bi se moglo kazati: dok su u Argentariji djelovali razvijeni municipaliteti rimskog tipa (Domavija, najprije municipium pa kolonija, i Skelani), na Sani i Japri, izgleda, sve je do Karakaline reforme bila neka vrsta prefekturalne uprave, kao i kod susjednih Japoda i Kolapijana *(civitas Colaphianorum,* CIL III 14387), a sva se društvena organizacija Mezeja odvijala u okvirima njihove peregrinske civitas, utjelovljene (inkorporirane) u rudnički teritorij, iz čije su nadležnosti bila izuzeta rudišta s talionicama. Značajniji gradski centri se ovdje nisu ni razvili.[14]

Prema tome, iz podataka koje nam daju izvori (već navedene dedikacije), status rudnika u zapadnoj Bosni nije bio identičan sa statusom rudnika na Drini, što je dovelo i do različitog administrativno-političkog položaja ovih dviju regija. Na Sani su to državna (carska) imanja, a na Drini razvijeni municipaliteti. Vjerojatno je do te razlike došlo i zbog toga što je na istoku romanizacija bila efikasnija pa su *mun. Malvesiatium* (Skelani) i kasnije Domavija dosta rano postali samoupravnim gradovima, dok je hod romanizacije u kontinentalnom dijelu zemlje bio jako retardiran. Čini se da je i položaj peregrina na teritoriju *metalla* bio teži. Međutim, to očigledno nije bio i jedini razlog razlika. Očito su u tome glavnu riječ imali interesi carskog fiska. Ipak, za to što nemamo podataka o domaćem življu, ni na istoku (Domavija) ni na zapadu (Sana), očito je isti ili sličan razlog: dominantan položaj stranaca u rudarstvu i metalurgiji, a zapostavljanje ili bolje rečeno-podređen položaj domaćih.

Dolinom Sane vodila je značajna rimska komunikacija, obilježena na jednom dijelu miljokazima cara Klaudija iz 47/48. g., koja je rudarsko područje na Sani i Japri povezivala sa primorjem (Salona) i Panonijama na sjeveru (Siscia, Sirmium

[12] I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 1982, 112—116.

[13] A. Mocsy, Moesia Superior, 37—41 (Kosmaj, Rudnik, Kopaonik, Žegovac, Pek, Mlava, Porečka Reka, Crna Reka). Epigrafske potvrde: CIL III 14536 (Kosmaj), 8333 (Rudnik), 14606 (Kopaonik). Usp. Isti, Munizipale Gemeinde und ihre Territorien in Moesia Superior, Godišnjak CBI V/3, 1967, 159—161. Teritorij rudnika koji su pripadali državi (carskom fisku) bio je strogo, odvojen *(strictlly separated)* od teritorija pod upravom namjesnika provincije, usp. S. Dušanić Aspects Roman Mining, str. 89.

[14] I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 112. d. Čini se da je položaj peregrina unutar jednog *territorium metalli* s aspekta gradanskih prava bio čak i teži, pa bi to mogao i biti razlog što se sačuvalo malo natpisa. — Ovdje navodim podatak koji sam čuo od pok. don Grge Blaževića, župnika u Ključu (roden u Kljevcima, Sanski Most), da je 1930. bio naden jedan rimski natpis kod mosta na Dabru (Mrin). Navodno je taj natpis fra Julijan Jurković, župnik u Sanskom Mostu, oko 1932. g. poslao u franjevački samostan u Visokom, ali ga tamo nisam našao.

itd.)· Cestu je započeo graditi još Dolabela, a — čini se — završio ju je Klaudije.[15] Uz komunikaciju su se s vremenom razvili brojni metalurgijski centri s naseljima, ali, kako cesta nije uvrštena u itinerare, nisu nam poznata imena naselja. Promet se ovom saobraćajnicom održao sve do kasne antike. Pretpostavlja se da je upravo ova prometnica bila glavna okosnica Istočnim Gotima za vezu s njihovom provincijom Savijom.[16] Uz nju je, ne zna se kada, podignut i niz utvrđenja, kao što sa utvrde u Gornjem Budelju (Ključ, Sanica), Sanici, Kljevcima, Briševu, Zecovima i eventualno jos neke. Kastei u Zecovima je iz 3 i 4. st. (I. Čremošnik).
Neki istraživači metalurški centar u Starom Majdanu identificiraju s muni-cipijem Splonumom *(mun. Splonistarum),* o čemu je već bilo govora.[17] No, za ubi-kaciju Splonuma u Stari Majdan nema relevantnih dokaza pa ni epigrafskih potvrda iz samog Majdana.[18] Zasad u Starom Majdanu nisu potvrdeni ni ostaci znatnijeg naselja, iako bi ga tamo trebalo očekivati već zbog ferarije. Neko naselje nalazilo se uz potok Gračanicu (!), koji protječe kroz južni dio Majdana i utječe u Željeznicu, ali dosad nije bilo karakterističnih nalaza.[19] Međutim, sam hidronim Gračanica indicira (neko) naselje. Jos je karakterističniji toponim Crkvina, kako se zove oveće brdo — zaraslo u šumu — južno od Gračanice (kota 509.). Iako je položaj Crkvine bio pogodan za nadzor nad rudarskim revirom i ferarijom na Željeznici, ni na Crkvini nije bilo arheoloških nalaza, pa su potrebna dopunska ispitivanja. Položaj Starog Majdana ne bi odgovarao ni Dionovu opisu Splonuma, koji je Germanik osvojio 9. g. n. e. Po Dionu je *Splaunon (Splonum)* bio po položaju čvrst oppidum *(fysei ishiron),* dok Stari Majdan leži u uskim dolinama potoka Gračanice i Željeznice. Jedini položaj koji bi eventualno mogao odgovarati Dionovu podatku je Crkvina, južno od ovog gradića.[20]

Na kraju je potrebno podvući da je (južno) rudonosno područje *{metalla* na Sani), sva je prilika, sve do nešto iza 151. g. pripadalo provineiji Dalmaciji *(ferrariae Delmaticae),* a sjeverno na Japri Panoniji *(ferrariae Pannonicaé).* Tada su ferarije u sjeverozapadnoj Bosni bile objedinjene s argentarijama oko Domavije u jedinstvena *metalla Pannonica et Delmatica* sa centrom u Domaviji (CIL III 12721, Domavia). Prvi poznati prokurator objedinjenih *mettalla* (argentarija i ferarija, a ne znamo što je bilo s auiarijama), bio je *T. Claudius Proculus Comelianus* (Ann. ép., 1956, 123, Lambesis).[21]

Na kraju se postavlja pitanje: jesu li oba rudničko-metalurška distrikta u sjeverozapadnoj Bosni, onaj na Japri i onaj na Sani, činila jedinstveno područje u administrativnom i organizacionom pogledu. O tome, dakako, podataka nema, ali čini se da je to moguće. Možda kao residuum stanja iz vremena prije 151. g. Ovo je područje i u srednjem vijeku činilo jedinstvenu oblast — županiju sansku,[22] što bi također moglo biti, ali ni o tome nema jasnih indicija, odjek neke davne tradicije.[23] S druge, pak, strane, čini mi se da administrativno jedinstvo ne mora prejudicirati i tehnološko jedinstvo, pa se ne smije odbaciti ni mogućnost o diobi revira u dva pogona, odnosno carska dobra *(saltus, Staatsgüter).* Ingerencije carskog namjesnika na tome području bile su, čini se, ako i ne isključene, ono svakako ograničene, pa i to može biti jedan od razloga za kasno sticanje civiteta i retardirani hod romanizacije domaćeg pučanstva i neznatne zastupljenosti domaćih na spomenicima.

Boravak stranaca, tehničkih stručnjaka u ferarijama (među njima je svakako bilo i vojnika, na što indicira i rimska utvrda s kultnim objektom za obred taurobolije, vezanim za kult frigijske boginje Majke bogova — Magna Mater-Kibele, na Zecovima kod Prijedora),[21] te nekih drugih rimskih i orijentalnih božanstava,[25] potvrđen je na brojnim spomenicima. J. Medini, na osnovu Prudencijeva opisa (Peristephanon vv. 1006—1050) i opisa nalaza, kultni objekt na Zecovima svrstava u III tip taurobolijskog kultnog objekta i datira u 4. st., s tim što bi izgradnja padala u dvadesete godine toga stoljeća. Svetište se sastojalo od tri dijela, sva tri ukopana u zemlju: od donje (kvadratične) prostorije *{fossa sanguinis),* u kojoj je stajao *tauroboliatus* (ili *tauroboliata)* za vrijeme prskanja krvlju zaklanog bika, zatim od amfiteatralne prostorije, u kojoj su stajali *flamines* i žrtvovali bika, a koja se nalazila iznad *fossae sanguinis* (krv je curila kroz rupe u podu), i, napokon, od hodnika za vjernike, koji se nalazio uz amfiteatralnu (ljevkastu) prostoriju (si. 1).

Paralelno sa slabljenjem i prestankom (metroačkog) taurobolijskog kulta i njegovih misterija duhovnog čišćenja i pripremanja za besmrtni život pod kraj 4. st., polako, ali u stalnom usponu (i tiho bez značajnih tragova) razvijalo se i u ovoj regiji, na ruševinama propalih religija, kršćanstvo. Njegovu pobjedu simbolično obilježava gradnja man je kršćanske crkve, ne prije prvih decenija 5. st., na Zecovima,[26] i to neposredno pored ruševina već uništenog metroačkog objekta taurobolijskih misterija. Neće proći ni stotinu godina do izgradnje velike starokršćanske bazilike u Blagaju, najveće kasnoantičke kultne građevine iz 6. st. u Bosni i Hercegovini. Izgradnja crkve u središtu japarskog rudarskog područja i u urbanoj sredini, simbolički označava velike duhovne promjene koje su nastale krajem kasne antike. Sama bazilika u Blagaju svojim stilom i opremom (mozaici na fasadi itd.) ukazuje na visok umjetnički dornet.[27]

---

15 Usp. I. Bojanovski 1974, 203—219. Isti, Rimska cesta Siscia — Sirmium i njena topografija, Godišnjak CBI, knj. XXII/20, 1984, 233—237.

16 J. Medini, Provincia Liburnia, Diadora 9, 410. d. Osim osnovnog pravca Knin — Petrovačko polje — dolina Sane — *Ad Praetorium* — Siscia, cesta je imala i varijantni pravac preko Bihaća, Cetingrada i Topuskog u Sisak, usp. moj rad u Godišnjaku CBI, knj. XXII/20, 1984,233. d.

17 Problem ubikacije Splonuma *(Splaunon* Dio LVI, 11) vidi moj rad „Baloie — rimski municipij uŠipovunaPlivi", ARR VII,Zagreb 1974, 347—369, posebno 359—369. Usp. i I. Bojanovski 1974, 218.

18 *Res publka Splonistarum* CIL III 2026, Salona; *munkipium Splonistarum,* 8783, p. 2136 i 2326, Kaštel Sućurac; *curator Arbensi(um) Metlensi(um) Splonista(rum) Maluesati(um),* GZM 1940, 20, Komini kod Pljevalja; *T. Aur. Aper Dalmata princ(eps) ex m(unicipio) Splono . . .,* CIL III 1322, Ampelum, Dacia. Potvrde su s raznih strana.

19 Položaj je vrlo dobar, prisojan i pored puta. Priča se da je „kod stare česme" u Gračanici zakopan ćup dukata. Kroz Gračanicu i danas vodi put u Budimlić Japru (preko Podvidače).

20 Mezeje je Germanik pokorio još 7. g. n. e., pa bi lociranje Splonuma u Stari Majdan, u zemlji Mezeja, bio donekle anahronizam i u kontradikciji s Dionovim podatkom (LVI, 11).

21 I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 103—104. Cf. H. G. Pflaum, Carrières, n. 164. bis. S. Dušanić, Aspects, 86, bilj. 216.

'5'« Povi J, est, Hrvata> Zagreb 1925, 619. O razviîku Donjih krajeva cf. M. Vego,
185 ss Bosanska krajina, casopis „Pregled", god. LXVI, Sarajevo 1976, broj za februar!

" N. Klaić, Povijest Hrvata, 1971, 285—289.

Usp Me^ i nT°>U ^v^™".?* Zec?vima Vidi A. BenaC, GZM ^A), "■ s- XXIV. 1969> 1 15~! 30· je bila z^tr^n I ~fr T, BeOgr ad 198o-81, 96-102- U drugoj, kasnijoj *f^zi fossa sanguinis* poznati *IT 'Λ?* ' dalje oa^tav]Jao ntual žrtve *(mysterienartige metroakische Ritual).* Svi se gornii L H'" objekt,za tauroboliju i knoboliju sastoje od dva nivoa, donji *tzv. fossa sanguinis* i &t T P o*î*o™ l a ZrtVU, pa je nalaZ sa Zecova s obJektom u tri nivoa vrlo značajan za

vdnalaz ovog tipa- opojmu *iauroboii* *ıım* i

Majke zemUe,zatim

6 I. Cremošmk, GZM (A), n. s. XI, 1956, 137—146, T. I 3
" D. Basler, Japra 145. d.

Sa rudarskog područja na Sani (zasad) nema potvrda domaćih kultova,[28] iako je kult Silvana i Dijane, i nižih božanstava Silvanâ *(Silvanae)* i nimfa, bio vrlo raširen po cijelom Iliriku, a napose u Panoniji.

3. *Dolina gornje Sane oko Ključa*

Južno od Sanskog Mosta, na gornjoj Sani, nalazi se područje Ključa i Pecke, stisnuto između Muleža na sjeveru, Dimitora na istoku, Crne gore na jugu (u kojoj i izvire Sana), te Šiše (Srnetica) i Grmeča na zapadu. Sam Ključ je pitoma oaza u svom planinskom okruženju, smještena uz lijevu obalu Sane, kod njenog ulaska u veliki kanjon („sklop"), koji je dijeli od područja Sanskog Mosta. Sva je prilika da je ova predjelna cjelina u antici, kao što je to bilo i u srednjem vijeku (župa Sanica sa gradom Ključem), formirala jedinstvenu teritorijalno-političku zajednicu *(civitas).* Područje je bilo dobro naseljeno i u predrimsko doba, što potvrđuje i veći broj gradinskih (ilirskih) naselja uz rubove sanske kotline i njenih manjih proširenja, među njima i u Ključu i u Peckoj.[1] Kada je 7. g. n. e. Mezeje pokorio Augustov nećak Germanik, a zemlju im popalio, možda je tom prilikom bilo uništeno i jako utvrđeno naselje *(oppidum'!)* na Velikoj i Maloj gradini u Gornjim Vrbljanima, u izvorišnom području Sane (iznad Gornjeg Ribnika).[2] Jedno od relevantnijih rimskih naselja, koja leže u samoj dolini pored Sane i njenih kratkih pritoka, bilo je u Peckoj, u koju se obično locira i putna stanica Sarnade (Itin. Ant. 269,3) » Jedno veće naselje, na arealu od nekih 15 ha, nalazilo se i na Gromilama u Veleceyu na Sani, uzvodno od Ključa, s refugijem na Durmiševici u okuci Sane. Naselja i naseobinski elementi evidentirani su u Donjem Ribniku (kod kuća Todorovića i ciglana na Palićki), Mednoj i Carevcu, Donjem Ratkovu i Sitnici, pa u Velagićima i Kopjenici, te u Gornjoj Sanici, sve uz putove.[4] U samom naselju u Ključu,

[28] Jedini trag kulta domaćih božanstava mogao bi biti iz Japre — *Silvanis Aug(ustis) sadrum),* Đ. Basier, Japra, 156—157, T. XVII, 2 (u crtežu, bez fotosa). *Silvanae* su i u rimskoj religiji nimfe, personifikacije prirodnih sila i Silvanove pratilice.

[1] Samo ćemo ih spomenuti, jer su gradine mahom neistražene: Biljani (Gradina, Grad, Palančine), Budelj Gornji (Gradina), Busije (Gradina), Crljeni (Cigelj 1 i 2), Donje Ratkovo (Gra dina), Dubočani (Durmiševica), Gornje Ratkovo (Grčka gradina), Gornji Ramići (Gradina), Gornji Ribnik (Tepića gradina), Gornji Vrbljani (Velika i Mala gradina = Grad), Hripavci (Jordanovića gradina, Musića gradina, Kozarčeva gradina), Kamičak (Gradina kod k. 290), Ključ (Glavica u Rejzovićima), Krasulje (Bahtagića gradina, Jamakovića gradina), Peći (Gradina na granici kod Kamička, Gradina u Damjanovićima), Prhovo (Vrščić), Sanica Donja (Crnalić gradina), Sanica Gornja (Cvitkovo brdo, Crkvena glavica, Šulića glavica ili Šanac, Plećine, Klisina, Palančište), Velije (Gradina i Gradić) i Zgon (Gradina sa Selištem). Osim Grada (Palančine), u Biljanima još postoje i Botonjića gradina i Ruda glavica. Podatke dugujem saradniku prof. Fadilu Muslimoviću iz Ključa. O Peckoj *(mansio Sarnade)* usp. I. Bojanovski 1974, 77. ss. O nalazima u selu Medna, ibidem, 86.

[2] I. Bojanovski, Kasnoantičkikastei u Gornjim Vrbljanima naSani, GZM(A),n. s. XXXIV, 1979, 100—123, Plan I, T. I—III.

[3] G. Alfoldy, Dalmatien, 53, i J. J. Wilkes, Dalmatia, 170, oko Pecke lociraju Sardeate, a do njih, južno od Jajca, Deure.

[4] I. Bojanovski AP 15, 1979, 105. d. Gradevinski i naseobinski elementi iz antike evidenti rani su još i u Biljanima (Grad ili Palančine), Budelju Gornjem (Gradina), Gornjim Vrbljanima (Grad), Prhovu (Vrščić) i Velijama (Gradić na Gradini); na terenu još i danas stoje miljokazi na Laništu (Babina dolina), Gornjoj Prisjeci (Gologlavo), Kopjenici (Babića groblje) i u Sanici Donjoj na biv. željezničkoj stanici. O cesti usp. I. Bojanovski, 1974, 216—219. Isti, Godišnjak CBI, knj. XXII/20, 1984, 233—238, si. 2. Miljokaz iz Sanice Donje, po podacima prof. F. Muslimovića, nedavno je pronađen i zaštićen.

koje leži u uzanoj dolini kroz koju prolazi jedini put prema Petrovačkom polju i Sanskom Mostu, nije bilo naseobinskih nalaza iz rimskog doba, ali je na Gradu iznad Ključa, gdje se razvio srednjovjekovni grad Ključ, bila podignuta jaka rimska utvrda, vjerojatno jedan *burgus* ili *castellum,* kojemu se ne može pobliže odrediti vrijeme postanka. Uloga ovog utvrđenja bila je da nadzire važan prijelaz preko Sane.[5] Tragovi manje rimske utvrde *(spéculai)* vide se i kod isturene kule Ljubice, a na platou pod Ljubicom ostaci nekog zidanog objekta.

Za razliku od srednje i donje Sane (Sanski Most, Bosanski Novi), područje oko Kjuča nije bilo izdašno rudama (mjestimično se ipak nalaze tragovi metalurgije, valjda uz *villae rusticae),* ali obiluje zemljom, šumama i dobrim pašnjacima. Osnovno zani manje stanovništva bilo je stočarstvo sa supsidijarnom poljoprivredom. No, ono što Ključ napose odlikuje, to je povoljan prometni položaj (već onda) na spoju dviju magistralnih cesta (Salona-Siscia dolinom Sane i Salona-Servitium preko Pecke), pa su se, sva je prilika, dobro razvili saobraćaj i promet.

Uz „Klaudijevu" cestu dolinom Sane, koja je silazila s Bravskog (Petrovačko polje) u pitomu dolinu Sanice (miljokaz na Laništu), razvila su se dva napredna rimska naselja, jedno, veće na *Dvorištu,* u zaseoku Pantoši, u Gornjoj Sanici, u arheološkom smislu još dobro sačuvano, a drugo u Biljanima (Sanica), u ravnici pod antičkom utvrdom *Grad,* aporedceste, kojajenakraju Polja prelazila Sanicu (mostom?), gdje je niže nekadašnje željezničke stanice u Donjoj Sanici nedavno otkopan anepigrafski miljokaz (vis. oko 0,70 m). Po podacima prof. Fadila Muslimovića, istraživača izKljuča, miljokaz je biootkrivenjoš prilikom gradnje željezničke pruge, pa zatrpan, a sada ponovno otkriven.

Iz vrlo siromašnog fonda epigrafskih natpisa može se zaključiti da su pojedini domoroci za sebe i za svoju porodicu dobili civitet već od cara Hadrijana, a generalno tek od Karakale (212. g.). Iz Donje Pecke (Sarnade) imamo ulomak spomenika s natpisom što su ga braća *Aelii Nepos et Dasas Arbonis (2.* st.) postavila ocu. Vjerojatno je da otac tada još nije bio rimski građanin. Iz Carevca, kod Pecke, spominje se i jedan *Aurelius,* koji već pripada onome sloju građana koji je civitet dobio od Karakale početkom 3. st.[6] Iz Gornjeg Ribnika potječe i stela nekog Avita i Avite *(Avita carissima* (?) *uxor).*[7] Smisao natpisa je potpuno nerazumljiv, što je dokaz da je još u 4. st. u zagorskim krajevima Dalmacije domorocima latinski jezik bio teško razumljiv. To bi značilo da se u tim sredinama još uvijek govorilo ilirskim jezikom.

Društveno-politički razvitak regije bio je, dakle, sličan onome u planinskim oblastima u unutrašnjosti provincije Dalmacije, koji su punih dvjesta godina ostali u statusu peregrinskih *civitates.*

[5] I. Bojanovski, Stari grad Ključ, AP 15 (1973), 103. i 23 (1982), 140. Izvještaj o iskopavanjima je u pripremi. Na Gradu su otkopani rimski zidovi, estrih, cisterna i veće količine opeke i crijepa.

[6] *D. Pecka:* CIL III 13984 = K. Patsch, GZM VI, 1894, 766 = WM BH IV, 1896, 262, cf. D. Sergejevski, GZM n. s. VI 1951, 310 = GZM VI, 1951, 310. Iz Donje Pecke je i ara *Iovii) opifimo) maximo,* bez imena dedikanta, K. Patsch, ib., 765 = WM BH IV, 262, si. 32. *Carevac:* CIL III 14976 = K. Patsch, GZM VII, 1895, 581 = WM BH V, 1897, 235.

[7] D. Sergejevski, Ribnik Gornji, GZM XL, 1928, 92—94, T. I. 3, s muškom polufigurom u niši iznad natpisa. Stela je nadena u zaseoku Sredica kod Gornjeg Ribnika, i ugradena u crkvu u Gornjem Ribniku — Pojava korumpiranog latiniteta u planinskim područjima unutrašnje Dalma cije nije osamljena (Bravsko, Krnjeuša, Smoljana). Po stilskim elementima, spomenik spada u grupu reljefa koja je karakteristična za ilirsku umjetnost u unutrašnjosti Dalmacije (Bosna), cf. J. Žuru nic, Arheološke beleške iz Bosne, Starinar, 1927, 93—95, i D. Sergejevski, GZM XL, 1928, 94 (plitkost reljefa, ukočenost figure, okomiti i paralelni nabori odijela, te naglašavanje detalja).

Iz dokumentacije koju imamo na raspolaganju izravnih podataka o municipalitetu područja nema,[8] ali se o torn pitanju može raspravljati na osnovu pisanih izvora iz kasne antike.[9] Već smo istakli da se u Gornju Pecku, i to po jednodušnom konsensusu, locira putna stanica Sarnade sa ceste Salona — Servitium (via Glamočko polje) (Itin. Ant. 269,3). U vezu sa stanicom *Sarnade* neki autori dovode i podatak o *Sarni(t1)ensis ecclesia* iz zaključaka 1. salonitanskog koncila (530. g.), čiji je predstavnik *Vitaiis presbyter Sarniensis ecclesiae* bio i potpisnik saborskih zaključaka.[10] Drugi, pak, Sarnade povezuju sa Sardeatima *(Sardeates* Plin. Ill 142) i njihovom plemenskom *civitas — territorium Sarziaticum* (od Sardiaticum sc. municipium, odnosno *territorium,* kako stoji u aktima koncila), koji je na 2. saboru u Saloni (533. g.) bio dodijeljen novoosnovanoj biskupiji u Ludrumu kod Knina.[11] Kako smo već vidjeli, *territorium Sarziaticum* valja tražiti dosta južnije u dolini Unca,[12] u kojoj su živjeli Sardeati, pa bi stoga ova teza otpala. *Sarniensis ecclesia* iz salonitanskih listina očito je crkvena župa Sarnade, u kojoj je, tek nakon Karakalinog edikta iz 212. g. bio formiran jedan municipij *(res publica Sarniensium?).* Prema tome, *Sarniensis ecclesia* je crkvena župa *(parrochia) mun. Sarniensium,* a njezin *presbyter Vitalis* župnik, u stvari nadžupnik ove župe. Iz izvora se ne vidi kojoj je biskupiji pripadala *Sarniensis ecclesia,* ali se može pretpostaviti da je to bila sisačka biskupija, kao i u ranom srednjem vijeku.[13] Nedaleko od Pecke, a zapadno od Sane, u Vrbljanima, u kasnijoj antici je bio podignut jedan kastei, koji je i u ranom srednjem vijeku služio kao zbjeg *(refugium)* stanovništvu Pecke i njene okolice.[14] Što se, pak, tiče teritorija ove *res publica,* mislim da se protezao uz Sanu od padina Crne gore pa nizvodno od Ključa.

Spomenika duhovne kulture iz ovog podrucja gotovo i nema. Utjecaj romanizacije na domaće stanovništvo i na vjerskom polju odražava se na žrtveniku *Iov(i) op(timo)maximo* (GZM 1894,765, sl. 1 = WMBH IV,262,sl. 32, Donja Pecka), sa poprsjem samog Jupitra (?), dok je dedikant ostao anoniman. S ovog područja nije bilo ikonografskih prikaza i *ex vota* domaćih božanstava prirode Silvana i Dijane, ali ih zato ima dosta iz najbliže okolice (Prekaja, Grahovo, Grkovci, Jajcs i Šipovo). Nema sumnje da ih je bilo i u izvorišnom području Sane, kao i u nedale-

[8] O tome usp E. Pašalić, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque, GID BiH, Sarajevo 1957, 245. ss = Sabrano djelo, 1975, 413.

[9] D. Farlati, III. Sacr. II, 164 = F. Rački, Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, Zagreb 1877, u zbirci MHSM vol. VII. F. Šišić, Priručnik, 157—164.

[10] D. Farlati, 111. sacr., 164. iz 530. g. A. Mayer, Die Sprache, 295, cf. 293, 294. V. W. Tomaschek 1880, 54.

[11] Usp. K. Patsch, GZM XII1900, 556. G. Alfoldy, Dalmatien, 52, i J. J. Wilkes, Dalmatia, 170; usp. ovdje bilj. 3. Prema Wilkesu, terminacijski natpis u Vaganu na Janju vjerojatno dijeli Mezeje od Sardeata. Usp. Wilkes karte, 175, 153. d. i 274. Usp. XV pogl.

[12] *Territorium Sarziaticum* je 533. g. dodijeljen novoosnovanoj biskupiji u Ludrumu, koji se locira mnogo južnije, V. Klaić, Episcopatus Ludrensis u Dalmaciji, VHAD XII, 1912—1913, u blizinu Knina (Biskupija?); K. Patsch, GZM XII 1900, 554. d., u Burnum (pogrešno napisan!), a B. Gabričević, Izantičkog perioda Cetinskekrajine, Znanstveni skup u Sinju, Split 1984, 93—106, napose 102, „možda u s. Otok kod Sinja", gdje je otkrivena bazilika sa zidanom katedrom i krstionicom (piscina).

[13] I. Bojanovski, GZM (A), n. s. XXXIV, 1979 (Sarajevo 1980), 121—122. — Položaj *Sarniensis ecclesiae* mogao je biti sličan statusu ninske biskupije, kako to proizlazi iz zaključaka Splitskog crkvenog koncila 928. g.: *Nonensis vero ecclesia non episcopum antiquitus sed archipraesbyterum habuisse cognoscitur* (cf. GZM XIV, 1902, 414—415).

[14] I. Bojanovski 1979, 107. ss. Usp. Isti, Ranosrednjovjekovno utvrdenje u Vrbljanima na Sani, GZM (A), n. s. XXIX, 1974 (Sarajevo 1976), 245, gdje je objavljen pozlaćeni jezičac pojasne garniture iz utvrđenja u Gornjim Vrbljanima (sl. 3 i T. I, 1 i 2), iz vremena oko 800. g.

kom Glamočkom polju i u dolini Plive. Iz Prekaje potječe ara Silvanu s posvetom (Spom. 77,19), sa Grahova također ara Silvanu s posvetom (GZM 1899, 120), kao i iz Grkovaca (Spom. 88, 122); iz Jajca su dva reljefa Silvana i nimfi (GZM 1964, 151 i 1900, 176). Vise primjeraka ikonografskih spomenika potječe s Glamočkog polja.[15]

4. *Doline Plive i Crne rijeke*

U Šipovu, istočno od Ključa i Pecke, već u dolini Plive, nalazio se jedini mezejski municipalni grad, koji je potvrđen epigrafskim nalazom. Danas je to prostrano područje u dolinama Plive, Vrbasa i Crne Rijeke podijeljeno u tri društveno-političke jedinice — Šipovo, Jajcei Mrkonjić-Grad s ukupno 83000 stanovnika (1971. g.). Da li su sve te tri teritorijalno-političke zajednice u antici činile jedinstvenu municipalnu cjelinu, ili su možda i tada postojala dva, pa čak i tri civitates, odnosno municipija, ne zna se. Najpovoljniji prometni položaj među njima imalo je Šipovo u gornjoj Plivi, jer se nalazilo na velikoj itinerarskoj cesti Salona — Servitium (Tab. Peut.), a uz to je ležalo i sasvim blizu druge itinerarske ceste *Salviae - Sarnade-Leusaba-Servitium* (Itin. Ant.), s kojom je bilo povezano jednim poprečnim putem^BogatarudištaSinjakova — između Šipova, Jajca i Mrkonjić - Grada — osiguravala su cijelom području (vrlo) jaku sirovinsku bazu skupa s antičkim naseljima u Majdanu, Mrkonjić-Gradu i Bjelajcu (Bilajce), u kojima je također evidentirana živahna metalurška djelatnost,[2] dakle cijeli teritorij od Vitoroge na jugu pa do Manjače na sjeveru. Nema indicija ni da bi ovome municipiju pripadalo i područje oko Jajca, tj. oko donje Plive i Vrbasa. Sva je, naime, prilika, s obzirom na prostranstvo područja, da se oko Jajca nalazila neka druga mezejska *civitas* koja je također s vremenom prerasla u municipium *(res publica).* Možda je to bila *Apeva* ili *Sapua,* jedna od dviju Ravenatovih *civitates,* o kojima ce biti govora u nastavku.

a) Baloie — rimski municipij u Šipovu

Iz Šipova potječe fragmentirani natpis s formulom LDDD *(locus datus decurionum decreto),* koji potvrduje da se ovdje nalazio municipalni grad kojim je upravljao *or do decurionum.*[3] O relevantnosti naselja govori i relativno bogat arheološki

[15] Usp. V. Paškvalin, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 130, br. 17—35. I. Bojanovski, reljefi iz Vrbe i Busije, v. *Salvium,* bilj. 29. *Volari:* V. Paškvalin, GZM 1985—86, 71—77 (reljef Silvana).

[1] I. Bojanovski 1974, 68—90 i 103—125. Usp. V. Radimsky, GZM VII, 1895, 222—225, sl. 5—8 = WM BH V, 1897,266—270: rimski put Šipovo—Pecka (Sarnade). Tim putom je otprilike prolazio B. Kuripešić 1531. g.

[2] *Majdan:* V. Radimsky, 1) Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, GZM V, 1893, 321—341, i 2) Majdanska Gradina novo nalazište latenskih bronzova u Bosni, GZM IV, 1892, 231—235 = WM BH I, 1893, 180. Iz Majdana su ulomci natpisa CIL III 13243 p. 2271, 14975. *Mrkonjit-grad:* I. Bojanovski 1974, 84. d., 105—107 *(Leusaba7). Bilajce:* Ć. Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji BiH, GZM VI, 1892, 346—348. E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u BiH, GZM (A), n. s. IX, 1954, 55. d. i E. Pašalić 1960, 23. Iz Bilajca je i natpis CIL III 13238 *{P. Aelia Tertula),* te anepigrafski žrtvenik I. Lovrenović i dr., Mrkonjić-Grad, 1973, Antika sa si.

[3] CIL 111 13982, Šipovo:. . . .*1\LLV. . . . mat]ri. . .[optijmaeet[pie]ntissimae \y\ivae\pos\uerunt [L]DDD*=L(ocus) d(atus) d(ecurionum) d(ecreto). Usp. Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 315 = WM BH II, 1894, 93. K. Patsch, GZM XXII, 1910, 182 = WM BH IV, 1896, 264 i XII, 1912, 140.

materijal iz samog Šipova.[4] Neki skulpturalni elementi iz Šipova vrlo su kvalitetne izrade ne samo zanatske, kao na primjer ulomci tzv. mauzoleja.[5] U novije su vrijeme otkriveni i bogato ukrašeni ulomci od poklopca sarkofaga velikih razmjera (dužeg od 3 m), koji pokazuju dvojake utjecaje, s jedne strane i to pretežno iz Salone, a s druge iz većih centara Panonije. Ovdje je inače bio predominantan utjecaj Salone, dok su dijelovi mezejskog teritorija na Sani već kžali u kulturnoj sferi Siscije. Po mišljenju N. Cambija, šipovski „mauzolej" i sarkofag djelo su iste radionice koja je djelovala u počecima 4. st.[6] Povezuju ih brojni elementi, a slične srodnosti postoje i na ulomcima urna iz Šipova.[7] Stilistički razvitak kamenarskih radionica u Šipovu, koje su radile duži period, a u kojima su morale djelovati generacije majstora, u jednoj ili u vise radionica, može se pratiti i na drugim nalazima kao što je reljef Jupitra, Minerve i Genija (GZM 1914, str. 192, si. 79), te kompozicija s lavljim glavama (GZM 1938, 60, si. 14), dok se na bogato profiliranoj gredi od korniža, ukrašenoj raznovrsnim kimatijem, ogleda nešto starija klasično koncipirana tradicija.[8] Uz neizbježnu naivnost, šipovska je radionica ipak sačuvala svoj vlastiti izraz i autentičnost, usprkos inspiracija sa strana (Salona, Panonija)·[9]

Sudeći, pak, po prostornoj razbijenosti antičkih supstrukcija (Gromile, Crkvina, Tuk i ušće Lubovačke rijeke), kojih nam kronološki rast nije jasan, čini se da je rimska aglomeracija u Šipovu, po svome urbanom sklopu, bila svojevrsna konurbacija sa jezgrom na Gromilama i nekoliko manjih pratećih naselja. Sve su se navedene strukture oslanjale na itinerarsku cestu, koja se spuštala dolinom Janja, te kod njegova ušća u Plivu, prešavši most, skretala prema istoku, niz Plivu, prolazeći preko Crkvine i Tuka. Čini se da je manji dio ove konurbacije prelazio i na desnu obalu Plive, u Sariće, gdje je na starom groblju kod mosta nađen ulomak natpisa s formulom LDDD, dok su u susjednom Čifluku, uzvodno uz Janj, otkopani ostaci kasnoantičke bazilike sa presvodjenim grobnicama *{tomba a pozzetto, Gewölbegrabkammer).*[10] Kod mosta na Plivi, pored ušća Lubovačke rijeke, gdje su nađeni i dijelovi tzv. mauzoleja i ulomci sarkofaga, nalazio se pak naseobinski kompleks (terme s mozaikom?) koji je vjerojatno bio funkcionalno povezan za cestu.[11]

---

[4] K. Patsch, Šipovo u dolini Plive, GZM XXII, 1910, 182—190 = WM BH XII, 1912, 137—147.1. Bojanovski, Bilješke iz arheologije I, N. st., IX, 1964, 195—197. i II, N. st. XI, 1967, 187—190. Usp. moj rad cit. u bilj. 8.

[5] Neki su nalazi zanimljivi i s aspekta provincijalne umjetnosti, D. Sergejevski, GZM n. s. VIII, 1952, 50. d. Usp. N. Cambi, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak CBI, knj. XX/18, 1982, 91—109: portreti pokojnika u medaljonima, nagi eroti s izvrnutom bakljom i motiv gozbe *{Totenmahl)* itd.

[6] N. Cambi 1982, 105, po stilsko-formalnom kriteriju spomenike datira u poč. 4. st. i kaže da ta „oba rada ne mogu biti udaljena vise od jedne do dvije decenije, a Jos je vjerojatnije da se oba moraju datirati unutar jednog desetljeća".

[7] Ibidem 1982, 103. O urnama iz Šipova v. D. Sergejevski, GZM n. s. VII, 1952, 51. d. si. 7—14.

[8] N. Cambi 1982, 103, si. 7. Cfr. I. Bojanovski, Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi, ARR VII, 1974, 377 d, T. VII, 2 = N. st., VIII, 1962, si. 1 i XI, 1967, si. 17.

[9] N. Cambi, nav. dj., 105.

[10] *Čifluk:* I. Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku (kraj Šipova), N. st., IX, 1964, 103—122. Isti, Baloie, 1974, 358. Usp. D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca, GZM L, 1938, 49—51, si. 1 i 2. — S obližnje srednjovjekovne nekropole u Čifluku potječe poznati reljef Jupitra, Minerve i Genija, K. Patsch, GZM XXVI, 1914, 192, si. 79, ovamo donesen sa Gromila (?).

[11] Ć. Truhelka, Arheološka ispitivanja jajačkog grada i najbliže okoline, GZM IV, 1892, 315. d. K. Patsch, GZM XXII, 1910, 184 = WM BH XII, 1912, 139. I. Bojanovski, N. st. IX, 1964, 196, si. 5. i XI, 1967, Šipovo na Plivi, 187—190, si. 1—3.

Najznačajniji se dio ove razbijene aglomeracije nalazio na Gromilama u Starom Šipovu, odmah uz lijevu obalu Plive. Ruševine na Gromilama, koje zahvataju površinu od 215 χ 190 koraka,[12] još uvijek nisu is<ražene, pa nam zato karakter naselja na Gromilama nije poznat. Sve što znamo o Gromilama, isključivo su slučajni nalazi *(felix casus et fortunatus ligo)*. Patsch, a za njim i Sergejevski, autori koji su pisali o Gromilama, polazeći od kvadratičnog oblika ruševina, smatrali su da je u pitanju rimski *castrum,* konkretnije logor za jednu kohortu,[13] dok bi ostaci samog naselja ležali nešto zapadnije na Crkvini, na povišenom i suhom terenu. Ovaj ključni problem rimskog Šipova još uvijek nije riješen, iako je Sergejevski naknadno iznio kompromisno mišljenje da je vojni logor iz 1. i 2. st. prerastao u civilnu naseobinu,[14] što će biti i najbliže istini.

Patschevo uvjerenje da je rimski utjecaj u dolini Plive bio vojne prirode potvrdio je zasad samo jedan nalaz. Nedavno je na Gromilama, na samom rubu rimskih ruševina, otkrivena ara aktivnog vojnika M. (?) Aurelija Vera, dekuriona konjice COH III ALP. Na natpisu se formulom *iterata statione* — povodom premještaja indirektno potvrduje garnizon,[15] što bi govorilo u prilog prvobitnog vojničkog karaktera kompleksa na Gromilama. S druge strane, i rimski nalazi na Crkvini dosta su skromni.[16] Mnogo su izdašniji pod Crkvinom, kod ušća Lubovačke rijeke u Plivu, u blizini mosta preko Plive, koji se i danas naziva Carski most. Odatle potjecu i ostaci tzv. mauzoleja, natpis braće Flavija i ulomci sarkofaga. Proteklih su godina ovdje pronađeni i ostaci stambenih zgrada, a među njima i terma (?) s hipokauzisom i mozaikom.[17]

Današnje stanje istraženosti Gromila ne daje, dakle, odgovora na pitanje prvobitne namjene ovog kompleksa. I dalje ostaje nejasno radi li se o prvobitno vojnom ili o građanskom naselju. Konačan odgovor na to pitanje mogu dati samo •skopavanja Gromila, jednog od najperspektivnijih nalazišta antike u Bosni.[18]

Ono što se može već sada sa sigurnošću reći, to je da se prijelomni događaj u razvitku ove aglomeracije zbio početkom 2. st., kada je na Gromilama bila postavljena počasna baza sa statuom Gaju Miniciju Fundanu, konzulu iz 107. g. i legatu LEG XV APOLL: *Ciaio) / Minicio / L(ucii). filio Pap(iria). / Fundano, VIII vir(o). epulonum. trib(uno) /[5] legionis VII (= XII) Fulminatae, / quaestori. tribuno /*

---

[12] K. Patsch, GZM XXII, 1910, 184.

[13] K. Patsch,ibidem, 184. D. Sergejevski, GZMn. s. VII, 1952, 57. Usp. iD. Sergejevski, CIL BiH, u uvodu (rukopis u arhivu JAZU Zagreb).

[14] GZM n. s. VII, 1952, 57. Usp. GZM XLII, 1930, 158; vidi i „Kulturna istorija BiH", Sarajevo, 1955, str. 67.

[15] I. Bojanovski, Baloie, 1974, 347—350, T. I: *[Ap]ollini/ [A]ug(usto) sacirum). j* [M? *A]urel-(ius). Ve j [r]us. dec(urio). [ea(uitum)] /[5] coh(prtis). III A[lp(inorum)] / iterata j statione / l(ibens) pipsuit).*

[16] Na Crkvini se nalazila velika srednjovjekovna nekropola; do (oko) 1963. još se dobrim dijelom bila očuvala, usp. I. Bojanovski, N. st., VIII, 167—171 (Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu) i N. st., XI, 1967, 189, t. 4. Ako je bilo i antičkih objekata, cf. Ć. Truhelka 1892, 319 (velika kamena zgrada), u meduvremenu su uništeni izgradnjom crkve između dva rata (1924. g.). Usp. K. Patsch, GZM XXII, 1910, 184, i D. Sergejevski 1952, 42. O devastaciji rimskih ostataka u Šipovu v. i I. Bojanovski 1974, ARR, VII 551, i N. st., IX, 1964, 196—197.

[17] I. Bojanovski, Šipovo na Plivi, N. st,, IX, 196, si. 5 i 6; XI, 1967, 196. si. 17. Cf. i moj rad „Baloie ...", ARR VII, 1974, 357. Usp. Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 319. K. Patsch, GZM XXII 1910, 185. N. Cambi, Godišnjak CBI, knj. XX/18, 1982, 91 d.

[18] Parcele se obrađuju i čiste (krči se i kamen za gradnje). Usp. I. Bojanovski, N. st., IX, 196, si. 4 (hipokaust na Gromilama) i XI, 187, t. 1 i 2 (slučajni nalazi); VIII, 167, bilj. 3 i si. 1. I. Bojanovski 1974, 356—357, bilj. 39. — Za iskopavanje Gromila je „u mirno doba traženo 100.000. kruna u zlatu" (iz Izvještaja „Društva za očuvanje starina u Jajcu" iz 1932. g.), v. vilj. 38. ovdje.

[pl]ebis. praetori, leg(ato) / [legionis XV A] pollinaris /[10] [-------] *piae [....................... c]ur- I atori [.........].*[19] Ne zna se ni zašto je bila postavljena ova počasna baza sa statuom uglednom predstavniku rimske aristokracije, ali je sigurno da je to bilo u vezi s razvitkom građevinskog kompleksa na Gromilama. Nagađa se da je Gaj Minicije Fundan bio carski namjesnik u Dalmaciji, a možda i patron rimskog naselja u Šipovu.[20] Taj se događaj zbio nešto prije 124/125. g., jer već tada nalazimo Fundana u Aziji kao prokonzula (RE XV/2, 1820 d.).

Sa Gromila potječu i neki drugi spomenici, ali izrazito vojničkih nema. Aru božici Minervi podigao je *L. Publicius Telespho[r]u[s],* po imenu oslobodenik grčkog porijekla.[21] Na jednom skulpturalnom ulomku u visokom reljefu prikazana je kompozicija žrtvovanja bika; s jedne strane žrtvenika prikazana je žrtvena životinja s *camillusova,* a s druge strane *victimarius.*[22] Žrtvenik je, očito, stajao u hramu koji se nalazio na Gromilama, a kojemu je, po svoj prilici, pripadao i ulomak epistilne grede (?), koji je pronađen u sekundarnom položaju na Crkvini, s posvetom:.... *Au]gusto et [Romae] sa[crum* . .., dakle, posvećen Augustu i božici Rima (Sp. 88, 102). Vjerojatno iz istog hrama potječe i kvalitetni reljef Jupitra, Minerve i Genija, sve božanstava rimskog Panteona. Sve to ukazuje da je gradska dominanta s hramom (vjerojatno kapitolijske trijade) bila na Gromilama, ali ne rješava problem prvobitne namjene kompleksa. Odavde potječe i bogato profilirani gesims, što smo ga već spomenuli.

Jedno manje pokusno iskopavanje na Gromilama 1963. g. pokazalo je da se ovdje ispod rimskih slojeva nalazi prethistorijski sloj dužeg trajanja.[23] O karak-teru te autohtone naseobine ne zna se ništa, ali nas njezin nizinski položaj ne ovlaš-ćuje da ovdje (uz lijevu obalu Plive) tražimo naselje gradinskog tipa, kakav je, na primjer, bio Splonum, što ga Alföldy locira upravo u Šipovo. Predrimski kera-mički materijal iz doline Plive vrlo je srodan, zapravo identičan materijalu iz doline Sane.[24] *Municipium Splonum* s epigrafskih spomenika, što ga je Germanik osvojio 9. g. n. e., bio je i po svom prirodnom položaju jak i čvrst, a uz to i dobro utvrden zidinama, zapravo nasipom (Dio LVI 11, 1—2), a k tome branjen od brojnih brani-telja, pa ga Germanik nije mogao osvojiti ni bojnim spravama ni jurišima.[25] Za-uzeo ga je tek sretnim slučajem, kada je keltski konjanik Pusio na nasip bacio kamen, te tako uzdrmao grudobran da se odmah srušio i ujedno povukao čovjeka koji se bio na nj naslonio. Tek su tada zbunjeni branitelji pobjegli u akropolu *(es ten akro-*

[19] D. Sergejevski, GZM XXXVÏII, 1926, 155, sl. 1. Usp. G. Alföldy, Splonum, AAH, 10/1962, 11.1. Bojanovski 1974, ARR VII, 354, T. VI. U blizini baze je nadena i noga brončane statue (ispod koljena), očito Fundana, v. I. Bojanovski, ibidem, 355, bilj. 27.

[20] G. Alföldy, Splonum, AAH 10/1962, 11, namjesništvo Gaja Minicija Fundana datira izmedu 120. i 124. g., a J. J. Wilkes, Dalmatia, 445 u 108. godinu. A. Jagenteufel, Die Statthalter der röm. Provinz Dalmatia von Augustus bis Diocletian, Wien 1958, nema namjesnika toga imena. Cf. I. Bojanovski 1974, ARR VII, 354. d. Kao namjesnik G. Minicije Fundan je mogao biti i patron municipija u Šipovu, I. Bojanovski, ibidem, 355. i bilj. 29.

[21] D. Sergejevski, GZM XXXVIII 1926, 157, sl. 2.

[22] D. Sergejevski, GZM XLÏI, 1930, 157—158, T. VI, 1 i 2. Možda se i ovdje radi o sceni iz taurobolijskog (metroačkog) kulta (?)

[23] U gornjem su sloju sonde otkopani lijepi primjerci *terrae sigillatae,* ulomci svijetle i tamne keramike (belgijske?), novci mlade flavijevske dinastije i drugi sitniji nalazi. U donjim je slojevima sonde (dubina oko 1 m) bila prethistorijska keramika, I. Bojanovski, N. st. XI, 187, t. 1, sl. 1.

[24] Z. Marie, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX 1964, 58—74. Usp. Isti, Problem sjevernog .graničnog područja Ilira, Simpozijum 1964, 197.

[25] Dio LVI, 11, 1—2.

polin anedramon), te_ odmah predali sebe i grad.[26] Tako jaki oppidum s akropolom se ne može tražiti u Šipovu. Jače gradine oko Šipova nalaze se tek u Trnovu, Lubovu, Mujdžićima i drugdje, dakle, na priličnoj udaljenosti, ali se ni na jednu od njih ne bi mogli primijeniti Dionovi podaci. Stoga Splonum valja tražiti negdje drugdje, zapadnije (možda Lika?) i to u kontekstu događaja iz 9. g. n. e. ·— opsada Raetinija, eventualno i Seretiona (Dion LVI, 12),[27] dakle prije nego što će Tiberije 9. g. sve snage uperiti protiv Batona, koji se bio utvrdio u Andetriju (u zaleđu Salone) (Dio LVI 12).

Procès romanizacije doline Plive slabo je poznat. *Aelii* se javljaju tek u širem području oko Šipova, jedan je iz Pecke (CIL III 13984), već u drugoj *civitas,* a drugi u Bjelajcu kod Mrkonjić-Grada (CIL HI 13238). *Aurelii* su takoder iz Pecke (CIL III 14976), Jajca (GZM 1951, 305) i Kupresa (CIL III 2763 = 13320), odakle potječe i jedan *Ulpius.* Na natpisima iz Šipova dolaze uglavnom stranci : *Iulii* (GZM 1910,186)[28], i već spomenuti *L. Publicius Telesphorus* (GZM 1926, 157, sl. 2). Sasvim kasnom vremenu pripada natpis brace Flavijevaca iz Šipova (CIL III 13237 p. 2270) i Maksimina *(Maximino carissimo)* iz Mujdžića za koji Sergejevski smatra da je kršćanski (Sporn. 88, 103, sl. 7)[29]. Dakle, razvitak sličan onome u unutrašnjosti zemlje.

Iz ovako manjkave dokumentacije teško je izvući zaključak kada je Šipovo dobilo municipalni rang. U pomoć bismo mogli prizvati poznatu činjenicu da je u unutrašnjosti Dalmacije najvećem broju peregrinskih *civitates* municipalnu konstitueiju dao Hadrijan, no ni zato nema elemenata u izvorima. Možda se to dogodil o istom nakon odlaska posade (?), koja je Šipovo napustila oko 200. g.

Sudeći po brojnim numizmatičkim nalazima, najviše sa Gromila, razdoblje prosperiteta rimskog grada u Šipovu pada u 3. i 4. st.[30] Značajnija su se naselja nalazila uz put Kupres—Janj—Šipovo: Vagan (odakle je i međašni natpis *inter Sapuates et. . matinos),* Babići, Mujdžići, Čifluk (zas. Grahovci) i manja[31]. U pla-

[26] I. Bojanovski, ARR VII, 1974, 361. — Dionov podatak se odnosi na 9. g. n. e., a Germa nik je Mezeje pokorio još 7. g. n. e. — Dionov podatak LVI, 11, se kod drugih izdavača nalazi u knj. LV, 32, ali ga je Sturz u *Codex Venetus* našao na ovom mjestu.

[27] J. Šašel, Seretion, ŽA III, sv. 1—2, 1953, 26., Seretion locira na pravac Siscija — dinarsko razvode, dakle na pravac kojim je nastupao Germanik.

[28] *Sex(tus) Iul(ius) Gracilis* v. s. i *MiarcusT) I{ul(ius)],* oba su iz kasnijeg carstva, K. Patsch, **GZM** XXII, 1910, 186—187, br. 2, sl. 7 i br. 4, sl. 9 = WM BH XII, 1912, 141 d., No. 2 i 4 sa sl. Sa istog je mjesta i nadgrobna ploča s natpisom: *D. M. Tertulae infelices-(S)simae defunetae annorum XII pl(us) m(inus),* ibidem, br. 3. sl. 8. Pojava stranaca ukazuje i na gospodarski značaj municipija — rudarstvo, promet i druge djelatnosti. O rudnieima u Sinjakovu usp. E. Paša^ **lié** 1960, 22, 23, 92. Usp. injegov rad'O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini", GZM (A), n. s. IX, 1954,47—75 = Sabrano djelo, 1975, 247—282, podrueje Majdan—Sinjakovo, 257—260. — O rimskim nalazima u Mujdžićima na Janju, usp. D. Sergejevski, GZM L ,1938 (rad nav. u bilj. 10), 51—60 (bazilika, groblje, arhitektonski elementi).

[29] J. J. Wilkes, Dalmatia, 272, smatra da je rimski grad u Šipovu municipalni Status mogao dobiti još za Trajana, dok G. Alföldy, Dalmatien, 158, taj događaj veže za Hadrijana, što će biti real nije.

[30] I. Bojanovski, N. st. XI, 1967, 188 — 189, objavljeno svega 28 primjeraka od Vespazijana do Gracijana, najčešće novci Konstantina i sinova. Usp. D. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 27 (tri novčića) i K. Patsch GZM XXII, 1910, 183. i 190 (pet novčića). Najstariji je Vespazijanov novae (2 komada), pa tek Elagabalov.

[31] I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta, 114—117. i bilj. 341 i 115—116, bilj. 357. Usp. D. Sergejevski, GZM XLIV, 1932, 27: Glogovac kod Babića (Janj). Usp. bilj. 10 (Čifluk, s mar njom ferarijom), i 28 (Mujdžići).

ninskom području sjeverno od Šipova nalazila su se naselja još u Trnovu i Bešnjevu Preko Bešnjeva je vodio i jedan brdski put u revir Sinjakova i Majdana[32].

Mikrotopografska istraživanja terena i putova, primijenjena na podatke koje daje Tabula, pokazala su da se u Šipovu nalazila putna stanica Baloie, Tab. Peut, odnosno Ravenatova *civitas Baloia* (IV 10 = 217—218)[33]. Dalje prema jugu, uz Janj, 7 km južnije — u Mujdžićima se nalazila stanica Indenea, oko 10,5 km (još) južnije — u Strojicama (prijevoj!) stanica S a rit te (Sarute), a na Crkvini u Blagaju, na lok. Stubo vrelo, već na Kupreškom polju, Ionnaria (Tab. Peut.). Značaj stanice Baloie (Šipovo) upravo je u njenom pogodnom saobraćajnom položaju u pitomoj dolini Plive, a u čvorištu značajnih prometnih pravaca: na zapadu veza s dolinom Sane i cestom koju je zabilježio Antoninov itinerar, a na sjeveroistok sa Mrkonjić-Gradom *(Leusaba)* i Jajcem, ali i u izdašnim prirodnim resursima njene bliže i dalje okolice.

Ova napredna oaza propala je krajetn 6. st. (597. g.) u naletu Avara[34].

b) Jajce i njegovo područje u antici

Jajce, kao i Ključ, leži na važnom riječnom prijelazu, na mjestu gdje se otvara jedini prolaz kroz duboki kanjon Vrbasa. Neka nam stoga bude dozvoljena i druga komparacija s Ključem: vjerojatno se i u Jajcu, na mjestu srednjovjekovnog grada Jajca, koji po svojoj četvrtastoj formi podsjeća na tip antičko-rimskog kaštela, nalazila neka utvrda za kontrolu prijelaza *(turn's, burgus, castellum),* kao i u Ključu. Na takvim su mjestima obično stajale i carinske stanice za ubiranje — taksa. Možda je tako bilo i u Jajcu, a vjerojatno i u Ključu[35].

Iako je Jajce manje poznato po rimskim nego po srednjovjekovnim spomenicima, to ne znači da ovaj vanredni naseobinski položaj kod prijelaza Vrbasa nije bio naseljen već u rimsko doba. To dokazuju ne samo antička spolija u dvorištu jajačkog grada i na njegovim zidinama[36], te u Crkvi sv. Marije (Toranj sv. Luke), a kasnijoj Carevoj džamiji[37], nego i ostaci rimskog naselja na koje se naišlo u gradu

32 Veće troskovište se nalazi i u Bešnjevu, manje u Trnovu (podaci iz Terenskog dnevnika). O rudarstvu na potezu Sinjakovo — Majdan, usp. E. Pašalić GZM (A), n. s. IX, 1954, 47. dd. (v, bilj. 28). Vjerojatno je preko Bešnjeva, Sinjakova i Majdana vodio i Dolabelin put *a colonia Salonitana ad fines provinciae Illyrici* (CIL III 3198, a = 10156, a + 3200, Salona).

33 Ponovno provjerene distance pokazuju da su lokacije putnih stanica u mome radu „Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji", 1974,103. ss., u punoj konkordanciji s Tabulom, te da odgovaraju distancama na terenu. Ako od Banje Luke *(Castra)* do Šipova *(Baloie)* odbijemo milijacije koje daje Tabula, ta ce nas zbirna distança od 34 m. p. = oko 51 km dovesti u Šipovo.

34 Literaturu o propasti Baloie, v. I. Bojanovski ARR VII, 1974, 364, bilj. 70.

35 Na prirodnim preprekama: gorski lanci (prijevoji), rijeke (mostovi, prijevozi), na raskršćima ι si., obično su se ubirale razne pristojbe — carina i takse (mostarina, prevoznina itd.), cf. De Laet, Portorium, Brugge, 1949, 229. Portorium je bio usko povezan s putnom mrežom, R. Chevallier, Les voies romaines, Paris 1972, 225—232. — Jajce kao kastei pripada rimskom tipu utvrde, usp. P. Anđelić, Kulturna istorija BiH, 419.

36 O. Blau, Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1877, S. 185 (ulomci stupova i Kapitel u dvorištu). O. Blau je zabilježio i lokalnu zagu o rimskom hramu na gradu čija se osnova još mogla raspoznati. Cf. A. F. v. Schweiger—Lerchenfeld, Bosnien, das Land und seine Bewohner, Wien 1878, S. 62. — Reljef s motivom bukranija *(bucranium)* u gradskom zidu usp. Đ. Basler, Manji nalazi iz starije prošlosti Jajca, Zbornik krajiških muzeja, II, Banja Luka, 1963—64, 41, sl. 1.

" Ploča ukrašena paterom i urceusom, M. Mandić, Starinar, V, Beograd 1930, 47. D. Sergejevski, Kasno-antički spomenici iz Jajca, GZM L, 1938, 61, sl. 17. — U zidove ove crkve je ugrađeno i više monumentalnih kvadera antičkog profila.

prilikom raznih gradnji: zidovi, gradevinski materijal (rimska opeka i crijep) i arhitektonski ulomci. Ipak, najznačajniju potvrdu daje otkriće mitreja s reljefom Mitre tauroktona iz kraja 3. st. u Barama ispod Volujaka, već na zapadnoj periferiji grada[38].

Od naseobinskih elemenata vrijedno je spomenuti i arhitektonske ulomke, kao što su kapiteli, krovni korniži, impost i si.[39] Na vise mjesta su nađeni i tragovi zgrada. Kada se gradua kuća dra E. Gramatovicha (1901), te prilikom izgradnje gradskog vodovoda (1902) i starog gradskog hotela nadeni su rimski zidovi, crijep i arhitektonski ulomci — greda s kimatijem, astragalima, lozom i dentikulima te jedna urna[40]. Gradevinski rimski materijal otkopan je i prilikom gradnje nove poste 1963. g.: zidovi (šir. 60 cm), opeka i crijep, te po jedan ulomak kapitela i korniža i si.[41] Kada se u glavnoj ulici gradua samoposluga, iskopano je tesano kamenje i jedan impost, koji bi mogao potjecati s neke kasnoantičke crkve. Impost je bio obraden dosta rustično i bez ornamenata[42]. I na Harmanima, sjeverozapadno od gradske akropole, bili su 1980. g. otkopani temelji poveće zgrade (širina joj je iznosila oko 15 m) s dosta tesanih kvadera i nekoliko arhitektonskih ulomaka koji su pripadali hramu Jupitra Depulsora[43]. U ruševinama hrama su nađeni dijelovi krovnog vijenca i arhitrava sa tri fascije, fragment kapitela sa cvjetnim motivom i pilastar klesan zubačom. Kod Banjalučke (tzv. Papaz) kapije, valjda kraj nekog puta koji je vodio niz Vrbas, otkrivena je i jedna gradska nekropola iz 4. st. Od tri istražene grobnice jedna je pripadala tipu presvodenih grobnica, koje su već karakteristične za kršćanski posmrtni kult[44]. Ako se sve navedeno sumira, imamo dovoljno indikacija da se u Jajcu locira jedno gradsko naselje koje se sve vise razvijalo prema kraju antike i dostiglo areal koji na istoku obilježava gradska nekropola, a na zapadu mitrej. Koliko se naselje širilo uz padinu brda na kojem se nalazi srednjovjekovna citadela, po nalazima se ne može utvrditi.

Naseobinskim nalazima još bismo pridružili i dva votivna spomenika, oba iz Jajca, ali već izvan gradskog areala: žrtvenik /. *O. M. Depulsori* s Katine u Jajcu, nađen na mjestu Jupitrova svetišta, i reljef s likovima Silvana (Pana) i nimfe, nađen prilikom gradnje željezničke pruge i stanice, prvi negdje iz 2, a drugi iz 3. st. Prvi označava prodor stranih vjerskih shvaćanja u domaću konzervativnu sredinu.

38 D. Sergejevski, Das Mithräum von Jajce, GZM XLIX, 1937, 11—18, sa 6 sl. i crt. + i ," ~~ Mltrej je otkriven 29. 8. 1931. "a zemljištu Muštaj-bega Kapetanovića. Mitrej je otKopalo Drustvo za čuvanje starina u Jajcu. Otkopan je od 7. 9. do 8. 10. 1931. g. Sačuvan je îzvjestaj od 4. 3. 1932. g. P. Peršića, društvenog čuvara, o iskopavanju (u mojem arhivu). Osim toga, posjedujem ι kopije dvaju pisama (od 30. 6 1933. i 5. 2. 1935.) što ih je Društvo uputilo prof. D. Sergejevskom, tražeći od njega stručnu pomoć. Mitrej je (sa'svim inventarom) konzerviran ***in situ.***

39 *Kapiteli:* O. Blau, bilj. 36, D. Sergejevski, nav. dj, 61, sl. 15 (iz mahale Zagrad). I· 41°J i a 43) V ARR VH> 1974> bilj„ 42; *imp0St* Sa d0Sta tesano8 kamena, ibidem i *korniž* (bilj.

... "Ć. Truhelka, Kraljevski grad Jajce, Sarajevo 1904, 5. K. Patsch GZM XXII, 1910. 191-192. = WMBH XII, 1912, 146 d., sl. 83 (ulomak urne).

41 Đ. Basler 1963—64, 43, sl. 3.

42 Podatak prof. Đ. Mazalić (usmeno).

43 Nalaz sam pregledao 26. 8. 1980. (Terenski dnevnik 1980, str. 35—42). Obavljeno je i zaš- i ι ° S!i°Paval«e s novlm nalazima. Izvještaj priprema Z. Žeravica. Usp. I. Bojanovski, Arheol. leks. BiH, I 2, 1988, 179 n. 106. Cf. i bilj. 59. ovdje.

" V. Paškvalin, Kasnoantički grobovi iz Jajca, GZM (A), n. s. XXV, 1970, 29—38. Usp. Đ. Basier, η. dj., 1963—64, 41, sl. 2 i 43.

Koliko gcd reljef Pana i nimfe i bio primitivne izrade, on je također već proizvod sinkretizma i asimilacije predrimskih i rimskih kultova na obalama Plive i Vrbasa[45].

Što se ostaci rimskog grada nisu cjelovitije sačuvali, ima vise razloga: položaj naselja na uskoj, strmoj (l'jevoj) obali Vrbasa i veliki nanosi s brda[46], te taloženje debelih slojeva sedre uz ušće Plive. Najvažniji je ipak razlog oskudica prostora. na kojem ce se kasnije razvijati srednjovjekovno i tursko, a, napokon, i današnje Jajce. Uz to je najveći dio građevinskog materijala iz starih ruševina bio ugrađen u srednjovjekovni burg, na čijem je mjestu, očito, postojalo i neko utvrdenje daleko prije njegove historijske pojave u 14. st., kada ga je obnovio i proširio vojvoda Hrvoje Vukčić-Hrvatinić[47].

U Jajcu je pri ušću Plive u Vrbas postojalo i jedno prethistorijsko naselje s inventarom kasnog broncanog doba (sedreno područje Varosnica i terasa uz Vrbas u gradu), koje zbog specifičnosti položaja ni je moglo biti detaljnije istraženo[48]. Nema elemenata koji bi ukazivali na kontinuitet naseljenosti i u željezno doba. Međutim, egzistiranje jedne naseobine gradinskog tipa *(oppidum)* na Gradu logično je i vjerojatno, ali su kasnije gradnje, rimske pa srednjovjekovne, sasvim zatrle tragove toga utvrđenog naselja.

Jajce je prirodno središte zatvorene geografske cjeline što je formira planinski okvir Vlašića i Karaule na istoku, Manjače na sjeveru i Ravne gore na jugozapadu. Osim naselja u Jajcu, značajnije su rimske naseobine u tome području evidentirane u Carevu Polju i u Divičanima, a naseobinski dementi u Klimenti, Kuprešanima i Peratovcima[49].

Na Metalci, u Carevu Polju (lokalitet je poznat i pcd imenom Gromile), djelovala je jedna rimska *officina ferr aria* srednjeg kapaciteta. Ruda se vadila u rudnicima oko Majdana, na Sinjakovu *(fcdinae ferrariaè),* a možda dovozila i iz majdana oko Mrkonjić-Grada i sire okolice. Oficina se nalazila na velikom troskovištu Ante i Ivana Leovca, cdakle potječu i neki nalazi (kapitel, ulomak natpisa, reljefna ploča s motivom ptice i zmije itd.). Sa Metalke je i poznati reljef Silvanâ i nimfi[50].

45 Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 320, si. 6 = WMBH II, 1894, 92, si. 5. K. Patsch, GZM VI, 1894, 767, si. 3 = WMBH IV, 1896, 263, si. 34 (Brdo, Jajce). K. Patsch, GZM XII, 1900, 176, si. 8 = WMBH VIII, 1902, 109, si. 46 (Silvan iz Jajca). V. Paškvalin, rad nav. u bilj. 50. O kultu Jupitra Depulsora (IOM DEPULSORI) v. Lj. Zotović, Kult Jupitera Depulsora, Starinar, XVII, Beograd 1966 (1967), 37—38, napose str. 37.

46 Grobovi kod Banjalučke kapije su otkopani na dubini od 4 m, a razni arheološki artefakti kod Doma kulture na 3 metra; usp. V. Paškvalin i Đ. Basier, cit. rad.

47 Ć. Truhelka, Die Königsburg jajce. Geschichte und Sehenswürdigkeiten = Kraljevski grad Jajce, oba izdanja u Sarajevu 1904. godine, passim. Usp. P. Anđelić, bilj. 35.

48 Đ. Basier 1963—64, 40. V. Radimsky, Prethistorijska nalazišta . . ., Sarajevo 1891, 97. M. Mandić, Starinar V, 1930, 48—50. O latenskom nalazu iz okolice Jajca, Č. Truhelka, Kraljevski grad Jajce, 1904, p, 5. Usp. i P. Peršić, izvještaj iz 1932, rukopis, u mom posjedu.

49 *Kupre'sani:* D. Sergejevski, GZM, n. s. VI, 1951, 305, br. 9, T. I, 3, s jednom riječi u natpisu: FELICITf. . . *Peratovci:* Idem, GZM LU, 1940, 19, si. 3: *D] m. Arsa[e] [s]orori enfilci(l) IOSE* (?) *memoria(m) posuit* (4. st.). *Klimenti:* Isti, GZM L, 1938, 56, si. 6 — kapitel. *Jajce:* Isti GZM, n. s. VI, 1951, 306, si. 8 — ulomak natpisa: *A]urel[i. . .] Marcel[i. . .]. Šedinac:* K. Patsch, GZM XII, 1910, 192 — aureus cara Valentinijana II = Cohen 17. Za natpise y. A. i J. Šašel, lLJug. I, 1963, br. 148, 149, 151.

50 Usp. D. Sergejevski, GZM L, 1938, 61—63. Sa Metalke je, lok. Gromile, i ulomak nat pisa. Isti, Spom. 88, 104. sa si. V. Paškvalin, Reljef Silvana i nimfi sa Careva Polja, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 151. dd. Usp. I. Bojanovski, N. st., IX, 116, bilj. 63. M. Mandić, Starinar, V, 1930, 48—50 — opeka i hipokauzis. P. Peršić, Izvještaj 1932 (neobjavljen): temeljni zidovi neke velike zgrade, troska i rimski crijep na Klimenti, lok. Kovačnice.

Iz susjednih Peratovaca potječe samo kasni natpis *Arsae sorori infelici. . .*, a iz Kuprešana ulomak natpisa[51].

U Divičanima, na desnoj obali Vrbasa, oko 6 km istočnije od Jajca, na starom putu preko Karaule nalazilo se jedno relevantnije naselje, smješteno uz bogat izvor vode. Naselje, koje je nedavno istraživano, zahvata areal od približno 500x250 m[52].

Područje oko Divičana je i u srednjem vijeku, i kasnije, sačinjavalo manju župu Dnoluku, pa nije isključeno da je i u rimsko doba u Divičanima mogao biti centar jedne peregrinske župe. Krozpivičaneje, izgleda, prolazio i važan put, možda potencijalni pravac ceste *Baloia* (Šipovo)—*Apeva* (Jajce?)—*Sapua* (Divičani?)

■
Berseïum (Turbe?)—*Ibisva* (koruptela od *Bistuat)*™. Iz Divičana potječu i ulomci od dva nadgrobna natpisa te vješto klesani reljef konjanika koji se sada nalazi u Franjevačkoj zbirci u Jajcu[54]. Na natpisima se spominju imena *Flav(imT)* i *Maxi-(musi).* Bilo je i novijih nalaza[55].

Izvjesnu indikaciju za identifikaciju Ravenatove *civitas Sapua* s Divičanima pružao bi terminacijski natpis s Vaganca u Vaganu na Janju — *inter Sapuates et (Ael)matinos* (CIL III 9864) iz 37—41. g.[56]. Natpis je, naime, uklesan u živu stijenu na potoku Vagancu, pa ako od te stijene gledamo prema sjeveru, niz Vaganac, s desne, tj. istočne strane bi ostao teritorij Sapue (etnikon *Sapuates),* dok bi s lijeve (zapadne) strane Vaganca (i Vrbasa) bili pašnjaci i šume Ematina *(Ae(1)matinos)*[bl]. Morfološka je, naime, konstelacija na terenu takva da su dvije plemenske *civitates* mogle držati (samo) jedna desnu, a druga lijevu obalu Vrbasa. Najveće antičko naselje na desnoj strani Vrbasa, što nam je poznato, smješteno na prisojnom i —· u prometnom pogledu — pogodnom položaju, bilo je u Divičanima. Očito se radilo o dosta prostranim župskim teritorijima, jer, po Tabuli, distança od Lamatisa na sjeveru do Vaganca na Janju iznosi oko 33 milje (= oko 50 km)[58]. Što se tiče antičkog naselja u Jajcu, u izvorima nema elemenata po kojima bismo mogli odrediti kamo je spadalo tamošnje naselje, području Sapue ili Aemate (?). Po relevantnosti koju je vremenom stekla rimska naseobina u Jajcu, možda bi bilo logičnije tražiti centar plemenske civitas Sapuata upravo na obali Plive i Vrbasa. No, zasad nema podatka

51 Bilj. 49.

52 Centar naselja se nalazio na Selištu sa Crkvinom, na kojoj su nađene dvije kasnoantičke grobnice na svod, vjerojatno uz baziliku. Južno od Crkvine, na lok. Guvna, supstrukcije veće zgrade s hipokauzisom, mozaikom ukrašenim podovima i zidnim malerajem. Obilje troske u gomilama, Z. Žeravica, Izvještaj Zavodu za zaštitu spomenika kulture BiH, br. 05-ZZ-161-2/1980. Istraživanja je vodio mr Z. Žeravica.

53 Rav. IV 9 = 217—218. Ako je Šipovo — *Baloia,* a *Bisua* korumpirano *Bis(t)ua,* onda se Ravenatove civitates moraju tražiti na pravcu Šipovo—Jajce—Divičani—Turbe i Bugojno. E. Pašalić 1960, 50 Ravenatov pravac identificira sa Solarskim putom, ne upuštajući se u nesigurne identifikacije.

51 E. Pašalić, Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, si. na str. 251 — prikazana osoba s licem *en face.*

i5 D. Sergejevski, GZM n. s. VI, 1951, 305, br. 8 (sa Crkvine): . ..] FLAV[. . . itd. = = A. i J. Šašel, ILJug. I, br. 150. Isti, Spom. 88, 105, br. 9 sa si.: *D.m Maxi[m . . . infe]lici[ssi]* . ■ . *[mo* . . .., sada u Franj. sam. u Jajcu (oba ulomka). U toku iskopavanja pronaden je i ulomak stele s motivom Gorgone (gorgoneion).

56 Natpis se nalazi uz lijevu obalu Vaganca, koji teče prema sjeveru i ulijeva se u Janj ili Kuprešku rijeku. Cf. I. Bojanovski 1974, 225, t. 10; 115, si. 10.

s: *Aemate* It. Ant. 269, 1 = *Lamatis* (?) Tab. Peut, i Rav. IV 19 (217). Aemate je ležalo po lt. Ant. 43, a po Tab. Peut. (Lamatis) 41 millia passuum južnije od Servicija na Savi. U dopunu *[La]matinos* sumnja i Th. Mommsen, CIL III 9864, a.

58 I. Bojanovski 1974, 225. d.

koji bi indicirao na to. Pa, ako bismo Sapuu locirali u Jajce *(Apeva* bi mogla biti u Jezeru ili eventualno u Majdanu?), onda bi otpala i kombinacija s Divičanima.

Općenito se mora podvući da su nam upravno-politička organizacija ovih dviju civitates — *Sapuates et Ae(T)matinos,* kao i njihov razvitak u rimsko doba potpuno nepoznati. I ovdje je procès romanizacije tekao sporo, kao i općenito kod Mezeja, pa se sačuvao vrlo mali fundus arheoloških i epigrafskih nalaza. Osim are *IOM Depulsori* s Katine u Jajcu, koju je postavio, čini se, rob i stranac *Aeneas Proclianus* povodom obnove hrama *(aedem restituit libens)*[59], drugih natpisa i nema, pa nam je stoga antroponimija stanovništva vrlo slabo poznata; spominju se samo *Aurelius* iz Jajca (GZM 1951, 305), *Flavius[1]?)* i *Maxi(musl)* iz Divičana, te *Arsa* iz Peratovaca iznad Jajca[60].

Što se, pak, tiče vjerskih starina, vidjeli smo da je u Jajcu otkriven mitrej s reljefnom slikom (s ostacima boje) perzijskog božanstva Mitre, te ex voto *Invicto,* takoder iz mitreja, a u Milama, iznad Plivskog jezera, i jedan mitraički reljef, također sa scenom klanja svetog bika *(sacrificium Mithriacum)* bez tragova svetišta[61]. Kult perzijskog boga sunca Mitre ukazuje na prisustvo orijentalaca i na orijentalne utjecaje, koje su širili orijentalci stručnjaci u ferarijama, s kojima smo se i inače sreli kod Mezeja (Zecovi, Blagaj, Šipovo), pa razni službenici, najčešće carski robovi u carinskoj službi. Njima valja pripisati i mitrej u Jajcu, što bi potvrđivale i analogije iz doline Neretve (Konjic, Lisičići i Bijelo polje).

Domaće su se vjerske predodžbe sačuvale samo na dva ikonografska reljefa koji prikazuju Silvana i njegove pratilje nimfe. Na reljefu iz Jajca, vrlo arhaičnog izraza, prikazan je u rustičnoj maniri Silvan kao grčki pan u društvu nimfe, dok je reljef sa Careva Polja posve neobičan po sadržaju i po kompoziciji. Koncipiran je na klasicistički način — prikazana su dva Silvana, od kojih jedan u kolu predvodi dvije, a drugi tri nimfe. Kolo je prikazano u pročelju rimskog hrama, u udubini između zabata i dvaju stupova sa strane, a ne kao obično, u ambijentu prirode[82]. Figure Silvana date su na konvencionalan način i s uobičajenim atributima — pedum, nebrida i siringa, dok su nimfe odjevene u dugačke hitone i kratke potpasane haljetke. Reljefi pripadaju trećem stoljeću.

Jajce je bilo značajno čvorište putova, vjerojatno s utvrđenjem za zaštitu „broda" na Vrbasu, i — sva je prilika — sa carinskom stanicom, jer je bio u pitanju vrlo prometni prijelaz preko rijeke, što je svakako utjecalo i na razvitak naselja. Šire, pak, područje oko Jajca bilo je transverzalnim putom povezano s obje itinerarske ceste na pravcu Salona—Panonija *(Servitium)*[*3]. Kako smo već vidjeli, pravac tog poprečnog puta vjerojatno su obilježavale Ravenatove civitates Baloia—Apeva—Sapua—Bersellum i Ibisva, koje se pouzdano ne mogu odrediti na terenu. Postoji mogućnost da je put vodio preko Divičana i Karaule gore, dakle preko južnog i prisojnog prigorja Vlašića, s visinama izmedu 700—900 metara, te da je izlazio na

pr ^ CIL 1I I 13981> Brdo na Kat'ni, Jajce. Usp. bilj. 45. D. Sergejevski, CIL III BiH, Dolina 'eo J A fil(_Îus r ?/ ii *Ne[pos] Proclianus* (natpis je vrlo slabo čitljiv).

Aurelws îz Jajca, D. Sergejevski, GZM n. s. VI, 1951, 305—306, si. 8. Sada u Franj. muzeJU u .Jajcu. Usp. i bilj. 49 (Kuprešani, Peratovci). f A- T7 blij_ 38E *Rel Je fz Mila*- K. Patsch, Drei bosnische Kultstätten, Wiener Zeitschrift

e„JSunde des Morgenlandes, XXXII, Band, 2, sv. 3, Wien, 1919, 137—141, sl. 1. (Metalka) Patsch> GZM XII> 1900> 169 (JaJce)· v- Paškvalin, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 151

[63] I. Bojanovski 1974, 41—129; o Ravenatovu pravcu, ibidem, 225—226. O cesti Salooa— - Argentana ı o usputnim naseljima, ibidem, 146—191.

cestu Salona—Argentaria, glavnu rimsku prometnicu kroz današnju Bosnu, kod Turbeta na Lašvi[64]. U torn se prigorskom području u rimsko doba razvilo nekoliko naselja koja su iznikla iz predrimskog supstrata. Trasa te komunikacije je obilježena rimskim naseljima na liniji koja vodi nešto sjevernije od rijeke Lašve: Jajce, Divičani, Podlipci, Karaula, Djelilovac, Potkraj, Sečevo (Gradina) i Turbe na obali Lašve[e5]. Medutim, lakši i prirodniji pravac ove prastare ceste bi se mogao tražiti i na liniji Jajce—Krezluk—Karaula—Potkraj—Turbe, putem starog, kasnije turskog puta preko Karaule. No, zasad na odsjeku Jajce—Krezluk—Karaula nema antičkih nalazišta koja bi potvrdila takav put. Stoga ovaj problem mora do daljega ostati *in suspenso.*

c) Dolina Crne rijeke u antici *(Leusaba* Itin. Ant., Tab. Peut.)

Zemlji Mezeja pripadala je i dolina Crne rijeke sa središtem kod današnjeg Mrkonjić-Grada (591 m), koju sa zapada zatvara Dimitor planina (1483 m), a na istoku dolina Vrbasa; na sjeveru su ogranci Manjače (1239 m), dok je na jugu od doline Plive izdvaja Prisoje s vrhovima između 767 i 862 m. U orografskom pogledu područje čini zatvorenu predjelnu cjelinu koja se u zapadnom dijelu, zapadno od sedla Rogolja (777 m), nastavlja vispoljanom Podrašničkog polja, a u istočnom dijelu kotlinom Crne rijeke, koja izvire pod Lisinom planinom (1467 m), dominantnim masivom područja. Na zapadu graniči s dolinom gornje Sane (Ključ, 255 m), na jugozapadu s dolinom Plive (Šipovo, oko 500 m), a na jugoistoku s Jajcem (341 m). Sva je prilika da je ovo reljefom izdvojeno područje i u predrimsko vrijeme pripadalo nekoj manjoj mezejskoj župi sa brojnim gradinama (Bjelajce, Magaljdol, Majdan, Trijebovo, Podrašnica, Pecka i dr.). O sudbini područja u rimsko doba nema konkretnih podataka, a u tome smislu i nije bilo značajnijih istraživanja. Zato smo u uvodnom dijelu i za kotlinu Crne rijeke kazali da je, možda, i ona pripadala municipiju u Šipovu, s kojim je bila povezana rudnim brdom Sinjakovo (1132 m). No, njezina bi reljefna izdvojenost mogla biti i elemenat koji je utjecao na formiranje jedne autohtone mezejske župe *(civitas),* koja je to ostala i u rimsko doba.

Na opisanom području su se u rimskoj antici razvila najmanje tri značajna naselja, u Majdartu pod Sinjakovim, u samom Mrkonjić-Gradu i u Bjelajcu (Bilajce), na Crnoj rijeci nizvodno od Mrkonjić-Grada. Izgleda da su se sva tri naselja razvila zbog prerade željeza. Ujedno su sva tri bila na značajnoj komunikaciji koja je s juga vodila na sjever. Najbolje nam je poznato naselje u Majdanu, u kojemu se, kao i u Mrkonjić-Gradu, prerada željeza održala do danas. Naselje se razvilo na pred-

[61] I. Bojanovski 1974, 133—191. Usp. i bilj. 53. Moguć je i treći pravac: Šipovo—Jezero—Jajce—Krezluk—Donji Vakuf—Oborci (Komar)—Turbe. Svi su ti pravci (putovi) postojali i u antici (?).

[65] *Podlipci:* O. Blau, Monatsber. Pruss. Akad. 1867, November, S. 746. Cfr. M. Hoernes, AEM IV, 1880, 201. d. Č. Truhelka, GZM 1892, 347. *Djelilovac:* T. Marković, GZM sv. 2, 1938, 65—68 — kasnoantička grobnica. I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XV—XVI, 1960—1961, 193 — rimska keramika. *Potkraj:* A. Hoffer, GZM VII, 1895, 45. d. = WMBH V, 1897, 243. J. Petrović, S arheologom . . ., 1931, 17 — lok. Gradina. *Sečevo:* I. Bojanovski 1974, 266. i bilj. 16 — lok. Gradina. *Runjići:* A. Hoffer, ibidem, 46 = Pod Runjićima, cf. M. Mandić, Vezirski grad Travnik, 23. *Paklarevo:* A. Hoffer, ibidem, 46 — lok. Marjanović poa Paklarevim. C. Truhelka—K. Patsch, GZM V, 1S93, 707, i CIL III 1490 — natpis. O Ravenatovim civitates, odnosno komunikaciji v. I. E. Kujundžič, O položaju rimskog municipija Bistue Nova u Bosni, Vrhbosna 47, 1933, br. 10—11, p. 253—261. Usp. i trasu nav. (ovdje) u bilj. 64.

rimskom supstratu. Na Gradini su otkriveni kopovi i drugi tragovi starog rudarstva i metalurgije, dok je u samom Majdanu otkopana i kasnoantička crkva s dijelovima naselja u kojem je djelovala jedna ili vise talionica željeza. Iz Majdana potječu i dva kamena ulomka s natpisom[66].

Rimsko naselje u Mrkonjić-Gradu razvilo se oko jakog vrela Vrčenac na „Polju" pod Grabežom, gdje je vise puta dolazilo do arheoloških nalaza. Na žalost, oni nisu bili nikad registrirani ni valorizirani od stručnjaka. Najčešće su to bile substrukcije građevina, rimski građevinski materijal i željezna troska. I prilikom gradnje ceste preko Manjače (1948. g.) bili su evidentirani temeljni zidovi, opeka, keramika i troska[67]. Iako je geološki sastav terena oko Mrkonjić-Grada mlađeg postanja i siromašan rudama, tamošnje se stanovništvo bavilo metalurgijom, kao i danas[68]. O karakteru ovog naselja na Crnoj rijeci ne znamo ništa pobliže. No, da je imalo i prometni značaj, pokazuju tragovi starog puta koji je preko vrela Suljinovca vodio u Trijebovo, s jedne, a ispod Grabeža, s druge strane, u Gustovaru i Šehovce[69].

Stariji su pisci zabilježili i vijesti o velikim rimskim ostacima kod Varcar-Vakufa (današnji Mrkonjić-Grad). Na žalost, sve su to kratke i neodređene vijesti, oskudne podacima. Od svega što je A. Evans zabilježio, to su podaci o „velikom blagu', s novcima careva Severa, Gordijana; Filipa, Trajana Decija, Gala i Volusijana sve careva 3. st.[70] Međutim, Evans nije dao osnovni podatak o mjestu nalaza. To je učinio tek 1893. Ć. Truhelka, koji je te nalaze smjestio u selo Bjelajce (Bilajce), u kojem se „nadaleko prostiru rimske razvaline"[71]. Jos prije Truhelke, W. Tomaschek ih je locirao kod Donjeg Sela *{bei Donje Selo),* a kao vrijeme tih nalaza označio 1864. g., dakle još za turske uprave u Bosni. Tomaschek navodi samo nalaz are (!) sa četiri ljudske figure i sa tragovima natpisa[72]. Naselje je poznavao i Ph. Ballif, koji ga samo spominje (. . . *oder aber auf eine Verbindung der im Dolnjipolje nächst Varcar-Vakuf bestandenen römischen Niederlassung mit unsere Strasse* . . .)[7S].

Ć. Truhelka je, istina, dao najkonkretnije podatke, bar što se tiče njegove topografske determinacije, jer se u Bjelajcu u Donjem Polju, kako se naziva jedan zaselak sela, nalazilo značajno rimsko naselje, udaljeno od Mrkonjić-Grada 5—7 km nizvodno. Ni Truhelka vise nije poznavao nalaze iz Donjeg Polja, jer je naselje imalo tu nesreću da je bilo ubrzo devastirano, još prije nego što je bila osnovana javna arheološka služba (Zemaljski muzej je osnovan 1888. g.), pa su nalazi ostali nezbrinuti i neobjavljeni i s vremenom propali, ili ih je šutnjom prekrio zaborav. Umjesto razvalina koje su se „nadaleko prostirale", Truhelka je vidio još samo dva lijepo gradena rimska mauzoleja (grobnice na svod sa sarkofazima?) i natpis s imenom djevojčice *P. Aeliae Tertullae,* koji se sačuvao i do danas. Mauzoleji su

66 V.Radimsky, GZM, I, 1899,231—235. Isti, GZM V, 1893, 331—341. K. Patsch,GZM 6, 1894, 350 d. = WM 12, 1900, 176, si. 7. Usp. E. Pašalić 1954, 55, 56. 1. Bojanovski 1974, 106. d., bilj. 307.

67 E. Pašalić 1954, 35—56. Isti, 1960, 92. I. Bojanovski 1974, 105.

68 E. Pašalić, O tragovima rudarstva . . ., 1954, 35. dd. Isti, 1960, 24, i N. st., Ill, 1956, 75—78.

69 O tzv. Staroj kaldrmi iznad Suljinovca, koja je, očito, rimski rad, v. I. Bojanovski 1974, 91, si. 8. Donja je Kaldrma, koju spominje E. Pašalić, niže Suljinovca, očito noviji rad.

70 A. Evans, ARI II, 1883, 60, bilj. b). U numizmatičkoj zbirci Zem. muzeja nalazi se 18 novčića nabavljenih 1887. g. (inv. br. 149—167), možda iz ovog nalaza.

71 Ć. Truhelka, GZM IV, 1892, 347.

72 W. Tomaschek, Topographie . .., 1881, 518. Usp. I. Bojanovski 1974, 92. i bilj. 226.

73 Ph. Ballif, Strassen, 21. O. Blau, Reisen in Bosnien, 1877, 110.

se nalazili negdje istočno od Kotora, u predjelu Crkvina, dok je spomenik s natpisom već tada bio ugrađen kao „ćošetnjak" u jednoj seoskoj kući[74].

Hodološka i arheološka istraživanja koja sam ovdje vodio 1969. g. pokazala su da se u dolini Crne rijeke nalazila putna stanica *Leusaba* (Itin. Ant., Tab. Pet.; *Lausaba* Rav. IV 19)[75]. No, s obzirom na dva subliza naselja na Crnoj rijeci, postavilo se pitanje: u kojem od njih valja tražiti Leusabu, da li u Mrkonjić-Gradu ili u Bjelajcu. Oba su bila na odličnom prometnom položaju i iz oba su putovi vodili prema sjeveru. U dolini Crne rijeke su se, naime, sastajale dvije itinerarske ceste, ona Antoninova Itinerara i ona Tabule, od kojih je prva vodila preko Glamočkog polja (Halapića), Pecke i Podrašnice, a druga preko Janja, Šipova i Mrkonjić-Grada, jedine prirodne lokacije gdje su se, obišavši masiv Lisine, mogle sastati. Tu je, u dolini Crne rijeke, bio njihov spoj *{Verbindungspunkt),* pa odatle i prometni značaj Leusabe. (Cesta Tabule nije nikako mogla izaći na Bunare — Zmijanje — jer leže i suviše zapadno). Gdje se, prema tome, nalazila Leusaba, u Mrkonjić-Gradu ili u Donjem Polju u Bjelajcu? Je li cesta nastavila prirodnim pravcem prema sjeveru, u pravcu *Aemate* (Itin. Ant.), odnosno *Lamatis* (Tab. Peut), iz Mrkonjić-Grada ili iz Donjeg Polja?

Kako bih riješio ovo hodološko pitanje, dva puta sam u društvu prof. I. Lovrenovića pregledao areal Donjeg Polja u Bjelajcu, udaljenom oko 6 do 7 km od Mrkonjić-grada. Selo leži u polju što ga je nataložila i natopila Crna rijeka, na župnom i komunikativnom položaju, ali danas, na žalost, djelomično močvarnom. Poljem je od starine vodio put pravca zapad-istok, koji je dolazio od Previla (preko Kopljevića?), a kojeg nazivaju „Put Crne kraljice". Danas se po površini vise ne vide razvaline rimskih objekata, ali se na njivi Šteklićka, uz desnu obalu rijeke, iskopavaju veliki tesani kvaderi (lapor), očito rimski rad izveden zubačom. Od tih je kvadera mlinar Dušan Kovačević izgradio donji dio kuće. Kamen je iskrčen iz poda neke zgrade čiji je zid bio širok oko 80 cm. To su monumentalni blokovi većih dimenzija s pažljivo obrađenim uglovima (dim. 2 x 1 x 1 i 2x0,5x0,5 m), očito, iz neke monumentalnije građevine. Slične se zidine izoravaju i na Lukama Branka Pekeza, čija se kuća nalazi na Čegeljku. Tragovi naselja nalaze se i na potezu od Zadružnog doma naprama Lukama pa nizvodno, uz modernu cestu koja prati stari put, sve do ušća Liskovice u Crnu rijeku. Tu je ovo uzano Polje prema istoku zatvoreno sa dva istaknuta visa, od kojih se Čurum Vulića nalazi na lijevoj, a Čurum Lovrića (zvan i Gradina) na desnoj obali Crne rijeke[76]. Oba imaju gradinski položaj. I Vulići su na svom Čurumu iskopavali kamen iz neke stare građevine (utvrda?). Kazuje se, također, da su između oba Čuruma bile tako gusto poredane kuće da je mačak mogao preskakati s krova na krov.

Očito je da se u Donjempolju, tako nazvanom za razliku od Polja u Mrkonjić-Gradu, a pod zaštitom Čuruma, još u predrimsko vrijeme razvilo epihorsko naselje, koje je, vjerojatno, bilo središte jedne domaće župe *{civitas Maezeiorum),* a koje se u rimsko doba moglo razviti u gradić municipalnog karaktera. Jedini pisani spomenik ukazuje da su se njegovi gradani bar djelomično nazivali Aelii,

74 CIL III 13238 Bjelajce. Usp. Ć. Truhelka, GZM IV, 1982, 347 = WM BH I, 1983, 280.

»~ ratsch, Bericht über Reise in Bosnien, AEM XVI, 1983, 86, 141, Varcar-Vakuf bei Jajce. ?Q τ " L, BoJanovski 1974, 90. i bilj. 222. Usp. E. Pašalip, N. st., Ill, 1956, 75 = 1960, 23, ■»■ Leusabu ubicira u Bunare (Han Bunari) na Zmijanju.

Viv vNa Gradini se nalazi srednjovjekovna nekropola s 15 stećaka, usp. I. Lovrenović, N. st., v~~xv. 1981, 85—96. Isti autor navodi 1 stećak na Čegeljku.

ali o statusu naseljji ne govori ništa. Bilo je to naselje usputnog tipa s raskrsnicom na Lukama pod Čurumom Vulića. U rimsko doba se razvilo u pravu varošicu *(borgata),* koja se pružala s obje strane Crne rijeke, od njenog izlaska iz tjesnaca niže Starog Sela do ulaska u drugi tjesnac kod Curumâ (kojim je dalje rijeka tekla sve do ušća u Vrbas), dakle na proširenju doline Crne rijeke, otprilike na arealu od oko 2 χ 1 km.

Naselje u Donjem Polju je ležalo na javnoj cesti koja je dolazila od Previla, odnosno Majdana, a druga od Polja u Mrkonjić-Gradu, te preko Šehovaca nastavljala u Hanove i dalje na sjever. Po kazivanju Stipana Vulića (po Vulićima je nazvan lijevi Čurum), cesta je skretala na Pekezovim lukama. Put je ranije bio širi, ali je već zaoran, zarastao ili zatrpan, jer se sve manje upotrebljava.

Tragajući, tako, za ostacima rimske naseobine u Donjem Polju, naišao sam u oktobru 1969. i na spomenuti natpis Elije Tertule. Iskopao sam ga pod Čurumom Lovrića iz podzida pred kućom Ive Bilandžije. To je nadgrobni spomenik oblika kocke (vis. 0,60, sir. 0,45 i deblj. 0,35 m), kojem je desna strana oštećena. Po saznanju domaćina, spomenik potječe iz temeija kuće Ilije Lovrića Antina (v. CIL III 13238), ilije, možda, dovučen iz Starog Sela 1945. g. Natpis je objavio najprije Ć. Truhelka, a zatim i C. Patsch[77], a prema sadasnjem stanju se cita: *D. M. / P. Ael(iae). Ter-[tu]ll(a)e fili(a)e d(e)[f(unctae)] / an(norum) 11(1) Ael(ius) [Maximus] /[5] et Cas(s)ia M[a]/xima [p(osuemnt)].* Majka ima italsko gentile[78].

Prema današnjoj upravnoj podjeli, sa područja Mrkonjić-Grada naseobinski elementi rimskih naselja poznati su još iz Pecke, Medne, Carevca (Gradina), Trijebova i Starog Sela, u posljednjem već u sekundarnom položaju (ara bez natpisa, monumentalni kameni blokovi i si.)[79].

Na kraju bih, kao zaključak, istakao da se u Donjem Polju (Bjelajce) nalazila rimska etapna stanica i značajna raskrsnica na cesti Salona—Servitium. No, to nije bila Baloie, kako je to na osnovu izonimije smatrao Ć. Truhelka, nego, po mome mišljenju, Leusaba, putna stanica Antoninova Itinerara i Tabule, mjesto u kojem su se ove dvije itinerarske ceste ponovo sastajale, nakon što su se razišle u Prologu, na Livanjskom polju[80]. Možemo samo žaliti što je naselje u Donjem Polju i arheološki, dakle, po drugi put, umrlo prije nego što smo ga bol je upoznali.

5. *Dolina Vrbanje*

Dolinu Vrbanje kao prirodnu geografsku cjelinu sa svih strana zatvaraju visoke planine: Gola planina (1438 m) prema Jajcu i dolini Vrbasa; na sjeverozapadu Čemernica (1338 m), a na sjeveroistoku Uzlomac (1018 m) i Borja planina (1077 m), što je odvajaju od Posavine na sjeveru i srednje Bosne na istoku, dok joj jugoistočni bok zatvara moćni Vlašić (1943 m). Okosnicu života činila je ovdje oduvijek dolina Vrbanje, koja je oko sebe objedinila svu oblast. Zbog svog pretežno planinskog karaktera, uz to udaljenoj od glavnih prometnih putova, u dolini Vrbanje, manje ili vise zatvorenoj u sebe, i pod rimskom upravom se uporno održavao patrijarhalni način života s naseljima od laganog materijala (ćerpič i drvo). To je i danas područje pašnjaka i šuma *(conpascua et silvae).* Na rimski način građena naselja su rijetka; dosad su poznata samo u Šipragama, uzvodno, i u Podbrdu, nizvodno od Kotor-Varoša, današnjeg centra Vrbanje. U Šipragama, na desnoj obali Vrbanje, na brežuljku zvanom Crkvina, u središtu antičke naseobine otkopana je J891. jedna ranokršćanska crkva[1]. Na prostoru od 1 ha oko Crkvine, koji je ostao neistražen, nalazila se u većim količinama rimska opeka i crijep u ulomcima, a u samoj crkvi (bazilika) i ulomci cijevi za zagrijavanje (tubulusi). Čini se da je crkva imala i kameni namještaj, od koga se sačuvao jedan impost, ukrašen križem i rozetom. Druga rimska naseobina bila je u Podbrđu, otprilike 6 km nizvodno od Kotor--Varoša, također uz desnu obalu Vrbanje i kod mjesta gdje potok Svinjara utječe u Vrbanju. I ovdje su karakteristični nalazi rimski crijep i opeka[2]. O karakteru ove naseobine se ne zna ništa pobliže, jer nije bilo iskopavanja.

Vjerojatno su antička naselja u dolini Vrbanje nastala u vezi s eksploatacijom bogatih šuma, ali i iz upravnih potreba. Medutim, osnovna privredna grana bila je i ostala stočarstvo, napose ovčarstvo, koje je ovdje imalo dugu tradiciju. O upravnom statusu doline Vrbanje u rimsko doba ne zna se ništa, jer pisanih izvora nema. Moglo bi se samo nagadati da li se predrimska plemenska *civitas* (župa) održala i pod rimskom upravom, ili je, možda, i ovo područje bilo pretvoreno u poseban teritorij pod upravom carskog fiska za uzgoj stoke i eksploataciju šuma *(conpascua et silvae)*[3].

S obzirom na karakter ove oblasti, za većinu putova se može uzeti da su transhumantnog karaktera. Pretpostavlja se da je jedan put vodio preko Vlašića; odvajao se kod Bile, prelazio Vlašić i dolinom Vrbanje vodio u Banju Luku[4]. Jedan put je morao ici i dolinom Ugra, ali najvećim dijelom su u pitanju brdski i planinski •stočarski) putovi.

Područje Vrbanje je s arheološkog aspekta slabo istraženo. Prilike u predrimsko doba su još slabije poznate nego u rimsko doba.

6. *Banja Luka (Castra) i njeno područje*

O rimskoj aglomeraciji u Banjoj Luci malo se zna. Dosad su na Govedarnici, uz Vrbas, otkopani temelji gradevina, rimski građevinski materijal i novci. Svi su

" Vidi bilj. 74. C. Patsch, AEM XVI, p. 86, *qui ad ectypum gypsaceum in museo Sarajevensi descripsit;* Ć. Truhelka, WM BH I, p. 280. U 2. r. P. = *praenomen puellael*

78 Taj se kamen danas nalazi u kući prof. I. Lovrenovića, književnika iz Mrkonjić-Grada, koji ga je nabavio od I. Bilandžije za budući muzej u Mrkonjić-Gradu. I. Lovrenović ga je objavio u monografiji „Mrkonjić-Grad", 1973, bez paginacije, i u dj. nav. u bilj. 76.

79 I. Lovrenović 1981, 88.

80 I. Bojanovski 1974, 41—129, posebno str. 78—93 i 103—107.

1 V. Radimsky, Ostanci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrđu .. . uz Vrbanju u Bosni> GZMIV, 1892, 76—80, si. 1 i 2 = WM BH II, 1894, 45. d. *O bazilici:* Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1931, 117—119. Đ. Basler, Arhitektura . .., Sarajevo 1972, 115, si. 121,122. Cf. E. Pašalić 1960, 24. U jednoj prostoriji bazilike nađeni su elementi hipokausta (možda od ranije zgrade).

2 V. Radimsky, GZM IV, 1892, 78—79 = WM BH II, 1894, 48. — I danas se uz potok Svinjaru nalazi rimski građevinski materijal, najviše na lok. Zoić, i u ravnici pored Vrbanje (Ter. dnevn. od 15. IX 1979). U selu Boljanići također ostaci rimskih zgrada i anepigrafska stela, E. Pašalić 1960, 25. G. 1950. U s. Obodnik nađen je u deblu zlatni nalaz, i to u ćupu, bez pobližih podataka.

3 Kao analogija, može se uzeti *territorium metalli* na Sani i Japri.

4 A. Hoffer, GZM V, 1893, 322—323. E. Pašalić 1960, 28. Kroz dolinu Vrbanje cesta je vodila njenom desnom stranom, kao i danas, sve do Banje Luke *(Castra).* Na tome su putu vjerojatno stajala i antička naselja u dolini Bile (sve do vrha Vlašića), u Fazlićima, Dubu i Gluhoj Bukovici, u kojima je evidentiran i rimski gradevinski materijal, a u Fazlićima i relevantan natpis (o tome v. poglavlje o municipiju Bistue Nova). Podatak prof. M. Kreševljakovića (usmeno).

ti nalazi nađeni oko turskog Kastela[1]. U novije vrijeme su otkriveni rimski ostaci i u samom Kastelu, i to od nekog antičkog nedefiniranog objekta, po svoj prilici, od temelja neke kule[2]. Vremenski, ovi ostaci pripadaju antici i kasnoj antici.

Za nase pitanje bez sumnje je najznačajniji nalaz žrtveaika Jupitru i Geniju mjesta, koji je još 1895. g. bio pronađen usred Banje Luke, u dosta dubokom sloju[3]. Aru je postavio aktivni konzularni beneficijar *P{annoniae) S{uperioris)* po imenu Lucije Sicinije Makrin. U pitanju je, dakle, dokumenat službenog kulta, koji daje sasvim pouzdan podatak da se upravo u Banjoj Luci nalazila stanica konzularnih beneficijara, a ujedno indicira i postojanje garnizona, na što, inače, upućuje i sam naziv naselja — *Castra* (Tab. Peut.). Stanice konzularnih beneficijara su se, gotovo po pravilu, nalazile u centrima municipija, a izuzetno i na značajnim raskršćima, ili uz rudnike i vojne logore (kao, na primjer, u Tiluriumu)[4]. *L. Sicinius Macrinus,* po imenu Italik, bio je ovamo delegiran negdje polovinom 2. st., dakle već nakon Trajanove podjele Panonije[5]. Iz fakta što je jedan konzularni beneficijar postavio *ex voto* Jupitru, najboljem i najvećem, i Geniju mjesta, ujedno se može zaključiti da je upravo Lucije Sicinije stajao na čelu beneficijarske stanice, koja se morala nalaziti negdje u blizini mjesta nalaza žrtvenika[6]. Ara je posvećena Geniju mjesta koje tada još nije imalo status municipija.

Prisutnost beneficijara provincije *Pannoniae Superioris* u Banjoj Luci ujedno pokazuje da se to mjesto nalazilo pod upravom namjesnika Gornje Panonije, a to bi značilo da je provincijska granica izmedu Gornje Panonije i Dalmacije na tom odsjeku prolazila (nešto) južnije od Banje Luke, kako je to već ustvrdio K. Patsch[7]. Ako je, pak, provincijska međa išla južnije od Banje Luke, onda je i jedan dio mezejskog teritorija pripadao Panoniji[8].

Područje oko Banje Luke bogato je ostacima antike, ali vrlo siromašno epigrafskim nalazima. Procès romanizacije ilustrira samo novi natpis iz sela Čokor; u dolini Suturlije kod Banje Luke: *P. Ael(io) Epicati ed* [. . . .?*]ano d(efuncto) an(norum) LXV P. Ael(..* .?) itd. (odsječeno !), što bi ukazivalo na Hadrijanovu urbanizaciju Banje Luke *(Castra)* (v. pogl. XX, bilj. 109).

Kroz Banju Luku je morala prolaziti i itinerarska cesta *Salona—Servitium* (Itin. Ant., Tab. Peut.), jer se upravo kod Banje Luke (Gornji Seher) otvarao jedini prirodni prolaz s juga na sjever. Pa, ako od Bosanske Gradiške (Servitium) odmjerimo 29 m. p. = oko 40 km (Tab. Peut.) prema jugu, tj. od stanice Servitium do Castra, naći ćemo se upravo u Banjoj Luci. To ujedno potvrđuje i identifikaciju *Castra* s Banjom Lukom[9].

O Banjoj Luci u rimsko doba bit će govora još i u poglavlju o Bosanskoj Posavini u antici.

[1] O rimskoj aglomeraciji u Banjoj Luci, I. Bojanovski 1974, 95, gdje su prikupljeni svi podaci iz literature. Izgleda da je upravo na areal antičke naseobine nasjela Ferhadpašina aglomeracija, u kojoj je od 1576. do 1587. g. izgrađeno dvije stotine i šesnaest objekata sa Ferhadijom džamijom u sredini. Usp. E. Pašalić 1960, 24. i 28. Z. i L. Žeravica, Arheološka istraživanja na Kastelu u Banjaluci, N. st., XVI—XVII, 1984, 19—20. Navedeni autori daju i antička naselja u okolini rimske Banje Luke. Cf. B. Graljuk, Kastei, Banja Luka, AL BiH II. 1988, 130, br. 56.

[2] Z. i L. Žeravica, N. st., XVI—XVII, 1984, 24—26, si. 2, te 33—38.

[3] K. Patsch, GZM VII, 1895, 574—577, si. 3 = WM BH V, 1897, 228—230. = CIL IH 14221, usp. p. 2328, Banja Luka: *lipvi) o(ptimo) m(aximo) j et Genio* / *loci L.* / *Sicinius* /[5] *Macrinus* / *b(,eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae)* / *S{uperioris). V(otum) s(plvit) l(ibens) m(erito).*

[4] Vidjeti: Dodatak II.

[5] Ako se Panonija Superior, kako zaključuje Patsch, „najmanje širila u krajeve Vel. Kladuše i Banje Luke" (η. dj., 576), onda su rudišta oko Ljubije, pogotovo ona na Japri, koja leže sjevernije od linije Velika Kladuša—BanjaXuka, morala pripadati Panoniji. O tom pitanju v. I. Bojanovski, Stari Majdan, 1983, 126—128.

[6] Ara je nađena prilikom popravka mosta preko potoka Crkvine (Crkvena) 23. jula 1895. g. *„Može se* kaže Patsch, *sasvim pouzdano tvrditi, da je tu bilo njeno prvobitno mjesto, pa da je po tome ovdje bilo neko svetište Jupitrovo",* nav. dj., str. 575.

[7] GZM VII, 1895, 375—376, si. 4. — Ara jednog beneficijara *Piannoniae S{uperioris)* sama po sebi nije dovoljan dokaz o pripadaosti Banje Luke Gornjoj Panoniji, jer su nakon odlaska legija iz Dalmacije u drugoj pol. 1. st. panonske legije popunjavale iz svog sastava *officium* carskog namjes nika i u Dalmaciji potrebnim beneficijarima. Takvi su beneficijari CIL III 12802 iz *Novae* (Runović), 12723 iz Domavije i drugi. Problem sjeverne granice Dalmacije, odnosno južne Panonije, mnogo je kompleksniji, pa ćemo o njemu govoriti u opisu Bosanske Posavine, koja je pripadala Panoniji. Cf. i moj rad nav. (ovdje) u bilj. 5.

[8] O sjevemoj granici Mezeja vidi Z. Marié, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 68. ss. Usp. K. Patsch, GZM X, 1898, 357. d. = WM BH VII, 1900, 55.

[9] *Servitio* 16 *Ad Fines* 13 *Castra* (Tab. Peut.), cfr. I. Bojanovski 1974, 93—103. U Itineraru Antonini, 268—269, nema stanice *Castra,* I. Bojanovski 1974, ibidem.

XIX

MUNICJPIUM RAETINIUM U POUNJU

(Iapodes)

Jedno od najrazvijenijih područja u rimskoj Bosni nalazilo se na velikom koljenu Une *(Oeneus)* kod Bihaća[1]. Taj je region, smješten između Plješivice na zapadu i Grmeča na istoku, te Zrinjske i Petrove gore na sjeveru, dao veliki broj natpisa i arheoloških nalaza koji potvrduju da se oko Bihaća razvio jedan od naprednijih centara Japoda[2].

Bosansko Pounje je najistočniji dio prostranog japodskog teritorija koji je zauzimao cijelu Liku s Gorskim kotarom (djelomično je prelazio i u Sloveniju), i dijelom u sjevernu Istru *(lapudia* Plin. III 129, 140, *Iapidia* Sail. hist. frg. 4, 11, *Iapydia* Dio 51, 21)[3]. Njihovi su istočni susjedi bili Mezeji u dolini Sane, na sjeverozapadu oko Küpe Kolapijani *(Colapiani),* panonsko pleme, a do njih, već u Sloveniji, oko Novog Mesta *(Neviodunum),* keltski Latobici *(Latovici* Plin. III 148). Na jugozapadu od Japoda bili su Histri (granica na Raši), pa u primorju uz Velebit Liburni, srodnici Japoda[4], a sasvim južno na gornjoj Uni Dicioni, koji su već pripadali salonitanskom konventu.

Japodi su jedino ilirsko pleme s teritorija današnje Bosne i Hercegovine koji su u sudbenom pogledu pripadali skardonitanskom konventu *{Conventus Scardonitanus* Plin. III 139), sa središtem u Scardoni, današnjem Skradinu[5]. Jedno su vrijeme s Liburnima (koji su bili jedno od najnaprednijih plemena u primorju) sačinjavali zajedničku upravnu oblast: (. . . *hello) Batoniano praefuit Iapudiai et Libumiai* (CIL V 3346, Verona).

Obično se smatra da je granica između japodske *civitas* na Uni i Mezeja bila na Sani (Patsch, Alföldy, Wilkes)[6]. Međutim, novija su istraživanja pokazala da je dolina Sane od starine pripadala Mezejima[7]. Razlike između kulture dvaju plemena dolaze do izražaja naročito u ritusu sahranjivanja. I Japodi, kao i njihovi srodnici Liburni, tc Histri, za razliku od Mezeja, nisu uz pokojnika polagali oružje[8]. Stoga se etnička granica mora tražiti negdje na razmedi dolina Une i Sane. B. Čović taj problem (s izvjesnom suzdržanosti) rješava tako što naselje na Kekića glavici kod Bosanske Krupe i Čungar kod Cazina, oba s jakim komponentama kulture žarnih polja (KŽP), ali i sa evidentnim elementima japodskog kompleksa, priključuje japodskom kulturnom, a time i etničkom krugu[9].

Po mišljenju Čovića, obje bi obale Une, zajedno sa Cazinskom krajinom i podgrmečjem, pripadale Japodima, dok bi Mezejima pripadalo uže područje doline Sane. Nešto je u tome suzdržljiviji Z. Marie, koji političku granicu (u rimsko doba je to još samo administrativna granica), a ne granicu kulturnih prožimanja, stavlja „negdje uz desnu obalu Une u njenom užem smislu"[10]. Po tome bi šira dolina Sane već pripadala Mezejima, kako smo to istakli i pri obradi mezejskog područja[11].

Tamo smo iznijeli mišljenje da je dolina Sane prirodna i geopolitička cjelina, da je takva bila i u kasnijim epohama, a takva je i danas, pa stoga smatramo da se kao takva ne bi mogla dijeliti ni u etničkom pogledu. Stoga etničku granicu Japoda vidimo na padinama Grmeča, kako se ta moćna planina, što daje karakter cijelom području, spušta na Unu sjeveroistočno od Bihaća (nešto istočnije od Spahića). Cijelo današnje krupsko područje, koje je u starini bilo bogato željeznom rudom[12], kao i uži areal sanske doline, bilo bi virtuelni dio doline Sane. To što je u isto vrijeme ovo prelazno područjs stajalo pod jakim kulturnim utjecajem japodske

[1] *Oineus* Ptol. II 16, 2, danas Una, desna pritoka Save, usp. A. Mayer, Die Sprache I, 245—246. — Jedni Unu identifIciraju s *Valdasus fl.* Plin. III 148, pritokom Save (E. Polaschek, RE VIII A, 2096; A. Graf, Geographie v. Pannonien, 1936, 51 η. 2); drugi *Valdasus* identificiraju s Ukrinom, W. Tomaschek, Mitt. Geogr. Gesell. 23 (1880), 500. U TIR L 33 (Tergeste), Roma 1961, *Oeneus (Oineos potamou ekbolai* Ptol. II 16, 2), pozivajući se na Sariju, RE XVII 2204 *s. y.* Dalmatia; Degrassija, Liburnia 1926, 108, 152, i Mayera, 245. d., izjednačava se s Rječinom ili s nekom desnom pritokom Save.

[2] *Iapodes* Strab. IV 6, 1, 10, VII 5, 2 i 4, 5.; App. 111. 10, 14, 16—19, 21, 22; Steph. Byz. s. v.; *Iapodes* CIL III14324, 14326, 14328 Privilica. *Iapudes* CIL I[2] p. 48. iz 129. g. pr. n. e.; Plin. III 38, 127, 139, 146; CIL XIIL2,8007. *Iâpydes* Ptol. II16, 5; Dio XLVI 34, 35, XI 21, 5; Liv. XLI1I 5, epit. 59, 131; Cic. pro Balbo 14, 32; Verg. Georg. III 475; Front, strat. II 5, 28. Cf. A. Mayer, Die Sprache, 160.

[3] Također *Iapidiae* Tib. 4, 1, 108; *praefuit Iapudiai* CIL V 3346 iz g. 6—9. n. e.

[4] O tome odnosu usp. radove M. Suie, Granice Liburnije, 273. d., te Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora, Simpozijum 1966, 33—53, i Nekoliko pitanja u vezi s antičkim Japodima, Znanstveni skup „Lika" 1974, 112. d. Š. Batović, Prapovijesni ostaci na zapadnom području, Diadora 6 (1973), 5. d. i Pregled željeznog doba, VAHD 68 (1966), 47. d. M. Kozličić, O problemu japodske prisutnosti u primorju ist. Jadrana, Zbornik Arheološkog društva BiH 1, 1983, 109—118, sa iserpnom literaturom. Cf. K. Patsch, Japodi, GZM VIII, 1896, 123. d. = = WM BH VI, 1899, 164. d. Usp. i A. Degrassi, Ricerche sui limiti délia Giapidia, Scritti van di antichità, 2, 54. = Archeografo Triestino III. S. 15, 1929/30, 261 d.

[5] Plin. Ill 139: *Conventum Scardonitanum petunt Iapudes et Liburnorum civitates XIIII, ex quibus Lacinienses, Stulpinos, Burnistas, Olbonenses nominare nonpigeat* (.. ..); III140: *Cetero per oram oppida a Nesactio Alvona, Flanona, Tarsatica, Senia, Lopsica, Ortoplinia, Vegium, Argyruntum, Corinium, Aenona, civitas Pasini,flumen Telavium* (Tedanium = Zrmanja, I. B.) *quo finitur lapudia.*

" K. Patsch, Japodi, GZM VIII, 1896, 124. d. = WM BH VI, 1899, 165. G. Alföldy, Dalmatien, 40. J. J. Wilkes, Dalmatia, 158.

[7] Z. Marié, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 70, i Istočna granica Japoda, Znan. skup „Lika", 1974, 39. d. B. Čović, Ilirska nekropola u Čarakovu, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 202, i Od Butmira do Ilira, Sarajevo, 1976, 134.

[8] Z. Marié 1974, 41.

[9] B. Čović, GZM (A) n. s. XIII, 1958, 202. Usp. Isti, Gradinsko naselje na Kekiéa glavici, GZM (A), n. s. XVII, 1962, 41—61.

[10] Dj. nav. u bilj. 7, 1974, 42.

[11] O tome pitanju usp. i G. Alföldy, Dalmatien, 52.

[12] Bilješke o tome vidi M. Karanovié, Pounje, SEZ, 403 (Vel. Badié), 412 (Gor. Bušević), 438 (Zalin), 449 (Konjodor), 461 (Ostrožnica), 464 (Otoka), 471 (Podvran), 472 (Podgomila), 491 (Hašani, Palančište). Srebro se kopalo na brdu Lipčanu kod Krupe, R. Lopašić, Bihać i Bihaéka krajina, 1941, 268. i bilj. 293, a oko Peéi vadila ruda, ibidem, 197. G. 1523. je kralj Ludovik dozvolio P. Kegleviéu da svuda na zemljištu grada Bužima može vaditi zlato, srebro, bakar, željezo, olovo i kositar, rude taliti i kovinu obrađivati, Lopašić, ib., 124. i bilj. 223. Na prostranom buševićkom imanju Blagajski su podigli grad Mraèaj (na brdu Plavno, Mračaju ili Stražbenici?), nedaleko Otoke, oko kojeg se vadilo olovo, Lopašić, Bihać, 111; E. Pašalić 1960, 93; usp. V. Simić, Istoriski razvoj našeg rudarstva, Beograd 1951, 139. — Iz navedenog se vidi da je područje oko Bosanske Krupe periferni dio rudonosnog areala sanskih rudišta.

kulture (i u stvari bilo donekle u kulturnom smislu japodizirano)[13], to treba tumačiti kao utjecaj razvijenije na manje razvijenu kulturnu sredinu, ali i osmatičkom „sposobnošću" Grmeča da te utjecaje filtrira.

Što se, pak, tiče Cazinske krajine, japodski (ili japodizirani) dio je na sjeveru išao otprilike do brdskog hrbata koji dolinu Une odvaja od doline Kladušnice (ova utječe u Glinu), u kojoj se već osjećaju pojačani utjecaji Panonije, konkretno panonskih Kolapijana iz šireg područja Siska *(Siscia)*[1]*. Kulturni utjecaji Pounja (preko Grmeča) izraziti su i na Petrovačkom polju (Krnjeuša) (v. Petrovačko polje u antici).

Pitanje o kojem se u nauci dosta raspravljalo jeste i porijeklo Japoda. Oni istraživači koji su polazili od narativnih izvora (koji su još slabo poznavali japodski arheološki materijal), smatrali su Japode izvorno ilirskim etnosom, koji je u 4. st. pr. n. e. bio podjarmljen i preslojen od Kelta. Za Patscha su Japodi *populus mixtus* (WMBHVI 165), podjarmljen od Kelta. Ovo semišljenje oslanjana vijest Dionizija iz Halikarnasa (1. st. n. e.) kod Stephana Bizantinca[15], odnosno Strabona, koji kaže: *Iapodes, permixta iam Illyriis et Gallis gens . . . ab Augusto Caesare debellati sunt* (IV 6, 10). Novija su istraživanja i analize arheološkog materijala ukazali da nije bilo značajnijeg miješanja ova dva naroda[16]. Mogli bismo u duhu današnjih shvatanja reći da su Japodi prihvatili keltsku civilizaciju, a sačuvali svoju tradicio-nalnu kulturu. Stoga Marié keltsku komponentu svodi na dobre odnose i na trgo-vinske veze domaéih s panonskim Keltima. Ipak, i Marié smatra da se ne mogu posve isključiti ni kratkotrajni boravci Kelta u Bosni i Hercegovini, na što upućuju i ravnomjerno raspoređeni keltski nalazi kako u Bosni, najbogatiji pored Save, tako i na jugu u Hercegovini (Livno, Duvno, Posušje, Varvara, Gubavica, Čapljina Stolac). Što se, pak, tiče samih Japoda, Marié smatra da sve tri nekropole kod Bišća (Jezerine [Pritoka], Ribié i Golubié) ni najmanje ne potvrduju Strabonov podatak, a pogotovo ne onaj Stephana Bizantinca. U japodskim se nekropolama našlo i keltskih rukotvorina, kao što su srednjolatenske (i druge) fibule i narukvice, ali, što jevrlo značajno, nema ni najsitnijeg traga keltskoj keramici, niti utjecajima keltske keramike na japodsku.

Stari su pisci ilirske Japode miješali i s južnoitalskim narodom *Iapyges,* tako yec Hekatej pod kraj 6. st. st. e., kako se to sačuvalo kod Stephana Byzantinca (u Fragm. Graec. hist. 1,86, koji pod natuknicom *Iapygia navodi:' Ιαπυγία- β πόλεις, μία εν τή 'Ιταλία και ετέρα εν τη Ίλλυρίοι).* U osvit protohistorijskog doba Japodi su, u vrijeme njihove talasokracije na Jadranu, živjeli i u Picenumu u Italiji,

13 I Čungar i Kekića glavica su bile naseljene od bronzanog doba do kraja halštata, a posljednja i do rimskog doba, usp. V. Radimsky, Gradina Čungar kod Cazina, GZM VI, 1894, 495. i d. = WMBH IV, 1896, 73. i d. B. Čović, GZM (A), n. s. XVII, 1962, 41—61.

14 Dolina Kladušnice je po svoj prilici bila granična i između provincija Dalmacije i Pano nije, sudeći bar po pečatu LEG X1III GEM. MART. VICTR. iz Vel. Kladuše, K. Patsch, GZM V, 1893, 679. i d. = V. Radimsky, GZM V, 1893, 492, si. 27 = WMBH III, 1895, 526. d. O prethistorijskom stanovništvu vidi B. Čović, Praistorijska nekropola „Petkovo brdo" u Radosavskoj, GZM (A), n. s. XXI—XXII, 1966—67, 161—167.

15 Frg. 16 u FGH, *Ίάποδες έθνοςΚελτικον προς τη Ίλλυοία, Διονύσιος εκκαιδεκάτφ* (Steph. Byz. frg. 16). *Kai ol Ίάπνδες ôè ηδη τοϋτο επίμικτοι Ίλ/.υριοΐς και ΚελτοΙς έθνος* (Strab. IV 6,10); *ύπυπέπτωκε γαο ταϊς "Αλπεσιν αϊ διατείνουαι μέχοι των Ίατιόδων, Κέλτικου τε αμα και Ίλλυοικοϋ έθνους* (Strab. VII 5,2), cf. J. J. Wilkes, Dalmatia, 159:

16 Za razumijevanje ovog pitanja potrebno je znati da su Kelti u naše krajeve prodrli izmedu 370. i 360. g. pr. n. e. Literatuni vidjeti u poglavlju o Nare(n)sima, bilj. 7 i 31.

gdje se na umbrijskim natpisima *(Tabulae Iguvinaé)* proklinju kao *Iapuzkum numen* (tj. Iapudiscum nomen)[17].

Slično je mišljenje o Japodima iznio i B. Čović: Japodi su bili dobri susjedi Keltima, u odredenim prilikama i saveznici; koristili su se oružjem iz keltskih radionica (mačevima i štitovima), ali u unutrašnjosti japodske zemlje, pa ni u Pounju, teško da je bilo ikakve keltske (etničke) primjese[18].

I odlični poznavalac ilirskog i keltskog materijala S. Gabrovec na to primjećuje da se u grobovima Japoda nije nalazilo keltsko, nego ilirsko oružje. Sasvim je, ipak, moguée da su Japodi posjedovali i keltsko oružje, ali ga nisu polaçali u grobove, jer im to nisu dozvoljavali njihovi kultni propisi. Na formiranje japodske kulture najviše je utjecala domaéa tradicija, iako je — negdje vise a negdje manjejzražajan i latenski utjecaj, posebno na sjeveru, a na jugu i helenistički[19].

Vjerojatno među tim „izvanjskim" utjecajima valja tražiti i pojavu keltskih imena kod Japoda. Što nam, dakle, kazuju imena s nadgrobnih spomenika pounskih Japoda?

Mišljenja paleolingvista su i u tome donekle podijeljena. I dok jedni u samoj leksici (u repertoaru imena) vide brojnije zastupljena imena iz keltske tradicije (G. Alföldy), drugi ih svode na realnu osnovu. U tome smislu od velikog su značaja radovi R. Katičića i D. Rendića-Miočevića[20].

Alföldy kao keltska i „vjerojatno keltska" imena iz Pounja i dijela Like uzima slijedeéa: *Ammida* (f.), *Andes, Iaritus, Matera* (f.), *Maxa* (m.), *Mellito* (f.), *Muntanus, Nantia* (?), *Nonntio*[21]*, Parmanic(us), Poia* (f.), *Sarius, Seneca, Sicu* (m.), *Silus* i *Sinus*[22]*,* u svemu, dakle, 16 antroponima[23].

Katičić ovu Alföldyjevu listu keltskih antroponima kod Japoda reducira na svega tri sigurna imena: *Ammida, Matera* i *Seneca.* Za četiri je imena keltska pripadnost vrlo vjerojatna: *Nantia, Nonntio, Poia* i *Sicu,* dok za osam imena nema dokaznih moguénosti (nedostaje elemenata) o njihovoj pripadnosti keltskom jezičnom supstratu: *Andes, Iaritus, Maxa, Muntanus, Parmanicus, Sarius, Silus* i *Sinus.* Keltsko, pak, ime *Mellito* je, u stvari, izvedenica iz grčkog jezičnog fonda, a tvorba mu je srednjodalmatska. Tri prvospomenuta imena svakako otkrivaju veze između keltske i japodske antroponimije, ukoliko njihovi nosioci doista pripadaju doma-.

17 Z. Marié, Keltski elementi u mlađem željeznom dobu Bosne i Hercegovine, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 63—83, posebno 70, 75, 79, 80. O Japodima kao iliro-keltskom narodu vidi raspravu A. Mayer, De Iapodibus, populo Illyrico Celtis commixto, Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940, 189. dd. Usp. G. Alföldy, Dalmatien, 41. J. J. Wilkes, Dalmatia, 159. O torn kompleksu pitanja usp. i M. Suie, Prilog odnosa Liburnije i Picenuma u staro željezno doba, VAHD LV (1953), 71—101, i Znan. skup „Lika", Otočac 1974, 109. i d.

18 B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, Poglavlje Japodi, 139.

19 Katalog „Keltoi", Ljubljana 1984, poglavlje „Kelti i njihovi suvrememci na tlu Jugoslavije", 22, 25.

20 Za niže navedeni niz imena potrebno je konzultirati djela: A. Holder, Alt-ceitischer Sprachschanz I—III, Leipzig 1894—1916. H. Krahe, Lexicon altillyrischer Personennamen, Hei delberg, 1929, i Die Sprache der Illyrier, I und II, Wiesbaden 1955. i 1956. A. Mayer, Die Sprache, I. ss. w. G. Alföldy, Personennamen ss. w.

21 Antroponimi *Matera* i *Nonntio* su iz Japre, dakle već izvan Pounja i japodskog teritorija.

22 Među keltske elemente u japodskoj kulturi G. Alföldy, Dalmatien, 41, bilj. 32, ubraja i astralne simbole na japodskim nadgrobnim spomenieima (cf. I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XII, 1957, 232), keltsku nošnju (I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 147. i d.) i neke sitnije grobne nalaze (izuzev keramiku), kao što su fibule i narukvice (cf. Z. Marié, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 67, 70, 75).

23 Die Namengebung der Urbevölkerung in der römischen Provinz Dalmatien, Beiträge zur Namenforschung, 15, 1964, 55. dd. Isti, Dalmatien, 41, i Personennamen ss. vv.

ćem stanovništvu[24]. Od ta tri imena samo je Seneca iz Pounja (Ribić), Ammida je iz japodskog Arupija, a Matera iz Japre (Cikote), dakle već izvan japodskog teritorija, vjerojatno doseljenica, kao i Nonntio, iz keltskog područja, možda u vezi s ovdašnjim ferarijama (?)[25].

D. Rendić-Miočević je analizirao japodsku antroponimiju i onomastiku uopće s posebnim obzirom na Liku, ukazujući pri tome i na domaće tradicije u onomastici, što Japudiju etnički veže s japodskim i ostalim ilirskim narodima[26]. Srodnost s keltskom leksikom, odnosno onomastičkom tradicijom, Rendić vidi — osim u kod Japoda čestom imenu *Andes* (po Rendiću, ime je etnonimskog postanja, pa bi u početku označavalo doseljenika iz neke keltske etničke zajednice)[27], ali i u nizu drugih antroponima koji pokazuju „srodnost s keltskom onomastičkom tradicijom i njenim repertoarom", kao što su: *Ammida, Gratula, Iaritus, Maxa* (?), *Ninnia* (?)[28], *Poia* (?), *Rusticus, Seneca, Sicu, Silus*[29], *Sinus* i si., što bi u određenom smislu potvrdivalo vijesti starih pisaca o vezama Japoda i Kelta, te upozoravalo na određenu infiltraciju keltske, pa čak i tračke tradicije[30]. Na taj bi se način ujedno premostila i nesuglasna stanovišta antičke i prethistorijske arheologije, jer posljednja (kako smo vidjeli) nije potvrdila tu izrazito keltsku komponentu.

Ukoliko još uvijek i postoje izvjesne neusklađenosti u interpretaciji japodske onomastičke baštine, ovdje iznesena istraživanja su ih (ipak) prilično približila.

Što se, pak, tiče japodske onomastičke formule, ona pokazuje iste faze razvitka kao i opća ilirska imenska formula:

— Tip jednočlane jednoimene (mononomna „formula") formule kao na devocionalnom natpisu *S(ilvano) Silvestro s(acrum) Andes posuit* (C. III 10035, Golubić), ili na nadgrobnom natpisu *Sums an. XX Fortunatus an. LXX filio et sib(i) p{osuit). H(ic) s(itus) e{st)* (inv. br. A 47 Reg. muz. Pounja Bihać, Golubić).

■— Tip dvočlane formule jednoimenog sistema: osobno ime i patronimik, bez filijacije ili sa njom (obično u pokraćenom obliku), očito, već pod utjecajem romanizacije: *Plator Oepli f.*[31] (C. Ill 13275, p. 2274, Pritoka), ili *Andes Sini f.* **(C. Ill 14013** = 13273, Jezerine, Pritoka). Primjeri bez filijacije su rijetki i redovito (?) s rimskim ili romaniziranim rodovskim imenom, kao u primjeru *Maximus Diti,* Sp. 77 (1934), 9. i d., Krnjeuša.

— Tip dvoimene formule, sastavljene (samo) od osobnog i rodovskog imena, kakva je *Turus Sarius,* Sp. 77 (1943), 6. i d., Golubić, odnosno njezin razvijeniji oblik sa patronimikom i filijacijom, kao u primjerima: *Ditius Sestenius Frontonis f(ilius)* (GZM 1949—50, 57. i d. Ribić), *Seneca Ses(tenius) Rus(tici) fil(ius) (C.* **III** 15081, Ribić) i *Secundi Turrini Montant filio* (GZM 1957, 167 = Šašel, ILJug. no. 235, Golubić). Primjeri bez filijacije dosad nisu poznati iz Pounja.

Treći tip ove formule čest je na liburnskim spomenicima, i to kod žena, a s nekoliko je primjera poznat i u Pounju: *Vandano Voeturia Tritif(ilia)* (C. III 132 77 Pritoka), i *Vendes Dennatal* (Dennaia) *Andentis f(ilia)* (C. III 13278 Pritoka).[32]

Već se i na navedenim primjerima zapaža koliko je utjecaj rimskog onomastičkog sistema — u procesu romanizacije ilirske imenske formule — načeo i konačno rastočio domaću onomastičku tradiciju, kako u kompoziciji same formule tako i u pojavi rimskih antroponima *(Maximus, Secundus* itd.)[33]. Taj je proces još izraženiji kod onih japodskih građana koji su ranije dobili civitet, o čemu ćemo govoriti u nastavku.

Prvi dodiri Japoda s Rimljanima padaju u 171. g. st. e., kada su Japodi i Histri zaprijetili tek osnovanoj rimskoj koloniji Akvileji (Liv. XLIII 1). Iza toga je do sukoba dolazilo nekoliko puta, a povodi su bili pljačkanje rimskih kolonija Akvileje i Tergeste i uznemiravanje rimskih legija na putu preko „ovostrane" Japudije (preko Like).[34] Izgleda da su još prije Oktavijana Augusta Japodi bili prisiljeni na plaćanje danka (Dio XLIX 34, 35 i LI 21, 5), ali se te vijesti vjerojatno ne odnose na cijelo područje Japudije. Pokorio ih je tek Oktavijan 35. g. pr. n. e. na svom velikom pohodu na Iliriju *(Bellum Illyricum).* Na putu iz Senja *(Senia)* prema Sisku *(Siscia)* Oktavijan je relativno Iako zauzeo *Monetium, Avendo* i *Arupium,* njihova utvrđenja u „ovostranoj" (jugozapadnoj) Japudiji; jak otpor su mu pružili tek *Terponos* i *Metulum* u „onostranoj" (sjeveroistočnoj) Japudiji[35]. Najkrvavije borbe su se vodile oko japodskog „grada" Metuluma (Čakovec kod Josipdola u Lici)[36].

Iako se nijedan od spomenutih gradova (u stvari gradinskih utvrda, *oppida)* ne može locirati u Pounje, ipak se ne može sumnjati da je 35. g. Oktavijan osvojio cijelu Japudiju, zajedno s Pounjem (App. 111. 21). U nedostatku konkretnih vijesti, to potvrđuju rani rimski (kulturni) utjecaji, već u prvoj polovini 1. st. n. e., kako u pogrebnom ritusu[37] tako i u epigrafici i ostalim nalazima. Na epigrafskim spome-

---

[24] R. Katičić, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete in römischen Dalmatien, Godišnjak, CBI knj. III/l, 1965, 53—76: poglavlje „I. Das iapodische Namengebiet," 55—63.

[25] Vidjeti poglavlje o Mezejima.

[26] Lika i japodska antroponimička tradicija, Znanstveni skup „Lika", Otočac 1974, ed. HAD, Split 1975, 97—108. Na str. 100. D. Rendić kaže: „Ona (imena, I. B.) napose govore o kulturnom i etničkom jedinstvu dviju izrazitih regija stare Japudije, Pounja i Like." Cf. R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, ZA XII, 2, 1963, 261.

[27] *Andes Sini f.* C. III 13273 = 14013 Pounje; *Vendes Dennaia Andeniis f.* C. III 13278, Pounje; *Ande[s]...* C. III 13270 = 14012, Pounje; *S. Silvestro s. Andes p.* C. Ill 10035, Pounje; *Andes Sex. f. cives Raetinio,* C. XIII 7023, Zahlbach; *Andes* C. Ill 3001, Široka Kula; *Andes Barcini* C. III 2824 = 13249 Burnum i *Andis* C. V 1359, Akvileja, usp. R. Katičić, ŽA XII/2, 1963, 261 i D. Rendić, Miočević Lika, str. 100.

[28] *Ninnia* neobjavljeno, D. Rendić-Miočević n. dj. bilj. 20, 25 i 26. Usp. G. Alföldy, Personennamen, s. v. *Nindia.*

[29] Novó ime *Sil(l)a* (?), fern, prema masc. *Silusl,* usp. B. Raunig, Kasnoantička nekropola Dolovi u Golubiću kod Bihaća, Zbornik I, izd. Arheološko društvo BiH, Sarajevo 1983, 187, 205 (grob 16, kvadrat XIII), T. V, 7. Moguće je i čitanje *Ansilla* (?) *ann. XXX,* ali nije potvrdeno.

[30] D. Rendić-Miočević ibidem, 101. Usp. Dionizije Halikarnaški kod Stefana Bizantinca Frg. 16 i Strab. VII 5, 2 te VII, 5, 4: *δ ό" οπλισμός Κελτικός- κατάστικτοι δ' ομοίως τοις άλλοις Ἰλλυριοῖς και Θραξί.* v. bilj. 15.

[31] *Slator* K. Patsch, GZM VI, 1894, 354. A. Mayer, Die Sprache s. v. *Slator. Plator* R. Katičić, Das mitteldalmatische Namengebiet, ŽA XII, 2, 1963, 274, i D. Rendić-Miočević, Onom. Riddit., ŽA XXI, 1 (1971), 159, i Diss. Ridit, ARR VII, 1974, 322—328.

[32] D. Rendić Miočević 1974, 101—103. Usp. i njegove radove „Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije", VAHD, LU, Prilog II, Split 1950, i „Illyrica" u AI, II, Beograd 1956, 39. i d.

[33] O torn procesu romanizacije domaće imenske formule usp. CIL III 10034, Golubić *Aurelius Maximus Pantadienus,* gdje se uz carsko gentile *Aurelius* pojavljuje i rimski kognomen *Maxi mus,* u stvari kalk domaćeg imena, D. Rendić-Miočević 1974, 103. Usp. i njegov rad „Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika", ŽA XIII—XIV, 1964, 101—110. Sličnu funkciju imaju kognomeni *Celer, Certus, Iucundus, Nepos, Niger* itd.

[34] Kraći pregled odnosa vidi C. Patsch, Die Japoden, WM BH VI, 1898, 166—169, gdje je prikupljena i literatura sa izvorima.

[35] K. Patsch, ibidem, S. 169—171.

[36] App. 111. 19—21. Dio XLIX, 35. Strab. IV 6, 10 i VII 5, 4. Liv. epit. CXXXI, cf. Suet. Aug. 20. d. Usp. G. Zippel, Die römische Herschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877, 227. d. V. Gardthausen, Augustus und seine Zeit, III Band, 1—2, Leipzig 1904, 325. d. Th. Mommsen, Römische Geschichte, V[3], p. 9. C. Patsch, WM BH VI, 1899, 170 i bilj. 4. Za položaj i kasniji razvitak M. vidi A. Mayer, Die Sprache s. v. *Metulon (Μέτουλον).*

[37] Z. Marié, Japodske nekropole u dolini Une, GZM (A), n. s. XXIIΓ, 1968, 32—35.

nicima (svi oni uglavnom potječu iz nešto kasnijeg doba) relativno je visok broj Julijevaca, od kojih su svakako bar neki bili domaći ljudi s julijevskim civitetom[38]. To bi potkrijepila i Apijanova vijest po kojoj je i Japode u „onostranoj" Japudiji prvi pokorio Oktavijan (111. 21)[39].

Iulii: *Mia Maxima* iz Pritoke (Sp. 77, p. 6). *Julius Ma[xim]us* iz Pritoke (Sp. 77, 5). *I]ulio [Iu?]cun[do]* iz Pritoke (Sp. 88, 99). *Iuliae S.... H Nigri uxori* iz Golubića (C. III 13274). *Julio Nepoti . . . Ditueio marito compara* iz Golubića (C. III 10040). *Gaius Iulius Certus* iz Golubića (C. III 10038). Situla 8, 1965, 94: *Anadra.*
C(aiis) Iuli{is) Céleri C. Juli Au ------ ? lib(erto) . . . e t Claro iz Golubića (C. III 10039 p. 2169, 16).
Julia Maxima (filia) . . . Aelia Iusta mat(er) iz Golubića (A. i J. Šasel, ILJug. I no. 221).
Iuliae G.ima C.f(iliaé)1 iz Golubića (C. Ill 10041)[40].

Iako najveći broj Julijevaca iz Pounja (očito) potječe iz kasnijeg vremena (ono mnogo ne prelazi granicu ranog principata), pojava ovog carskog gentilicija na Uni svakako je simptomatična. Značaj joj ne umanjuje ni činjenica što se među njima nalazi i izvjestan broj libertina. Njihova pojava se vezuje za političku djelatnost careva iz julijevsko-klaudijevske kuće, s naglaskom na Klaudija[41], ali se ne može zaobići ni Tiberije (iako se među njima ne nalaze *Tiberii Iulii),* koji je osnovao vise municipija u susjednoj Liburniji[42], a osim toga i boravio u ovim krajevima. Opisujući događaje 9. g. n.e., Dio Kasije kažs da je Germanik najprije zauzeo Splonum *(Splaunon),* i to vise slučajem. Odatle je krenuo na *Raitinon* (Raetinium), ali ga je zauzeo tek teškom mukom i s dosta gubitaka. Neprijatelji su, naime, u kuće *oko nasipa* podmetnuli vatru ... a nakon toga se povukli *u citadelu* ('ες *την ακραν άνεχόρηααν,* LVI, 11, 4). Kada su pak Rimljani pojurili za njima, našli su se usred vatre, dok su ih *odozgor* gadali neprijatelji, pa su mnogi pâli kao žrtve plamena i strijela. Tek tada u ruke Rimljanima padoše *Seretion* (Tiberije je dotad uzalud opsjedao Seretion) i druga mjesta (LVI 12, 1— 3)[43]. Tek nakon ovih uspjeha njegove vojske, Tiberije je mogao započeti generalni i odlučni napad na Batona, koji se sklonuo u Andetrij, u zaleđu Salone, što je i dovelo do sloma ustanka. Tačna lokacija Seretiona nije poznata, ali se uzima da se nalazio negdje na Germanikovu putu iz Siscije do dinarskog razvodja.

[38] Infiltracija rimsko-provincijalnih eleraenata i njihova integracija s tradicionalnom japodskom kulturom započela je svakako prije definitivnog pokorenja 9. g. n. e. Usp. o tome Z. Marié, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 75—79 (3. faza), a posebno GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 28. i d.faze Va (110—35. g. st. e.), Vb (35. g. pr. n. e. — 10/20 g. n. e. i VI (10/20 — 110 g n e)].

[39] App. 111. 21: *lapodes men oun hoi peran Alpeon tote proton Romaion hypekousan = K.* Patsch, GZM VIII, 1896, 125, bilj. 4, odn. WM BH VI, 1899, 167, bilj. 7 (grčki citât).

[40] *Iulii* domaćeg porijekla su u ostaloj Japudiji rijetki: *C. Iulius Rufinus,* C. III 3011, Arupium. *Iulius Secundus* C. III 10051, Avendo i 10025, Siroka Kula, fern, (frg.), ali su vrlo brojni u susjednoj Liburniji, usp. G. Alföldy, Personennamen 32—33, i Dalmatien, 68—96 (Augustovi i Tiberijevi municipiji).

[41] D. Rendić-Miočević, Lika 1974, 99.

[42] G. Alföldy, Dalmatien, 68. d., 181. Cf. M. S u i ć, Zadar, 1981, 156—162.

[43] Dio LVI c. 11 i 12. Usp. J. Šašel, Seretion, ŽA III, 1—2 (1953), 262—267.
U izvorima nema detaljnijih podataka o situaciji u Pounju prije, u toku i nakon ustanka (6—9. g. n. e.).

Mladi stratumi Japoda s rimskim civitetom potvrdeni su s manje potvrda: *Flavii* sa svega dvije potvrde a *Ulpii,* i *Aelii* također na po dva natpisa:

Flavii: *T. F]lavius. . . ditanus [civQtate) d]on(atus ab imp(eratore) Vespasiano* C. III [1]4324, Privilica, oko 70. g. n. e.« *Flavia Procula* (podigla je aru I. O. M.), Sp. 88, 1938, 97, Golubić.

Ulpii: *Ul(pia) Crispina,* supruga L. Lentidija Saturnina veterana LEG I IT.P F CIL III 13272 (10036, a) iz Brekovice koji je stranac. *[Ul]p(ius) [Satur]ninus* CIL III 15077 Čavkići nosi kognomen proširen i u Dalmaciji. Njegova posveta are Silvanu odaje čistog aborigina cf. K. Pat-sch ,GZM X, 1898,351 d., si. 30.

Aelii: *Aelia Iusta,* majka Julije Maksime, A. i J. Šašel, ILJug I no. 221 (2. st). *Ae]l(io)7 . . . filio,* C. III 15083, Humačke Glavice.

Aurelii, koji čine najmlađe stratume rimskih građana, dosta su brojni, većinom iz Golubića. Među njima nema Aurelija s praenomenom *T(itus),* što indicira da Marko Aurelije ovdje nije intervenirao davanjem civiteta, pa, prema tome, svi Aurelijevci pripadaju najmlađem sloju građana. Oni su građanska prava dobili po ediktu M. Aurelija Antonina zv. Caracalla nakon 212. g.

Aurelii: *Aur(e)li(us) Maxa* i *Aur(e)li(a) Clementina* C. III 14015 Doljani.
Aur(elius) Vrsus C. III 10037, Golubić. *Aurelius Maximus* C. III 10034, Golubić.
Aur(eliae) Secundae (?) A. i J. Šašel, ILJug. I no. 220, Golubić.
Aur(elius) Rufus. . . miles leg. sec. i *Aurielius) [T]urranius p(ater)*[i;i] C. III 10036, Golubić.
Aurelius Maximus Pantadienus C. III 10034, Golubić.[46] *A]ur(elius1) Ursus....* B. Raunig, Zbornik I, 195, Golubić.[47] *Aurjël.* — GZM 12, 1957, 166 n. 5 = ILJug. I n. 233 Srpsko Založje.

Činjenica je da još u 3. st. n. e. uz carski gentilicij kao kognomen dolazi domaće ime *Maxa, Pantadienus, Turranius, Ursus{1)* itd., što je očit znak konzervativnosti japodskog društva. Još u poodmaklo rimsko doba japodska antroponimija ostavlja dojam društva čvrsto vezanog za etničke tradicije, i pored jakog naleta romanizacije. U koegzistenciji s novim, rimskim imenima i dalje živi domaća onomastička tradicija, kao i na ostalom ilirskom području.[48]

Necarski gentiliciji italskog porijekla su vrlo rijetki, kao *Metilia Domitia* (Sp. 88, str. 98, Golubić), s rodovskim imenom koje je prošireno po cijelom zapadu, a takoder i kognomen Domitia. Iako *Q. Valerius Valerianus Probifilius* (GZM 1957, 168, Čavkići) ima punu rimsku onomastičku formulu (tria nomina s patronimikom i filijacijom), najvjerojatnije je u pitanju domorodac, kao i *Licinius {Licinusl) Teuda*

[14] Iz Pounja su *T. Flavius Sabinus decur(io) ala Claud.* CIL III 10033, Golubić i *[Fla]vius [Va]lens [mil]es leg* . . . CIL III 15067 Privilica, oba vojnici (i stranci?)

[45] *Turranius* liburnski gentile izveden (vjerojatno) iz venetskog kognomena *Turns.* Ovdje je jedini put potvrden kao kognomen (2/3 st.), usp. G. Alföldy, Personennamen, 130, 315. Međutim, Krahe, Mayer i Rendić (v. Lika, 106, Prilog) smatraju da je *Turus* ilirsko ime.

[46] Interpretaciju onomastičke formule vidjeti D. Rendić-Miočević, Lika 1974,103. i bilj. 43.

[47] *Aur(elius),* frg., I. Čremošnik, GZM, n. s. XII, 1957, 166 n. 5 = A. i J. Šašel, ILJug I no. 233, Golubić i *Aur(eli-usl, -al),* frg., B. Raunig, Zbornik AD BH I kv. X, T. III, 3, Golubić.

[48] D. Rendić-Miočević, Lika, 1974, 101. i d. — Brojni su latinizirani kognomeni zamijenili epihorejska imena *(quoique): Celer* (?), *Certus* (?), *Iucundus, Maximus-a, Nepos, Niger {Ursula* (?) B. Raunig, Zbornik AD BH I, 195, T. V, 5, Golubić itd.)

praep(ositus) et prin[c(eps)] Ia[p]odum (C. Ill, 14326 Privilica) ili *T. Loantius Rufus praepositus Iapodum* (C. Ill 14328 Privilica), koji je, i pored domaćeg (?) gentilicija, očito rimski građanin *(tria nomina)*.[49] Izgleda da u Pounju nije bilo italskih agrarnih kolonista, ili in je bilo vrlo malo (nisu ni villae rusticae brojne). Potvrdene su samo službene osobe te poneki trgovac ili obrtnik (manufakture?) u Golubiću.

Relativno bogata arheološka građa iz Pounja (naselja i nekropole) potvrduje dobru naseljenost regije još od kasnobrončanog do rimskog doba. Brojna gradinska naselja opisao je još V. Radimsky (Izačić-glavica, Brekovica, Spahići, Sokolac, Ripač, Lohovo, Doljani itd.)·[50] Brojna su i rimska naselja, ali su se slabo sačuvala, bez ijednog iole sačuvanijeg arhitektonskog objekta, tako da o urbanizmu tih naselja nemamo podataka. Čini se da je sojeničko naselje na Uni između Golubića i Jezerina (Pritoka) živjelo i u rimsko doba.[51] Tragovi naselja evidentirani su i u Brekovici, Založju, Ribiću, Golubiću i Ripču, a pojedini arhitektonski elementi i u Buniću, Gatama, Izačiću, Bugar-gradu, Kostelu (Kulište) i dr.[52] Naseobina u Gatama vezana je za tamošnji termalni izvor. Na Humačkim glavicama, na južnoj glavici zvanoj Kapitul, otkopana je jedna rimska zgrada s hipokauzisom.[53] Iskopavanja su vršena i na manjem naselju između čavkića i Zalozja.[54]

Sudeći po brojnim epigrafskim nalazima, najznačajnije je naselje bilo u Golubiću, a zahvatalo je i područje Hudura, uz Unu između Golubića i Privilice.[55] Ostaci naselja su posve zatrti, vjerojatno i zbog toga što se ovdje gradilo od mekanog materijala, jer su velike šume obilno davale drvo. U Golubiću je očito bio t centar regije, u stvari centar japodske *civitas,* između Plješivice i Kapele na zapadu,

[49] Drugi primjer japodske hibridne antroponimije je kognomen *Rufantius: Fl(avius) Rufantius Deidmu* (/.?), Komić u Lici, K. Patsch, Die Lika in römischer Zeit, Wien 1900, stup. 40, si. 4 = CIL III 15054, usp. D. Rendić-Miočević, Lika, 1974, 102, 103. i bilj. 34 i 35. Za lekciju *Rufantius* v. i G. Alföldy, n. dj. u bilj. 45, 283 s. v. i p. 94 s. v. *Loantius,* oba *hapax eiromenon (legomenon).*

[50] V. Radimsky: a) Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, GZM V, 1893, 38—49, i Prehistoričke gradine u kotaru bihaćkom, 1894, 697—710 = WM BH III, 1895, 39 ss. i IV, 1896, 101. ss.; b) Prehistorička sojenica kod Ripèa, GZM V, 1893, 129—138 = WMBH IIГ, 1895, 219—226; c) Gradina Čungar kod Cazina, GZM VI, 1894, 495—520 = WMBH IV, 1896, 73—93. V. Ćurčić: a) Ravna grobišta Japoda u Ribiéu kod Bihaća, GZM X, 1898, 627—656 = WMBH VII, 1900, 3—32; b) Prehistorička sojenica iz bronzanog doba u Ripču kraj Bihaća u Bosni, GZM XX, 1908, 149—179 = WMBH XII 1912, 3—11. B. Čović, GZM (A), n. s. XVII, 1962, 41—61. Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 5—79 = WMBHL, IA, 1971, 13—96. B. Raunig: a) Japodska nekropola na Crkvini u Golubiéu, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 81—97 = WMBHL, IA, 1971, 97—116, b) Praistorijska nekropola na Gradini u selu Ripač, GZM (A), n. s. 35—36, 1980/81, 1981, 141—162. Usp. V. Radimsky, GZM IV, 1892, 301—310 = WMBH I, 1893, 192—202.

[61] Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 8.

[52] *Brekovica:* V. Radimsky, cit. pod a) u bilj. 50, str. 52. C. Patsch, AEM 16/1893, 85. *Založje:* V. Radimsky, ib., 53 (Čavkići). K. Patsch, 1898, 351—354.1. Čremošnik 1956, 111—126; 1957, 165—170; 1958, 117—130 (Čavkići). *Ribić:* V. Radimsky 1893. 53—54. K. Pa tsch, 1895, 580—581 i 1898, 354—355. *Golubić:* V. Radimsky 1893, 54—57. K. Patsch 1894, 355 d. i 1895, 454—456 i 577—579. I. Čremošnik 1956, 131—134; 1957, 163—165. W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus Halb-insel, Wien 1882, 466—474. *Ripač:* V. Radimsky 1893, 53. *Pritoka:* D. Sergejevski, 1939, 7—10 (mitrej). *Bunić:* V. Radimsky 1893, 50. *Gata:* V. Radimsky 1893, 50. C. Patsch, AEM 16/1893, 85—86 (Crkvina). *Izačić:* K. Patsch 1898, 347. *Bugar-grad:* V. Radimsky 1893, 51—52. K. Patsch 1898, 345—347. *Kostet:* V. Radimsky, ibidem, 52—53. C. Patsch, AEM 16/1893, 85; 1896, 132—133, i B. Raunig, ZKM I (1962), 52. *Potez Huduri:* V. Radimsky, 1893, 53—54. I Čremošnik, GZM 1958, 131. (NAPOMENA: Ako nije drukčije označeno, svi citirani podaci su uzeti iz Glasnika Zemaljskog muzeja = GZM). — Usp. i B. Ra unig, ZbornikI, AD BiH, 1983, 193 dd.

[53] K. Patsch, GZM X, 1898, 347—351.

[54] V. Radimsky, GZM V, 1893, 53. K. Patsch, ibidem, 351—354 (Gromile). I. Čremošnik, cit. u bilj. 52.

[55] O Hudurima v. bilj. 52. Usp. B. Raunig, Zbornik I, AD BiH, 1983, 193 (opeke i troska).

Petrove Gore na sjeveru, i Grmeča na sjeveroistoku. O municipalitetu rimskog naselja u Golubiću nema izravnih potvrda iz samog Golubića i njegova područja ali tome u prilog govore brojne indikacije: 1) neposredna blizina svetišta epihorskog božanstva Binda-Neptuna; 2) brojni zavjetni oltari Bindu koje su postavili *praepositi* i *principes Iapodum,* jedan anonimni *praefectus civitatis* (?),[56] beneficijari, vojnici i dr.; 3) prostranstvo naseobinskog areala u Golubiću i Hudurima; 4) prostrane nekropole u Golubiću i Pritoci (Jezerine); 5) boravak stranaca u Golubiću, medu kojima i poklonika orijentalnog božanstva Mitre *(Mithra);* 6) vojni (privremeni?) garnizon u kojem se spominje *ala Claudia nova* oko 70. g. n. e.; 7) dosta velika koncentracija robova i libertina, itd. Tome valja dodati da je Golubić imao i centralni položaj u saobraćajnom pogledu.[57]

Jedno od najznačajnijih nalazišta bilo je svetište Binda-Neptuna na vrelu Privilice, uzvodno od Bišća, s brojnim oltarima posvećenim ovom božanstvu,[58] ali nisu nadeni tragovi zidanom hramu, pa se očito radilo o posvećenom gaju *(templum sub divo).*[59] Veliku ulogu i značaj sanktuarija ilustriraju žrtvenici koje su domaći uglednici *praepositi i principes Iapodum* posvetili u cast boga Binda (sačuvalo se, devet ara i brojni ulomci). Sve to podvlači i značaj naselja u susjednom Golubiću koje je, po svoj prilici, bilo centar jedne japodske župe *(civitas).* U Privilici je nađert i fragmentarni natpis jednog prefekta *(praefectus civitatis?),*[60] dok nam je drugi prefekt poznat iz ranijeg vremena — za velikog ilirskog ustanka *(Bellum Batonianum).*[61] Prefekturalna uprava je postojala sve vrijeme vojne okupacije zemlje, a prefekti su bili birani iz redova nižih vojnih starješina. Prefekturalna uprava je prestala odlaskom legija iz Dalmacije (ubrzo iza 50. g. n. e.), a pogotovo osnivanjem pojedinih municipija u Vespazijanovo doba. Jesu li prefekte zamijenili prepoziti, kako smatraju Patsch i Pavan,[62] ili su prepoziti upravljali pojedinim župama pod nadzorom prefekata, ne zna se. Neprilika je što se prefekti spominju i kod drugih plemena (Mezeja, Desitijata itd.), a prepoziti samo kod Japoda. Po jednom nepotpunom riatpisu, ukoliko je njegovo čitanje ispravno, izgledalo bi da su Japodi imali prepozite još i u 3. st. *(Au[rel(ius pr]aepo[situs]7)* (C. IП 15064).[63]

Prijelaz od prefekturalne uprave na samoupravu pojedini h župa *(civitales peregrinae),* iz kojih ce se razviti municipiji, bio je ostvaren u drugoj polovici 1. st.[64]

[56] K. Patsch, Japodi, GZM VIII, 1896, 113—139, posebno 15. i d. = WMBH VI, 1899, 154—186. i GZM X, 1898 (Japodi), 335—345 = WMBH VII, 1900, 33—44.

[57] I. Bojanovski, Rimska cesta Siscia-Sirmium, Godišnjak CBI, knj. XXII/20, 1984, 231—233. Usp. i moj rad u Arheološkom leksikonu BiH, I, Zemaljski muzej u Sarajevu, 1988 s. v. Saobraćaj. O centralnom položaju Golubića v. E. Richter, GZM XVII, 1905, 281.

[58] Lit. nav. u bilj. 56.

[59] Usp. K. Patsch, GZM X, 1898, 335—337. Patsch ne isključuje mogućnost da se ostaci hrama nalaze pod cestom, ili na njivi na drugoj, istočnoj strani ceste, gdje se nije moglo istraživati. Cesta je izgrađena 1895. g., što je i bio povod nalazu japodskih oltara (GZM VIII, 1896, 113—121, b. 1—11), ali su neki dijelovi i propali. Jos je više spomeničkog kamenja propalo „početkom osamdesetih godina", prilikom popravljanja starog „običajnog" puta (str. 335).

[60] Sačuvano 11 fragmenata, GZM X, 1898, 338—339, si. 6 = WMBH VII, 1900, 37—38, si. 7. Bez napora (Patsch) se mogu popuniti u 2. i 3. r. *[pr]aefec[tus civ\itati[s.* V. i bilj. 56.

[61] *... bello] Batoniano praefuit Iapudiai. et Liburn{iai)..* ., C. V 3346, Verona. Usp. P. Kand ier, Di una lapide Veronese in cui si menziona la Giapidia e la Liburnia, Istria, 6 (1851), nr. 19, 83—84. C. Patsch, WMBH VI, 1899, 176 = GZM VIII, 1896, 133—134.

[62] K. Patsch, GZM VIII, 1896, 134—136 = WMBH VI, 1899, 177—178. M. Pavan, Ricerche, 193.

[63] Radi se o malom ulomku natpisa, iz sredine, K. Patsch, GZM X, 1898, 338, si. 5 = WMBH VII, 1900, 37, no. 3, si. 6. Usp. M. Pavan, n. mj. A. Mocsy, Historia, VI (1957), 497. Sto se tiče ovog natpisa sa Privilice, njegovo čitanje ostaje dubiozno.

[64] G. Alföldy, Dalmatien, 182, i Kap. VII, 2 c.

Negdje iz toga perioda potječu i oltari prepozita sa Privilice, za koje bi se moglo kazati da osvjetljavaju taj prijelaz, a ujedno i potvrđuju pripadnost svetišta Privilica Japodima i japodskoj zemlji.

Što se tiče njihove funkcije, moglo bi se reći da su prepoziti bili izvršni organi pod nadzorom rimskih prefekata, dok su ovi postojali. Bili su birani iz redova uglednijih domorodaca, najčešće izmedu plemenskih prvaka, pripadnika odličnijih japodskih klanova, ali nisu morali biti*principes,* kao što to nisu *Proculus Parmanic(us) praepositus* i *T. Loantius Ru/us praepositus Iapodum,* dok staležu prvaka pripadaju *Licinius Teuda praep{ositus) et princ(eps) Iapodum* i *T. Flavius .... ditanus praepositus et princeps Iapodum,* kojeg je civitetom obdario car Vespazijan.[65] Prepoziti čak nisu morali biti ni *cives,* kao što to izgleda nije bio ni *Proculus Parmanicus.* Za *principes* se smatra da su sačinjavali vijeće uz bok prepozita.[66] Ne zna se da li je u okvirima autonomne župe, a uskoro zatim i municipija, došlo do kakvih modifikacija u funkciji prepozita.[67]

Čini se da je svetište na vrelu Privilici bilo narodno svetište svih Japoda, kako je to smatrao i Patsch,[68] što bi indiciralo na jedinstvo japodskog teritorija još u fazi prefekturalne uprave. To bi se slagalo i s činjenicom što Plinije Japode navodi *generatim,* a Liburne dijeli na četrnaest *civitates* (III 139). U krajnjoj liniji, to potvrđuje i spomenuti natpis iz Vérone. Formiranjem pojedinih municipija nestalo je i teritorijalnog jedinstva Japudije, koje je ionako moralo biti dosta labavo. Carski prineipat nije, naime, savez plemenskih zajednica nego municipija, kojem jedinstvo osigurava car. Isti se procès odvijao i kod drugih plemena (Delmata, Desitijata, Pirusta i dr.), umjesto etničkog jedinstva, pod rimskom je upravom formirano od plemenskog teritorija vise municipija.[69]

Sve, dakle, govori da se u Golubiću nalazilo najrelevantnije rimskodobno naselje u Pounju. Bilo je i dosad više pokušaja da se *Raetinium* (Raitinon) locira u Golubić. Međutim, poteškoće su nastale odatle što ni Strabon ni Apijan,[70] nabrajajući japodske „gradove" (Avendo, Monetium, Arupium, Terponos, Metulum), u stvari japodska *castella* i *oppida* oko kojih su se 35. g. vodile borbe, ne spominju Retinija.[71] Spominje ga jedino Dio (LVI 11—12) u sklopu dogadaja 9. g. n. e. —■ *Raitinon* (Raetinium).

[65] K. Patsch, GZM VIII, 1896, 115—118, br. 1-4, sl. 2—7 = WMBH VI, 1899, 155—159, No. 1—4, si. 1—7. Na *ex vota* što su ih postavili Proculus Parmanicus (br. 1) i Licinius Teuda (br. 3) stoji i posveta *BindoNeptuno sacrum,* dok na arama br. 2,kojoj je dedikant T. Loantius Rufus, i br. 4 T. Flavius . . . ditanus nije označeno božanstvo. Ime božanstva Bindo Neptuno vidljivo je još i na nekim fragmentarnim oltarima: br. 5 i 6/1896 i br. 1, 2, 5 i 9/1898. U svakom slučaju može se uzeti da je ovo svetište bilo posvećeno samo Bindu, te da su svi oltari bili postavljeni njemu. Natpisi su navedeni u CIL III pod brojem 14325 (br. 1), 14328 (br. 2), 14326 (br. 3) i 14327 (br. 4).

[66] K. Patsch, GZM VIII, 1896, 135—136 = WMBH VI, 1899, 177—178. G. Alföldy, Dalmatien, 177. i d. i bilj. 72—77, smatra da Japodi tada vise nisu peregrini, pa se radi o magistratima s latinskim pravom. Usp. D. Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, ARR 11/1962, 315—334.

[67] Vidi i bilj. 63 i tekst povezan za tu bilješku. Iz Pounja, inače, nema magistratskih (dekurionskih, duumvirskih i sl.) natpisa, što opet ne znači da ih nije bilo.

[68] GZM VIII, 1896, 124: „stolica zemlje Japoda (bila) kod Bišća" = WMBH VI, 1899, 165: *dass der Sitz der Verwaltung des Iapodenlandes bei Bihat lag.* Tu je i „stolica" prepozita.

[69] Patschevo mišljenje, GZM VIII, 1896, 136, da se može uzeti da „Rimljani nijesu razriješili etnografskog, a možda ni političkog jedinstva Japoda, da je dakle ukupno područje Japoda činilo jedno područje", demantira kasniji razvitak, tj. formiranje nekoliko municipija.

[70] K. Patsch, GZM VIII, 1896, 127—128 = WMBH VI, 1899, 169—171. G. Veith, Die Feldzüge des C. Iulius Octavianus in Illyrien in den Jahren 35—33 v. Ch, Schriften der Balkankomission VII, Wien 1914, passim.

Što, izuzev Dija Kasija (LVI 11), drugi antički pisci ne spominju Raetinium, moguć je razlog što se naselje na poziciji Golubića razvilo u značajniju aglomeraciju tek u rimsko doba. Stoga treba pomišljati (i) na mogućnost da se rimski Raetinium razvio u ravnici negdje u blizini predrimskog Raitinona (Sokolac ili Ripač i dr.), kao i drugi brojni rimskodobni gradići u našoj zemlji.[72] U dorimsko doba bio bi to *oppidum* kao i brojni drugi u Pounju.

U Golubiću je, vidjeli smo, oko 70. g. n. e. kraće vrijeme boravila *ala Claudia nova* (C. III10333), u koju je upravo tada bio unovačen *Andes Sex.f. cives Raetinio,* koji je s ovom alom otišao u Germaniju, gdje je oko 74. g. i umro nakon pet godina, službe *(an. XXX stip.* F).[73] Budući da na Andesovu epitafu piše da je *cives Raetinio,* što znači građanin samoupravnog grada Retinija, u pitanju je očito Golubić u kojem je i bio unovačen. Raetinium bi, dakle, svoj autonomni (municipalni) status dobio još (nešto) prije 70. g., očito od cara Vespazijana, koji je u unutrašnjosti Dalmacije podigao i *mun. Malvesiatium* (Skelani) i *mun. Bistuensium* (Bugojno) a u Panoniji osnovao kolonije u Sisciji i Sirmiju, čime je i otpočela prva urbanizacija u unutrašnjosti starog Ilirika.[74]

Ono što ovu tezu čini uvjerljivom i plauzibilnom, a na što je nsdavno upozorio i D. Rendić-Miočević, to je upravo ime Andes, inače poznato jedino kod Japoda, a tipično za Pounje.[75]

Inače se Raetinium, za čiji položaj ni Dio ne daje konkretnijih podataka (spominje samo nasip i citadelu, u pitanju je, dakle, *oppidum,* Dio LVI 11), sudeći po događajima iz 9. g. n. e., morao nalaziti negdje u zapadnoj Bosni, na Germanikovu putu od Siscije prema moru.

Vojnički natpisi iz Pounja ne ukazuju na kontinuitet garnizona u Golubiću. Osim natpisa na kojem se spominje *ala Claudia nova,*[76] iz Golubića je i epitaf vojnika, Aurelija Rufa, koji je sinu postavio otac Aurelius Turranius (3. st.).[77] Zavjetni oltar na vrelu Privilica postavio je *Licinius Galba mil(es) leg. I Ad. p.f. b(eneficiarius) co{n)s(ularis)* (C. III15066), čime je u Golubiću potvrđena i tenefieijarska stanica također snažan indicij za municipalni status Golubića.[78] Nadgrobni natpis L. Len

[71] Grad se očito nije nalazio na maršruti Oktavijana Augusta, kao što su to bili navedeni gradovi i pleme *Posenoi,* Strab. IV 6, 10, VII 5, 4 i App. 111. 16, 18, 21.

[72] Vidi M. Zaninović, 1967, 5. i d. - primjeri kod Delmata.

[73] *Andes Sex. f. cives Raetinio eq. ala Claud, an. XXX stip. V h. s. e. H. f. c,* C. XIII 7023, Zahlbach kod Mainza *(Mogontiacum)* oko 74. g. Usp. G. Alföldy 1962, 261, 290, i bilj. 4. — Ovo je i jedina potvrda o službi Japoda u rimskim jedinicama izvan domovine.

[74] Vidi ovdje poglavlje o municipijima u Skelanima i Bugojnu. Za Sisciju v. A. Mocsy 1959, 26, a za Sirmij, ibidem, 77.

[75] D. Rendić-Miočević, Lika, 1974, 100. Isti, GZM, n. s. VI, 1951, 38. — Za Raetinium su povezana i etnonimska imena *Raetinia Iadertina,* VAHD LV (1953), 247, iz Salone i gentile *R(a)etinius* CIL. Ill 2814 iz Skardone, D. Rendić-Miočević, ibidem, 101 i G. Alföldy, Perso nennamen, 114 s. v. Očito su u pitanju doseljenici iz unutrašnjosti, u prvom slučaju preko Iadera. Izgleda da se u oba slučaja radi o robovima.

[76] Njen boravak u Golubiću potvrđuje i posveta */. O. M. T. Flaviu[s] Sabinus decur. 1er. ala Claud, v. s. l. m.,* CIL. III 10333, Golubićoko 70. g., usp. G. Alföldy 1962, Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, AAH 14, 1962, 290, n, 8.

[77] CIL III 10036 *D. m. Aur. Rufus an. XXV, mi[le]s leg. sic{undae)* (sic!) *Aur. [T]urranius p(ater) f (ecit)]. H. s. e.* (zagubljen). Za leg. II nedostaje atribut *Adiutrix,* kao i na natpisima iz Glavaticeva (CIL. III 12799) i Zenice (12764). U ovoj su legiji služili i gradani Dalmacije.

[78] Iz Privilice je i zavjetni natpis CIL. III15067 *C(aius) [Fl]avius [Va1]lens [mil]es leg{ionis)* . . .., očitoion beneficijar kao i Licinius Galba (oltari Bindu Neptunu), usp. K. Patsch, GZM X, 1898, 339—340, br. 5 i 6, sl. 7 i 8 = WMBH VII, 1900, 38—39, sl. 8 i 9. Oba su iz kraja 2. ili prve pol. 3. st.

tidija Saturnina, veterana *leg. p{rimaé) It(alicaé)* — rodom Italika—potječe sa Kostela na Uni (2/3. st.), gdje se nalazila i manja utvrda (vjerojatno) za zaštitu ceste.[79] Osnovna masa domaćeg stanovništva i dalje je bila osobno slobodna. Domaći su ljudi na svojim ruralnim posjedima timarili stoku, obradivali zemlju, uz to eksploatirali šume i kamenolome itd. Nakon dolaska Rimljana svakako je bilo i nekih društvenih promjena. Ne samo što se tada izdvaja tanji sloj domaće buržoazije, koja saraduje s Rimljanima (osim prepozita i principsa sa Privilice, taj se sloj ne uočava jače na natpisima) nego se u isto vrijeme pojavljuje za društvene odnose karakterističan sloj — robovi. Prosperitet antičkog svijeta se i inače zasnivao na instituciji ropstva, koje su domaća ilirska plemena upoznala tek s romanizacijom. Što sve iza pojave robova u Pounju stoji, ne znamo (vojska, manufakture, tranzitna trgovina, zemljoposjedi itd.), ali je očito da su se razvila i neka konjunkturna zanimanja, možda u obrtu, kao što su proizvodnja opeka, keramike, kreča, klesanog kamena i u raznim tercijarnim zanimanjima, u kojima su dominirali stranci.[80] Robovi se u Pounju susreću uglavnom u Golubiću i to u 1. st. n. e.

[Verec]undo . . .? [infel]licissimo . . . WMBH V, 342, Doljani;
Privato servo Sp. 93 (1940), 135, Golubić;
Quintinianus (?) Sp. 93, 136, Golubić;
Md\rtinus. .. Sp. 93, 137, Golubić, usp. C. III 14330, Ribići;
Martinus qui et [Fe]licissimus sum . . . Lo[c1]hus C. Ill 14330,[81] Ribići;
Felicioni... Sp. 93, 138, Golubić;
Iaiyitus Sili servos Sp. 93, 139, Golubić;
?]Anadri.. . Caius lulius Certus amit(a)e et nutrici C. III 10038 = Situla 8, 1965, 94, usp. GZM 1895, 577, Golubić; *C(aiis) Iuli{is) Céleri C. Mi Aul. . . liberto . . . et Cla[r]o . . . Priscus patri et matri,* C. III 10039, Golubuć;
Nepotioni (?) GZM 1951, 304, Golubić.

Vjerojatno se među Julijevcima iz Golubića nalazi još i poneki libertin. Većinom su to Strand koje su ovamo doveli njihovi gospodari, što se vidi i po imenima. Iznimku čini samo Anadra, tetka i haniteljica Gaja Julija Certa, za koju G. Alföldy smatra da ima ilirski kognomen (Personennamen, 148 = Situla, 8, 94).

Vidjeli smo da je na oblikovanje japodske kulture željeznog doba najviše utjecala domaća tradicija, ali s vremenom su na nju imali upliva i vanjski utjecaji, venetski, helenistički i keltski, a također i grčka arhajska umjetnost. No, već se u početku rimske epohe na materijalu iz Jezerina, Golubića i Ribića gubi dobar dio tih tradicionalnih osobina, pa se tako već u stratumu koji je definiran kao Vb faza (35. g. pr. n. e. — 10/20. g. n. e.) snažno javljaju elementi rimsko-provincijalne kulture, i to prvenstveno panonsko-norički.[82] U daljih stotinjak godina taj je procès nestajanja domaćih elemenata ili njihovih promjena sve izrazitiji.[83] Procès se već može pratiti i na arhitekturi, likovnoj umjetnosti, a možda najizrazitije na epigrafici. Zanimljivo je što su upravo u fazi jake romanizacije panonsko-norički impulsi sve jači,[84] što je očito posljedica geopolitičkog položaja Pounja, ali i cijele Japudije. Razloge takvoj konstelaciji treba, bez sumnje, tražiti u komparativnim pred-nostima Pounja u odnosu na ostalo, pretežno planinsko, područje japodske zemljs. Pounje je ležalo uz veliku i djelomično plovnu rijeku, s pogodnom klimom (pogod-nijom od ličkog podneblja), prostranom ravnicom i uz to dobro naseljenom. Preko Pounja su vodile i značajne komunikacije (tuda je prolazio i jedan ogranak Jantar-skog puta, veoma važan sve dok Rimljani nisu sagradili cestu između Akvileje i Emone), s ograncima prema jugu u zemlje Delmata i Liburna i na sjever u Panoniju i Norik.[85] S Panonijom su održavane drevne veze, na što upućuju i jaki elementi KŽP u kulturi i etnogenczi Japoda.

Prema najnovijim istraživanjima, Japodi su dinarski narod *{substrat)* s jakim panonskim primjesama *(superstrat)* nosilaca kulture žamih polja (KŽP), došljaka iz Panonije. Njihovu simbiozu najbolje ilustrira bogati arheološki materijal iz japodskih giobova u Lici sa dva ritusa ukopavanja, inhumacijom kao starijom i incineracijom kao mladom. Ova se etnička simbioza ostvarila od8. do 4. st. pr. n. e., anjezinrezultatjeformiranje"ilirskog" naroda Japoda.[86] Etničkom jedinstvu Japoda odgovara i njihovo duhovno i vjersko jedinstvo, koje se manifestira i kroz svejapodsko poštivanje svetog izvora Binda-Neptuna u Privilici kod Bišća. Oko ovog zajedničkog kultnog mjesta u određenim prilikama skupljali su se i Japodi iz ostalih krajeva njihove prostrane zemlje.

Ako, dakle, duhovnu kulturu Japoda uzmemo u ukupnosti njenih pojava (jezik, religija, kult mrtvih, figuralna umjetnost i nošnja), ne možemo se oteti dojmu o njenoj autohtonosti i samobitnosti, iako se već u latenu osjećaju utjecaji situlske umjetnosti sa sjevera, a arhajske grčke i etrurske s juga.

Od jezika su, kao i kod ostalih Uira, poznati jedino antroponimi i nekoliko toponima (u Pounju Raitinon-Raetinium i, vjerojatno, Seretion, *oppida* što su ih Rimljani osvojili 9. g. n. e., Dio LVI 11). R. Katičić je japodsko imensko podrucje uključio u srednjodalmatinsko, koje je opet dio dalmatsko-panonskog imenskog područja, ali se od njega donekle i odvaja nekim svojim karakteristikama, kao što su keltska imena i neka druga.[87]

Što se tiče domaće nošnje, za njeno poznavanje nema dovoljno komparativnog materijala. Donekle nam je poznata s japodskih kamenih urni iz Pounja: muškarcinosekratkukošuljuzvonolikogoblika,bez rukava (D. Sergejevski, GZM 1949—50, 51, 83, T. I, 2) i kratke hlače (M. H o er ne s, WMBH V, 337, T. I). Kratke hlače *(bracae)* nosi i vojnik (ilirski ratnik?) s pancirom iz Pritoke (D. Sergejevski GZM 1939, 9, T. V, 5). Konjanici i vojnici sa šljemovima grčko-ilirskogtipa(?)naurnama iz Ribića (GZM 1949—50, 45, T. III) i na ploči iz

[79] CIL III 10036a = 13272, Brekovica (Kulište = Kostel) *D. M. L. Lentidi Saturnini, vet(erani) leg{ionis) p(rimae) It. p. f.,vi(y)us p. si(bi). . . Aug(usti) et co[n]i(ugi) Ul(piae) Crispinae an. LX-H(ic) s(ita)e(st),C.* Patsch, WMBH VI, 1899, 174. Usp. i V. Radimsky, WMBH III, 1895, 52. Manja utvrdenja su evidentirana i na Bugar-gradu, u Gatama, u Ripču i eventualno na Humačkim glavicama (2—3. st.).

[80] O ropstvu u Dalmaciji vidi G. Alföldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, AAH IX, 1—2, Budapest 1961, 121—151. Usp. i bilj. 75 (Raetinia *ladertina* i *Raetinius).* — Veće količine željezne troske na Hudurima (V. Radimsky 1893) upućuju na razvijenu (?) metalurgiju.

[81] K. Patsch, GZM VII, 1895, 580—581 = WMBH V, 1897, 235. *Martinus* je latinsko ime, kasnije cesto kod kršćana. *Lo(çT)hus* je grčko ime.

[82] Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 35. i d.

[83] Z. Marié 1968; Faza VI (10/20—110 g. n. e.), 35—38 i 50—51 (nacin sahranjivanja).

[84] Z. Marié, ibidem.

[85] Usp. E. Richter, GZM XVII, 1905, 281 = WMBH X, 1907, 410 — stjecište *(Knoten punkt des Verkers)* značajnih, ali i napornih putova. V. i lit. u bilj. 57.

[86] Usp. B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, 136. i d., i Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 57—60, i Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 68—70. Usp. i Mariéev rad: Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozijum 1964, 178—185 (kasno bronzano i željezno doba).

[87] Usp. R. Katičić 1965, 55—63, 67; 1963, 255—292, cit. u bilj. 24 i 26.

Založja (I. Čremošnik, GZM 1959, 107, T. I, 1—3) odjeveni su u odijelakoja se pojavljuju i na situlama, te vjerojatno prikazuju heroizirane ratnike. Ženska (duga) haljina je zvonolikog oblika s naboranim donjim dijelom (što je izraženo sa dvije ili tri vertikalne crte) kao na urnama iz Ribića (GZM 1949—50, 52, T. III, 1—2, IV, 1 i V, 1, str. 56—57, si.5). Nakit: fibule, narukvice, đerdani, igle, naušnice, prstenje i drugo uglavnom potječe iz grobova (V. Radimsk y, GZM 1892, 301. i d.^= WMBH I, 191, si. 3 — 6 (D. Sargejevski, n. dj., 55. i d , si. 2 i 3). Ženska marama (kapa) je prikazana na steli anonimnog centuriona (D. Sergejevski GZM 1948, 174, T. III, 2).[88]

Duhovna se kultura Japoda najbolje reflektira na vjeri i posmrtnom kultu, koji se može pratiti po bogatom inventaru triju nekropola kroz kasni halštat i laten sve do rimskog vremena, u rasponu od 8. st. pr. n. e. pa do 1. st. n. e. Sahranjivanje je biritualno, inhumacija u pravilu za doniaće stanovništvo (supstrat) i incineracija za potomke panonskih doseljenika (superstrat).[89] Broj skeletnih grobova s vremenom opada, pa inhumacija u 1. st. n. e. doživljava svoj kraj.[90] U latensko doba jasno je vidljiva tendencija porasta ukopa u urnama, koje su u ranije vrijeme od zemlje, a krajem prethistorijske epohe se, uz keramičke, pod italskim utjecajem najprije koriste kamene urne u obliku cilindra, a uskoro i urne u obliku kvadra, za koje Marié smatra da su u Pounju doživjele brojne dopune i dobile lokalni karakter.[91] Prilozi u grobovima su bogati i raznovrsni, a za željezno doba karakterističan je potpun nedostatak oružja u grobovima.[92] U posljednjoj fazi aktivnosti japodskih nekropola (Pritoka, Ribići, Golubić), u poredenju s ranijim fazama, snažniji su rimski i provincijalni elementi, kao što su fibule, narukvice i mamuze, posljednje, bez sumnje, iz opreme rimskih konjanika.[93]

Od vjerskih kultova su u rimskoj antici zastupljena domaća božanstva prirode Silvan i Dijana[94] i bog *Bindus,* autohtono japodsko božanstvo, zaštitnik izvora i

[88] Dobar i sažet prikaz ilirske odjeće vidi A. Stipčević, Iliri, Zagreb 1974, 93—99. D. Sergejevski, Japodske urne, GZM, n. s. IV—VI, 1949—50, 82—86. I. Čremošnik, Nošnja na rimskim spomenicima u BiH, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 103—125, i Die einheimische Tracht Noricums, Pannoniens und Illyricums und ihre Vorbilder, Latomus, T. XXIII, 4, Bruxelles 1964, 760—773, sa si. 11, T. I—IV. — Materijal iz Pounja: M. Hoernes, WMBH III, 1895, 516. i d. i V, 1897, 337. i d. V. Radimsky, GZM IV, 1892, 301. i d. = WMBH I, 1893, 195. i d. Isti, GZM V, 1893, 37. i d., 237. i d., 369. i d., 537. i d. = WMBH III, 1895, 39. i d. (passim). D. Sergejevski, Neue Aschenkisten aus Ribié, Praehistorische Zeitschrift XXVII, 1936, 211—226. Isti, GZM LI 1939, 10 (Ribići), T. VIL I. Čremošnik, Spomenik s japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća, GZM (A), n. s. XIV, 1959, 103—111. B. Raunig, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 99—105, T. I—II i 81—98 (nakit). Usp. i njen rad „Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici", Starinar XXII, Beograd 1972, 23—51, T. I—VIII. Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 10—38 (nakit)

[89] Vidi bilj. 83. i 86. Z. Marié je sklon pretpostavci da su skeletal grobovi u pravilu ženski· a spaljeni muški, bar od 3. faze (500—360. g. pr. n. e.), ibidem.

>

[90] Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 47.

[91] Ibidem.

[92] Z. Marié, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 52, biij. 310 i 53, 55, 58.

[93] Z. Marié, ibidem, 49.

[94] CIL III 15077 *[un]p(ius) Satu[r]ninu[s] Sjilvano,* Gromile kod Založja, cf. K. Patsch, GZM X, 1898, 351, si. 30 = WMBH VII, 1900, 50, si. 31. CIL III 10043, Golubié: *Silvano Cor* (?), usp. V. Radimsky, GZM V, 1893, 55, si. 37 (crtež) = WMBH III, 1895, 53, si. 34 (sudeéi po crtežu COR, usp. i komentar Radimskog na nav. mj.). CIL III 10035 = 13205, Golubié: *S{ihano) Sihestro s{acrum) Andesp{osuit),* usp. S. Frankfurter, AEM VIII, 1884, 179, br. 279 (v. i prethodni natpis iz Golubiéa pod br. 281). = W. Tomaschek, Zur Kunde ... 1882, 467, v. bilj. 52. I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XI, 1956, 111—126, T. I, 1, Založje: reljef Silvana i Nimfa. *Diana* CIL III 15082 Humačke Glavice: *[Dina]ae Augusi[ae] sacrum.* Cfr. K. Patsch, GZM X, 1898, 349, si. 27 = WMBH VII, 1900, 48. si. 28.

voda (?), koji je u procesu romanizacije izjednačen s rimskim Neptunom.[95] Bindu-Neptunu podižu devocionalne oltare jednako Japodi i Italici. Ova pojava pokazuje da je *interpretatio Romana* dosta rano (prvi oltari su iz Vespazijanova vremena) zahvatila domaće kultove. Među romanizirana grčka božanstva pripadaju *Liber pater* i *Libéra* (Dioniz)[98] za koje se smatra da također predstavljaju domaći božanski par izjednačen u toku vjerskog sinkretizma s rimskim istoimenim božanstvima.[97] Penetraciju rimskih vjerskih shvatanja ilustriraju i posvete Jupitru, najboljem i najvećem (IOM),[98] a orijentalne i grčke elcmente u rimskodobna vjerovanja unose kultovi Mitre i Herakla."

Negdje od druge polovine 4. st. n. e. ovaj iliro-rimski politeistički panteon postupno istiskuje kršćanstvo. Iz toga su vremena crkve u Doljanima i Založju, iz potonjeg njih dvije,[100] obje iz 5. i 6. st. Na još jednu starokršćansku crkvu, vjerojatno u Golubiću, ukazuje *sepulchrum,* spremište za čuvanje svetačkih relikvija, na stražnjoj strani stele anonimnog centuriona, svakako domaćeg čovjeka koji se istakao u rimskoj službi.[101] Vremenu kasne antike i ranog kršćanstva, izgleda, bar dijelom pripada i nekropola Dolovi u Golubiéu.[102]

Kao što su navedene autohtone crte i u rimsko doba ostale dominantne u duhovnom životu pounskih Japoda, još su se izrazitije manifestirale u likovnoj umjetnosti. Posebnu joj vrijednost daju tzv. japodske urne *(ossuaria),* jedinstvena i izolilirana pojava, nepoznata u tom obliku kod drugih plemena. U stvari su to bili monolitni kvadraticni kameni osuariji s poklopcem za pepeo spaljenih pokojnika, na vanjskim plohama ukrašeni prikazima heroiziranih pokojnika (prizori libacije,

[95] Natpisi su citirani naprijed, usp. K. Patsch, GZM VIII, 1896. 115, si. 2; 116, si. 4; 119, si. 9 i GZM X, 1898, 337, si. 3; 337, si. 4; 339—340, si. 7 *([Neptun]o s(acrum));* 341, si. 9, ukupno 10 puta. — Ime *Bindus,* usp. A. Mayer, O fons Bandusiae . ., Glotta 25, 1936, 173—182, povezuje s vrelom Banduzija u Italiji (Hor. carm. 3, 15). Vidi R. Katičić, Tri starobalkanska nomina sacra, Godišnjak CBI knj. IX/7, 1972, 126—127. U Noriku je zabilježeno žensko teoforično ime *Bindho coniux,* CIL III 5483, Bad Gleichenberg u Štajerskoj. Žena je nazvana po bogu koji je bio poštovan i na vrelu Privilica kod Bihaéa (?).

[96] K. Patsch, GZM XIX, 1907, 468, si. 97 = WMBH XI, 1909, 139, si. 35: *Libero patri s(acrum),* Brekovica. Usp. D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, 6, si. 2: *Libérai Iulia M{a)ximina v. s. l. m,* Pritoka.

[97] Usp. Roscher's Mythol. Lex. s. v. Liber, 2027, 2230.

[98] D. Sergejevski, GZM, n. s. VI, 1951, 302, si. 3, Pritoka: */. o. m. C. T. P.* (?). Isti, Spom. 88, 1938, 97, si. 1: */. o. m. Fl(avia) Procula s. v. l.* Isti, ibidem, 98, si. *2: I. o. m. Metilia Domiti[a] ex voto,* oba Golubié. V. Paskvalin, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 140, br. 1, Jupiter (ara nije objavljena), Gâta kod Bihaéa. Kod M. Pavana, Ricerche, 192 ss. se još navode CIL III 10033 i A.E., 1939, 195 (?).

[99] *Mitra:* D. Sergejevski, GZM LI 1939, 8, T. V si. 4: *I(nvicto) M(ithrae) s(acrum) C(aius) O . . . C. . .,* itd.; reljef Mitre Tauroktona s odlikama klasične umjetnosti, ibidem, br. 2, si. 1, oba iz Pritoke. CIL III 13276, a = 10042 *Leoni* + 13276, b = 10042 *Fonti,* usp. B. Gabričević, GZM, n. s. VIII, 1953, 141. i d. CIL III 10034: *Aurelius Maximus Pantadienus,* cf. K. Patsch, GZM VII, 1895, 455. sa si. = WMBH V, 1897, 354, si. 11. Natpis je na reljefnoj slici koja Mitru prikazuje kako ubija bika; usp. i W. Tomaschek, Zur Kunde . .., 1882, 467. i d. *Heraklo:* Heraklo s kijačom, uz njega Omfala ili Dejanira, W. Tomaschek, nav. dj., 469.

[100] *Doljani:* K. Kovačević—K. Patsch, Ruševine u selu Doljani i rimski nalazi, GZM VII, 1895, 231—235 = D. Sergejevski, Japodske urne, GZM, n. s. IV—V, 1949—1950, 45. i d. Usp. Đ. Basier, Arhitektura kasnoantičkog doba . .., 83—84, bez plana. *Založje:* I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 117—121 (srednjovjekovna crkva) i 123—126. i d. (starokršćanska crkva) — Đ. Basier, n. dj., Zatožje I, 120—122, i Založje II, str. 122—125 (obje starokršćanske crkve). Usp. D. Sergejevski, Pluteji iz baziiike u Založju, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 137—145.

[101] D. Sergejevski, GZM, n. s. III, 1948, 176, si. 4. Steia je sekundarno upotrijebljena kao podnica (baza) menze u bazilici.

[102] B. Raunig, Zbornik I, AD BiH, 1983, 193—209.

pogrebne povorke, pogrebno kolo, bojne igre i si.), za koje se smatra da su se razvile iz domaće tradicije s plitko urezanim konturama likova i predmeta. Takva se, naime, tehnika graviranja kod ostalih Ilira ne susreće, a ni u prethistorijskoj umjetnosti općenito.[103] Vjerojatno je takvoj tehnici pogodovao i domaći (lokalni) meki kamen, poznat kao *bihacit,* u koji su se lako mogle urezati konture.

Stilska i sadržajna analiza ove arhajske umjetnosti podijelila je stručnjake u dvije osnovne grupe: na one koji ih smatraju proizvodima domaće umjetničke tradicije, pa ih datiraju vrlo rano, u vrijeme od 6. do 4. st. pr. n. e., te na one koji u njima vide uplive provincijalne italske antike, pa ih vremenski određuju u doba ranije rimske antike, ali sa sačuvanim arhajskim izrazom. Prvi je M. Hoernes, koji je poznavao samo dva i to (manja) ulomka: jedan sa fragmentarno sačuvanim likom vojnika sa kacigom i kopljem, a drugi s parcijalno sačuvanim likom strijelca u trku,[104] u njima vidio reflekse alpsko-venetske situlske umjetnosti i stoga ih datirao u prijelaz iz starijeg u mlađe željezno doba. R. Vasić, pak, urnu iz Ribića datira u drugu četvrtinu, najkasnije u sredinu 6. st., i smatra da je prva pojava takvih crteža vezana za jug, tj. za Grčku.[105]

Za razliku od Hoernesa, D. Sergejevski, koji je već raspolagao s petnaest, što cjelovitih, a što fragmentarnih, kamenih urni, oslanjajući se i na neke stilske, a posebno epigrafske elemente, pa i na priloge u njima, s pravom ih je datirao u sam početak rimske antike na Uni.[106] Sergejevski ne nsgira arhaičnost prizora na njima, tumači ih utjecajima grčke arhajike (posredstvom putujućih trgovaca), a razlog što se ranije nisu pojavile vidi u upotrebi drvenih škrinja sličnog oblika (u nekoliko grobnica doista su zapaženi ostaci drveta) koji su prethodili kamenim sanducima. Drvorezbarska tehnika (graviranje) sa sepulkralnim scenama i simbolima prešla je u rimsko doba i na meki kamen (bihacit).

Danas nam je već poznato preko trideset, najčešće fragmentiranih, kamenih urni i poklopaca, ali nijedna od njih nije kompletirana, jer su kameni sanduci uglavnom nađeni u Ribićima i okolici, a poklopci u Golubiću. Za rješavanje problema važan je i podatak da je dosad poznato 27 što urni što poklopaca s latinskim natpisima koji ih datiraju od 1. do 3. st. n. e.

Suština je problema, dakle, jesu li ovi funebralni spomenici doista nastali u rimsko doba, kako ukazuju natpisi, ili su, bar jednim dijelom, kasnije reutilizirani, jedan ili vise puta, te neki natpisi uklesani naknadno. Drugim riječima, nisu li bar neki od njih nastali još u protohistoriji, u vrijeme procvata japodske figuralne umjet-

103 A. Stipčević, Arte degli Illiri, Milano 1963, p. XXIII i d. i njegov rad „Iliri. . .", Zagreb 1974, 197—205.

104 Prvi je iz Pritoke, a drugi iz Ripča, usp. M. Hoernes, WMBH III, 1985, 516. i d., T. I; V, 1897, 337, T. LXX (oba priloga nisu ušla u Glasnik). Usp. D. Sergejevski, GZM, n. s. IV—V, 1949—50, 47—50, T. I, 1 i II, 1—2.

lu5 Ovom datiranju se vraćaju A. Stipčević, Iliri. .., Zagreb 1974, 198 (Stipčević ovu umjetnost odreduje u 5. i 4. st.); B. Raunig 1972, 23—51, T. I—VIII; Ista, Lika, Otočac 1974, Split 1975, 45—56. R. Vasić, O datovanju japodskih urni, Starinar XXVIII—XXIX, Beograd 1979, 121—126. Usp. i B. Raunig, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, 99—105, T. I—II.

106 D. Sergejevski, Japodske urne, GZM, n. s. IV—V, 1949—50, 45—93, si. 1—20, T. I—XIII. Cjelovite su urne: br. 3, T. I, 2, Ribići; br. 4, T. III, 1—2, IV, 1, V, 1—2 i VI, 1—2 Ribići (ovo je jedina urna iz ribićkog nalaza koja je sačuvana, a nalazi se u Zemaljskom muzeju); br. 6, sl. 5, Ribići, te br. 7, sl. 6, Jezerine (usp. T. VII, 2 i T. VIII, 1—2) s natpisom: *Ditius Sestenius. Frontonis f{ilius) an. C. V. h. s. e.* Medu cjelovitije urne ide i kamena urna iz Doljana, ib. 60—62, si. 7 i T. X i XI s natpisom *D. m. Aur(e)li(us) Maxa* . ■ . i *D. m. Aur(e)l(id) Cl{e)mae{n)tin{a)* (3. st). Iz Ribića je i spomenik br. 11, str. 62, si. 8 = K. Patsch, WMBH VII, 1900, 53, si. 35 = GZM X, 1898, 355, si. 34, s natpisom: *Seneca Ses{tii1) Rus(ticP.) fiiijus)* itd. (kraj 1. st. n. e.). Ovaj je ulomak bez ukrasa.

nosti,[107] koja je svoj najveći dornet postigla pred kraj japodske samostalnosti. Ikonografija urni i stilski i sadržajno stvarno podsjeća na grčku arhajsku i situlsku umjetnost, tako da se ta genet ska veza s arhajskom i domaćom tradicijom iz željeznog doba nikako ne može mimoići, ali je potrebno naglasiti da se ovdje radi o novom materijalu — kamenu. Stoga, ono što nas ipak priječi da postanak kamenih urni datiramo u ranije doba, formalne je prirode, komponenta koju zastupnici teze o njihovom postanku na prijelazu iz halštata u laten često zanemaruju, a to je njihova čisto tehnička (zanatska) obrada, jer zasad nemamo analogija za tako pravilno i umješno klesanje prije rimske antike.[108]

Fenomenom tzv. japodskih urni su se u posljednje vrijeme bavili renomirani istraživači japodske etnogeneze i njihove duhovne i materijalne kulture. Z. Marié ih définira kao kamene urne u obliku kvadra, koje su nastale pod italskim utjecajima te „u dolini Une doživjeli toliko dopuna da su dobile lokalni karakter".[109] B. Čović svoje raspravljanje o ovoj vrsti japodskih spomenika zaključuje riječima da je Sergejevski pokazao „posve jasno da većina ovih spomenika pripada 1. stoljeću naše ere". One svojim izrazito grčko-arhajskim elementima samo reflektiraju dio stare japodske umjetnosti (u ikonografiji, sadržaju, kompoziciji, stilu, pa i u geometrijskom ornamentu).[110] Najviše bi se moglo dopustiti da su poneki možda i stotinjak godina stariji. Među takve bismo i mi ubrojili tzv. Idola iz Golubića s naočarastom fibulom, što ga je objavila B. Raunig.[111] Uzimajuéi, pak, u obzir sve stilske i ikonografske osobine ove umjetnosti, i D. Rendić-Miočević potvrđuje njen kontinuitet od (bar) nekoliko stoljeća, i to u dvije kategorije, u figuralno-anepigrafskoj i arhitektonsko-epigrafskoj, dakle, od protohistorije pa do kraja ritusa incineracije u Pounju (3. st. n. e.). Po Rendiéu, u tome smislu japodski tip osuarija „japodskoj umjetnosti i duhovnoj kulturi daje izuzetno obilježje i visok dornet, koji je svrstava u najveća dostignuća provincijalne antike".[112]

Možda bi se već danas kao direktni ili posredni utjecaji u sadržajnom, pa i u stilskom smislu mogle uzeti i antropomorfne stele s područja Dauna *(stele Daunié)* s Monte Gargana u Italiji koje datiraju izmedu 7. i 5. st. pr. n. e., a pod čijim je utjecajima stajala i sepulkralna umjetnost susjednih Histra. Međutim, ta je pojava (područje utjecaja) još dovoljno neispitana, pa nije ni mjesto da ovdje raspravljamo o torn fenomenu. No, da u tako ranoj tradiciji japodske funebralne umjetnosti

107 Lijep pregled japodske umjetnosti, njenog stila, sadržaja i razvoja dao je B. Čović, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976, 144—145: *toreutika* (privjesci, fibule, kopče itd.), *terakota* (vaze, statuete i si.) i *„japodske urne"* (158—164), najveći dornet japodske umjetnosti u posljednjem periodu njenog samostalnog egzistiranja. Najveći dio tin spomenika, po Čoviću, pripada ranijem razdoblju rimske vladavine.

108 Ostaje mogućnost da su ove spomenike izrađivali, po već ustaljenom konceptu, putujući majstori, za što bismo mogli tražiti anaJogije i u daunijskim stelama iz Italije, usp. S. Ferri—M. L. Nava, Stele Daunie, I i II, Firenze 1980. O tehnici klesanja „japodskih" (kamenih) urni usp. D. Sergejevski, GZM, n s. IV—V, 1949—50, 65—66.

109 Japodske nekropole, GZM (A), n. s. XXIU, 1968, 47.

110 B. Čović, Od Butmira do Ilira, 161.

111 B. Raunig 1972, 29, T. I, 1 a, b, c, d.

112 D. Rendić-Miočević O nekim zanemarenim komponentama kod „japodskih urni", VAM XV, Zagreb 1982,1—10 (p. 8), T. I—IV. — U suštini slično mišljenje o „japodskim urnama" iznio je i E. Pašalić, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 262—263.

valja tražiti i etruščanske utjecaje, to je već prilično jasno, kako to proizlazi iz etrurske umjetnosti 6. do 4. st. pr. η. e-, pa čak u nekim elementima i predominantno.[113]

Ljudske i životinjske figure vrlo su česti elementi i japodske ikonografije (na kamenim urnama dolazi 17 muških, 9 ženskih i 1 dječija figura). Stoga se danas vise ne bi moglo prihvatiti Patschevo mišljenje da su „bihački građani i seljaci. . voljeli jednostavne (misli geometrijske) motive", što ga je iznio na osnovu tada još malog broja poznatih figuralnih spomenika.[114] Pa ipak je ovo Patschevo mišljenje utoliko tačno što su u Pounju na nadgrobnom spomenicima, na urnama, stelama i titulima, doista česti astralni motivi: krug, koncentrični krugovi, točak, rozeta na vitlo, polumjesec i drugi, za koje se smatra da su uzeti iz keltske kulturne baštine; neki vjerojatno još kao simboli, makar i podsvijesno, iako ne i kao supstitutivni elementi za ljudski lik.[115] Ljudski i životinjski likovi su kod Japoda bili omiljeni ne samo na urnama (od životinjskih likova prikazani su konji, bik, vepar, panter (?), ribe, gmizavci i fantastička bića što ih susrećemo i na etrurskim sepulkralnim spomenicima)[116] nego i na stelama, od kojih su neke, monumentalnog formata, izrađene u plastičnom reljefu koji, inače, ne dolazi na urnama. Takva je i već spomenuta stela rimskog centuriona (iz Golubića?), ulomak stele sa dva portreta iz Čavkića (Založje),[117] pa funebralni prizor Herakla i Omfale (?), a možda i neke stele monumentalnog profila, takoder iz Golubića, što ih je nepotpuno opisao F. von Handel,[118] a koje su se, na žalost, u meduvremenu izgubile.[119]

Japodska je, dakle, umjetnost i u rimsko doba sva bila okrenuta kultu mrtvih. Razvijala se u istim uslovima kao i u drugim dijelovima rimskog Ilirika, kasnije Dalmacije i Panonije, pod jakim utjecajima iz Panonije i Norika, a svakako i iz Italije, ali je pri tome sačuvala, koliko se to po poznatom materijalu može pratiti, i svoj autohtoni izraz „crpeći svoje korijenje iz mnogo starijeg razdoblja i domaće, lokalne tradicije" (D. Rendić-Miočević).

---

113 O stelama Daunije: S(ilvio) Ferri, Stele „Daunie", Bull, d'arte del Ministero dalla Publica Istruzione, 4, Ottobre-Dicembre 1967, 209—221, T. I.—III. Isti, Ricerche archeologiche del Gargâno dal 1961 ad oggi, u Atti del Convegno storico-archeologico del Gargano, 8, 9, 10 novembre 1970, Foggia, p. 167—187. Isti, Problemi e documenti archeologici II (XI). Stele Daunie — una nuova figurazione di Erinni, Academia nazionale dei Lincei, Rendicoiiti, ser. VIII, vol. XXVI, fasc. 5—6, Magio-Giugno, 1971, 341—349. M. L. Nava, Stele Daunie I i II, Firenze 1980. Usp. i B. Gabričević, Antička nekropola u Sinju, VAHD 76, Split 1983, 78. i bilj. 167. D. Rendić-. -Miočević, Umjetnost Ilira u antičko doba, Posebna izdanja ANU BiH knj. LXVII, CBI knj, 11, Sarajevo 1984, 65—80. N. Cambi, Sepulkralni spomenici antropomorfnog karaktera ..., ibidem 105 dd. Vidi i bilj. 112. — O repertoaru etruščanske umjetnosti, G. Mansuelli, Etrurien und die Anfänge Roms, u zbirči: Kunst und Welt, Holle Verlag, Baden-Baden, II Auflage, 1980, passim, si. 6,15, 16, 18, 23, 40, 43, 46, 52 itd., sve objekti sepulkralnog karaktera (kamene urne i sarkofazi). Sve su to srodni oblici s onima iz Pounja (Golubić i najuža okolica), zajednička im je osnovna ideja i stil, a također i tehnika. Vidi i A. Ciattini—V. Melani—F. Nicosia, Itinerari Etruschi, ed. Tellini, Pistoia, 1971. s brojnim ilustracijama.

114 GZM VII, 1895, 581 = WMBH V, 1897, 235. Dotad, naime, još nije bilo nalaza ljudskih portreta, delfina, lavova, konja itd., pa ni biljnih ornamenata. — Što se tiče ornamenta, japodska geometrijska umjetnost preferirala je pleter (radilo se šestarom). Biljnih ornamenata zato i nema.

115 Kao primjere vidi GZM VII 1895, 577. i d., sl. 5, 6, 7, 8, 12. i XII, 1900, 174—175, sl. 6 (Krnjeuša). D. Sergejevski, Sporn. 77, 1934, 9—10, sl. 8 i 9 (Krnjeuša). Usp. I. Čremošnik. GZM (A), n. s. XII, 1957, 169—171, T. II i III. —Usp. A. Stipčević, Kultni simboli kod Ilira, Posebna izdanja ANU BiH, knj. LIV,CBI 10, Sarajevo 1981, 16. i d., 82. i d. Usp. i B. Gabričević, dj. nav. u bilj. 113, 1983, 75. dd., gdje se opširno raspravlja o smislu supstitucije pokojnikova lika solarnim simbolom.

116 B. Raunig 1972, 35—37, T. II, 8, 9 i 10; T. III 11 b, c, e, f, itd.

117 *Steh centuriona,* v. bilj. 101. *Založje:* I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XIII, 1958, 129 T. VI, 2.

118 F. von Handel kod W. Tomaschek, Zur Kunde der Hämus Halb-insel, 1882, 469 pod d) i IV/470, V/470, VI/471, VII/471 i IX/472.

119 Mnogi antički spomenici iz Bihaća i okolice imali su zlü sudbinu, jednostavno su propali. Takva je sudbina većine spomenika koje je objavio Tomaschek (bilj. 118), pa nenadoknadivi gubitak urni iz Ribjća, osim jedne (D. Sergejevski, Japodske urne, GZM, n. s. IV—V, 1949—50, 50). G. 1978. propalo je 27 lapida s nekropole „Dolovi" u Golubiću (većinom) i drugih lokaliteta, objavljeno po dokumentaciji B. Raunig, Kasnoantička nekropola Dolovi u Golubiću kod Bihaća, Zbornik AD BiH, I (1983), 193—209. Očito je da gradski oci nisu povoljno riješili smještaj muzejskih zbirki.

Si.

XX

BOSANSKA POSAVINA

(Južni dio Panonije)

Sve što su Rimljani kroz vise od dvjesta godina u našim zemljama osvojili, od prvih sukoba s Ilirima na jugu pa sve do osvajanja Panonije sve su priključili svojoj provinciji Iliriji *(Illyricum),* formalno osnovanoj najkasnije za Cezara. Zbog velikog prostranstva teritorija te s tim povezanim teškoćama vojničkog i upravnog karaktera, pokazalo se razložnim da se taj prostrani teritorij od Drave (odnosno Dunava) do Jadrana, od izvorišta Save do Zapadne Morave podijeli u dva upravna dijela. Čini se da je do te diobe došlo još u toku velikog ilirskog ustanka 6. do 9. g. n. e., i to poslije sloma Breuka na rijeci Bathinus 8. g. n. e.[1] Naims M. Valerius Messalla je još 6. g. bio *praepositus Illyrico* (Veil. II 112, 2), dakle nad cijelim lllirikom, dok se već 9. g. C. Vibius Postumus navodi kao *praepositus Dalmatiae* (Veil. II 116, 2), što je — očito — uži pojam od Ilirika.[2] Granica između dviju provincija, koje su uskoro bile nazvane *Dalmatia* i *Pannonid,* nije tekla rijekom Savom, nego nešto južnije po još uvijek neodredenoj liniji.[3]

1. *Problem juzne granice provincije Panonije, odnosno sjeverne granice provincije Dalmacije*

Granice rimske provincije Dalmacije, kao ni Panonije, u historijskim izvorima nisu pobliže opisane, pa je i to razlog što taj problem nije raščišćen do kraja. Različita mišljenja o toku provincijske granice izmedu Panonije i Dalmacije mogu se ipak svesti na dvije osnovne varijante. Prva, starija, varijanta koja se oslanja na poznati solinski natpis Dolabele *viam a colonia Salonitana ad fines Illyrici* (CIL

[1] A. Mocsy, Pannonia, RE IX, Stuttgart 1962, 583. G. Alföldy, Dalmatien, 25. dd. T. Nagy, Adriatica 1970, 159. ss. — Stari rimski Ilirik bio je 27. g. st. e. podijeljen između senata i Oktavijana (Dio LUI, 12), ali je 11. g. August preuzeo u svoje ruke cijeli Ilirik (Mon. Ancyr. 30; Dio LIV 34, 4).

[2] Pojmovi *provinciae Illyricum Superius* (Dalmatia) i *Inferius* (Pannonia) samo su konjekture izvedene iz natpisa CIL III 1741, D. Obod kod Cavtata, koji spominje *civitates superioris provin ciae Illyrici* što valja shvatiti kao geografski i etnografski pojam, a ne administrativni termin, na što upućuje i Plinijeva sintagma *Delmatia et Illyricum supra dictum* (III 147). Za *Illyricum inferius* analogne potvrde i nema. Usp. G. Novak 1965, 97—108.1. Bojanovski, Ad CIL III 1741, Znanstveni skup HAD-a, Dubrovnik, 1984.

[3] L. Jelić, GZM X, 1898, 243. d. = WM BH VII, 1900, 180. dd. B. Saria, RE Suppl. VIII, p. 22. I. Bojanovski, nav. rad. S. Dušanić, Organizacija . . ., Beograd 1980, 22. i bilj. 91. Isti, Aspects., 66. d., bilj. 73.

Ill 3198, a + CIL III 3200), te odrednicu *ad fines* identificira s putnom stanicom *Ad Fines* (Tab. Peut.), koja se nalazila otprilike 24 km (= XVI m. p.) južnije od Servicija na Savi (Bosanska Gradiška), a koju neki istraživači lociraju u Mahovljane, sjeverno od Banje Luke, a drugi u Laktaše, nešto južnije od Mahovljana.[4] Prvi koji je tako elaborirao sjevernu granicu Dalmacije bio je H. Kiepert, no kasnije ju je jače obrazložio M. Abramić, a preuzeli su je i brojni kasniji istraživači[5]. Ta bi linija, shematski prikazana, išla od stanice Ad Fines na zapad preko Kozare te nešto južnije od Velike Kladuše izlazila na Risnjak; na istoku je vodila nešto sjevernije od Doboja (manje-više u ravnoj crti) do ušća Save u Dunav. Međutim, ova varijanta granice na cijeloj svojoj duzini nije nikada bila detaljnije obrazložena.

Drugu varijantu postavio je K. Patsch, a zasniva se na epigrafskoj potvrdi iz Banje Luke *(Castra): L. Skinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) S(uperiorisY,* po kojoj bi se ovo mjesto nalazilo unutar Gornje Panonije, što bi sjevernu granicu Dalmacije, odnosno južne Panonije određivalo nešto južnije od Banje Luke. Ovu su Patschevu graničnu liniju od domaćih istraživača prihvatili L. Jelić i G. Novak, pa je posljednji vodi mnogo južnije od Karlovca, južno od Velike Kladuše, a nešto sjevernije od Starog Majdana i Sanskog Mosta, te južnije od Banje Luke, odakle je u ravnoj liniji vodila na usée Save u Dunav, onako kako to stoji kod Ptolemeja (II 15, l)[7].

U novije je vrijeme čitav niz autora na različite načine pledirao za spuštanje sjeverne granice Dalmacije, odnosno južne Panonije, još nešto južnije od Banje Luke, što, između ostaloga, zahtijeva i lokacija panonskih ferarija i argent'drija južno od Save, a prema podjeli koju traži natpis iz Virunuma[8].

Takva bi se granica bolje uklopila u podatke pisanih izvora iz antike. Prvo, *quae pars* (se. Illyrici) *ad mare Hadriaticum spectat, appellatur Delmatia et Illyricum supradictum, ad septentriones Pannonia vergit. finitur inde Danuvio* (Plin. III 147), dakle, Dalmaciji bi pripadalo sve što je okrenuto Jadranskom moru, a Panoniji ono što je prema sjeveru. U stvari, to bi bila prirodna granica koja bi vodila (još) nešto južnije od Patscheve linije, a mogla bi se materijalizirati negdje na visini Čađavice i Podrašničkog polja. Takva bi se granica bolje podudarala i sa sjevernom granicom tzv. ilirskog kulturnog kompleksa, kako su je — na osnovu arheološkog materijala — odredili Z. Marié i B. Čović, i to linijom Drvar—Mrkonjić-Grad—

[4] Tab. Peut: *Ad Fines XVI Servitio. Ad Fines:* Mahovljani, E. Pašalić 1960, 28, i AJ Ht, 63—65; Laktaši, I. Bojanovski 1974, 97—99, i pregledna tabla str. 124.

[5] M. Abramić, VAHD, 1926—27, 153. d. E. Pašalić 1960, 28, i AJ III, 64. G. Alfoldy, Dalmatien, 27. J. J. Wilkes, Dalmatia, 167. Usp. A. Mocsy, Pannonia, 584; A. Pavan 1955, karta; B. Saria, nav. dj., 22; A. Betz 1938, 59; M. Suie, Enc. Jug., s. v. llirik, IV, 334. dd. s kartom i literaturom; I. Bojanovski 1974, 43. i bilj. 9.

[6] CIL III 14221 p. 2328 Banja Luka, usp. K. Patsch GZM VU, 1895, 574. d. Iz posvete *1OM et Genio loci* vidi se da je dedikant ovaj *ex voto* prinio u službenoj funkciji. Usp. I. Bojanovski 1974, 95. U to vrijeme, čini se, u B. Luci još nije postojao municipij, jer je ara posvećena IOM et Genio loci.

[7] L. Jelić GZM X, 1898, 244: ravnom crtom od Rekavice na Vrbasu na Tešanj, Gračanicu, Bijeljinu, Šabac, pa do savske obale naspram Beograda. H. Cons, Dalmatia, 185, je vodi na Zvornik. G. Novak, Topografija, još južnije, 20. Usp. Isti, Prošlost Dalmacije, I, Zagreb 1944, 53. d. Usp. i A. Domaszewski, AEM XIII, 1980—81, 129. d.

[8] Vidi S. Dušanić 1977, 64—65. i bilj. 57. Toj grupi autora pripadaju: Đ. Basler, Arhitektura, karta; I. Bojanovski, Severiana Bosnensia, ČIG IX, 1972, 46—47; Isti, Bosanska Posavina u antici, Materijali XIII (1977), 147, i I. Bojanovski, Stari Majdan, 119—129. S. Dušanić se u nav. dj., 64, bilj. 57, poziva još na Baslera (GZM (A), n. s. XXV—XXVII, 1972—1973, 261. ss), T. Nagy-ja (Acta archaeol. Hung. 21, 1969, 407), V. Paškvalina (GZM (A), n. s. XXIV 1969, 166. d) i druge.

[9] Z. Marie, Problemi. . ., 177. ss. B. Čović 1964, 95. ss.

Zavidovići—Valjevo—Lapovo[9]. Drugo, u tu liniju dobro bi se uklapali i Ptolemejevi podaci o granici između Dalmacije i Gornje Panonije—*Albii* i *Bibli(n)i montes* (Strab. IV 6, 1 ; Ptol. II14,1)[10] ako bismo ih identificirali s Grmečom i ostalim dinaridima prema istoku (Srnetica, Lisina, Vlašić), a ne s Velebitom (kako se to dosad činilo), koji leži prenisko, odnosno Kozarom, koja je opet previsoko[11]. I treće, takva bi se granica donekle podudarala i s Apijanovim podatkom: *svaje Peonija* (= Panonija) *od Japoda do Dardanaca šumovita i duga* (111. 22). Apijan u nastavku piše kako je Oktavijan, zauzevši Metulum, pustošeći zemlju mačem i vatrom, odatle dopro u peonsku i segestansku ravnicu do rijeke Save za osam dana. Prema tome bi se Panonija u etničkom smislu prostirala i nešto dublje na jug, sve do najsjevernijih ogranaka dinarskih planina.

U nastavku ćemo pokušati tu liniju odrediti što pobliže a prema reperima s kojima možemo računati kao s manje vise pouzdanim orijentirima. Pri tome, moramo računati i s činjenicom da su mogli postojati, a čini se da su stvarno i postojali, i tampon-teritoriji organizirani izvan gradskih municipaliteta, a koji su unutar provincije imali, pa i zadržali, poseban upravni položaj, te bili podvrgnuti ili centralnoj administraciji namjesnika *(legatus Augusti propraetore){* ?), ili su pripadali carskim domenima, vojsci, a kasnije i crkvi itd. Takvo je, na primjer, bilo mezejsko rudničko područje, o čemu je već bilo govora, a u sličnom su položaju mogli biti pašnjaci, šume, ribnjaci itd.[12]

Od repéra koji pouzdano markiraju granicu između dviju provincija navodim slijedeće:

1. Pečat LEG XIIII GEM na teguli iz Velike Kladuše (CIL III 13339, 3 = — 14023). Poznato je da je *legio XIIII gemina Martia victrix* od početka 2. st. pripadala vojsci Gornje Panonije[13]. U Sisciji je ostavila dosta potvrda. Velika Kladuša je, dakle, već sigurno pripadala provinciji Panoniji (u to doba Panoniji Su perior).

2. Miljokaz u počast Septimija Severa i sinova iz Dragotine, južno od Siska (CIL III 15199 = AIJ 608), bio je postavljen *curante Fabio Cilone legato Augustorum pr. pr.* (198. g.), tj. legata Gornje Panonije. Miljokaz je nađen 23. millia passnum južnije od Siska. Granica između Dalmacije i Panonije bila je možda još južnije.

3. Po jedna ara bila je postavljena za zdravlje iste osobe *(C. lui. Agathopus conductor ferrariorum),* jedna u Ljubiji, a druga u Mursi. Iako se na žrtveniku iz

[10] Ptol. II 14,1: *Ἡ Παννονία ή ανω περιορίζεται απο μεν | δύσεως τφ Κετίω ορει και εκ μέρους τω Κα\ρονάγκα, από δε μεσημβρίας της τε'Ιστρίας και της' Ιλλνοίδος μέρει κατά πάράλ-?.η?.ον* j *γραμμήν την άπα τον εΐοημένου Ονσμικωτάτον] πέρατος δια τον 'Αλβανού δρονς μέχρι των Βιψλίων ορέων και τον όρίον της κάτω Παννονίας,* | δ *επέχει μοίρας \ μα'ί " /ιε'γ"* (latine): *Pannonia Superior finibus circumscribitur ab occasu Cetio monte et aliqua ex parte etiam Carvanca; a meridie parte Istriae et Illyridis, ad lineam parallelam, quae ab occidentali quem diximus termino per Albanum montem usque ad Bebios montes et confinium Pannoniae Inferioris ducitur* 41° 30", . . ., cfr. F. L. Wilberg, Cl. Ptolemaei Geographiae libri octo, graece et latine ad codicum manu scriptorum fidem, Essendiae 1838, p. 160. Usp. O. Cuntz, Die Geographie des Ptolemaeus, kod Weidmanna, Berlin 1923, p. 73 *(dia tou Albanou orous mehri tön Bibli(n)ôn oreôn* (var. Bebiön).

[11] *Ve/ebit:* L. Jelić GZM X, 1898, 244. *Kozara:* G. Alfoldy, Dalmatien, 27. d. O granici usp. M. Suie, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Zadar, 2, 1955, 273, D. Sergejevski GZM (A), n. s. XIII, 1958,261, A. Degrassi, Ricerche sui limiti délia Giapodia, kod J. Šašel, AV XXI—XXII, 1970, 304, V. M. SJujic, Zadar, 1981, 121.

[12] Usp. J. Šašel, Faktor ekonomskog i socijalnog razvitka na području zapadnog Balkana na prelomu praistorije u rimsku antiku, JIC, 1, Beograd 1974, 3—10. Vidi i E. Pašalić, Pogledi na ekonomiku u unutr. rim. prov. Dalmacije, GID BiH, Sarajevo 1959, god. X, 297 ss. (passim). M. Zaninović, The Economy of Roman Dalmatia, u Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, Berlin — New York 1977, 796. d.

[13] K. Patsch GZM V, 1893, 681. d.

Ljubije ne navodi područje štogaje Gaj Julije Agatop držao u najmu, ali najvjerojatnije su to bile ferarije nekadašnje Gornje Panonije *{ferrariae Pannonicaé),* u to vrijeme — oko 201. g. već objedinjene s ostalim ferarijama („konduktor *ferrariarum* obiju Panonija i prekomorskih provincija", Mursa)[14].

4. Beneficijarski natpis iz Banje Luke *L. Sicinius Macrinus b. cos. P. S.* -- = P(annoniae) S(uperioris), oko 210. g. (CIL III 14221), također govori da je Bosanska Posavina stajala pod upravom panonskih namjesnika, i to njezin zapadni dio namjesnika Gornje, a istočni Donje Panonije[15].

5. Za vojni logor u Doboju, u kojem su boravile i dvije kohorte iz dalmatinske vojske (ako je tačna rekonstrukcija vrlo fragmentarnih natpisa), smatra se da je već pripadao Dalmaciji[1']. No, uzmemo li u obzir da se radi o logoru duboko uvučenom prema sjeveru, ne može se isključiti da je ovaj peripanonski logor bio samo etapna stanica na putu tih jedinica, a da je faktično pripadao Panoniji, što je po njegovom sjevernom položaju vrlo vjerojatno. (Ukoliko je Doboj pripadao Dalma ciji, bila je to njena najsjevernija enklava, odnosno „džep".)

6. Natpis *Aure{lius) Ca[mp]anus b. cos. p(rovinciae) P(annoniae) I(nferioris)* (CIL III 12732, Domavia) iz poč. 3. st. takoder bi potvrdivao pripadnost dijela Argentarija Panoniji Donjoj[17].

7. Iz sjeveroistočne Bosne (Semberije?) potječe epitaf *M. Titio Proculo d[ec-(urioni)] col(oniae) Sirm{iensium) (duo)viro,* itd[18]. Ako ovaj natpis potječe iz Sembe rije, imali bismo još jedan pisani dokaz da je i istočni dio Bosanske Posavine pri padao koloniji Sirmiju, dakle Donjoj Panoniji.

8. Jos jednog dekuriona *col(oniae) Sirmi* imamo i na natpisu-palimsestu iz Lutvin-Hana (Voljevica), u blizini Domavije na Drini (CIL III 12739 + 12740). Tumačenje natpisa je vrlo nesigurno, ali bi se moglo uzeti da je inače anonimni sin kao *dec. col. Sirmi,* postavio nadgrobni spomenik svome ocu, takoder anonimnom prokuratoru *argentariarum Delmaticarum,* što bi reflektiralo stanje nešto prije reorganizacije rudnika što ju je proveo Marko Aurelije[19].

[14] *Ljubija:* D. Sergejevski GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 88, br. 1. *Mursa:* M. Bulat, Obavijesti HAD-a, XV/1, 1984, 21. — *Ferrariae Pannonicaé:* CIL HI 4809 Virunum iz pol. 2. st., spominju se β. *Septueius Clemens, coniductor) fer(rariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D{almaticarum),* te prokuratori ferarija ß. *Septueius Valens, T. Cl. Heraclea* i *Cn. Octaiyius) Secundus,* usp. I. Bojanovski, ARR VIII—IX, 1982, 108.

[15] K. Patsch GZM V, 1893, 681 = WM BH V, 1897, 228, Banja Luka. A. Betz, Untersuchungen . . . 1939, 75, br. 295, usp. i str. 59, bilj. 132, i ovog beneficijara ubraja u oficij dalmatinskog namjesnika,

[16] CIL III 14619, a + b, Doboj *p]raef(ectus). coh{ortis). I Fl(aviae) [H]ispano[r]um* i 14618, A + B> Doboj .. .? *instante M................. (centurione) curante coh(ortem)................ miliar[iam]* sto se popunja u / *Delm(atarum) miliaria,* usp. I. Bojanovski, Doboj i njegovo područje u antici (u štampi). O augzilijarnim trupama provincije Dalmacije v. G. Alföldy 1962, posebno 294, br. 12/9 i 15/1, prvi iz vremena Flavijevaca, a drugi Severa.

[17] K. Patsch, AEM XVI, 134. Usp. A. Betz, Untersuchungen . . ., 1939, 74, br. 290 (ubraja ga u beneflcijare Dalmacije). Vidi i fragmentarni natpis nekog beneficijara iz Voljevice, D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, br. 12 na str. 12.

[18] K. Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, 1924, 229. dd., naden ,,u sjeveroisto&ioj Bosni, a potječe iz ostavštine F. Ballifa". Usp. I. Bojanovski, Godišnjak CBl — XIX/17, 1981, 161.

[19] K. Patsch, AEM XVI, 135—137. D. Sergejevski, GZM LII, 1940, 23—26, sl. 5 i 6. Usp. A. i J. Sašel, ILJug. I, br. 83 = H. G. Pflaum, Carrières, Paris 1960—61 p. 399, n. 3 (cf. p. 1063), *„procurator anonymus aetati imp. Hadriani vel Antonini Pii"* (Šašel, ibidem). Vidi I. Bojanovski, Arheološko-epigrafske bilješke sa Drine, ČIG. VII, Tuzla, 1967, 46 — provenijencija natpisa: A iz Lutvin Hana (Voljevica) i B iz Tegara na Drini.

9. Logor dalmatinskih augzilijara u Čačku govorio bi takoder da se i to područje zapadne Srbije nalazilo u sastavu Dalmacije. Granica prema Panoniji mogla je ići manje ili više sjeverno od Čačka (dolinom Kolubare?)[20].

10. I napokon, što se tiče panonskih rudarskih revira *(argentariae, ferrariae),* noviji nalazi indiciraju da su ferarije u Starom Majdanu i one sjevernije od njih pripadale provinciji Panoniji, te da su bile pod upravom *splendidissimi vect. ferr.* itd. sa sjedištem u Sisciji (CIL III p. 1742, Sisak), a na to ukazuje i kult Sedata iz Starog Majdana[21]. To bi, pak, moglo značiti da su *se ferrariae Pannonicaé* s natpisa iz Virunuma u Noriku (CIL III 4809), koje su zajedno s ferarijama Norika i Dal macije u prvoj polovici 2. st. bile u zakupu jednog te istog konduktora, nalazile oko Ljubije, Starog Majdana i Bosanskog Novog (Japra). *Stogaferrariae Delmaticae* s istog natpisa treba tražiti južnije od njih i od provincijske granice (rudnici oko Šipova, Bugojna, Fojnice itd.). Analogno tome su i rudnici *(metalla)* na Drini u početku bili podijeljeni između dvije provincije, na čelu s posebnim upraviteljima odvojenih *argentariarum Pannonicarum* i *argentariarum Delmaticarum* (npr. CIL III 12739 + 12740, Voljevica i Tegare), dok nisu oko 160. g. n. e. bili objedinjeni pod upravom jednog prokuratora *metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* (CIL III 12721, Domavia)[22]. Danas još nismo u stanju povući i graničnu crtu između panonskih i dalmatinskih argentarija na Drini, ali je ona morala voditi po Drinjači, ili nešto južnije, pa bi po tome i rimska *Argentaria* bila u upravnom pogledu podijeljena na dva dijela. Sjeverni bi dio pripadao kolonijalnom ageru Sirmiuma, a južni najprije teritoriju municipija, a kasnije kolonije Domavije, kao središta prvobitnih dalmatinskih argentarija.

Ako, dakle, uzmemo sve navedene orijentire, pa ako ih povežemo crtom, a uz to uvažimo i navode iz pisanih (Plinije, Apijan, Ptolemej) i epigrafskih izvora, dobit ćemo potencijalnu konturu provincijske granice između Dalmacije i Panonije linijom koja prolazi nešto južnije od Vslike Kladuše, Dragotine, Ljubije i Bosanskog Novog, pa dalje južnije od Doboja (ukoliko je njegovo područje pripadalo Breucima), odatle na Drinjaču i Čačak. S obje strane tako zamišljene crte moglo je biti područja koja su ostala izvan municipalnih teritorija, kao što su oni oko Japre i Starog Majdana, pa pašnjaci i šume *(conpascua etsilvae),* logorski teritoriji (Banja Lulca, Doboj?) itd. Tako povučena granica išla bi sjevernije od municipalnih teritorija u Drvaru (mm. *Sarziaticum),* Pecke *(Sarnade* Itin. Ant.), Šipova *(mun. Baloiae),* Jajca i Mrkonjić-Grada, te Bugojna s Travničkim poljem i Zenicom *{mun. Bist. ..),* a na istoku sjevernije od agera Domavije *{col. Domavianorum).* Ono što je ležalo sjevernije od te linije pripadalo je Panonijama, s tim što bi pripadnost Doboja, kao eventualne enklave duboko uvučene u područje Usore i Bosne, ostalo otvoreno. Zanimljivo je da Ravenat (IV 9 p. 57) i *Baloia {Baloie* Tab. Peut.) smješta u Panoniju.

Tako postavljena granica bila bi približno u skladu i s etničkom situacijom, koliko nam je poznata iz izvora i arheoloških istraživanja, ostavljajući tzv. zapadnopanonski kompleks uglavnom Panoniji (jedino bi mezejska staništa bila približno prepolovljena). To bi se slagalo i s mišljenjem Z. Marića da se kod podjele donekle ipak vodilo računa i o stvarnim etničkim granicama[23]. Granicu, dakle, treba spustiti

[20] CIL III 8336 (6321) COH VIII VOL iz g. 197; 8335 (6320) COH I MIL DELM ? (3. st.) i Spom. 98 (1941—48), 251 COH II MIL DELM (3—4. st.), cfr. G. Alföldy 1962, br. 18/37, 12/8 i 13/3.

[21] I. Bojanovski, Zbornik I, AD BiH, Sarajevo 1983, 123—129.

[22] J. Bojanovski, ARR, VIII—IX, Zagreb 1982, 102—106; usp. i rad istog nav. u bilj. 1, p. 123. d.

[23] Z. Marié, Problemi, 186.

(još) nešto južnije od Sanskog Mosta, Banje Luke, Doboja i Drinjače, otprilike na visinu (sjevernu padinu) Grmeča, Čađavice i Podrašničkog polja, dok bi je dalje prema istoku činile planine Vlašić, Zvijezda, Romanija (sjeverne padine), Birač (sjeverni dio), Povlen, Maljen i Suvobor, linijom razvođe Kolubare i Zapadne Morave[24]. Takva bi granica bila bliža i mišljenju što ga je nedavno iznio J. Šašel, po kojem je granica vodila po Dinarskom gorju, a da je kasnije izvedena korektura u korist Dalmacije, ali autor ne navodi podatke iz izvora o toj korekturi[25].

Prema tome, odrednica *ad fines Illyrici* Dolabelina natpisa iz Salone ne bi označavala nikakav granični prijelaz u smislu provincijske granice. Navedenu sintagmu treba shvatiti samo kao prijedložni izraz u značenju „do kraja Ilirika" (onog nakom sloma ustanka ilirsko-panonskih naroda). Ni stanica *Ad Fines* (Tab. Peut), ne označava provincijsku granicu, nego, sva je prilika, etnografsku granicu između dviju *civitates peregrinae,* u ovom slučaju između Oserijata i Mezeja, toponomastički relikt iz predrimskog vremena, u stvari *calque* (prijevod) epihorskog toponima u značenju „granica", „granična postaja" i slično, a odatle i rimsko *Fines,* odnosno *Ad Fines*[26].

2. Etnografija i upravna organizacija Bosanske Posavine u rimsko doba

Sjeverna je Bosna u etničkom i kulturnom smislu kroz cijelo metalno doba pripadala sjeverozapadnoj Panoniji[27]. Neprekinuti kulturni razvitak područja može se pratiti po arheološkom materijalu kroz punih dvanaest stoljeća, sve od mlađih perioda brončanog doba pa do rimske okupacije zem|je. Čitav se, naime, metalodobni razvitak temeljio na elementima kulture žarnih polja (dalje KŽP = = UFK — *Urnenfelderkultw).* U torn su dugom razdoblju prevladavale nekropole s incineracijom u urnama (žarama) ili u grobovima pokrivenim urnama. Na pripadnost desne Posavine zapadnopanonskom kompleksu KŽP (UFK), oštro izdvojenom od južnih ilirskih područja, jednoznačno ukazuju ne samo posmrtni kult i razna vjerovanja nego i cjelokupni arheološki materijal.

O torn su fenomenu, očito, vodili računa i Rimljani prilikom povlačenja granice između Panonije i Dalmacije, pa bi prva odgovarala arealu zapadnopanonskog, a druga ilirskog kompleksa. Plemena (narodi) iz panonskog kompleksa pripala su (uglavnom) Panoniji: Colapiani, Oseriates i Breuci, i druga, a Dalmaciji ona iz dinarskog (ilirskog) kompleksa: Daesitiates, Delmatae, Iapodes i druga. Da se pri toj podjeli ipak nije radilo o čistim etničkim granicama, vidljivo je na primjeru onih plemena koja su bila jako panonizirana, kao što su Japodi, Mezeji pa i Desitijati

21 Granica bi se donekle podudarala sa sjevernom granicom ilirskog kompleksa, uz izvjesne enklave s obzirom na reljef, kako su je odredili na osnovu arheološkog (predrimskog) materijala Z. Marié, Problemi, 186, i B. Čović 1964, 95. ss.

25 J. Šašel, Seretion, ŽA IΠ, sv. 1—2, 1953, 262—267 (bilj. 6).

26 *Ad Fines,* putna stanica na pruzi Emona — Siscia pred Siscijom (Tab. Peut,, Itin. Ant. 274), današnje Novo Selo ili Petrovina, odnosno Bušević u Turopolju, usp. J. Klemenc, Archäel. Karte Jugoslawien, Blatt Zagreb, 1938, 111. d.; Zgodovinski časopis, br. 6—7, 1952, 78, i Der pannonische Limes, ARRIII, 1963, karta. A. Mocsy 1959, 21—24, smatra da je ovaj *Ad fines* granićna tačka između gradskih teritorija Andautonije i Siscije (između *Andautoniensium* i *Colapianorum, odnosno Sisciensium),* usp. J. Klemenc, Zgod. čas,, XIV, 1960, u prikazu navedenog Mocsyjeva djela. I. Bojanovski 1984, 229. i bilj. 10. — Usp. i I. Bojanovski, Toponim „Ad Fines" . . „ Godišnjak CBI — XIII/11 (A. Benac sexagennario dicatum), 1976, 307—320.

27 O tzv. „sjevernom kulturnom kompleksu" vidi Z. Marié, Problemi . . , 1964, 177—190, gdje su obrađena i nalazišta. O južnom kulturnom kompleksu vidi B. Čovie 1964, 95—111.

i drugi. Uostalom, sudeći po Strabonovim podacima, a to su potvrdila i savremena istraživanja, gotovo su sva plemena današnje uže Bosne bila jako prožeta elementima KŽP, ali su kod njih (jako) izraženi i elementi ilirske kulture, kao što je skeletno ukopavanje u tumulima, i drugo[28].

Sve do pojave Kelta u Podunavlju u 4. st. st. e., pa i dalje, u Bosanskoj Posavini, je živio neporemećen isti etnički supstrat, pa ako je u Panoniji (Slavoniji), sjeverno od Save, negdje manje a negdje vise, i došlo do prevage keltskih došljaka i do njihove simbioze s domaćima, ti su utjecaji u desnoj Posavini, bar u ranom latenu, neznatni, a nešto su izrazitiji u srednjem i kasnom latenu, u vrijeme kada su već ojačali trgovački (i drugi) dodiri došljaka i starosjedilaca[29]. Južno od Save je i dalje etničko jedinstvo neporemećeno, pa se^ razvitak sve do rimskog vremena nastavio u neprekinutoj liniji na osnovama KŽP.

Tada je Panonija, a to vrijedi i za sjevernu Bosnu, bila šumovita, mjestimično barovita zemlja, ne bas intenzivno naseljena. Kao seljački narod, Panoni (grč. *Paiones)* nisu poznavali gradova, nego su živjeli u poljima i selima po rodovima *(kata syngeneian,* App. 111. 3)[30]. Njihovi su dodiri s Rimljanima bili već tada trgovački; još pri je okupacije, domaći su trgovci izvozili u Italiju stoku, kože, robove i drugo[31]. K njima su dosta rano dolinama Morave, Dunava i Save dolazili i grčki trgovci. Već od kraja 7. st. u Donjoj Dolini na Savi nailazimo i na grčki import (brončano posuđe i oružje), ali se smatra da ovi trgovački dodiri s Grcima ipak nisu imali značajnijeg utjecaja na duhovnu kulturu domaćih, kao što je to bio slučaj s Japodima oko Bihaća[32].

Koliko su se Panoni razlikovali od Ilira, ne znamo. Već ih Apijan razlikuje od Ilira, što su potvrdila za materijalnu i duhovnu kulturu i savremena arheološka istraživanja[33]. Međutim, drukčiju sliku daje lingvistika, jer je — koliko nam je to poznato — panonsko prastanovništvo (domoroci) nosilo ilirska, a kasnije i keltska imena[34]. Ta bi se pojava mogla objasniti prostiranjem (i penetracijom)

28 Literaturu navodi Z. Marié, Problemi, 180, bilj. 29 i 31.

29 Z. Marié, Problemi, 183. dd. Usp. S. Gabrovec, Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije, Katalog „Keltoi", Ljubljana 1985, 22.

30 App. lllyr. 22: *ὑλώδης δέ έατιν ή Παιάνων και επιμήκης εξ Ἰαπόδιον επί Λαρδάνους. και ου πόλεις φκονν οι Παίονες οϊδε, άλλ'αγρούς ή κώμας κατά συγγένειάν ούδ' εις βουλευτήρια κοινά συνήεσαν, ονδ' άρχοντες αύτοίς ήσαν επί πασιν.* Širi citât vidi kod K. Patscha, GZM XIV, 1902, 406, bilj. 10. Zemlja im je *hy Iodes,* šumovita (App. lllyr. 14), *oropédia,* brdovita *(Bergland)* (Strab. VII 5, 10), *glandifera,* žirna (Plin. III 147); pokrivaju je *immanes silvae* Aur. Vict. Caes. 40, 9; *arvi. . . prati. . . silvae glandiferae, silvae vulgaris, pascue,* Hygin 205, 12—14 (ed. Lachmann). Usp. A. Mocsy, Pannonia, 521—527. I. Bojanovski 1984, 192. Što se tiče područja na kojem žive, cfr. Flor. II 24,8, 9: *Pannonii duobus acribus fluviis Dravo Savoque vallantur.* Opis P. vidi i App. 111. 14.

3 Veil. II, 110: *In omnibus autem Pannoniis non disciplinae tàntummodo, sed linguae quoque notitia Romanae,plerisque etiam literarum usus, etfamiliaris animarum erat exertitio.* Usp. A. Mocsy, 1959, 100 (vidi recenziju J. Klemenca u Zgod. cas. XIV, 1960). — Trgovina je išla „jantarskim putom", preko japodske zemlje do mora, pa u Italiju, sve dok Rimljani nisu početkom naše ere izgradili cestu Aquileia — Emona i dalje kroz Panoniju.

32 Z. Marié, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XXIII, 1968, passim. Usp. R. Vasić, Donja Dolina i Makedonija, Godišnjak CBI, knj. XlV/12, 1975, 81—91. Isti, O datovanju japodskih urni, Starinar 28—29 (1977—78), Beograd 1979, 121—125, posebno 125.

33 A. Mocsy, Pannonia, 520. Z. Marié, 1964, 187, i GZM (A), n. s. XXIII, 1968 10. ss.

34 Ilirska onomastika Panonije pripada srednjodalmatinskom imenskom području, R. Katicié, a) Das mitteldalmatische Namengebiet, ŽA, XII/2, Skoplje 1963,255—292; b) Moderne Unter suchungen zur Sprache der autochtonen Bevölkerung illyrischer Gebiete, Simpozijum, Sarajevo 1964, 9—58, i c) Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalma tien, Godišnjak CBI, knj. **HI/1,** 1965, 53—76.

panonskih elemenata i južno od Save, a u smislu Strabonove delimitacije i etnografije (VI 2, 4), po kojoj panonskom etničkom kompleksu pripadaju i brojna plemena rimske Dalmacije (o čemu smo već govorili), kao što su Dicioni, Piruste, Mezeji, Desitijati i drugi[35].

Rimljani su Panoniju (s Posavinom) definitivno okupirali 8. g. n. e. Odsudna se bitka vodila na rijeci *Bathinus* (Bosna) 8. godine (Veil. II 114, 4: *apud flumen nomine Bathinum)*[36], u kojoj su bili poraženi Breuci sa saveznicima. Podjela na provincije bila je provedena najkasnije do 10. g. n. e.[37]

Nakon Oktavijanova osvajanja Segestike 35. g. pr. n. e. i osnivanja Siscije *(Siskia frourion)* i dalje su uzastopno vođene teške borbe s panonskim plemenima i keltskim Skordiscima u Srijemu. Ove je borbe okončao tek Tiberije, Augustov pastorak i nasljednik na carskom prijestolju, odlučnom pobjedom 12. g. pr. n. e. *{magnum atroxque bellum,* Veil. II 96), i torn prilikom bio izvikan za imperatora. Ustanci manjeg obima i dalje su izbijali, ali su borbe imale vise gerilski karakter. Tek je poslije velikog panonsko-dalmatskog ustanka *(Bellum Batonianum)* od 6. do 9. g. cijela Panonija bila pokorena i okupirana[38]. Zemlju su zaposjele tri legije: *XV Apollinahs* u Emoni, a zatim od 14. g. u Karnuntumu na Dunavu, *VIII Augusta* u Poetoviju i *IX Hispana,* vjerojatno u Sisciji[39], te određeni broj augzilijarnih jedinica *(alae, cohortes)**[0].

Prvo sjediste vojne komande i uprave bilo je u Sisku (Tiberijev glavni stan u vrijeme ustanka 6—9. g.). Nakon formiranja pokrajine sjedište je uskoro preneseno u *Poetovio* na Dravi, odakle je, čini se, za Flavijevaca prešlo u *Carnuntum* na Dunavu. Prvi pouzdano poznati légat u nepodijeljenoj Panoniji bio je *Q. Iunius Blaesus* (14. g. n. e.)[41], a prvi je riječ *Pannonia* za oznaku teritorija provincije upotrijebio Velej (II 39, 3 i 98, 1), ali se u tome smislu počinje češće javljati tek od Flavijevaca[42].

Nakon dačkih ratova, Trajan je Panoniju podijelio na Gornju (zapadnu) Donju (istočnu) (107/8. g.). *Pannonia Superior je* i dalje imala tri legije u istim logorima (legije su se mijenjale), a *Pannonia Inferior* jednu (u Akvinkumu = O Buda)[43]. Prvi namjesnik Panonije Inferior bio je kasnijicar P. Aelius Hadrianus (107/8. g.), i sam vlasnik velikih ciglana u Mursi[44]. Granica izmsdu Gornje i Donje Panonije išla je od Dunava na Dravu (vodila je između teritorija *civitatis Azaliorum* i *civitatis Eraviscorum)*[iS]*;* kod Donjeg Miholjca je prešla Dravu ostavljajući u Gornjoj Panoniji läse i Oserijate, te se spuštala na Savu između Servicija i Marsonije (kod Motajice?). Sa Save se spuštala na provincijsku granicu nešto istočnije od Banje Luke, koja je, po tamošnjem beneficijarskom natpisu, pripadala Gornjoj Panoniji[46].

Dioklecijanova podjela Panonije na četiri manje provincije (P. Prima, P. Savia; P. Valeria i P. Secunda) iz 293. g. nije na našem prostoru donijela nikakvih teritorijalnih promjena[47].

Kao najstariji grad municipalnog statusa u Panoniji spominje se *Nauportus* (Vrhnika) — *vicus instar munieipn* (Tac. ann. I 20). Uskoro je Tiberije doveo koloniste u Emonu koju je 14. g. n. e. napustila LEG XV APOLL., a Klaudije u Savariju (Sombatelj). Vespazijan je doveo kolonije u Sisciju *(col. Flavia Siscia)* i u Sirmij *(col. Flavia Sirrnium),* u kojima su i nešto prije toga postojali konventi rimskih gradana. Time je započeo i jači zamah romanizaeije Panonije.

Osnivanjem i municipijâ Neviodunuma (Novo Mesto), Andautonije (Šćitarjevo kod Zagreba) pa i Scarbancije (Šopronj), Flavijevci su u jugozapadnim dijelovima Panonije još više proširili bazu romanizaeije i urbanizacije. Paralelno s osnivanjem gradskih teritorija nastavilo se i dijeljenje civiteta domaćim ljudima. Trajan je u rang kolonije podigao i Poetovio *(col. Ulpia Traiana Poetovio),* jedinu Trajanovu ktizmu u Panoniji. Romanizaciji i urbanizaeiji Panonije najviše je doprinijela aktivnost Hadrijana — dobrim dijelom je to bilo u vezi s njegovim posjetom 124. g. koji je osnovao municipije u Karnuntumu, Akvinkumu, Mursi, Cibalama, Murseli,

---

35 G. Alföldy, Dalmatien, 35. R. Katičić, ZAXII/2, 1963, 255. dd. — Z. Marié, Problemi, 190, tu pojavu ograničava na „najjužnije dijelove zapadnopanonskog kulturnog kompleksa", dakle na mali dio Bos. Posavine, dok mu je ostala Posavina „imensko podrucje za sebe" (citirano po Katičiću 1963, 292). Međutim, mora se naglasiti da su na spomenicima iz Bosanske Posavine imena vrlo rijetka.

36 Veil. II114, 4: *Sed insegventi aetate omnis Pannonia, reliquiis totius belli in Dalmatia manentibus, pacem petiit. Ferocem Warn tot millium iuventutem, paulo ante servitutem minatam Italiae, conferentem arma, quibus usa erat apud flumen nomine Bathinum, prosternentemque se universam genibus imperatoris, Batonemque et Pinetem, excelsissimos duces, captum alterum, alterum deditum, iustis voluminibus ordine narrabimus, ut spew* (U. c. 761; p. C. 8), C. Vellei Paterculi Historiae Romanae libri duo, ed. stereotypa C. Tauchnitiana, Lipsiae 1931, p. 113. *Datiranje:* 3. VIII 8. g. n. e., v. CIL I 2, p. 248, cfr. 323, d.; CIL X p. 464, usp. O. Hirschfeld, Hermes XXV, 1890, 358. ss. A. Jagenteufe], Die Statthalter . . ., 1958, 9. i bilj. 12.

37 Neki autori smatraju da se čin diobe zbio već 8. ili poč. 9. g. n. e., nakon bitke na rijeci Bat(h)inus, usp. A. Mocsy, Pannonia, 583; G. Alföldy, Dalmatien, 26; M. Pavan, Pannonia Superior, 1955, 406. i bilj. 2. Usp. T. Nagy, Adriatica 1970, 459^66.

38 *Oktavijanov Ilirski rat:* A. Bauer, Zum dalmatisch-pannonischen Kriege 6—9 n. Chr., AEM XVII, 135 ss. C. Veith, Die Feldzüge des C. Iulius Caesar Octavianus in Illyrien, Wien 1914. E. Swoboda, Octavian und Illyricum, Wien 1932. *Pacifikacija Ilirika:* A. Mocsy, Pannonia, 540—542, 544—548, E· Pašalić, Ouaestiones de bello Dalmatico Pannonicoque (a. 6—9. n.e.), GID BiH, Sarajevo, 1957, 245—300 = Sabrano djelo, Sarajevo 1975, 376—421.

39 A. Mocsy, Pannonia, 612. M. Pavan 1955, 381. dd.

40 Literatura i trupe: A. Mocsy, Pannonia, 617—624, cfr. M. Pavan 1955, 383—385. *Classis:* Mocsy, 624. d. Usp. W. Wagner, Dislokationen der Auxiliarformationen von Augustus bis Gallienus, Berlin 1938.

4 A. Mocsy, Pannonia, 589. Usp. A. Betz 1938, 5. i 8. W. Reidinger, Die Statthalter des ungeteilten Pannonien und Oberpannoniens von Augustus bis Diocletian, Antiquitas I, 2, Bonn, 1956, 32. d. D. Rendić-Miočević, P. Cornelius Dolabella, Akte IV intern. Kongresses, Wien 1964, 338. dd. Cf. E. Ritterling, AEM XX, 1897, 4 ss.

43 CIL XVI 14, diploma iz 71. g. i IX 5363 *(praef. coh. I Noricorum in Pannonia,* A. Mocsy, Pannonia, 583. W. Reidinger (cit. u bilj. 41), 17. M. Pavan, 1955, 407.

43 A. Mocsy, Pannonia, 586. M. Pavan, 1955, 412. A. Dobo, Die Verwaltung der. röm. Provinz Pannonia, Diss. Pann., Budapest 1968.

44 A. Mocsy, ibidem, 591 (cfr. CIL III 550; Hist. Aug. Hadr. 3, 9). M. Pavan, 1955, 412. — Ciglane u Mursi — vlasništvo Hadrijana, usp. J. Klemenc, Limes I, Beograd, 1961, 32, bilj. 238.

45 Putna stanica *Marinianis* Itin. Ant. 130, 5 *Maurianis* Itin. Burd. 562, 7 pripadala je Gornjoj, a *Serena* (562, 9) Donjoj Panoniji (Itin. Burd. 562, 8, ima *intras Pannoniam Superiorem* umjesto *Inferiorem).* Panoniji Inferior pripadali su plemenski teritoriji Andizeta, Breuka, Kornakata, Amantina i Skordiska (posljednji već u Srijemu). *Marinianis: = Magniana* Ptol. II14, 6 (Donji Miholjac), *Serena* (Viljevo?, Našice).

46 O granici vidi A. Graf, Übersicht der antiken Geographie von Pannonien, Diss. Pann., Ser. I, Fase. 5, Budapest 1936, 39. A. Mocsy, Pannonia, 587, smatra da je (vjerojatno) najzapadnija stanica P. Inferior bila *Servitium,* pozivajući se na Ptolemeja (II 15, 4). Međutim, Ptolemej položaj granice određuje astronomski (41°30'; 45° 20'), što se približava položaju Servicija (41° 20'; 45° 15'), a tu su razlike (greške) neminovne, što potvrđuju današnje koordinate Bosanske Gradiške, gdje se lokalizira Servitium. U TIR L 33 (Trieste), Roma 1961, *Servitium* (Bosanska Gradiška) je putna stanica i riječna luka Panonije Superior. Ako bi se Servitium nalazio u P. Inferior, ne ostaje mjesta za lokalizaciju *civitas Oseriatium* (Plin. III 148, Ptol. II 14, 2), koji se, prema rekonstrukciji solinskog natpisa (CIL III 3201=10159 = G. Alföldy, Klio B. 46, 1965, 321 = Situla 8, 1965, 95 ss.), lokaliziraju u prostor zapadno od Breuka, tj. zapadno od rijeke *Bathinus, quod dividit B[r]e-[ucos OseriatT\ibus . . .,* usp. I. Bojanovski, 1974, 194. d. Oserijati su, dakle, gornjopanonska civitas (Ptol. II 14, 2).

47 M. Pavan, 1955, 588.

Mogencijani, dakle neke već i na samom limesu[48]. Najčešći carski gentilicij u Panoniji su *Aelii,* što govori da je ovaj djelatni car, nekadašnji guverner Donje Panonije, bio i u Panonijama darežljiv u dijeljenju rimskog građanskog prava peregrinima. Jedina kolonija što ju je osnovao bila je Mursa *{Col. Aelia Mursa),* u kojoj je rimski elemenat bio već dosta jak i brojan. No, cvjetan život gradova na samom limesu pada u vrijeme Septimija Severa. On je dao novi polet razvitku gradova na limesu: podigao je *Carnuntum* i *Aquincum* u rang kolonija. Tada je i Flavia Siscija postala *col. Septimia Siscia,* ali se ne zna pod kojim okolnostima i s kakvim motivima. Nove gradove je osnivao i Karakala, a Cibalama je dao i status kolonije *(Col. Aurelia? Cibalae),* dok se ostali municipiji 3. st. mogu povezati s njegovom konstitucijom iz 212. g.'[19]

Na osnovu natpisa se municipalni život u Panonijama može pratiti sve do poč. 4. st. Najmladi je natpis iz Akvinkuma — CIL III 3522, u kojem su još 303. g. u ovom gradu potvrđeni // *viri,* što pokazuje da se gradsko uređenje do kraja nije bitnije mijenjalo. Ponovno „osnivanje" kolonije u Sisciji u Severovo doba vjerojatno je smjeralo na poboljšanje položaja grada[50], možda i uz izvjesnu dedukciju novih gradana. Vv

Gradski teritoriji su se dijelili na paguse i vikuse (CIL VI 3297: *natus ad Aquas Balizas pago Iovista vico Cocconetibus,* odnosno VI 37213: *pede Sirmense pago Martio vico Budalia*—rodno mjesto cara Decija, itd). Za Bosansku Posavinu nemamo takvih podataka[51].

Ubrzo nakon okupacije, plemenske župe i teritoriji koji nisu bili savladani vojnom silom bili su organizirani u autohtone *civitatesperegrinae,* ali nam je njihovo uređenje slabije poznato. Čini se da su to najčešće bile *civitates stipendiariae*[52], medu kojima se od plemena koja su bar djelomično nastavala današnju Bosnu poimenično spominje samo *civitas Colaphianorum*[53]. U prvo vrijeme po okupaciji su i u Panoniji civitates bile pod nadzorom rimskih oficira iz legijskih ili augzilijamih trupa (kao i u Dalmaciji), i to u svojstvu (funkciji) — prefekata *(praefectus civitatis).* Tako se kao prefekt civ. Colaphianorum između 45. i 63. g. navodi *L. Antonius Naso, centurie LEG XIII GEM* (CIL III 14387), a kao *praefectus ripae Danuvii et civitatium Boiorum et Azaliorum* L. Volcanius Primus, praefectus cohortis I Noricorum (oko 61. g.)[54]. Flavijevci su se već oslanjali na nešto širu bazu, jer su, dijeleći pojedincima (dakle suzdržano) rimsko građansko pravo, pomalo u upravu uključivali i domaće imućnije stanovništvo *(Flavii)*[6i]. Između njih se javljaju i prvi *principes,* plemenski prvaci (glavari), koji su u vrijeme prefekturalne uprave sačinjavali

[48] A. Mocsy, Pannonia, 596—600. M. Pavan 1955, 417—426, osnivanje municipija *Vindobona* i *Brigetio* takoder pripisuje Hadrijanu (p. 425), što je odraz starijih shvaćanja, dok ih Mocsy, p. 600, atribuira Karakali. Novi nalazi donose i nove podatke, usp. Z. Vire, Struktura uprave u Cibalama, u Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, izd. HAD, Zagreb 1984, 153—156. *Aelii* su u Panoniji najbrojnija populacija, evidentirano je oko 160 Elija, cfr. L. Barkôczi, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, 1964. A. Mocsy 1959, 147, (Kaisergentilizien). O karijeri domaćeg čovjeka vidi D. Pinterović, Mursijac na britanskom limesu OZ, XIII/1971,121. ss.; u pitanju je *P. Ael(ius) Pub{li)f{ilius) Sergia {tribu) Magnus d{omo) Mursa ex Pannon{ia) Inferiore,* CIL VII 314.

[49] A. Mocsy, Pannonia, 600.

[50] Ibidem, 602 (Pogl. „Das munizipale Leben").

[51] A. Mocsy, Pannonia, 601.

[52] Ibidem, col. 605: *Pannonios stipendiaries adiecit* (Epit. I, 7), odnosno *tributariae* kada je August uzeo Panoniju kao carsku provineiju, pa su tribut plaćali u carsku blagajnu *{fiscus).*

[63] CIL III 14387 = H. Dessau 9199, usp. A. Mocsy 1959, 24.

[54] *Praefecti:* A. Mocsy, Historia VI, 1957, 495, 51; 1959, 108, 110; Pannonia, 608. d. Cfr. i CIL IX 5363.

[55] A. Mocsy 1959, 148, i Pannonia, 596. d.

plemensko vijece. U Bosanskoj Posavini se ne spominju ni principes. U Panoniji nema prepozita *(praepositi),* kao kod Japoda u Dalmaciji, ali se zato ponegdje javljaju civilni *praefecti™.* S vremenom su se i civitates municipalizirale, tako da se u poč. 3. st. spominju samo još neke peregrinske civitates, a među njima su na našem teritoriju Breuci i Oserijati[57], ali ni oni nisu za dugo ostali u tom statusu. Civitates se nisu dijelile u paguse i vicuse, nego u *génies* i *centuriae,* bar neka plemena. Još u 4. st., prije nego što će veći dio Panonije pasti u ruke barbara, Panonija se opisuje kao *terra dives in omnibus fructibus quoque et iumentis et negotiis et parte mancipiis* (Exp. tot. mundi). Romanizacija je bila zahvatila skoro cijelu zemlju, iako se stiče dojam da su Breuci, Oserijati i Skordisci još dugo ostali barbari, koji su i dalje služili u augzilijarnim jedinicama[58].

Najvažnije podatke za etnografiju Panonije daju Plinije (III 148) i Ptolemej (II 14, 2 i 15, 2). I dok prvi panonska plemena nabraja abecednim redom, prema listama što ih je našao u državnim popisima, što im daje punu autentičnost, dotle kod Ptolemeja nalazimo dosta realan pregled, koji pruža i mogućnost lociranja pojedinih civitates. Od Plinija doznajemo ove važne etnografske podatke: da Drava *(Dravus)* teče kroz zemlje Sereta *(Serretes)* i Serapila *(Serapilli),* a Sava *(Savus)* kroz župe Kolapijana i Breuka *(Saus per Colapianos Breucosque),* što znači da su Kolapijani i Breuci živjeli na obje strane Save, čime se, donekle, određuje i njihov položaj. Ptolemejevi su podaci u ovom slučaju ipak nešto konkretniji: Azali, Cytni *(Kytnoi* Ptol. II 14, 2 = *Cotini* Tac. Germ. 43, keltsko pleme koje je živjelo na rijeci Raab), Latobici i Varcijani žive u zapadnom dijelu Gornje Panonije, dok njezin srednji dio drže Boji *(Boioi,* var. *Boioi JPtol. Il* 14, 2, *Boii* CIL IX 5363); južno, pak, od Boja su Kolapijani *(Colapianos* Plin. III 147), istočno Jasi *(Iasi* Plin. III 147, *lassioi* Ptol. II 14, 2), a ispod njih Oserijati *(Oseriates* Plin. III 148, Ptol. II 14, 2). Važan je i podatak da Varcijani žive istočnije od Latobika (oko Zagreba). U Donjoj Panoniji najistočnije žive Amantini *(Amantinoi,* Ptol. II 15, 2, *Amantini* Plin. III 148, IV 35). Zapadni dio Donje Panonije naseljavaju Andiântes (se. *Andizetes* Plin. III 148) — na donjoj Dravi do Vuke *(Hiulca palus* Vict. Epit. 41, Dio LV 32), a ispod njih (južno) su Breuci, i oni na obje strane Save.

A Mocsy smatra da je u predrimsko doba etnografska slika Panonije bila nešto drukčija —· uproštenija, te da nisu postojale sve navedene civitates. Tada su se isticale tri ili četiri etničke i političke zajednice (Boii, Taurisci, Scordisci i Pannonii), ali njih su nakon sloma panonskog ustanka 8. g. n. e. Rimljani razbili u manje dijelove i organizirali u nove i manje *civitates peregrinae* od dijelova nekada moćnih plemenskih saveza. Stoga većina rimskodobnih civitates nisu plemena u klasičnom smislu te riječi, nego narodnosne skupine (Grouppenbildungen) koje su nastale dismembracijom ranijih moćnih zajednica. I dok su neki okruzi i dalje zadržali svoja stara imena — *Andizetes, Breuci, Amantini, Boii* i *Scordisci,* dotle su „etnonimi" Varcijana (od *Varceia* CIL VI 2385), Kolapijana — po rijeci *Colapis* (Kupa), Kornakata od toponima *Comacum* (Not. dign. 32, 12 d.) i Oserijata po nepoznatom mjestu — latinske jezične tvorbe[59].. ,•/

[56] A. Mocsy 1959, 110 = Pannonia, 609.

[57] A. Mocsy, Pannonia, 609.

[58] A. Mocsy, Pannonia, 609. Usp. i A. Mocsy 1959, 124.

[59] A. Mocsy, Pannonia, 606. Autor smatra da etnonim *Oseriates* ima slavenski prizvuk („Der Name Oseriates gab den Anlass eine slawische Groupe in Panzunehmen"), pri čemu se poziva na P. Kretschmer, Einl. in die Geschichte der griech. Sprache, Göttingen 1896, 253. d. i E. Polaschek.REBd. XVII, 1580. Tome adstratu se pripisuje i hidronim *Bustricius,* usp. C. Patsch, RE Bd. III, 1077. d. (ibid. p. 708) = Bistrica.

U prva su dva stoljeća od kolonista — imigranata — najbrojniji Italici (veterani, kolonisti i poduzetnici). Oni su za ranog Carstva bili osnovni sloj stanovništva u gradovima — Siscia, Emona, Savaria, Scarbantia, Carnuntum — Canabae, a vjerojatno i Sirmium. Poznate trgovačke kuće bile su *Caesernii, Canii, Barbu* i druge[60]. Na epigrafskom materijalu se ova disperzija Italika u Panoniju može pratiti od Augusta sve do Trajana, a jedinu potvrdu, iz nešto kasnijeg vremena, u Posavini imamo na natpisu iz Donjih Podgradaca s jednog posjeda *(villa rusticd),* s imenima *Ursio, Sirmia* i *Potamilia Proba,* robova ili libertina na veleposjedu[61]. U Bosanskoj Posavini takvih je posjeda bilo dosta, naročito uz ceste, kao što je to bio slučaj s Lijevčem poljem, sjeverno od Banje Luke, uz cestu Salona—Servitium, na žalost, bez epigrafskih potvrda[62]. U vrijeme Markomanskih ratova Italici se u najvećem broju povlače, ustupajući sve vise mjesto — orijentalcima, što se osobito odražava na kultovima. Od kraja 1. st. među naseljenicima sve su brojniji i poduzetnici iz južne Galije i Germanije. Oni uspostavljaju sve tješnje trgovinske odnose s krajevima između Rajne i Dunava (keramike, sigilata, staklo itd.) pa tako Dunav postaje glavni trgovački put, potiskujući Jadran i uvoz iz Italije[63].

Na veoma skromnom epigrafskom fondu iz Bosanske Posavine ne mogu se pratiti etnografski odnosi. Zato na Mocsyjevoj karti naselja i peregrinskih civitates u Panoniji južno od Save nije zabilježeno nijedno ime municipalnog grada, jedino se po položaju etnonima vidi da neka plemena prelaze i preko Une i Save, konkretno ■— idući od Siscije prema Sirmiumu — *Colapiani, Oseriates, Breuci* i *Cornacates.* Ove posljednje Mocsy smatra dijelom (razbijenog) saveza Breuka, koji su uz Desitijate predvodili u velikom panonskom i dalmatinskom ustanku 6. do 9. g. n. e.[64]

Identična je situacija i s upravnom podjelom. O tome iz antike nema odredenih indikacija, pa moramo pomišljati da su se centri pojedinih civitates nalazili sjeverno od Save, izuzev, možda, u Donjoj Dolini, ali u predrimsko doba. Tako bi područje između Kupe i Une, a eventualno i Vrbasa, pripadalo Kolapijanima sa centrom u Sisciji, koje se jurisdikcija — sudeći po miljokazu iz Hrvatske Dubice — prostirala sve do Dubice[65], i istočnije od Dubice, odakle se spuštala na jug do provincijske granice, ali tako da je područje Banje Luke *{Castra)* pripadalo Gornjoj Panoniji. Područje Oserijata, koje je po Ptolemeju takoder pripadalo Gornjoj Panoniji, moglo je u predrimsko doba imati središte u Donjoj Dolini, koja u rimsko doba vise ne predstavlja značajnije naselje[66]. Teritorij Oserijata se naslanjao na istočnu granicu siscijanskog agera. Područje Breuka je pripadalo već Donjoj Panoniji (Ptol. II15,2), i to — kako smo vidjeli — s obje strane Save, s potencijalnim centrom u Marsoniji (Slavonski Brod), značajnom naselju na raskršću putova, s vojnom

[60] A. Mocsy 1959, 94—100; Pannonia, 708—709.

[61] C. Patsch, Zur Geschichte von Sirmium, Strena Buliciana, 1924, 229—236. Usp. E. Pašalić 1960, 27. *Proba* iz Narone CIL III1877 je liberta, a *Ursio* CIL III 2978 (10018) iz Nina — *sevir Aug.* (Hb.).

« E. Pašalić 1960, 24—28.

[63] A. Mocsy 1959, 94. d.: Panonija je izvozila agrarne proizvode, te tranzitnu robu iz barbarikuma (robovi, stoka, žito, drvo i drugo (p. 104). Usp. Isti, Pannonia, 708—710.

[64] A. Mocsy 1959, 76; Pannonia, 606, v. karta 4 (st. 607—8). Usp. i bilj. 59. Car Marko je oko Murse i Cibala naselio keltske Kotine (Cytni Ptol. II 14, 2), A. M ó c s y, Pannonia, 562, 710 d.

[85] A. Mocsy 1959, 26. I. Bojanovski, Rimska cesta Siscia — Sirmium ..., 1984, 161, 166. d. i bilj. 4.

[66] Po Ptolemejevim podacima (II 14, 2), granica se ne može tačno odrediti, A. Mocsy, Pannonia, 586. Usp. ovdje bilj. 46. Granica između dviju Panonija morala je — u skladu s lociranjem Oserijata s obje strane donjeg Vrbasa — prolaziti istočnije od Servicija (Itin. Ant. 268), i to na visini na kojoj su se dodirivali teritoriji Oserijata i Breuka, negdje između Srpca *(Civitas Urbatensis* Iustin. Nov. XI praef. a. 535) i Slavonskog Broda *(Marsonia* Ptol. II 15, 4, Tab. Peut.).

posadom i carinskom stanicom[67], a na istoku se prostiralo sve do zapadnih granica Cibala, a možda i na cijelo područje kasnije peregrinske *civitas Cornacatium* (CIL V 6985, 6986), koja je vjerojatno bila formirana nakon sloma Breuka (8. g. n. e.)[68]. U istočnom dijelu panonskog međurječja nalazila se i *civitas Sirmiensium et Amantinorum* (Plin III148), koja je u ager kolonije Sirmija bila uključena od Flavijevaca[69], sa centrom u Sirmiju. Teritorij ove civitas spuštao se i južno od Save, otprilike do Drinjače (pa i preko nje), a protezao se i na Mačvu. Osnivanjem kolonije u Sirmiumu čitav je taj teritorij bio uklopljen u kolonijski ager. Područje južno od Save bilo je bogato rudištima srebra, olova i cinka, dobrim kamenolomima i plodnom zemljom[70].

Prema tome, u rimsko doba je Bosanska Posavina u upravnom pogledu bila podijeljena u pet dijelova:

I. *Ager coloniae Flaviae Sisciae* (kasnije col. Septimia Siscia) razvio se na teritoriju ilirskog plemena *Colapiani,* uz tokove Save i Kupe[71]. Vjerojatno se pružao sve do Dubice, pa i nešto istočnije. Bosni je pripadao manji, jugoistočni, dio toga teritorija, koliko je prelazio preko Une. Područje je značajno i sa gospodarskog aspekta po bogatim rudnicima željeza na Sani, Japri, oko Prijedora, Bešlinca itd. Na sjeveru je kod putne stanice Ad Fines (Tab. Peut., Itin. Ant. 273, 7 d.), u blizini Velike Gorice, graničio s teritorijem Varcijana *(Varciani),* na kojem se razvio *mun. Andautoniensium* (Šćitarjevo kod Zagreba), ktizma Flavijevaca. *Colapiani* su dio Japoda[72]. Nedavno je u Suvaji, na Uni kod Bosanske Dubice, otkriven centar većeg poljoprivrednog imanja *(praetorium fundi),* vjerojatno nazivan *Praetorium,* a na lijevoj obali Une, u Baćinu, već na hrvatskoj strani, putna stanica *Ad Pr(a)etorium* (Tab. Peut.)[73].

II. *Civitas Oseriatium,* po Oserijatima *(Oseriates* Plin. III 148, Ptol. II 14, 2), po svoj prilici srodnicima Mezeja, otprilike od ušća Jablanice u Savu do Motajice

[67] Not. dign. occ. 32, 43: *Auxilia ascarii Tauruno sive Marsonia. Carinska postaja: CIL·* III 3269 Marsonia = L. F. Marsigli, Danubius II, Tab. 40, 6 = M. P. Katančić, Istri adcolarum geographia vêtus, 1826, 373: *lovi Dep[ul]sori/pro sa[l]ute dom(ini) / nipstri)imp(eratoris) M. Aur(elii) AnltoniniP(ii) f(elicis) [A]u[g](ustQ j et Iul[ia]e Dom(naé) Aug(ustae) /^Marcus Sperat[us]* (ili Sperat[i])? *disp(ensator) VII* (= septies). Cfr. I. Bojanovski, dj. nav. u bilj. 65, 184. d.

[68] To čini vjerojatnijim nova diploma iz Negoslavaca kao i činjenica što su Breuci u blizini *Hiuka palus* (Veil. II112, Dio LV 32) — kasnije putna stanica *ad Labores pontis Ulcae Tab.* Peut. = *Leutuoanum* (Itin. Burd. 563, 1), od Cibalisa udaljena XII m. p., a isto toliko od Murse — 7. g. n. e. porazili trupe koje su vodili Caecina i Plautius Silvanus na zapad u susret Tiberiju (Vict. Epit. 41 Dio LV 32, cfr. A. Mocsy, Pannonia, 546). — *Hiulca* (Ulca) *palus* se nalazila na Vuki na putu Mursa — Cibalae.

[69] A. Mocsy 1959, 27; Pannonia, 605.

[70] I. Bojanovski, Godišnjak CBI — XXII/20 1984, 154, 173; ARR, VIII—IX, 89—120, posebno 99—106 i Godišnjak CBI — XIX/17, 151—162. Dedukciju veterana 71. g. u Sisciju potvrđuje natpis CIL XVI 14, Sisak, vidi bilj. 85.

[71] A. Mocsy 1959, 23; Pannonia, 605 — stanovnici doline Kupe srodni su Japodima. *Sisciani,* stanovnici Siscije, dio Kolapijana, A. Mocsy, Pannonia, 606.

[72] A. Mocsy 1959, 23, i Pannonia, 606; *Sisciani* su domaći *(panons/ci)* stanovnici Siscije, zato i služe u augzilijarnim četama, A. Mocsy, ibidem, 23, usp. AE 1908, 235 = 1938, 13: *cives Siscii et Varciani et Latobici,* odnosno *mil(ites) v[e]xill(ationis) coh(ortis) Pa{nnoniae) Supferioris) cives Sisc{iani) et Varciani et Latobici,* Samaria, CIL VI 3257 = XVI 4). *Varciani* (Plin. III 148, Ptol. II 14, 2) su stanovnici teritorija Andautonije, zapadno od Siscije, A. Mocsy, Pannonia, 606, pa otpadaju ranije lokacije, B. Saria RE Bd. VIII A, 363. ss., i H. Petrikovits, VAHD 56—59 (1954—57), 2. dio, p. 60. ss. Za Andautoniju v. B. Vikić-Belančić, Etape urbanog razvitka Andau tonije i antičko nasljeđe Zagreba, Znan. skup, izd. HAD-a Zagreb 1981, 129—154. *Latobici* (Ptol. II 14, 2, *Latovici* Plin. III 148), keltsko pleme između Save i Krke u Sloveniji. Njihov *mun. Latobicorum* osnovan je također za Flavijevaca, A. Mocsy, ibidem, 606.

[73] I. Bojanovski, *Praetorium fundi* u Suvaji kod Bosanske Dubice (prethodni izvještaj), Zbornik I AD BiH, Sarajevo 1983, 211—216.

na istoku, to jest od siscijanskog agera na istok, i to s obje strane Save. Ovome je plemenu pripadala i Donja Dolina, veliko i napredno naselje u protohistorijsko doba. O njihovoj sudbini ne zna se ništa[74]. Čini se da se na njihovu području razvilo rimsko naselje Servitium u Bosanskoj Gradiški, u kojem je bilo zapovjedništvo savske flotilje *(praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii* Not. dign. occ. 32, 55). Ova je civitas prema jugu, kod Laktaša, kod stanice *Ad Fines* (Tab. Peut., Itin. Ant. 268, 9), graničila s jednom od mezejskih župa, na čijem se teritoriju razvilo rimskodobno naselje *Castra* (u današnjoj Banjoj Luci), u počecima utvrđenje ili logor na putu Salona—Servitium, a kasnije značajnije nasslje. Na području Oserijata, koji sugornjopanonskacivitas, bilajei *Urbatensis civitas* (Iustin. Nov. XI praef. a. 535) na utoku Vrbasa u Savu, koja je tradirana i kao putna stanica *Urbate* (nom. sing. *Urbasl)* (Tab. Peut.), ali već u kasno doba[75].

III. *Civitas Breucorum (Breuci* Plin. III 148, Ptol. II 15, 2) bila je jedna od najvećih i najmoćnijih plemenskih zajednica u Panoniji, nukleus etničke zajednice Panona u predrimsko doba (?). Kao njihove dvije krajnje granične tačke mogu se po natpisima odrediti Grabarje kod Slavonskog Broda na zapadu i Negoslavci kod Vukovara na istoku[76]. Njihov je teritorij prelazio i Savu *(Saus per Colapianos Breucosque* se. defluit Plin. III 148). Odigrali su glavnu ulogu u panonskom ustanku *(Bellum Batonianum).* Do njih je P. Kornelije Dolabela izgradio jednu od pet cesta navedenih na natpisima iz Salone[77]. Kasnija im organizaeija nije poznata. Vjerojatno su kao narod poražen u ratu bili podijeljeni u dva ili tri dijela[78]. Zahvaljujući J. E. Bogaersu, istraživaču Donje Germanije iz Nijmegena u Holandiji, bolje nam je poznata njihova vojna historija. Rimljani su ih već u ranom 1. st. n. e. masovno novačili u osam kohorti Breucorum, čija nam je sudbina i kretanje u 1. st. slabo poznato, ali se iz nekih vrela ipak vidi da su i breučki vojnici dosta rano stjecali rimsko građansko pravo. Moguće je da im je pojedinačno pravo bilo trajansko *(Ulpius Breucus* CIL III 11150, Carnuntum)[79].

Koliko znamo, Breuci, nisu služili samo u navedenim (breučkim) kohortama nego i u nekim drugim augzilijama (alae?, cohortes), tako u *cohors I Pannoniorum* (2 natpisa) i ponekoj drugoj jedinici panonske vojske[80], a u kasnije doba vjerojatno

[74] H. Kiepert, FOA XVIII i A. Graf 1936, 16, 25, 29, smještaju ih sjeverno od Drave, a južno od Blatnog jezera. A. Mocsy, Pannonia, 606, u punom skladu s Ptolemejem (II 14, 2), južno od Jasa (usp. i A. Mocsy 1959, 26. ss.), i to u Panoniji Superior. Usp. još Z. Marié, Donja Dolina, GZM (A), n. s. XIX, 1964, 72—73, i Prilog 5; G. Alföldy, Klio, Bd. 46, 1965, 326; I. Bojanovski, 1974, 45, 195. i bilj. 13, svi kao A. Mocsy, dok ih E. Polatschek, RE XVIII, 1579. d.i H.v Petrikovits, Varciani, nav. u bilj. 72, stavljaju na mjesto Oserijata. Usp. B. Saria, RE VIIIA, 363. ss i J. Šašel, RE, Suppl. XII s. v. Andautonia.

[75] I. Bojanovski 1974, 99, 126; 1984, 179.

[76] Usp. CIL III 851 = CIL XVI 17 Grabarje kod Slavonskog Broda: . .. *Lensif. Pannonius mil. classis,* diploma iz 71. g. *Negoslavci:* A. Dorn, Rimska vojnička diploma iz Negoslavaca, Znanstveni skup, Vukovar 1984, 165—174 = S. Dušanić, A Military Diplomas a. D. 65, Germania 56/2, 1978, 461—475: *Nero Claudius, divi Claudi(i) /.(... .) peditibus et equitibus qui militant in cohortibus tribus quae appellantur I et H Thracum et VII Breucorum (.. . .) /*[21] *Liccaio Liccai f. Breuco* . ..., od 17. VI 65. g., Negoslavci. Likaj je bio unovačen oko 40. g. n. e. Kohorta VII Breuco rum ostavila je i brojne pečate na tegulama, M. Bulat, OZ, IX—X, 1965, 14—17. V. D. Pinterović, Limesstudien in Baranja und Slawonien, AI IX, 1968, 75. d. Cfr. J. Szilagyi, Inscriptiones tegularum, Diss. Pann. 88. ss.

[77] I. Bojanovski 1974, 192—195. G. Alföldy, Eine Strassenbauinschrift aus Salona, Klio, BD 46, 1965, 323—327.

[78] C. Patsch, RE III, 831. A. Mocsy 1959, 75,i Pannonia, 605.

[79] A. Mocsy 1959, 75.

[80] CIL XIII 7510 i VIII 26150, V. dodatak III, Cohortes octo Breucorum.

u tzv. dalmatinskim konjičkim jedinicama *(équités Dalmatae* Not. dign. occ. 32, 23, 28, 29, 31, 32 itd.) i drugim. Nalazimo ih u floti *(classis* CIL XVI 17, Grabarje). Nema sumnje da je toliki danak u krvi iserpio snage ovoga naroda, koji upravo zato u drustvenom i političkom životu Panonije nije odigrao vidljiviju ulogu. Njihova je vojnička historija vrlo uspješna, što se vidi ne samo po kohortama I, V i VII, sve tri s epitetom *civium Romanorum,* očito nagrada za njihovu hrabrost, nego i po njihovom držanju u velikom panonskom ustanku. Neki su zato gradansko pravo dobili od Trajana: *Ulpius Breucus* CIL III 11150, Carnuntum. Trajansko gradansko pravo nosi i *M. Ulp(ius) Fronto Aemilianus,* dekurion Cibala (CIL III 3267).

Napokon, ime *Breucus* se, šest puta čita i na cerati VII iz Alburnusa u Daciji[81]. Dolazi kao antroponim etnonimskog porijekla, ali i kao čisti etnonim. Pripada onim Breucima koji su kao kolonisti dovedeni u zlatna rudišta u Daciju, po čemu se vidi da su Breuci u dijaspori svog naroda učestvovali ne samo kao vojnici nego i kao naseljenici u Daciji. Uz to ih je veliki broj završio i u ropstvu (npr. CIL XIII 5378, Aretinum). *Vae victisl*

Ostaje, napokon, i činjenica da su Breuci dio svog narodnog teritorija i ljudstva dali i za formiranje novih civitates nakon sloma ustanka 8. g. n. e. Time bismo ovdje naveli sve poznate elemente iz njihove historije, posvetivši u prvom redu pozornost detaljnom i iserpnom radu J. E. Bogaersa, koji je mnogo doprinio osvjetljavanju breučke (vojne) prošlosti. (V. Dodatak III).

IV. *Civitas Cornacatium (Cornacates* Plin. III 148). Naziv je latinska tvorba po toponimu *Cornacum,* Sotin na Dunavu kod Vukovara. Formirana je u rimsko doba od dijela breučkog teritorija, po mišljenju A. Mocsya, sa središtem u Cibalama (vjerojatno za Hadrijana municipij, od Karakale kolonija — *Col. Aurelia (* ?) *Cibalae*[2]. Pružala se od Dunava do Save i južnije, rastavljajući Breuke od Amantina na istoku. U prilog takvoj rasprostranjenosti ove civitas govorila bi i nova diploma iz Negoslavaca (Vukovar), izdana 17. VI 65. g. *Liccaio Liccai f. Breuco,* pješaku *VII Breucorum*[93]. Očito se njen vlasnik poslije otpusta povratio u svoj stari kraj, gdje je diploma i nadena. Granice Kornakatâ obilježavaju dva podatka: diploma iz Bijele Crkve na Savi (CIL XVI 2 a.54): *Dases Dasmenif. Cornac(as) ex équité coh. II Hisp. in Illyrico* (supruga: *Iora Prososii f(ilid),* djeça: *Emeritus* i *Turuna)*[Si]. Dases je bio unovačen još za Tiberija, dakle vrlo rano[85]. Drugi reper je toponim *Cornacum* cf.. *Cornaco* It. Ant. 243, 3, Tab. Peut., *Cornacum* Rav. IV 20 (219, 18), *Cornacu* Not. dign. occ. 32, 3. *Kôrnakon* Ptol. II 15, 2, mansio na dunavskoj obalskoj cesti Mursa—Taurunum, Sotin na Dunavu. Ptolemej ih vise ne spominje, pa je, vjerojatno, njihov teritorij kasnije ušao (adtribuiran) u sklop Cibala, te evsntualno i Sirmija. Imena Kornakata su također čisto ilirska, ali natpisa s bosanskog teritorija nema.

[8] O odnosima Ilira i Dačana v. D. Rendić-Miočević, Dacico-illyrica, Rad JAZU, knj. XX/1981, 26, 28. d., 30.

[82] Usp. *civ.[Cor]nacatium* CIL V 6985, 8986. *O Kornakatima:* C. Patsch, RE IV st. 1246. A. Mocsy 1959, 76i, Pannonia, 554, 599—600. J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, Corolla, 1979, 55—104. i 133—200 (S. Dimitrijević). Z. Vire, Struktura uprave u Cibalama, Znan. skup, Vukovar 6—9. X 1981, Zagreb 1984, 153—163.

[83] A. Dorn, v. bilj. 76, p. 165—174.

[84] CIL XVI, 2, iz 54. g. iz Bijele Crkve na Savi = J. Brunšmid, VHAD 1896—97, 1—6. Usp. A. Mocsy 1959, 263, ad 237/1, Bijela Crkva 1.

[85] Još su kao primjeri rane regrutacije poznati po jedan Varcijan CIL XVI, 4 a.60, Breuk CIL III 4377; Kolapijanin III4377 p. 2280; Jas CIL XVI 31 a. 85,i Breuk iz Grabarja CIL XVI, 2a. 71. Sr. CIL XVI 14: *veterani qui sunt deducti in Pannonia,* Siscia, a. 71. Za ranu regrutaciju usp. i J. Brunšmid, VHAD, III, 1898, 144 (Krnješevci) i XII, 1912, 198 (Mala Mitrovica).

V. *Civitas Sirmiemium et Amantinorum* (Plin. HI 148) sa centrom u Sirmiumu koji su naseljavali *Sirmienses {Sirmio oppido . . . ubi civitas Sirmiensium et Amantinorum* Plin. Ill 148, 10), a ujedno i središte plemenskog područja Amantina (Plin. Ill 148, Ptol. II15,2). U Sirmiumu je vjerojatno još za Augusta bio rimski garnizon[86]. Civitas se prostirala od Dunava *{Bonnonid)* do Save; svakako je prelazila i preko Save u današnju Semberiju i Mačvu, ali se ne zna koliko u dubinu, jer nema natpisa[87]. Za Flavijevaca je bila uklopljena u ager novoosnovane kolonije *{Colonia Flavia Sirmiensium)*. Dedukciju veterana potvrđuje međaš iz Beočina: views *losista — ager adsignatus*[8]*. Teritorij peregrinske civitatis se potpuno uklopio u ager kolonije. Pod Domicijanom je iz strateških razloga privremeno bio pripojen Meziji Superior (86—107)[89], ali ga je Trajan 107. g. povratio Panoniji Inferior, čiji je postao glavni grad, a kasnije i središte prefekture Ilirika. Ovdje su vjerojatno i Trajan i Hadrijan našir'oko dijelili rimsko građansko pravo *(Ulpii, Aelii)*[90].

Istočnije od Sirmija živjelo je keltsko pleme *Scordisci* (Plin. Ill 148, Ptol. II 15, 2) sa centrom u Petrovcima kod Rume. Iz njihova područja se razvila *Colonia* [q]

3. *Rimske starine u Bosanskoj Posavini*

Ovo bi naše izlaganje bilo nepotpuno kada ne bi nešto rekli i o naseljenosti Bosanske Posavine. Čini se da se u Panoniji dugo živjelo na patrijarhalan način, koji nije ostavio vidnijih materijalnih tragova. Ovdje je i romanizacija, koja je inaçe u Panoniji počela s Tiberijem, bila donekle u retardaciji. Iako je južna Panonija zbog bogatih prirodnih resursa — železo, srebroidruge rude — bila i za Rimljane značajna, na red je došla tek u vrijeme Flavijevaca, nakon dedukcije veterana u Siscijui Sirmium. 71. g. Posavina je, i inače, bilaprirodno bogata i drugim resursima, plodnom zemljom, prostranim šumama, ispašama itd. Ipak, slika što je daje Dio (XLVIIII 36, 2 do 6) o antičkoj Panoniji mnogo je tmurnija, a ovaj je pisac kao guverner Dalmacije, a malo zatim i Panonije (u prvoj četvrtini 3. st.), morao dobro poznavati zemlju kojom je upravljao. Međutim, zbog vrlo fragmentarnog poznavanja arheoloških nalazišta i potpunog pomanjkanja pisanih izvora, ovdje se ne mogu adekvatno pratiti ni rezultati (efekti) romanizacije. Iako je poznato više od stotine razlicitih lokaliteta (gradovi, naselja, *villae,* putne stanice, utvrdenja[92], rudišta, troskovišta i talionice; groblja, nadgrobni i drugi spomenici; depoi i pojedinačni nalazi novaca itd.), zbog neistraženosti najvećeg broja tih nalazista ne mogu se sagledati, ni kronološki odrediti, brojne komponente antičke urbanizacije i njene materijalne i duhovne nadgradnje.

[86] A.

87

-- «.. iviui^by 1959, 76. d.

[87] Usp. I. Bojanovski 1981, 151. dd. br. 57—106. Natpis (br. 106) *M. Titio Proculo* i *dec. col. Sirm{iensium)* naden „in Nordost Bosnien" (Patsch).

[88] VHAD 11, 128, br. 750: *ager vici losista adsignatus Tib. Cl. Prisco, praef. alae I c. R.*— ager je bio oduzet *{exceptas)* iz teritorija peregrinske civitas, A. Mocsy 1959, 90. d.

[89] A. Mocsy 1959, 77. Po Mocsyju, ibidem, 76, ageru Sirmija bio je pripojen *{adsignatus)* i teritorij *civ. Cornacatium;* vjerojatno ne čitav. To se vjerojatno dogodilo istom nakon dačkih ratova.

[90] Epigrafske potvrde su rijetke, tako *Ulpius Priscus* (CIL III 3230 p. 1040) i *Aelius Marcellus* (III 10220 = 6438), oba dekurioni *col. Sirmi,* usp. M. Mirković, Sirmium I, 1971, br. 13 ı 25.

[91] A. Mocsy 1959, 78, i Pannonia, III, la, c i IV, 5a. Usp. S. Dušanić, Bassianae and its Territory, AI, VIII, 1967, 67—81.

[32] Neka su od ovih utvrdenja vezana i za ceste, a druga za osiguranje rudnika i metalurgijskih centara; neka su iz ranijeg, a druga iz kasnijeg (3. st.) doba, usp. V. Radimsky GZM III, 1891, 434, 440, 441, 442, 444. Dosad nauka ovim objektima nije posvetila vécu pažnju.

U gotovo svim opisima Panonije, onima iz antike, kao i u onima iz savremene literature, desna Posavina je kao zaboravljena, skoro prazna. Na liniji dužoj od 250 km, od ušća Une u Savu do ušća Drine u istu rijeku, a na frontu širokom šezdesetak kilometara, iz antike je naslijedeno tek po nekoliko etnonima, hidronima i toponima, ali ni oni u savremenoj stručnoj literaturi nisu uvijek pravilno određeni ni topografski, a ni kronološki[93].

Da je južna Panonija, a posebno Bosanska Posavina, kao poljoprivredna i rudarska regija, bila relativno dobro naseljena, ne mnogo slabije nego što je (to) danas, pokazuju brojni arheološki podaci, najvecim dijelom otkriveni u najnovije vrijeme. Na osnovu tih arheoloških elemenata u desnoj Posavini može se izdvojiti pet naseobinskih područja s jakim intenzitetom naseljenosti :

Prvo, sjeverno i južno od Kozare, s brojnim rudištima i troskovištima[94] i utvrdama vezanim za njihovu sigurnost. Područje je cijelo ili najvećim dijelom pripadalo siscijanskom kolonijskom ageru, odnosno panonskim metalama s upravnim centrom u Sisciji[95].

Drugo, između Banje Luke *(Castra)* i Save na sjeveru s brojnim gospodarskim zaseocima *(fundi, villae rusticae)*[96]. Podrucje je pripadalo peregrinskim župama Mezeja i njihovih sjevernih susjeda Oserijata.

Treće, između Ukrine *(Valdasusl),* odnosno Motajice i Tinje na istoku, s većim brojem naselja[97]. Analize su pokazale da su u prostranom četverokutu što ga cine Slavonska Požega i Vukovar na sjeveru, te Tuzla i Doboj (i nešto zapadnije od Doboja) na jugu — južno od Andizeta oko Murse — živjeli u brojnim naseljima Breuci, narod s brojnom populacijom, jak i borben, ali ga je u rimsko doba „danak u krvi" iserpio do kraja[98].

četvrto, od Tinje do Brke otprilike, te Majevice i nešto južnije živjeli su u relativno brojnim naseljima Kornakati, civitas koja je u vrijeme samostalnosti Panona činila dio Breuka, a koju su formirali tek Rimljani. Kasnije nestaje, jer je bila uključena u susjedne municipalizirane (urbanizirane) teritorije[99].

Peto, područje južno od Save, pa otprilike do Zvornika i nešto niže, uz lijevu obalu Drine (današnja Semberija i područje oko Zvornika), a također i dio Mačve,

[93] Cfr. Tabula Imperil Romani (TIR), List L 33, Roma, 1961,ï TIR L 34, Budapest 1968, s! tekstualnim indeksima, u organizaciji Union académique internacionale.

[91] I. Bojanovski 1984, 145—265. E. Pašalić I960, 12. d., 14. d., 24, 29. itd. D. Scrgejevski, GZM (A), n. s. XVIII, 1963, 85—102.

[85] A. Mocsy, Pannonia, 662, usp. A. Mocsy 1959, 26. d. Usp. miljokaze CIL III 15200 (Hrv. Dubica) i 15202 (G. Baćin). V. I. Bojanovski 1984, 161, br. 3 i 5, posebno str. 161—166.

[96] E. Pašalić 1960, 25—28. I. Bojanovski 1974, 90^103; 1984, 154—173.i 229—248. U Ramićima, sjeverno od Banje Luke je, u međuvremenu, otkriveno veće rimsko naselje (na 4 ha), v. bilj. 112.

[97] K. Patsch, GZM XIV, 1902, 420—421. Đ. Basier, GZM, n. s. VII, 1952, 416. d. I. Bojanovski 1984, 240—242, t. 7. Komunikacija Slavonski Brod — dolina Bosne i 8. Cesta Slavonski Brod — Odžak (Gradačac) — dolina Tinje i Spreče. Cesta br. 8 se vezivala na komunikaciju Sarajevo — Argentaria, I. Bojanovski 1981, 125. dd.

[98] A. Mocsy 1959, 75. d. i Pannonia, 605. ss. Cfr. C. Patsch, RE III, 831. — U Tuzli nije bilo rimskih nalaza, izuzev nešto novaca „na Apelovu trgu", K. Patsch, GZM XIV, 1902, 402, bilj. 6 i p. 416. Kao potvrdu da su Rimljani iskorištavali izvore slane vode u tuzlanskom bazenu donosi V. Radimsky, ALZS, s. v. Solina, Tuzla nalaze sa lok. „Gradina od Soline", (Gradovrh?), gdje se nalazilo i rimsko naselje sa stražarnicom. Tu se, po Radimskom, na prethistorijskoj gradini (promjer kružnog nasipa joj iznosi oko 50 m) javljaju temelji zgrada zidanih u malteru, a na padinama prethistorijska i rimska keramika, i mnoštvo ulomaka rimskih opeka (podaci Radimskog).

[99] O tome A. Mocsy, Pannonia, 606, 607. d. *Topografija:* I. Bojanovski 1984, 242—244 (10. Put dolinom Tinje) i 244—246 (11. Put Šamac—Orašje—Brčko ?). D. Sergejevski GZM (A). n. s. XIII, 1958, 261, 265 („Ad Basante"). K. Patsch, GZM XIV, 1902, 423—437 (rimski novei).

pripadalo je (najvjerojatnije) ageru *coloniae Sirmi;* bilo je to gusto naseljeno područje, posuto brojnim agrarnim naseljima na krupnim posjedima *{villae rusticaé),* ali i domaćim selima koja su vukla tradiciju još iz latena *(yici).* Pisanih dokumenata nema[100].

Granice izmedu pojedinih područja — župskih i municipalnih — se ne mogu pobliže odrediti, ali se na osnovu analogija i lokalnih elemenata može zaključiti da su se do Hadrijana ovdje razvila tri autonomna teritorija, od toga dva po modelu kolonijâ *(Siscia, Sirmium),* dok nam je status i model Marsonije *(Marsonia)* nepoznat, vjerojatno municipalni, a uz njih još i tri peregrinske civitates (župe) — *Breuci* i *Oseriates,* koje su, vjerojatno, do Karakalina edikta 212. g. ostale u istom statusu. dok su *Cornacates,* bili adtributirani teritoriju Cibala, kako je naprijed rečeno. Čini se da je prvi Hadrijan na ovome području izdašnije dijelio civitet,što se može zaključivati na osnovu svega dva natpisa, po jedan iz okolice Banje Luke i Prijedora *(Aelii)*[101].

Sve do rimske okupacije privatni posjed kod domorodaca u Panoniji nije bio jače razvijen, ili ne u potpunosti. Živjeli su u svojim rodovskim i plemenskim zajednicama *(gentes)*[102]. Nakon okupacije su rudnici, šume i dio obradive zemlje došli u vlasništvo rimske države, ali su na njima pojedinci imali pravo zakupa. Ne znamo da li su to pravo u početku imali i domoroci. Na peregrinskim teritorijima nije bilo ni (administrativne) podjele na *pagi* i *vici,* kao na municipaliziranim, područjima, nego na *gentes* i *centuriae,* slično socijalnoj diobi u Dalmaciji *(decuriae)* dakle u okvirima svojih rodovskih i teritorijalnih zajednica, ali s područja Posavine o tome nemamo obavijesti. Što se tiče njihova političkog položaja, peregrinska područja su i dalje živjela po starim običajima i u staroj organizaciji ako to nije s Rimljanima bilo drukčije dogovoreno: okupatoru su morala plaćati poreze *(civi tates stipendiariae),* te služiti u augzilijarnim trupama, što je u Posavini naročito naglašeno kod Breuka. Položaj plemena, bar u počecima, bio je ovisan o njihovu angažmanu u borbama s Rimljanima. Oni koji su se predali bez otpora dobili su i povoljnije uvjete mira, dok je onima koji su pružili otpor oduzeta zemlja, a ljudstvo odvedeno u ropstvo ili u vojsku, udarene teže kontribucije itd. Pojedinosti o tome nisu poznate, ali se mogu sagledati na teškoj sudbini Breuka.

Iako je ovdje romanizacija bila u retardaciji vise od pola stoljeća, spontana romanizacija je i kod peregrina činila svoje, pa su se (stoga) stari domaći običaji sve brže mijenjali. Ipak, i dalje se živjelo na patrijarhalan način „po selima i poljima", u kućicama od pletera i ćerpiča i drugog laganog materijala koji nije ostavio tragova. Jedino su se sačuvali ostaci tvrdih objekata koji su bili izgradeni na rimski način, u kreču, kamenu ili opekama. Gradići su se razvili tek tamo gdje su živjeli Rimljani (Banja Luka, Bosanska Gradiška, Doboj i dr.), ali se u njima doskora naseljavaju i domaći ljudi, oslobodeni plemenskih veza i slobodni.

Unutar, pak, pojedinih civitates glavnu su ulogu imali prvaci *(principes),* pripadnici tzv. rodovske aristokracije, ali i skorojevići *(homines novi),* u početku okupacije[103] kao savjetnici vojnih prefekata, kasnije kao vodeći sloj društva, seoski

[100] I. Bojanovski 1981, 151—162, br. 57—106 i 1984, 246—248, usp. i 212, bilj. 3,—rimski kastei na lok. Gradac u Trnjacima na desnoj obali Save.

[101] 1) *D.M. Ulp(ia) Mate Ira an(norum) XXXV\Ael(ius) Quartu(s) l^s uxorifejcit,* Cikote, Prijedor, D. Sergejevski,GZM (A), n. s. XII, 1957, 118—120, si. 3 = A. i J. Šašel ILJug. I, br. 164 (2. St.). 2) *P. Ael(io) Epicati ed[___ ?] / ano d(efuncto) an(norum) LXVP. Ael(. .) / [. . . . ?] / tico coniux ed[. . . .* ?], urna bez poklopca, materijal sedra, lok. Mramorje, Cokori u dolini Suturlije kod Banje Luke, Z. i L. Žeravica, Arheološki spomenici Goleša, Dobrnje i Zmijanja (u štampi).

[102] A. Mocsy 1959, 105, 106.

[103] Ibidem, 107. *Princeps* se ponekad naziva i *praefectus,* Idem, Pannonia, 108, 109.

i župski glavari. Pripadnici ovog sloja su među prvima dobili i rimsko građansko pravo. No, od 3. st., kada su i civitates prerasle u *respublicae* gradskog karaktera dolazi do izjednačavanja građanskih i političkih odnosa među stanovništvom. No, i o tome se zna vrlo malo, jer se sačuvalo neznatno natpisa, pa nedostaju poželjni podaci[104].

U razvoju duhovne i materijalne kulture vrlo su značajnu ulogu imale i ceste što su ih izgradili Rimljani, najčešće na starim prirodnim putovima. Njihovom su se izgradnjom, u prvom redu, proširili dodiri među samim domorocima, ali i s rimskim kolonistima i njihovim naseljima. Sve to je bržim tempom nagrizalo autohtone forme i tradicije.

Preko desne Posavine vodila je djelomično i cesta *Siscia—Sirmium* (Tab. Peut.), jedna od najvažnijih komunikacija u Panoniji, bar u ranije vrijeme. Na nju su s juga i sjevera izlazili brojni priključni putovi. Vjerojatno je to ona stara komunikacija koju navodi još Strabon — od Tergeste (Trst) do Dunava, na kojoj su se nalazili Sisak *(Siskia frourion)* i Sirmium (VI 5, 2). Taj je put, svakako, poslužio i Tiberiju kao operativna baza u toku borbi s Panonima između 12. g. st. e. i 9. g. n. e. (J. Klemenc, Limes, 87). Taj stari panonski put *(Sommerweg)* bio je adaptiran u normalnu kolsku cestu, koja je bila završena za Flavijevaca, a u vezi s njihovim radovima na izgradnji limesa na Savi i oko Save.

Na ovu je cestu izlazio čitav niz regionalnih i magistralnih putova s juga:

Cesta *Senia—Siscia* Itin. Ant., 272, 8—9 + 273, 1—7 + 274, 1—7. Bila je to značajna veza s italijom: *ab Aquileia per Liburniam Sisciam m. p, CCXIII.*

Cesta dolinom Une, s vezama Golubić *(Raetinium)*—Cetingrad; Golubić—Krbava; Golubić—Udbina—Burnum i Golubić—Petrovačko polje—dolina Sane—*Ad Pr(a)etorium* (Baćin) na cesti Siscia—Sirmium (Tab. Peut.).

Cesta Salona—Burnum—Knin *(Ninnia)* — Petrovačko polje—dolina Sane — *Ad Praetorium* (kao gore). Cesta je obilježena miljokazima cara Klaudija.

Magistralna cesta Salona—Servitium (Tab. Peut., Itin. Ant.). Vodila je preko Ekvuma, Livanjskog polja (Tab. Peut.), odnosno Glamočkog polja *(Salvium)* (Itin. Ant.), do Mrkonjić-Grada *(Leusaba),* Banje Luke *(Castra)* i Bosanske Gradiške *(Servitium).*

Cesta Slavonski Brod *(Marsonia)*—Odžak—Gradačac—dolina Tinje i Spreče — veza na cestu Salona—Argentaria (Tab. Peut.).

Cesta Vinkovci *(Cibalae)*—Babina Greda—Odžak—Dobor na Usori i dalje u unutrašnjost Bosne.

Cesta dolinom Tinje.

Cesta Bosanski Šamac—Orašje—Brčko—Brezovo polje—Semberija.

Cesta Zvornik *(Ad Drinum)*—Janja—Brodac *(Drinüm f/.).*

Cesta *Argentaria*—Zvornik—Lješnica u Mačvi *(Gensis)*—*Sirmium* (Sremska Mitrovica) (Tab. Peut.)[105].

O religiji domaćih malo znamo. Romanizacija, naime, nije utjecala samo na sferu materijalne kulture (naseobinski element!, ostale gradevine itd.) već i na du-

[104] Iz cijele Bosanske Posavine poznata su svega 43 natpisa: 7 iz Ljubije, 2 iz Briševa, 4 iz Starog Majdana, 12 iz Blagaj-Japre, 1 iz G. Agića, 1 iz Rakana, 3 iz Banje Luke, 2 iz Bos. Gradiške, 1 iz Jablanice, 9 iz Doboja i 2 iz Semberije. Od toga su 15 ara, većinom iz rudnika i talionica; 10 stela, 1 sarkofag, 1 urna (bilj. 101), 1 grafit (Bos. Gradiška), 1 miljokaz (Jablanica), 3 građevinska natpisa, 2 anepigrafske stele, ostalo su ulomci.

[105] *Ceste:* 1. Bojanovski 1984, 145—265. A. Mocsy, Pannonia, 662—663. *Romanizacija:* A. Mocsy 1959, 110—117, i Pannonia, 708. ss.

hovnu kulturu domaćeg stanovništva, na njegovu nošnju i umjetnost, jezik i pismenost, a napose i na njegove religiozne pojmove. Na žalost, iz desne se Posavine sačuvalo malo spomenika takvog profila, ali se ipak o religiji domaćih može ponešto zaključivati po analogijama s lijevom Posavinom, i čitavom Panonijom, pa i Dalmacijom. Taj procès kulturnog prožimanja bio je ipak brži na municipaliziranim područjima s jačim rimskim centrima, a sporiji na peregrinskim područjima koja sve do početka 3. st. nisu dobila municipalni status, nego su ostala u barbarskom položaju[106]. Ponešto su na taj procès na peregrinskim županijama utjecali i vojnici — povratnici, već dijelom rimski građani[107].

Prve indicije duhovne integracije domorodaca u rimsko društvo i njegov duhovni svijet imamo tek iz 3. st., kada se u Panonijama sve vise javljaju kultovi Silvana, Libéra i Herkula, ali s latinskim imenima i u latinskoj interpretaciji. Slično je bilo i u Posavini. Od nekih šesnaest spomenika posvećenih raznim božanstvima, najčešća su rimska (klasična) božanstva, pa orijentalni i provincijalni kultovi, a najmanje lokalni. Dedikanti su, gotovo u pravilu, rimski činovnici ili orijentalci — faktori u ferarijama. Lokalnim božanstvima pripada svega nekoliko posveta, možda Sedatu, božanstvu Noričana i Panona, u Starom Majdanu[108], te Silvanama (?) *(Silvanis Augustis)* iz Japre[109]. Iz banjskog lječilišta u Topuskom potječe ara Liberu i Liberi, te brojni spomenici Silvana[110].

Kao jedine potvrde ranog kršćanstva, iz desne su Posavine poznate tri starokršćanske crkve (bazilike), u Blagaju i na Zecovima, u centru željezarske industrie[111]. Novootkrivene bazlike na Grič — Pauši u Ramićima, sjeverno od Banje Luke, i u Banjoj Luci, još nisu do kraja istražene[112].

[106] Bilj. 58.

ιοί Povratak ponekih isluženih vojnika u domovinu dokazuju diplôme kojih se našlo desetak i u našoj Panoniji.

[108] I. Bojanovski, N. st., XI, 1966, 191—199. i 1983, 123. ss. V. Paškvalin, Rimski žrivenici iz Starog Majdana, GZM (A), n. s. XXIV, 1969, 165—168. *Sedat u Panoniji:* A. Mocsy, Pannonia, 745.

[109] O kultu Silvana u Panoniji vidi A. Mocsy, Pannonia, 741. ss. Susreću se brojne interpretacije Silvana: Augustus, silvestris, domesticus, herbarius i dr. Kao *silvestris,* Silvan je izjednačen s Panom i združen sa Silvanama *{Silvanae,* nimfe šuma), koje u Panoniji dolaze pod različitim imenima, kao Quadriviae, Nutrices itd. U 3. st. Silvan se ponekad izjednacuje i s vodećim božanstvima rimskog panteona, pa se štuje i kao *Magnus, deus sanctus* itd. *{interpretatio Romand).* Zasad u Bosanskoj Posavini nema potvrda Silvanova kulta, ali in ima na Uni, kod Bihaća i u Topuskom. Iz Japre je *ex voto* Silvanama: *Silvanis Aug{ustis) sac(rum). / Callimorphus Aug(usti) n{ostri) verna DISPVS = disp{ensator)* v. *s.,* Đ. Basier, Japra, 146, T. XVII, 2 (crtež!). O Silvanovu kultu u Slavoniji v. D. Pinterović, Nepoznata Slavonija, OZ XIV—XV, 1973—75, 146—149. Jedna po sveta *Silvanis Augustis* dolazi i u Varaždinskim Toplicama *{Aquae Iasae),* ibidem, 148. bilj. 100, te u Daruvaru *{Aquae Balissae),* 144, ibidem. Većina natpisa, njih tri četvrtine, pripada Silvanovu ilirskom krugu.

[110] *Topusko:* M. Šarić, VAM XIV, 1981, 67—72 (Liber i Libéra). Posebno je u Topuskom bio razvijen kult Silvana i Dijane = *Vidasusi Thanai,* najčešće posebno, a često i zajedno, Š. Ljubić. Topusko (Ad Fines), VHAD, 2/1880, 1—11, 34—42, 14/1892, 65—68. A. Mayer, Vidasus, der illyrische Silvanus, VHAD 22/23, 1941—42. Usp. CILHI 3941, 10819 = 14354, 23 = Hoffiler und Saria, AU 1, Zagreb, 1938, br. 518 i 516, 517.

[111] *Zecovi* (Čarakovo), I. Čremošnik, GZM (A), n. s. X, 1955, 137—140 = Đ. Basier. Arhitektura . .., 76, si. 63. Usp. još I. Čremošnik, GZM (A), n. s. XI, 1956, 137—144. A. Benac, GZM (A), n. s. XI, 1956, 147—166. Isti, GZM (A), n. s. XXIV, 1969, 115—135 = J. Medini, Ein taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi, AI, XX—XXI, 1980—81, 96—102. *Blagaj u Japri:* Đ. Basler, Japra, 145. ss., sl. 7—9, plan (objekt XIV). V. pogl. O Mezejima.

[112] *Rainići:* Lok. Grič—Pauša, zas Maleševići, s. Ramići, Banja Luka, probno iskopavanje 1984. g. Bazilika je služila naselju koje se proteže na oko 4 ha površine; jedno je od najvećih u Po savini, ali, na žalost, jako iskrčeno (Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu br. 05-717/84 i 05-153/85). Cf. B. Graljuk, Grič-Pauša, Ramići, B. Luka, AL BiH, Sarajevo 1988, 130 br. 49. *Banja Luka:* Isti, Katalog izložbe 1979—1988, 1988, s.v. Kastei (sa tlocrtom apside).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Romanizacija i urbanizacija

Konačna uspostava tuđinske rimske vlasti u Dalmaciji i Panoniji, popraćena u počecima i jakim persekucijama, donijela je, doduše, u Ilirik stabilnost i mir uspostavljen tuđinskim oružjem, te uklonila ekonomske i političke razloge antagonizmima kod domaćih (dovoljno je podsjetiti na parnice *de ponendis terminis* i na postavljanje terminacijskih natpisa na osnovu *formae Dollabellianae),* nešto na primjer, slično, onome što će mnogo kasnije u srednjovjekovnoj Dalmaciji učiniti mletačka vlast. Tako je urođenu težnju sa slobodom zamijenila krutost rimske vojne vlasti. Suprotnosti između pobjednika i pobijeđenih bile su velike, a mogle su se prevladati samo strpljivim i dugim prilagodavanjem novoj stvarnosti u kojoj su se Iliri našli.

Procès romanizacije, o kojem smo već govorili u uvodnom dijelu tekao je vrlo sporo, posebno u unutrašnjosti Ilirika, jer su Iliri živjeli po obicajnom pravu koje se vrlo sporo mijenja. Trebalo je premostiti kulturni ponor od bar dvije stotine godina da bi se ova dva toliko različita svijeta razumjela i približno izjednačila. Trebalo je da se ilirske *civitates,* koje su se sastojale od starih rodovskih i teritorijalnih zajednica, kojima je upravljala domaća aristokracija *(principes),* tako izmijene i osposobe da prihvate onu ulogu koju su u Carstvu vršili municipalni gradovi s rimskim ili latinskim pravom. Procès urbanizacije zemlje, ili drugim riječima municipalizacija, to jest pretvaranje starih peregrinskih župa u gradove municipalnog karaktera, u jednu za Hire sasvim novu upravnu kategoriju naselja, koja su u urbanističkom i u pravnom smislu odudarala od starih navika. Taj put od autohtone teritorijalne općine do municipija, municipaliteta prve kategorije u rimskom državnopravnom uređenju, bio je dug i težak iz brojnih razloga, od kojih je najvažniji zahtjev bio posjedovanje rimskog gradanskog prava, jer su municipije mogli formirati samo oni peregrini koji su već stekli rimski civitet.

Podaci što smo ih o procesu romanizacije u pojedinim civitates u prethodnih dvadeset poglavlja iznijeli dijakronijski pružaju mnogo elemenata da na kraju^ u formi sinteze, a time i u cjelini, sagledamo sve faze kroz koje je (naša) zemlja prošla u rimskoj antici. Uz to ćemo ukratko iznijeti i glavne karakteristike kasne antike, o čemu nismo govorili, jer za to ne postoje dokumenti pošto je sve manj epigrafskih vrela što se vise udaljujemo od 3. st. n. e. Na taj ćemo način zaokružiti i sliku naše antike u širem smislu. Ujedno ćemo dobiti realniji uvid u urbanizaciju koja, u stvari, znači pravno i političko izjednačavanje Dalmacije i Panonije s ostalim Carstvom. Uz to ćemo, u tu sliku, utkati kraći osvrt i o društvenom položaju radnih slojeva, o čemu je takoder bilo manje govora.

I prije pojave Rimljana, u Iliriku je postojala izvjesna urbana tradicija. Tako od Apijana saznajemo da je Gencijeva država imala sedamdeset gradova *(poleis,* 111. 9). Livije također spominje u ilirskoj državi gradove *(oppida, urbes)* (LXIV 30, XLV 26), a Ps. Skylax kod Liburna vise luka-gradova (c. 21). U svome opisu naše obale Skilaks navodi i grčke gradove-faktorije koji su u to vrijeme postojali na Jadranu, a koji su utjecali i na razvitak gradova kod Ilira. Jedan od tih gradova je i nešto kasniji daorski *oppidum* na Ošanićima, a nekoliko ih je bilo i na albanskoj obali. No, glavni su utjecaji za poleogenezu dolazili vise s juga, iz helenističkih gradova. I napokon, u neka naša naselja su se još prije formalne rimske okupacije, kao u Saloni, Naroni, Epidauru, Risnu i drugima, naselili italski trgovci i obrtnici i uz Cezarovu pomoć formirali zajednice rimskih gradana, koje se u vrelima navode kao *oppida* (ili *conventa) civium Romanorum,* i to po uzoru na Rim i druge italske gradove.

Sasvim je u to doba bila drugačija slika u unutrašnjosti Uirika, u kojoj su domaći živjeli u svojim epihorskim naseljima koja su se razvila oko gradinskih utvrda kao centara (danas Gradine), što se u izvorima nazivaju *castella* i *oppida,* ili općenito *katoichia* (Strab. VII 5,5). Takvih je, po Strabonu, kod Delmata bilo oko pedeset, a među njima i gradova *(poleis),* kao što su Salona, Promona i Ninia, te Stari i Novi Sinotion, koje je spalio August. *Castella* uvijek imaju ruralni karakter i za njih se, istina mnogo kasnije, kaže *quae nulla dignitate civitatis ornantur, sed vulgari hominum conventu incoluntur et propter parvitatem sui maioribus civitatibus attribuuntur* Isid. orig. XV 2,11 (vid. PWRE III s. v. castellum). Za razliku od *oppida,* koji su bili centri teritorijalnih zajednica, *castella* su središta manjih rodovskih zajednica (M. Suić 1976, 47 ss.). *Oppida* su pak (epihorska) naselja podignuta na dominantnim tačkama i redovito utvrdena kamenim zidom u suho i isto takvom kulom. Neka su *oppida,* prema Strabonovim riječima (VII 5,5), kao centri plemenskih općina pomalo prerastala i u gradove. No, i pored toga, proći će sedamdesetak godina okupacije da se i u unutrašnjosti, negdje u ravnici ispod predrimskih oppida, počnu razvijati naselja rimskog tipa, od kojih su neka prerasla u prve gradove rimskog tipa ne samo u urbanom nego i u municipalnom smislu, te postala centri šireg područja oko grada.

Termin grad *(oppidum, urbs)* u urbanističkom smislu odreduje centar nekog šireg teritorija koji, u isto vrijeme, posjeduje svoju autonomiju i jurisdikciju nad širim područjem oko grada; on je u isto vrijeme upravno i ekonomsko središte toga područja (pretežno su to stočarsko-zemljoradnički gradovi s manje ili vise razvijenom trgovinom i zanatima, posebno onim tradicionalnim zanatima koji su služili zemljoradnji i stočarstvu). U našem jeziku naziv ,,grad" polazi od činjenice što su takva naselja često bila utvrdena zidinama, što ga približava latinskom terminu *oppidum,* „utvrđeno naselje na uzvisini" = utvrdeno naselje = grad uopće (M. Suić 1976, 28), srodnost je, dakle ne u lingvističkom ili etimološkom, nego u semantičkom smislu. To je ujedno i najviši dornet u procesu poleogeneze iz predurbane faze. Takvim protohistorijskim opidima, središtima pagusa i vikusa, po svojoj ulozi slična su i *oppida civium Romanorum* „gradovi rimskih građana" na primorju, gdje je pojam oppidum dobio smisao „utvrdeni grad" ili naprosto „grad" u kojem žive italski doseljenici s rimskim gradanskim pravom.

Sav polet i snaga Rimskog Carstva temeljila se upravo na takvim gradskim zajednicama. Pa, i samo se Carstvo doima kao savez samoupravnih gradova, što je ipak samo formalan privid, jer je država monarhijskog karaktera, kakvo je bilo

i Rimsko Carstvo, u kojem je vojska igrala glavnu ulogu, uvijek nalazila mogućnosti, kada je to trebalo, da skuči samoupravna prava gradova. U kasnom Carstvu, iako su formalno i dalje postojale stare institucije, u stvari je vladao (upravljao) okoštali činovnički aparat. No, u početku, u vrijeme ranog Principata, dok je država još bila u usponu, municipalni je poredak bio jedan od stupova države. Taj procès formiranja autonomnih gradova i nazivamo urbanizacijom, odnosno municipalizacijom, što u doslovnom smislu znači pretvaranje ili prelaženje predrimskih plemenskih *civitates* u naselja rimskog tipa i s rimskim gradanskim pravom. U vrijeme careva iz Julijevske i Klaudijevske kuće urbanizacija Dalmacije se ograničila na osnivanja italskih kolonija (Salona, Narona, Epidaurum, ukupno njih sedam) i liburnijskih municipija (M. Suić, Prošlost Zadra, 1981, 225. ss.). Novu fazu urbanizacije Ilirika otvorili su istom Flavijevci (69—96. g.).,

Preduvjet urbanizacije bila je romanizacija domaćeg ilirskog stanovništva, jer je municipalni grad mogao niknuti samo iz domaćeg etničkog supstrata. Dugo su se Rimljani u unutrašnjosti zemlje zadovoljavali spontanom romanizacijom, pa zbog toga i postoji veća razlika izmedu juga i sjevera. Na jugu su najstariji domoroci nosili gentilicije *Iulii* i *Claudii,* a na sjeveru (u unutrašnjosti provincije) među najstarije spadaju *Flavii, Ulpii, Aelii* i napokon *Aurelii.* Moralo je proći vise od stoljeća da se i u unutrašnjosti zemlje dostigne isti stupanj romanizacije kao na jugu. I dok su na jugu prve municipije kod Liburna osnovali August i Tiberije, na sjeveru su najstariji flavijevski municipiji u Bosni. (Gradsko naselje koje nije steklo status municipija nije se ni smatralo gradom u pravom smislu te riječi).

Najstariji *Iulii* se susreću u Liburniji i oko Salone, inače samo sporadieno (uglavnom potomei prvih Julijevaca). Iulii iz Narone najvećim dijelom ne pripadaju domaćem stanovništvu ili potječu iz kasnijeg vremena (servi, liberti), a oni iz naronitanskog agera, dosta rijetki, mogu biti potomei domaćih ljudi koji su za odredene zasluge civitet dobili od Augusta ili od Tiberija (takva je možda *Iulia Sabina* GZM 35, 1923, 83). Julijevci iz kasnijeg Carstva su dosta česti, u pitanju su potomei Julijevaca iz ranog Carstva. Međutim, *Iulii* iz unutrašnjosti (Čačak, Mačkat, Skelani, Domavia, Višnjica, Glamoč, Golubić) većinom su stranci sa službom u Dalmaciji, a ponekad i libertini italskih Julijevaca.

Claudii su iz Liburnije, Salone i okolice, a sporadieno i iz jugoistočne Dalmacije, sve stranci i libertini. Brojniji su u kasnijem principatu, naročito u Saloni i okolic', ali se susreću i na Drini (Skelani, Rogatica).

Flavii u unutrašnjosti najčešće pripadaju domaćem stanovništvu i većinom su potomei onih Flavijevaca kojima su civitet podijelili Vespazijan i njegovi sinovi. Bili su to rezultati nove politike što ju je prema domaćem stanovništvu inicirao Vespazijan. Karakteristično je da su Flavii u susjednim provincijama vrlo rijetki. Medu najstarije spadaju Flavii iz Stoca (GZM 1948, 167 = ILJug. I, br. 117). Iz istog je vremena i *T. Flavius. . ditanus* (CIL III 14327) iz Golubiéa, a možda i *T. F(lavius) Silvanus dec. m. m. Fl(avii)* iz Rudog (Spom. 77, 16 = ŽA VII, 118). Nešto mlađoj generaciji pripada *T. F(lavius) Valens Varronisf. princeps Daesitiatium* iz Breze (Spom. 93, 1940, 141), te *FI. Silvanus* i *Severus* iz Skelana (CIL III 14219, 12) i *Flavius Similis T.f. Rufinus* (a. 169), takoder iz Skelana (CIL III 14219, 10). U 2. st. spadaju i dekurioni *mun. Bist. . . Licinius* i *Licinianus* (WMBH XI, J908, 107), kao i njihova rođaka *Flavia Flaccilla,* svi iz Varvare. Među potomke ranih Flavijevaca idu i Flavii iz Zenice: *T. FI. f. Lucius, Procilla* (CIL III 12765), kao i *FI. Seneca v. e.* i *FI. M.f. Seneca,* oba iz Ženice (CIL III 12763, 12771).

Ulpii su sporadični. Njihovu bi pojavu većinom valjalo tražiti u sklopu Trajanovih (98—117. g.) nastojanja oko unapređenja rudarstva i metalurgije. Većinom su stranci — Breza, Zenica, Sarajevo, Skelani, Komini, Goražde, Rogatica, Cikote i Blagaj na Sani.

Aelii su rimsko građansko pravo dobili od cara P. Elija Hadrijana *(P. Aelius Hctdrianus, 117*—138), koji je vodio vrlo aktivnu politiku dijeljenja civiteta domorocima. Aelii su poslije Aurelija u Dalmaciji najčešće gentilno (carsko) ime. Hadrijan je bio vrlo širokogrudan u dijeljenju građanskih prava, a također i u formiranju gradova, što je u prvoj fazi inicirao još Vespazijan sa sinovima. Aelii su najmnogobrojniji sloj građana i u Panonijama. Najstarijem sloju Elijevaca pripadaju *P Aelii* iz Rogatice: *P. Ael(ius) Clemens (duum)vir* (CIL III 8368); *[P] Ael(ius) Albanus (duum)vir qq.* (CIL III 12747 = 8368, cfr. N. st., XI, 1967, 146. dd.); P. *Ael* (/MS) *Cleme[ns] veter(anus)* (CIL III 8367);^ . . . *L. A[el]io* . . .? (CIL III 12754) i *P. Ael(ius) Clemens iunior (duum)vir qq.* (ČIG VII, 1967, 47. dd.). Poznati su iz Breze i Fazlića, te s Duvanjskog i Glamočkog polja, a pojedinačno i iz drugih područja zapadne Bosae. Dosta su brojni i u kasnije doba (G. Alföldy, 1969, 45). *T. Aelii,* koji su civitet dobili od Antonina Pija, vrlo su rijetki (Stolac, i to stranac).

Najmnogobrojniji su *Aurelii,* koji već pripadaju kasnom principatu. Vrlo su brojni u okolici Salone i u samoj Saloni, ali i u unutrašnjosti Dalmacije. *Aurelii* su populacija vrlo različita porijekla: brojni su domaći i oni cine posljednji sloj peregrina koji su dobili građansko pravo od Karakale (212. g.). Međutim, potrebno je razlikovati Aurelije koji nose *praenomen T(itus)* i one koji su bez predimena, dakle tip *T. Aurelius Silvanus dec. (duum)vir municipi Mahesiatium* iz Misajlovine kod Rudog (ARR VI, 1986, 241 ss.), od tipa *Aurel(ius) Calvus* iz Štitarjeva (Sporn. 77, 1934, 13) ili *Aur(elius) Dasius (duum)vir* iz Bioske kod Užica (CIL III 14613). Prvi su civitet dobili od Marka Aurelija, a drugi tek od Karakale. Ponekad kod domorodaca dolaze i *M. Aurelius* (CIL III 14607, 1 iz Visibabe kod Požege) i *P. Aurelius* (CIL III 8352 = 6316 iz Gorobilja kod Požege). Aurelii s predimenom *T(itus)* česti su na Drini i zapadnoj Srbiji, ali ih susrećemo i u široj okolici Salone: *T. Aurelius Maximinus* iz Kijeva (CIL III 14967), *T. Aurelius Panes Classicianus* iz Vukovića (CIL III 2757 = 9817) i inače u Dalmaciji (Sarajevsko polje, Konjic, Prekaja itd.). Ponekad Aurelii nose i praenomen *L{ucius),* a još češće *M(arciis),* ali su najčešće bez predimena, što u to kasno doba obilježava razvitak onomastičke formule (3. i 4. st.). Brojni od njih još uvijek nose domaći, grčki ili neki drugi strani kognomen, što ih još uvijek veže za njihov domaći onomastički sistem. Veliki broj ovih Aurelijevaca, napose u Saloni i okolici, bili su stranci, većinom orijentalci. Upravo, zahvaljujucï prilivu trgovaca i obrtnika s Orijenta, Salona je u 3. st. — za razliku od ostalih gradova koji su proživljavali recesiju što je pogodila cijelo Carstvo — doživjela stanovit ekonomski napredak, koji se odražava i na velikom broju bratovština *(collegia).*

Septimii, kojima je gradansko pravo dao Septimije Sever (193—211. g.), najčešći su oko Vrlike u srednjoj Dalmaciji, a u Bosni i Hercegovini se javljaju pojedinačno — u Sjekosama kod Čapljine (GZM 1958, 153), Osatici na Drini (CIL III 14219, 20) i u Doboju (CIL III 14222, veteran). Severova djelatnost bila je značajnija na urbanizaciji zemlje, uglavnom u Panonijama.

Dijeljenje civiteta peregrinima bilo je dovršeno Karakalinim ediktom iz 212. g. Time su se, u stvari, i peregrini Dalmacije i Panonije u građanskim pravima izjednačili sa svim ostalim građanima Carstva. Paralelno s tim postupkom je tekao i procès urbanizacije zemlje, u stvari pretvaranje peregrinskih *civitates* u municipalne gradove rimskog tipa s manjim ili većim pravom. Osnivač novog municipija, u pravilu, nije morao biti onaj vladar koji je izvjesnom sloju neke civitas podijelio status rimskih građana, kao što je to bio slučaj s Flavijevcima. Ni prerastanjem neke župe u municipalitet nisu svi njeni stanovnici postajali rimski gradani. Procès dijeljenja civiteta ovisio je o stupnju romanizacije, bio je slojevit i postupan, ovisan o diskrecionom pravu cara, dakako, na prijedlog njegova namjesnika u provinciji. Čim bi na taj način bila proširena politička baza odanih i provjerenih Ijudi u autohtonoj župi, ona bi prerastala u municipij sa svim pravima koja su proizlazila po zakonima ili preporukama koje su dali Cezar, Klaudije i Hadrijan.

Sistematska urbanizacija je u unutrašnjosti provincije počela krajem 1. st. n. e., u vrijeme vladavine Flavijevaca koji su formirali *mun. Bist(uensium)* __što K. Patsch dopunja *mun. Bist(uae)* — u Bugojnu i *mun. Mahesiatium* u Skelanima na Drini. Njihova je ktizma, po svoj prilici, i *mun. Raetinium* (cives Raetinio CIL XIII 7023 cca 74. g. n. e.) u Golubiću na Uni. Izgleda da su se municipiji nazivali po imenu mjesta u kojem je bilo sjedište municipalne uprave. Vespazijan i sinovi su u Dalmaciji osnovali i municipije *Rider* (Danilo Gornje kod Šibenika) ' *Arupium* kod Prozora (Otočac) u Lici, *Flavium Fulfinum* (Omišalj na Krku) i *Doklea* (Duklja kod Titograda).Oni su doveli i prve veteranske kolouije u Panoniju: *Siscia* (Sisak) i *Sirmium* (Sremska Mitrovica), obje na Savi; formirali su i municipije *Neviodunum* u Drnovu kod Krškog i *Andautonia* kod Zagreba, oba takoder na Savi. U okvire velikog Vespazijanovog projekta urbanizacije Ilirika spada i izgradnja limesa prema Dunavu, te u vezi toga formiranje flota na Savi, Dravi i Dunavu. Tad a se grade i važne komunikacije.

Još aktivnijom politikom urbanizacije nastavio je Hadrijan (117—138. g.), koji je u obje provincije naširoko dijelio civitet, što je dovelo i do uzdizanja brojnih peregrinskih župa u municipalne gradove. Tada su municipijama postali *Delminium* u Borčanima na Duvanjskom i *Salvium* u Vrbi na Glamočkom polju, oba u zemlji Delmata. Čini se da je za Hadrijana bila urbanizirana gotovo cijela zapadna Bosna, područje na kojem se našlo vrlo malo epigrafskih potvrda. Sasvim je vjerojatno da su u Hadrijanovo doba municipijima postali i *Sarziaticum* u Donjem Vrtoču na Uncu i *Baloie* u Šipovu na Plivi. Već tada su mogli nastati i municipiji u Bjelajcu kraj Mrkonjić-Grada, Jajcu na sutoku Plive u Vrbas i u Banjoj Luci na Vrbasu, a možda i na Grahovu polju (?), ali iz navedenih razloga ni za to nemamo dokumentaciju. Nabrojenim gradovima bismo još pridružili i *municipium Diluntum* u Stocu, a također i rimski municipalitet u Rogatici *(col. Ris. . .*), vjerojatno dedukcijom (?) Hadrijanovih veterana *(Aelii).* Kolike su zasluge Hadrijana za romanizaciju i urbanizaciju Panonijâ, u kojima je dao osnovati vise municipija i koloniju *Mursa* u Osijeku, najbolje ilustrira činjenica da su *Aelii* u ove dvije pokrajine najčešći gentilicij.

Pitanje urbanizacije Dalmacije i Panonije u vremenu od Hadrijana do Septimija Severa, dakle u drugoj polovici 2. st., vrlo je nejasno i složeno. Sva je prilika da je municipalitet na Ilidži kod Sarajeva *(col. Aqu. .. S. . .*) nastao dedukcijom veterana Marka Aurelija na Sarajevsko polje, s određenim političkim intencijama, kao i Hadrijanova u Rogatici. Na to bi upućivala i pojava veterana s Markovim praenomenom i gentilicijem. Postanak *mun. S .. .* u Kominima kod Pljevalja bismo također mogli datirati negdje u to vrijeme. Rudarski distrikt oko Domavije bio je municipaliziran također u vrijeme između Marka Aurelija i Septimija Severa. Nekoliko fragmentarnih carskih natpisa iz Domavije nisu odgovorili na pitanje kada je to bilo, ali je moguće da je *Domavia* postala municipium već za cara Komoda,

Markova sina, što, opet, ne isključuje ni mogućnost da se to zbilo još za Marka Aurelija, dakle, u vrijeme njegove reorganizacije rudarstva oko 160. g. Domavija je negdje u to doba pDstala i upravni centar svih panonskih i dalmatinskih rudnika *(metalla),* dakle vrlo značajan upravni grad. Negdje poslije 230. g., vjerojatno za Trebonijana Gala, prerasla je u koloniju *{colonia metalli Domavianil),* možda dedukcijom rudara i metalurga, uglavnom orijentalaca koji su potvrdeni u Domaviji. Domavija se kao municipalitet nije razvila iz domaćeg supstrata.

Poslije Karakaline reforme, koja je iz fiskalnih pobuda svim slobodnim peregrinima donijela građanska prava, prerasle su i sve preostale civitates u gradove municipalnog tipa. Dakako, mnogo je toga ovisilo i o njihovu unutrašnjem razvitku i ekonomskim mogućnostima, pa su neke civitates, možda i dalje ostale, s nekom pseudomunicipalnom organizacijom svoje uprave (A. Mocsy 1959, 136). Među takve koje su municipalitet dobile Karakalinom konstitucijom mogle bi se u Bosni i Hercegovini ubrojiti župe Glindiciona, Melkumana i Deremista, vjerojatno i Nare(n)sa i Deretina u Hercegovini, o kojima, bar za sada, nema podataka o njihovu statusu. Ni na Petrovačkom polju (Deuri?) i na gornjoj Sani (frakcija Mezeja) takoder nema elemenata po kojima bismo mogli odrediti vrijeme njihova prerastanja u municipalitete rimskog tipa. U tim se krajevima susreću samo poneki *Aelii* i *Aurelii,* posljednji tako nazvani po Karakali *(M. Aurelius Antoninus),* što nas i navodi da njihovo urbaniziranje povežemo s ovim carem.

Procès urbanizacije pokrajina bio je završen negdje početkom 3. st. Međutim, pri tome je potrebno voditi računa i o tome da su neka „vangradska područja" pripala centralnoj pokrajinskoj administraciji, ili vojnim područjima (kao, na primjer, u ranije vrijeme *prata legionis* kod Burnuma), ili, što je najčešće, carskim domenima, među kojima smo pokušali izdiferencirati rudišta *(territoria metalli)* u sjeverozapadnoj Bosni. Carskom fisku su mogle pripadati i šume, ispaše, ribnjaci i drugo, o čemu također nema podataka.

Da li je opisani razvoj tekao u neprekinutoj liniji, bez većih padova i trzavica, o tome izvori šute. Obično se smatra da se poslije velikog ustanka (6. do 9. g. n. e.) Iliri više nisu opasnije bunili, što je i tačno. Antički pisci bar o tome ništa ne izvještavaju. Međutim, novi je sistem mogao povremeno izazvati i poneki revolt stanovništva, jer je sa sobom nosio i razne porezne obaveze, našto je pomišljao i C Patsch, a u prilog toga bi govorio i boravak nekih legiia (na primjer LEG II ADI i drugih), pa i pojava Hadrijanovih veterana u Rogatici, a Marka Aurelija na Sarajevskom polju, kao i širenje Markova civiteta među domaćima u istočnoj Bosni i po gornjem Podrinju *(T. Aurelii).* No, to su samo indicije koje još ne objasnjavaju i eventualne događaje. Povod nemirima mogla je biti i regrutacija.

Kroz tu prizmu odnosa valja gledati i na kulturni razvitak ne samo u njegovoj materijalnoj nego i u duhovnoj komponenti. Kao konzervativan narod, dugo vezan plemenskim sponama, Iliri su teže primali importirane ideje, ali su stalni kontakti s upravljačima, a pogotovo dugotrajna služba u vojsci, s vremenom donijeli i neke rezultate. Dugo se i uporno čuvala alternativna kultura, koja jače izbija na površinu upravo u 3. st.; i dalje su se poštovali stari kultovi (Silvan, Dijana) i prakticirao domaći umjetnički izraz, ali ipak u naglašeno izmijenjenom obliku *(interpretatio Romand).* Osnovni cilj administracije i nije bio stvaranje jedinstvene nacije, ali je suživot ipak doprinosio da se kroz toleranciju sve kuturne vrijednosti postupno sintetiziraju. Takav je koncept i tok zbivanja proizlazio i iz same biti municipalnog uredenja, koji je domaćima ostavio njihovo upravno običajno pravo (svakako,

ograničeno kroz praksu centralnih vlasti) i duhovnu kulturu. No, sudeći po natpisima, državna je vlast ipak pomalo razbijala svijest o tribalnoj pripadnosti, koja je još u 1. i 2. st. bila vrlo živa, da je u doba kasnog principata pomalo nestane. To se napose osjeća kroz organizaciju vojske, u kojoj su Iliri masovno služili, jer se u kasnocarsko doba sve ilirske jedinice javijaju pod zajedničkim dalmatinskim imenom: *Cuneus equitum Dalmatarum* Not. dign. occ. 32, 23, *Equités Dalmatae, Novas* (ib. 32, 28), *Classis Pannonica* (ib. 32, 55) itd., bez obzira služe li u njima Dalmati, Mezeji, Desitijati, Panoni ili drugi. Pa ipak, iako se od 3. st. plemenska imena gube, i dalje se očuvalo osjećanje za užu etničku pripadnost, pogotovo jer su municipalni teritoriji ostali uglavnom kompaktni i odgovarali nekadašnjem užem etničkom teritoriju.

U cijelom Carstvu se već od druge polovice 2. st. počela osjećati privredna recesija, koja se pretvorila u tešku i dugotrajnu krizu, koja je zahvatila i primorske gradove Dalmacije, izuzevši Salonu, u kojoj je dolazak trgovaca i zanatlija s Orijenta oživio i ojačao proizvodnju. Uzroci te stagnacije bili su različiti i složeni, ali im je u osnovi bila gospodarska kriza izazvana zasićenošću tržišta i opadanjem proizvodnje, a popraćena unutarnjim i vanjskim ratovima, provalama barbara u Carstvo, socijalnim i vjerskim suprotnostima, među njima i propadanjem slobodnog seljaštva. Tome valja dodati i nesposobnost i krutost upravnog aparata, kao i teške posljedice koje su iz toga proizlazile. Sve je vise propadala i gradska samouprava pod pritiscima centralnih vlasti, pa se već u svemu nazirala kasnoantička država.

Koliko god to i izgledalo paradoksalno, upravo je 3. stoljeće u unutrašnjosti zemlje bilo razdoblje njena najvećeg prosperiteta, shvaćenog, dakako, u relativnom smislu, jer je i dalje bilo krajeva koji su ostali monokulturni. To su planinska i šumska područja, u kojima je i dalje prevladavala stočarska ekonomika. Širenje građanskih prava i urbanizacije i na unutrašnjost probudilo je zapretane snage i stvorilo uvjete za privredni procvat ove primarnim resursima relativno bogate zemlje. Podignut je veliki broj gospodarskih zaselaka *{villae rusticae)* koja su postala centri napredne zemljoradnje i konjunkturnog stočarstva. Otvoreni su brojni rudnici u rudonosnim krajevima Bosne *(metalla),* medu njima su najznačajniji rudnici olova, srebra, nikla i drugih metala na Drini *(argentariae),* srebra i željeza u centralnoj Bosni i željeza na Sani *(ferrofodinae),* s brojnim talionicama *(officinae argentariae, ferrariaé)* za preradu ruda u liv i kovačkim radionicama za izradu finalnih metalnih roba za tržište i vojsku. Brojne ciglane *(figlinae)* su radile uglavnom za domaće tržište, kao i klesarske radionice (Šipovo, Vrba i dr.). Sve su se vise proizvodile i robe (keramika i staklo na primjer) koje se vise nisu uvozile (ili sve manje) iz prekomorskih i drugih provincija Carstva (Italija, Galija, Germanija).

U rudarstvu i metalurgiji su postignuti veliki rezultati, iza kojih je stajala država. Ona je stajala i iza onog velikog kretanja stručnjaka orijentalaca u metalurgiji, pa, vjerojatno, i unutrašnjih migracija, što će do punog izražaja doći u razvitku Domavije i ferarija na Sani i Japri u zapadnoj Bosni, ali i brojnih drugih po središnjoj Bosni. Pojava orijentalaca u rudarstvu (bilo ih je i u vojsci, carinama i drugim službama) dovela je do novih kultnih miješanja i integracija. Preko njih je i Dalmacija upoznala grčko-orijentalna vjerovanja, kao što je kult perzijskog božanstva sunca Mitre, ali i druga razna orijentalna božanstva, među njima je Velika majka Kibela *(Mater Magna)* i njezin prijatelj Atis *(Attis),* simbol prolaznosti života na nadgrobnim spomenicima, te Sabazije, sve frigijska božanstva; Jupiter iz Dolihe u Siriji; egipatska Izida i druga, sve religije koje su vjernicima obećavale otkup-

ljenje kroz misterije i spasenje u životu poslije smrti, kao nadoknadu za težak život na zemlji. U tadašnjim teškim prilikama bile su to vrlo prihvatljive filozofske i religijske ideje, za niže slojeve društva, a posebno među oslobođenicima i njihovim potomcima. Vjernici i propagatori tih reJigija bili su vojnici, službenici na carinskim stanicama *(portorium,* carinu su uglavnom i držali orijentalci), stručnjaci i radnici u rudnicima i talionicama, te mali trgovci i zanatlije u gradovima, posebno libertini. I te su vjere utjecale na domaći kult, pa se Silvan, ali dosta rijetko, javlja i s nekim svojstvima istočnjačkih božanstava.

Za razliku od primorja, grad-municipij sa flavijevskim, hadrijanskim, antoninskim i severskim gradskim pravom u unutrašnjosti zemlje bio je manje ovisan o krizi jer je njegova lokalna proizvodnja bila autarhična. On je uglavnom proizvođač agrarnih proizvoda koje otkupljuju strani trgovci, na žalost vrlo rijetko poznati. Obrtnici su uglavnom domaći ljudi udruženi u stručne korporacije *(collegia),* od kojih nam je poznat samo *collegium (a)erariorum* iz Vrbe *(Salvium)* na Glamočkom polju s njegova dva člana: *P. Aeli(us) Secundus d[ec] et Varro Da[s\-santis* (GZM 1982,26), no ovaj primjer pokazuje da su i druge zanatlije imali svoje organizacije, pa i u drugim gradovima. Neki su gradovi, kao Domavija, Skelani, a vjerojatno i Bugojno, svakako i municipalitet na Ilidži kod Sarajeva, bili i industrijski proizvođači (proizvodnja metalne robe, opekarstvo, dakle, manufakture), odnosno banjsko Ijećilište. Većinu stanovnika u gradovima eine domaći ljudi, izuzsv Domavije i možda Blagaja na Japri (?). To su sve krupni zemljoposjednici sa područja municipija, nosioci vlasti u gradu *(ordo decurionum* je brojio stotinu članova s nasljednim pravom), zatim seljaci, vlasnici polja i livada, te stočari, koji proizvode za domaće potrebe, ali ponekad i prodaju viškove trgovcima sakupljačima (meso, suhomesnate proizvode, sir, kože, med, vosak, goveda, konje, žito, krzna itd). Svi su oni u ovo doba već rimski građani (opširnije E. Pašalić 1968. 84 ss.)· Vjerojatno je među siromašnijim zemljoradnicima bilo i bezzemljaša, koji su radili na posjedima kao nadničari, pa i napoličari. Susreću se i robovi, i libertini vjerojatno vilici i radnici na velikim posjedima (Skelani, Golubić itd.), ali su osnovnu radnu snagu ipak činili slobodni ljudi i slobodni rad. Moguće je da se već od 3. st. javljaju i počeci kolonata; vjerojatno su to zasad još samo bili *liberti,* potomci nekadašnjih robova *(servi)* na imanjima. No uskoro su i gradovi u unutrašnjosti bili zahvaćeni krizom: broj spomenika je u 3. st. u odnosu na ranije i kasnije vijekove neobicno brojan, što odražava fazu prosperiteta stanovništva. Već u 4. st. broj sačuvanih spomenika je veoma mali u odnosu na prethodno stoljeće. To pokazuje i epigrafski materijal iz rudnika i talionica. Posljednji prokuratorski natpis u Domaviji je iz 274. g., a u Ljubiji iz 253—268. g. očit znak opadanja proizvodnje u oba revira. Sve je manji i utjecaj zemljoposjedničke aristokracije u upravi gradovima, jer joj se ta počasna služba više nije isplatila. Međutim, proći će još puna dva vijeka do formalne propasti rimske vlasti. To je već razdoblje kasne antike, vrijeme potpune ekonomske autarhije.

Poznavanje privrede Bosne i Hercegovine u doba razvijenog Carstva traži i dalja istraživanja brojnih objekata na terenu (rudnici ,talionice, ciglane, villae rusticae i drugi objekti), ali se već i po onom što znamo iz pisanih i arheoloških izvora može zaključiti da je tada i unutrašnjost Dalmacije u privredi Carstva, naročito u vezi s potrebama Limesa, ali i općenito u trgovačkoj razmjeni, imala istaknutije mjesto (opšimije *E. Pasalić* 1975, 317 ss.).

Ovom razdoblju prosperiteta i jačanja domaćeg gradskog elementa odgovara i vrijeme preporoda ilirske umjetnosti. U 3. i 4. st. u okvirima standardne provincijalne umjetnosti javljaju se i domaći klesari. Iako školovani u rimskim ateljcima, iz njihovih reljefa votivnog i funebralnog karaktera izbija domaća arhaička tradicija u stilu, tehnici i sadržaju. Sve to govori u prilog relativnog procvata naše provincije, u kojoj su znatnog učešća uzeli domaći ljudi.

U toku izlaganja malo smo govorili o kasnijem razdoblju antike u našim zemljama, poznatom kao kasna antika (4. do 6. st.). To je, naprosto, stoga što se iz tog doba našlo malo epigrafskog materijala kojim bismo mogli ilustrirati to razdoblje. Takvi su u unutrašnjosti Dalmacije: *Aurelia Marcellina* (CIL III 19614), *Severinus Veteranus* (?), *Temantia* (ČIG XIV, 1982, 141) i drugi sa Drine; pa *Aurelii Titianus, Iustianus, Justus, Titus, Martilla* (Sporn. 75, 1933, 69) i *Aurelii Victorinus, Victorina, Vindex, Vindicianus, Atilia* (Sporn. 75, 70), svi iz Višnjice kod Sarajeva, te natpisi iz Zenice i Malog Mošunja, Glamočkog í Duvanjskog polja i neki drugi. Posebno je zanimljiv, već i s onomastičkog aspekta, natpis iz Salone: *Aurelii Mercurius, Secundinus, Fortunius, Severianus, Sarmatio, Antonius, Ursus, Uranius, Fore-(n)sis, Vincentius, Messor, Lucentius, Gregorius, Firminus, Marcellinus, Dalmatius Valentinus, Martinus, Donatus, Stercorius, Exuperius, Terentianus, Alexander, [H]eraclianus, Reditus, Maurenus, Balbinus, Euticius, Leuntius, Senat[or], Valentinianus, Xeno* (a. 303—320) (CIL III 1968 = 8568 i p. 2135) iz Salone. Već i veliki broj novih imena ukazuje na razlike između rane i kasne antike. Većinom su to pripadnici onog stratuma rimskih gradana koji su civitet dobili od Karakale, dakle *Aurelii,* u ovom slučaju njihovi već daleki potomci.

Prve pojave političkih, vojnih, ekonomskih i socijalnih potresa Carstvo je doživjelo u 3. st. Ni vojne ni državne reforme što su in proveli Dioklecijan (284—305) i Konstantin Veliki (306—337) nisu dale trajnije rezultate, nego su samo odgodile propast Carstva. Kriza koja je jačom snagom izbila u 4. st. zahvatila je ne samo apsolutističku državu (dominât) nego i cijeli robovlasnički poredak. Taj procès propadanja robovlasničke države prouzročila su dva osnovna elementa — velika ekonomska kriza i velika najezda barbarskih naroda. Procès korozije privrednog i političkog sistema otvorio je i dekadansu gradske autonomije. Gradske su uprave, u stvari, postale servisi centralne vlasti, a opće siromašenje dovelo je do toga da su magistratske službe u municipijima postale teret za njihove nosioce. Krupnu buržuaziju zemljoposjedničkog porijekla zamjenjuje vojnička, pa vojna birokracija preuzima i gradsku samoupravu. Iako su gradski savjeti *(ordo)* formalno i dalje postojali sve do propasti Carstva (476. g.)*,sve je vise u gradovima rastao ugled biskupa *(episcopus).* Kršćanstvo je krajem 4. st. i službeno zamijenilo staru mnogobožačku vjeru i svojom vjerskom i socijalnom naukom dalo pečat kasnoj antici. Kristijanizacija Carstva bila je završena u toku 4. i 5. st., a prve pouzdane podatke o kršćanstvu u unutrašnjosti Dalmacije imamo iz prelaza 4/5. st. To su takozvane starokršćanske (kasnoantičke) bazilike. Iz Bosne i Hercegovine nam je poznato preko pedeset takvih crkava, a stalno se otkrivaju i nove. Ako bismo sudili po izgradnji brojnih kasnoantičkih bazilika, ponekad bogato ukrašenih (izrezbarenih) kamenim namještajem, mogli bismo zaključiti kako ni to stoljeće, posljednje u životu rimske antike, i nije bilo potpuno

* U novije vrijeme se kao godina propasti Zapadnog rimskog carstva uzima 480. g., to jest godina smrti posljednjeg cara Julija Neposa (474—475, odn. 480) koji je umro u maju 480. g. Postoje numizmatički nalazi koji dokazuju da je J. Nepos živio do maja 480. g. Djelovanje ovog cara vezano je za provinciju Dalmaciju, cfr. John P. C. Kent, Julius Nepos and the fall of the Western Empire, u: Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata = Römische Forschungen in Niederösterreich, Bd. V, Graz—Köln 1966, 146—150. Usp. M. Nikolanci, Die „Dalmatinische Dynastie" und der Untergang des Weströmischen Reiches, VAHD 77, Disputationes Salonitanae — II, Split 1984, 288—292 = Radovi Instituta za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti, sv. 18.

prazno, i kako je upravo u to doba, kada se život uglavnom povratio u domaće tokove, u uvjetima naturalne privrede i ekonomske autarkije proživljavalo relativan prosperitet. Ipak, unutar općeg nazadovanja u 5. i 6. st, nazadovalo je i graditeljstvo (u kvalitetu zidanja, u njegovim tehnikama, strukturama i materijalu). Pa ako, ipak, govorimo o izvjesnoj renesansi umjetničkog izraza domaćeg stanovništva, to se u prvom redu odnosi na veliki broj tipološki različitih bazilika, što je očito posljedica njihova funkcionalnog, liturgijskog razvitka, a posebno na njihov bogati kameni namještaj, obrađen u vidu rezbarija na tokarskom kolu. Tada se pred opasnošću od barbara grade i brojni profani objekti, ali samo utvrde *(castella, réfugia).* Svaka, pa i manja, župica imala je svoju utvrdu, u čemu se ogleda autarkija i u obrambenom pogledu, jer je centralna vlast bila daleko, a njezina vojna sila slaba. No, ni taj razmjerno gusti niz manjih, pogledu zaklonjenih utvrda refugijalnog karaktera, nije mogao spasiti i sačuvati stari poredak. Krajem 6. i početkom 7. st. u naletima mladih i ekspanzivnih naroda, medu njima i Slavena, bio je uništen i svijet kasne antike, a njegove utvrds i crkve najvećim dijelom sravnjene sa zemljom. No, bilo ih je i takvih koje su preživjele invaziju. Tada je došlo i do bitnije promjene etničkih odnosa, ali su se tu i tamo sačuvale i enklave romanskih starinaca, preko kojih su neke tekovine i tradicija antičke civilizacije i dalje živjele, pa antička kultura i civilizacija nije posve propala. Značajnu je ulogu u tome imalo kršćanstvo, glavna duhovna snaga srednjeg vijeka..

LITERATURA

G. Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provjaciji Dalmaciji, Hist. zbor. I, Zagreb 1948, br. 1—4, 139—152. J. Šašel, Faktori ekonomskog i socijalnog razvitka na području zapadnog Balkana na prelazu iz praistorije u rimsku antiku, JIČ, br. 1—4, Beograd 1974, 3—10. E. Pašalić, Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak ID BiH, X, 1949—1959, Sarajevo 1959, 297—331 = Sabrano djelo, Sarajevo 1975, 317—343, gdje su preneseni i ostali autorovi radovi. M. Zaninović, The Economy of Roman Dalmatia, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II, Berlin—New York 1977, 767—809. G. Alföldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, Acta antiqua Ac. Se. Hung., IX, 1961, 121—151. I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora ARR VIII—IX, Zagreb 1982, 89—120, T. I—VIII, s literaturom nav. u bilj. 1, 3 i 48.

R. R o go sic, Veliki Ilirik (284—395) i njegova konačna razdioba (396—437), Zagreb 1962.

III DIO

DODACI — APPENDICES

/. *RIMSKO VOJNIŠTVO U DALMACIJI I PANONIJI*

U toku velikog ilirskog ustanka 6—9. g. n. e. Tiberije je prikupio u Iliriji jake snage, koje su se sastojale od deset legija, vise od sedamdeset kohorti, deset ala, vise od deset hiljada veterana, k tome još i od dobrovoljaca i jake konjice tračkog kralja Remetalka (Veil. II 113, 1, v. Pogl. III/b, bilj. 28). Bila je to najveća koncentracija trupa što je uopće viđena nakon gradanskih ratova (. . . . *tanto denique exercitu, quantus nullo umquam loco post bellafuerat civilia* Veil. II, 113, 1). Te se snage proejenjuju na vise od 120 hiljada Ijudi. Sam Tiberije je raspolagao s pet legija i odgovarajućim brojem *auxilia (Exercitus Illyricus).* To je ona vojska koja je stalno boravila u Iliriku (. . . *exercitus qui in Illyrico mer ébat* Veil. II 109, 5). Pet legija i potrebna *auxilia* (pomoene jedinice, kohorte i aie) još su mu doveli konzulari Aulo Caecina i Silvanus Plautius. . . *ex transmarinis. . . provinciis* (Veil. II 112, 4), u stvari, iz Makedonije i Maie Azije. Neke su od tih legija poznate, a druge nisu. *Legio VIII Augusta* došla je s Orijenta (A. Betz, p. 6), ali njeni natpisi i opeke u Dalmaciji potječu iz nešlo kasnijeg boravka u Dalmaciji (K. Patsch, GZM 1895,143 = WMBH V, 1897, 340). *Legio XX,* kasnije s atributom *Valeria victrix,* u Iliriku se spominje pod zapovjedništvom Mesalina *{Messalinus. . . praepositus Illyrico)* već u samom početku rata (Veil. II 112, 2). Legio XX je došla iz Akvileje. *Legio* F//jeprebačenaiz Makedonije, a po O. Cuntzu (JÖAI XXV, 1929, 70 dd.), u Iliriju je došla najkasnije 15. g. st. e. (A. B e t z, S. 8). *Legio XI* je nakon bitke kod Akcija dodijeljena ilirskoj vojsci (A. Betz, S. 16). Ovome valja dodati i one snage koje je 7. g. doveo Germanik, a koje nisu bile maie (Dio LV 31).

Nakon sloma Batonova ustanka, ilirska vojska *(Exercitus Illyricus)* se sastojala od pet legija; u Panoniji tri — *legio VIII Augusta* (Poetovio), *XV Apollinaris* (Emona, od 14. g. u Karnuntumu na Dunavu) i *IX Hispana* (Siscia?) (Tac. ann. I 23 i 30), a u Dalmaciji *legio VII* (Gardun = *Tilurium)* i *XI* (Burnum), od 42. g. obje s atributom *Claudia pia fidelis* (Tac. ann. IV, 5). Poslije Varonova poraza u Teutoburskoj šumi 9. g. n. e. prebačena je iz Ilirika u Germaniju *legio XX,* gdje se spominje 14. g. (Tac. ann. I, 31). Uskoro su i neke druge legije napustile Ilirik.

Od vise od 70 kohorti i 10 ala, što ih navodi Velej, u Iliriku je trajnije boravio samo manji dio. Kroz 1. i 2. st. u Dalmaciji je potvrđeno ukupno osamnaest kohorti i četiri ale.

Od ala se spominju: *Ala Claudia nova* (do 70. g. u Golubiću), *ala (Tungrorum) Frontoniana* (Tilurium), *ala Pannoniorum* (Salona, do 15. g.) i *ala Parthorum* (Klis, **do** oko 10. g. n. e.)

Cohortes:

Cohors I Alpinorum equitata (?), C. 8762, u Saloni na prijelazu 1/2. st.
Cohors III Alpinorum equitata, od Augusta pa do kraja 2. stoljeća (Humac, Salona, Gardun, Halapić i dr.).
Cohors Aquitanorum, cca 70—86. g. n. e. (Salona, Burnum).
Cohors (?) *Asturum,* potvrda iz Salone CIL III 14705 *{miles).* I jedan Delmat je služio u ovoj jedinici u Gornjoj Germaniji (CIL XIII 6538).
Cohors I Belgarum equitata, na Humcu u 2. i 3. stoljeću. Potvrde je ostavila još u Burnumu, Kadinoj Glavici, Andetriumu, Gardunu, Saloni, Braču, Vrgorcu, Tihaljini i Naroni.
Cohors I Bracaraugustanorum, Humac, pol. 1. st., na Humcu je ostavila pet natpisa.
Cohors I Flavia Brittonum, CIL III 2024 Salona, iz druge polovine 1. stoljeća, cca 80—90. g. n. e.
Cohors I Campana (Campanorum) voluntariorum civium Romanorum, u Saloni od Augusta do 86. godine; kasnije je u Banoštoru u Donjoj Panoniji. Potvrde su iz Salone (2) i Narone (2).
Cohors II Cyrrhestarum u Zadru *(lader),* od Augusta do Klaudija. Potvrde: Iader, Burnum, Tilurium, Salona (po jedna).
Cohors Imilliaria Delmatarum, cca 170 do 3. st. u Saloni, s potvrdama iz Salone, Promone i Klisa; pa iz Užica, Čačka i Doboja.
Cohors II milliariaDelmatarum, potvrdena je 170. g. u Saloni (C. III 8655=6374), gdje je učestvovala na obnovi bedema. Kasnije su potvrde iz Čačka (Spom. 98, 251) i Dubrave (Spom. 77, 23).
Cohors XI Gallorum (?), za Augusta (?) (C. III 8439 p. 1476 Narona).
Cohors I Flavia Hispanorum CIL III 14619 (12759) Doboj, iz druge pol. 1. stoljeća.
Cohors I Liburnorum, za Augusta (?), JöAI, 36 (1946), Bb. 75 ss., Nadin *(Nedinum) (centurie).*
Cohors I Lucensium equitata, prva pol. 1. st. na Humcu — *miles* i *eques.* Ostale potvrde: Promona, Salona i Roma, svega 5 potvrda.
Cohors (I) Montanorum, jedina potvrda iz Burnuma (CIL III 15003, 1. st.).
Cohors VI voluntariorum civium Romanorum, 14—21. g. n. e. u Epidaurumu *(tribunus),* cfr. G. Novak, Rad 339, 1965, 129; D. Rendić-Miočević, VAHD 1959, 156, cfr. Akte IV Kongr. Epigr. Wien, 1963, 341, br. II.
Cohors VIII voluntariorum civium Romanorum: logori Tilurium, Andetrium, Halapić,Humac, 1—3. st.; naHumcuu2. ili 3. st.? Potvrde: Salona(13), Andetrium (3), Klis (2), Pituntium (1), Tučepi (1); Humac (1) Proboj (1), Narona (1); Epidau-(rum (2), Doclea (1), Čačak (1), Halapić (GZM 1928, 82 d.) (1), Roma (1), Ariminum (1), odnedavno i Bos. Gradiška (1), ukupno 43 potvrde. U kohorti služe Italici, ali i domaći, sve rimski građani, što joj govori i ime. Ova je jedinica provela u Dalmaciji najduže vrijeme, gotovo tri stoljeća.

J. J. Wilkes, Dalmatia, 471—474 navodi 18 kohorti, a G. Alföldy, Acta 14, 1962, 263—271 i A. Betz, Untersuchungen imaju samo po 14 kohorti. G. Alfoldy nema Wilkesove *coh. I. Alpinorum, (coh) Asturum, coh. I Liburnorum* i *coh. VI vol. c. R.,* dok kod Betza nema: *coh. I Alpinorum, coh. I Liburnorum, coh. I Fl. Hispanorum* i *coh. VI vol. c. Romanorum.* S druge strane Alföldy nema *(coh) Asturum,* a Betz nema *coh. I Fl. Hispanorum. Coh. Asturum* je potvrđena natpisom CIL

HI 14705 Salona *(miles)* (v. u popisu). *Coh. I. Fl. Hispanorum* je potvrdena samo natpisom CIL III 14619 (12759) iz Doboja (kasnije je u G. Meziji). *Coh. I Alpinorum* je potvrdena u CIL III 8762, Salona, cfr. G. Alföldy, n. mj, 260; nije posve jasno je li dotični *eques* služio u ovoj kohorti u zemlji ili izvan zemlje, a kasnije bio prebačen u coh. I Belgarum. *Coh. I Liburnorum* cfr. A. Betz, JöAI, 36, 1946, Bb. 75 ss. (Nedinum). *Coh. VI vol. c. Romanorum* je potvrdena nakon radova A. Betzai G. Alföldyja, v. J. J. Wilkes, Dalmatia, 473 i gore u popisu. Novu potvrdu COH VIII VOLu Bos. Gradisci v. T. Bojanovski, GodišnjakCBI—XXII/20 (1984), 192, bilj. 39: *M. Veroni (centuria) L. Atili coh. octa(va vol.),* cf. M.Đurđević, Zbornik Kraj. muzeja, VII (1983), 135, grant na šljemu. Centurion *L. Atilius* poznat je i s natpisa iste kohorte iz Tilurija (CIL III 13975 *centurio coh. VIII vol.)* = G. Alföldy, Auxiliartruppen, n. 18/4 (druga pol. 1. st.).

Legijski logori su se nalazili na Gardunu *(Tilurium)* na Cetini (LEG VII do 61. g., od 62. Coh. VIII VOL) i u Burnumu (Šuplja Crkva u Ivoševcima, Kistanje) na Krki (LEG XX do 9. g., LEG XI do 69. g., LEG VIII AUG 69. god., LEG IV FF do 86. g.). Manji logori za kohorte *(quingenariae)* i ale bili su i u Andetriumu (Gornji Muć), *Magnumu* (Ala Claudia nova), na Humcu kod Ljubuškog, u Doboju i u Banjoj Luci *(Castra)!*

S obzirom na njen granični položaj, vojništvo Panonije je bilo brojnije. Legije su, kako smo naveli, garnizonirale u Sisku (?), Ljubljani, Karnuntumu i Ptuju, sve u mjestima od kojih su se razvila gradska naselja. Neposredno uz logore, legijske i kohortalne, razvile su se tzv. canabae, logorska sela, u kojima su, u početku, sitni trgovci i prodavači prodavali sitnarije i drugu robu, a kasnije živjele i porodice veterana i vojnika *(consistentes* ili *veterani et cives Romani et consistentes vico* ili *ad castra).* Kod nas je dosad arheoloski potvrdeno takvo naselje uz logor u Doboju (GZM(A) n. s. 39, 1984, 30—35). Canabae su imale svoju vlastitu upravu sa kvestorom *(quaestor)* na čelu. U Panoniji je potvrden i veliki broj pomoćnih jedinica, 27 ala i 53 kohorte (A. M oc s y, Pannonia, 617—624), ali se njihova kretanja ne mogu uvijek pratiti. U Bosanskoj Posavini, kao dijelu Panonije, o tome nema potvrda, osim ako Doboj nije pripadao Panoniji (kasnije Panoniji Inferior), ovisno, dakle, o lociranju Doboja, u kojem su potvrđene COH I FL HISP za Flavijevaca i COH I MIL DELM za Septimija Severa. Iz Doboja je i natpis veterana COH I BELG iz poč. 3. st. (GZM 1895, 573 = WM BH, V, 226, si. 103). O augzilijama Panonije vidi W.Wagner, 1938, i A.Mocsy, n. mj.

Legije i kohorte (i aie) imale su i svoje zemljište tzv. *prata legionis* (cohortis) (= *territorium legionis* CIL III 10305 Intercisa) u vlasništvu carskog fiska koje im je služilo kao vježbalište i ekonomska baza: ispaša i uzgoj stoke — konja i mazgi; goveda, koza i ovaca (Tac. ann. XIII, 55: *pecora et armenta militum);* za sijanje Zita i uzgajanje povrća; snabdijevanje sijenom i slamom, te za ispašu; za proizvodnju opeka i gradevinskog materijala za vlastite potrebe (opeke su mogli kupiti i gradani, Tac. Agr. c. 21). Vojska je bila korištena i za izgradnju cesta (CIL III 3198, a = 10156, a + 3200), vodovoda (Gardun, Burnum), izradu opeka (Humac, Smrdelji), za rješavanje graničnih sporova među plemenima i obilježavanje istih tzv. terminacijskim natpisima (v. Pogl. 111/1) i dr.

U 1. st. u legijama su služili vojnici iz Italije i iz već djelomično romaniziranih zemalja Orijenta (Mala Azija, Sirija, Makedonija, Trakija itd.). Orijentalci su u Dalmaciji pripadali VII i XI legiji (npr. *L. Domitius L. f. Ann. Aquila vet. leg. VII domo Myliade* u Maloj Aziji i brat mu C *Domitius Aquilinus mil. leg. VII* CIL III 8487 Ljubuški). O regrutaciji usp. J. J. Wilkes, Dalmatia, 460—469. Slično je bilo i u Panoniji, ali je već u drugoj polovini stoljeća počela regrutacija i iz redova

italskih kolonista u Panoniji. U augzilijarnim jedinicama služili su samo peregrini, izuzev coh. VI i VIII vol. c. R., a takoder i u floti. O novačenju u Panoniji cfr. A. Mocsy, Pannonia, 644 dd.

U Bosni i Hercegovini su garnizonirale samo pomoćne jedinice: na Humcu kod Ljubuškog COH III ALP, COH I BRACAR i COH I LUC (1. st.), moguće i COH I CAMP; COH I BELG (2—3. st.) i COH VIII VOL (3. st.?). Posljednja je došla u Dalmaciju još u toku ilirskog ustanka, a napustila je (kao posljednja) iza 245. g- U Golubiću kod Bihaća boravila je oko 70. g. (na putu za Germaniju) *Ala Cl. nova* i tu novačila (CIL XIII 7023). U Doboju su, vidjeli smo, boravile COH IFLHISP(kr. 1. st.) i COH I MIL DELM (za Septimija Severa). Sudeći, pak, po imenu *Castra,* vjerojatno se jedan logor nalazio i u Banjoj Luci, ali nam jedinice nisu poznate.

U početku su domaći služili samo u pomoćnim jedinicama izvan domovine, ali se već za Klaudijevaca javljaju pojedinci i u domaćim jedinicama, tako jedan *Varcianus* u Ala Cl. nova (CIL III 9796); u istoj jedinici je potvrden i jedan Japod, po imenu *Andes Sex. f. cives Raetinio* (CIL XIII 7023, Zahlbach kod Mainza), koji je umro oko 74. g. nakon pet godina službe. I jedan *Vercianus* (!) je već u Julijevsko-Klaudijevsko doba služio u COH III ALP (JÖAI, 36, 1946, 67), a jedan *Daesitias* u COH I BELG u vrijeme Flavijevaca (CIL III 9739). Kr. 1 i u 2. st. brojni su domoroci u COH I BELG i COH VIII VOL, itd. O novačenju u dalmatinska augzilija usp. J.J. Wilkes, Dalmatia, 475—480.

Novačenje u panonska *auxilia* počelo je vrlo rano (to je i dovelo do pobune 6—9. g. n. e.). Najstarija je potvrda nadgrobni natpis *Pradus mil. ex coh. VII Breucorum* (AE 1945, 78, Mainz-Weisenau), iz vremena cara Klaudija. Samo breučkih kohorti bilo je unovačeno osam, a služili su i u drugim jedinicama (I. Bo janovski Octo cohortes Breucorum, Tuzla 1986). *Dases Dasmeni f. Cornac(as) ex equitate coh. II Hispan(orum) in Illyrico* (CIL XVI, 2 Bijela Crkva), prvi koji nam je poznat na službi u domovini, otpušten je 54. g. Oba spomenuta vojnika unovačena su za Tiberija. *lantumarus Andidenif. Varcianus* (CIL XVI, 4), iz II HISP, otpušten je za Nerona (60. g.), *Liccaius Liccai f. Breucus* (A. Dorn, Znan. skup Vukovar, 1984), iz coh. VII BREUC, 65. g., a (nepoznati) . . . *Lensi f. Pannonius mil. classis* {CIL XVI, 17) 75. godine.

Još od cara Klaudija brojni su Iliri služili i u floti, kako ravenskoj tako i mizenskoj, o čemu ima dosta podataka iz obje provincije (Tac. hist. Ill, 12 i 50). A. Jiinemann, De legione Romanorum I adiutrice, 1894, 26, je na osnovu natpisa izračunao da je u *classis praetoria Ravennas* bilo 39% Delmata, a 10,9% Panonaca, dok je u *classis praetoria Misenensis* bilo 5,5% Dalmatinaca i 3,5% Panonaca (M. Zaninović, Delmati II, 74 dd.). Flotu na Savi i Dunavu osnovao je još Oktavijan u vrijeme opsade Siscije 35. g. pr. n. e. (App. 111. 22). Kasnije je susrećemo u Bosanskoj Gradišci *(Servitium): Praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii* (Not. dign. occ. XXXII, 55). Još su dvije flotilje u vezi s Bosnom i Hercegovinom, obje na Savi: *classis prima Flavia Augusta, Sirmi* i *secunda Flavia, Graio* (negdje na desnoj obali Save?), usp. Not. dign. occ. XXXII, 50, 51. Jedna je flota bila i na Dunavu *(classis Histrica, Mursae),* a *secunda Pannonica* u Sisku (ibidem, 52, 56).

Organizacija limesa za Flavijevaca i Trajana bila je razlog i za prebacivanje legija iz Dalmacije na Dunav zbog obrane granice. LEG VII CL PF je prebačena u Viminacium (Kostolac na Dunavu) (oko 60. g., cfr. A. B e t z, 37—40), te time postala stalni dio mezijske vojske (Tac. hist. II 85; Not. dign. Or. XLI, 31). Drukčiji je bio put LEG XI CL PF: iz Burnuma je 69. g. prešla u Italiju, gdje se na strani protu-

cara Ota borila za Neronovo nasljedstvo, odakle je 70. g. prebačena na Rajnu (Tac. hist. IV, 68), a 100. g. (s medustanicom u Panoniji) u Durostorum na Dunavu u Donjoj Meziji (A. Betz, 39), gdje se nalazila još u kasnoj antici (Not. dign. Or. XL, 33 : *praefectus legionis undecimae Claudiae, Durostoro).* LEG IV FL F je napustila Burnum 89. g.; neko je vrijeme ostala u Akvinkumu (G. Alföldy, Acta archaeol. IX, 1959, 113 ss.), ali je za Trajana prebačena u Singidunum (Gornja Mezija).

Time je pod kraj 1. st. Dalmacija ostala pokrajina bez legijske posade —*provincia inermis* (bez oružja), pa su ubuduće njenu sigurnost čuvale, u početku tri, a kasnije samo jedna kohorta, sve tri *quingenariae,* III ALP, I BELG i VIII VOL, od kojih su prve dvije bile *equitatae,* dakle sa svega oko 1500 vojnika, s logorima na Humcu, Gardunu i Muću. COH III ALP je početkom 3. st. prešla u Panoniju, dok se COH I BELG u vrelima ne spominje. COH VIII VOL. C. ROM je u Gardunu ostavila posljednji datirani natpis iz 245. g., a u 4. st. je već nalazimo u Arabiji (G. Alföldy, Acta 14, 1962, 271).

Povremeno su i kroz 2. i 3. st. u Dalmaciju dolazili pojedini odjeli *(vexillationes)* raznih legija, već prema potrebama trenutka, tako *Leg. I i II Adiutrix, I i II Italica, X Gemina,* XIV *Gemina* i neke druge, koje su ostavile samo poneki natpis (A.Betz, 41, 42, 43, 44, 53 ss.). Neke su legije poznate samo po konzularnim beneficijarima koje su stavljale na raspolaganje namjesniku Dalmacije u Saloni. Beneficijari su nakon odlaska legija i *auxilia* bili jedina oružana snaga za održavanje javnog reda i sigurnosti, nešto slično modernoj žandarmeriji. Beneflcijarski su natpisi česti kroz 3. st. (v. Dodatak II: *Beneficiarii consulares).* Zadatak je beneficijara bio da nadziru sigurnost prometa i značajnijih rudničkih, metalurških i sličnih objekata.

Delmati (ovaj naziv ne označuje uvijek usko etničko porijeklo, nego stanovnike Dalmacije kao provincije) služili su i u drugim jedinicama širom Carstva. Natpisima su potvrdeni brojni Delmati, Mezeji, Daversi, Dicioni i drugi u devet *cohortes Delmatarum* (računajući *COH I i II Delmatarum* što smo ih spomenuli naprijed) u Britaniji, Gornjoj Germaniji, Mauretaniji i Gornjoj Meziji, pa u mornarici (Rim, Ravena, Misenum itd.). Još u kasnoj antici brojni *cunei* i *équités Dalmatae* na dunavskom limesu i na Orijentu (Not. dign. occ. XXXII, 23, 28, 29, 31, 33, 34, 36, 37, i XLI or, 15, 18, 19 Moesia Superior; XLII, 13, 14, 16, 17, 18 Dacia; Not. dign. occ. XXXIII, 25, 29, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43 provincia Valeria; XXXIV, 14, 18, 19, 20; 34, 35 Pannonia Prima; XXXVIII, 7 Belgica Secunda. Brojna su odjeljenja D. i na Orijentu, Not. dign. or. XXXII, 21; XXXIII, 25; XXXIV, 18; XXXV, 15 i XXXVI, 16 Arabiae Ziza (usp. CIL III, 38 Um el Djemal: . . . .*fabricatus est burgus ex fundamento, mano devotissimorum equitum VIII Delmatarum).* O vojnoj službi Delmata izvan Dalmacije vidi M. Zaninović, Delmati II, 70 dd.

U početku nije bilo obavezno da otpušteni vojnik dobije rimski civitet. To je ovisilo o pogodbi što ju je dotično pleme sklopilo s rimskom državom. Tek od Klaudija svaki otpušteni vojnik dobija i državljanstvo, a time i *ius conubii. Missio agraria,* na kojusu imali pravo samo legionari, ukinuta je za Hadrijana, a ostala samo *missio numaria* od 2000 denara (A. Mocsy, Bevölkerung, 1959, 85. dd.). Kasnije su se i te odredbe mijenjale, a naročito u kasnoj antici, kada vojnici, u stvari, postaju graničari, vezani za zemlju, što je u vezi i s naturalnom privredom (novae se ne kuje!), koja je prevladala.

LITER ATURA:

E. Ritterling, Legio, Bestand, Verteilung und kriegerische Betätigung der Legionen von Augustus bis Diokletian, RE B. XII, 1924, col. 1211—1837. C. CICHORIUS, Die Auxiliarcohorten des römischen Kaiserheeres, RE B. VII, 1899, S. 1—63. (oba rada su već prilično zastarjela). *Dalmatia:* A. Betz, Untersuchungen zur militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, Baden bei Wien. 1938, G. Alföldy, Die Auxiliartruppen der römischen Provinz Dalmatien, Acta ant. ASH 14 1962, 259—296. J. J. Wilkes, Dalmatia, 1969, 460—467, 470—480. M. Zaninović, Delmati II, 1967, 62—69. Isti, Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali XII, Zadar 1972^ (1976), 169—184. Isti, Vojni znadaj Tilurija u antici, u: Cetinska krajina . . ., 1980 (1984), 65 __75. Isti, *Prata legionis* u Kosovu polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija, OA, 10, 1985, 63 __ 79 *Pannonia:* E. Ritterling i C. Cichorius, kao gore. W. Reidinger, Die Statthalter.. ., Bonn 1956. W. Wagner, Dislokationen der Auxiliarformationen von Augustus bis Gallienus. Berlin 1938. A. Mocsy, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu Markommanen Kriegen, Budapest 1959 117—122. Isti, Pannonia, RE Suppl. IX, Stuttgart 1962, col. 612—653. M. Pavan, Pannonia Superior, Roma 1955, 400 dd. Usp. Dodatak III. Cf. I. Čremošnik, Rimski kastrum kod Doboja, GZM (A) n.s. XXXIX, 1984, 23—84. I. Bojanovski, Legio VIII Augusta u Dalmaciji, Zbornik J. Šašela (u štampi). *j*

II. BENEFICIARII CONSULARES U DALMACIJI I PANONIJI

Za održavanje javnog reda, mira i sigurnosti na raspolaganju namjesnika Dalmacije *(legatus Augustipro praetore)* stajali su *bénéficiant,* i njima srodni *speculatores,* te *stationarii* (od *statio),* straža na putnim stanicama, grupa vojnika detaširana za nadzor i zaštitu od razbojnika, ustanovljena od Tiberija na osiguranje putova i stanica na njima (R. Chevallier, Les voies romaines, 210, 213), kojima su na čelu stajali *beneficiarii consulares,* obično niži oficiri iz štaba namjesnika. U tome smislu je položaj Dalmacije bio specifičan; otkad je Dalmacija pred kraj l.st. ostala bez legionarskih posada *(provincia inermis),* ljudstvo za takve potrebe davale su legije iz susjednih provincija Panonije i Mezije. (Poznata su samo dva beneficijara iz augzilijarnih trupa: *P. Bennius Egregius mil. coh. vol.,* CIL III 12679 Doclea i *Aemilio Forti beneficiario cohor. VIII voluntariorum* CIL III 1808 Narona). Instituera beneficijara poznata je i iz 1. i 2. st., ali su potvrde rijetke; ova služba posebno se razvila za Septimija Severa i njegovih nasljednika (3. st.). Tome vremenu pripadaju i brojni natpisi iz Bosne i Hercegovine. Potvrđene beneficijarske stanice *(stationes)* bile su razmještene uzduž značajnijih komunikacija, i to na većim raskrsnicama i osjetljivijim punktovima, kao što su klisure, prijevoji, prijelazi preko rijeka, rudarski i metalurški pogoni, ponekad i carinske stanice itd. Često su se nalazile i u municipalnim centrima, što je s vremenom postalo efikasno sredstvo u rukama namjesnika za uplitanje u poslove gradske autonomije. Kod nas su takvi centri bili Golubić kod Bihaća, Banja Luka , Stolac, Skelani, Domavija i Pljevlja. ali i izyan gradskih centara, tako u Voljevici na Drini uz metalurški pogon (?, objekt nije istražen), te u Lipi kod Livna, gdje je u pitanju beneficijar — veteran. U Dalmaciji je tokom vremena potvrdeno sedamnaest takvih stanica: osim nabrojenih,jošuSaloni, priofficiumu namjesnika (CIL III 14703, 8727, 8743,2001, 12895. 8754, 8749, 2023, 8745, 6376 = 8656; BD 30, 1907, 39 n. 3784 A; ibidem, 40 n. 3778 A i A. Betz, Untersuchungen. . ., br. 192.), Burnumu (Strena Buliciana 216, n. 5), koji je u Hadrijanovo doba postao municipij; u Umljanoviću nedaleko od Mućа *(Mun. Magnum)* (C. III 14956, 14957, 14960, 14961, 14962, 14959, 9790): u Runoviću na Imotskom polju *(Mun. Novensium)* (C. III 1906, 1907, 1909, 1910, 1911; 12802 = 2328, 122, 14636, 14637, 14638); u Naroni (C. III 1780, 1781, 1783. 1808); u Crkvini kod Brloga = *Avendo* u Lici (C.Patsch, Die Lika, 91); u Munjavi kod Josipdola = *Mun. Metlensium(C.* 3020 = 10057=WMBH VI, 181 ; 10060); u

Duklji (C. 12679); u Trilju = *Pons Tiluri(S.* Gunjača, VAHD LU, 50 i D. Ren-| dić-Miočević, VAHD, LUI, 230) i u Trogiru = *Tragurium* (C. 2677). Imenai beneficijara i njihovih legija v. A. Betz, 1938, br. 105—111, i 178—185, 223—224,' 234—241, 247—252, 266—267, i 287—304. Beneficijarska stanica nalazila se i u Sisku *(Siscia),* gdje je bilo važno ishodište putova *(caput viarum)* sa sačuvanim natpisima beneficijara, AU br. 527, 533, 534, 537 = CIL III 3942, 3949, 10839, 10842.

Sve veća upotreba beneficijara pod jurisdikcijom namjesnika provincije kroz 3. st. ukazuje i na jedan novi aspekt njihove službe, a to je sve veće uplitanje centralne vlasti u autonomne poslove municipija, u kojima su za slične poslove bili zaduženi municipalni magistrati, u prvom redu *aediles.* S vremenom je to dovelo i do slabljenja gradske autonomije i birokratizacije uprave, koja se sve vise zasnivala na vojnoj (brahijalnoj) sili u rukama namjesnika (A. Mocsy, 1953, 198. d.). Centralna se vlast sve intenzivnije miješala i u civilne poslove, pa je postepeno opadala municipalna autonomija. U gradovima se od 2. st. sve češće javljaju *curaîores rei publicae* kao nadzornici fmancija i poslovanja (N. A. M a škin, Istorija staroga Rima, Beograd 1951, 414). Takav je *curator* potvrđen i u (nekim) gradovima u provinciji Dalmaciji : *M. Ulp(ius) Gellianus eq(ues) R(omanus), cur(ator) Arbensi(um) Metlensi(um) Splonista(rum) Maluesati(um)* (D. Sergejevski, GZM 1940, 20. d., si. 4, Pljevlja). U toj praksi leži zametak upravne hijerarhije kakva se razvila u doba tetrarhije.

U susjednoj prekosavskoj Panoniji beneficijarske su stanice potvrđene već u 1. i 2. st. u Sisciji i Mursi, a u 3. st. i u Dalju *(Teutoburgium),* Sotinu *(Cornacum)* i Varaždinskim Toplicama, no, čini se da je u to vrijeme njihovo uplitanje u gradske (municipalne) poslove dolazilo manje do izražaja nego drugdje. I u Panoniji kao beneficijari se javljaju centurioni (takav je *centurio reg(ionarius)* iz Kô'rnye, pa nadzornik cesta u području Emone (CIL V, v. E. Pais, Suppl. 1110), te *Aur(elius) Maximus (centurio) leg. sec. adi.* (C. 10060 Čakovec [Munjava] u Lici), koji posvećuje *ex voto IOM et Genio loci m(unicipii) Met(lensiuml),* a ujedno i *numin[i ma\-\ iestatique eiiu[s] im[p(eratore)} d(omino) n(ostro) Diocl[e]ti[ano].* U nekoj sličnoj funkciji je vjerojatno u Dalmaciji boravio i *Aurelius Iullianus centurio* (I. Marijanović, GZM (A) N. s., sv. 40/41, 1985—86), spomenut na votivnom natpisu Apolonu iz Šuicejcod Duvna, koji se takoder mora datirati u 3. st. Uni se da bi ovaj centurion iz Šuice mogao biti domaći čovjek, kao što su domaći ljudi i dvojica protektora sa Glamočkog polja *Ael(ius) Titus exprotectore,* I. Bojanovski, GZM (A), 1985—86, 100. dd. i anonimni *princeps municipii,* ujedno i *ex protectore* D. Sergejevski, GZM 1927, 260, br. 9, Podgradina, a čiji se natpisi navode u nastavku, jer se, izgleda, radi o funkciji *protector co(n)s(ularis) pro b(ene)f(iciario),* a možda oba u rangu centuriona (?).

Prema tome, beneficijari u municipijima (i inače) predstayljaju centralnu vlast (u ovom slučaju namjesnika) i podržavaju kult Jupitra Kapitolijskog kao simbol državnog jedinstva i cjelokupnosti (A. Mocsy, Pannonia, 602, i 1953, 196. dd.). Radi se uglavnom o ljudima stranog porijekla koji *ex vota* postavljaju božanstvima iz svog kraja, kao što su to IOM, Junoni Reginae, Fortunae Reduci, Genio loci, odn. municipii; IOM et N(umini) H(ippi) fl(uminis); Silvano, Marti i Marti Aug(usto); IOM, Iunoni, Minervae; IOM et Marti; Aesculapio et Ygieae Aug(ustis) itd.

Beneficijarski su natpisi u Bosni i Hercegovini, uključujući Naronu i Pljevlja, nađeni u deset raznih mjesta. Natpis iz Gornje Lipe kod Livna pripada beneficijaru — veteranu, pa ne obilježava i postojanje beneficijarske stanice. U svim ostahm slučajevima u pitanju su njihove stanice.

I. Golubić kod Bihaća *(mun. Raetinium)*

1. CIL III 15066 = GZM 1898, 339, br. 5, si. 7 = WMBH VII, 1900, 38, No. 5, **Abb.** 8:. . . . *Li?]cin[i]u[s] Galba mil. leg. I ad. [p. f.* ?] *b. cos.* (ara Neptunu).
2. C. 15067 = GZM 1898, 340, br. 6, si. 8 = WMBH VII, 1900, 39, No. 6, Abb. 9:____*C. F[la]vius V[a]lens [mil]es leg[ionis]* .... (dalje vjerojatno kao i Galba u br. 1).

S područja Japoda su još i beneficijarski natpisi sa Crkvine kod Brloga *(Avendof)* ara CIL III 10050 i natpis iz Munjave kod Josipdola *(Metulum),* takoder ara C. Ill 3020 = 10057, cfr. C. Patsch, WM BH VI, 1899, 181.

II. B an ja Luka *(Castra)*

3. C. 14221 = GZM 1895, 574, si. 5 = WMBH V, 1897, 228, Abb. 105: *L. Sicinius Macrinus b{eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) s(uperioris).*

III. Halapić na Glamočkom polju *(Salviae* Itin. Ant. 269, 4):

4. C. 9862=13231 = GZM 1914, 175, si. 48: *C. Iul(ius) Rogatus b. f. cos. leg. XI Clau.*
5. D. Sergejevski, GZM 1927, 262, br. 11, T. II, 11: *AelQus) Anteros b. f. cos. l(eg-) XIIII (geminae)* od 1. IV 261. g. cf. str. 238.
6. D. Sergejevski, GZM 1927, 260, br. 9, T. Ill, 9: ____*princ(ipi) m(unicipii)*............ *ex pro[tectore . . .]* itd. (3. st.).
7. C. 2760, a=9861 usp. p. 2165, 2270 = D. Sergejevski, GZM 1942, 134, 174: *Ael(ius) Titus ex protectore.*

Ad br. 6 i 7: o funkciji protektora = *protector co(ri)sularis pro b(ene)f(iciario)* v. Th. Mommsen, Protectores Augusti, Ephemeris, V, 1884, 129. Usp. I. Bojanovski, GZM (A) sv. 40/41, 1985/86, 100, br. 20, si. 21.

IV. Gornja Li ρ a kod Livna

8. C. 9847 usp. p. 2165 = GZM 1906, 165, si. 11 = WMBH, XI, 1909, 122 d., Fig. 12: *M. Nasi[d]i[u]a Se[c\undus, dec. mun., vet. [b.]f. c[os.] leg. X g.* U novoj je sredini bivši beneficijar postao dekurion municipija (Salvium?).

V. Stolac *(mun. Diluntum)* u Hercegovini

9. C. Ill 14631=WMBH, VIII, 103.d. Fig. 39 = GZM 1900,169.dd.,sl. 1: *Iul-(ius) Herculanus be. cos. leg. Utah* (3. st.). Sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu.
10. C. 8431 = 12789 = GZM 1900, 171=WMBH, VIII, 103: [M?] *Ael(ius) Firminus b. f. cos. leg. XIIII g.*
11. C. 8435 (12789) = GZM 1900, 171 = WMBH, VIII, 1902, 103: *Sextus Caese[r]nius Romanus b. f. cos. leg. XIIII g.*

Br. 10 i 11 su izgubljeni. Za čitanje usp. V. Vuletić-Vukasović, u VHAD, 1882, 121; AEM VIII, 88; WM BH, I, 284. i C. Ill 12789, v. i K. Patsch, nav. mj.

VI. Vid kod Metkovića *(Col. Iulia Narona)*

12. C. 1781 *[Ml]Ul[p(ius)] Kalendinus b. [f.] cos. leg. [I] Ital.* iz 225. g.
13. C. 1780 *G. Statius Tacitianus b.f. cos. leg. XIIII g.* iz 209. g.
14. C. 1783 *Cla(udius) Marc(ellusT)* ili *Marc(us)* .... *beneficia[r. cos].* Dotični je prije bio *optio.* Cf. i C. 1808 Narona, str. 383 n. 1 (2 st.).

VII. Gradina u Sasama kod Srebrenice *(col. Domavia)*

15. C. 12723 *Aure(lius) Ca[mp?]anus b(f). cos. p(rov.) P(annoniae) in(ferioris),* 3 st.

VIII. Voljevica *(ager Domavianus, Argentaria)*

16. D. Sergejevski, Spom. 77, 1934, br. 12, si. 12: ....*k]g XI* C[/? *XI K. Octobres).* Po formi i sadržaju je i ovaj vrlo oštećeni natpis na ari (IOM) pripadao jednom beneficijaru.

IX. Skelani na Drini *(mun. Malvesiatium)*

17. C. 14219, 4 = GZM 1907, 435, br. 1, si. 4 = WMBH, XI, 1909, 144, No. 1, Fig. 41: *L. Naevius Maximus b(f.) cos. leg. XI Cl. p.f.*
18. C. 14218 = GZM 1907, 435, br. 2, si. 5 = WMBH, XI, 1909, 145, No. 2, Fig. 42: *M. Ulp(ius) Canius be. cos. leg. I adiut.*
19. C. 14219, 15 = GZM 1907, 436, br. 3, si. 6 = WMBH, XI, 1909, 145, No. 3, Fig. 43:.............*Fl(avius) M. . . l]eg. X[* .... , *(centuriol) leg. XI[.. .?*
20. C. 14219 = GZM 1907, 436, br. 4, si. 7 = WMBH, XI, 1909, No. 4, Fig. 44: *M. Ulp(ius) Vitalis b. f. cos. leg. X. g.*
21. C. 14219, 5 = GZM 1907, 436, br. 5, si. 8 = WMBH, XI, 1909, 146, No. 5, Fig. 45: .... *b(n). cos* ....(natpis je teže oštećen).
22. GZM 1907, 437, br. 6, si. 9 = WMBH, XI, 1909, 146, No. 6, Fig. 46: *Iul(ius) Longin(us) b(n.) cos. ex le(g). V Macedon(icae).*
23. C. 14219, 6 = GZM 1907, 439, br. 15, si. 18 = WMBH, XI, 1909, 149, No. 15, Fig. 55:____ *L. Aurel(ius) Lupus [b. /.?] c[o]s.?* ____ ?? Vidi O. Hirschfeld **CIL III** 14219, 6 v. 2. *in fine debuit fartasse esse b(eneficiarius),* ali Patsch tvrdi da na kraju 2 r. nije bilo ništa. Cf. G. Alföldy; Personenn. p. 51.
24. D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, 146, br. 14, sl. 16: *C. Aemilius Ingenuus mil. leg. XI Cl. b. f. cos.*
25. D. Sergejevski, Spom. 93, 1940, 147, br. 15, sl. 17: *G. Iul(ius) Hercula nus b.f. cos. leg. I Ital. Moes. inf.* (3. st.). Dedikant je, čini se, identičan s beneficijarom istog imena i iste legije iz Stoca, v. ovdje br. 9.
26. D. Sergejevski, Spom. 93,1940, 149, br. 17, sl. 19=--Spom.98, p. 2: .... *Ael(ius) Aper [b.]f. cos.* — Spomenik je, očito, dovučen u Bajinu Baštu iz susjednih Skelana.
27. D. Sergejevski, GZM 1951, 308, br. 14, T. I, 4: .... *be. f. cos- lieg. V] Maced(onica).*

Br. 18, 19, 20, 22 su iz Liješća kod Skelana, br. 26 iz Bajine Baste; svi ostali iz Skelana. Svi natpisi iz Skelana i okolice datiraju iz kasnog principata (cca 160—285. g.), a vjerojatno i br. 21, 27 na kojima se nisu sačuvali određeni elementi za datiranje. Pripadali su panonskim legijama I ADI (1), X GEM (1) i mezijskim XI CL PF (2 + 1 ?), V MAC (2) i I ITAL (1).

X. Pljevlja *(Mun. S. ..)*

28. C. III. 13847 =GZM 1894,475, br. 23, sl. 15 = WMBH, IV, 1896, 282, No. 23, Fig. 59: *P. Ael(ius) Fuscinus mil. leg. I ad. b.f. cos.* iz 194. godine.

29. D. Sergejevski, Sporn. 93, 1940, 156, br. 24, si. 27: *Fl(avius) Saturninus (b) bf. cos. leg. XI Cl.* Ex voto *Deae xant(ä)e Nemesi et genio municipi,* iz kr. 2. ili poč. 3. st.

30. A. Cermanović-Kuzmanović, Starinar, XVIII, 1967 (1968), 204. br. 4: *D. M. S. Aulo Gablio Liberali. . . . Fl(avius) Aper b.f. cos. m. p.*

O ostalim nalazima beneficijarskih natpisa u Dalmaciji i Panoniji vidi ovdje u uvodnom dijelu ovog dodatka. U Liburniji nije bilo beneficijarskih potvrda. Osim legija navedenih pod t. IX, brojnije su zastupljeni i beneficijari iz LEG XIIII GEM (Pannonia).

Položaji beneficijarskih stanica od posebnog su značenja kod istraživanja komunikacija.

LITERATURA

A. Domaszewski, Die Religion des römischen Heeres, 1895. Isti, Die Beneficiarierposten und römischen Strassennetz, WDZ, 21, (1902), 158—211 = Bull, daim., Suppl. η. 4—5, a. 1904, 1—16, T. I. A. v. Domaszewski i B. Dobson, Die Rangordnung des römischen Heeres, BJ. 118 (1908), 1—270; 2. izd. (dopunjeno), BJ, Beiheft, Köln 1967. C. Patsch, Die Strassen, 1893, 57. did. M. Abramić, Speculatores i beneficiarii. . ., Starinar, III, 1922, 57—64. A. Betz, Untersuchungen . . ., 1938, 61. dd. A. Mocsy, Das Territorium legionis und die Canabae in Pannonien, Acta archaeol. Acad. seien. Hung., Ill, 1953, 198. d. Isti, Pannonia, RE Suppl. IX, Stuttgart 1962. col. 602. M. Mirko vie, Beneficijarna stanica kod Novog Pazara, ŽA, XXI, 1971, 263—271.

///. *OCTO COHORTES BREUCORUM*

Cohors I Breucorum equitata civium Romanorum Valeria victrix bis torquata ob virtutem appellata bila je prije 20. VI 107. g. (CIL XVI 55) prebačena (iz Donje Germanije?) u Reciju (Kastell Pfünz). O njenim ranijim kretanjima može se samo nagađati. Tu se je i zadržala.

Cohors II Breucorum je prije 24. XI 107. g. pripala afričkoj vojsci Mauretanije Caesariensis (CIL XVI 56). O mjestu njena boravka u 1. st. ne zna se ništa, možda logor *Albaniana* (danas Alphen) na Donjoj Rajni.

Cohors III Breucorum, o kojoj se ne zna ništa. Poznato je samo da je njenog prefekta, koji se nazivao Prifernius Paetus Memmius Apollinaris, odlikovao, promaknuo i obdario *(dona militaria)* Trajan (CIL IX 4753 = D. 1350). Sudeći po novopronađenim pečatima, koje je objavio J. E. Bogaers, stacioniralajeu kaštelu *Albaniana* (Alphen) još u 2. st., iz čega bi se moglo zaključiti da je pripadala vojsci Donje Germanije.

Cohors MI Breucorum je prije 17. VI 122. g. dodijeljena vojsci Britanije (CIL XVI 69), gdje se nalazila i u 3. stoljeću, kako pokazuju česti nalazi tegula s pečatom ove kohorte (Slack, Vindomora-Ebchester). Moguće je da je u Britaniju prebačena iz Donje Germanije.

Cohors V Breucorum civium Romanorum equitata se već 13. VI 80. g. nalazila u Karnuntumu u Panoniji (CIL XVI26), odakle je prebačena u Norik, gdje je ostala do 3, a možda i 4. st. (Kastell Zwentendorf = *Piro torto* Tab. Peut.), kasnije Kastell Boiodurum-Passau (Innstadt). Vjerojatno je i prije 80. g. pripadala vojsci matične Panonije. Iz Karnuntuma potječu i dva vojnička natpisa ove kohorte: *Venemo Liccei f(ilius) mi(les) coh(ortis) V Breucor(um) c. R. eq . . .,* i *mil(es) coh. [V Breuc].c. R. eq. dup{larius* ili — *licarius)* (A. Betz, 1935, 321, br. 422, 423).

Cohors VI Breucorum, o kojoj se ne zna ništa. Na osnovu pečata ... H VI BR (CIL XIII/6 12423) iz Colonia Traiana — Xanten u Germaniji moglo bi se zaključiti da je u flavijevsko i trajansko doba pripadala vojsci Donje Germanije, ali bi se ovaj natpismogaorestituiratidvojako: *co]h(ortis) VI Br(eucontm) i co]h-(ortis) VI Br(ittonum).* Zasad nemamo podatka koji bi bio odlučan za jednu ili drugu verziju (J. E. Bogaers, ROB 19, 1969, 42 d.).

Cohors VII Breucorum civium Romanorum equitata je prije 85. g. stacionirala u Gornjoj Germaniji (Worms). Iz Mainz-Weisenau potječe nadgrobni natpis vojnika ove jedinice: *Pradus, mil(es) ex coh(orte) VII Breucorum* (AE 1945, 78), vjerojatno još iz Klaudijeva vremena, što upućuje na vrlo rano osnivanje breučkih pomoćnih jedinica. Godine 85, kako smo vidjeli, vratila se u Panoniju (CIL XVI 31). Za dačkih ratova je nalazimo u Gornjoj Meziji (CIL XVI 46). Neko je vrijeme bila i na Orijentu (Cipar, CIL III 215 = AE 1953, 171), da se 148. g. ponovo nade u sastavu vojske Donje Panonije (kastei *Lugio* na Dunavu). Iz vremena njenog boravka na Dunavu potječe veliki broj pečata na opekama s njenim imenom u raznim mjestima Donje Panonije, kako u Madarskoj tako i u Slavoniji. Prema fragmentarnom natpisu CIL III 731 = 7395 iz Perinta u Trakiji, cca 175. g., a koji je bio postavljen anonimnom bratu *(ignotus)* Tropaioforusa, legatu Trakije, *ignotus* je bio *praefectus coh. im Briugorum* (sic!), te je za zasluge u ratu protiv Markomana kao komandant coh. VII Breucorum, bio uvršten u stalež *viri praetorii,* te postao *legatus Augusti pro praetor e* Trakije 175. g. (J. Šašel, Epigrafia e ordine senatorio, II, Tituli 5, Roma 1982, 367).

Cohors VIII Breucorum je takoder stacionirala u Donjoj Germaniji, gdje je, po svoj prilici, bila uništena 70. g., u vrijeme ustanka Batavaca (Rigomagus, Vetera?). Te je godine kastei Rigomagus bio uništen. Ne zna se da li je ova jedinica bila obnovljena, kao što nije poznato ni odakle su se popunjavale tako brojne kohorte, neke, bar djelomično, iz Panonije (V, VII). Nema sumnje da je toliki danak u krvi, daleko od zavičaja, iserpio snage ovog naroda, koji u svojoj zavičajnoj župi nije ostavio gotovo nikakav spornen na sebe (J. E. Boagers, ROB 1969, 27, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45).

Dobar dio ovoga naroda živio je u Bosanskoj Posavini, južno od Save, sve do teritorija Desitijata.

Gotovo sav epigrafički materijal Breuka sastoji se od natpisa augzilijara rasutih po Carstvu. Ovo su, po navodima A. Mocsya, 1959, 263, njihovi natpisi do 167. g. n. e.:

1. CIL XIII 7510: *[B]reucus Blaedar[i]f. natione Breucus miles ex coh. I Pann.* 36, *stip* 16 (Bingerbriick, 1. st.).
2. CIL XII 7801—7802: *Dasmenus Dasi f. Breucus mil. coh. VIII Breucorum* 35, *stip.* 12 (Rigomagus, 1. st.).
3. CIL XIII 8693: *Marcinus Surconis f. Breucus mil. coh. VII Br eue.* 35, *stip.* 12 (Clivia, 1. st.).
4. CIL XIII 8313: *Sassaius Liccai f. mil. coh. VIII Breuc.* 32, *stip.* 12 (Köln, 1. st.).
5. CIL VIII 20150: *T. Flavius Quir. Breucus veteranus acceptarius ala I Pann. dec. et princeps* 26, *flamen coloniae perpetuus.* Sin?: *M. Flavius Breucus* (Cuicul, 2. st.).

6. CIL III p. 940, VII, Kanabis leg. XIII Gem., Apulum, 142 g; *Dasius Breucus.*

7. CIL XIII 5378: *Breucus lib. Noni* (aretinski žig na loncu, 1. st.).

Usp. A.Dobo, Inscriptiones ad res Pannonicas pertinentes 184, 188, 187, 365, 186, 226, 229.

Breučka je onomastika čisto ilirska (A. Mocsy 1959, 75).

LITERATURA

J. E. Bogaers, Cohortes Breucorum, u: Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoeck (dalje ROB), Leiden, 19, 1969, 27—50, T. III/l—2, IV/1—2, V/l—2. C. Cichorius, RE, 1901, 257—260. G. Alföldy, Hilfstruppen der römischen Provinz Germania Inferior, Epigr. Stud. 6, Düsseldorf 1968.1. Bojanovski, Octo cohortes Breucorum, Zbornik AD BiH, II (u stampf). Usp. i A. Betz 1935, 321, Nr. 422, 423. A. Mocsy 1959, 75, 263, i Pannonia, 621, *Delmati u Britaniji,* M. Zaninović, The Delmatae in Britain, Acta of Fifth Epigraphic Congress 1967, 299—304 (kasnije doba). Usp. J. Brunšmid, Col. Aelia Mursa, VAHD IV, 1900, 27 i D. Pinterović, OZ XIII, 1971, 121—129.

IV. RIMSKI VOJNI LOGOR NA GRAČINAMA KOD LJUBUŠKOG

O rimskom vojnom logoru na Gračinama, na Humcu kod Ljubuškog, malo se znalo, napose sa prostornog i arhitektonskog aspekta. Prve pouzdanije rezultate i saznanja o njegovu položaju i arhitekturi dala su arheološka istraživanja po Programu „Gracine 1977—1979", koje je financirala Republička zajednica za naučni rad u Sarajevu zajedno s SO Ljubuški i Zavodom za zaštitu spomenika kulture BiH u Sarajevu, a kojima je rukovodio potpisani. Za tri godine iskopavanja istraženo je oko 2500 m^2 površine logora, što otprilike odgovara šestini logorskog areala koji se prostirao na nekih 15000 m^2 površine. Logor je bio izgraden na terenu koji nije bio prije nastanjen.

U tri kampanje (1977, 1978 i 1979) otkopan je kompleks koji se sastoji od četiri građevine, od kojih su dvije otkopane u cjelini, a dvije djelomično. Sve četiri zgrade su međusobno povezane, dok su se ostali objekti nalazili na jugu i zapadu od otkopanih zgrada, u onome dijelu Gračina koji još nije istraživan, a na kojem leže velike gomile kamena od ruševina.

Cijeli areal logora bio je opasan kamenim bedemom, koji je bio širok 0,90 m. O obrambenim objektima na bedemu — porte i kule (?) — ne može se ništa konkretno reći jer se još nije vršilo iskopavanje.

Na istraženom prostoru izdvajaju se tri zgrade. Najveća i u supstrukcijama najbolje očuvana je srednja zgrada s oko 550 m^2 površine (II). To je vrlo solidno građen objekt, s centralnim grijanjem i podovima pokrivenim crno-bijelim mozaicima i opekom, dok su interijeri izvedeni u fresko-tehnici, u crvenoj, zelenoj i bijeloj boji. Istočni dio zgrade imao je dva etaža. Vjerojatno se u ovoj zgradi nalazilo zapovjedništvo logora, odnosno ko horte *(principiai).* U istoj su zgradi bile i upravne kancelarije. Uređenje i konstrukcija zgrade III potpuno odudara od izgleda opisane zgrade. Radi se o prizemnoj građevini užih zidova, građenoj jednostavnije, bez čvrstih podova. Po relativno bogatim pokretnim nalazima raznovrsnih vojničkih predmeta dnevne upotrebe, može se zaključiti da se radi o paviljonu za momčad. Po analogiji, mogu se zamisliti i ostali još neistraženi paviljoni, njih šest, koliko je jedna kohorta imala centurija u punom sastavu: dva ili tri sjeverno i istočno od

centralnog objekta, a tri ili četiri jugozapadno na neistraženom prostoru. Tome valja dodati i paviljon za turmu konjanika, njih trideset.

Da je doista u pitanju vojni logor, ne govori samo položaj i arhitektura pojedinih objekata nego i raznovrsni predmeti vojne upotrebe, od opreme i oružja, tipičan inventar rimskih vojnih logora. Vojničku provenijenciju i funkciju građevina na Gračinama potvrđuje i nalaz opeka s pečatima vojnih jedinica — LEG VIII AVG i COH I BELG.

Logor je nastao najkasnije do 14. g. n. e., kada je Tiberije u okolicu Ljubuškog *(pagus Scunasticus)* doveo svoje veterane. Vjerojatno je postojao i ranije, u vrijeme borbi s Delmatima 53. do 39. g. pr. n. e., možda građen od laganog materijala *(opus craticium),* a najkasnije u vrijeme Augustova pohoda na Delmate, od 35. do 33. g. st. e. Najstariji pouzdani materijalni dokazi o postojanju zidanog logora jesu tegule sa pečatom *Pansiana,* od kojih je nadeno nekoliko primjeraka, i sa žigom Q. C. P. PANSIANA iz 43/42. g. st. e. Opeke ove figline s ranim pečatom određuju izgradnju bar jednog dijela logora u sam početak principata (usp. Uvod, pogl. B).

Iako *Cohors III Alpinorum equitata* nije na Gračinama ostavila gradevinskih natpisa ni pečata, čini se da je upravo ona učinila najviše na izgradnji stalnog logora. COH III ALP je ovdje boravila cijelo 1. st. Nju je na Gračinama u 2. st. zamijenila Cohors I Belgarum, koja je ostavila i pisane dokaze o gradnjama na logoru. Takvo datiranje potvrđuju i dosta bogati numizmatički nalazi, od kojih neki pripadaju i ranom dobu cara Augusta. Da li je logor nakon odlaska vojske u 3. st. pripao carskom fisku, ili je služio u neke druge svrhe, zasad nije poznato. Sudeći po nekim nalazima, ovdje je život, ne tako intenzivan, trajao i dalje.

Rimska vojska u dolini Trebižata nije se oslanjala samo na logor na Humcu nego i na cijeli niz manjih kaštela i burgusa. Samo na brdu iznad Ljubuškog stajala su tri ili četiri takva objekta, pa zatim u Vitini, Tihaljini, Posuškom Gracu i drugi. Utvrde iznad Ljubuškog, sudeći po nalazu Hadrijanova srebrnog novca (F. Fiala WM BH III, 281), bile su aktivne još u prvoj pol. 2. st. Svakako su i ovi kašteli, pripadali vojnom logoru na Gračinama kod Ljubuškog.

Jedan se augzilijarni vojni logor nalazio i u Doboju, u sjevernoj Bosni (I. Čremošnik, Rimski castrum kod Doboja, GZM (A.), n.s. 39, (1984), 23—84). Sudeéi po imenu *Castra,* jedan se logor, vjerojatno, nalazio i u današnjoj Banjoj Luci, na mjestu Kastela.

LITERATURA

C. Patsch, Zur Geschichte und Topographie von Narona, Wien 1907, 60—78, 1—118. Isti, Kleinere Untersuchungen in und um Narona, u: Jahrbuch für Altertumskunde II, Wien 1908, 87—117. V. Atanacković - Salčić, Kameni spomenici u arheološkoj zbirci na Humcu, N. st. XIV—XV, Sarajevo 1981, 257—284, nn. 1—35. I. Bojanovski, Epigrafski i topografski nalazi s područja antičke Bigeste (pagus Scunasticus), u: 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, 65—94, nn. 1—3 (natpisi), 1—10 (pečati na crijepovima) i 1—10 (topografski podaci).

V. KRATAK EKSKURS O VJERI STARIH ILIRA

Iliri su, kao i ostali indoevropski narodi, dugo poštovali bezlične duhove u obliku prirodnih pojava (oblak, kiša, grom; vrela i tekuće vode; drvo, šuma; nebo, Sunce i Mjesec itd.). M. Terencije Varo, rimski naučenjak i pjesnik, je i za Rimljane zabilježio da su bogove u početku poštovali bez kipova i da su ih počeli antropomorfizirati istom u vrijeme etrurskih kraljeva. Do antropomorfiziranja ovin u početku animističkih sila prirode i kod Ilira je došlo tek na višem stupnju drustvenog razvitka, pri samom kraju prethistorijskog doba. Medutim, o tim religijskim predo-

džbama Ilira ne znamo gotovo ništa, jer nam se od njihove teogonije i mitologije nije ništa sačuvalo. Kod Pseudo Skymnosa se sačuvala samo uopćena potvrda da su Iliri u predrimsko doba uvelike poštovali bogove (Ps. Skymn. Periheg. V 422), a kod Seksta Pompeja Festa glosa s podatkom da Iliri svake devete godine žrtvuju (bacaju u more) Neptunu, koga nazivaju *Hippius,* četiri konja (Fest. ed. W. M. Lindsay, u CGL IV, 90), dok Servije navodi samo jednog konja (Verg, georg. I, 12), usp. votivni natpis iz Trilja: *IOM et n(umini) H(ippi) fl(wninis) Cn. Tullius Faventinus b. f. cos. leg. I adi.* (S. Gunjača, VAHD LU, 1950, 50 dd.). No, čini se da je i ovdje u pitanju samo jedna etimologija po zvučnosti (istozvučnosti): grč. *hippos* (star. obi. *ikkas),* lat. *equus,* „konj" — *Hipp{i)us* „rijeka Cetina" (cfr. *Cornmodus . . . pont em Hippi fluminis vetustate corruptum restituit* CIL III 3202, Trilj a. 184). Sve, dakle, što znamo o vjeri starih Ilira, poznato je po prikupljenom arheološkom materijalu, koji potječe tek iz vremena ustaljene rimske okupacije Ilirije, dakle od rane do kasne antike.

U početku se taj procès antropomorfiziranja odvijao po grčkim shemama pod utjecajem trgovaca i kolonista (Vis, Brač, Korčula, a kasnije i gradova na obali: Epidaurum, Narona, Salona, Epetium i Tragurium). Međutim, rascjepkanost ilirskog teritorija, pa plemenska podvojenost, a osobito urođena konzervativnost, nisu uvjetovali formiranje jedne i jedinstvene religijske ikonografske slike, što potvrđuje da ni predodžbe u svijesti njegovih štovatelja nisu bile u svim krajevima iste (kanonske), iako se u biti radilo o istom božanskom biću, koje se na epigrafskim spomenicima (brojnim arama i reljefima) javlja kao Silvan *(Silvanus).* Zbog tin lokalnih shvatanja i proističu na širem ilirskom području, uključujući i Panoniju (A. Mocsy, Pannonia, 740. dd.), i znatnije razlike u prikazivanju Silvana.

Zajedno s latinskim jezikom i ostalim sadržajima duhovne kulture, Iliri su od Rimljana postupno primali i njihovu vjeru koju su donekle prilagođavali svojim vjerskim shvatanjima, naročito kada su u pitanju širi narodni krugovi. Paralelno su u njihovu narodnu umjetnost prodirali i pojedini elementi raznih ikonografskih shema, koje su aplicirali na prve pokušaje antropomorfiziranja svojih božanstava, a oni neće biti stariji, bar njihove replike u kamenu, od kraja 2. ili 3. st. n. e. U takvoj kulturnoj i kultnoj simbiozi nastale su brojne varijacije Silvanove kultne slike. U isto su vrijeme nastali i brojni epiteti složene Silvanove prirode, kao što su 5/7-*vanus Silvester* (Silvestris), *Communis, Domesticus, Augustus, Messor, Magla* (?) itd., što kod anepigrafskih reljefa i ara bez reljefnih prikaza uvijek ne dozvoljava da uočimo i razlikujemo po epitetima *ex qualitate* njegove suštinske specifikacije, jer ne znamo kako je bio prikazan Silvester, a kako Communis, odnosno Augustus ili Vilicus, i slično. Nije nam poznato ni koji od tih likova izražava najstariji Silvanov lik (izgled), iz kojeg bi onda proizašle i sve ostale varijacije Silvanove složene ikonografije.

Vjerojatno je to bio *Silvanus Silvester,* čiji je lik posuđen od grčkog Pana, u stvari *Aegipana (interpretatio Graeca),* a ime od rimskog antropomorfnog Silvana *{interpretatio Romand),* s kojim ilirski Silvan nema ništa zajedničkog osim imena. Ne znamo ni to kako su ga Iliri prije toga nazivali (možda *Vidasus,* ime sačuvano na jednoj posveti u Topuskom), ili možda nije ni imao individualno ime, jer su ga, moguće, nazivali generičkim nazivom *deus* ili *numen,* odnosno kako su već na svom ilirskom jeziku krstili božanstvo (sr. *Silvano deo sacrum Rufus,* A. i J. Šasel, ILJug. II br. 533). Da je Silvester mogao biti taj iskonski *deus patrius,* indicirala bi i sama činjenica što se upravo ovo božanstvo vrlo često javlja u konzervativnim sredinama kakve su Rider i Salvium (Glamočko polje). I tako, jednom prihvaćena slika, i dalje ce pod utjecajima grčkih, rimskih i orijentalnih recepcija dopunjavati

svoj sadržaj i formirati nove Silvanove specifikacije, koje ga dovode u kultnu zajednicu s Merkurom, Liberom, Neptunom, Atisom, a čini se i s Heraklom.

U prilog takvom shvatanju govorio bi i jedan nedavno pronadeni reljef iz Busije u Glamoču (I. Bojanovski, Bull. JAZU, vol. XIII, 1965, 11. dd.), na kojem je Silvanus Silvester prikazan u kultnoj zajednici s božicom Dijanom. Značenje ovog reljefa je pojačano time što na njemu uz reljefnu sliku prvi put dolazi i epigrafska potvrda: *S(ilvano) S(ilvestri) et Dianae / Au(relius) Platius Var/roni(s) l(ibens) p(osuit),* dakle prvi reljef (spomenik) na kojem je i natpisom potvrđeno da je u prilici kozolikog božanstva prikazan upravo Silvanus Silvester i da je to njegova ikonografska shema. Brojne potvrde pokazuju da se kult ovih dvaju božanstava kod Ilira uporno održavao i u rimsko doba (usprkos procesa romanizaeije), tako da njihov primat nije mogao ugroziti ni autoritet samog Jupitra, moćnog gospodara rimskog Olimpa, zaštitnika i oličenja rimske moći i veličine, na čelu kapitolijske trijade (Jupiter-Junona-Minerva) i drugih brojnih bogova. I dok je poštivanje kapitolijskih božanstava sačmjavalo sadržaj javnog, službenog kulta, importiranog iz Italije, dotle su Silvan i Dijana, božanstva domaćih šuma, stočarstva i lova, i dalje ostali zaštitnici pastirskih domova ruralnog stanovništva.

Na reljefu iz Busije Silvanus Silvester je prikazan kao grčki Pan (D. Rendić-Miočević 1955, 11): to je nagi, rogati i bradati mladi satir (grč. *Aigipan),* kozorog *(capricornus)* i kozonog, krupna oka, u donjem dijelu tijela dlakav i, svakako, kao božanstvo plodnosti itifaličan. Njegovi su atributi: pastirski štap *(pedum)* i svirala *(syrinks).* Na drugim reljefima dolaze i drugi atributi, kao nebrida (jelenska koža) i grozd (oba ova atributa povezuju Silvana s Liberom), uz to jarac (ili jare) i pas, koji dolazi i na reljefu iz Busije. Prema tome, na ovom reljefu imamo klasičnu ili kanonsku sliku Silvana kod Delmata, koja još uvijek nije proširena atributima i likovima drugih božanstava (Merkur, Neptun ili Liber, te Heraklo) koji su se u toku vjerskog sinkretizma carskog doba pridružili kultu Silvana.

Za razliku od bizarnog antropoteriomorfnog lika Silvana s epitetom Silvester, Dijana je na reljefu iz Busije prikazana kao klasična Artemida, koja je u unutrašnjosti Dalmacije kod Delmata poštovana kao božica plodnosti, šuma i polja i vladarica divljih životinja. U lijevoj ruci drži luk, a desnicom vadi strijelu iz tobolca, koji joj leži na plećima. Takav lik Dijane lovice (lovkinje) c'est je u provinciji Dalmaciji (Duvno, Proložac, Čitluk, Suhača, Halapić), ali je poznat i sa brojnih spomenika iz klasične starine. To je najčešća ikonografska slika Dijane, označena kao prvi, najrasprostranjeniji tip (J. Medini 1984, 18). Uz nju je i ovdje, kao i obično, i njena omiljena košuta, dakle tip koji se razvio pod utjecajem grčkih uzora u okvirima autohtonog ilirskog, posebno delmatskog, nasljeđa. Na reljefu iz Opačića na Glamočkom polju je čak prikazana uz Silvana u narodnoj nošnji (D. Sergejevski, GZM 1929, 98), dakle u formi koja se klasificira u treći tip njene ikonografije u Uiriku.

Na osnovu iznesenog se mora, dakle, pretpostaviti uska povezanost, pa i jedinstvo, kulta Silvana Silvestra i Dijane i u dubljoj ilirskoj starini, kada su ova božanstva bila štovana kao bogovi plodnosti i prirode uopće. U stvari, Silvan i Dijana kod Ilira sintetiziraju jedinstven prirodni princip, koji, kao i sama priroda, u isto vrijeme daje i uzima život. Naime, dok Dijana srditom rukom odapinje strijelu, Silvan, taj blagi bog njihovih šuma, pašnjaka i polja, zaštićuje žrtvu i time stvara prirodnu ravnotežu u prirodi, toliko potrebnu primitivnom čovjeku ovisnom o prirodi, čiji je dio i on sam. Tako bi se otprilike mogao definirati onaj dublji izraz primitivnog mentaliteta koji izbija iz ikonografske zajednice Silvana i Dijane iz Glamoča. Na već spomenutom reljefu iz Opačića Dijana je prikazana bez lovačkih

atributa, dok je (na oba reljefa iz Opačića) grančice u rukama određuju kao epihorsko božanstvo vegetacije. Rijetki su njeni prikazi koji je u procesu sinkretizma povezuju s kultovima grčko-rimske Hekate *(Aequum)* i Mitre *{Rider).* (J. Medini 1984, str. 23).

Ikonografska shema Silvana iz Busije u Glamoču razlikuje se od svih drugih (brojnih) inkarnacija ovog božanstva, u kojima se pod utjecajima vjerskog i kultnog sinkretizma carskog doba pojavljuje u raznim, manje ili vise izmijenjenim varijacijama: bez brade i rogova, kao stari satir, manje ili vise antropomorfan, s atributima pozajmljenim iz drugih kultova, u različitim kultnim situacijama, bilo sam ili u društvu nimfa *(Silvanaet),* odnosno u društvu s nekim drugim božanstvima, prvenstveno Dijane i, napokon, s brojnim, već spomenutim epitetima *ex qualitate.* Sve su to elementi važni ne samo za poznavanje razvitka Silvanova kulta nego i ilirske religije uopće. Upravo u torn bogatstvu i raznolikosti kultnih shema stručnjaci vide i prve elemente politeističke koncepcije ilirske vjere (D. Rendić-Miočević 1955, 28; N. Cambi 1968, 138). Neke od tih varijanti najčešće su lokalne inovacije, ponekad nastale kao rezultat invencije i vještine klesara, a najčešće su odraz predložaka koje su poslužile majstoru, dok su bitne inovacije božanske sheme posljedica sinkretističkog procesa između domaćih (epihorskih), italskih i orijentalnih kultnih koncepcija, koje ipak nisu suštinski izmijenile Silvanovu božansku prirodu. Procès sinkretizma se, po N. Cambiju, odvijao na tri načina (smisla): Silvan Zivi u simbiozi sa stranim (italskim, orijentalnim) božanstvom, kao što su Merkur, Liber, Heraklo, Mitra i Atis, ili samo prima neki njihov ikonografski elemenat. U oba slučaja Silvan ne gubi ništa od svog entiteta. Ponekad, opet, dolazi i do obostranih promjena ,,u naravi i jednog i drugog božanstva", no takve su pojave rijetke (Pridraga — orijentalizirani Silvan, Trusina — italizirani Silvan), a zbivaju se samo onda ako oba božanstva imaju u svom biću neka zajednička karakteristična svojstva. Takve metamorfoze ne datiraju prije 3. st. n. e.

I na kraju ove kratke studije o Silvanu i njegovoj paredri Dijani htjeli bismo istaći da se njihovi figuralni (i votivni) spomenici ne susreću samo kod Delmata nego i na cijelom ilirskom prostoru, od Morave na istoku do Istre na zapadu, što je i najbolji dokaz da su u pitanju glavna i opća ilirska božanstva, uzimajući u obzir i sve njihove lokalne specifičnosti. Nakon Jupitra, predstavnika državnog službenog kulta, Silvan je i u Panoniji božanstvo kojem se najčešće postavljaju počasni oltari, pretežno s epitetom *domesticus, silvestris* (predstavljen kao Pan), *Augustus, Magla, Vidasus?, Bellator* itd. Na reljefima je najčešće odjeven, prikazan kao stariji čovjek sa psom, vinogradarskim nožem i voćem, što ga približava italskom Silvanu; kao šumski bog s nadimkom *silvestris* sačuvao je lik Pana. U kultnoj zajednici s Dijanom oboje su poštovani i kao *dii praesides venationis* (dakle, lova, CIL III 13368, Aquincum). I na drugom reljefu iz Akvinkuma Silvan je prikazan kao „bockfiissige Pan" (CIL III 3499). Dedikanti su obično „mali ljudi", a spomenici (oltari, reljefi) dosta slabo izrađeni. Najstariji žrtvenici potječu još iz 1. st. η. e., ali su posvete najčešće u 3. st. (A. Mocsy, Pannonia, 741—744). Kod nas se u Topuskom javlja kao *Silvanus.* Da li mu odgovara i ime *Vidasus,* ili je možda u pitanju neko drugo bo-žanstvo, zasad nije potpuno jasno, jer nije dobilo izravnih potvrda. To isto vrijedi i za ekvaciju *Diana = Thana,* također na žrtveniku iz Topuskog (o tom pitanju v. A. Mocsy, Pannonia, 742).

Silvanovoj kultnoj zajednici pripadaju i nimfe, nazvane *„fontanaé",* niža božanstva šuma i voda; dolaze najčešće na reljefima iz unutrašnjosti Ilirika (Suhača, Založje, Jajce i Glamočko polje). One učestvuju u kolu koje predvodi Silvan ili mu samo prisustvuje. Izjednačavaju ih sa Silvanama, koje se češće javljaju na

natpisima u Panoniji i pripanonskim krajevima kao sekundarna božanstva izvora i voda.

Neko domaće niže božanstvo, koje obično dolazi samostalno, izvan Silvanove kultne zajednice, poznato je s nekoliko reljefa na Glamočkom polju. To je muška figura obučena u kratku tuniku, s uzdignutom desnom, a spuštenom lijevom rukom. D. Sergejevski misli da ovaj gologlavi lik predstavlja domaćeg genija, što dosad epigrafskim putem nije potvrđeno, jer su svi spomenici bez natpisa (E. Imamović, Kultni i votivni spomenici, 346. dd.).

U Silvanovu kultnu zajednicu ne uklapa se ni kult boga Bind a, koji je u procesu *interpretatio Romana* vrlo rano bio izjednačen s rimskim Neptunom. Svi spomenici ovog božanstva potječu iz njegova svetišta s vrela Privilica kod Bihaća. Njegovi atributi trozub, veslo i delfin preuzeti su od rimskog Neptuna, s kojim je identificiran, kako to već potvrđuju i posvete *Bindo Neptuno,* a i dedikanti, koji su većinom domaći ljudi. Na jednom je žrtveniku prikazan kao bradati goli muškarac u pokretu nalijevo (CIL III 14324), koji u desnici drži dupina, a u ljevici, čini se, trozub. Ova je kultna slika dopunjena prikazom Tritona s ribljim tijelom koji pripada Neptunovoj kultnoj zajednici, dok likovi jaraca simboliziraju žrtve koje se prinose Bindu. Sve su navedene figure izrađene tehnikom uparanog crteža, kao i na „japodskim urnama". Tu je, očito, materijal uticao i na stil. Neke epigrafske potvrde ove spomenike datiraju u flavijevsko doba (v. Pogl. XX). Očito je u pitanju lokalni kult u samom središtu plemenskog saveza Japoda. Kakva je bila njegova prvobitna priroda i odnos prema osnovnim principima ilirske religije, što ih u historijsko doba simboliziraju Silvan i Dijana, o tome u vrelima nema indikacija.

Kult boga Sedata već pripada Panoniji (ili Noriku) s nalazištima u Celeji (Noricum), u Krškom i Akvinkumu (Pannonia) CIL III 3922, 10355, 233). Po posveti iz Pfünza (Raetia), što ju je postavila panonska *Cohors I Breucorum* (CIL III 5819 = 11929), potvrđeno je njegovo panonsko (ilirsko) porijeklo. U Bosni su njegovi žrtvenici pronađeni i u ferariji kod Starog Majdana na Sani (v. Pogl. XVIII), što ih je postavio *collegium* ferarije *(c. fabrum et centonariorumT),* kao i na žrtvenicima iz Akvinkuma i Ratiarije. Po tome se prosuđuje njegova bliskost kultu rimskog Vulkana, pa njegov kult dobija potpuno opravdanje u talionici željeza (I. Bojanovski 1983, 119. dd.) Pobližih podataka o biću Sedata nema.

Stoljetnom simbiozom s raznim religijama u Carstvu Iliri su poprimili i brojne j italske, grcke i orijentalne vjerske ideje. Njihovi su nosioci bili najprije grčki, pa i italski kolonisti na našoj obali, kasnije vojska u velikim logorima, a najposlije strani stručnjaci, pretežno orijentalci, koji se u 3. st. javljaju u rudarskim i metalurgrjskim pogonima Domavije i onih na Sani i Japri (v. Pogl. XI i XVIII, 1 i 2), ali i drugdje. Od italskih božanstava se najviše štovao Jupiter, i to kao državno božanstvo u raznim specifikacijama: *Conservator, Depulsor, Fulgeralis, Fulminator, Tonitrator, Inturbatus, Cohortalis* (*/. O. M. Cor...*?), *Capitolinus,* najčešće *Iuppiter optimus maximus* (IOM). Najveći broj Jupitrovih poštovalaca bili su stranci, najčešće na službi kod nas (uprava, vojska, veterani, pa i robovi itd.). Od vise od sedamdeset posveta Jupitru u Bosni i Hercegovini svega bi se desetak moglo pri-pisati domorocima, većinom onima koji su bili u nekoj javnoj službi. Sve to vrijeme, od rane do kasne antike, u ruralnim oblastima i dalje je dominirao kozorogi i kozo-nogi bog. Od grčko-rimskih bogova potvrđen je i kult Junone, Minerve, Marsa, Merkura (Merkur je kao božanstvo lova ušao i u kultnu zajednicu sa Silvanom), pa Herkules i Dioniz-Liber (prvi se „približio" Silvanu preko nimfa, a drugi preko jarca, možda i muza, ali i zbog svoje vesele prirode), Armât *(Armatus,* vjerojatno jedna specifikacija Marsa), Terminus, bog međa (samo na Drini), pa Terra Mater

u rudnicima Ljubije; Apolon i Nemeza i neki drugi, i oni većinom štovani od stranaca. Kultove orijentalnih bogova donijeli su vojnici i stručnjaci s Orijenta (iz Frigije, Sirije, Egipta i drugih zemalja), medu njima su Izida i Serapis, Atis i Kibele *(Magna Mater);* Jupiter Dolihenski, vojnički kult iz Dolihe u Komageni (Sirija); pa Mitra, Sabazije i drugi kultovi. Tračkog su porijekla tzv. Tračkí konjanik i Dunavski konjanici. Svaki od ovih strihih kultova nosio je sa sobom i svoju specifičnu liturgiju i filozofiju, soteriologiju i eshatologiju, što je najjače dolazilo do izražaja po velikim gradovima Panonije i Dalmacije (Salona, Narona, Iader itd.), ali je i u unutrasnjosti Dalmacije ostavilo brojne tragove. Sve to je dovelo do kultuog sinkretizma, to jest do kontaminacije domaćih kultova sa stranim, pa se Silvan u nekim aspektima približio Liberu — Dionizu *(Bacchus),* Merkuru (grč. *Hermes),* a cini se i Heraklu *(Herakles),* božanstvu složenog karaktera, najjačem od ljudi koji se nakon smrti uzdigao na Olimp, te Neptunu (preko voda) i samome Mitri, koji se u kaosu (košmaru) raznih vjerskih ideja 3. st. najduže borio za primat sa kršcanstvom. No, u prva tri stoljeća u Bosni i Hercegovini nemamo nikakvih arheoloških po'đataka o novoj monoteističkoj vjeri, koja je također došla sa prednjeg Istoka, kolijevke mnogih religija i filozofskih sistema. Prve pouzdane vijesti o kršćanstvu ostavio nam je sv. Jeronim (rođen oko 348. g.), rođen od kršćanskih roditelja u gradu Stridonu, koji 375. g. u svom rodnom gradu spominje crkvu (baziliku) i njenog prezbitera Lupicina (Hier, epist. VII, ed. Migne, Tom. I, p. 340). U 5. i 6. st. je u Bosni i Hercegovini potvrđeno preko pedeset kršćanskih crkava (tzv. bazilika) i veliki broj hipogeja, kasnoantičkih grobnica na svod *(Gewölbegrabkammern),* od kojih neke možda potječu i iz 4. st.

No, i nakon konačne pobjede kršćanstva (395. g.), još dugo su se u planinskoj unutrasnjosti zemlje i po njenim kraskim poljima, bsobito medu seljacima *(pagani* od *pagus,* selo, župa), zadržala stara domaća mnogobožačka vjerovanja, što su preživjela i romanizaciju i pobjedu kršćanstva, odakle i izričaji *pagan, paganizam i paganski* (poganski), u značenju mnogobožac (poganin), mnogoboštvo (poganstvo) i mnogobožački (prvotno: seljački).r

LITERATURA

D. Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kultnim slikama sa podrucja Dalmata <navedena je starija literatura), GZM 10 (1955), 5—40, T. I—V. E. Imamović, Antički kultni i votivni spomenici na području BiH, „Veselin Masleša", Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1977. V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na podrucju Bosne i Hercegovine, GZM (A), n. s. sv. XVIIr, Sarajevo 1963, 127—153. Kao dopuna navedenim radovima mogu poslužiti studije: J. Medini, Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, Materijali XII, Zadar 1972 (1976), 185—207. Isti, Prilog poznavanju i tumačenju ikonografije božice Dijane u Iliriku, RFFZ, 1984, 17—26, T. I. Isti, Kult Jupitra Dolihena u rimskoj provinciji Dalmaciji— Godišnjak CBI, XX/18, 1982, 53—90. N. Cambi, Silvan — Atis. Primjer kultnog sinkretizma, Diadora, vol. 4, Zadar 1968, 131—142. Ostalu literaturu navode navedeni autori. *Noviji nalazi* s podrucja BiH: I. Boja-Tiovski, a) Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoca, Bull. Zavoda za lik. umjetnosti JAZU, god. XIII, br. 1—3 (1965), 11—22, T. I; b) Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja, VAMZ, 3. ser., sv. X—XI (1977—78), 115—132, T. I—IV; c) Rimski žrtvenik iz Lisova (s likovima Silvana i Dijane), Visoko i okolina kroz historiju, I, Visoko 1984, 73—75 sa si. V. Paškvalin, a) Sepulkralni spomenici rimskog doba iz jugozapadne Bosne s atributima kulta Kibele i Dionisa, Zbornik, I, AD BH, Sarajevo 1983,167—177, T. I—IV; b) Dva reljefa s prikazom boga Libéra iz jugozapadne Bosne, GZM (A), n. s., sv. 40/41, 1985—86, 61—70; c) Reljef Silvana iz Volara kod Sipova, ibidem, 71—77. *Kršćanstvo:* Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u BiH, Bibl. Kulturno nasljede, „Veselin Masleša", Sarajevo 1972. N. Cambi, a) Starokršćanska crkvena arhitektura na području Salonitanske metropolije, AV, XXIX, Ljubljana 1978, 606. dd.; b) Arhitektura Narone i njezina teritorija u kasnoj antici, RFFZ., vol. 24 (1984—85), 33—59 (s analogijama iz Hercegovine). Usp. I. Bojanovski, Kasnoantičke grobnice na svod u Čitluku (Šipovo). .., N. st·, IX, 1964, 103—122. *Pannonia:* A. Mocsy, Pannonia, col. 740—744. B. Gabričević, Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta, Književni krug, Split 1987.

VI. *ANTIČKA TOPOGRAFUA I ETNOFRAFIJA BOSNE I HERCEGOVINE*

AD BASANTE(M) v. ^Basas, Basantis

AD BATHINUM FLUMEN^v. Bat(h)inus

AD DRINUM, mansio, via Sirmium-Argentaria (Pann. Inf.): *ad Drinum* Tab. Peut. v. *Drinus,* danas Zvornik AD FINES, mansio, via Salona-Servitium (Pann. Sup.): *ad fines* Tab. Peut., *Fine:.*
Rav. IV 19, Laktaši sjev. od Banje Luke. AD LADIOS, mansio, via Salona-Servitium (Pann. Sup.): *ad Ladios* Itin. Ant.
268, 8, Tm kod Banje Luke.

AD LIBROS, mansio, via Salona-Narona (Daim.): *ad Libros* Tab. Peut., *Libro,* Rav. IV 16 (nom. *Libri),* Bukova Gora na Buškom blatu.

AD MATRICEM, mansio, via Salona-Argentaria (Daim.): *ad Mathcem* (nom. *Matrix!)* Tab. Peut, Otinovci kod Kupresa.

AD NOVAS, mansio, via Salona-Narona (Daim.): *ad Novas* Tab. Peut., *Novas* Rav. IV 16. Ethnicon: *Novenses* CIL III 3202 iz Trilja a. 184. n. e., *Novense* se. *municipium* Farlati Ulyr. sacr. 2, 173 (a. 533), Runović na Imotskom polju

AD PRAETORIUM, mansio, via Siscia-Sirmium (Pann. Sup.): *ad Pr(a)etorium* Tab. Peut., *Praitorion* Ptol. II 14,4, danas Gornji Baćin kod Hrvatske Dubice Ruševine naselja *Praetorium* (fundi) otkrivene su na desnoj obali Une u s Suvaja kod Bosanske Dubice, vis-à-vis Gornjeg Baćina.

AD TURRES, mansio, via Narona-Scodra (Daim.): *ad Turres* Tab. Peut., *Turres* Rav. IV 16, V 14; Guido 114, Tasovčići kod Čapljine.

AD ZIZIO (Zidium?), mansio, via Narona-Scodra (Daim.): *Adzizio* Tab. Peut. *Zidion* Rav. IV 16, *Assidium* Rav. V 14; Guido 314, Ukšići u Ljubomiru il Mosko sjeverno od Trebinja.

ADRION OROS, montes (Daim.): *Adrion oros* Strab. VII 5,5 cfr. *Alpeon ore dysbata* App. 111. 17, Dinara, Dinarske Alpe, Dinaridi.

AEMATIS (v. Lamatis), mansio, via Salona-Servitium (Pann. Sup.): *Aemate* Itin. Ant. 269,1, *Lamatis* Tab. Peut, Rav. IV 19. Etnik: _______ *\matinos* CJL III 9864, a (v. *Sapua),* danas Dobrnja kod Šljivna na Zmijanju.

AEQUUM, mansio, urbs, via Salona-Servitium (Daim.): *Aequo* Itin. Ant. 269,6, Tab. Peut., *Aequon* Rav. IV 16, *Aikouon* Ptol. II 16, 7, *col(onia) Cl(audia) Aequum* CJL III 1323 itd., Čitluk kod Sinja.

ALPES DELMATICAE Plin. XI 240; *Albion oros* Strab. IV 6, 1, *Albia* (pi.) Strab. VII 5,2; *to Albanon oros* Ptol. II 14,1, Velika i Mala Kapela u sklopu Dinarskih planina.

ALPERIUM, mons, danas Prolog: *in Alperio* Tab. Peut., mansio, via Salona-Servitium (Daim.).

AMANTINI, civitas-pleme (Pann. Inf.): *Amantini* Plin. III 148, IV,- 35; *Amantinoi* Ptol. II Γ5, 2: u području Sirmiuma, i s obje strane Save. Usp. *civitas Sirmiensium et Amantinorum* Plin. III 148.

ANDETRIUM, mansio, via Salona-Servitium (Daim): *Andetrium* Plin. III 142; *Andëtrion erymnon horion* Strab. VII 5,5; *Andtktrion* Ptol. II 16, 7; *Andërion teihos* Dio 56, 12; *Andretio* Tab. Peut.; *Endetrio* Rav. IV 16, kastei poznat iz borbi 33. g. pr. n. e. i 9. g. n. e., danas gradina Brečeva u Gornjem Muću, u zaleđu Splita (Salone).

AQUAE S . . ., banjsko lječilište i raskrsnica putova, via Narona-Sarajevsko p. (Dalm.): *r(es) p(ublica) Aqu{arum) S(. . .)* D. Sergejevski, Nov. Mus. Sar., No. 13, 1936, 1—3, danas Ilidža kod Sarajeva. APEVA, naselje (Dalm.): *Apeva* Rav. IV 19 u nizu *Baloia, Apeva, Sapua, Bersellum, Ibisua,* danas Jajce (?). V. E. Pašalić 1960, 50. ARDIAEI, ARDIAOI v. *Vardaei.* ARDUBA, utvrda = frourion (Dalm.): *Ardouban .. . frourion* Dio 56, 15, 1.

Lokacija W. Tomascheka iz 1880. g. u Vranduku na Bosni nije dokazana; iskopavanja 1968. nisu dala odgovarajuće nalaze, v. B. Raunig, Radovi MGZ, Zenica, 1973, 453. Usp. E. Imamović, Pril. Inst, za ist., XIV, br. 14—15, Sarajevo 1978, 337. Lokacija je neodređena. ARGENTARIA, mansio (?), via Salona-Argentaria-Sirmium: *Argentaria* Tab. Peut. (Dalm.). Po K. Milleru, IR, 1916, Konjević Polje na Jadru; vjerojatnije rudarsko područje oko Srebrenice. Usp. I. Bojanovski, 1981, 189. i bilj. 117.-' ARINISTAE, var. *Armistae* Plin. Ill 143 (Dalm.), ilirska civitas u naronitanskom konventu. V. s. v. *Arion.* ARION, rijeka između Narone i Rhizusa (Rizonskog zaljeva) (Dalm.): *Arion* Ps. Skylax 24. Po J. Lučiću, Anali HI Dubrovnik, god. 6—7 (1959), 117 „Rijeka dubrovačka", a po M. Suiću, GZM 8 (1953), 111, Drim (pogrešno ispisani *Drilori).* Usp. *Arinistae.* Pitanje je *sub iudice,* svakako negdje između Neretve i Drima. ASAMUM, mansio, via Ad Zizio-Epidaurum (Dalm.): *Asamo* Tab. Peut.; *Asamon* Rav. IV 16, danas Trebinje. AUFUSTIANA, mansio, via Salona-Narona (Dalm.): *Aufustianis* Itin. Ant. 338, 3; Rav. IV 16; *Ausustis* Rav. IV 16; *ad Fusciana* Tab. Peut. (se. *Fusciana praedia* ili event, castra): Tkanice u Tihaljini, kod vrela Jakšenice (dolina Tihaljine). AUTARIATAE, ilirsko pleme u unutrašnjosti, od Romani je do zapadne Morave (u predrimsko doba): *Autariätai* Arr. Anab. I 5, 4, Ps. Skyl. 24, Agatarch. 59 u GGM I, 151, Diod. Ill 30, XX 19, Strab. VII 5, 1; 6, 7, 11. *Autarieis* App. 111. 2—5. *Autariatas* Iustin. 15, 2. *Audaristenses* Plin. IV 35. Usp. F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena..., 1969, 69. ss.
AZIDIUM v. Zizion.

BALOIE, mansio, via Salona-Servitium (Dalm.): *Baloie* Tab. Peut., *Baloia* Rav. IV 19, danas Šipovo na Plivi. BARIDUUM, mansio, via Salona-Servitium, odn. Argentaria (Dalm.): *Bariduo* Tab. Peut., danas Livno. +BASAS (?), BASANTIS, mansio, via Siscia-Sirmium, rijeka (Pann. Inf.): *ad Basantem(m)* Tab. Peut., *Bassantis* Rav. IV 19, danas rijeka Bosut, identična s *Bacuntius* Plin. Ill 148 = grč. Basuntius, odatle „Bosut". Putna stanica *Ad Basante(m)* se nalazila u Županji „kod prelaza preko Bosuta", I. Bojanovski, 1984, 199. BATHINUS, rijeka (Dalm., Pann. Inf.): *adBa . .. .\flu\men* CIL III 3201 = 10159 - 3198, b = 10156, b; *Bat(h)inus flumen* Veil. II 114, danas rijeka Bosna, I. Bojanovski 1974, 192. ss. BATHIATAI, ilirska civitas? (Dalm.): *Bathiätai* App. Hl. 16. u susjedstvu su *Axyaioi, Partheniatai* i *Taulantioi,* dok ih G. Alföldy Dalmatien, 35, 38 locira na rijeku *Bathinus* (v. gore)^

BEBIA, BIBLIA ORE, planinski vijenac u Pann. Sup. (?): *Bebia* ore Ptol. II 14, 1; Chrest. Strab. 6, 41, var. *Biblia orë* éd. Cuntz 1923: *dia tou Albanou orous mehri ton Bibliôn oreôn,* možda lanac Grmeč, Srnetica, Lisina, Vlašić, u stvari linija granice izmedu Dalmacije i Panonije. Usp. *Biblini m(ontes)* u TIR L 33 (Trieste).

BENZAVATICUM se municipium (ili territorium), Farlati, Illyr. sacr. П 173 (a. 533), na sjevernoj ili sjeveroistocnoj granici biskupije *Sarsiteron* (v. tamo), kao i *Potuatico* i *per Rasticiarum* (ibidem), negdje sjeverno od Mostara.

BERGINIUM, rudarsko naselje (Pann. Sup.): *Berginio* Rav. IV 19 u nizu *Clande, Assino, Bercio, Serbitium, Fines,* odnosno *Asinoe, Clandate, Berginio* (ibidem), naselje na cesti *Assino = mun. Azina(tium)* (?) u Lici CIL III 8783 — *Servitium* (?) (ibidem), negdje na Uni (kod Bos. Novog?), ali nema elemenata za ubikaciju.

BERSELLUM Rav. IV 19 (Dalm.), prije *Ibisua* (Bistua?) i *Derva* a poslije *Sapua* (ibidem), možda Varošluk (Turbe) kod Travnika. V. *Derva.*

BIGESTE, mansio, via Salona-Narona (Dalm.): *Bigeste* Tab. Peut., Rav. IV 16, danas Varoš u Donjim Radišićima kod Ljubuškog. Usp. I. Bojanovski 1975, 1977, 1985, 87 dd.

BILUBIUM, mansio, via Salona-Narona (Dalm): *Billubio* Tab. Peut·, *Bilubio* var. *Biludio* Itin. Ant. 338, 2: Lokvičić kod Imotskog (I. Bojanovski, 1977. 126).

BISTUE, Nova i Vêtus, mansiones, via Salona-Argentaria (Dalm.):

1. *Bistue Nova* Tab. Peut.; *Ibisua* var. *Bisua* Rav. IV 19; *mun. Bist* (var. *Bis . .*.) CIL III 12765, 12766 Zenica, 12761 Fazlići; *episcopus Bestoensis ecclesiae* (a. 533) Farlati, Illyr. sacr. 11,163,173, danas Bugojno. Cf WM XI 107—108 JV° 1, 2 i 3 = GZM 16,1906, br. 1, 2 i 3 iz Varvare, v pod 2).

2. *Bistue Vêtus* Tab. Peut.; *Bistue betus* Rav. IV 16; *de[c(urioni) (duo)vir(o) Bist(uensium)* GZM 1906, 153, si. 2; *dec{urionï) mun(cipi) Bis[t(uensium) (duo)vi(ro)* ibidem, 154, si. 3, i *dec(urio) m[un(cipi) Bist(uensium)\, (duo)vi[r . . .,* ibidem, 154, si. 4, sva tri iz Varvare. Putna stanica *Bistue Vêtus* nala zila se u Duvnu (I. Bojanovski 1974, 134. ss. i ovdje XIII poglavlje).

BREUCI, panonska civitas (Pann. Inf.): *Breukoi* Strab. VII 5, 3; Ptol. II 15, 2; Dio 55, 29, 34; *Breuci* Veil. II 110. ss.; Suet. Tib. 9; *Saus per Colapianos Breueosque* Plin. III, 147, i nekoliko natpisa. Stanovali su u srednjoj Slavoniji i u Bosanskoj Posavini do područja Desitijata v. I. Bojanovski, Octo cohortes Breucorum, 1986, Tuzla.

BULSINIUS, mons, danas Tušnica (Dalm.); mansio, via Salona-Argentaria (Dalm., Pann. Inf.): *in monte Bulsinio* Tab. Peut.; *Monte Bulsi* Rav. IV 16: Žbanica pod Privalom, Stipanići kod Duvna.

BURNUM, logor LEG XI CL.P.F., kasnije municipium *]* na Krki: *Burnum* Plin III 142. *Bournon* Ptol II 16,6. *Burno* Tab. Peut., Ivoševci, Kistanje. Etnik *Bumistae* Plin. III 139 i CIL III 2809, Scardona.

CASTRA, mansio, očito i logor, via Salona-Servitium (Pann. Sup.): *Castra* Itin. Ant. 269, Tab. Peut.: Banja Luka na Vrbasu. CLANDATE, CLANDATIS v. Berginium (Pann. Sup.?): *Clandate* IV 19; *Cland-[at]e,* na cesti *Clande, Assino[ne], Berci[ni]o, Serbitium* (Rav. IV 19), vjerojatno Rakanske Barice kod Bosanskog Novog.

COLAPIANI, panonska civitas u dolini Kupe = *Colapis* Plin. IΓΓ 148, *Kolapis* Strab. IV 6, 10, i VII 5, 2 (Pann. Sup.): *Saus per Colapianos Breucosque* Plin. Ill 147. Teritorij je pripadao Sisciji, a dolinom Une je djelomično ulazio i u Bosnu, usp. A. Mocsy, 1959, 24. V. i XX pogl. ovdje.

COLAPIS, v. Colapiani, rijeka Kupa.

CORNACATES, panonska civitas (Pann. Inf.): *Cornacum* Rav. IV 20; *Cornaco* Itin. Ant. 243, 3 i Tab. Peut.; *Kornakon* Ptol. II 15,], 3. Etnik: *Cornacates* Plin. III 148; *Corniacenses* Not. dign. occ. V 132, 272, VII 102: *Cornacenses* CIL XVI 2 (a. 54 n. ae.), usp. C. Patsch, RE IV 1246.

DAESITIATES, ilirsko-panonska civitas (Daim.): *Daisitiàtai* Strab. VII 5, 3, App. 111. 17; *D{a)esitiates* Plin. III 143, Veil. II115 (korump. *De Siciales); Batonôs tina Dësidiâtou* Dio 55, 29, 2; *ad He[dum c]astel{lum) Daesitiatium* CIL III 3201 = 10159, Salona;*princepsDesitiati{um)* G. Čremošnik-D. Sergejevski, Nov. Mus. Sar. 9, 1930, 1—9 (iz Breze). Lociraju se u dolinu gornje Bosne, ali su se kao veće pleme u carsko doba pružali do doline gornjeg Vrbasa na zapadu i Rogatice na istoku.

DAORSI (Daorsei), ilirska civitas u naronitanskom konventu (Daim.): *Daorsoi* Polyb. 32, 18, 2; *Daorsei* Liv. XLV 26, 14; *Daorizoi* Strab. VII 5, 5; *Daoursioi* Ptol. II 16, 8; *Darsioi* App. 111. 2; *Duersi* Plin. Ill 143. Etnik: *Davers[o]* (dat.) CIL XVI 38, Salona a. 93; *Daverzus* CIL XIII 7507; *Daorsôn, Z.* Marié, GZM 27—28, (1972—73), 237. Živjeli su na lijevoj obali Neretve, od Bijelog polja do Trebinjske Šume, sa centrom u Stocu. Cf. *Daversi* Plin. III 143. éd. Detl.

DELMATAE (Dalmatae), ilirsko pleme u salonitanskom konventu (Daim.): *Delmat ae* Plin. III 142, 147; Veil. II, 96, 3; Tac. hist. II 32; Flor. 21, 25. *Dalmatai* App. 111. 11, 17. *Dalmatae* Tac. hist. Ill 12, 50; Caes. Gall. Ill 9, Suet. vir. ill. 5. itd. Stanovali su između Krke i Cetine, a u unutrašnjosti na Glamočkom. Livanjskom, Duvanjskom i Imotskom polju.

DELMATIA (Dalmatia) „zemlja Delmata", rimska provincija, v. ovdje Uvod. pogl. C.

DELMINIUM (Delminion), delmatski oppidum na Libu, Duvanjsko polje (Dalm.): *Delminion* Ptol. II 16, 7, App. 111. 11; *Delmion* Strab VII 5, 5; *Delminium* Flor. II 25. itd. Natpisi (etnik): *Delminensibus* CIL III 3202; *dec. municipi Delminensium* GZM 25 (1970), 6, si. 1 = WM BHLM, B. VA, 1975, 42, Fig. 1: Borčani na Duvanjskom polju.

DERAEMISTAE (Deramistae), ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *Deraemistae* (var. Deraemestae) Plin. Ill 143; *Madenae Plarentis filiae. . . Deramist(ae)* CIL XVI 38, Salona a. 93. Zauzimali su Bilećke rudine s Dabarskim poljem sa centrima u Orahovicama i Plani., istočno od Stoca u Hercegovini. DERBANOI App. 111. 28, civitas. Oktavijan ih je pokorio posljednje 33. g. st. *c.* nakon Delmata. C. Patsch, RE V, 237, traži ih sjevernije, u zaleđu Delmata. kao i A. Mayer, Die Sprache, 1957, 44 („Waldleute"). Položaj im nije pobliže utvrđen. V. *Derva^*

DERETINI, ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *Deretini* Plin. III 143. Držali su dolinu Rame do njena ušća. DERRIOI *(DeurH),* ilirska civitas u Dalmaciji: *Derriopes kai Derrioi* Ptol. II 16, 5. Ukoliko su *Derrioi* identični s *Demi,* Plin. III 142, onda su pripadali salonitanskom konventu i vjerojatno zauzimali Petrovačko polje, v. XVI poglavIje. Cfr. *Derriopes.*

DERRIOPES, ilirska civitas, Ptol. II 16, 5. Po jednima su identični s *Derrioi* (A. Mayer), po drugima s *Deretini* (G. Alföldy). Vjerojatno je u pitanju makedonsko pleme slična imena *Deuriopes* Strab. VII 7, 9, Liv. 39, 53, koje Ptolemej, inače, ne spominje.

DERVA, civitas na pravcu *Sapua, Bersel(l)um, Ibisua* (Bistua nova?), *Derva, Citua* (Fitua?), *Anderba* i d. Rav. IV 16. i 19. A. Mayer, 1957, 44, dovodi je u vezu s *Derbanoi,* negdje u sjeverozapadnoj Bosni *{Anderba* Rav. IV 16 valja razlikovati od *Andarba* Itin. Ant. 338,7 = *Sanderva* Tab. Peut., danas Nikšić u Crnoj Gori).

DEURI, ilirska civitas u salonitanskom konventu (Dalm.): *Deuri* Plin. III 142, man je pleme na Petrovačkom polju (?) V. *Derrioi, Derriopes* i *Derbanoi.*

DILUNTUM, mansio, via Narona-Scodra (Dalm.): *Dilunto* Tab. Peut., *Dallunto* Itin. Ant. 338, 5; municipium: *dec(urioni) mun{icipii) Dil(unti),* GZM 47 (1935), 17; *municipum Delontinum* Farlati, Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533), danas Stolac u Hercegovini.

DINDARI, ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *Dindari* Plin. III 143. *Dindaroi* Ptol. II 16, 5. *pri[nceps civitatis] Dinda[rior(um)]* GZM 19 (1907), 446, Skelani. Njihov je bio teritorij s obje strane srednje Drine, južno od Domavije, sa centrom u Skelanima *{Municipium Mahesiatium).*

DITIONES, ilirsko-panonska civitas u salonitanskom konventu (Dalm.): *Ditiones* Plin. III 142. *Ditiones* Strab. VII 5, 3, Ptol. II 16, 5; *mons Ditionum Ulcirus* (v. Ulcirus) CIL III 3198. Etnik: *Ditio* CIRhen. 741; *nat{ione) Diti[onis]* CIL V 541. Lokacija: tromeđa Dalmacije, Hrvatske i Bosne (Grahovo p.).

DOMAVIA, rudarski grad na Drini (u području *Argentariä)* (Dalm.): *ordo mun. Dom . . .*, odn. *Domav* ___CIL III 8359, 8360 = 12720; *(patrono) muni[cipi Dom]aviano{rum)* CIL III12732; *ordo dec{urionum) col{oniae) M. D.* = (Hirschfeld: *m{etalli) D{omaviani)* CIL III 12728, 12729 itd.: Gradina u Sasama kod Srebrenice.

DRINUM FL(UMEN), mansio, via Siscia—Sirmium (Pann. Inf.): *Drinum fliumeri)* Tab. Peut., *Drinum* Rav. IV 19, danas Brodac sjeverno od Bijeljine.

DRINUS, rijeka Drina, usp. C. Patsch, RE V, 1708. s. *Drinus* Hier. Presb. dimens. prov. 18: *Pannonia ab oriente flumine Drino; Drinius* Rav. IV 16; *Dreinos* Ptol. II 16,4: rijeka Drina. V. *Noaros* Strab. VII 5,2, navodni produžetak Drine.

EMANIUM, naselje u zap. Hercegovini na pravcu: Narona?—Ausustis—Emanio—Sarsiteron—Bistue betus: *Emanio* Rav. IV 16, nije pobliže odredeno. Za Ausustis v. *Fusciana = Aufustiana,* na vrelu Jakšenice kod Rašića (Tihaljina).

EPIDAURUM, rimska kolonija, danas Cavtat kod Dubrovnika (Dalm.): *Epidaurum* Bell. Alex. 44. *Epidauros* Ptol. II 16,3, Itin. marit. 520,2 itd. Usp. Th. Mommsen CIL III p. 287.

FINES v. *ad Fines.*

FUSCIANA v. *Aufustiana = ad Fusciana.*

GLINDITIONES, ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *Glinditiones* Plin. III 143; *Glintidiones* App. 111. 16, Nevesinjsko polje s manjim poljima.

GRAIUM, riječna luka *classis secundae Flaviae, Graio* Not. dign. occ. 32,51, na Savi između Sirmija i Brčkog ili Šamca, vjerojatno na desnoj obali.

HAEMASI, pleme između Narone i Epidaura, u predrimsko doba: *Haemasi* Plin. III 143 = *Hemasini* G. Alfoldy, Dalmatien, 36. Možda identicni s *Hippasinoi* App. 111. 16. Spominju se u kontekstu Agripine akcije s mora 35. g. st. e.

HE(DUMl), utvrda — castellum u zemlji Desitijata (Dalm.): *ad He\dum1 c]astel-(lum) Daesitiatium* CIL III 3201 = 10159 Salona, Kiseljak, Breza ili negdje u okolici.

HEMASINI v. *Haemasi.* HIPPASINOI v. *Haemasi.* HIPP(I)US FI. CIL III 3202 a. 184, Trilj, rijeka Cetina s mostom u Trilju = *Pons Tiluri* v. *Tilurium.*

IAPODES, panonsko-ilirski narod (Dalm.): *Iapodes* Strab. IV 6,1, 10, VII 5,2 i 4,5; App. 111. 10, 14, 16—19, 21, 22; Steph. Byz. ed. A. Meineke, 1849; u GGM. *Iapodes* CIL III 14324, 14326, 14328, Privilica kod Bihaća. *Iapudes* CIL I p. 48; XIÏI 2, 8007, i Plin. Ill 38, 127, 139, 146. itd. *Lapydes* Ptol. II 16,5; Dio49, 34i35; 51,21,5, Liv. 43.5 epit. 59, 131 itd. Nastavali su širok prostor od Alpa do Une na istoku. Pounski Japodi su njihov najistočniji ogranak.

IBISUA v. *Bistue nova.*

ILLYRICUM „zemlja Ilira", rimska provincija (Dalm., Pann.): *Illyricum* Caes. Gall. II 35, 2; III 7, 1; V 1, 5. Liv. 45, 18, 26. Plin. Ill 21, 139, 147, 149. itd. V. Pogl. C uvodnog dijela.

INDENEA, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Indenea* Tab. Peut., Mujdžići na Janju.

IN MONTE BULSINIO v. *Buhinius.*

INTERFRQURINOL. ilirsko pleme u Iliriji: *Interfrourlnoi* App. 111. 16. Nema elemenata za lokalizaciju. C. Patsch REV, 2553, veže ib. s *Endirudini* Plin. Ill 144 (D. Detlefsen ima: *Enedi, Rudini),* već u području između Epidaura i Lissusa. Dovode se u vezu s mjestom *Enderon* Ptol. II 16, 7 = *Andarba* Itin. Xnt. 338, 7 (?), danas Nikšić (?).

IONNARIA, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *lonnaria* Tab. Peut., Blagaj na Kupreškom polju.

LADII v. *ad Ladios.*

LAMATIS, mansio, via Salona—Servitium (Pann.?): *Lamatis* Tab. Peut., v. *Aematis* (Aemate) Itin. Ant. 269,1. LEONATA, utvrda i garnizon (negdje) uz Savu: *tribunus cohortis primae Ioviae, Leonatae* Not. dign. occ. 32, 58. LEUSABA, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Leusaba* Itin. Ant. 269, 2, Tab. Peut. *Lausaba* Rav. IV 19, danas Bjelajce kod Mrkonjić-Grada? (v. XVIII pogl., 4c). LEUSINIUM, mansio, via Narona—Scodra (Dalm.): *Leusinio* Itin. Ant. 338, 6; *Leusino* Tab. Peut., Panik na Trebišnjici (v. I. pogl.).

LIBRI v. *ad Libros.*

MAEZEI, panonsko-dalmatinski narod (Dalm., Pann. Sup.): *Maezei* Plin. Ill 142; *Maizaloi* Ptol. II 16, 5; *Mazaioi* Strab. VII 5, 3; Dio 55, 32. itd. Etnik: *Maezeius* CIL III 6383, Salona itd. Živjeli su istočno od Japoda, izmedu Grmeča i Kozare, a na istok do Vlašića.

MALVESIATES, etnik na natpisu iz Misajlovine (Rudo): *T. Aurelius Silvanus dec. II vir municipi Malvesiati[u]m* ARR VI, 241 ss. Grad se, po svoj prilici, zvao *Malvesia* (?), stanovnici *Malvesiates,* a municipij *„mun. Malvesiatium".* Time otpada ime grada *Gerd(is?),* Patsch 1907. Usp. A. i J. Šašel, ILJug. II, br. 621 s uvodnim tekstom, danas Skelani na Drini.

MARSONIA, mansio, via Siscia—Sirmium (Pann. Inf.): *Marsonia* Ptol. II 15, 4; *Marsonia* Not. dign. occ. 32, 43; Rav. IV, 19; *Marsoni(a)e* Tab. Peut., danas Slavonski Brod na Savi.

MATRIC- (Matrix?) v. *ad. Matricem,* Tab. Peut., planinsko sedlo. V. A. Mayer, Die Sprache, 222 = Velika kupreška vrata (k. 1384). MELCUMANI, ilirska civitas iz naronitanskog konventa (Dalm.): *Melcumani* Plin. Ill 143; *Melkomenoi* Ptol. II 16,5. Izjednačuju se s civitas *Meromennoi* App. 111. 16. Nastavali su šire područje Gatačkog polja. MEROMENNOI v. *Melcumani.* MONS CLAUDIUS, slavonska brda sjeverno od Save (Pann.): *Claudius mons* Veil. II 112; *mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Tau.hci* Plin III, 148.

MUNICIPIUM MALVESIATIUM, municipalni grad dindarske civitas ,v. Dindari na Drini, danas Skelani. V. *Malvesiates.*

NARE(N)SI, ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *Naresi* Plin. Ill 143; *Narêsioi* App. 111. 16; *Narënsioi Ftol.lJ,* 16,5, pleme na gornjem i srednjem toku Neretve.

NARÖN, -ÖNOS, Neretva, rijeka u Hercegovini (Dalm.): *Nawn* Ps. Skyl. 24; Strab. VII 5, 5, 9; Ptol. II16, 3; App. 111. 11. *Narone amne* Plin. Ill 143. *Nar* Mela II 57. *Narenum* Rav. IV 16.

NARONA, rimska kolonija, centar *terti conventus,* luka, mansio via Salona—Narona—Scodra (Dalm.): *Narona* Cic. ad fam. 5, 9; 10; 13; 77; Plin. Ill 142; Itin. Ant. 338, 4; Tab. Peut.; Rav. IV 16 = *Narrona* V 14; Guido 114 itd. Etnik: *[res p(ublica)] Naronitano[rum]* I. Bojanovski, AV XXVIII, 1977, 189; *Naronitana ecclesia,* Farlati Illyr. sacr.2,10, 4; 184 (a. 530, 533). Usp. i CIL III 8783, Sućurac: *ci]vitas Naron[ensiuml* ili *Naron[itanorum],* selo Vid na rječici Norin (!) kod Metkovića.

NECAL, naselje u unutrašnjosti zemlje (Dalm.): *Necal* Rav. IV 19. Nema elemenata za ubikaciju. Po A. Mayeru 1957, 240, u sjeverozapadnoj Bosni.

NOAROS v. *Drinus.* Strab. VII 5, 2. Cfr. A. Graf, 1936, 64, F. Papazoglu, Plemena, 277. ss. i G. Alfoldy, Les Scordisques, 110.

NOVAS v. *ad Novas* (Runović na Imotskom polju).

OINEUS (OENEUS): *Oinéôs potamoü ekbolai* Ptol. II 16,2, rijeka Una (?).

OSERIATES, panonska civitas (Pann. Sup.): *O senates* Plin. Ill 148; *Oseriatës* Ptol. II 14, 2. Usp. CIL III 3201 = 10159 -f 3198, b, Salona (a. 19/20. n. ae.), usp. I. Bojanovski 1974, 17. d., 192. dd. Lociraju se južno od Jasa, s obje strane Save; njima je pripadala Donja Dolina na Savi.

OZUAEI, ilirsko pleme u naronitanskom konventu (Dalm.): *Ozuaei* Plin. Ill 143; *Oksiaious* App. 111. 16. Možda negdje oko Popova polja (v. Ill pogl.).

PAIONES (PANNONIOI), generičko ime za panonska plemena kod grčkih pisaca (Pann.): *Paiones* Herod. IV 33, 39. itd.; Thuk. II 96, 3; Polyb. 49, 36; Strab. VII 7, 4; Ptol. Ill 12, 15. itd., ali i *Pannonioi* Strab. VII 5, 3; Dio 49, 36, 6. V. *Pannonia.* PANNONIA, „močvarna zemlja"?, rimska provincija od 8. g. n. e. Ime je izvedeno od etnika *Pannonii: Pannonia* Ov. Trist. II 225; Plin. Ill 147 ss.; Tac. ann. I 47 i Germ. 43 itd. *Pannonia* Strab. VII 5, 3; Ptol. II 14, 1; 15, 1; Dio 49, 36. itd.; *Paionia* Polyb. frg. 64. itd.

PARDUA, mansio, via Narona—Scodra (Dalm.): *Pardua* Tab. Peut. *Pardua id est Stamnes* Rav. IV 16. Nalazila se u Gornjem Gradcu kod Ljubinja (I. Bojanovski 1969, 1973, usp. D. Sergejevski 1962).

PARTHENI, ilirsko pleme iz naronitanskog konventa (Dalm.). Možda stanovnici Pardue v. *Pardua.* U carsko doba se ne spominju. *Partheni* Plin. Ill 143; Mela II 35; *Parthënoi* App. 111. 2. itd. Usp. Ill poglavlje u tekstu.

PELVA, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Pelva* Itin. Ant. 269, 5. Locira se u Lištane na Livanjskom polju.

PER RASTICIARUM v. *Benzavaticum.*

PIRUSTAE, ijirsko pleme (Dalm.): *Perustae* Veil. II 115; *Pirustae* Caes. Gall. "'" *V* I;"Liv. 45, 26; *Peiroustai* Strab. VII 5, 3; *Piruostai* Ptol. II 16, 5. Istočni susjedi Desitijata (cf. Veil. II 115), gornje Podrinje i Sandžak. Plinije ih (vise) ne spominje. PLANA, mjesto u Dalmaciji: *C. Marcio lust. vet. ex adoptione nat(ione) Delm(atae) castri Planae* CIL XI 76, Ravenna, možda dan. Plana kod Bileće (?) s gradinom *Kaštrumi* (Planska gradina), usp. I. Bojanovski 1987, 85. PLERAIOI, ilirsko pleme u ist. Hercegovini i uz more istočno od Dubrovnika: *pjērciīoi* Stra|, vn 5, 5, 7; *Palärioi* App. Hl. 10; *Plaraïoi* i *Plarioi* Steph. Byz. Pobijedeni 135. g. st. e. i pâli pod rimsku upravu. Kasnije su vjerojatno adtri-Huirani ageru kolonije u Epidauru.

PONTELURI (PONS TILURI) v. *Tilurium.*

POTUATICUM se. municipium (territorium), Farlati Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533) v. *Benzavaticum.*

PR(A)ETORIA Rav. V, 14; *Praegoria* Guido c. 114, između Narone i Biston, možda na Lukama kod Opuzena.

PRAETORIUM, mjesto između Epidaura i Narone; *Bretorium* Rav. V 14; *Praetorium* Guido 114. Možda negdje oko Stoca ili event, utvrđeni kompleks na Mogorjelu u Čapljini kao centar nekog kasnijeg pretorija.

PRAITOR1ON Ptol. II 14,4 v. Ad Praetorium, Tab. Peut.

RAETINIUM, municipij u zemlji Japoda (Dalm.): *Raetinio* CIL XIII 7023, Zahlbach, Rheinhessen; *Raïtinon* Dio 56, 11, danas Golubić kod Bihaća.

RIS .. . = *c(ol) RIS* (Dalm.): *T. Cl. Maximo dec. c. Ris* … CIL III 2766, b = 8369, Rogatica. Ime rimske kolonije u Rogatici.

SALDIS, mansio, via Siscia—Sirmium (Pann. Inf.): *Saldi s* Tab. Peut.; Rav. IV 19; *Sal{l)is* Ptol. II 15, 4. Putna stanica u Posavskim Podgajcima kod Županje (usp. I. Bojanovski 1984, 205 dd.).

SALINAE (Salines ili Salinae?): *kastron ta Salënës,* danas Soline kod Tuzle? (v. V· Radimsky, ALZ s. v. Soline).

SALONA, luka i naselje Delmata, rimska kolonija, metropola rimske Dalmacij-., *caput viarum* brojnih cesta (Dalm.): *Salona* Plin. III 141, 142; Tab. Peut.; Rav. IV 16, V 14 itd. *Salonae* Caes. civ. III 9; Itin. Ant. 269, 7; 272, 7; 497, 3 i 8 itd. *Salon* Strab. VII 5, 5; Dio 42, 11; 55, 29 itd. *Salona* Strab. VII 5,'5; Dio 56, 12; App. 111. 11 itd. *Salônai* Ptol. II 16, 3, danas Solin kod Splita.

SALVIAE, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Salviae* Itin. Ant. 269, 4, danas Halapić na Glamočkom polju.

SALVIUM (ili *Salviai),* mjesto i municipium (Dalm): *municip{io) Salvio* CIL III 14249, 2; *mun Salvi…* CIL III 6538; *Salouia* Ptol. II 16, 6 (?); *Salviaticum* se. municipium Farlati Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533). Etnik: *civis Sahiata* BD 28, 48, Rider, danas Vrba s Podgradinom na Glamočkom polju.

SAPUA, mjesto u blizini Jajca (Dalm.): *inter Sapuates et . ."imatinos* CIL III 9864, usp. p. 10159, Janj, terminacijski natpis. *Sapua* Rav. IV 19.

SARDEATES, ilirska civitas u salonitanskom konventu (Dalm.): *Sardeates* Plin. III 142; *Sardiôtai* Ptol. II 16, 5 itd.; *Sarziaticum* se. municipium Farlati Illyr. sacr. *2,* 173 (a. 533). Dolina Unca sa centrom u Donjem Vrtoču (ruševine naselja, natpis). V. XV poglavlje.

SARITTE v. *Saruie.*

SARNADE, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Sarnade* Itin. Ant. 269, 3; *Sa(r)niglon* Rav. IV 19 (?); *Sarniensis* (+Sarni(t)ensis) *ecclesia,* odn. *presbyter* Farlati, Illyr. sacr. 2, 164 (a. 530). Locira se redovito u Pecku kod Mrkonjić-Grada, vjerojatno municipij nakon 212. g., odn. *res publica.*

SARSITERON, SARSENTERUM, sjedište biskupije iz 533. g. (Dalm.): *Sarsiteron* Rav. IV 16; *Sarsenterensis* sc. episcopus Farlati Illyr. sacr. 2, 173 (a. 533). Locira se različito, možda u Cimu kod Mostara (?).

SARUTE, mansio, via Salona—Servitium (Dalm.): *Sarute* Tab. Peut., var. *Sarittc* možda Strojice na Janju kod Šipova.

SAVUS, rijeka u Panoniji: *Savus, Saus* Plin. Ill 128, 147, 148; Tab. Peut.; Flor. II 28; Rav. IV 20 (i Saus) itd.; *Sauos* Strab. VII 5, 2; App. 111. 22; *Saouos* Ptol. II 15, 1 i 4., danas Sava. V. *Noaros* Strab. VII 5, 2, za donji tok Save (?). V. *Drinus.*

SEGESTICA v. *Siscia.*

SERETION, tvrđava Mezeja zauzeta 9. g. n. e.: *Seretion* Dio 56, 12, 1. Negdje u Pounju, pobliže neodređen.

SERVITIUM, mjesto i luka na Savi, mansio, via Salona—Servitium (Pann. Sup.): *Servitti* Itin. Ant. 268, 7; *Servitio* Tab. Peut.; *praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii* Not. dign. occ. 32, 55; *Serbitium* Rav. IV 19; *Serbition* Ptol. II 15, 4 na 42°20 (vis.), 46°30 (šir.), današnja Bosanska Gradiška na Savi (Berbir).

SIRMIUM, rimska kolonija, metropola Donje Panonije, mansio, via Siscia—Sirmium i dr. (Pann. Inf.): *Sirmium* Plin. III 148; Tab. Peut.; *Sirmi civ(itas)* Itin. Ant. 131, 4; *colonia Sirmi* CIL III 6441, Sirmium; *Sirmion* Strab. VII 5, 2, Ptol. II 15, 4. itd., današnja Sremska Mitrovica na Savi. Usp. M. Mirković, Sirmium — its History from the I Century a. D. to 582. a. D., Sirmium I, Beograd 1971, 5—94.

SISCIA, rimski logor, kasnije kolonija, mansio i značajna raskrsnica putova (Pann. Sup.): *Siscia* Plin. Ill 147, 148; Not. dign. occ. 32, 56, 57; Itin. Ant. 259, 260 265 bis, 266, 272, 274; Tab. Peut.; *Siskia* Strab. VII 5, 2; Ptol. II14, 4, današnji Sisak na ušću Kupe u Savu. Izgraden je u blizini epihorske Segestike *(Segestiké* App. Hl. 22, Strab. VII 5, 2, uz obalu Kupe); Segésté App. 111. 23 itd. Etnik *Segestanoi* App. 111. 10, 17. V. *Colapiani.*

SPLONUM, municipij u Dalmaciji: *ex m{unicipio) Splono* CIL III 1322, Zlatna u Daciji. Usp. CIL III 2026 Salona, 8783 Sućurac, i GZM 1940, 20, Komini. Negdje u dolini Une, možda Gor. Vrtače kod Drvara.

STANECLI, mansio, via Salona—Argentaria (Daim.): *Stanecli* Tab. Peut., Maii Mošunj kod Travnika (cf. I. Bojanovski 1974).

STARUA, mjesto na području mun. Salviuma (Dalm.): *Aelius Capito dec. municip. Salvio, natus Starue* CIL III 14249, 2, pobliže neodređeno mjesto na Glamočkom ili Livanjskom polju.

STRIDON, rodno mjesto sv. Jeronima (r. oko 348. g.) (Pann. Sup.?): *Hieronimus, natus patre Eusebio, oppido Stridonis. . . Dalmatiae quondam Pannoniaeque confinium fuit* Hieron, de vir. ill. 35. d. Lokacija je sporna, možda Strigova (Bos. Dubica) ili Zrinj kod Dvora (?), odnosno Šapjane, nedaleko od Trsata (Tarsatica), M. Suić, Rad JAZU, 426, 1986, 236—240

TILURIUM, logor LEG VII CL P F i raskrsnica putova (Dalm.): *Tilurio* Tab. Peut.; *Ponte Tiluri Itin.* Ant. 337, 5; *Tilurion, Ponteluri*Rav. IV 16. itd. Sudeći po Ravenatu, valja razlikovati *Tilurium,* danas Gardun (nekad logor) kod Trilja, od *Pons Tiluri,* danas Trilj na Cetini.

TRONUM, mansio, via Salona—Narona (Dalm.): *Trono* Itin. Ant. 338, 1, danas Cista Velika kod Sinja.

TURRES v. *ad. Tunes.*

ULCIRUS v. *mons Ditionum Ulcirus,* danas Ilica pl. kod Bosanskog Grahova.

URBANUS (Urpanus), rijeka Vrbas (Pann. Sup.): *Urpanus* Plin. III 148.

URBATE, mjesto, mansio, via Siscia—Sirmium (Pann. Sup.): *Urbate(m)* Tab. **Peut.** Cfr. *pars II Pannoniae, quae cum Urbatensi est civitate* lustin. Nov. XI praef. a 535. Prevladavala je ubikacija u Srbac na Savi, kod ušća Vrbasa u Savu.

VALDASUS, Plin. III 148 *supra influunt* (tj, prije ušća Save u Dunav) *Valdasus, Urpanus, et ipsi non ignobües,* rijeka Ukrina ili, možda, Sana, Cf. W. Tomaschek 1881, 500.

VARDAEI, ARDIAEI, ilirska civitas u naronitanskom konventu (Dalm.): *populatores quondam Italiae Vardaei* Plin. **III** 143; *Vardaei* Cic. ad fam. 5, 9, 2, Liv. 27, 30. i epit. 56. *Ouardaioi* Strab. VII 5, 6 (= kasnije zvani *Ardiaious),* Ptol. II 16,5. *Ardialoi* Polyb. II 11, 10; 12, 2; App. Hl. 3. 10; *Sardiawi* Dio frg. 49, 2, 3. itd. U carsko su doba živjeli u ageru Narone (cf. Strab. VII 5, 6).

VARCIANI, panonska civitas (Pann. Sup.): *Varciani* Plin. III 148. *Ouarkianoi* Ptol. II 14, 2. Zivjeli su na teritoriju *mun. Andautoniensium* (A. Mocsy 1959 21. i 1962, 606), dakle oko Zagreba. Time je otpala ubikacija oko Bosanske Gradiške (v. H. Petrikovits, Varciani, VAHD 56—59,60. ss.). Cfr. i *Oseriates.*

VII. ONOMASTICON (ET CURRICULUM HONORUM) MILITUM AC VETERANORVM P AGI SCUNASTICI ET NARONAE (VOJNIČKA ONOMASTIKA LJUBUŠKOG I NARONE)

Aemilius Fortis beneficiarius cohor. VIII voluntariorum, L. Aemil. Hermes (sexvir) et Aemilia Saturnina p., CIL III 1808 Narona (saec. II). *Andamionius Andamif. eq. coh. I. Lucens. ann.* 35 *st.* 15. *Gav[i]llius fr[at]er p.,* CIL III 8486 Humac (saec. I). *M. Antonius Maximus signif. veter. leg. XI C. p.f. anno.* 50, *stip.* 30, C. *Augurinus p.*
A. Betz, Untersuchungen, No. 114 (saec. I). *Artan(i)us Marcellus centurio coh. VIII vol.,* CIL III 8490 (6365) Humac (saec. II).
Cf. s. v. *M. Plae(torius) P ----*
L. Atilius l. f. Veliind) veter. leg. VII, CIL III 1818 Čitluk (Brotnjo) (saec. I). *Attius Domitius mil. leg. II ad.,* A. Betz, Untersuchungen, No. 207 = C. Patsch, Narona, 68, si. 31 Hardomilje, postavio je spomenik anonimnom vojniku . . .. *Pol(lia) . . . mil. leg. I ad. an.* 30 *stip.* 10, C. Patsch, Narona, 68, si. 23, cf. A. Betz, str. 42 i n. 187 (saec. III.)
\Au\rel(id) Ma[ri]na anonimnom unuku (Marinus?) -----*eq. coh. [L] Belg.........* , C. Patsch, Narona 69. ss. = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 7/20, Humac (saec. III). *M. Avilius Nummius (centurio) cohortis III [Alpinorum],* CIL III 1810 Narona
(saec. I).
__Baebius ___ vet. leg. X[....], CIL III 1811 Narona.
Betulo Karnis f. domo Eguius mil. coh. III Alpiinaé) an. 40 *stip.* 21. *Valerius sig. h. p.,* A. Betz, JöAI 36, 1946, Bbl. 67 = A. i J. Šašel, ILJug. I No. 115 Hardomilje (saec. I). *Q.* (?) *Caenius Q. f. [e]q. coh.* [//]/. *Alpinorum d]omo [V]e[l]au[no] ann.[..] st[ip.]*
20 [...], *JAK 2* (1908) 113 s. = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 5/17, Humac (saec. I).
Ti. Claudius Claudi[a]nus praef. co[h]. I Bracaraugust------, CIL III 1773 Humac (saec. I). *Ti. Claudius Ligomarus Carstimari f. Claudia Salinis eq. coh. III Alpinae ann.* 57
stipend. 30 __ *Ti. Claudius Silen[us] et Ti. Claudius Abascian(us)* ..-, CIL III 14632 = C. Patsch, Narona, 72 ss., Humac (saec. I) + V. Atanacković-Salčić, N. st. XIV—XV, No. 12, 270 s., Hardomilje (saec. I). *Ti. Claudius Silen[us?] her.* ad CIL III 14632, kao gore. *Ti. Claudius Abascian(us) libertus* ad CIL III 14632, kao gore.
Cla(udius) Marc(ellus)............beneficia[r. cosl], prije *optio,* CIL III 1783 Narona (saec. II/III). *Crispus Caturonis* (/.) *hères Verani Caturonis f. eq. coh. I Bracaraug (ustanorum)*
(v. s. v. *Veranus),* vjer. miles iste kohorte. *[Das]ius Bastarni [f. do]mo Maezaeus [mile]s coh. I. Belgarum (centuria) [Rest]iMi*
sig. annor. [...] stip. 15 ... *Valerius Maxi[min]us hères,* WMBH XII (1^2) 133 s. Humac (saec. II). *L. Domitius L. f. Ani. Aquila domo Myliada vet. leg. VII stip.* 33; *C. Domitius Ani.*
[A]qui[l]inus mil. [le]g. V[II s]tip. 20 *h. m. [m.,* CIL III 8487 Filovača kod Ljubuškog. *C. Domitius L. f. A[ni (ensi) A]qui[l]inus mil. [le]g. V[II s]tip. XX h. m. [m ■ ■ ■*
CIL III 8487 kao gore.

Fl{avius) Aurelianus dec. coh. I. Belgarum . . . natione Pannonia, WMBH XII (1912), 136 Humac *(posuit Iuliae B. . . coniugi)* (saec. III). *Fl(avius) Victor (centurio) leg. I. ad. (templum Liberi Patris et Liberae reinstate dilapsum restituit coh. IBelg.),* CIL III 8484 (1790, 6362) Humac (a. 173 n. ae.).

Gavillius frater, vjerojatno također vojnik *coh. I Lucensium,* cfr. Andamionius Andami f. *L. Gavius. L.f. Pub(lilia). Verona, vet. leg. XV. M. Gavins frater* i *Hilarus libertus,* I. Bojanovski, Tribunia 5 (1979), 41 ss. Humac (Hardomilje) (saec. I).

M. Gavius kao gore.

Gentius, vjerojatno mil. coh. I Belgarum, cfr. Victor Scenobarbi (f.) mil. coh. I Bel.

M. Heredius M.f. Pal{atina) veteranus leg. VII, CIL III 1813, Narona (saec. I). *L. Herennius L. f Pap(iria) Muliade vet. leg. VII an. LX sti. XXX,* CIL III 8488 (6364) = GZM 26 (1914), 167, si. 33 Ljubuški (saec. I).

Hilarus, libertus L. Gavii vet. leg. XV, kao gore.

30 *C IuliusC. [f ----] Cerialis[.. . coh)Campan[ae] Castoriet[PoUuci]vs[lm],* C1L III 14623, 3 = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 10/3 Narona (saec. I).

Q. lui. Vere[cundus] (centurio) coh. VIII v[olunt.]. [T]itia Spes co[niugi], Iulius lulia-[nus] pat(ri), CIL III 13875 Proboj kod Ljubuškog (saec. II). *Iulius Iulia[nus]* kao CIL III 13875 Proboj, v. prethodni natpis. *C. Iulius Verecundus (centurio) coh. I Belg. vix. ann.* 39 stip. 21. *Postimia Restituta uxor-----* , JAK 2 (1908), 113 ss. Humac (saec. 111). G. Alföldy, Aux. 7/18.

P. Lastus A. f. Scaeva domo Florentia eques vet. leg. VII C. p. f. annor. 60 *stip.* 30. *Apicula P. /., P. Felix lib., P. Diodorus lib.,* CIL 1814 cfr. p. 1494, Narona (saec. I).

C. Licinius Cf. Fab(id) domo Sinope vet. leg. VII an. 50 *stip.* 27, A. Betz, Untersuchungen, No. 58 = V. Atanacković-Salčić, N. st. XIV—XV, No. 2, si. 2.

M. Livius M. f. Pal(atina) dom(o) Aloro veteranus leg. Vil an. 50 *stip.* 26, WMBH XII (1912), 132, si. 60 = GZM 26 (1914), 167, si. 35, Smokovice, Hardomilje kod Humca (saec. I).

L(ucius) optio v. Primus Titi f.

■*L. Luc[iusili -ilius] Cf. Prim[usl] vete{ranus) leg. XVApollinaris,* V. Atanacković--Salčić, N. st. XIV—XV, No. 13, Kratina = I. Bojanovski, Tribunia, 5 (1979), 46, Hardomilje kod Humca (saec. 1).

Q. Ma[rcius.. .?] Serg{ia) Itali[ca] signifer l[eg-----] annor. nat. XX. . . . stipendiorum X---- , CIL III 8436 Narona (saec. I?).

Maximus (centurio coh. I. Bel[g]. . . . [turmal] Max im i. . ..), V. Atanacković--Salčić, N. st. XIV—XV, No. 15, Humac I. st.

Meduttus Caturonis f. miles coh. I Bracaraugustanoru[m] ann. 30 *s[tip ....*], C. Patsch, Narona 74 s. = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 8/2, Humac (saec. I).

Munnius, vjerojatno *mil. coh. I Belgarum,* cfr. Victor Scenobarbi (f.) mil. coh. I Bel.

Nonius Valens (centurio coh. VIII vol.) cf. CIL III 8490 (6365) s. v. *M. Plae(torius) P(...) miles c(o)ho(r)tis VIII vol.*

L. Oppius L. [f] Ser(gia) Segninus domo Conana vet. leg. VII annor. LXX. . ., A Betz, Untersuchungen, No 63 = V. Atanacković-Salčić, N. st. XIV—XV, No. 4, si. 4 (ima *Signinus* po H. G. Pflaumu, cfr. G. Alföldy, Personennamen s. v. Segninus), Hardomilje (Humac) (saec. I).

|5 *Pin(nesl) miles co. prim. Bel,* CIL III 12810 Tihaljina (saec. III). Spomenik je posvećen bogu Mitri. Usp. G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 7/14 i Lj. Zotović, 1973, 98, No. 48. *Q. Pisenius Severinus (centurio) leg. XI CL,* CIL III 8485 (1789, 6363) Humac (saec. I). Cfr. A. Betz, Untersuchungen, No. 95 = V. Atanacković-Salčić, N. st. XIV—XV, No. 6, si. 6: *Severi(a?)nus. M. Plae(torius) P(...) miles c(o)ho(r)tis VIII vol. (centuria) Artani Marcelli, Nom Valentis (centurionis)...........,* CIL III 8490 (6365) Humac (saec. IL).

Posidonius et Prunicus liberti anonimnog centuriona .... *domo Arimino mil. leg. XIII donat. torq. armil. phal. et (centurio) coh. I Camp. an.* 60, CIL III 8438 Narona. Cfr. G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 10/4. (saec. I). *Primus Titi f. tubicen do(mo) Caturix mil. coh. Ill Alp. an.* 48 *stip.* 23. *L(ucius) optio et Tullius veter. h(eredes),* CIL III 8491 (6366), cfr. K. Patsch, GZM 26 (1914) 163 Humac (saec. I). 50 *Prunicus libertus* cf. Posidonius et Prunicus liberti.

Rest]itutus sig(nifer) annor.{...] *stip.* 15, WM BH XII (1912), No. 7/19 cfr. *Das]ius Bastarni f,* Humac (saec. II). *L. Riccius L.f. Vel(ina) Pessinunte ann. LX vet(eranus),* CIL III1818 Čitluk (Brotnjo) = A. Betz, Untersuchungen, No. 83,cf. No. 45. Heredes: *L. L.f. Valens, L. L. f. Gallus* i *Riccia L. f. Bulla* (saec. I). *Rufus Angetif. mil. coh. I Luce(nsium) annorum* 30 *stipen.* 11, CIL III 8492 Humac = = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 16/4 (saec. I).

M. Sosius M.f. Fab(ia) Sebasto[poli.. . leg] VII, CIL III 8493 = A. Betz, Untersuchungen, No. 75, Humac (saec. I). 55 G. *Statius Tacitianus bf. cos. leg. XIIIIgem.,* CIL III 1780 Narona (a. 209).

Sulpicius Calvio c(enturio) leg. I M(in). praepositus cho. I Belg. (ara I. O. M.), CIL 1918 Vrgorac (saec. II/III). *Tiro (centurio) coh. 1 Bracaraug., cfr. Veranus Coturonisf. eq. coh. I Bracaraug. turma Tironis. Tiro dec(urio),* vjerojatno *eq. coh. I Bracaraug(ustanorum) turma Tironis,* cfr.

Veranus Caturonis f. eq. coh. I Bracaraug, turma Tironis. *Tullius veter(anus)* v. Primus Titi f. 60 *Tures Alburi f. eq. c(o)ho. I. Bracaraugus(tanorum) ann.* 25 *stip.* 7, R. Dodig, 100 godina Muzeja na Humcu, Ljubuški 1985, No. 1, 103, si. 4 (saec. I).

[Ml] Ul[p(ius)] Kalendinus b. [f] cos. leg. [I.] Ital, CIL III 1781 Narona (a. 225.).

C. Valerius Cf. Dento veter. leg. VII, A. Betz, Untersuchungen, No. 66 Humac (saec. I).

Valerius (centurio) coh. I [Belg. t]ur. Valeri..., CIL III 8494 = G. Alföldy, Auxiliartruppen, n. 7/21 (2. st. ?). Spomenik je postavila *Valeria m(ater) ... et f ami lia.*

Valerius sig(nifer) coh. III Alp(inae) v. Betulo Karnis f. " *Valerius Maxi[min]us hères* v. *Basas Bastarni f. domo Maezaeus [mile]s coh. I Belgarum,* vjer. vojnik iste kohorte. *Vanaius Vento[nisf] domo Bodion[t.] eq. coh. HI Alp. an.* 53 *[sti]p.* 25 ... *Valeri[an]a et Marcella [h]eredes,* CIL III 8495 = G. Alföldy, Auxiliartruppen, No. 5/21, Humac (saec. I). Porijeklom Kelt *Bodiontius,* sjeverno od Marselja.

T. Varius T.f. Vel(ina) domo Pessinunte vet. leg. VII an. L. sti. XXIX, JAK II (1908), 110= GZM 26, 1914, 167, si. 34, Smokovice, Hardomilje kod Humca (saec. I).

Veranus Caturonis f. eq. coh. I Bracaraug(ustanorum) turma Tironis arm. 38 *stipendiorum* 18........ *Tiro dec(urio) et Crispus Caturonis* (heredes), R. Dodig, 100 godina Muzeja na Humcu, 113, No. 2, si. 8 Teskera, Humac (saec. I). "'

Victor Scenobarbi(f.) mil. coh. I Bel. stip. 10 *tubic . . . Munnius et Gentius heredes . .* CIL III 8473 Narona (saec. II).

DODATAK: *Nomina deleta prop ter laesionem lapidis*

70 *[....]sca[....] miles c[oh.* /.] *Bracarau[gustano]rum an[. . .] h. s. e. Cambi[...] h. p.,* C. Patsch, Narona 75 d., n. 7 Humac (1. st.). Hispanac porijeklom.

[......] *dlec.i] cho. Gall(orum) domo Patavi ann.* 46, *stip.* 15, CIL III 8439 p. 1476 Narona = G. Alföldy, Auxiliartruppen, 294, n. 14/1. Italik.

[...... *coh. HI Alp. ann....] stip.* 31 *[domo El]oci [h. s. e.] t.f. i. [....] her[es p.],* JAK 2 (1908), 114 Humac, 1. st. = G. Alföldy, Auxiliartruppen, n. 5/22.

[....]/ *eq. coh. I [Belg. t]ur. Valeri [.... nat.] Delm. an[n.........]/. Valeria m(ater) [....et f]amilia,* CIL III 8494 Humac = G. Alföldy, Auxiliartruppen, n. 7/21 (2. st.?). Delmata.

Fortunae Aug. sac. coh. I Belga[r.] equitt., CIL III 14630 Humac (2. st.?).

75 [..... .] *equ. c(o)ho. Alpin(a)e domo Vercianus an.* 38 *stip.13 t.f. i. H. p. h. s. e.,* JöAI 36 (1946) Bb. n. 2 = ILJug. I n. 116, Humac, 1. st., cfr. *Iantumaro Andedunis filio Varciano* (CIL XVI, 4 a.60). Usp. V. Atanacković-Salčić, N. st., XIV—XV, 264, η. 3, si. 3. Panonac.

[...........] *tur. Neipotisi] ann. XL[I st....l] t[f. i....l]Neriu[....], C.* Patsch, Narona, 78, si. 40 = CIL III 14226, 1 Humac = V. Atanacković-Salčić, nav. dj., 268, n. 8, si. 8. Vrlo oštećen.

■ *[.:..]elius Ma[....]* *p. domo R[... . ve]t(eranus7) leg. VII [st\ip. XXVIIP. [a]nn. LXIIitd.,* V. Atanacković-Salčić, nav. mj., 273, n. 14, si. 14 (slaba!), Vitaljina (Humac), 1. st.

[.......:.] *q. coh. I Bel(g) [ar\m(orum) custos [s]tip.* 23 [........], V. Atanacković-Salčić, nav. dj, 273 s., n. 15, si. 15, Humac, 2/3. st.

[................. ?] *prae[f>] coh. I B[elg.................* ?], V. Atanacković-Salčić, nav. dj., 274, n. 16, si. 16, Humac, 2/3. st.

80 [..............?] *c(p)h[........]* *sti[p.......]* (frg.), V. Atanacković-Salčić, nav. dj., 275, n. 18, si. 18 Humac.

[..........*]Cla[udii Mar]celli [.... M]artialis [................*?] *(frg.),* I. Bojanovski, 100 godina Muzeja na Humcu, 1985, 70, n. *2,* si. 2 i 3 Vitina kod Ljubuškog.

[......... ?] *s Gem[....] coh ___ [c]orni[cularius1....*?], I. Bojanovski, nav. dj., 70, n. 1, si. 1 Hardomilje kod Humca.

Porta Inferi, bez natpisa, sedma na veteranskim stelama u području Ljubuškog (poznato je dosad sedam takvih stela), datiraju iz vremena između 26. i 45. g. n. e., I. Bojanovski, nav. dj., 72, n. 3, si. 4 (oko 39. g.). Natpis je propao.

VIII. CARSKI GENTILICIJI U UNUTRASNJOSTI PRO VINCIJE DALMA CUE

I *Ager Epidauritanus*

AELIUS — C. 1745, 1751, 1753; 12766 Trijebanj; 14620 Dobrićevo.

AURELIUS — Tribunia 3 (1977), 70 Panik.

II *Daorsi*

IULIUS — Spomenik 93 (1941—48), 157; GZM 1900, 169 (bf. cos.).

FLAVIUS — GZM 1904, 353 = WMBH 9 (1904), 266 Potoci· GZM 1948, 167 = ILJug. In. 117; Sporn. 77 (1934^ 25 Tasovčići.

ULPIUS — C. 12788 (1763, 8416)., Klek.

AELIUS — C. 8409, 12776; Spomenik 77 (1934), 24 Prenj

AURELIUS — GZM 16 (1904), 35 = WMBH 9 (1904), 266. Potoci (Bijelo polje).

III *Deraemistae, Glinditiones, Melcumani*

AELIUS — C 12775 (2766,c, 8386) p. 2256 Grabovica.

AURELIUS — Spomenik 88 (1938), 119 Korita.

IV *Ager Naronitanus*

IULIUS — C. 1860, 1861, 8457 Narona; GZM 1910, 181, n. 3 = = WM BH 12 (1912), 136 n. 3 Hardomilje; GZM 1923, 83 = 1960—61, 325 Borasi; VAHD 55 (1953),, 236 Janjina.

CLAUDIUS — GZM 1910, 182 = WM BH 12 (1912), 137 Hardomilje.

FLAVIUS — JAK II (1908), 116; N. st. XIV—XV, 268, n. 9; GZM NS 38 (1983), 97 dd. n. 2 Hardomilje. C. Patsch, Narona, 72 (frg.) Hardomilje.

ULPIUS, AELIUS — C. 8498 = 6397, 12798, a; GZM 1910, 182 = WM BH 12 (1912), 137 cfr. s. v. *Claudius. C.* Patsch, Narona, 69 ss. Hardomilje.

AURELIUS

V *Deretini* (Rama)

FLAVIUS — GZM 18 (1906), 151—160 = WM BH 11 (1909), 107 ss., n. 1-4 v. ovdje MUN. BIST. pogl. VIII; ILJug. III (1986), nn. 1753—1756, *Varvara.*

ULPIUS — C. 13232 (10049) p. 2328/11 Prosläp.

AELIUS — WM BH 11 (1909), 108 n. 3 i 4 = GZM 18 (I960), 154 d., n. 3 i 4. Cfr. s. v. Flavius; ILJug. III (1986), nn. 1753 i 1754 Varvara.

VI *Nare(n)si* (Gornja Neretva) P.

AFXIUS — C. 14617/2 (Bjelemić); 14617/3 (Ostrožac).

AELIUS — C. 12799 (8489) (Glavatičevo); GZM 1902, 330 = WM BH 9 (1904), 251 (Lisičići); GZM 9 (1954), 219

(Lisičići); WM BH 4 (1895), 268 η. 4 i WM BH 9 (1904), 251= ILJug. Ill n. 1747.

T. AURELIUS C. 13860 (Lisičići); Spomenik 88 (1938), 20 (Donje Selo kod Konjica).

AURELIUS C. 13861 (Lisičići); 13862 (Radešine); GZM 1902, 314 s., η. 1, si. 9 = WM BH9 (1904) 245 s., n. 1, Fig. 119 (Homolje) i C. 14617, 5 Brčani (Brđani) = ILJug III (1986) η. 1743, cfr. WM BH 9 (1904), 263.

VII *Aquae S* ■ ■ ■
(Ilidža i Sarajevo)

FLAVIUS Spomenik 93 (1940), 141 Breza.

ULPIUS C. 12755 (8377) (frg.) Blažuj; GZM 52 (1940), 18 d. Ilidža; 1979 (NS 33, 1978) Ilidža; Spomenik 93 (1940), 141 Breza.

P. AELIUS Spomenik 93 (1940), 143 Breza, frg.

AELIUS (AELIA) Spomenik 93 (1940), 141 Breza; GZM 25 (1913), 413 Breza (frg.). T. AURELIUS C. 8374 (2766,a)

Švrakino Selo (Sarajevo); C. 13863
Pazarić.

AURELIUS C. 12749 (8375) Gradac kod Hadžića; GZM 25 (1913), 413 = ILJug. III (1986), n. 1585 Breza; GZM 48 (1936), 19 n. 2 = Spomenik 75 (1933), 203 Višnjica; GZM 48 (1936), 21 = Spomenik 75 (1933), 204 Višnjica; GZM 44 (1932), 4 Lepenica; Spomenik 88 (1938), 111 Podastinje = ILJug. III (1986) n. 1594. *Iulia Itache* GZM 48 (1936) ne pripada domaćem stanovništvu.

VIII *M UN. Bist{uensium)*
(Bugojno)

FLAVIUS C. 12763, 12765, 12771 (Zenica); 13865 (M. Mošunj); WMBH 11 (1909), 107 n. 1; ibidem. 101 n. 2; ibidem, 108, n. 3 i ibidem, 118 s., n. 4 = GZM 18 (1906), 153 ss., nn. 1—4, cfr. ILJug. III (1986), nn. 1753—1756 Varvara; WM BH 12 (1912), 166 Travnik i Spomenik 88 (1938), 106 Turbe.

ULPIUS C. 12762 + 12766 = GZM 44 (1932), 37 Zenica; 14220 (8382, 13857) Vitez; C. 12778 p. 2256 M. Mošunj (frg.).

AELIUS C. 12761 Fazlići kod Bile. M. Mandić, Vezirski grad Travnik (1931), 22 Mali Mošunj (frg.). ILJug. III (1986) nn. 1753 i 1754 Varvara, cfr. s. v. *Flavius.*

AURELIUS C. 12764, 12765, 12768, 12769, 12770 Zenica. C. 13865 i GZM 28 (1916), 488 n. 4 (?) = ILJug. III (1986) n. 1604 Mali Mošunj i GZM 15—16 (1960—61), 233 d. si. 4 = G. Alföldy, Die Personennamen (1969), 52 G. Vakuf i ILJug. II (1978) n. 627. Za Zenicu cfr. ILJug. III (1986) n. 1610.

IX *Col. Ris* (...)
(Rogatica)

CLAUDIUS C. 8369 (2766, b; 12748) Rogatica.

ULPIUS C. 14616 Živaljević; WM BH 12 (1912), 160, si. 150 (frg.) = ILJug. III (1986), n. 1569 Rogatica.

P. AELIUS C. 8366 p. 2127, 8367 i 8368 (12747) = ILJug. III (1986), n. 1566, 1567, 1568 svi Rogatica. C. 12754 = = ILJug. III n. 1570 (Rogatica). ČiG 7 (1967) 47 ss. Rogatica.
Ulpii su stranci, što se vidi i po njihovu kognomenu.

X *Mun. Malvesiatium*
(Skelani na Drini)

CLAUDIUS

FLAVIUS

WM BH 11 (1909), 152; ibidem, 158; ibidem 148 Skelani; C. 12743 = AEM XVI 138 Poznanovići. WM BH 11 (1909), 154 = C. 14219, 10 (a. 169); WM BH 11 (1909), 160 d. = C. 14219, 12; WM BH 11, 158 d. = C. 14219, 13; WM BH 11, p. 159; C. 14219, 15 (bf. cos!) Skelani; C. 8350 = Spomenik 98 (1941—48), 244 Karan; 8349 (1670) Požega; Spomenik 71 (1931), 84 Tubići; Spomenik 77 (1934), 16 n. 19 = = ŽA 7 (1957), 114 ss. Rudo; Spomenik 77 (1934), 16 n. 20 = ŽA 7 (1957), 117 s. Stari Brod; Spomenik 77 (1934), 14 s. (frg.) Klašnik; ČIG 7 (1967), 41 s., si. 1 Crvica.

COCCEIUS

ULPIUS

P. AELIUS

T. AELIUS

M. AELIUS

AELIUS

GZM 42 (1930), 164 n. 11 *(Cocceia Maxima)* Skelani, cf. ILJug. III n. 1523. C. 8352 (6316) Gorobilje; C. 14219, 18 = WM BH 11 (1909), 178 n. 1 Crvica; C. 14218 i 14219 (oba bf. cos!) Liješće (Skelani). C. 8345 Visibaba. WM BH 11 (1909), 156 s. (?) Skelani. C. 8342 (1672) Požega (3 osobe); C. 8340 Karan (3 osobe); Spom. 71 (1931), 105 = ILJug, 68 Radoinja. C. 8339 Visibaba; C. 14611 (1 + 3 osobe) Ježevica. JÖAI 7 (1904), Bb. 9 η. 11 = Spom. 98 (1941—48), 242 Vrutci.
C. 14219, 18 (v. *Ulpius)* Crvica; C. 8346 (1669) Gorobilje; C. 8343 Karan. — Ael. Aper bf. cos. iz Bajine Bašte je stranac: Spom. 98 (1941—48), 2 = Spom. 93 (1940), 149. C. 8352 (6316) Gorobilje.

P. AURELIUS T. AURELIUS

GZM 42 (1940), 163 d.; ČIG 7 (1967), 41 d., oba Crvica; C. 14608—9 = Spom. 98 (1941—48), 152 Gorobilje; C. 8338 (6317) Arilje (isto ime kao prethodno); Spom. 98 (1941-48), 157 Prilipac; C. 8344 (1671) Vranjam (+ 2 osobe); Spom .71 (1931) 226 = 98 (1941—48), 248 Mačkat; C. 8347 Karan; Spom. 39 (1903), 88 = = 98 (1941—48), 248 Tubići (2 osobe); C. 8357 (6319)

AURELIUS	Bajina Bašta (Grk?); ARR VI (1968), 243, si. 4 i 5 = = ILJug. II n. 621 Misajlovina (Rudo). WM BH 11 (1909), 155 n. 21 = GZM 19 (1907), 444 d., n. 21; ibidem, 157 d., n. 25 = ib. 447, n. 25; C. 14219,11=WMBH 11(1909), p. 161, n. 30(frg.); WM BH 11 (1909), 161, n. 32= GZM 19 (1907), n. 32 (frg.) Skelani; C. 8341 (frg.) Požega; C. 14607, 1 (6315, 8348, 12719) Visibaba; C. 8339; 8345 p. 2328, 116 (frg.) = Spom. 98 (1941—48), 151 Visibaba; C. 8351, 8346 (1669) Gorobilje; 12717 (?) Gradina kod Arilja; C. 14611; Spom. 47 (1909), 183 Ježevica; Spom. 47 (1909), 186 (frg.) = GZM 46 (1934), 17 n. 12; C. 8340 (2 osobe); 8343 (2 osobe); JöAI, 7 (1904), Bb. 9, cf. ILJug .III (1986) n. 1506=- G. Alföldy, Personennamen (1969), 51 ga locira u selo Vrutci kod Užica, cfr. *M. Aelius* ovdje, Karan; C. 14619 p. 2328, 116 = Spom. 98 (1941—48), 239 d., (cfr. C. 12718 Vrutci-istaosoba); C. 14613 = Spom., 98, 239 n. 473, Bioska; C. 12718 p. 2328, 116 Vrutci; Spom. 71 (1931), 84 Tubići (Kosjerić); Spom. 71 (1931), 131 Priboj; Spom. 77 (1934), 13 d. = GZM 46 (1934), 20 n. 17 Štitarjevo Donje; C. 8376, c (12751) = GZM 46, 1934, 20, n. 20 Štitarjevo Gornje (spomenik nije iz Višegrada, cf. G. Alföldy, Personennamen, 235 s. v. *Madussa* i ostali; ib. p. 51: *G al lu s, Madus(sd), Capito).* C. 14219,20 Osatica.
SEPTIMIUS	
XI *Domavia*	C. 8362 (12722) Domavia (stranac!).
IULIUS	Spom. 75 (1933), 50 Bukovica Gornja kod Vlasenice.
ULPIUS	C. 12739 + 12740 (2 frg.) Lutvin Han i Tegare = = GZM 52 (1940), 23 ss. = ILJug. I n. 83, cfr. i ČIG 7 (1967), 46.
AELIUS	C. 8297 Domavia.
M. AURELIUS	C. 12723, b. cos. p(rov.) P(ann.) in(f). Domavia;
AURELIUS	12744 (frg.) Bjelovac; 14614 Mihaljevići; GZM 6 (1951), 306 n. 11 Zvornik (?); GZM 6 (1951), 306 d., n. 12 Srebrenica; ILJug. II n. 619 A Kržava kod Krupnja.

XII *Municipium S(. . .)* (Gornje Podrinje)	
FLAVIUS	Spom. 88 (1938), 113 n. 17 Ocrkavlje (Foča); Spom. 93 (1940), 156 n. 24 Komini (stranac).
ULPIUS	C. 12752 Goražde; GZM 52 (1940), 20 ss. Komini (M. Ulpius Gellianus eq. R., stranac).
P. AELIUS	C. 8310 (6344); 13847 (bf. cos. a. 194) Pljevlja.
T. AELIUS	C. 8313 (6346) = Spom. 98 (1941-48), 137 (+ 2 osobe) Pljevlja.

Q. AELIUS	Spom. 71 (1931), 286 = 98 (1941—48), 290, cfr. ILJug. III n. 1723 Komini.
AELIUS	C. 8312 Pljevlja; VHAD NS 15 (1928), 39 (miles leg. XIII gem.) Sv. Ilija kod Pljevalja; C. 8323 (6356, 13846)· GZM 53 (1941), 9 (frg.) n. 5 (?) Komini.
SEX. AURELIUS	C. 14604 Pljevlja — *Sex Aur. Arg(urianus1).*
T. AURELIUS	WM BH 12 (1912), 122 n. 6 (2 osobe); C. 8317 (6349 i p. 2255) = Spom. 98 (1941—48), 138; C. 8298 T. Saturninus eq. R.; C. 14605 = Spom. 71 (1931), 118 = Spom. 98 (1941—48), 140; C. 8309 (1708, 6343 T. Sextianus eq. R. (+ 1. osoba), svi Pljevlja; Spom 77 (1934), 17 Rosulje; C 8321 (6352) (frg.)? Ilijino Brdo, cf. ILJug. III p. 115.
AURELIUS	C. 8310 (6344) (frg.); 8314 (6347); 8315 (6348); 8318 = = Spom. 98 (1941-48) 145; 8319 (6350); 8320 (6351); 8326 (6354); Spom. 98 (1941—48), 138; Spom. 71 (1931), 119 = Spom. 98 (1941—48), 139; Spom. 71 (1931), 119 bis; C. 13849 (frg.); 13851 (frg.); GZM 53 (1941), 8 (frg.), svi Pljevlja, cf. D. Sergejevski, Spomenik 98 (1941—48) p. 145 = A i J. Šašel, ILJug. III p. 115 (natpisi koji su nestali). — C. 8316 Radosavac; Spom. 71 (1931), 119 = Spom. 98 (1941—48), 132 Komini; Spom. 88 (1938), 113 Miljevina.

Napomena:
Uneseni su samo natpisi objavljeni do 1948. godine.

XIII Delminium (Duvanjsko polje)	
IULIUS	C. 12812 p. 2328, 122; GZM 16 (1904), 311 = WM BH 9 (1904), 175 oba Duvno.
CLAUDIUS	GZM NS 25 (1970), 15 dd, n. 3 = WM BH Landesm., B. V A(A) (1975), 51 ss., n. 3 Prisoje.
ULPIUS	GZM 7 (1895), 289, n. 4 = WM BH 5 (1987), 223 s., n. 4 Otinovci (Kupres).
FLAVIUS P.	C. 14320, 4 i 14320, 8, oba Duvno; cfr. i GZM 16 (1904), 311 cf. s. v. Iulius.
AELIUS	C. 14676, 7 Borčani; WM BH 9 (1904), 227 = GZM 14 (1902), 6 d. Bogdašići (Šuica); C. 14227 (frg.)? Duvno (Karaula) = WM BH 16 (1904), 204 n. 1, cfr. G. Alföldy, Personennamen, 46: *[P. Ae]lia l{ibem) p(osuit)* (?); GZM 17 (1895), 582 = WM BH 5 (1897), 236 Duvno; AP 7 (1965), 138 Crvenice; GZM NS 25, (1970), 6 n. 1 = WM BH Landesm., B.V A (A) (1975). 42 ss. n. 1 (3 osobe); GZM NS 25 (1970), 11 ss. n. 2 = = WM BH Landesm., B.V A (A) (1975), 49 ss., n. 2; GZM NS 25 (1970), 13 dd., n. 3 = WM BH Landesm., [B.V A (A)] (1975), 51 ss. n. 3 (2 osobe), cfr. GZM NS 19 (1964), 213 ss., Prisoje.
AELIUS	C. 14320, 3 Borčani; GZM NS 25 (1970), 13, n. 3 (v. P. Aelius); GZM NS 25 (1970), 6 dd. n. 1 (v. P. Aelius) Prisoje.

AURELIUS

GZM 9 (1897), 238, Duvno = WM BH 6 (1898) 228 n. 12; GZM 16 (1904), 356 n. 13 = C. 14976, 6 i WM BH 9 (1904), 218 s., n. 13 fern, (frg.) Borčani: Frg. (3 osobe), neobjavljeno, Crveaice; GZM 7 (1895) 287 d., n. 1 = WM BH 5 (1897), 221 n. 1 Otinovci (Kupres).

XIV *Sahiwn*

IULIUS

C. 9862 (13231) (bf. cos. leg. XI Clau., stranac) Halapić na Glam. polju. *Glamočko polje:*

P. AELIUS

GZM NS 37(1982), 17 n. 1 (?); GZM NS 37 (1982) 26 n. 23 Vrba; GZM 41 (1928), 87 n. 9 Podgradina' GZM NS 33 (1978), 123 (2 osobe) Isakovci; C. 13236· GZM 39 (1927), 263 n. 12 Halapić. C. 9861 (2760, a) = GZM NS 40/41 (1985—86), 100 dd. n. 20

AELIUS

(exprotectore); GZM 39 (1927), 262 n. 11 (a. 261 bf. cos., stranac); GZM 39 (1927), 263 n. 13 (stranac?) Halapić; Sporn. 88 (1938), 120 η. 25; Sporn. 88 (1938), 119 η. 23, cfr. Uir. onom., Split 1948, str. 48, bilj. 45; GZM NS 37 (1982), 20 n. 9 (2 osobe); GZM 37 (1982). 21 n. 12 (?) Vrba; GZM 39 (1927), 261 n. 10 Hrast; GZM 40 (1928), 79 n. 1 Busija (Glamoč); C. 9864 = = GZM 40 (1928), 87 dd. n. 10 Jakir; GZM 42 (1930), 106 dd. (frg.) = GZM 45 (1933), 9 n. 6 Isakovci; GZM NS 40/41 (1985—86), 86 d. n. 6 Glavice; GZM 39, 1927, 263 n. 12, Halapić. *Livanjsko polje:*

GZM 18 (1906), 163 = WM BH 11 (1909), 120, cfr. Situla, 8 (1965), 95 i Adriatica, 1970, 515 Grkovci:

P. AELIUS

C. 9848 Gubin.

GZM 42 (1930), 160; GZM 18 (1906), 176 n. 3 = WM BH 11 (1909), 133 n. 3; GZM 18 (1906), 176 n. 4 =

AELIUS

= WM BH 11 (1909), 134 n. 4 Livno; C. 9850 p. 2270 = WM BH 4 (1896), 254; Sporn. 88 (1938), 124 n. 29 Suhača; GZM 18 (1906), 169 = WM BH 11 (1909), 127; Sporn. 77 (1934), 21 n. 29 Bastasi.

Glamočko polje:

AURELIUS

GZM 45 (1933), 9 Hasanbegovci; Sporn. 88 (1938), 117 n. 21 (frg.); GZM NS 37 (1982), 31 n. 3; GZM 39 (1927), 257 d. n. 5 Podgradina; Sporn. 88 (1938), 126 n. 33 = GZM NS 40/41 (1985—86), 97 dd. n. 18 Halapić (?); GZM NS 40-^1 (1985—86), 92. n. 10, sl. 10 Glavice kod Halapića; GZM NS 37 (1982), 17 n. 2; GZM NS 37 (1982), 18 n. 3 Vrba. Bull. JAZU, XIII, n. 1—3 (1965), 11 dd., Glamoč (Busija).

Livanjsko polje:

GZM 40 (1928), 91 n. 14 Vašarovine.

L. AURELIUS

AURELIUS

GZM 18 (1906), 171 n. 1 (3 osobe) = WM BH (1909), 129 n. 1 Vašarovine; GZM 18 (1906), 177 8 = WM BH 11 (1909), 135 n. 8 Livno; C. 9851 Suhai C. 9854 = WM BH 11 (1909), 125 n. 1 (frg.) Lišta

XV *Municipium Sarziaticum* (Dolina Unca)

(Sardeates)

T. AURELIUS — Sporn. 77 (1934), 19 n. 25 Prekaja.

NAPOMENA: Domaćoj antroponimiji pripada i χ *sius Scenob(arbii) Sard.* C. Ill 1266, Alburnus Mai (Dacia), cfr. A. Mayer, Die Sprache, 312 i D. Rend -Miočević, Dacico-Ulyrica, 1981, 28; ime je često Iliriku, te kod vojnika, mornara i emigranata u Dae

XVI *Petrovačko polje*

(Deuri?)

ULPIUS — C. 14973, 14974 Krnjeuša.

AELIUS — Sporn. 77 (1934), 11 η. 10 Bukovača.

AURELIUS — C. 14014 Smoljana.

XVII *Grahovo polje*

(Ditiones)

P. AELIUS — WM BH 11 (1909), 138 η. 1 = GZM 18 (1906), 180 η. 1 Bos. Grahovo.

AELIUS — C. 14971 = WM BH 7 (1900), 165 n. 2 = GZM (1899), 119 d. n. 2; WM BH 11 (1909), 138 n. 2 = GZM 18 (1906), 181 n. 2 (frg.) (?) Bos. Graho^

XVIII *Maezei*

SEX. IULIUS — GZM 22 (1910), 186 n. 2 = WM BH 12 (1912), n. 2 (stranac?) Šipovo.

IULIUS

GZM 51 (1939), 12 n. 2 Blagaj (Japra); GZM 18 (1963), 88 n. 1 Ljubija (oba stranci). GZM 1958, 156 Dolac (na Lašvi)? C. 13237 p. 2270 (4. st.) Šipovo; GZM

FLAVIUS

NS 6 (19i (frg.) Divičani (Jajce); GZM 12 (1957), 110 n. 2 (pi kurator, stranac) Ljubija, cfr. ILJug. I n. 157.

GZM 51 (1939), 12 n. 2, cfr. G. Alföldy, Person« namen, 1969, 43 i 254 *(Ulpius Nonntio)* Blagaj; GZ NS 12 (1957), 119 n. 9 Cikote (Prijedor), oba stran

ULPIUS P.

C. 13238 (3 osobe) Bjelajce (Mrkonjić-Grad); starine 18 (u štampi) Čokori (Banja Luka) (P. *Epicatus).*

AELIUS

C. 13984 cfr. GZM 6 (1951), 310 n. 18 Donja Pec (Mrkonjić-Grad); GZM 12 (1957), 119 η. 9 Ciko Prijedor (stranac?).

AELIUS

Alles was die Römer in diesen Kriegen an der Ostküste der Adria eroberten, schlössen sie ihrem Illyricum an, welches sich dadurch bis zur Donau hin ausdehnte. Viele Einzelheiten und zahlreiche Fragen stehen jedoch noch immer offen, die neue Forschungen erforderlich machen und auf neue wissenschaftliche Wertung warten.

A: Der Verfasser gibt eine kurze Beschreibung der Beziehungen zwischen Römern und „Ulyriern" in der vorrömischen Zeit. Die Griechen betrachteten als Illyrier alle Stämme die nördlich von Makedonien und Thrakien, bis hin zur Donau, lebten *(epipotamon Istron kai Paionas* App. Hl. 1), während Livius, indem er über die Gegebenheiten ungefähr um das Jahr 300 vor unserer Zeitrechnung spricht, dies folgendermassen formuliert: *laeva importuom Italiae litora, dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrocinüs maritimis infames* (Liv. X, 2), womit er gleichzeitig auch ein Urteil über diese Beziehungen abgibt. Zu den ersten Zusammenstössen kam es zur Zeit des Illyrischen Staates, der sich unter hellenistischem Einfluss noch zu Beginn des 4.Jh. vor unserer Zeitrechnung gebildet hat und die illyrischen Stämme zwischen der Bucht von Kotor (Rhizonikos kolpos) und *Lissus* (Lješ) vereinigte, wo die *Labeatae, Endirudini* (Detl. Enedi, Rudini), *Sasaei, Grabaei proprieque dicti Illyrii et Taulantii et Pyraei* (Plin. III 144) ansässig waren. Die ersten Kämpfe um die Vorherrschaft an der Adria brachen zwischen den Gegnern zur Zeit des jüngeren illyrischen Staates, Ende des 3.Jh. (genauer im Jahre 229) aus, in welchem die Vorherrschaft auf die Ardiäer (Ardiaei) überging, einen kämpferischen Seeräuberstamm, der aus dem Landesinneren an die Küste vorgedrungen war. Dieser Kampf endete mit dem Zusammenbruch des illyrischen Staates im Jahre 168 v.u.Ztr. Bald war auch die militärische Macht der Ardiäer gebrochen (App. 111. 3: *τω δ' αντω τρόπω καΐ Άρδιαϊοι τα &αλάοΌΊα δντες ίίριϋτοι τιρος Ανταριέων αρίστων δντων τα κατά γήν, πολλά βλάψαντες αυτούς, δμως εφ&άρηααν* wurden in das unfruchtbare Landesinnere verdrängt.

B. Sogleich treten als neue Gegner der Römer die *Delmati* (Dalmati) auf, ein den Ulyriern verwandtes Volk. Die Delmati sind ebenfalls aus ihren Wohngebieten im gebirgigen Hinterland im 3,Jh. an die Küste (in der Gegend von Salona) vorgestossen und haben volle zwei Jahrhunderte lang mit den Römern um den Besitz dieses Gebietes gekämpft, das sich zwischen den Flüssen Krka im Norden und Cetina im Süden erstreckt. In diesen Kriegen verzeichneten die Römer relative Erfolge, aber tiefer ins Landesinnere konnten sie nicht vordringen. Das gelang erst Octavianus Augustus im Krieg den er in den Jahren 35—33 vor unserer Zeitrechnung führte. Erst dann konnten die Römer auch die Gebiete im Binnenland bis hin zur Donau einnehmen. Alles was sie dort eroberten, schlössen sie ihrem Illyricum an, welches sich bisher hauptsächlich nur entlang der Adriaküste erstreckte, sodass sich der Name Illyrier auch auf die Stämme in den Gebieten bis zur Donau ausbreitete *{Illy ricum . . . generatim* Plin. III 139).

C. Noch zu Lebzeiten des Kaisers Augustus war Illyricum in zwei Hälften geteilt (Jahr 8 unserer Zeitrechnung) u.zw. in den südlichen Teil oder Dalmatien und den nördlichen Teil oder Pannonien. Die Wissenschaftler sind sich noch immer nicht über den tatsächlichen Verlauf der gemeinsamen Grenze Dalmatiens und Pannoniens einig, den man heute etwas südlicher annimmt, mehr gegen die Dinariden zu (Karte 1). Schon zu Augustus Zeiten war das südliche Ulyrien, später Dalmatien, in drei Gerichtskreise *{conventus)* aufgeteilt: *Scardonitanus, Salonitanus* und *Naronitanus,* wo die Streitfälle zwischen den einzelnen Stämmen geschlichtet wurden (Plin. III 139—144). Der intensivere Prozess der Romanisierung, Urbanisierung und Provinzialisierung Dalmatiens und Pannoniens begann schon unter Augustus,

aber auch die übrigen Kaiser des frühen Principates, vor allem Tiberius, Vespasian, Traian, Hadrian, Marc Aurel und Septimus Severus haben viel dazu beigetragen. Zur besseren Einrichtung Dalmatiens hat auch der Statthalter des Tiberius, P. Cornelius Dolabella (14—20) wesentlich beigeholfen, sowohl durch den Strassenbau, als auch durch seine Politik der gerichtlichen Beilegung von Streitigkeiten (forma Dolabelliana) usw. Auf den Romanisierungsprozess in beiden Provinzen hatte auch der Militärdienst zahlreicher„Illyrier", sowie die Anwesenheit römischer Soldaten und Kolonisten im Küstenland und der Donaugegend bedeutenden Einfluss. Als gegen Ende des 3.Jh. Dalmatien vollkommen ohne Heer verblieben war, wurde die Militärverwaltung (an deren Spitze der *legatus Augustipro praetore* stand), durch einen Zivilverwalter *{praeses)* ersetzt. Schon früher war das Heer an Donau und Rhein abgezogen worden, wegen der Gefahr der Barbareneinfälle. Diese Einrichtung bestand bis kurz vor Ende des 4.Jh., als die römische Macht in den pannonischen Provinzen zerfiel (etwas nach 395). Dalmatien verblieb im Gefüge des Kaiserreiches bis zu dessen Verfall im Jahre 476 (480). Mit der Zeit haben sich die Institutionen geändert, vor allem beginnend mit Diocletian.

Zur Zeit der Kaiser aus Julisch-Claudischen Haus wurden Dalmatien und Pannonien vom Militär verwaltet. Das ist die Periode der sogenannten Präfektenverwaltung *{praefecti).* Allmählich jedoch begannen die Kaiser diese Gewalt auch auf einheimische Führer *{principes, praepositi)* zu erweitern. Vespasian begann mit einer gewagteren Politik der Bürgerrechtsverleihung, was die Grundlage zur weiteren Ausbildung des römischen Munizipal- (Selbstverwaltungs-) Systems war. Damit begann die Verwandlung der einheimischen *civitates* in autonome römische Städte (municipia). Dieser Prozess ging im Inneren Dalmatiens nur sehr langsam vonstatten, stellenweise auch bis zu 150 Jahren verspätet. Er fand sein Ende erst zu Beginn des 3.Jh. unter Kaiser Caracalla, durch ein Edikt mit welchem im Jahre 212 allen freien Bürgern das römische Bürgerrecht verliehen wurde. Tatsächlich wurde der Romanisierungsprozess nie zu Ende geführt, denn in den ländlichen und gebirgigen Gebieten herrschten auch weiterhin die alten Sitten, der Glaube und die einheimische Sprache.

Das Kriterium, nach dem wir beurteilen können wann eine Person und deren Familie im Landesinneren das römische Bürgerrecht erhalten haben, sind die Geschlechternamen der Kaiser, von denen sie es verliehen erhielten: zahlreiche *Flavii* von Vespasian und seinen Söhnen, die *Ulpii* von Traian, jedoch ziemlich begrenzt; die Aelii von Hadrian sind am zahlreichsten, ebenso sehr zahlreich die *Aurelii* von Caracalla (212). Von ihnen unterscheiden sich die *T{iti) Aurelii,* so genannt nach Antoninus Pius (?) und nach Marc Aurel. Eine kleinere Anzahl der Bürger bilden die *Septimü* denen Septimius Severus das Bürgerrecht verliehen hat u.zw. mehr in Pannonien als in Dalmatien. Einheimische Namen, wie *Bato Beusantis* f., *Surus Pirami* u.a. tragen Eingeborene *{peregrini),* welche noch nicht das römische Bürgerrecht erhalten haben. (Siehe Anhang VIII).

Die ersten autonomen Städte — Munizipien — bildete Vespasian (69—79): *mun. Raetinium* an der Una, *Bistuensium* am Vrbas und *Mahesiatium* an der Drina;[v] auch Hadrian gründete mehrere Municipien (177—138): *mun. Delminensium* am Feld von Duvno und *Salvium* am Feld von Glamoč (und Livno?), sodann *mun. „Sarziaticum"* im Tal des Flusses Unac; ein municipium am Feld von Grahovo, col. RIS … in Rogatica u.a. Wahrscheinlich war auch *Diluntum* ein Municipium Hadrians, während *res publica Aqu* … S … in Ilidža bei Sarajevo von Marc Aurel stammt, ebenso wie *Domavia* bei Srebrenica, das später zu einer Kolonie angewachsen ist. Die übrigen Municipien entstanden zum Grossteil zur Zeit Caracallas.

Im analytischen Teil sind einzeln alle *civitates peregrinae* des Plinius angeführt von ihrer Gründung zu Zeiten des Augustus bis zu ihrem Übergang in Munizipien römischen Typs. Das Material ist diachron dargestellt, vom Süden nach Norden (wie auch die römische Staatsgewalt angewachsen ist). Da der Romanisierungsprozess nicht gleichmässig verlief sind gemischt Munizipien und *civitates* angeführt, was auch der Dialektik der Entwicklung entspricht. Es vergingen nämlich fast eineinhalb Jahrhunderte bis im Landesinneren (in Bosnien) die Bedingungen zur Urbanisierung auf römische Art heranreiften. (Karte 2).

Die Beschreibung der einzelnen *civitates* erfolgt in der Kapiteln I—XX. Zuerst werden die civitates in der Herzegowina aufgezeigt (I—VI), in denen der Romanisierungsprozess schneller vor sich ging, was auch die kaiserlichen Geschlechternamen bezeugen wie : *Iulii, Claudii, Flavii, Ulpii* (vereinzelt auftretend) undAeliiundAurelii (häufiger). Im Gebiet der Pleräer entstand die römische Kolonie *Epidaurum,* während auf dem Territorium der Ardiäer die *colonia Narona* erwuchs. *Dilimtum* (Stolac) hat unter den einheimischen *civitates* als erste den Status eines Municipiums erworben (erst unter Hadrian?), als auch Konjic (?) diesen Status erhielt, während die übrigen dies erst mit dem Edikt des Caracalla (212) erreichten. Relativ häufig finden sich auch einheimische Namen aus dem südöstlichen illyrischen Namensgebiet

Im Tal des Bosnaflusses (oberer Verlauf) und seiner Nebenflüsse bildeten sich drei municipale Organismen heraus (Kap. VII—IX), in denen der Romanisierungsprozess langsamer vor sich ging, sodass keine Geschlechternamen der Kaiser aus dem l.Jh. vorkommen; vorherrschend sind *Ulpii, Aelii* und *Aurelii,* darunter auch *T(iti) Aurelii.* Auch hier treffen wir oft auf einheimische Namen, die für das ost-illyrische Gebiet charakteristisch sind. Es scheint, das alle drei Munizipalitäten auf dem desitiatischen Substrat entstanden sind. Das Munizipium BIST . . . in Bugojno hat schon Vespasian gegründet.

Ebenso entstanden am Ober- und Mittellauf der Drina, u.zw. zu beiden Seiten des Flusses, in den Gebieten der Dindaren und Siculoten (?) drei Munizipien (Kap. X—XII), alle drei sehr bedeutend wegen ihrer reichen Erzvorkommen. Dominant sind die kaiserlichen Geschlechternamen *Ulpii, Aelii, Aurelii* und *T(iti) Aurelii,* was darauf hinweist, dass die Romanisierung in Verzug war. *Mun. Malvesiaticum,* mit seinem Mittelpunkt in Skelani, wurde schon unter Vespasian gegründet und so treffen wir hier auf die Familiennamen: *Claudii, Flavii* und *Coccei,* spätar auch *Septimii. Domavia* wurde im 2.Jh. zum Zentrum des Bergwesens *(metalla).* In allen drei Munizipien, von denen im 3.Jh. *Domavia* zur Kolonie wurde, trifft man zahlreiche Fremde. Einheimische Namen sind häufig, besonders bei den Frauen. *Mun. Domavia* und *mun. S.* . . bei Pljevlje, wurden wahrscheinlich unter Marc Aurel gegründet. Alle erwähnten *civitates* gehörten zum Gerichtskreis Narona.

Im südwestlichen und nordwestlichen Bosnien bestanden mehrere *civitates,* die zum Unterschied zu den eben erwähnten der Gerichtsbarkeit von Salona unterstanden (Kap. XIII—XVIII): *Delminium, Salvium, Sarziaticum,* sowie bis jetzt unbekannte Munizipien am Feld von Grahovo und von Petrovac (Deuri Plin. II 142) bedeckten das südwestliche Bosnien. Relativ gut bekannt sind *Delminium* und *Salvium,* während wir über die anderen weniger wissen. Vorherrschend sind die Namen *Aelii* und *Aurelii,* was bedeutet, dass die völlige Romanisierung und Urbanisierung dieses Gebiet erst unter dem Kaiser Hadrian und noch später erfasste. Die Maezer, *(Maezei)* einer der grössten Stämme, hatten, vom Gesichtspunkt der Urbanisierung, eine andere Entwicklung. Ihre Gebiete, nördlich des Grmeč gelegen, reich an Eisenerzvorkommen, fielen dem kaiserlichen Fiskus *{territorium metalli)* zu, aber auch sie

bekamen allmählich Stadtrechte. Eine Bestätigung besitzen wir nur für die Munizipalität in Šipovo am Oberlauf des Flusses Pliva. Einen stärkeren Aufschwung erlebte die Urbanisierung unter Hadrian.

Das Munizipium der Japoden *Raetinium* (Golubić), welches Vespasian noch in der ersten Phase der Urbanisierung gegründet hatte (Kap. XIX), gehörte zum skardonitanischen Gerichtskreis, während das bosnische Gebiet an der Sava unter Pannonien fiel. Hier zeichnen sich fünf *civitates* verschiedener Stämme ab, deren Zentren sich nördlich der Sava befanden: *Colapiani, Oseriates, Breuci, Cornacates, Sirmienses et Amantini* (Kap. XX). Der Autor beschreibt die Ethnographie des bosnischen Gebietes am Sava-Fluss, seine Verwaltungsorganisation und Urbanisierung, hauptsächlich aufgrund archäologischer Funde. Gleichzeitig schneidet er die Frage der nördlichen Grenze Dalmatiens, bzw. der südlichen Grenze Pannoniens an.

Im Kap. XXI versucht der Autor die synchronische Entwicklung Bosniens und der Herzegowina in der Antike aufzuzeigen, besonders den Prozess der Romanisierung und Munizipalisierung des Landes; das stellt eigentlich eine kurze Synthese aller Elemente dar.

Der dritte Teil der Monographie besteht aus den Anhängen *{Appendices),* die spezifische Elemente bearbeiten oder statistischen Charakter haben: über das römische Heer in Illyricum *(exercitus Illyricus) {Appendix I),* über die Beneficiarier (II), über die acht Kohorten der Breuci und ihre Inschriften (III), über das Lager auf Gračine bei Ljubuški (IV), über den Glauben der Illyrer, vor allem über den Kult des Silvanus und der Diana (V), über die antike Topographie Illyricums (VI), über die Namen der Soldaten und Veteranen aus dem Gebiet von Bigeste (VII), - sowie eine statistische Übersicht der kaiserlichen Geschlechternamen *{gentilicid)* aus allen *civitates,* bzw. Munizipien (VIII).

Den Abschluss bilden das Literaturverzeichnis mit Index.

BIBLIOGRAFIJA

ABRAMIĆ, M., 1950 — Dva historijska natpisa iz antikne Dalmacije, E1AB, 16, str. 235—240 (Zbornik Kozarow I), Serdicae 1950. ALFÖLDY, G., Die Sklaverei — Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipals, AAH T.
IX, Fasc. 1—2, str. 121—151, Budapest 1961. ALFÖLDY, G., 1962 — Die Auxiliartruppen der Provinz Dalmatien, Acta arch. ASH 14, fasc.
3—4, str. 259—296, Budapest 1962. ALFÖLDY, G., Dalmatien — Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien.
Mit einem Beitrag von Andrâs Mocsy, str. 233, Budapest. Akadémiai kiado 1965.
ALFÖLDY, G., Die Personennamen — Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, str. 400, Hiedelberg 1969. ANDELIĆ, P., Lepenica — Lepenica — Arheološka ispitivanja, Posebna izdanja, knj. III, Naučno
društvo SR BiH, str. 151 — 191, Sarajevo 1963. ATANACKOVIĆ-SALČIĆ, V., Diluntum — Antički Diluntum u svetlu novih arheoloških istra-
živanja (Stolac i Trebimlja), Tribunia 5, str. 7—36 sa 8 si. i T. I—VIII, Trebinje 1979.

BALLIF, PH.—PATSCH, K., Strassen — Römische Strassen in Bosnien und der Herzegowina. Herausgegeben von Bosnisch-Hercegowinischen Landesmuseum, I Teil, str. 70, Wien 1983.
BASLER, Đ., Arhitektura — Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Biblioteka „Kulturno nasljeđe" Veselin Masleša, str. 171, Sarajevo 1972. BASLER, Đ., Japra — Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japrc, GZM (A), n. s. XXX—
XXXI, 1975—1976, str. 121—216, Sarajevo 1977. BAUM, M.—SREJOV1Ć, D., 1959 — Prvi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, ČIG
III, str. 23—54, Tuzla 1959.
BAUM, M.—SREJOVIĆ, D., 1960 — Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, ČIG IV, str. 3—31, Tuzla 1960.
BENAC, A., 1969 — Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, GZM (A), n. s. 24, str. 115—135, Sarajevo 1969.
BENAC, A., 1975 — Quelques caractéristiques des agglomérations fortifiées dans la région de Dalmates, u: Međunarodni kolokvij „Utvrđena ilirska naselja", Mostar 24—26. oktobra 1974, str. 81—91, 2 table i 1 prilog, Sarajevo 1975.
BENAC, A., 1985 —· Utvrđena ilirska naselja (I), Delmatske gradine na Duvanjskom polju, Buškom blatu, Livanjskom i Glamočkom polju, Djela ANUBiH LX, CBi knj. 4, Sarajevo 1985.
BENAC, A., 1987 — O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, u; Praistorija jugoslovenskih zemalja, V. Željezno doba, Sarajevo, 1987, 737—802.
BETZ, A., Untersuchungen — Untersuchungen zur Militärgeschichte der römischen Provinz Dalmatien, str. 1—75 i 1 prilog, Wien 1938.
BETZ, A., 1946 —· Neues zu den Auxilien in der römischen Provinz Dalmatien, JÖAI (Wiener Jahresh.) 36, Bb. 67—78, Wien 1946.
BOGAERS, j. E., Rob. — Cohortes Breucorum, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, sv. 19, str. 27—50, T. III—IV, Nijmegen 1969.
BOJANOVSKI, L, 1967 — Rimski kameni spomenici iz Rogatice, N. St. XI, str. 143—164, Sarajevo 1967.
BOJANOVSKI, 1., AAR — Municipium Malvesiatium, ARR VI, str. 241—262, Zagreb 1968.
BOJANOVSKI, I., Mogorjelo — Mogorjelo — rimsko *Turres* GZM (A) n.s. XX1V, Sarajevo 1969, 137—163 = Mogorjelo — das römische *Turres* WMBHL, B. II, H. A., Sarajevo 1972, 185—214.
BOJANOVSKI, L, Delminium — Nova potvrda Delminiuma s Duvanjskog polja, GZM (A) n.s. XXV, Sarajevo 1970 — Nouvelle confirmation epigraphique de Delminium dans le champ de Duvno, WMBHL, B. V A., Sarajevo 1975, 41—56,

BOJANOVSKI, I., 1973 — Rimska cesta Narona—Leusinium kao primjer sacbrrćajnog kontinuiteta, Godišnjak CBI X/8, str. 137—187, Sarajevo 1973. BOJANOVSKI, I., 1974 — Dolabelin sistem cesta u rijriskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH,
knj. XLVII/2, str. 7—277, Sarajevo 1974. BOJANOVSKI, I., 1974a — Baloie — rimski municipij u Šipovu na Plivi, ARR VII, str. 347—369,
T. I—VIII, Zagreb 1974.

BOJANOVSKI, I., 1976 — Gatačko polje u antici, Tribunija 2, str. 17—44, Trebinje 1976.

BOJANOVSKI, I., 1977 — Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih kcmuniktcija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (I): Prethistorijska i antička kcmunikacija Salem —Narcr.a i njena topografija u svjetiu arheoloških i his'orijskih izvora, Gcdifnjgk CBI XV/13, sir. 83 — 152, T. I—III, Pr. 2 + karta, Sarajevo 1977. BOJANOVSKI, 1, 1978 — Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih kcmunikacija i naselja u
rimskoj provinciji Dalmaciji (II): Prethistorijska i rimska cesta Narona—Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, Godišnjak CBI XVI1/15, str. 51—125,, T. I—VI + karta, Sarajevo 1978. BOJANOVSKI, I., Glamočko polje I — Novi rimski epigrafski nalazi sa Glamočkog polja, GZM
(A), n. s. XXXIII — 1978, str. 115—126, Sarajevo 1979. BOJANOVSKI, I., 1980 — Kasnoantički kastei u Gornjim Vrbljanima na Sani, GZM (A), n. s.
XXXI, str. 105—126. Sarajevo 1980. BOJANOVSKI, I., 1980a — Neka pitanja antičke topografije donje Neretve, u: , Dolina rijeke
Neretve", Znanstveni skup, Metković 4—7. X 1977, str. 181—194, Split 1980.

BOJANOVSKI, I., 1981 — Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III): Prilog proučavanju antičkih naselja i kormmikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak CBI XIX/17, str. 125·—197, T. I—III + karta, Sarajevo 1981.

BOJANOVSKI, I., Glamočko polje — Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamcčkom polju, GZM (A), n. s. 35—36 (1981—1982), str. 195—211, Sarajevo 1982. BOJANOVSKI, I., Glamočko polje II — Novi rimski epigrafski nalazi sa Glamcčkog polja, GZM
(A), n. s. XXXVII, str. 15-40, Sarajevo 1982. BOJANOVSKI, I., 1982 — Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Daîmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora ARR JAZU VIII—IX, str. 89—120, T. I—VIII, Zagreb 1982.

BOJANOVSKI, I., 1983 — Trebinje — rimsko Asamo (Asamum) s kratkim osvrtcm na ager kolonije Epidaura, Tribunia 7, str. 7—32, Trebinje 1983. BOJANOVSKI, I., Stari Majdan — Ö rimskom rudarstvu i metalurgiji u sjeverozapadnoj Bosni,
Zbornik Arheološkog društva BiH I, str. 119—130, Sarajevo 1983. BOJANOVSKI, I., 1984 — Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih kcmunikacija i naselja u
rimskoj provinciji Dalmaciji (IV): Rimska cesta Siscia—Sirmium (Tab. Peut.) i njena topografija, Godišnjak CBI XXII/20, str. 145—265, T. I—IX + karta, Sarajevo 1984. BOJANOVSKI, 1., 1985 — Epigrafski i topografski nalazi sa područja antičke Bigeste (Pagus
Scunasticus), Ljubuški, u: 100 godina Muzeja na Humcu, str. 65—94, Ljubuški 1985.

BOJANOVSKI, I., Glamočko polje III — Novi rimski epigrafski nalazi sa Glamočkog polja, GZM (A) n. s. XL—XLI (1985—1986), str 79—108, Sarajevo 1986. BOJANOVSKI, I., 1987 — Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u
rimskoj provinciji Dalmaciji (V): Gornje Podrinje u sistemu rimskih komunikacija, Godišnjak CBI XXV/23, str. 63—174, T. I—II, Pr. 1 + karta, Sarajevo 1987. BRUNSMID, J., Kam. sporn. — Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu;
VHAD, n. s. 7/1903—1904, str. 209—240; 8/1905 str 35—1C6; 9/19C6—1907, str. 81—184, 10/1908—1909, str. 149—222; 11/1910—1911, str. 61—144. BUDROVICH, A., 1969 — Ubicazione del capoluogo preromano dei Dalmati, Atti e Memone
délia Societa Dalmata di Storia Patria, vol. VI/1969, str. 119—142, 3 priloga, Rcma 1969.

BULIĆ, F., Salvia — Salvia in Dalmatia, JÖAI 2, Bb. 109—112, Wien 1899. BULIĆ, F., (cf. N. CAMBI) Stridon — Stridon (Grahovo polje u Bosni), rcdno mjesto Svetog
Jeronima, str. 1—87, Sarajevo 1920; Bull. daim. XLIII (1919—1920), str. 253—330, Split 1920; Izabrani spisi, 87—198, Split 1984.

CAMBI, N., 1982 — Sarkofag iz Šipova, Godišnjak CBI XX/18, str. 91—1C9, Sarajevo 1982.

CAMBI, N., 1984 — Sepulkralni spomenici antropomorfnog karakiera kod Ilira, Simpozium „Duhovna kultura Ilira", Pos. izd. ANUBiH 57, CBI knj. 11, str. 105—117, T. I—IV, Sarajevo 1984.

CAMBI, N., (cf. F. BULIĆ, Stridon) 1984 — Frane Bulić, Izabrani spisi, izbor i redakcija N. Cambi, str. 7—649, T. I—LIV, Split 1984. CONS, H., Dalmatie — La province romaine de Dalmatie, str. XV + 414, Paris 1882.

ČOVIĆ, B., Kekića glavica — Gradinsko naselje na Kekića glavici, GZM (A), n. s. 17, str. 41—61, T. I—IV, Sarajevo 1962. ČOVIĆ, B., Crvenice — Grobnice željeznog doba iz Crvenice kcd Duvna, VAHD 63—*(4* (1961 —
1962), str. 25—48, Split 1962. ČOVIĆ, B., 1964 — Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovcm centraîncm
području, Simpozium 1964, str. 95—134, Sarajevo 1964. ČOVIĆ, B., Pod — Die Inschrift von Bugojno und ihre Chronologie, AI 5, str. 25—32, T. i—Vil +
Pr. 1, Beograd 1964.
ČOVIĆ, B., 1976 — Od Butmira do Ilira, „Veselin Masleša", str. 333, Sarajevo 1976. ČOVIĆ, B., 1979 — Kneževski grobovi glasinačkog područja, SANU, Balkanolcški institut, str.
143—169, Beograd 1979.
B. ČOVIĆ, Ethnogenese europäischer Völker. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart — New-York, 1986, 55—74. ČREMOŠNIK, I., Lisičići 1 — Izvještaj o iskopavanju na Crkvini u Lisičićima kcd Kcnjica, GZM
(A), n. s. 9, str. 211—266, T. I—VII, Sarajevo 1954. ČREMOŠNIK, I., Lisičići 2 — Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, GZM (A), n. s.
12, str. 143—162, T. I—II, Sarajevo 1957. ČREMOŠNIK, I., Višići — Rimska vila u Višićima, GZM (A), n. s. 20, str. 147—260, Pr. 1—3, |
Sarajevo 1965. ČREMOŠNIK, I., 1974 — Rimsko naselje na Paniku kcd Bileće, GZM (A), n. s. XXIX/1974,
str. 41—164, Sarajevo 1976. DOBO, A., Die Verwaltung — Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien, Eudapest 1968. DUŠANIĆ, S., Aspects 1977 — Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and
Moesia Superior, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II, 6, ed. H. Temporini und W. Haase, str. 53—94, Berlin—New York 1977.
DUŠANIĆ, S., Organizacija 1980 — Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, Istorijski glasnik 1—2, str. 7—55, Beograd 1980.
DYGGVE, E., Mogorilo — Mogorilo, Akte IX Int. Bysant. Kongr., str. 131—137, München 1958.
DYGGVE, E.—VETTERS, H., Mogorjelo — Mogorjelo, ein spätantiker Herrensitz in Dalmatien, Osterr. Akad. Wiss., Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung B. 13, str.
1—62, 28 si., T. I—XVIII i Pr. 9, Wien 1966. EVANS, A., ARI — Antiquarian Researches in Illyricum, Parts I—IV, Westminster 1883—1885.

FARLATI, D., 111. sacr. — Illiricum sacrum, Tom I—VIII, Venetiis (Apud s. Coleti), 1751—1819.
Usp. F. Šišić, Priručnik, str. 78—79, Zagreb 1914. FIALA, F.—TOPIC, F., 1894 — Crtice iz Donjeg Unca, GZM VI, str. 421—428, Sarajevo 1894;
WMBH IV, str. 172—174, Wien 1896. FIALA, F., 1895 — Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, GZM VII, str. 365—378, Sarajevo
1895; WMBH V, str. 163—172, Wien 1897. GABRĪCEVIC, B., 1953 — O nekim mitričkim natpisima Sarajevskog muzeja, GZM (A) n. s. 8,
str. 141—144, Sarajevo 1953. GABRIČEVIĆ, B., Mithra 1954 — Iconographie de Mithra tauroctone dans la province romaine
de Dalmatie, AI 1, str. 37—52, Beograd 1954. GABRIČEVIĆ, B., 1983 — Antička nekropola u Sinju, VAHD 76, str. 5—101, T. I—VI, Split
1983. GRAF, A., Pannonien — Übersicht der antiker Geographie von Pannonien, Diss. Pann., Fasc. 5,
Budapest 1936. GRELLE, F., L'autonomia — L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano — Teoria e prassi
dell'organizzazione municipale, str. I—XII i 3—266, Napoli 1972. IMAMOVIĆ, E., Spomenici — Antički kultni i votivni spomenici na području Bosnei Hercegovine,
ed. „Veselin Masleša", Sarajevo 1977. . ,
IMAMOVIĆ, E., 1979 — Problemi ubiciranja Stridona, rodnog mjesta sv. Jeronima, GodisnjaK DIBiH, 28—30 (1977—1979), str. 7—19, Sarajevo 1979. JAGENTEUFEL, A., 1958 — Die Statthalter der römischen Provinz Dalmatia von Augustus bis
Diokletian, Osterr. Akad. Wiss., Schriften der Balkankommission, Antiquarische Abteilung XII, br. 1—47, Wien 1958. KANITZ, F., 1892 — Römische Studien in Serbien. Der Donau—Grenzwall, das Strassennetz,
Die Städte, Castelle, Denkmale, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit im Kömgreicne Serbien, Denkschriften der K. Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Classe 41, ABh. II, str. 1—158, Wien 1892. KATIČIĆ, R., 1962 — Die illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet
ŽA 12, str. 95—120, Skopje 1962.

KATIČIĆ, R., 1963—Das mitteldalmatinische Namengebiete, ŽA 12. str. 255—292, Skopje 1963
KATIČIĆ, R., 1963a — Illyrii proprie dicti, ŽA 13, str. 87—97, Skopje 1963.
KATIČFĆ, R., 1965 — Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, Godišnjak CBI III/l, str. 53—76, Sarajevo 1965.
KIEPERT, H., FOA — Formae orbis antiqui XVII, Berlin 1893—1914.
LJUBIĆ, Š., Guverneri Dalrrucije — Guverneri Dalmacije od Augusta do Dioklecijana Rad JAZU 31, str. 1—68, Zagreb 1875.
MANDIĆ, M., 1942 — Bosna Hercegovina u rimskodoba, u: Povijest hrvatskih zemaljaBosne i Hercegovine, I, str. 121—137, Sarajevo 1942.
MARIĆ, Z., Problem — Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Simpozium 1964 str 177— 213, Sarajevo 1964. MARIĆ, Z., 1972—1973 — Arheološka istraživanja na Gradini u Ošanićima kod Stoca 1963 godine, GZM (A) n. s. XXVII—XXVIII (1972—1973), str. 175—235, Sarajevo 1973 = WM BHL 6/1979, str. 5—59, Sarajevo 1979. MARIĆ, Z., 1973 — Novčići trećeg i drugog stoljeća stare ere sa Gradine u Ošanićima kod Stoca GZM (A) n. s. XXVII—XXVIII, str. 237—255, Sarajevo 1973. = WM BHL 6/1979 str' 183—204, Sarajevo 1979. MARIĆ, Z., 1973a — Daorsi. Ime, teritorija i etnička pripadnost plemena Daorsi, Godišnjak CBI knj. X/8, str. 109—135, Sarajevo 1973.
MARIĆ, Z., 1975—1976 — Arheološka istraživanja Akropole ilirskog grada Daors. . . a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967—1972, GZM (A) n. s. XXX—XXXI (1975 — 1976) str. 5—99, Sarajevo 1977 = WM BHL 6/1979, str. 61—181, Sarajevo 1979. MARIĆ, Z., 1976 — Ošanići, centar Daorsa — kulturno-historijske značajke, Jadranska obala u protohistoriji, Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku od 19 do 23 X 1972., str. 247—254, Zagreb 1976. MARIĆ, Z., 1978 — Depo pronaden u ilirskom gradu Daors . . . u (2 st pr. η e) GZM (A) η s XXXIII. (1978), str. 23—113, Sarajevo 1979. MARINOVIĆ, A., 1959 — Epigrafski spomenici o rimskom namjesniku Dolabelli u Cavtatu, Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 6—7/1959, str. 121—128, Dubrovnik 1959.
MAYER, A., Die Sprache — Die Sprache der alten Illyrier, Band I (str. 363); Band II (str. 368), Osterr. Akad. Wiss., Philosophisch-historische Klasse, Schriften der Balkankomniission^ Linguistische Abteilung, Band 25, 26. MEDINI, J., 1972 — Rimska i orijentalne religije na istočnoj obali Jadrana, Materijali XII (1972), str. 185—207, Zadar 1976. MEDINI, J., Zecovi — Ein taurobolisches Objekt und das Ritual auf Zecovi, AI 20—21 (1980—81) str. 96—102, Beograd 1982. MEDINI, J., Jupiter — Kult Jupitra Dolihena u rim. prov. Dalmaciji, Godišnjak CBI XX/18 str. 53—90, Sarajevo 1982. MIRKOVIĆ, M., Urbanisierung — Urbanisierung und Romanisierung Obermoesiens (Über die Anwendung der statistisch-onomastisches Forschungsmethode), ŽA 19/2, str. 239—262, Skopje
MOCSY, A., 1959 — Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, str. 276, Budapest 1959.
MOCSY, A., Pannonia — Pannonia, aus Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Alter-, tumswissenschaft, Suppl. IX, col. 515—776, Stuttgart 1962.
MOCSY, A., Moesia superior — Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior, Akademiai Kiado, str. 284, Budapest 1970.
NIKOLAJEVIĆ, I., Beleške — Beleške o nekim problemima ranohrišćanske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova Vizantološkog instituta knj. X, str. 95—119, T. I—III, Beograd
NOVAK, G., Topografija — Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Bull. data. 38, Suplement 2, Split 1915.
NOVAK, G., 1965 — Questiones Epidauritanae, Rad JAZU 339, str. 97—140, Zagreb 1965.
NOVAK, G., 1967 — Povijest Dubrovnika I, Anali HI X—XI, str. 1—84, Dubrovnik 1967.
PAPAZOGLU, F., Le municipium Maluesatium ■ Le municipium Maluesatium et son territoire, ZA 7, str. 114—122, Skopje 1957. PAPAZOGLU, F., Ardieens — O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja (Sur le territoire des Ardiéens), Zbornik Fil. fak. Beograd VII, str. 71—86, Beograd 1963. PAPAZOGLU, F., Ilirska država — Poreklo i razvoj ilirske države, Godišnjak CBI — V/3, str. 123—144, Sarajevo 1967; Historia XIV, 2, str."143—T79, Wiesbaden 1965.

PAPAZOGLU, F., 1969 — Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969, Diela ANUBiH kn'. XXV, CBI 1, str. 5—497, Sara'evo 1969. PAŠALIĆ, E., Ilidža (1959) — Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva (prvi prethodni izvještaj) GZM (A) n. s. XIV, str. 114—136, Sarajevo 1959. PAŠALIĆ, E., 1959 — Pogledi na ekonomiku u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, Godišnjak ID BiH, str. 297—331, Sarajevo 1959. PAŠALIĆ, E., 1960 — Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej str. XII + 118, Sarajevo 1960. PAŠALIĆ, E., Sabrano djelo — Sabrano djelo, izd. „Svjetlost", str. 5—471 (Bibl. jedinice 1 do 28), Sarajevo 1975. PAŠKVALIN, V., 1963 — Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM (A) n. s. XVIII str. 127—153, Sarajevo 1963. PAŠKVALIN, V., 1970 — Prilog datiranju ranokršćanskih bazilika Bosnei Hercegovine, Adrialica str. 667—687, Zagreb 1970. PAŠKVALIN, V., 1978 — Dolihen i panonsko božanstvo Sedat na području Japre u antičko doba GZM (A) n. s. XXV str. 19—28, Sarajevo 1970. PAŠKVALIN, V., 1980 — Antički nimfej u Putovićima kod Zenice. Prilog upoznavanju duhovne kulture autohtonog stanovništva, GZM (A) n. s. XXXIV (1979), str. 55—84, Sarajevo 1980.
PATSCH, C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien 1, WM BH 4, str. 243 ss., Wien 1896; (Većina članaka iz WM objavljena u GZM). PATSCH, C , Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien II, WMBH 5, str. 177—241, Wien 1897. PATSCH C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III, WM BH 6, str. 154 ss., Wien 1899. PATSCH, C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, WM BH 7, str. 33 ss., Wien 1900. PATSCH, C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien V, WMBH 8, str. 61—130, Wien 1902. PATSCH, C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VI, WMBH 9, str. 171 ss., Wien 19C4. PATSCH, C, 1907 — Zur Geschichte und Topographie von Narona, str. 118, Wien 1907. PATSCH C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VII, WMBH 11, str. 104—183, Wien 1909. PATSCH, C, Untersuchungen — Arheologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien VIII, WMBH 12, str. 68—167, Wien 1912. PATSCH, C, Bosna i Hercegovina — Bosnien und Herzegowina in römischer Zeit, Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Vol. 15, Wien 1911; Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Sarajevo 1912.
PATSCH, C, Herzegowina — Die Herzegowina einst und jetzt, Historische Wandelungen im Karst und an der Adria I, Wien 1922. PA VAN, M., 1955 — La provincia Romana della Pannonia Superior, Atti della Acadcmia Nazionale dei Lincei, ser. VIII, vol. VI, Roma 1955. PA VAN, M., Ricerche — Ricerche sulla provincia Romana di Dalmazia, Ist. Ven. Sc. Lett., Atti. Mem. XXXII, Venezia 1958.
RADIMSKY, V., Han Potok — Rimski grobovi kod Han Potoka blizu Mostara, GZM 2, str 337—342, Sarajevo 1890.
RADIMSKY, V., Bišće-polje — Bišće-polje kod Mostara, GZM 3, str. 159—192, Sarajevo 1981.
RADIMSKY, V., Sana — O nekojim prehistoričkim i rimskim građevinskim ostacima u području rijeke Sane u Bosni, GZM 3, str. 431—445, Sarajevo 1891. RADIMSKY, V., Kastrum kod Doboja — Rimska utvrda na Crkvenici i kastrum kod Doboja, GZM 3, str. 251—262, Sarajevo 1891. RADIMSKY, V., Rakitno — Visoravan Rakitno u Hercegovini, GZM 3, str. 413—424, Sarajevo 1891. RADIMSKY, V., Domavia(l)—Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM 3, str. 1—19, PL 1., Sarajevo 1891; = WM BH 1, str. 218—253, Wien 1893.
RADIMSKY, V., Domavia(2)— Prekopavanje u Damaviji kod Srebrenice godine 1891, GZM 4, str. 1—24, T. I—II, Sarajevo 1892 = WMBH 4, str. 202—242, Wien 1896. RADIMSKY, V., Domavia(3)—Izvještaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893., GZM 6, str. 1—47, Sarajevo 1894; = WMBH 4, 202—242, Wien 1896.
RADIMSKY, V„ Jezerine — Nekropola na Jezerinama u Pritcci kod Bišca, GZM 5, str. 37—92, 237—308, 369—466, 575—636, Sarajevo 1893; = WMBH 3, str. 39—218, Wien 1895.

RADIMSKY, V., Majdan — Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa, GZM 5, str 331—341, Sarajevo 1893 = WMBH 3, str. 248—256, Wien 1895. RADIMSKY, V., Duvanjsko p. — Starine kotara županjačkog u Bosni, GZM 6, str. 283—319 Sarajevo 1894; = WMBH 4, str. 135—169, Wien 1896. RAMOVIĆ, M., Stari rudnici — Stari rudnici, Institut za geološka istraživanja u Sarajevu, Sarajevo 1981. RAUNIG, B., 1968 — Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, GZM (A) n. s. XXIII, sir 81—98, T. I—VI, Sarajevo 1968. RAUNIG B., 1972 — Japodski kameni sepulkralni i sakralni spomenici, Starinar n. s. 23, str 23—51, T. I—VIII, Beograd 1972. REIDINGER, W., Die Statthalter — Die Statthalter des ungeteilten Pannoniens und Oberpannoniens, Antiquitas I, 2, Bonn 1956. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., Ilirska onomastika — Ilirska onomastika na latinskim natpisima VAHD sv. 3, str. 67, Split 1948. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960 — Ilirske onomastičke studije I, ŽA X, str. 163—171, Skoplje 1960. RENDIĆ-MIOČEV1C, D., 1962 — „Princeps municipi Riditarum'", ARR II, str. 315—334, Zagreb 1952. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1964 — Ilirske onomastičke studije II, ŽA XIII—XIV, str. 101—110, Skopje 1964. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1967 — Problemi romanizacije llira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, Posebna izdanja ANUBiH, knj. V, CB(knj. 2, str. 139—156, Sarajevo 1967.
RENDIĆ-MIOČEV1Ć, D., Dolabella — Novi Dolabelin „terminacijski" natpis iz okolice Jablanca VAM ser. Ill, 3, str. 63—73, Zagreb 1968.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., Ilirske onomastičke studije III, ŽA XXI, 1, str. 159—174, Skopje 1971.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1971 — Ilirske onomastičke studije IV, ŽA XXI, 2, str. 381—397, Skopje 1971. RENDIĆ-MIOČEVIC, D., Lika 1974 — Lika i japodska antroponimska tradicija, u: „Arheološka problematika Like", Znanstveni skup, Otočac 22—24. IX 1974, str. 97—106, Split 1975.
RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D,, Umjetnost llira — Umjetnost Uira u antičko doba, Pos. izdanja ANUBiH knj. LXVII, CBI knj. 11, str. 65—80, T. I—IX, Sarajevo 1984.

SARrA, B., Bathinus — Bathinus flumen, klio 23 (1930), str. 92—97. SARIA, B., Dalmatia — Dalmatia (als spätantike Provinz), RE Suppl. 8 (1956), st. 21—59. SERGEJEVSKI, D., 1926 — Epigrafski nalazi u Šipovu, GZM 38, str. 155—158, Sarajevo 1926. SERGEJEVSKI, D., Glam. p. — Rimski kameni spomenici sa Glamočkog polja, GZM 39, str. 255—267, Sarajevo 1927. SERGEJEVSKI, D., Kameni spomenici — Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, GZM 40, str. 79—97, T. I, Sarajevo 1928. SERGEJEVSKI, D., Zenica — Spatäntike Denkmäler aus Zenica, GZM 44, str. 35—56, T. XVII—XXIV, Sarajevo 1932.
SERGEJEVSKI, D., Drina — Rimska groblja na Drini, GZM 46, str. 11—41, T. I—IX, Sarajevo 1934.
SERGEJEVSKI, D., 1934 — Rimski spomenici iz Bosne (I), Spom. 77, str. 1—28, Beograd 1934.
SERGEJEVSKI, D., Mitrej u Jajcu — Das Miträum von Jajce, GZM 49, str. 11—18, T. I—IV, Sarajevo 1937.
SERGEJEVSKI, D., 1938 — Rimski spomenici iz Bosne (II), Spom. 88, str. 95—131, Beograd 1938.
SERGEJEVSKI, D., 1940 — Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spom. 93, str. 133—160, Beograd 1940.
SERGEJEVSKI, D., Glamoč — Putne bilješke iz Glamoča, GZM 54, str. 113—176, Sarajevo 1943.
SERGEJEVSKI, D., Sarajevo — Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM (A) n. s. 1, str· 13—50, Sarajevo 1947.
SERGEJEVSKI, D., Japodske urne — Japodske urne, GZM (A) n. s. 4—5 (1949—50), str. 45—93, T. I—XIII, Sarajevo 1950.
SERGEJEVSKI, D., 1955 — Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Doba rimske vladavine, ed. „Narodna prosvjeta", str. 55—111, Sarajevo 1955.
SERGEJEVSKI, D., 1962 — Rimska cesta Narona—Leusinum (Prethodno istraživanje), GZM (A) n. s. XVII, str. 111—113, Sarajevo 1962.
SERGEJEVSKI, D., Rudnici — Rimski rudnici željeza u sjcverozapadnoj Bosni, GZM (A) n. s· XVIII, str. 85—102, Sarajevo 1963.

SERGEJEVSKI, D., Umjetnost llira — Iz problematike ilirske umjetnosti, Godišnjak CBlj HI/1, str. 119—142, Sarajevo 1965. SERGEJEVSKI, D., Japra — Žrtvenik Dolihena i Kasija, GZM (A) n. s. XX, str. 7—15 Sarajevo] 1965. SERGEJEVSKI, D., CIL III BiH — CIL III BiH, rukopis, vlasništvo Međuakademijskog odboral za proučavanje antičkih natpisa u Jugoslaviji, sada u Dokumentacionom centru za rimsku] epigrafiku, JAZU, Zagreb.
SREJOVIĆ, D., Domavia — v. Baum, M. — Srejović, D., 1959. SREJOVIĆ, D., Domavia — v. Baum, M. — Srejović, D., 1960. SREJOV1Ć, D., Domavia—Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961 —1962, ČIG, 6, str 7—4sJ Juzla 1965.
STIPČEVIĆ, A., Iliri — Iliri. Povijest, život, kultura, str. 1—246, Zagreb 1974. SUIĆ, M., Illyrii — Illyrii proprie dicti, Godišnjak CBI XIII/11, str. 179—196, Sarajevo 1976. SUIĆ, M., 1976 — Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 1981. SUIĆ, M., Zadar — Zadar u starom vijeku, str. 5—393, Zadar 1981. SWOBODA, E., Octavian — Octavian und Illyricum, Wien 1932.

ŠAŠEL, A. i J., ILJug I — lnscripticnes Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCM e(| MCMLX, repertae et editae sunt, Situla 5, str. 1—174, Ljubljana 1963. ŠAŠEL, A. i J., ILJug 11 — lnscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMLXe(| MCMLXX repertae et editae sunt, Situla 19, str. 3—213, br. 452—1222 + Indices, LjubljaJ na 1978. ŠAŠEL, A. i J., IL Jug III — lnscriptiones Latinae quae in Jugoslavia inter annos MCMIIe^ MCMXL repertae et editae sunt, Situla . . ., str. 1—533, Ljubljana 1986. ŠAŠEL, J., 1953 — Seretion, ŽA 3, str. 262—267, Skopje 1953. ŠAŠEL, J., 1982 — La fondazione délie città flavie quale espressione di gratitudine politica, Attl del convegno di Como—Bellagio 16—19 giugno 1979, str. 1 —11 + karta (Estratto), Comq 1982.

TOMASCHEK, W., 1880 — Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegowina, Crna Gorćj und der angrenzenden Gebiete, Mitteilungen der KK Geographischen Gesellschaft in Wien 23, Heft 11, str. 497—528; Heft 12, str. 545—567, Wien 1880. TRUHELKA, Ć, 1890 — Rimske starine, 11 Clandate(Rakani), III Salviae (Halapić—Glamoč)| GZM 2, str. 96—99, Sarajevo 1890. TRUHELKA, Ć., Jajce iŠipovo — Arheološkaispitivanjajajačkoggradai najbliže okoline, GZM 4 str. 315—320, Sarajevo 1892; = WMBH 2, str. 87—93, Wien 1894. TRUHELKA, Ć, Zenica i Stolac — Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine (Zenica Stolac, I. B.), GZM 4, str. 340—365, Sarajevo 1892; = WMBH 1, str. 273—302, Wien 1893
TRUHELKA, Ć— PATSCH, C, Lašva — Römische Funde in Lašvathale 1893, WMBH 3, str 227—247, Wien 1895; v. Truhelka, Ć, GZM 5, str. 685—699, Sarajevo 1893 i Patsch, K. ibidem str. 700—707.

VETTERS, H., — v. Dyggve, E.—Vetters, H., Mogorjelo. VULIĆ, N., 1931 — Antički spomenici naše zemlje, Spom. 71, Beograd 1931. VUL1Ć, N., 1933 — Antički spomenici naše zemlje, Spom. 75, Beograd 1933. VULIĆ, N., 1934 — Antički spomenici naše zemlje, Spom. 77, Beograd 1934. VULIĆ, N., 1934a — Zapadna granica Gornje Mezije, Glas SKA 160, str. 54—58, Beograd 1934J VUL1Ć, N., 1941—48 — Antički spomenici naše zemlje, Spom. 78 (1941—48), str. 1—343. VULIĆ, N., 1961 — Nekoliko pitanja iz antičke istorije naše zemlje i rimske starine (Mon. Serbj Acad., Sect. Soc. Seien. 39, ed. Ostrogorsky), Beograd 1961.
WILKES, J. J., Dalmatia — str. I—XXVH + 1—572, Fig. 1—24, T. 1—59 +karta. London 1969J
WILKES, J. J., A. Evans — Artur Evans in the Balkans 1875—81, Inst, of Archaeology, Bull. 13| str. 25—56, London 1976.

ZANINOV1Ć, M., 1966 — llirsko pleme Delmati, I dio, Godišnjak CBI IV./2, str. 27—92, Sarajevc 1966. ZANINOVIĆ, M., 1967 — llirsko pleme Delmati, II dio, Godišnjak CBI V/3, str. 5—101, Sarajevi 1967. ZANINOV1Ć, M., 1968 — Burnum — Castellum, munieipium, Diadora 4, str. 119—129, Zada 1968. ZANINOVIĆ, M., 1976 — Rimska vojska u razvitku antike na našoj obali, Materijali XII, sti 169—184, Zadar 1976.

ZANINOVIĆ, M., 1984 — Vojni značaj Tilurija u antici, u: Cetinska krajina .. ., Znanstveni skup — Sinj 3—6. VI 1980, str. 65—75, Split 1984.
ZANINOVIĆ, M., 1980 — Podrucje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, u: Dolina Neretve … (Znanstveni skup, Metković 4—7. X 1977. g.) éd. HAD, str. 173—180, Split 1980.
ZANINOVIĆ, M., 1985 — *Prata legionis* u Kosovu polju kraj Knina s osvrtom na teritorij Tilurija OA 10, str. 63—79, Zagreb 1985.
ZIPPEL, G., 1877 — Die römische Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig 1877.

Napomena:

Naglasak je na novijoj literaturi. Kompletniju i stariju bibliografiju čitalac može naći u radovima Wilkes, J. J., Dalmatia, 1969, str. 509—529; Zaninović, M., The economy of Roman Dalmatia, u: Aufstieg und Niedergang der römischen Welt, II (1977), str. 767—8C9, Select Bibliography, 801—809; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, ed. Zemaljski muzej, Sarajevo 1988.

O antroponimiji u rimskoj provinciji Dalmaciji vidi Šašel, J., L'anthroponymie dans la province romaine de Dalmatie, u: Colloques internationaux du CNRS (1977), No. 564, p. 365 __383, posebno 378—382, No. 1—133. Autor dodaje i kratki pregled dardanske, makedonske, venetske^ histarske i liburnijske antroponimije.

Kompletnu Patschevu bibliografiju daje R. E g g e r, Carl Patsch, u: Die Jahressitzung 1945, S. 163—182. y

INDEKSI

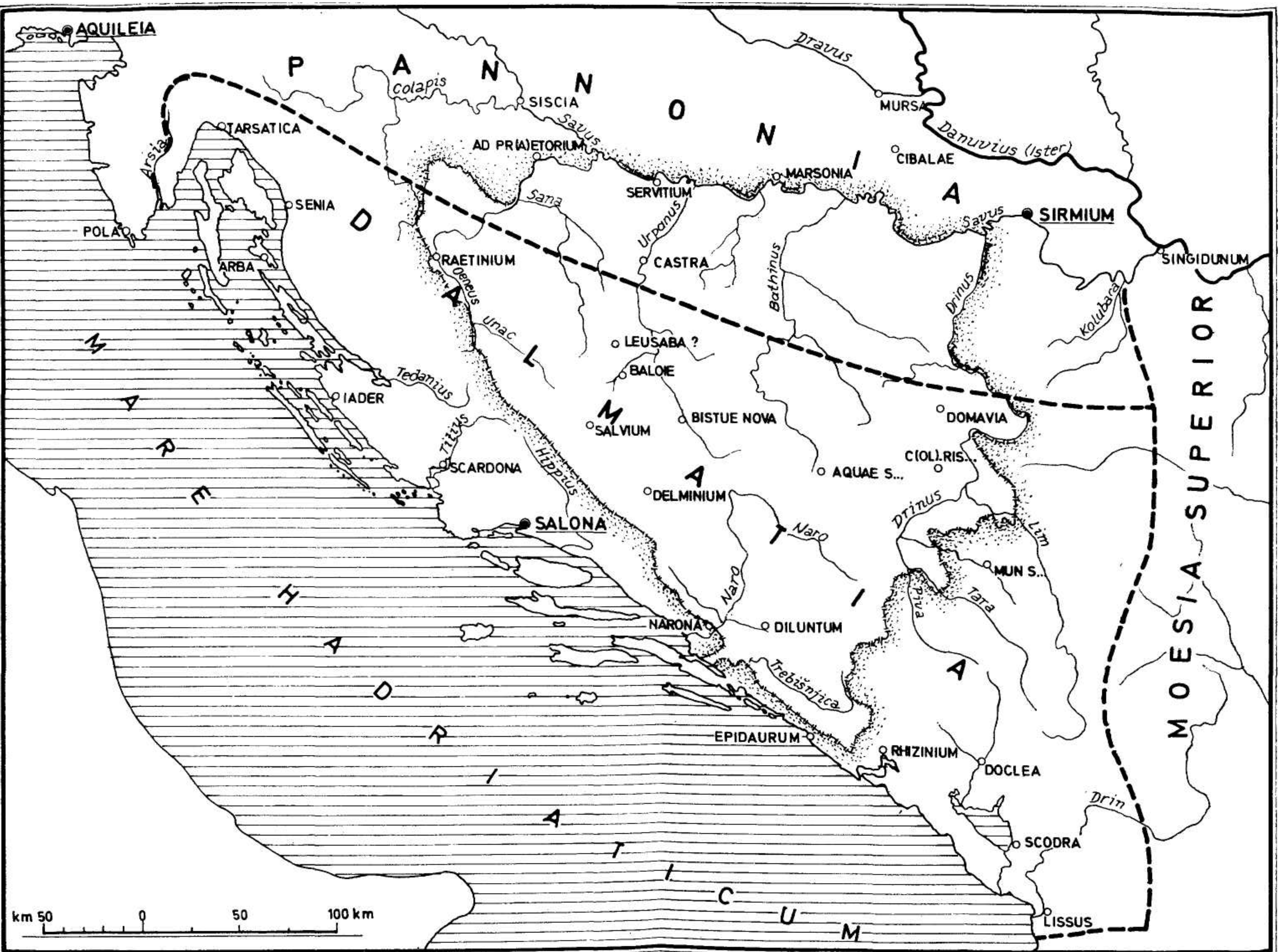
INDERS OSOBNIH IMENA, NARODA I BOŽANSTAVA*

* U indeks nisu ušla irnena s epigrafskih natpisa, jer se mogu lako naći u poglavljima u tekstu. Date su samo natuknice za carske gentilicije *(Iulii, Aelii* i dr.).

INDEKS GEOGRAFSKIH POJMOVA — mjesta, država i si.

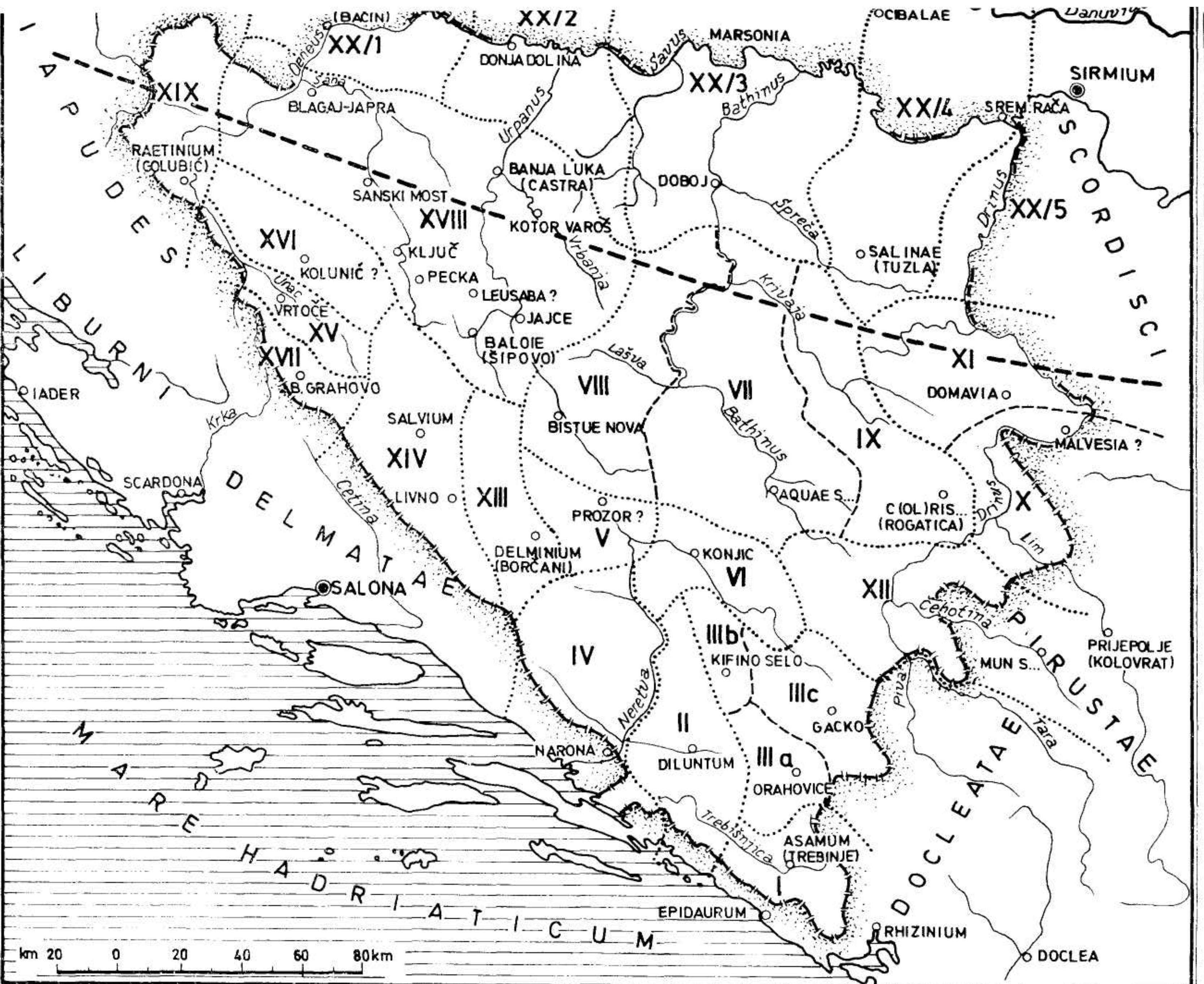
INDERS POJMOVA

Grafička izrada: Nikola Badanković, 1987. god.

RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJA I PANONIJA S OZNAČENIM SREDIŠTIMA MUNICIPALNIH GRADOVA

Grafička izrada: NIKOLA BADANKOVIĆ

TERRITORIA CIVITATUM PEREGRINARUM

I	*Pleraei* (Pleraioi Strab. VII 5, 3)	VIII	*Daesitiates* (Municipium Bistuensium)	XVII	*Ditiones*
II	*Daversi* (Daorsei Liv. 45, 26)	IX	*Daesitiates* (Colonia Ris...)	XVIII	*Maezei*
IIIa	*Dercenistae*	X	*Dindari* (Municipium Mal-esiatium)	XIX	*Iapudes*
IIIb	*Glinditiones*	XI	*Dindari* (Colonia metalli Domaviani)	XX	*Pannonii:*
IIIc	*Melcumani*	XII	*Siculotae* (Pirustae, Caes. bell. gall. VI)	XX/1	*Colapiani*
IV	*Vardaei*	XIII	*Delmatae* (Municipium Delminium)	XX/2	*Oseriates*
V	*Deretini*	XIV	*Delmatae* (Municipium Salvium)	XX/3	*Breuci*
VI	*Naresi*	XV	*Sardeates* (kotlina Unca)	XX/4	*Cornacates*
VII	*Daesitiates* (Res publica Aquarum S...)	XVI	*Deuri* (?) (Petrovačko Polje)	XX/5	